

અનુક્રમણિકા

અંક.

વેદાન્તવિચારની પ્રસ્તાવના	...	...	...	...	૧
વેદાન્તવિચાર	...	...	...	...	૩
પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના	...	...	...	...	૧૧૫
પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્ર	...	...	...	...	૧૩૮
નિશ્ચલદાસનું જીવનચરિત	...	...	...	...	૧૩૯

વિચારસાગર

પ્રથમસ્તરંગ:

અનુબંધસામાન્યનિરૂપણ	....	....	....	....	૧૧૩
૧. વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલ, ૨ ગ્રંથમહિમા	....	....	....	....	૧૧૪
૪. ગ્રંથનો અનુબંધ	....	....	....	....	૧૧૬
૫. અધિકારિવર્ણન	....	....	....	....	૧૧૭
૬. ચાર સાધન	....	....	....	....	૧૧૮
૭. વિવેકલક્ષણ-૮ વૈરાગ્યલક્ષણ	....	....	....	....	૧૧૮
૯. શમાદિ પટ્ટમંપત્તિ-૧૦ શમદમનાં લક્ષણ-૧૧					
શ્રદ્ધા અને સમાધાન-૧૨ ઉપરામ વ ઉપ-					
રતિ-૧૩ તિતિસાલક્ષણ,	....	....	....	....	૧૧૮
૧૪. મુમુક્ષુતાલક્ષણ	....	....	...	....	૧૬૦
૧૪. જ્ઞાનનાં આઠ સાધન	....	....	....	....	૧૬૦
૧૫. (જ્ઞાનનાં) અંતર્ગતે બહિર્ગમ સાધન	....	...	...	...	૧૬૦
૧૮. શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન	....	....	....	....	૧૬૨
૨૦. અવાન્તર વાક્ય અને મહાવાક્યને જ્ઞાનની હેતુતા-					

અંક.

પૃષ્ઠ.

૨૨. વ્યવહિત અને અવ્યવહિત વસ્તુનાં પરોક્ષઅપરોક્ષ

જ્ઞાન ૧૬૭

૨૪. સંબંધવર્ણન ૧૭૧

૨૫. વિષયવર્ણન ૧૭૨

૨૬. પ્રયોજનવર્ણન-જ્ઞાન અને મોક્ષ ૧૭૨

૨૭. ગ્રંથના પ્રયોજનવિષે શંકા અને ૨૯ તેનું ઉત્તર ૧૭૩

દ્વિતીયસ્તરંગ:

અનુબંધવિશેષનિરૂપણ ૧૭૭

૩૩. પૂર્વપક્ષીની શંકાઓ ૧૭૭

અધિકારિખંડન-ત્રિવિધ દુઃખ ૧૭૭

૩૯. વિષયખંડન ૧૮૧

૪૫. પ્રયોજનખંડન ૧૮૩

૪૬. અધ્યાસસામગ્રીનિરૂપણ ... ૧૮૬

૫૧. કર્મ તથા કર્મના પ્રકારનું વર્ણન-૫૩ ચાર

વિહિત અને એક નિષિદ્ધ મળી પાંચ કર્મ-૫૫

પ્રાયશ્ચિત્ત-૫૮ એકમવિક્તવાદ ૧૯૦

૬૦. સંબંધખંડન ૧૯૬

૬૧. સિદ્ધાન્તીના ઉત્તર ૧૯૭

૬૨. અધિકારિમંડન ..... ,,

૬૨. દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ-૬૩ ભૂમાવિદ્યા-.... ૧૯૮

૬૬. શ્રવણના બે પ્રકાર-૬૮ અંતઃકરણના ત્રણ

દોષ-૬૯ ચાર પ્રકારના પુરુષ-૭૦ જિજ્ઞાસુનો

સત્શાસ્ત્રાનુસાર વિવેક-૭૧ જિજ્ઞાસુની ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ. ૨૦૧

૭૨. વિષયમંડન. ૨૦૯

૭૨-૭૩. ઉપાધિ અને વિશેષણલક્ષણ-૮૪ સાક્ષી

અને સંમારીણ મેદ-૭૬ સાક્ષી બ્રહ્મરૂપ છે. ... ૨૦૨

અંક.	જા.
૭૭. પ્રયોજનમંડન.	૨૧૩
૭૭. કાર્યઅધ્યાસનિરૂપણ—૭૮ વસ્તુના જ્ઞાનના સંસ્કાર અધ્યાસના હેતુ છે—૮૧. ચંચ.	૨૧૮
—૮૨ છ વસ્તુ સ્વરૂપી અનાદિ છે—૮૪ પ્રમાતા—પ્રમાણના દોષ અધ્યાસના હેતુ નથી	૨૧૮
૮૯. કારણઅધ્યાસનિરૂપણ.—સામાન્ય અને વિશેષ નૈતન્ય.—૮૬ સત્ત્વ આત્માનું માન સર્જે છે. આત્માનું સામાન્ય અને વિશેષ	૨૨૪
—૮૮—૯૨ કર્મરૂપ બીજથી યાસના અને અદૃષ્ટ પ્રેરણા અંકુર. જ્ઞાન વિના કર્મફળનો અમાત્ર નથી	૨૨૯
૯૭. સંબંધમંડન	૨૩૩

તૃતીયસ્તરંગ:

શ્રીગુરુશિષ્યલક્ષણ—ગુરુમત્તિફલપ્રકાર.	૨૩૪
૯૯. શ્રીગુરુરૂપ—પાંચ પ્રકારના મંદઈશ્વર-જીવ-જડના	૨૩૫
૯૭. ગુરુમત્તિનું ફલ—યોગ્ય ગુરુદ્વારા જ વેઠ થયાર્થ સમનાઈ પુરુષાર્થપ્રદ થાય છે. ...	૨૩૭
૧૦૧. આચાર્યસેવાપ્રકાર. તત્ત્વ—૬ન—૫ન અર્પણ	૨૪૧
૧૦૮. શુદ્ધ અધિકારીનું સેવા વિના પણ વલયાળ થાય છે.	૨૪૩

ચતુર્થસ્તરંગ:

ઉત્તમાધિકારિઉપદેશનિરૂપણ.	૨૪૫
૧૦૯. શુભમંતિની વાત. તેના તત્ત્વદૃષ્ટિ, અદૃષ્ટિ અને તર્કદૃષ્ટિ દ્વારા જ પુત્રને સદ્ગુણનો સમાગમ ...	૨૫૦
૧૧૪. ઉત્તમાધિકારી તત્ત્વદૃષ્ટિનો મોક્ષસાર પ્રશ્ન.	૨૫૦
૧૧૫. ગુણનું ઉત્તર. 'તત્ત્વમિ' ઉપદેશ	૨૫૧
૧૧૭. આત્મામાં જ આનંદ છે, વિષયમાં નથી.	૨૫૨

અંક.

પૃષ્ઠ.

૧૧૯. બે પ્રકારના આત્મવિમુક્ત. જ્ઞાનીના આનન્દની રીતિ ૨૧૧
૧૨૦. તત્ત્વદૃષ્ટિનો પ્રશ્ન. જન્મમરણાદિ દુઃખ કોના વિષે છે? ૨૧૬
૧૨૩. ગુરુનું ઉત્તર. અજ્ઞાનથી દુઃખાદિ સર્વ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. ૨૧૮
૧૨૪. તત્ત્વદૃષ્ટિ મિથ્યાપ્રતીતિ કિંવા ભ્રાન્તિવિષે પોતે જાણેલ મતનો અનુવાદ કરે છે. ૨૧૮
૧૨૫. ચાર ઠ્યાતિ.... ૨૧૯
૧૨૬. અસત્ઠ્યાતિ શૂન્યવાદિમત ૨૬૦
૧૨૭. આત્મઠ્યાતિ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી બુદ્ધનું મત. .... ”
૧૨૮. અન્યથાઠ્યાતિ—પ્રાચ્ય-નવીન નૈયાયિક મતપ્રમાણે. .... ”
૧૩૦. અઠ્યાતિ—સાંખ્ય-મીમાંસામત. તેણેકરી ઉપરની ત્રણે ઠ્યાતિઓનું સંકેત ૨૬૨
૧૩૧. ગુરુનું ઉત્તર. એ ચારે ઠ્યાતિ યુક્તિહીન છે. પાંચમી અનિર્વચનીયઠ્યાતિ છે. અઠ્યાતિનું સંકેત. ૨૬૩
૧૩૩. અનિર્વચનીયઠ્યાતિથી પ્રતીતિની રીતિ ૨૬૪
૧૩૪. ભ્રમ—સ્વપ્ન સાક્ષિભાસ્ય છે. ૨૬૬
૧૩૫. ભ્રમ અથવા અધ્યાસ એ અવિદ્યાનો પરિણામ અને ચેતનનો વિકર્ત છે. ૨૬૭
૧૩૬. ભ્રમસ્થાનમાં વિષય અને જ્ઞાનના અધિષ્ઠાન-સંબંધમાં શંકાસમાધાન ૨૬૮
૧૪૪. સર્વ ત્રિપુટીઓનો પ્રકાશક સાક્ષી છે.... ૨૭૨
૧૪૫. ભ્રાન્તિસ્થાનમાં વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ અધિષ્ઠાન સાક્ષી છે ૨૭૩
૧૪૭. તત્ત્વદૃષ્ટિનો પ્રશ્ન કે:-આ મિથ્યા જગત્નો આધાર કોણ છે? ૨૭૫

અંક.	પૃષ્ઠ.
૧૪૮. ગુરુનું ઉત્તર. જગત્નો આધાર તથા અધિષ્ઠાન તું હું	૨૭૫
૧૪૯. આધાર અને અધિષ્ઠાન, તથા તેમાં ભેદ	૨૭૬
૧૫૧. સર્વત્ર કલ્પિતનું અધિષ્ઠાન જ દ્રષ્ટા છે.....	૨૭૭
૧૫૨. તત્ત્વદૃષ્ટિની પ્રાર્થના કે, યદ્યપિ જગત્ મિથ્યા છે તથાપિ દુઃખનો હેતુ છે, માટે તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય કૃપા કરી બતાવો	૨૭૮
૧૫૪. ગુરુ વદે છે કે, દુઃખરૂપ સંસારની નિવૃત્તિનો ઉપાય આત્મજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ.	૨૭૯
૧૫૬. તત્ત્વદૃષ્ટિની શંકા અને પ્રશ્ન:-જીવ બ્રહ્મ બે એક શી રીતિએ છે ?	૨૮૧
૧૫૯. ગુરુ, આકાશના અને ચેતનના ચાર ભેદ બતાવી તેનું સમાધાન કરે છે	૨૮૪
૧૬૦. આકાશના ચાર ભેદ-ઘટાકાશ. જલાકાશ. મેઘાકાશ. મહાકાશ ...	૨૮૫
૧૬૪. ચેતનના ચાર ભેદ અને તેનું વર્ણન	૨૮૭
૧૬૫. ઘટાકાશસ્થાનીય કૂટસ્થ ચેતન ...	૨૮૮
૧૬૬. જલાકાશસ્થાનીય જીવચેતન	૨૮૮
૧૭૧. મેઘાકાશસ્થાનીય ईश्वरચેતન ...	૨૯૩
૧૭૨. મહાકાશસ્થાનીય બ્રહ્મચેતન	૨૯૫
૧૭૪. જીવ અને ईश्वરના આભાસઅંશ અને ચેતન અંશ. આભાસઅંશમાં કર્મકર્તૃત્વ અને ફલદાતૃત્વ છે.....	૨૯૭
૧૭૫. જીવ અને બ્રહ્મનો વાચ્યઅર્થથી ભેદ છે પણ લક્ષ્ય- અર્થથી ભેદ નથી તેથી એકતા સંભવે છે ...	૨૯૯
૧૭૬. તત્ત્વદૃષ્ટિનો પ્રશ્ન:-‘અહં બ્રહ્મ’ ‘હું બ્રહ્મ’ એવું જ્ઞાન જીવમાના કયા અંશને થાય છે ?	૩૦૦
૧૭૭. ગુરુનું ઉત્તર કે:-‘અહં બ્રહ્મ’ એવું જ્ઞાન—ચિદાભાસને	

અંક

. પૃષ્ઠ.

ધાય છે. તેની સત્ત અવસ્થા છે, તેનાં નામ—અજ્ઞાન
(૧), આવરણ (૨), આન્તિ (૩), પરોક્ષજ્ઞાન
(૪), અપરોક્ષજ્ઞાન (૫), શોકનાશ (૬), અને
અતિહર્ષ (૭). ૩૦૧

૧૮૪. તત્ત્વદષ્ટિની અહં વ્રક્ષમાના 'અહં' ('હું') શબ્દવિષે શંકા ૩૦૫

૧૮૫ ગુરુ 'અહં' ('હું') શબ્દના અર્થનો વિવેક બતાવે છે.
આભાસ અને કૂટસ્થ ઉભયને આભાસ (જીવ)
'હું' એમ માને છે. મુખ્ય સામાધિકરણ્ય અને
બાધસામાનાધિકરણ્ય ૩૦૬

૧૮૬. તત્ત્વદષ્ટિનો પ્રશ્ન—અહંવૃત્તિમાં સાક્ષી અને આભાસ
ए वेनुं भान धાય છે તે ક્રમથી કે ક્રમ વિના
ધાય છે ? ૩૦૮

૧૮૭. ગુરુનું ઉત્તર:—અહંવૃત્તિવિષે શક જ સમયે સાક્ષી
અને આભાસનું ભાન ધાય છે. ૩૦૯

૧૮૮. વસ્તુના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની રીતિ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષજ્ઞાન ૩૧૧

૧૮૯. પ્રમાણનિરૂપણ. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ—અનુમાનપ્રમાણ—
શબ્દપ્રમાણ—ઉપમાનપ્રમાણ—અર્થાપત્તિપ્રમાણ—
અનુપલબ્ધિપ્રમાણ ૩૧૩

૧૯૦. પ્રમાણ-સ્મૃતિજ્ઞાન, આન્તિજ્ઞાન, અને સંશયજ્ઞાન. છ
પ્રકારની પ્રમા-પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દી,
અર્થાપત્તિ, અને અમાવ. તથા કરણ અને કારણ. ૩૧૫

૨૦૦. પ્રમાતા, -વૃત્તિજ્ઞાન, પ્રમાણચેતન, -પ્રમાચેતન-વિષય
કિંવા પ્રમેયચેતન ૩૧૮

૨૦૧. અવચ્છેદવાદ. વિશેષણ અને ઉપાધિનાં લક્ષણ. અંત-
કરણવિશેષણવાચું ચેતન તે પ્રમાતા છે અને
અંતઃકરણઉપાધિવાચું ચેતન તે સાક્ષી છે. ૩૨૧

અંક.	પૃષ્ઠ.
૨૦૨. આભાસવાદ. આભાસવાદની શ્રેષ્ઠતા	૩૨૨
૨૦૬. પ્રમાણચેતન અને પ્રમાણચેતન	૩૨૬
૨૦૬. તત્ત્વદૃષ્ટિનો પ્રશ્ન—‘બ્રહ્મનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયસંબંધ વિના પ્રત્યક્ષ કેમ થાય ? રામકૃષ્ણાદિકને બ્રહ્મરૂપતા કયી છે તેનો અભિપ્રાય.	૩૨૬
૨૧૧. ગુરુનું ઉત્તર:—ઇન્દ્રિયસંબંધ વિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય નહિ એ નિયમ નથી. વિષય સાથે વૃત્તિનો સંબંધ થયેથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. મહાવાક્ય—શબ્દદ્વારે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે	૩૩૨

પંચમસ્તરંગ:

શ્રી ગુરુવેદાદિવ્યાવહારિકપ્રતિપાદન-મધ્યમાધિકારિ-સાધનનિરૂપણ	૩૩૭
૨૧૩. અદૃષ્ટિ-મધ્યમ અધિકારીની અદ્વૈતવિષે શંકા.	”
૨૧૪. ગુરુનું ઉત્તર.	”
૨૧૭. મર્છુ નામે રાજમંત્રીની વાત,—મર્છુનો વિરાગ	૩૪૦
૨૨૧. યુવતિસંગદુઃસ્વર્ણન,	૩૪૬
૨૨૬. પુત્રઆસક્તિમાં દુઃસ્વ,	૩૬૧
૨૨૬. ધનઆસક્તિમાં દુઃસ્વ.	૩૬૩
૨૨૯. મિથ્યા દુઃસ્વ મિથ્યા સાધનોથી મટે છે. તેવિષે એક રાજાના સ્વપ્નની વાર્તા	૩૬૬
૨૩૨. ત્રિવિધસત્તા	૩૬૮
૨૩૩. વ્યાવહારિકસત્તા	૩૬૦
૨૩૪. પ્રાતિભાસિકસત્તા	”
૨૩૬. પારમાર્થિકસત્તા	૩૬૧
૨૩૬. વેદ, ગુરુ અને સંસારદુઃસ્વની વ્યાવહારિક સમસત્તા છે તેથી વેદ—ગુરુથી મિથ્યા સંસારદુઃસ્વનો નાશ થાય છે.	૩૬૧

અક.

પૃષ્ઠ.

૨૩૮. જેના અજ્ઞાનથી જે ઉપજે તેના જ્ઞાનથી તેનો નાથ થાય છે	૩૬૨
૨૩૯. અદૃષ્ટિયો પ્રશ્ન:—સંસાર કયા ક્રમથી ઉપજે છે ?	”
૨૪૦. ગુરુનું ઉત્તર:—જગત્ની ઉત્પત્તિના ક્રમનો અનિયમ	૩૬૧
૨૪૨. માયાનું અને ईશ્વરનું સ્વરૂપ—	૩૭૦
૨૪૮. ईશ્વરનું સ્વરૂપ—ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ	૩૭૦
૨૫૦. જીવનું સ્વરૂપ	૩૭૨
૨૫૨. જગત્ની ઉત્પત્તિ—પંચીકરણ	૩૭૩
૨૫૩. પંચમહાભૂત	૩૭૪
૨૫૪. અંતઃકરણ તથા તેની ચાર વૃત્તિઓ	૩૭૫
૨૫૫. પંચપ્રાણ	”
૨૫૬. પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો, તથા પંચરમેન્દ્રિયો.	૩૭૭
૨૫૭. આત્મા અનાત્માવિવેક—સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ...	”
૨૫૮. પંચીકરણના બે પ્રકાર	૩૭૮
૨૫૯. સ્થૂલ સૃષ્ટિ. ચૌદ લૌક	૨૮૦
૨૬૦. શરીરત્રય—કારણ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ	”
” પંચકોશ—આનંદમય, વિજ્ઞાનમય, મનોમય, પ્રાણ-મય અને અન્નમય	૩૮૧
૨૬૧. આત્માવિષે વિરોચન બૌદ્ધ પૂર્વમીમાંસક આદિના જુદા જુદાના મતો	૩૮૨
૨૬૨. ઉપરનાં મતોસંબંધમાં વિચાર. ईશ્વરનું સ્વરૂપ.	૩૮૮
૨૭૦. પંચકોશથી આત્મવિવેકનો પ્રકાર	૩૮૯
૨૭૧. મહાવાક્યના અર્થનો ઉપદેશ. આત્માનું સ્વરૂપ.	૩૯૧
૨૭૩. આત્મા કર્તા છે અને અકર્તા પણ છે.	”
૨૭૪. જીવન્મુક્તની દૃષ્ટિ	૩૯૨
૨૭૫. ગોપ્યતત્ત્વનો ઉપદેશ	૩૯૪

અંક.	પૃષ્ઠ.
૨૭૭. લયચિંતન	૨૯૬
૨૭૯. માયાનાં, કાર્યપ્રમાણે, જુદાં જુદાં નામ	૨૯૭
૨૮૦. ધ્યાન અને જ્ઞાનમાં ભેદ. અહંગ્રહ-ઉપાસના.	૨૯૮
૨૮૨. પ્રણવનું અહંગ્રહધ્યાન	૪૦૧
૨૮૫. બ્રહ્મ અને જીવના ચાર ચાર પાદ	૪૦૪
૨૮૭. અભેદચિન્તન	૪૦૭
૨૯૨. પરમાર્થ અને અપરમાર્થ એવાં આત્માનાં અને ઐકારનાં બે રૂપ	૪૦૯
૨૯૩. લયચિન્તન અને ઐકારનું નિર્ગુણ ઉપાસન ...	૪૧૦
૨૯૭. બ્રહ્મલોક પ્રતિ જવાના માર્ગનો ક્રમ	૪૧૩
૨૯૮. સાયુજ્યમોક્ષ	૪૧૪
૩૦૧. આત્માનું પરમાર્થરૂપ	૪૧૬
૩૦૨. ઐકાર અને મહાવાક્યના અર્થની એકતા....	૪૧૮
૩૦૩. નિર્ગુણ ઉપાસનામાં જેનો અધિકાર નથી તેનું કર્તવ્ય	૪૧૯

પદ્મસ્તરંગ:

શુદ્ધવેદાદિસાધનમિધ્યાવર્ણન	૪૨૦
૩૦૫. તર્કદૃષ્ટિ કનિષ્ઠ અધિકારી પોતાના તત્ત્વદૃષ્ટિ અને અદૃષ્ટિ એ બે ભ્રાતાને જ્ઞાન પામીને શાન્ત થયા જોઈ પોતે કહે છે કે:—‘જાગ્રત્ના પદાર્થને સ્વપ્નના પદાર્થની પેઠે મિથ્યા કહ્યા તે ઘટે નહિ. બલી સ્વપ્નજ્ઞાન પણ મિથ્યા નથી.’ इत्यादि ...	૪૨૧
૩૦૭. એ પ્રશ્નોનાં ઉત્તર. સ્વપ્નનું જ્ઞાન. અભિજ્ઞા અને પ્રત્યભિજ્ઞા— પ્રત્યક્ષ. સ્વપ્નમાં લિંગશરીર બહિર્ જતું નથી	૪૨૧
૩૦૯. સ્વપ્નમાં ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થાય છે	૪૨૭
૩૧૫. જાગ્રત્ના અને સ્વપ્નના પદાર્થમાં અંતર,—જાગ્રત્ના પદાર્થ વ્યાવહારિક છે, સ્વપ્નનાં પ્રાતિભાસિક છે....	૪૩૨

અંક.	પૃષ્ઠ.
૩૧૬. ईश्वररचित अने जीवसंस्काररचित एवा बे प्रकारना	३
...पदार्थ	४३३
૩૧૭. જાગ્રત્ અને સ્વપ્નના પદાર્થમાં વિઝણના સિદ્ધ થતી	
નથી. દૃષ્ટિસ્પૃષ્ટિવાદ.	४३५
૩૨૩. જાગ્રત્પદાર્થ સ્વપ્નપદાર્થથી વિઝણગ નથી	४४२
૩૨૮. દૃષ્ટિસ્પૃષ્ટિવાદનું સ્વરૂપ	४४૬
૩૨૯. શિષ્ય કહે છે કે જો સંસાર જ નથી તો બંધ હોય	
નહિ. તેમ થયે શ્રવણાદિ સાધન નિષ્ફળ થશે	४४૮
૩૩૦. ગુરુનું ઉત્તર-અગૃધદેવનું (ઇન્ડ્રારહિત દેવનું) સ્વપ્ન	४४૯
૩૩૩. અગૃધદેવ અર્થ નવીન ગ્રંથ. મિથ્યા આચાર્યે	
મિથ્યા શિષ્યને જે સંસ્કૃત ગ્રંથથી ઉપદેશ	
કન્યો છે તેનું પ્રત્યવાન્તર અંક ૩૩૩ થી	
અંક ૪૫૨ પર્યન્ત આ પછતરંગના અન્ત સુધી.	४५३
૩૩૯. કોઈ એક શિષ્ય ત્રણ પ્રશ્ન પૂછે છે કે, (૧) હું કોણ	
હું ? (૨) આ સંસારનો કર્તા કોણ છે ? (૩)	
મુક્તિનો હેતુ કર્મ છે, ઉપાસના છે, વા જ્ઞાન છે,	
અથવા એ ત્રણે છે ?	४५७
૩૪૦. ગુરુ પ્રથમ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપે છે કે.-'તું આત્મા	
સાચ્ચિદાનંદરૂપ છું'	४५૮
૩૪૨. આત્માવિપે સાંલ્યમતનો સિદ્ધાન્ત.	४५૯
૩૪૩. આત્માવિપે ન્યાયનું મત, અને તે સંબંધમાં સિદ્ધાન્તીના	
આત્માવિપે વિચાર	४૬૧
૩૪૮. આત્માવિપે નવીન ન્યાયમત તથા તેનું લંડન	४૬૮
૩૫૫. આત્મા સત્ છે	४૭૨
૩૫૬. આત્મા નિત્ છે	४૭૨
૩૬૦. આત્મા આનંદરૂપ છે	४૭૬

અક.

૫૪.

૩૧૪. તે સત્, ચિત્ અને આનંદ એક જ છે ૪૮૦
૩૧૬. બ્રહ્મરૂપ આત્મા અજન્મા છે ૪૮૧
૩૧૮. પદાર્થમાત્રમાં પાંચ અંશ, તેમાં ત્રણ સત્ય અને બે
વ્યભિચારી ૪૮
૩૧૯. આત્મા અસંગ છે.... ૪૮૩
૩૨૦. ગુરુ દ્વિતીય પ્રશ્નનું ઉત્તર આપે છે કે:—માયાયુક્ત
ચેતન નામ ઈશ્વર, જગત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ
અને નાશનો હેતુ છે ૪૮૪
૩૨૧. જગત્નો કર્તા ઈશ્વર છે તે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને
સ્વતંત્ર છે; અને જીવ અલ્પજ્ઞ, અલ્પશક્તિમાન,
અને પરાધીન છે ૪૮૫
૩૨૨. ઈશ્વર વ્યાપક અને નિત્ય છે. આત્માશ્રય અન્યોન્યાશ્રય,
ચક્રિણા, અનસ્થા, વિનિગમન, વિરહ અને
પ્રાગ્લોષ એ છ દોષ.... ૪૮૬
૩૨૪. જીવ ઈશ્વરમાં કેવા પ્રકારે ભેદ છે. અવચ્છેદ, આભાસ
અને વિષપ્રતિવિચારાદ ૪૮૮
૩૨૫. ગુરુ તૃતીય પ્રશ્નનું ઉત્તર આપે છે કે:—જ્ઞાન એ
જ મોક્ષનો હેતુ છે, કર્મઉપાસના હેતુ નથી. ૪૮૯
૩૨૭. કર્મના પાંચ ઉપયોગ અથવા ફલ:—પદાર્થની ઉત્પત્તિ-
રૂપ (૧), પદાર્થના નાશરૂપ (૨), પદાર્થની પ્રા-
પ્તિરૂપ (૩), પદાર્થના વિનાશરૂપ (૪), વિવૃત્તિ-
રૂપ અને ઉત્પત્તિરૂપ સંસ્કાર (૫) ૪૯૦
૩૮૦. સમુચયવાદ ૪૯૩
૩૯૩. મંદ અને દૃઢ બે પ્રકારનું જ્ઞાન ૫૦૨
૩૯૪. વૈદાન્તશાસ્ત્રના વિચારણી જ દૃઢજ્ઞાનીને બ્રહ્માદ્વાર-
ગૃહિત થાય છે ૫૦૩

અંક.	પૃષ્ઠ.
૩૯૭. જ્ઞાન જગતના વ્યવહારનું વિરોધી નથી, અને જગત- નો વ્યવહાર જ્ઞાનનો વિરોધી નથી	૧૦૧
૩૯૮. દૃઢજ્ઞાને આભાસરૂપ કર્મ ઉપાસના પણ વિરોધી નથી.	૧૦૬
૪૦૨. પૂર્વોક્ત અર્થનો સંગ્રહ	૧૦૮
૪૦૩. જ્ઞાનનાં સાધન. વિવેકનો ઉપદેશ	૧૦૯
૪૦૪. મહાવાક્યને અનુસાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ	૧૧૦
૪૦૫. મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે એ અર્થ અન્ય પ્રકારે કહે છે ૦૭. ત્રિવિધલક્ષણા-ભેદ	૧૧૨
૪૦૯. કૃત્તિ એટલે પદનો અને અર્થનો પરસ્પર સંબંધ	૧૧૪
૪૧૦. શક્તિલક્ષણ	૧૧૭
૪૨૮. શક્યનું લક્ષણ	૧૨૧
૪૨૯. લક્ષણા અને જહતી આદિ ભેદ લક્ષણ.—જહતીલક્ષણા, અજહતીલક્ષણા, જહતી—અજહતી અથવા ભાગત્યાગ-લક્ષણા	૧૨૬
૪૩૩. તત્ત્વમસિ મહાવાક્યની લક્ષણા.—તત્ત્વવાચ્યનિરૂપણ, ત્વમ્પદવાચ્યનિરૂપણ. 'તત્ત્વમસિ' લક્ષણાથી લેવું, વાચ્ય અર્થમાં વિરોધ છે	૧૨૮
૪૩૯. આભાસવાદ-પ્રતિવિવવાદ.—આભાસ અને પ્રતિવિવ- વાદમાં અંતર. અવચ્છેદવાદ. આભાસવાદ મુખ્ય છે	૧૪૨
૪૪૩. ચાર મહાવાક્યો. ભાગત્યાગલક્ષણાથી તેમાંની ૧૧. એકતાની સમજ. જીવ તે ईશ્વર નથી.—જીવ ईશ્વર એ બંને પદનું લક્ષ્ય ચેતન, તેની એકતા ભાગત્યાગ- રીતિએ સંભવે છે	૧૪૭
૪૫૨. અગૃધદેવનું સ્વપ્ન સમાપ્ત થઈ પ્રબોધ	૧૫૭
૪૫૩. અગૃધને નિદ્રાથી દુઃખ જેમ થયું હતું, તેમ આત્મામાં અજ્ઞાનથી સંસારનું દુઃખ પ્રતીત થાય છે	૧૫૭

અંક.	પૃ.
જીવનમુક્તિ-પિંદેદમુક્તિચર્ણન.	૧૧૮
૪૧૪. જીવનમુક્તની સ્થિતિ ...	૧૧૯
૪૧૫. પૂર્વપક્ષીના આરોપ-અંક ૪૧૫-૪૭૨	૧૨૦
૪૧૬. ઘણ પ્રકારનાં કર્મ-સંચિન, આગામી અને પ્રારબ્ધ. પ્રારબ્ધનો નાશ થયે અન્ય શરીરનાં જ્ઞાન થાય છે.	૧૨૧
૪૧૭. યોગનાં અષ્ટાંગ-યમ, નિયમ આમન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, અને ધ્યાન	૧૨૪
૪૧૮. સમાધિ અને તેના પ્રકાર-સમિચ્છા અને નિર્વિચ્છા	૧૨૬
૪૧૯. સુષુપ્તિ અવસ્થા અને નિર્વિચ્છા સમાધિનાં ભેદ	૧૨૭
૪૨૦. નિર્વિચ્છા સમાધિનાં ચે પ્રકાર	૧૨૮
૪૨૧. નિર્વિચ્છા સમાધિના ચાર વિભાગ-ચે, વિષેષ, કષાય,- (ચિત્તની પાંચ મૂર્તિ) રસાસ્વાદ	૧૨૯
૪૨૨. પૂર્વપક્ષીના જીવનમુક્ત	૧૩૪
૪૨૩. પૂર્વોક્ત આરોપોનાં સમાધાન	૧૩૪
૪૨૪. તત્ત્વદષ્ટિનો દેશાદિકની અપેક્ષારહિત દેહપાત	૧૪૦
૪૨૫. અદૃષ્ટિનો દેશાદિકની અપેક્ષાસહિત દેહપાત	૧૪૧
૪૨૬. તર્કદષ્ટિનો નિશ્ચય. સર્વશાસ્ત્રોને યજ્ઞજ્ઞાનની હેતુતા.	૧૪૨
૪૨૭. વિદ્યાનાં અષ્ટાદશ પ્રશ્ન. ચારવેદ. ઉપવેદ-આયુ- વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ, અને અર્યવેદ. ચાર વેદનાં છ અંગ. અષ્ટાદશ પુરાણ. ન્યાયશાસ્ત્ર. મીમાંસા- શાસ્ત્ર. સ્મૃતિ અથવા ધર્મશાસ્ત્ર તથા તેના અંત. મૂત-સાંખ્ય-યોગશાસ્ત્ર, વૈષ્ણવ-શૈવતંત્ર	૧૪૩
૪૨૮. દેવીની ઉપાસનાના ચે માર્ગ-વામ અને દક્ષિણ	૧૪૩
૪૨૯. નાસ્તિકમતના છ ભેદ	૧૪૪
૪૩૦. તર્કદષ્ટિ સર્વશાસ્ત્રોનો સાર ગ્રહી પોતાના સિદ્ધાન્તોને	

અક.

૫૪.

...અન્ય વિદ્વાન્ના સિદ્ધાન્તો સાથે મેઝવી જનની-

જનકયુક્ત ગૃહ મળી જવા ઇચ્છે છે	૧૯૬
૪૯૯. શુભસંતતિ, પૂર્વોક્ત ત્રણે પુત્રના પિતાનો પ્રસંગ	૧૯૮
૫૦૦. મંદવૈરાગ્યનું ફલ. ઉપાસ્યની જિજ્ઞાસા. પંડિતોની સભા ભરી કોણ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે તે પૂછે છે. અનેક દેવના અનેક ભક્તો પોતપોતાના દૃષ્ટદેવની પ્રશંસા કરે છે. તે જુદાં જુદાં મત સાંભળી રાજાની સ્થિતિ	૧૯૯
૫૦૧. શુભસંતતિ પિતા અને તર્કદૃષ્ટિ પુત્રનો મિલાપ ...	૧૧૦
૫૧૦. અનેક દેવોવિષે સમાધાન	૧૧૧
૫૧૩. પુરાણવાક્યોમાં વિરોધ ભાસે છે તેનું સમાધાન	૧૧૩
૫૧૬. કારણબ્રહ્મની ઉપાસનાની રીતિ. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાનનો અભિપ્રાય	૧૧૫
૫૧૯. ઉત્તરમીમાંસા સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે અને ઉપર શંકરકૃત....	
માધ્ય ઉત્તમ છે.	૧૧૭
૫૨૩-૫૨૪. બ્રહ્મવિદ્યાનું માહાત્મ્ય. તે નહાનાને મહોદો કરે છે. ૫૨૫. જ્ઞાની વ્યવહાર કરે તો પણ અસંગ રહી શકે છે....	૧૧૯
૫૨૬-૫૨૭. જ્ઞાની વિદેહયુક્ત થયે ઈશ્વરમાં એકતા પામે છે	૧૨૧
વિચારસાગરની સમાપ્તિ—....	૧૨૨-૧૨૩
સૂચિપત્ર-વેદાન્તવિચારનું	૧૨૫
સૂચિપત્ર-વિચારસાગરનું	૧૩૧
શુદ્ધિપત્ર	૧૫૪
સ્વાત્મનિરૂપણસારોદ્ધાર	૧૫૬

પ્રસ્તાવના.

(વેદાન્તવિચારની)

મૂળ વિસ્તૃતગ્રંથગત વિષયોની અભિવ્યંજિકા

આ ‘વેદાન્તવિચાર’ રૂપ વન્ધ્યસેવ્યવાક્ય્યામૃતસંગ્રહ, સ્વચ્છિની વિશુદ્ધિર્અર્થ તથા સ્વાત્માના-પરમાત્માના-અનુસન્ધાનાર્થ આરંભ્યો છે તે ક્રિયમાણ રહેવાનો છે. સંચિત સંગ્રહનો કડું ભાગ, અધિકારીવર્ગર્અર્થ અત્ર સમર્પકામાં આવે છે. સર્વાન્તર્યામી પ્રેરક પરમેશ્વરને પ્રાર્થના છે કે, સજ્જનોને યથાશક્તિ તે ઉપયોગી થકા સમર્થ થાય એ પ્રકારે એ સંગ્રહને પ્રેરો.

ॐ

परमात्मने नमः

वेदान्तविचार

“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।”

भगवद्गीતા अ० ૧૫ શ્લો ૧૫

શ્રીભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ચદે છે કે:—સર્વે વેદોપ
કરી હું (=પરમાત્મા) જ વેદ (=વેદિતવ્ય-જાણવા યોગ્ય-છું);
વેદાન્તકૃત્ (=વેદાન્તના અર્થનો સંપ્રદાયકર્તા) અને વેદવિત્
(=વેદાન્તના અર્થનો જ્ઞાતા) એ પણ હું જ છું.

‘વેદાન્ત’ નામ=વેદનો અન્ત-રિચ્યા અવસાન-ભાગ, અથવા

વેદાન્ત.

વેદનો શિરોભાગ. વેદોની સર્વ શાખાઓના ઉત્તર

ભાગ વિષે પઢ્યમાન જે ગ્રંથો,—અર્થાત્ પ્રત્ય-

ગાત્મભૂત પરમબ્રહ્મ (૧) વિશિષ્ટવિષયવતી અને આત્મન્ટિક

સંસારનિવૃત્તિ-બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજનવતી (બ્રહ્માત્મેષ્યનો સાક્ષા-

ત્કાર છે વિષય જેનો ૧૫૦) પ્રમાણભૂતા ઉપનિષદો-૧૫

વેદાન્ત. અને તે અન્ત શ્રુતિઓ ઉપનિષદ્ તેઓને ઉપકારિ

૧ આ લેખમાં જે સમત હોય તે પ્રાયશઃ શરૂરોક્તિઉપજીવ્યક છે, અર્થાત્
પરમપુરુષાર્થદાયિની શરૂરની વાણીમાથી જ આ લેખનુ બહુકરી ઉપજીવન છે.
અને તેમાં જે સમત હોય તે જ માત્ર શરૂરવાણીનુ ગણજી, અને ભૂમિતિ આદિ
શાસ્ત્રો સમ તેને ગુરુમુખથી વા તજ્ઞાતાથી અમ્યાસવાની તથા સ્વતઃ વિચાર-
વાની શ્રવેશ છે. ૨ વિલક્ષણ, વિશેષણયુક્ત વિષયવતી=વિચારયોગ્ય
વાત્સવલી.

શારીરક સૂત્ર-ભાષ્ય, ભગવદ્ગીતા, આદિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો પણ ગૌણવૃત્તિથી 'વેદાન્ત' કહેવાય છે.

પ્રદીપવત્ તે વેદાન્તશાસ્ત્રના પ્રમાણથી બ્રહ્મનો યથાવત્ સ્વરૂપાધિંગમ છે. કારણ કે બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયાદિપ્રમાણક નહિ કિન્તુ (શ્રુતિ-)^૧શબ્દ-પ્રમાણક છે.

તે યથાશબ્દ અભ્યુપગેન્તવ્ય છે. મુખ્યત્વે કરી આત્માને ઉપદિ-
દિષ્તું (વેદાન્ત) શાસ્ત્ર લોકવુદ્ધિને અનુસરતું, (પ્રથમ) અત્યન્ત મૂઢાંને આત્મત્વેકરી પ્રસિદ્ધ પણ અનાત્મ અન્નમય શરીરનો અનુચાદ કરી, તેથી અન્તર તેથી અન્તર, એમ પૂર્વપૂર્વસમાન ઉત્તરઉત્તર અનાત્માને આત્મા એમ બ્રહ્મથી^૨ સર્વાન્તર મુખ્ય આનંદમય આત્માને ઉપદિશે છે. સર્વ વેદાન્તોમાં તાત્પર્યેકરી બ્રહ્મના અર્થના પ્રતિપાદકત્વવતે યાજ્ઞ્યો સમનુગત છે. હંયાં-
પાદેયશૂન્ય બ્રહ્માત્મતાના અવગમથી જ સર્વ જ્ઞેયના પ્રદરણથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે. યદ્યપિ અન્યપ્રમાણ વેદાન્તશાસ્ત્ર જ્ઞાતાત્થના શાપકત્વેકરી આત્માવિષયે પ્રમાણત્વ પામતું નથી, કિન્તુ અતત્-ધર્માધ્યારોપણમાપ્રતિવર્તકત્વેકરી પ્રમાણત્વ પામે છે, તથાપિ બ્રહ્મજ્ઞાનને ભૂતવસ્તુવિષયત્વ તથા અનુભવઅવમા-
નત્વ દોષાથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં શ્રુતિ આદિ તથા અનુભવાદિ યથાસંભવ પ્રમાણ છે.

સર્વ વેદાન્તશાસ્ત્રનો આરંભ, કર્તૃત્વ-મોકૃતૃત્વ-પ્રવર્તક મિથ્યા-
પ્રત્યયરૂપ અનર્થદેતુ નૈસર્ગિક અધ્યાસ સેના પ્રદાણાર્થ તથા આત્મ-
વત્યવિદ્યાની પ્રતિપત્તિર્અર્થ છે.

૧ શિષ્યોને અર્થ બેગેરી રાત્રનું જ્ઞાતન વિના પ્રવિચારન પાવ છે એ શાસ્ત્ર.
૨ પોતાના રૂપનું જ્ઞન થતું છે. ૩ ભુતિશબ્દાર્થજ્ઞાનેથી જાગૃતા યોગ્ય.
૪ ઉપદેશ કરવાને રૂપનું. ૫ બ્રહ્મરૂપતાની વર્ણવણી-અન્ત પામેળી. ૬ ન જાનેળા અર્થને જાણવાવાળું. ૭ અનામધર્માધ્યાસને દૂર કરવાળું. ૮ મિથ્ય-
વર્ણન. ૯ પ્રતીતિ, જ્ઞાન. ૧૦ અવિચારમિથ્ય, રજામાદિક. ૧૧ સમ્યક્ જ્ઞાન.

સર્વાર્થમયયાંતિ સર્વગ્રંથકલ્પે વેદોરૂપ કલ્પવૃક્ષનું વેદાન્ત ૫ પરમ-પુરુષાર્થપ્રદ અનુપમ અમૃત છે. અથવા યદા વિશિષ્ટ વેદોરૂપ કામધેનુનું વેદાન્ત ૫ નિઃશ્રેયસપ્રદ અમૃત દુગ્ધ છે.

જ્ઞાની-અજ્ઞાની સર્વની ઇચ્છાનો વિષય, સુખ-પરમસુખ-પરમઆનન્દ છે તે જ વેદાન્તનો વિશિષ્ટ વિષય છે. અવિ-વેદાન્તનો વિષય. ઘાપ અધ્યારોપિત ઈશ્વરના સર્વજ્ઞત્વાદિ અને જીવના અલ્પજ્ઞત્વાદિ વિરુદ્ધ ધર્મોના ભાગ-ત્યાગલક્ષણાદિ પરિત્યાગપૂર્વક શુદ્ધ-સચ્ચિદાનન્દાદૈત બ્રહ્મના યથાર્થ જ્ઞાનેકરો નિત્યપ્રાપ્ત સ્વરૂપના આત્યન્તિક અપંડ સુખનો આધિભાવ, યનું વેદાન્ત જ પ્રતિપાદક અને સંપાદક છે.

પ્રાણીમાત્રની ઇચ્છાનો વિષય સુખ છે, ૫ તો નિઃસંશય અને નિર્વિવાદ છે. પ્રાણિમાત્ર જન્મથી તે મરણપર્યન્ત જે સુખની આશા અનેક માંગે, અનેક પ્રયત્નો, અનેક પ્રયત્નો કરે છે; વિદ્યાભ્યાસ, શરીરસંપત્તિ, કૃષિ, ધ્યાપાર, સેવા, શૃદ્ધ-સ્વાધ્યમ; તનુબલ, મનોબલ, ધનબલ, કીર્તિ, ક્રિયાદિ સાધ-નોયંતે, જે સુખની આશા હોય છે તે સફળ થશે એમ કલગીને, તે સુખ સંપાદન કરવા વધુ પરિશ્રમ વહે છે, અને અનેક દુઃખો સહે છે; પરંતુ વિચારકોને જે સુખાશા શિતિ-જસમ દૂર અને દૂર જતી દેખાય છે, અને અવિચારી મૂઢોને તો જે સુખાશા અસાર સંસારસાગરમાં ઘુડાડીને શોકમોહ-પ્રસ્ત અને અતિ દુઃખી કરે છે, તે આશાનાં વાસ્તવિક જે મૂલ સત્યસુખ તેને પ્રાપ્ત કરવાને સમ્યક્જ્ઞાન (અથવા બ્રહ્મવિદ્યા) ૫ જ એક સુલભ, સુગમ અને સુકર સાધન છે; એમ તે પ્રાપ્ય

૧ સર્વજ્ઞેષુ. ૨ વિષયીને સ્વરૂપ સાથે વાપે છે તે સુખાદિ. નિત્ય-સંવિત મોગસાધન.

નિત્ય સત્ય સુખના પ્રાપ્તિમાન્ તથા ગ્રાપક મહાત્માઓ સ્વાનુભવથી સિદ્ધ કરી વધી ગયા છે અને વધે છે.

સ્વપ્રયોજનનો અભાવ સતે પણ અનુકંપાથી લોકોનો અનુ-

વેદાન્તપ્રવર્તનોથી
વેદાન્તની ધેષ્ટાનું
પ્રમાણ.

ગ્રહ કરવા ઇચ્છતા બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયના
પ્રવર્તક તે મહાત્માઓની એક શ્રેષ્ઠપરંપરા આ
પ્રકારે છે:-

સર્વાન્તર્યામી આદિકર્તા નૌરાયણ, સૃષ્ટિકર્તા પદ્મભૂ-
(બ્રહ્મા)થી આદિ લઈને વસિષ્ઠ, શક્તિ, પરાશર, વ્યાસ,
શુક, ગૌડપાદ, ગોવિંદ, શ્રીશંકરાચાર્ય, અને તેઓના
શિષ્યો-પદ્મપાદ, હસ્તામલક, ત્રોટકાચાર્ય, અને ચાર્તિકકાર
સુરેશ્વરાચાર્ય આદિક-એઓ તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે: અને તેઓના
અનુયાયી-વેદાન્તાર્થપારગ એવા 'શ્રોત્રિય,' બ્રહ્મલોકના
આનન્દથી તે અર્વાચીન આનન્દમાં તૃપ્તારહિત એવા 'અકામ-
હત', યથોક્તકારિતાપકરી પાપરહિત એવા 'અવૃજિન,'
અને ઔપનિષદ બ્રહ્માત્માના વિજ્ઞાને પરિપૂર્ણ એવા 'બ્રહ્મનિષ્ઠ'-
મહાત્મા ગુરુઓ એઓ, પરમશ્રેયોર્થી સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન
યથોક્તકારી મુમુક્ષુઓના પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિસાર, જે
ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન ઉપદિદ્યું છે, તે જ જ્ઞાન સદા પ્રાપ્ત જે પ્રાપ્ય
વસ્તુ-સંચિદાનન્દ બ્રહ્મ-તેની પ્રાપ્તિનું મહાસુખપ્રદ મુખ્ય
અનુપમ સાધન છે, એવું તેના પ્રામાણિક વક્તાઓનાં અને
તેઓના પરમપ્રિય મહાબુદ્ધિમન્ત શ્રોતાઓનાં નામમાગ્યથી સિદ્ધ
ધાય એમ છે.

૫ પરમનિ:શ્રેયસકરી સદાનન્દમયી સ્વારાગ્યસામ્રાગ્ય-

૧ પમાદનાર. ૨ ચણચણત્મક શરીરોમાં ચિદાભાવ જે 'નાર', તેઓનું
'અયન' નામ આશ્રય—અન્તર્યામી—એ નારાયણ. ૩ ઉપનિષદ-જ્ઞાન્તિ-
પાઠાનુસાર. ૪ અપર દેશકાલમાં તત્કાલ્યર્થિ.

વિભૂતિ-અપંડસુખદાત્રી બ્રહ્મવિદ્યા-આદિનારાયણના મહા-
પ્રસાદથી બ્રહ્માને પ્રાપ્તા થઈ, અને જેને મહાદેવે પરમપ્રસાદથી
પોતાનાં પરમપ્રિયા પાર્વતી પ્રતિ પ્રકાશી તે પરમપુરુષાર્થપ્રદા
બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્માય વસિષ્ઠ ઇન્દ્રાદિને આપી, ઉદાલક મુનિય આત્મજ
શ્વેતકેતુને આપી, દક્ષિણામૂર્તિય સનત્સુનકાદિકોને વોધી,
સનત્કુમારે નારદને પ્રવોધી, યાજ્ઞવલ્ક્યે સ્વપ્રિયા મૈત્રેયીને, અને
જનકવિદેહીને, અર્પી, વસિષ્ઠે સદ્રુણમૂર્તિ લીલાવતાર શ્રીરામને
સમર્પી, રામે યથોક્તાનુકારી પરમપ્રિય ભ્રાતા લક્ષ્મણને દીધી,
લીલાવતાર શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માય-જે બ્રહ્મવિદ્યા વિષ્ણુરૂપે પ્રથમ વિવ
સ્વાન-આદિત્ય-પ્રતિ વદી હતી, ને વિવસ્વાને મનુઅર્થે પ્રકાશી,
મનુય સ્વપુત્ર આદિરાજ ઇશ્યાકુ પ્રતિ કથી, પમ પરપરાપ્રાપ્તા
રાજર્ષિઓય વદી તે પુરાતની ઉચ્ચમરહસ્યબ્રહ્મવિદ્યા નિજ પરમ
સપ્તા ઇષ્ટમત્ત અર્જુન પ્રતિ કંથી, અને તે જ બ્રહ્માત્મવિદ્યા કૃપાલુ
તાપરવશ શિષ્યાવ્રણી વ્યાસનારાયણે તથા શંકરમગયાને સત્પુત્ર
પોતા અનુગ્રહાર્થે નિર્ધાનસદાયિની ઘાળીદ્વારા સુપ્રસિદ્ધા કરી છે

બ્રહ્મવિદ્યા પત્રી વિશિષ્ટગહિમાવતી અને મહાપુણ્યશાલી પુર્યોને
વૃત્તવૃત્ત્યકારિણી છે ૫ બ્રહ્મવિદ્યાદ્વારા જે અનુ
મમ સુખ, -મલયિશ્વેપરહિત પરિશુદ્ધ અન્ત કર
ણની વૃત્તિ અન્તર્મુખા અને પ્રશાન્તા થઈ દૃષ્ટાનુ
આત્મસ્વરૂપમા અવસ્થાન થયે, -વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ
મગવદ્ગીતામા આમ ગાયુ છે —

“સુખમાત્પન્તિકં પત્તદ્વુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ॥”

મ ઘો ળ ૬ શ્લો ૨૧-૨૨

‘(અવિપયજનિત હોવાથી શ્રોત્રનેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોપ જાણવાને અશક્ય એવું) અતિ ઇન્દ્રિય, (ઇન્દ્રિયોની નિરપેક્ષા વુદ્ધિવતે જ-સ્વાનુભવવતે જ-ગ્રહણ કરી શકાય એવું) વુદ્ધિગ્રાહ્ય (એકવાર આવિર્ભાવ થયે પુનઃ ક્વચિત્ પણ નાશ ન થાય એવું આત્મલાભનું અનન્ત) આત્યન્તિક સુખ,-જેને, (આત્મલાભને વા સુખને) લાભીને-પામીને-અપર લાભને (અન્યત્ લાભાન્તરને), (તેથી અધિક છે એમ (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત વિદ્વાન્) માનતો નથી.’

જે સુખની ઉપલબ્ધિ થયે દેવાદિનાં અને નરપતિ આદિનાં સુખો, સુખાભાસ જેવાં લાગી, તેઓમાં તુચ્છવુદ્ધિ થાય છે; જે સુખ અસાધારણ વુદ્ધિમન્ત શિષ્ટાગ્રણી મહાત્માઓપ સેવિત હોવાથી ઉત્તમોત્તમ છે, અને તે ઘર્ગના મહાપુરુષોના અનુભવને અગ્રી પણ પ્રસિદ્ધ છે; અને જે સુખ અસંખ્ય કારણોથી પરમશ્રેષ્ઠ છે એમ વિદ્યાવન્ત વિચારકોને સિદ્ધ છે; તે જ સુખ એ વેદાન્તપ્રતિપાદિત અવર્ણનીય અનુપમ સુખ છે.

સુખેચ્છકને સુખસ્વરૂપ, આસવાનયે અને યુક્તિપ, સિદ્ધ કરી આપી, સુખનો અનુભવ કરાવી, આત્યન્તિક સુખમય કરવા, અર્થાત્ જ્ઞાતાત્મા કરવા, એ વેદાન્તનું પ્રયોજન છે.

એવા વેદાન્તવિચારના પ્રકાશક, પ્રવર્તક અને પ્રાપક મહાત્માઓ કેવા શ્રેષ્ઠતમ જગન્મંગલ જગદ્ગ્રન્થ છે, તે તેઓનાં પૂર્વોક્ત નામમાત્રથી જાણી શકાય એમ છે. બ્રહ્મવિદ્યાના સારિષ્ટત્વપ્રદર્શનાર્થે યથી અધિક પ્રમાણ શું હોઈ શકે ! એવા વેદાન્તનો વિષય અને પ્રયોજન પણ તેવું જ શ્રેષ્ઠતમ-મનુષ્ય માત્રને અમીટ એવું-નિઃશ્વેદસ-સુખ-છે; એ પણ વેદાન્તશાસ્ત્રના ઉપાસકોને પ્રસિદ્ધ છે.

૫ વરિષ્ઠસ્થિતિ કિંવા મોક્ષાશ્રય અત્યુત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત

અધિકારી. કરવા, અધિકારી પણ તેવા જ મહાશય અપેક્ષિત છે.

યદ્યપિ આ ચતુર્ધરા પૃથિવી વિષે સર્વ પદાર્થો છે તથાપિ યોગ્ય અધિકારી વિના તે પદાર્થો પ્રાપ્ત થતા નથી. પદાર્થમાત્રની પ્રાપ્તિવિષયે યોગ્ય અધિકારીની પૂર્ણ અપેક્ષા છે, કારણ અધિકારી અનુસાર ફલોદય થાય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જે જે પદાર્થો ઉપર પડે છે, તેઓમાંથી નિર્જીવ પદાર્થોને વિકારી કરી શુષ્ક અને ત્રિઃસત્વ કરે છે; સજીવ પદાર્થોને પુષ્ટિ આપી પ્રફુલ્લ કરે છે; મૃત્તિકાદિ અપારદર્શક પદાર્થોને પ્રકાશે છે, કાચ-સ્ફટિક-મણિ આદિ પારદર્શક પદાર્થોને તે પ્રકાશે છે યદ્યપિ જ નહિ, કિન્તુ તેઓની તથા પ્રભાવધર્મક-પદ્ધાનની સ્વચ્છતાના પ્રમાણમાં તેઓમાં તે પ્રકાશક સૂર્યનું પ્રતિ-ફલ કિંવા પ્રતિબિંબ થાય છે, અને તે ઉપરથી પુનઃ પરાવર્તન થાય છે; અને સૂર્યકાન્તમણિવિષે તો સૂર્યપ્રકાશ પ્રાપ્ત થતાં તે મણિમાં પ્રતિબિંબ-પરાવર્તન-પૂર્વક તે પ્રકાશથી અધિકમાં તેજ તથા તાપ ઉભય (મૂલ કિંવા અગ્નિ) સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ વિવિધભૂત સૂર્યના જ્વલન-દહન-પ્રકાશ-સમાન પ્રતિબિંબમાં પણ નિરુપાધિક પ્રત્યક્-સ્વરૂપ જ્વલન-દહન-પ્રકાશનો પ્રત્યક્ષ આધિભાવ થાય છે. એમ અધિકારીના ભેદે ફલનો ભેદ થાય છે. ૫ નિયમ સર્વત્ર વર્તે છે.

શાસ્ત્રમાં વેદાન્તના અધિકારીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું

વેદાન્ત-અધિકારી. છે:- (આ જન્મમાં વા જન્માન્તરમાં) વિધિ-

વત્ અધીતવેદવેદાન્તસ્વે કરીને આંપાતથી અધિગત અધિલ વેદાર્થ જોયે, (અને નુદ્ધિની નુદ્ધિઅર્થે) આ-

૧ ઢાંક (Foil), ૨ અધ્યયન કરેલા. ૩ તાત્કાલિક-ઉપર ઉપરથી; આ આમ જ છે એવા નિશ્ચય વિના. ૪ જાણ્યો છે.

જન્મમાં વા જન્માન્તરમાં નિષિદ્ધ (કર્મના) વર્જનપુરાસર નિત્યનૈમિત્તિક-પ્રાયશ્ચિત્ત (કર્મના અનુષ્ઠાનવતે) તથા (ચિત્તના પેકાદ્ર્યઅર્થે) ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનવતે અખિલ કલ્મષપંતા ગયેલી તેણેકરી નિતાન્તં નિર્મલ સ્વાન્ત છે જેનું, તે (વિવેક, વિરાગ પદ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા ય) સાધનચતુષ્ટય-સંપન્ન પ્રમાતા ય વેદાન્તજ્ઞાનના અધિકારી છે.

શાસ્ત્રસાંપ્રદાયિક લક્ષણ યવું છે. પરંતુ દેશની દશામાં અને કાલના કારણમાં અન્તર પડતાં યવા અધિકારી અશક્ય નહિ તો વિરલ તો પ્રતીત થાય છે જ. તેયો ય જ્ઞેય અને પ્રાંપક વેદાન્ત-પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ સતે, યથાયોગ્ય પ્રાંપક અધિકારી જ્ઞાતાના અભાવે, પ્રાપ્ય જે અત્યુત્તમ આનન્દસ્વરૂપ ફલ તેની પ્રાપ્તિ પળ ક્વચિત્ જ થાય છે.

આ મરતલ્લંડની ભૂમિડપરની પ્રજાની સ્થિતિ પૂર્વરૂપનો ત્યાગ કરતો અને રૂપાન્તરની પ્રાપ્તિકર્ત્રી યવી આ દેશની વિકા- ચિકારવતી અધુના છે. તેનું સારું પરિણામ રિણી સ્થિતિ. આવે ય હેતુથી તેમાં સંસ્કાર કરવાની અપેક્ષા છે. સંસ્કારના વે પ્રકાર છે:-દ્રવ્યાન્તરના સંયોગે ફરી આગન્તુક મલની નિવૃત્તિ (૧), અને ગુણની પ્રાપ્તિ (૨). આ દેશની આધુનિક અવસ્થામાં ઉભય પ્રકારના સંસ્કારની સંપૂર્ણ અપેક્ષા છે. તેમાં જે દોષરૂપ મલ આવ્યા હોય તેને દૂર કરવા રૂપ મલનિવૃત્તિ (૧), અને યમ શોધન યયે નિર્સર્ગિક ગુણનો આવિર્ભાવ અને ધૃદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતિણ થાય છે તેરૂપ ગુણપ્રાપ્તિ (૨)

૧ મલિનતા. ૨ અત્યન્ત. ૩ અન્તઃવરણ. ૪ અન્તઃવરણવિપે પ્રતિ-
વિષિત ચેતન્ય અથવા સૌક્રિક વૈદિક ધ્યવહારોમાં અપ્રાન્ત જીવ, અત્ર પ્રમાત
શબ્દે વિરધિત છે. ૫ પમાદનાર. ૬ પામનાર.

આ આર્યાવર્તે દેશમાં પૂર્વે યથાવત્ વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા હતી. એ વર્ણાશ્રમ 'ધર્મ' કહેવાય છે. એ સર્વ-વર્ણાશ્રમધર્મ. ધારક ધર્મથી આ દેશની સ્થિતિ સુખપ્રદા હતી. 'વર્ણાશ્રમધર્મમાં' બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર, એ ચાર 'વર્ણ'; તથા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યાસ, એ ચાર 'આશ્રમ' ગણાતા હતા. તેઓમાં બ્રાહ્મણ-વર્ણને ચારે આશ્રમનો અધિકાર ગણ્યો છે, ક્ષત્રિયવર્ણને સંન્યાસ-આશ્રમ વિના ત્રણ આશ્રમનો અધિકાર ગણ્યો છે; વૈશ્યવર્ણને બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થ એ બે આશ્રમનો અધિકાર ગણ્યો છે; અને શૂદ્રને ગૃહસ્થ-આશ્રમનો અધિકાર ગણ્યો છે. એમ ઉચ્ચવર્ગીયે અધિકાધિક ભાર સહન-વહન કરવાના નિયમાનુસાર પૂર્વપૂર્વ વર્ણને એક એક આશ્રમનો પ્રયાસ અધિક રાખ્યો હતો.

સ્વધર્મથી ઘટ્ટ થતાં, પછી અજ્ઞાન અને આલસ્ય વધી તત્કાલ અન્ય અનેક વિપત્તિઓ આ દેશ ઉપર આવી ધર્મના અભાવે પડવા માંડી. પરિણામે એ ચતુર્વર્ણના, વહુકાર-મુલનો અભાવ. પોથી, અનેક વિભાગ થઈ જઈ તે વર્ણોની સંખ્યા વધીને એવી વિપ્લવકરા અને દુઃખપ્રદા થઈ છે કે નિઃસીમા. 'વર્ણો' ની એમ હાનિકારિકા વૃદ્ધિ થઈ છે; અને 'આશ્રમ' નો ક્ષય થયો છે. વાનપ્રસ્થ તથા યથાર્ય સંન્યાસ આશ્રમનો તો પ્રાયશઃ લોપ થયો છે. બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રચલિત છે, પરંતુ તેઓ પણ યથેચ્છ છે નહિ.

એમ આ દેશનો વિકારવતી દશામાં અમીષ્ટનો મુખ્ય હેતુ જે વર્ણાશ્રમધર્મ અને તેનાં સાધન તેઓનો વિપર્યય થયાથી, સર્વે સાધનીય જે રૂપ સુખ તેનો અભાવ રહે એ યથાક્રમ છે.

ધર્મનું સ્વરૂપ આ કદ્યુ છે - જેના અનુષ્ઠાનથી જ આ ફલનો
 ધર્મસ્વરૂપ લાભ, અને અનિષ્ટનો પરિહાર થાય એવો, રાગદ્વેષ
 રહિત સદાચારી ગુણાધિક મનુષ્યોએ ગૃહીત, અનુ-
 ષ્ઠિત, તથા આચરિત, તે 'વર્ણાશ્રમધર્મ' ધર્મસંવધમાં એક
 સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રાસવાનો છે કે. - જાણમાન ધર્મ પુરુષાર્થ-
 હેતુ થતો નથી, કિન્તુ અનુષ્ઠીયમાન ધર્મ પુરુષાર્થહેતુ
 થાય છે જાયમાન તો બ્રહ્મ જ પુરુષાર્થહેતુ થાય છે 'વર્ણ-
 શ્રમના' ધર્મનં યથેચ્છ અનુકૂલ દેશકાલ અવે છે નહિ.
 યથી કોઈ જિતર પ્રકારનો વ્યવસ્થા ધર્મવિષયમાં અપેક્ષણીયા
 છે અને તે વ્યવસ્થા દૂરદર્શી મહાત્માઓએ વેદાંતકરીતિએ જ
 સૂચવેલી છે તેઓ દ્વિવિધ ધર્મ વદે છે.

પ્રાણીઓના સાક્ષાત્ અભ્યુદયરૂપ અભીષ્ટનો હેતુ 'પ્રવૃત્તિ-
 પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ-
 લક્ષણ ધર્મ લક્ષણ' ધર્મ છે, અને તે આ જગત્ની સ્થિતિનું
 કારણ છે અને નિઘેયસંરૂપ પરમ અભીષ્ટના
 હેતુ 'નિવૃત્તિલક્ષણ' ધર્મ છે અને તેનું લક્ષણ
 જ્ઞાન, ચૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠા છે.

પ્રથમે 'પ્રવૃત્તિલક્ષણ' ધર્મમાં, આશ્રમપ્રવચનો સર્વ કર્તવ્યોનો
 સમાસ થતા. (૧) પ્રથમ બ્રહ્મચર્યનાં સ્વાધ્યાયનું વિધિવત્
 અધ્યયન આદિ કર્તવ્યો, તે કરીને ધર્માર્થ-જિજ્ઞાસાપર્યન્તનો
 સમાવેશ થતાં, અને (૨) દ્વિતીય ગૃહસ્થાશ્રમનાં નિપિદ્ધ-
 કર્મોના વર્જનપૂર્વક પામ્ય નિત્ય-નૈમિત્તિક પ્રાયશ્ચિત્તાદિ
 કર્મોના અનુષ્ઠાનના અને સગુણબ્રહ્મનો ઉપાસનાનો
 સમાવેશ થતા, અને (૩) તૃતીય વ્રાપકારશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમ
 થી આરંભીને ધ્યાનપ્રવ્યાશ્રમના અન્તપર્યન્ત, અન્ત પરણી

૧ સશુદ્ધ સમારોનો મત્સ્ય ઉત્તરમ છ સ્કન્ધ (૧૧૮) નેનુ તે ૧૧ મે
 વગ, અપરા તિરિગિનાય મુખનો આચિમાંર મો ૧૧૧ આપની ઉત્તિ
 નામ-૫ ૧૧ મેવત ૨ વિગમ્પામ ૩ ધર્મી જગવાની રૂપા.

નિર્મલતા અને નિશ્ચલતા સારૂ સત્તમાગમ અને સચ્છા-
સ્ત્રના શ્રવણ-મનનાદિપ્ કરી યોગ્ય સાધનનું સંપાદન કરવામાં
કરાતી પ્રવૃત્તિનો સમાસ થતો. અને 'નિવૃત્તિલક્ષણધર્મમાં'
ચતુર્થાશ્રમ-સંન્યાસ-તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાશય, મનોનાશ, બ્રહ્મનિષ્ઠ-
તાદિ અન્તર્ગત થતાં.

આ કાલમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનું થલ અધિક રહેવા સંપૂર્ણ
સંભવ છે. કારણ 'રાજા કાલસ્ય કારણ' =
અહુણા પ્રવૃત્તિ—
ધર્મના પ્રાવલ્યનું
કારણ.
'કાલનું કારણ રાજા છે.' તે રાજકર્તાની
પ્રકૃતિ જ અતિપ્રવૃત્તિ છે. ધર્મી પ્રવૃત્તિલક્ષણ-
ધર્મને વહુ પુષ્ટિ મળવાની જ.

જ્યાં કારણ પ્રવલ્લ હોય છે ત્યાં કાર્યનો ઉદ્ભવ અનિવાર્ય
હોય છે. એમ છે તો અવે તે વિષયમાં માત્ર વ્યવસ્થા થવી જ
જ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય છે. સંસારીને અભ્યુદયફલપ્રદ પ્રવૃત્તિલક્ષણ-
ધર્મ આરંભમાં વહુ પ્રકારે ઉપયોગી અને ઉપકારક પળ છે;
અને તેથી પુનઃ વિશેષમાં જ્ઞાનનિષ્ઠા-યોગ્યતાનો પ્રાપ્તિ થાય છે.

તથાપિ આ દેશની પૂર્વની, અને કહંક આ સમયની પણ
સ્થિતિ મતિ ગતિ કૃતિ તથા इतिहास ઉપર
આ દેશના સ્વભા-
વસંબંધી વિચાર.
દૃષ્ટિ કરતાં આમ અનુમાન થાય છે:-વહુ
સમયથી સુસ્યાયિની ચંશપરંપરાગતા, અને
મનુષ્યમાત્રે, બુદ્ધિ અને અનુભવ ઘઘતાં, અમિલપિતા, જે નિવૃ-
ત્તિની પ્રકૃતિ, તે આ દેશમાં સ્વામાવિકી છે; તે નિર્મૂલા થઈ
જાય જ તો અસંભવિત જ છે પ્રાણિપદાર્થનો કાલનિમિત્ત
વિકાર ત્વરાથી થાય છે. પરંતુ પ્રાણિપદાર્થનો દેશનિમિત્ત
વિકાર વિલંબે થાય છે.

પૂર્વે કોઈ કોઈ કાલે વહુ સમર્થ પુરુષોજ આ દેશમાં
પરિવર્તન કરવા પ્રયત્ન કન્યા છે. તથાપિ તેઓને સિદ્ધિ મળી
નથી. અમુક કાલ સુધી તેઓ વાહ્યવિકાર કરી અન્તે શમી

ગયા છે; અને આ આર્ય દેશની દૃઢતા અને સ્થિતિસ્થાપકતા સવલા અને સજીવા ગણાય છે.

આ વેલામાં આ પૃથિવી ઉપર શીઘ્ર ગમનાગમનનાં સાધન
 પ્રસ્તુત સમયનો પ્રભાવ વહુ સુલભ થયાં છે તથા દુરતા દૂર થઈ ગયા
 જેવું થયું છે સંદાન્તરના અને દેશાન્તરના
 લોકોનો પરસ્પર વ્યવહાર અતીવ વધતો જાય
 છે; સ્વતંત્રતા અને ક્ષમા એ સ્વાર્થસિદ્ધિમાં ઉપયોગી સાધન
 ગણાયાં છે; અને તેનું પરિણામ આ થયું છે કે:-લોકો, જ્ઞાત
 અજ્ઞાત, સ્વેછાથી જ પરસ્પરના સંસર્ગજન્ય ગુણદોષોનું ગ્રહણ
 કરે છે. તે ગ્રહણ કોઈવાર વિવેકપૂર્વક હોય છે. તથાપિ
 વહુવાર માત્ર તાત્કાલિકી સ્વાર્થસિદ્ધિ સારૂ કિંવા લોભાર્થે જ
 હોય છે. અને એમ હોય છે ત્યારે તેથી પાશમાં પડ્યા જેવું
 થાય છે. એકવાર અમુક પક્ષમાં પતિત થયા કે પછી તે
 વિષયમાં મમતા થઈ અભિનિવેશ થાય છે જે કાર્ય પૂર્વે સમર્થ
 પરિવર્તકો બલાત્કારે કરી શક્યા ન હતા, તે આજ તાત્કાલિક
 સ્વાર્થદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયે અનાયાસે સહસા થઈ જાય છે.

નવીન સંવંધના સ્વાર્થી આરંભમાં યજું પ્રવર્તન સ્વભાવતઃ
 હોય છે. તથાપિ આ આર્યદેશ વિચારપ્રધાન ગણાતો આવ્યો છે.
 તેમાં નવીન સંસર્ગસંવંધનો યથાયોગ્ય અનુભવ થયે ગુણદોષની
 પરીક્ષા થઈ, વિવેકવિચારપૂર્વક દોષો દૂર રચાઈ, સ્વદેશ-
 પરદેશના કેવલ ગુણનું ગ્રહણ થાઓ એમ દેશ્વરને પ્રાર્થના છે.

આ સૃષ્ટિમાં એક અચલ નિયમ આપો પ્રતીત થાય છે.-
 સર્વ પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવર્તી છે. પ્રયોજનને ઉદ્દિશ્યા
 વિના મંદ મનુષ્ય પણ પ્રવર્તે નહિ. અને
 વિચારકોને સર્વત્ર માન્ય છે કે;-પ્રવૃત્તિમાત્રનું
 પ્રયોજન રૂપ નિવૃત્તિની પ્રાપ્તિ છે. મનુષ્યમાત્ર
 દિવસમાં પ્રવૃત્તિ કરી રાત્રિય નિવૃત્તિના સુષ્ટને અવશ્ય રહે

છે. પૃષ્ઠાવસ્થાવિષે દ્રઘ્યનું ઉપાર્જન કરવામાં મનુષ્યો અતિશ્રમ સહે છે, તે ઉત્તરાવસ્થામાં નિવૃત્તિના સુખની આશા અર્થે જ છે. ૫. ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રવૃત્તિરૂપ સાધનથી જે સાધ્ય-ફલ અમિલિત છે તે નિવૃત્તિ છે. અવિચારિઓ સાધનમાં જ સદા ગુંથાઈ રહે છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન્ વિચારક સર્વત્ર સાધ્ય પ્રતિ પ્રવર્તે છે.

૧મ હોવાથી જ્યારે જ્યારે જહિ જહિ વિચારનું બલ પ્રબલ થશે ત્યારે ત્યારે તહિ તહિ પ્રવૃત્તિનું પર્યવસાન નિવૃત્તિમાં આણવા લક્ષ રાસતું, ૧, જેમ શ્રેષ્ઠ ગણાતું, અને અદુણા ક્ષયિત્ ગણાય છે, તેમ ગણાશે.

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિલક્ષણ દ્વિવિધ ધર્મ વિષે, પૂર્વે જે વ્રત્તચર્યા-

પ્રવૃત્તિધર્મનો પ્રાચીન અર્વાચીન વ્રત્તચર્યાશ્રમ	ધર્મ ગણાતો અને જે આશ્રમમાં ગુરુકુલમાં ચસી આયુર્વનો પ્રથમ ચતુર્થભાગ અધ્યયનાદિ કર્મો વાચવા મનુસ્મૃતિઆદિમાં વિધાન કર્યું છે, તે સદશ, અદુણા આ લોકમાંના વ્યવહારને ઉપયોગિની વિદ્યાકલા યયાશક્તિ સંપાદન કરવામાં આયુર્વનો પ્રથમ ભાગ જાય છે. અને પછી ગૃહસ્થાશ્રમનો આરંભ થાય છે.
--	--

પ્રાચીનકાલે વર્ણાશ્રમાનુસાર ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રાપ્ત થતાં દ્વિ-

પ્રાચીન ત્રિવર્ણ અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવૃત્તિનાં કર્મો	જોને નામ ગ્રાહણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય ૫ ત્રિવ- ર્ણોનિ, ધર્મસાધક ત્રિવિધ કર્મો-અધ્યયન, યંજન, અને દાન-તો સમાન ગણાતાં. વિપ્ર ક્રિયા ગ્રાહણમાં ઇતર ત્રિવિધ કર્મો આજી- વિકાનાં સાધનરૂપ વિશેષ ગણાતાં. અને તે આ હતાં:-અધ્યા- પને, યોજન, અને પ્રતિગ્રહ. ક્ષત્રિયમાં ઇતર ક્ષાત્રકર્મો
--	--

આજીવિકાનાં સાધનરૂપ વિશેષ આ ગણાતાં:-પ્રજાપાલન, શસ્ત્ર-
સ્ત્ર-ભૂત્ત્વ કિંવા શસ્ત્રાસ્ત્રધારણ. વૈદ્યમાં હિતર વૈદ્ય કર્મો આ-જી-
વિકાનાં સાધનરૂપ આ ગણાતાં:-કૃષિ, વાણિજ્ય, કુસીર્દ, પશુપા-
લન. શૂદ્રનાં પ્રિધાન કર્મ આ ગણાત:-શુશ્રૂષા, વિવિધ શિલ્પ,
દ્વિજાતિના હિતનું આચરણ. રાજ્યસંબંધી અનેક અધિકારને
ઉચિત કર્મોના અનુષ્ઠાનવતે પણ જીવિકા સંપાદન કરવા કોઈ
વર્ણને પ્રતિષેધ વા પ્રતિવંધ ન હતાં.

પ્ર પ્રકારે પૂર્વે હતું. સામ્પ્રતકાલમાં પ્ર પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મ
અર્વાચીન વૃદ્ધિ- કદક આ પ્રકારે પરિણામ પામતો અને પ્રચાર
ધર્મમા પ્રવૃત્તિપ્રકાર થતો જણાય છે.

મનુ કલિયુગને શૂદ્ર કહે છે:-

“શૂદ્રઃ કલિયુગઃ સ્મૃતઃ” ।

મ સ્મૃ અ ૧ શ્લો. ૮૬.

તે તમોગુણરૂપ કલિયુગમાં શૂદ્રનું જે પ્રધાન કર્મ,-ઉપરિ-
ઓની ‘શુશ્રૂષા’ કરવી-જે પૂર્વે અધમ ગણાતું તે-ઉત્તમ ગણાવા
માહ્યું છે. પ્રસ્તુતકાલે વિપ્ર, ક્ષત્રિય, વૈદ્ય, અને શૂદ્ર પ્ર સર્વ
વર્ણ સેવાતત્પર અધિક જણાય છે. લોકમાં પ્રચલિત કથન
છે કે:-“ઉત્તમ કૃષિ, મધ્યમ વ્યાપાર, કનિષ્ઠ સેવા” પ્ર લોકો-
કિનો વિષયાસ થતાં દેસાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક તો સફલ-
પુરુષાર્થસાધક વિદ્યાભ્યાસ પ્ર જ સુમાહ્વણત્વ છે. વિદ્યાભ્યાસ વિના
અન્યત્ર ધર્મ કરવો પ્ર શૂદ્રપ્રાયતા છે.

બહુ કારણોથી આ દેશ વિકારાવસ્થામાં છે. તેમાં પૂર્વા-
વસ્થાનો પરિત્યાગ અને અવસ્થાન્તરનો પ્રાપ્તિ સંપૂર્ણ થશે કે
નહિ, પ્ર તો સંશયાત્મક છે. તથાપિ પ્ર વિકારાવસ્થાથી આચાર-
વિચારના ઘાટાકારમાં વિપરીતતા પ્રનીતા થાય છે, પ્ર તો
પ્રત્યક્ષ છે.

૫ પ્રકારની આ દેશની આધુનિકી સ્થિતિ છે. તેમાં પ્રાણીમાત્રને અમીટ જે દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ, તેનાં સાધક સાધન અને સંપાદકમાર્ગ કયા છે તે યથાવત્ જાણવું જોઈએ. અને તે જ્ઞાતવ્ય, પ્રદીપવત્ સર્વ અર્થનાં પ્રકાશક જે અજ્ઞાતાર્થજ્ઞાપક શાસ્ત્ર તેથી જ, જાણી શકાય એમ છે.

તે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિના અને અનિષ્ટના પરિહારના ઉપાયના પ્રકાશન વિષયે તત્પર જે સર્વશક્ત્ય શાસ્ત્ર, શ્રેયઃસાધક પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-માર્ગ. તે શાસ્ત્ર, સર્વ દેશકાલને અનુકૂળ થાય એવો પ્રસિદ્ધ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-લક્ષણ ધર્મનાં શ્રેયઃસાધક સન્માર્ગ, ઉપદિશે છે.

આ નામરૂપક્રિયાત્મક જગત્ ત્રિગુણાત્મકતા માયાનું પરિણામ છે. તે એશ્વરી માયાશક્તિને 'પ્રકૃતિ' પણ કહે છે. તે પ્રકૃતિ 'અપરા' તથા 'પરા' ભેદથી દ્વિવિધા છે. અનર્થકરો સંસારવન્ધનાત્મિકા જડભૂતા પ્રકૃતિ અપરા નામ નિકૃષ્ટા છે. પ્રાણધારણનિમિત્તભૂતા જીવભૂતા પ્રકૃતિ પરા નામ પ્રકૃષ્ટા છે. તે અપરા પ્રકૃતિ 'ક્ષેત્ર' નામે પણ કથાય છે, અને પરા પ્રકૃતિ 'ક્ષેત્રજ' નામે પણ કથાય છે. ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ, કિંવા પ્રકૃતિ-પુરુષ, ૫ પર્યાય છે. ૫ પ્રકૃતિદ્વયદ્વારા સર્વજ્ઞ ઈશ્વર જગત્નું કારણ છે.

૫ સત્ત્વરજસ્તમોગુણાત્મિકા પ્રકૃતિમાં સત્ત્વગુણનો તથા તમોગુણનો અભિંભવ થઈને રજોગુણ વધે છે, ત્યારે રજોગુણનું કાર્ય જે પ્રવૃત્તિ તે થાય છે. ૫ પ્રકારે પ્રકૃતિ, માયા, અવિદ્યા છે, તે સર્વની જનની છે, અને તેનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ હોવાથી,

---

૧ જ્ઞાનના હેતુ અનેક વિદ્યાનાં પ્રસ્થાનોએથી ઉપવૃત્તિ વર્ધિત-અને દિ તનુ જ શાસન કરનાર તે શાસ્ત્ર. ૨ વિરસ્કાર, ક્ષવાણ.

કર્મ. દેહાદિની ચેષ્ટા; કર્તાનું ઇષ્તિતતમ અને ક્રિયાપ કરી વ્યાપ્તમાન. આ જગત્સુ ચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ કર્મ છે. અર્થાત્ કર્તાના વ્યાપારોપ કરી જે સધાય; ક્રિયા કર્તાની ક્રિયાઓપ કરી જે પ્રાપ્ય, તે 'કર્મ.' કર્મમાત્ર ક્રિયાજન્ય- છે અને ધર્મ-અધર્મનાં જનક છે.

કર્મ 'કર્મ' જે શ્રુતિસ્મૃતિમાં 'ધર્મ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે ત્રિવિધ કર્મ. કાર્યિક-ચાત્રિક-માનસિક ચેષ્ટારૂપે (ક્રિયારૂપે) ત્રિવિધ છે.

કર્મના બે પ્રકાર છે:- વિહિત અને નિપિદ્ધ. જેમાં ક્ષણ સાધનતાજ્ઞાન હેતુ છે એવું, પુરુષને પ્રવૃત્તિના (કરવાના) નિમિત્ત વેદે વાંધન કન્યું છે તે 'વિહિતકર્મ;' અને જેમાં ક્ષણસાધનતાજ્ઞાન હેતુ છે એવું, પુરુષને નિવૃત્તિના (ન કરવાના) નિમિત્ત વેદે વાંધન કન્યું છે તે 'નિપિદ્ધ કર્મ' છે. એ વિહિત-નિપિદ્ધ કર્મને ધર્મ અધર્મ કર્મ, પણ કહે છે. ધર્મકર્મનું ફલ, અનુકૂલ વિષયના તથા ઇન્દ્રિયના સંયોગ(તેનેકરી)જન્ય (એવું) સુખ છે; અને અધર્મકર્મનું ફલ, પ્રતિકૂલ વિષયના તથા ઇન્દ્રિયના સંયોગ(તેનેકરી)જન્ય (એવું) દુઃખ છે. અને તે સર્વ સુખદુઃખ શરીરવાક્રમનેકરી ભુજ્યમાન છે.

'વિહિતકર્મ'ને, કેવલ 'કર્મ'ની અને 'નિપિદ્ધકર્મ'ને વિકર્મ'ની સંજ્ઞા છે. એ પ્રકારદ્વયથી શેષ જે તૂળીભાવ તે 'અકર્મ' કહેવાય છે.

યદ્યપિ વિહિત-નિપિદ્ધ કર્મ, ધર્મ-અધર્મનાં જનક છે, તથાપિ તે વેથી શેષ રહેતિ જે સ્વમાયસિદ્ધા ક્રિયાઓ છે,- જેવીકે ગમન, આગમન, શૌચ, શ્લ્યાદિ ઉદાસીન સદ્ગત ક્રિયાઓ- તે ક્રિયાઓરૂપ કર્મ, ધર્માધર્મનાં જનક નથી ગણાતાં.

‘વિહિતકર્મ’ એ-શુદ્ધિ, ઉપાસના, યજ્ઞાદિક-શુભકર્મ છે, તે શુભકર્મ, સ્વઅનુષ્ઠાનદ્વારા પુણ્યરૂપ અપૂર્વગું જનક છે, અને સ્વર્ગાદિફલક છે; અને તેથી દૃષ્ટદેવયોનિ પ્રાપ્તા થાય છે.

‘નિપિદ્ધકર્મ’ એ, અશુદ્ધિ, અસત્ય, હિંસાદિક-અશુભકર્મ છે. તે અશુભકર્મ, સ્વઅનુષ્ઠાનદ્વારા પાપરૂપ અપૂર્વગું જનક છે, અને નરકાદિફલક છે; અને તેથી અનિષ્ટતિર્યગાદિયોનિ પ્રાપ્તા થાય છે.

એ વિહિત-નિપિદ્ધ કિંવા શુભાશુભ ઉભયવિધ કર્મનો સમાવેશ જેમાં થાય છે એ ‘મિશ્રકર્મ’ છે. તે મિશ્રકર્મ, સ્વઅનુષ્ઠાનદ્વારા પુણ્યપાપરૂપ અપૂર્વગું જનક છે અને ઉચ્ચાવચ્ચ મનુષ્યજન્મફલક છે, તેથી દ્વામિશ્ર મનુષ્ય જાતિમાં ઉચ્ચાવચ્ચ યોનિ પ્રાપ્તા થાય છે. તેમાં અધિક પુણ્ય અને ન્યૂન પાપ જે મનુષ્યમાં પ્રતીત થાય તે મનુષ્ય, દેવસમાન ગણાય છે; અને અધિક પાપ અને ન્યૂન પુણ્ય જે મનુષ્યમાં પ્રતીત થાય તે મનુષ્ય, પશુસમાન ગણાય છે.

એ શુભ, અશુભ, અને મિશ્ર, કર્મને કોઈ ‘શુક્લ,’ ‘કૃષ્ણ’ અને ‘કૃષ્ણશુક્લ’ એવી સંજ્ઞા પણ આપે છે.

વિહિતકર્મ વળી ચતુર્વિધ છે:-નિત્ય (૧), નૈમિત્તિક (૨), વિહિતકર્મભેદ. કામ્ય (૩), અને પ્રાયશ્ચિત્ત (૪).

પુનઃ પ્રકારાન્તરે સાર્વિક (૧), રાજસ (૨), અને તામસ (૩), ભેદથી કર્મ ત્રિવિધ છે; અને તેઓનાં અનુક્રમે ફલ,-સુખ, દુઃખ અને મોહ,-છે; કિંવા પ્રકારો, પ્રવૃત્તિ અને પ્રમાદ છે.

એ શુભ-અશુભ કર્મો પોતાથી અવ્યવહિત ઉત્તરકાલમાં

૧ કર્મની સૂક્ષ્માવસ્થા અને જલ્પની પૂર્વાવસ્થા એ અપૂર્વ કહેવાય છે, અને અદૃષ્ટ પણ કહેવાય છે. ૨ પશુજન્મ. ૩ જ્ઞાન. ૪ અંતરાયગ્રહિત.

અનુક્રમે ધર્મ-અધર્મની ક્રિયા પુણ્ય-પાપની ઉત્પત્તિ કરે છે. તે ધર્માધર્મ અન્તઃકરણવિષયે (વાસનારૂપે-વીજરૂપે) રહે છે; અને કાલાન્તરે તેઓનાં ફલરૂપ સુખ-દુઃખ થાય છે.

૫ પ્રકારે શુભ-અશુભ કર્મો જ ધર્મ-અધર્મરૂપ અપૂર્વદ્વારા સુખ-દુઃખરૂપ ફલના હેતુ છે. પરંતુ ૫ વીજો મુલદુઃખના હેતુ કર્મ છે. અને તેઓનાં ફલો ૫મોના મધ્યે કાલનો અન્ત-રાય થઈ પડે છે. ઐથી શુભાશુભકર્મજનિત ધર્માધર્મરૂપ કારણથી સુખ-દુઃખરૂપ કાર્ય-ફલ-થાય છે, ૫ નિયમનો અનુબંધ સામાન્ય મનુષ્યો ૫ સમજાતો નથી. કિન્તુ યથાવિધિ શાસ્ત્રાભ્યાસી મહાત્માઓ ૫ નિયમ યથાવત્ ગણ્યો છે. ઐથી સુખના લાભસાદ પ્રયત્નમાન જનો ૫ પુણ્ય-કર્મોમાં પ્રવૃત્તિર્અર્થ પ્રયત્ન અને પાપકર્મોમાં નિવૃત્તિર્અર્થ પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. કારણ કે સુખદુઃખના હેતુ, પ્રત્યેક મનુષ્યનાં પોતપોતાનાં જે શુભાશુભ કર્મો છે, ૫ જ છે. અધ્યાત્મરા-માયણમાં ઉપદિશે છે કે:-

“ સુખંસ્ય દુઃખસ્ય ન કોપિ દાતા
પરો દદાતીતિ કુબુદ્ધિરેષા ।
અહં કરોમીતિ વૃથાઽભિમાનઃ
સ્વકર્મસૂત્રપ્રયિતો હિ લોકઃ ॥”

અયોગ્યાકાન્દ. સર્ગ ૬—૬.

૫ શુભાશુભ કર્મથી ઘે અંકુર થાય છે:- (૧) વાસના અને

૧ સુખદુઃખનો કોઈ પણ દાતા નથી, પર (અન્ય વા ઈશ્વર) દે છે એવું કહેવું ૫ કુબુદ્ધિ છે; ‘હું કરું છું’ ૫ પણ ચોટું અભિમાન છે. કેમ કે સ્વકર્મનાં ફલવતે સુખાયલો લોક છે. અર્થાત્ સૂત્રયુક્તા પુતલીને સૂત્રધાર નચાવે છે, તેમ કર્મરૂપ ફલવતે યુક્ત લોકને તેનાં પોતાના સ્વકર્મોના ચાલનેકરી ઈશ્વર વિવિધસ્થિતિમાં મૂકે છે-સ્વકર્માનુસાર સુખદુઃખ છે. ૨ પૂર્વપૂર્વ અગ્યાસેકરી ચિત્તમાં યસતા-ચિત્તગત-સંસ્કાર.

(૨) અદૃષ્ટ. શુભક્રિયાજન્ય કર્મથી શુભ-
 કર્મનાં અંકુરદ્વય.
 વાસના, અને ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ, એ બે અંકુર
 થાય છે. અને અશુભક્રિયાજન્ય કર્મથી અશુભ વાસના, અને
 અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ, એ બે અંકુર થાય છે. શુભવાસનારૂપ અંકુર-
 થી પછી શુભકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ-
 અંકુરથી પછી સુખનો ભોગ થાય છે; અને એ જ પ્રકારે
 અશુભવાસનારૂપ અંકુરથી પછી અશુભકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે;
 અને અધર્મરૂપ અદૃષ્ટઅંકુરથી પછી દુઃખનો ભોગ થાય છે.

એ વાસનારૂપ તથા અદૃષ્ટરૂપ અંકુરદ્વયમાંથી, વાસનારૂપ
 અંકુરનો તો ઉપાયે કરી નાશ થઈ શકે છે, અને અદૃષ્ટરૂપ
 અંકુરનો તો ફલની ઉત્પત્તિ વિના કોઈ પ્રકારે પણ નાશ થઈ
 શકતો છે નહિ. અશુભકર્મથી ઉત્પન્ન થયા જે અશુભવાસના-
 રૂપ અંકુરો તેઓનો સત્સંગાદિ ઉપાયેકરી નાશ થાય છે;
 અને શુભકર્મથી ઉત્પન્ન થયા જે શુભવાસનારૂપ અંકુરો તેઓનો
 કુસંગાદિથી નાશ થાય છે. એ રીતિએ પ્રવૃત્તિના હેતુ જે
 વાસનારૂપ અંકુરો તેઓનો પુરુષપ્રયત્નેકરી નાશ થાય છે.
 અને ભોગના હેતુ જે અદૃષ્ટરૂપ અંકુરો તેઓનો ભોગેકરી
 નાશ થાય છે. પુરુષપ્રયત્ન તથા અદૃષ્ટની પૃથી વ્યવસ્થાથી
 ઉભયની સફલતા પ્રતિપાદિતા થાય છે.

કર્માનુરૂપભોગસંબંધમાં એક સવલા શંકા અનુપદે સાંભ-
 લવામાં આવે છે કે:-જો અસાર સંસારમાં ચારંધાર આમ
 પ્રતીત થાય છે:-અધર્મી દુરાચારી મનુષ્યો સુખી અને ધર્મી
 સદાચારી મનુષ્યો દુઃખી; તથા સુખદુઃખનું ધર્મઅધર્મ એ
 અવ્યભિંચારી કારણ છે એ આશંકનીય છે. એનું સમાધાન
 કંઈક આ પ્રમાણે કરાય છે.

---

૧ મુખ્યદુઃખનો સાધારણ. ૨ અપાધિત. કાર્યકારણમાયમંગલદિત.
 નિત્યસંબંધશાસ્ત્ર.

લિંગદેહમાં જન્મજન્માન્તરના પૂર્વસંસ્કારરૂપે વસતા શુભ-

વાસનારૂપ અંકુરમાં મેદ થઈ શકે છે, અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનો મોગથી જ ક્ષય થાય છે. અશુભ કર્મના જે વાસનારૂપ તથા અદૃષ્ટરૂપ અસંસ્કાર અંકુરો છે, તેઓમાંથી શુભ-અશુભવાસનારૂપ અંકુર અનુસાર શુભ-શુભ બુદ્ધિ થાય છે. શુભબુદ્ધિઅનુસાર ધર્માચરણ ક્રિયા સદાચાર થાય છે, અથવા

અશુભબુદ્ધિ અનુસાર અધર્માચરણ ક્રિયા દુરાચાર, થાય છે. તે શુભાશુભ વાસનારૂપ અંકુરમાં અમુક ઉપાયે-કરી મેદ કરી શકાય છે એ પૂર્વે જાણ્યું છે. અર્થાત્ વાસનારૂપ અંકુરમાં અન્યરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ વિકાર, અને મલની નિવૃત્તિ તથા ગુણની પ્રાપ્તિરૂપ સંસ્કાર, કરી શકાય છે. પરંતુ અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનો તો ભોગે કરી જ ક્ષય થાય છે.

અવે જો, જે કર્મના ફલદાનનો કાલ આવે ત્યારે તે જ કર્મના અદૃષ્ટરૂપ તથા વાસનારૂપ અંકુર પણ તે અને તે જ હોય તો, શુભકર્મના અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનું ફલ સુખ અને શુભ-વાસનારૂપ અંકુરનો પરિણામ ધર્માચરણ, અથવા અશુભકર્મના અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનું ફલ દુઃખ, અને અશુભવાસનારૂપ અંકુરનો પરિણામ અધર્માચરણ, એ એક જ વ્યક્તિમાં એક જ કાલે દેખવામાં આવે. પરંતુ એવા નિયમ છે નહિ. વાસનામાં ઉપાયેકરી વિકાર અને સંસ્કાર થાય છે, અને એથી મેદ પડે છે. તેથી એક જ કર્મના અદૃષ્ટનાં ફલ સુખદુઃખ, અને વાસનાના પરિણામ શુભાશુભબુદ્ધિજન્ય ધર્મ-અધર્મ-આચરણ, એઓમાં અન્તર પડી જાય છે. અધર્મરૂપ અદૃષ્ટના ફલદાનનો કાલ આવ્યા હોય ત્યારે દુઃખનો ભોગ થાય છે, અને તે કાલે શુભવાસના થઈ હોય તો, તે શુભવાસના શુભબુદ્ધિદ્વારા તે મોક્તાને ધર્માચરણમાં પ્રેરે છે. તે પ્રસંગે યદપિ મોક્તાને

અધર્મરૂપ અદૃષ્ટનું ફલ-દુઃખનો ભોગ-તો થાય છે, તથાપિ તે દુઃખનું વલ, શુભવાસનાના પ્રતાપથી, વહુ ન્યૂન થાય છે. અને યથી વિપરીતા ઘટનામાં તદનુસાર થાય છે. એક જ પ્રકારનાં અદૃષ્ટનાં ફલ જે સુખદુઃખ, તે અનેક વ્યક્તિઓમાં ન્યૂનાધિક વલથો વિચિત્ર પરિણામને પામે છે, તેનું પણ પૂર્વોક્ત જ કારણ પ્રતીત થાય છે.

વલી કર્મસંબંધમાં એક અન્ય વિચાર પણ છે. ક્રિયાજન્ય

ક્રિયાના પ્રકાર— કર્મ હોય છે. તે કર્મમાં સ્વકારણીભૂતા
અદૃષ્ટફલા-દૃષ્ટ- ક્રિયાના ગુણ અનુગત હોય છે. ક્રિયા ટ્રિવિધા
ફલા. છે:—અદૃષ્ટફલા તથા દૃષ્ટફલા.

અદૃષ્ટફલા ક્રિયા ફલ દીધા વિના શાન્તા થાય છે, અને તેનું ફલ કાલાન્તરે મળે છે. જેમ કૃપિ-
અદૃષ્ટફલ ક્રિયા. લક્ષણા ક્રિયા થઈને નાશ પામે છે; પછી

બીજાના અને ક્ષેત્રના સંસ્કાર, તથા તેઓની રક્ષા યાઓના જ્ઞાનવાન્ જે કર્તા તેની અપેક્ષા રાખી તે કૃપિક્રિયા કાલાન્તરે કૃપિકર્તે (ધાન્યાદિ) ફલ આપે છે. અથવા સેવાલક્ષણા ક્રિયા થઈને નાશ પામે છે; પછી કોઈ પૃથક્ સેવ્યની (રાજાદિની) સેવાના સંસ્કારવતી યુદ્ધિની અપેક્ષા રાખી, તે સેવાક્રિયા કાલાન્તરે સેવકને (ધનમાનાદિ) ફલ આપે છે; તેમ અદૃષ્ટફલા સર્વા ક્રિયા, તાત્કાલિક ફલ દીધા વિના, શાન્તા થાય છે, અને તે ક્રિયાનાં અનુરૂપ ફલ કાલાન્તરે મળે છે; સેવાલક્ષણક્રિયાસમા એ અદૃષ્ટફલા ક્રિયા સંબંધમાં કોઈ પૃથક્ ફલદાતાની અપેક્ષા છે. કારણ કાલાન્તરે થનાર ફલ કોઈ એક સેવ્યને અધીન છે. એ સર્વે અદૃષ્ટફલ-ક્રિયાના ફલદાતા મંચ, -નિત્ય કર્તૃકર્મફલ-વિભાગ, દેશ

કાલનિમિત્તવિપાક-વિભાગરૂ, સર્વના આત્મભૂત, સર્વક્રિયાફલ-
પ્રત્યક્ષસાક્ષી;-સર્વજ્ઞ ईश्वर છે.

ક્રિયા ક્રિયા કર્મનું જે ફલ પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાનથી
પ્રતીત હોય નહિ, કિન્તુ શાસ્ત્રી જણાય, તે 'અદટ્ઠ' ફલ
કહેવાય છે. અદટ્ઠફલની ઉત્પત્તિમાં તે કર્મને જેટલા સહાય
શાસ્ત્રે વાંધન કર્યા હોય, તે સહાય સહિત તે કર્મ, ફલનો
હેતુ થાય છે; કેવલ કર્મ નહિ. અદટ્ઠફલના હેતુ જે કર્મ, તે
શ્રદ્ધાસહિત શાસ્ત્રે વાંધન કર્યા છે તો તેવાં કર્મમાં તે શ્રદ્ધા-
નિયમ ભક્તિની અપેક્ષા છે. અદટ્ઠફલના હેતુ કર્મો જો શ્રદ્ધાદિ-
રહિત હોય તો યથેચ્છ અદટ્ઠફલ થાય નહિ ૫ યથાસંભવ છે.
અર્થાત્ જેમ કૃષિકર્મમાં ઘોજ, પૃથિવી, જલ, ઉષ્ણતા, પ્ર-
યત્નાદિ સહાયની અપેક્ષા છે, તો તે સર્વ હોય છે તો જ ફલ
થાય છે, તેઓની ન્યૂનતા હોય તો યથેચ્છ ફલ થતું નથી;
તેમ ધ્યાવહારિક અને શાસ્ત્રીય સર્વ અદટ્ઠફલમાં છે. સાંગોપાંગ
નહિ કિન્તુ વ્યંગોપાદ્ધ કર્મ કરે છે અને પછી તેના ફલની સિદ્ધિ
ધતી નથી ત્યારે સ્વપ્રમાદના-સ્વચ્છતન્યૂનતાના-દોષને ન જોતાં
અન્યત્ર શાસ્ત્રાદિ ઉપર દોષારોપણ સામાન્ય મનુષ્યો કરે છે.
પરંતુ તે યથાર્થ નથી.

“મંત્રે તીર્થે દ્વિજે દેવે દૈવજ્ઞે ભેષજે ગુરૌ ।

યાદશી ભાવના યત્ર સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી ॥”

૫ માનસિક ચુષ્ટિસંબંધમાં કેટલેક અંશે ચાસ્તવિરૂ છે.

દટ્ઠફલા ક્રિયા અનન્તરફલા છે નામ,-ફલ દર્શને શાન્તા
દટ્ઠફલા ક્રિયા થાય છે. અર્થાત્ ક્રિયા અને ક્રિયાના
ફલમાં અન્તર પડતું છે નહિ, કિન્તુ તત્કાલ

૧ સદ્ગુણ, સાથે હોવા જોઈએ તે. ૨ 'મંત્રમાં, તીર્થમાં, દ્વિજમાં, દેવમાં,
દેવજ્ઞ (જ્યોતિષી)માં, ઔષધમાં, અને ગુરુમાં-જેવી ભાવના જેમા હોય તેવી
સિદ્ધિ થાય છે.’

ફલ થઈ ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે. તેમાં પૃથક્ ફલદાતાની અપેક્ષા નથી. જેમ ગમનક્રિયાનું ફલ ઇચ્છેલા સ્થાનની પ્રાપ્તિ; અથવા ભોજનક્રિયાનું ફલ શુધાની (નિવૃત્તિરૂપ) તૃપ્તિ છે; તે પ્રાપ્તિરૂપ અથવા તૃપ્તિરૂપ ફલને આપીને ગમન-ક્રિયા અથવા ભોજનક્રિયા શાન્ત થાય છે. તેમ દૃષ્ટફલક્રિયારૂપ વહુ વિષયોમાં છે.

ક્રિયાજન્ય કર્મના અદૃષ્ટરૂપ અંકુરમાંથી થતાં ફલોમાંથી કેટલાંક શીઘ્રકાલે ભોગ દેવાને ઉન્મુલ્લ થાય છે. અને કેટલાંક કાલાન્તરે ભોગ દેવાને પણ ઉન્મુલ્લ થાય છે. યદી ય કર્મના જ અદૃષ્ટરૂપ તથા વાસનારૂપ અંકુરના ફલોદયના કાલમાં અન્તર પડી જાય છે. ય કારણથી અધર્મી મનુષ્યો સુખી અથવા ધર્મી મનુષ્યો દુઃખી, યહું વિપરીત પ્રતીત થાય ત્યારે તેનો હેતુ-અદૃષ્ટના ફલોદયનું અને વાસનાના સંસ્કારનું અન્તર થાય છે એ-માનવો યથાવત્ છે.

ય ઉપરથી એક સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રાખવાનો છે કે.— અદૃષ્ટનો તો ભોગથી જ ક્ષય થવાનો છે. તેથી ય અંશ ઉપર ઉપેક્ષા રાખી, વાસનારૂપ અંશને જ શુદ્ધસંસ્કારી કરવા મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો ય જ ઉચિત અને સફળ છે. અન્તઃકરણ-ની વાસનાઓ શુભા તથા શુભદુઃખના ભોગકાલે પણ પુનઃ તે શુભવાસનાઓ ક્રિયમાણ શુભકર્મો પ્રતિ જ પ્રેરે છે. અને તેથી અન્તે શુભકર્મોમાં જ પ્રવૃત્તિ રહી તેવા મનુષ્યો નિઃશ્વેયસના અધિકારી થાય છે.

પુનઃ પ્રકારાન્તરે કર્મ ત્રિવિધ છે. જેમ યક જ કાલ, અવ-

સ્થાભેદે, ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્યત્-યદી સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ યક જ કર્મ અવસ્થાભેદે કરી, સશ્વિત (૧), પ્રારબ્ધ (૨), તથા આગામિ (૩), ય

ત્રિવિધ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે.

સંચિત-પ્રારબ્ધ-
આગામિ કર્મ.

અનેક અતીત જન્મવિષે સંચય થયેલાં ફલારંભરહિત કર્મો તે ‘સંચિત’ કહેવાય છે. એ ‘સંચિતકર્મ’ અંતઃકરણ-ઉપહિતસાક્ષિનિષ્ઠ જે અજ્ઞાન, તે અજ્ઞાનની જે ‘આવરણશક્તિ’ તેમાં સ્થિત હોય છે. અને તે કર્મનો નાશ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ એ થાય છે.

અનેક સંચિત કર્મોમધ્યે જે પરિપક્વ થયેલ અને જે ઈશ્વરે ઘડાથી આ વર્તમાન શરીરનાં આરંભક કર્મો તે ‘પ્રારબ્ધ’ કહેવાય છે. એ ‘પ્રારબ્ધકર્મ’ અંતઃકરણઉપહિતસાક્ષિનિષ્ઠ જે અજ્ઞાન તે અજ્ઞાનની જે ‘વિશેષશક્તિ’ તેમાં સ્થિત હોય છે. અને સ્વજનિત સુખદુઃખના ભોગરૂપ ફલને આપે છે. અને તે કર્મનો નાશ પ્રારબ્ધભોગ સમાપ્ત થયે જ થાય છે.

પ્રારબ્ધકર્મજનિત ભોગોને ભોગવતે સતે, જે આ વર્તમાન શરીરવિષે ક્રિયમાણ અને ભવિષ્યત્ કાલમાં ફલપ્રદ કર્મો તે ‘આગામિ’ કહેવાય છે. એ ‘આગામિકર્મ’-અંતઃકરણનો ફર્તુરૂપ-વૃત્તિમાન્ અંશ જે અહંકૃતિ, તે અહંકૃતિનું સાક્ષીસહ જે ભ્રમજ-તાદાત્મ્ય-તે ભ્રમજતાદાત્મ્યમાં સ્થિત હોય છે. એ તાદાત્મ્યને જ ચિત્-જડ-ગ્રંથિ, કિંવા, હૃદય-ગ્રંથિ કહે છે. એ ભવિષ્યત્કાલમાં ફલપ્રદ ‘આગામિકર્મોનો’ નાશ,-શ્રુતિ-આચાર્યના અનુગ્રહવલેકરી ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ (હું બ્રહ્મ છું) એવા-બ્રહ્માત્મિક્યસાક્ષાત્કારથી થાય છે. અર્થાત્ એવા સાક્ષાત્કારવાન્ વિદ્વાન્ને એ આગામિ કિંવા ક્રિયમાણ કર્મનો લેપ થતો નથી.

સામાન્યતઃ કર્મફલનો ભોગ થયે જ ક્ષય થાય છે, એ કર્મના ફલનો ભોગ સિદ્ધાન્ત છે. તેઓમાં પણ પ્રવૃત્તિફલ જે પ્રા-
થી જ ક્ષય. રબ્ધકર્મ તેઓ તો વિશેષતઃ ઉપભોગેકરી જ ક્ષીયમાણ છે.

“નાશુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ ।

અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ॥

‘કરેલુ શુભઅશુભકર્મ અવશ્ય જ ભોક્તવ્ય છે. કલ્પનાં કોટિશતકોપકરી પણ ભોગ્યા વિનાના કર્મનો ક્ષય થતો નથી’ એમ છે તો સ્વહિતેચ્છુકે કર્મ કરતાં વધુ જ સાવધાન રહેવું યોગ્ય છે.

પૂર્વોક્ત સશ્ચિત, પ્રારબ્ધ, અને આગામિ, એ ત્રિવિધ કર્મોમાં મધ્યનુ પ્રારબ્ધકર્મ તેનો ઉપભોગેકરી જ ક્ષય થાય છે, અને તે વલ્લવત્તર ગણાય છે.

“પ્રારબ્ધં ઘલવત્તરં ભલુ વિદાં ભોગેન તસ્ય ક્ષયઃ ॥”

વિ ચૂ ૪૫૪ ।

પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મના અનુસારી સર્વ જનો કાયતી સિદ્ધિ-અર્થ પ્રયત્નમાન હોય છે. તે સિદ્ધિને કોઈક પ્રારબ્ધને અધીના ગણે છે. કોઈક પુરુષપ્રયત્નને અધીના ગણે છે, કોઈક ઉભયને અધીના ગણે છે. એ પક્ષત્રયના વિષયમા શ્રદ્ધાસમાધાનના વધુ વિચારો છે તેઓમાથી સ્વરૂપનો સાર કદાચ આ પ્રકારે છે

સ્વકાર્યના જનનસાદ આરંભાયલા પ્રારબ્ધ કર્મના, -દૈવ, માન્ય, વિધિ આદિ શબ્દા-પયાય ગણાય છે

એ પક્ષત્રયમાથી પુરુષવાર તથા પ્રારબ્ધ એ ઉભયથી કાર્યની સિદ્ધિના ઘાટીઓનો પક્ષ યુક્તિયુત્ત અને પુરુષપ્રયત્ન અને પ્રારબ્ધ વહુમત, વિચારકોષ ગણાય છે કેવલપ્રારબ્ધ ઘાટીને શ્રુધાદિકર્મો સૃષ્ટિસાદ અગત્યેષામાં અને રોગાદિની નિવૃત્તિસાદ ઔષધ ઉપચારમા પ્રયત્નપ્રયત્ન દેરતીને, અને કેવલપુરુષપ્રયત્નઘાટીને અમીક્ષિતાયમાં અતીય પ્રયત્ન કરે સતે નિષ્ફળ થયે જોઈને, પ્રારબ્ધ-પુરુષપ્રયત્નના સમુચ્ચયવાદી વિચારે છે કે, કાયસિદ્ધિમાં ઉભયની અપેક્ષા છે તેમાં કેટલાંક કાર્યની સિદ્ધિમાં પુરુષપ્રયત્ન મુખ્ય

છે અને પ્રારબ્ધ ગૌણ છે. અને કેટલાંક કાર્યની સિદ્ધિમાં પ્રારબ્ધ મુખ્ય છે અને પુરુષપ્રયત્ન ગૌણ છે. પરંતુ સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિમાં ન્યૂનાધિક ઉભયની અપેક્ષા છે. શાસ્ત્રકારો અન્ધ-પંગુન્યાય ઘર્ષે છે તે, એ સંબંધમાં યથાઘટિત છે. એક વ્યક્તિના શરીરમાં પણ ચક્ષુ અને પાદ ઉભયનો ઉપયોગ, રૂપને જોવામાં અને ગમન કરવામાં, થાય છે. કહિં જડ કંઈ રૂપ જોવાનું હોય તેમાં ચક્ષુનો મુખ્ય ઉપયોગ હોય છે; અને પાદનો ગૌણ ઉપયોગ હોય છે. કંઈ ગમન કરવાનું હોય તેમાં પાદનો મુખ્ય અને ચક્ષુનો ગૌણ ઉપયોગ હોય છે. આ અવિદ્યા-મૂલક સંસારનો સ્વભાવ અને વ્યવસ્થા જ એવાં જણાય છે કે, અનેક સાધનોએ કરી એક કાર્ય સિદ્ધ થાય. તેમાં પણ ઉત્પત્તિસંબંધમાં પુરુષપ્રયત્ન મુખ્ય જણાય છે, અને ભોગ થઈ ક્ષય થવામાં પ્રારબ્ધ મુખ્ય ભાસે છે.

પુનઃ ફલસિદ્ધિ સંબંધમાં પ્રારબ્ધ, જડપદાર્થ-વિષય-તુલ્ય છે, અને પુરુષપ્રયત્ન, ચિંતન્ય-ઇન્દ્રિય-તુલ્ય છે. એ ઉભયનો સંયોગ થયાથી ભોગ-ફલ-સિદ્ધ થાય છે. ભોગ્યપદાર્થ તો ઉત્પન્ન થપ્પા જ હોય છે. તે ભોગ્યપદાર્થનો, અને ભોક્તાનો સંયોગ, ભોગમાં અપેક્ષિત છે; તે સંયોગ થવામાં પુરુષપ્રયત્ન આવશ્યક છે. પુરુષપ્રયત્ન ન થાય તો જડ ભોગ્ય જ્યાં હોય ત્યાં જ રહે અને તેનો ભોગ અને ક્ષય થાય નહિ.

સૃષ્ટિ કિંવા જગત્ દેશનું કાર્ય અને જીવનું ભોગ્ય છે. ઈશ્વર-નિર્મિતસૃષ્ટિના પદાર્થો એક જ રૂપે રહે છે. તે ભોગ્યપદાર્થોમાં ભોક્તા જીવની બુદ્ધિવૃત્તિ નાના હોવાથી તેઓના ભોગમાં ઘટ્ટાદિ ભેદ થાય છે.

ઈશ્વરસૃષ્ટ એક મૂલ્યવાન મણિ છે. તે ઘણાં જીવોએ લીધો. તેમાં જે લોભી હતા અને ત્રિજો વિરક્ત હતા. તેમાંથી જે જીવને

તે મણિ મળ્યો તે જીવ હૃદ્યો, જે જીવને તે મણિ ન મળ્યો તે કોપ્યો, અને તૃતીય જીવ જે વિરક્ત હતો તે ન હૃદ્યો ન કોપ્યો. એમ ईश्वरસૃષ્ટિ એક જ મણિમાં જીવોની નાનારાગદ્વેષાદિ-વૃત્તિઅનુસાર પ્રિય અપ્રિય ઉપેક્ષ્ય એવા ત્રણ ભેદ થયા. એ ત્રણ ભેદ જીવોએ રચિત છે. સર્વ જીવોને રાગદ્વેષાદિથી સુખદુઃખાદિ આપી બંધન કરનાર સ્વરચિત સૃષ્ટિ જ છે. इत्यादि પંચદશીના દ્વેતવિવેકમાં સિદ્ધ કન્યું છે.

એમ ईश्वરકૃતસૃષ્ટિ અને જીવકૃતસૃષ્ટિ છે. તેમાં ईश्वર-કૃતા સૃષ્ટિનું નિવારણ અશક્ય છે. તેથી તે સંબંધમાં પ્રારબ્ધને પ્રધાન ગણવું ઉચિત છે. જીવકૃતા સૃષ્ટિમાં યથેચ્છ વ્યવસ્થા કરી શકાય છે. એ સૃષ્ટિ જીવના અન્તઃકરણની વૃત્તિને અધીના છે. વસ્તુતઃ જીવકૃતા સૃષ્ટિ તે જીવના જ સંકલ્પવિકલ્પનું પરિણામ છે. તે જીવ પુરુષપ્રયત્ન કરી યથાર્થદર્શી થાય તો તે મનોજય અને વાસનાક્ષય કર્યા સમર્થ થાય છે જે કેવલ પુરુષપ્રયત્નાધીન છે, અને તેમ થયે જીવકૃતસૃષ્ટિના દુઃખદ પરિણામ દૂર થાય છે. અર્થાત્ જીવકૃતસૃષ્ટિમાં પુરુષ-કાર પ્રધાન છે એ સ્પષ્ટ છે. ઈથી જીવકૃતસૃષ્ટિસંબંધમાં પુરુષ-પ્રયત્નને પ્રધાન ગણવો ઉચિત છે. ફલના ઉપભોગ સમયે ઉભય-સૃષ્ટિમાં પ્રારબ્ધ પ્રવેશે છે. અને 'પ્રારબ્ધનો ભોગેકરી જ ક્ષય થાય છે,'-એ કથન એ પ્રકારે સફળ થાય છે. પ્રારબ્ધ ઉભય-સૃષ્ટિમાં પ્રવેશી સુખ-દુઃખના સાક્ષાત્કારરૂપ ભોગ આપીને ક્ષયને પામે છે.

એ ઉભયસૃષ્ટિની એ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરે એક અન્ય લાભ પણ થાય છે. ईश्वરકૃતસૃષ્ટિમાંથી ફલની ઉત્પત્તિમાં પ્રારબ્ધ પ્રધાન ગણાયાથી, તજ્જન્ય અનિવાર્ય પ્રસંગોમાં કરાતા વ્યર્થ પ્રયાસો અને કાલક્ષયાદિ બંધે છે; તેઓને સંરક્ષી પુરુષપ્ર-

‘(ફલની સિદ્ધિ) માનુષ વિના નામ પુરુષપ્રયત્ન વિના, દેવથી નામ પ્રારબ્ધથી થતી નથી; અને દેવ વિના માનુષથી થતી નથી. જેમ એક ઔરણિ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી’ તેમ એક જ દેવ વા માનુષ અર્થની સિદ્ધિ કરી શકતું નથી.

“કૃપિવૃષ્ટિસમાયોગાત્ દૃશ્યન્તે ફલસિદ્ધયઃ ।

‘કૃપિ (લેતી) રૂપ પૌરુષ અને વૃષ્ટિરૂપ દેવ એ ઉભયને સારો યોગ થયે ફલની સિદ્ધિઓ દેખાય છે.’

પ્રાક્રમ્ કિંવા દેવ એ વીજરૂપ છે; આધુનિક ક્રિયમાણ કર્મ કિંવા પુરુષકાર એ, પૃથિવી, જલ, ઉષ્માના સંસ્કારરૂપ છે. ઉભયના યોગથી ફલસિદ્ધિ થાય છે. પુરુષકાર-સદાચાર પુનઃ અમીપ્સિતાર્થના અનિષ્ટને શોષે છે; અને ઇષ્ટને પોષે છે.

એમ પુરુષકાર, દૈવનો-પ્રારબ્ધનો-જનક છે, તથા ફલસિદ્ધિનો ઉત્પાદક અને પોષક છે. એ તરવ ગણ્યું છે.

એ રીતિએ પુરુષકાર અને પ્રારબ્ધ એઓનો જનકજન્યભાવસંબંધ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

(નરનારી આદિ દેહધારી) સર્વપુરુષની જેમાં પ્રીતિ છે એવા પુરુષાર્થમા પુરુષ-
પ્રયત્ન અને પ્રારબ્ધ, ‘અર્થ’ તે પુરુષાર્થ. તે પુરુષાર્થને ચતુર્વિધ ગણી ‘પુરુષાર્થચતુષ્ટય’ કહે છે. તે પુરુષાર્થચતુષ્ટયનાં નામ-ધર્મ (૧), અર્થ (૨), કામ (૩), અને મોક્ષ (૪) છે. એ પુરુષાર્થચતુષ્ટયમાં પુરુષના સર્વ કર્તવ્યનો સમાવેશ થાય છે. એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા યથામતિ સર્વનો પ્રબલ અભિલાષ તથા પ્રયત્ન હોય છે. તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિસારૂ પુરુષકારની અને પ્રારબ્ધની આ પ્રકારે વ્યવસ્થિતિ કલ્યાણકારિણી તથા સુખપ્રદા છે.

૧ ઔરણિ નામે વૃક્ષના લાકડાના બે કટકાના ઘર્ષણથી અગ્નિહોત્રાદિ સાર અગ્નિ પ્રકટ કરતા. તે અગ્નિ માત્ર એક કટકાથી ઉત્પન્ન થાય જ નહિ તેમ.

આદિ અન્તના 'ધર્મ' તથા 'મોક્ષ' એ ઢ્યની સિદ્ધિ પુરુષ-

ધર્મ અને મોક્ષ-
મા પુરુષપ્રયત્નની પ્રધાનતા તથા 'કામ' એ ઘેની સિદ્ધિ પ્રારબ્ધની અધીના છે. કારણ ધર્મજ્ઞ વિદ્વાન્ આર્યો જે

ક્તિયમાણને પ્રશંસે છે તે ધર્મ, તથા પ્રાપ્ય મોક્ષ, એ પુરુષ-
તંત્ર છે. મનુષ્યે વિદ્યાસંપન્ન, સદ્વિચારી, સત્યવાદી, સદા-
ચારી, પરોપકારી, સ્વધર્મનિષ્ઠ, સદ્ગુણી इत्यादि થતું પમાં
તે સ્વતંત્ર છે. તેમાં કઈ અન્યની અપેક્ષા નથી. મનુષ્યની
વાહ્યસ્થિતિ રંકની હોં કિંચા રાજાની હોં, તથાપિ જો તેનો
સંકલ્પ દૃઢ હોય તો, તે સદ્ગુણીમાં શ્રેષ્ઠ થઈ શકે છે.
ગુણમાં શ્રેષ્ઠ પદે પહોંચવામાં કોઈને કિંચિત્ પણ પરતંત્રતા
નથી; શ્રેષ્ઠગુણી થવામાં પરનો પ્રતિબંધ સફળ થઈ શકતો
નથી. પ્રાપ્ય જે પરમપુરુષાર્થ મોક્ષ તેમાં પણ સમાનરીતિય
મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે. એ ઉભય પુરુષતંત્રા પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં
પુરુષકાર કિંવા પુરુષપ્રયત્ન જ પ્રાપ્તક સમર્થ સાધન છે.

મધ્યના 'અર્થ' અને 'કામ' એ પરતંત્ર છે. જે ક્ષેત્ર; ધન
ધાન્ય પશુ આદિ પદાર્થો ભોગનાં સાધન છે
અર્થ અને કામ-
મા પ્રારબ્ધની પ્ર-
ધાનતા તે 'અર્થ' કહેવાય છે, અને તે અર્થોપકરી
થાય છે. જે-ઇન્દ્રિયોપ યાચ્છિત, સકામ
પુણ્યાદિના ફલરૂપ, વિષયનો યથેચ્છ ભોગ, -તે 'કામ'
કહેવાય છે.

એ અર્થ અને કામ ઉભયમાં પરની અન્યની-આવશ્યકતા

૧ "યમાર્થાઃ ક્તિયમાણં હિ શંસન્ત્યાગમયેદિનઃ ।

સ ધર્મો, યં વિગર્હન્તિ તમધર્મ પ્રચક્ષતે ॥"

વિશ્વામિત્ર. ।

છે, તેથી તે પરતંત્ર ગણાય છે. તેની પ્રાપ્તિ ईश्वरસ્વરૂપિમાંથી જ થાય છે. તેમાં પ્રારબ્ધ જ પ્રધાન હોવાથી પુરુષપ્રયત્ન કરે સતે પણ અર્થની અને કામની સિદ્ધિ થતી નથી; એ સર્વને ચારંવાર પ્રત્યક્ષ છે. શત્યાદિ કારણોથી પરતંત્ર “અર્થકામ” પ્રારબ્ધાધીન ગણાય છે.

યથાર્થ દૃષ્ટિએ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે. તથાપિ લોકદૃષ્ટિ-
 તેથી વિપરીત જ જણાય છે. પ્રાયશઃ સર્વ
 વ્યવહારમા અ- મનુષ્યો પરતંત્ર ‘અર્થ-કામ’ની સિદ્ધિ સારુ
 જ્ઞાનતાથી તેઓની વિપરીતતા પુરુષપ્રયત્ન મરણપર્યંત કન્યાં જ જાય છે,
 અને સ્વતંત્ર ‘ધર્મ-મોક્ષ’ની સિદ્ધિઅર્થ પુરુષ-
 કારમાં પ્રમાદ રાહી, તેને પ્રારબ્ધાધીન માની, તે સારુ કઈ
 પુરુષપ્રયત્ન કરતા જ નથી. એમ કહ્યું હોય તો ચાલે.

એવા વિપરીત ગ્રહણે કરી સ્વતંત્ર પરતંત્ર ઉભય વર્ગના
 ફલથી અવિચારી મનુષ્યો ઘ્રષ્ટ થઈ દુર્ભાગી રહે છે, અને
 જન્મથી મરણપર્યંત દુઃખી થઈ આ દુર્વાર નિઃસાર સંસારની
 ઘટમાલામાં ભ્રમણ કન્યા જાય છે.

એ સંબંધમાં લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય એકા આખ્યાયિકા છે.
 કોઈ એક ગ્રામના લોક, ઉદરના અને નેત્રના વ્યાધિથી વહુ
 પીડાતા હતા. તેમાં એક થદ્દાલુ જન
 એ સંબંધમાં આખ્યાયિકા સન્તની સેવામાં પરાયણ થઈ ઘસતો હતો.
 તે ગ્રામ મહાયાત્રાના ધૌર્ય માર્ગે ઉપર હતું, તેથી
 ત્યાં અનેક અતિથિ સાધુસંતનાં ગમનાગમન થતાં. એક પરિ-
 વ્રાજક મહાત્માએ પેલા થદ્દાલુને પૂછ્યું કે:-આ ગ્રામના સર્વ
 લોક દુઃખી કેમ દેખાય છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યું કે:-મહારાજ !
 અગ્રસ્થ લોક ઉદરના તથા નેત્રના રોગથી પીડિત હોવાને
 લીધે દુઃખિત છે. તે કૃપાલુ મહાત્મા, ઉભય વ્યાધિનાં ઔષ્ધો
 સમાન દેખાતી કાચકૃપીમાં, આપીને સિધાવ્યા. તે ઔષ-

धयी ए ग्रामना लोकोनो रोग निवृत्त थया मांड्यो, अने पेला थद्वालुने वैद्यराजनी पदयी मली अने धननी सारी प्राप्ति थया मांडी. पछी ते वैद्यराज परण्या अने तेनो विस्तार थया लाग्यो; तेम तेम खीसन्ताननी सेवामां परायण थया अने सन्तमेवा विसन्या.

एकवार एम थयुं के ते वैद्यराजना कोइ बालके पेला औप-धनी कूपीओ विपरीत मूकी दीधी. वैद्यराजे ते जाण्युं नहि तेथी उदरना औपधने नेत्रना औपधरूपे अने नेत्रना औपधने उदरना औपधरूपे चापरवा अने आपवा मांड्यां. ए विपरीत प्रकारे अपायला औपधनो जेणे जेणे उपयोग कयों तेने तेने अधिक पीडा थई. ते उमय औपधोना उपरथी सर्वनां विश्वास उठी गयो, अने पेला वैद्यराजनी जीविका पण परचारी. ते वैद्ये तर्क कय्यो के,—महात्माए ते कूपीओना मुखभागमां रोग-हर औपध मूकेलुं अने नीचेना भागमां रोगकर औपध मूकी कपट कन्युं छे. परिणाम ए थयुं के ते वैद्यनो व्यापार गयो अने ते ग्रामवासी पण रोगग्रस्त अने दुःखी थया लाग्या.

ए आख्यायिकामां, जेम यथार्थ ग्रहणथी फलसिद्धि थई सर्व स्वस्थ अने सुखी थयां हतां, अने अज्ञानजनित विपरीत ग्रहण थतां सर्व रोगग्रस्त अने दुःखी थयां, तेम पुरुषप्रयत्न अने प्रारब्ध संबंधमां आ जगत्मां थतुं जणाय छे. पुरुषप्र-यत्तरूप औपध ए, धर्म-मोक्ष संबंधमां सिद्धिसाधक छे; अने तेओनुं विपरीतग्रहण तथा प्रारब्धरूप औपध ए, अर्थकाम-मां उपयोगि साधन छे. तेओनो विपरीत प्रयोग थाय छे, तेथी आ जगत्, असार संसारना आधि व्याधि अने उपाधिना सन्तापमां भग्न छे. पुण्यना परीपाकथी सत् समागमनी

સીમામાં અર્વાઈ વિપરીતપ્રદ્યથી મુક્ત અને યથાર્થગ્રહણના સંબન્ધી થવાય તો જ સન્તાપ શાન્ત થઈ સ્વસ્થતા અને સુખ સંપ્રાપ્ત થઈ તરાય પમ છે.

સામાન્યરીતિપ્ત પમ પ્રારબ્ધ કર્મ અને પુરુષપ્રયત્નની વ્યવસ્થા છે, તથાપિ શિષ્ટોનો આવો અભિપ્રાય પુરુષપ્રયત્નની પ્રવલ્લા, સ્પષ્ટ જણાય છે કે:—કર્મનો જનક પુરુષપ્રયત્ન કિંવા પુરુષકાર છે, પથી પુરુષપ્રયત્ન બલિષ્ઠ અને સર્વાર્થસાધક છે. તેમાં પણ મન-જે પશુવત્ પુરુષોને સંસારબંધનનો હેતુ છે-તે મનનો જય કરવામાં અને ઘાસનાનો ક્ષય કરવામાં તો પુરુષકાર જ પ્રધાન છે. અને પ જ કારણથી તત્ત્વજ્ઞાન-મનોનાશ-ઘાસનાક્ષયરૂપ જીવન્મુક્તિના અનુપમ સુસપ્રસંગમાં પુરુષપ્રયત્ન પ્રધાનપદે નિરૂપાય છે. થીવસિષ્ઠ મુનિ થીરામચંદ્ર પ્રતિ યોગવાસિષ્ઠમાં વદે છે કે:-

“સર્વમેવેહ હિ સદા સંસારે રઘુનન્દન ।

સમ્યક્પ્રયત્નાત્ સર્વેણ પૌરુષાત્સમવાપ્યતે” ॥

‘અહો રઘુનન્દન ! આ સંસારમાં સારા પ્રયત્નથી અને પૌરુષપથી સર્વે (જનોપ) કરી સર્વ જ (પદાર્થ) સદા સારી રીતિપ્ત પમાય છે’.

જ્યાં યથેચ્છ પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં પુરુષપ્રયત્નરૂપ યથા-યોગ્ય સાધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ: ધિકલતા કે અભાવ હોય છે. પુરુષપ્રયત્ન સર્વસાધક છે. પ સુનિશ્ચિત છે. કારણ કે પુરુષપાર્યચતુષ્ટયમાં જે આદિ અન્તના પરમ પુરુષાર્થ ‘ધર્મ-મોક્ષ’ પ તો પુરુષકારઅધીન જ છે.

પમ મધ્યે પ્રારબ્ધ અને પુરુષકારસંબંધી પ્રાસન્નિક વિચાર જાણીને તેઓ ઉભયમાં અનુસ્યૂત જે કર્મનું અનુષ્ઠાન-જે પ્રવૃત્તિ-

લક્ષણ ધર્મનું અંગ હોવાથી પ્રકૃત વિષય છે-તે ગહનગતિ-
મત્ કર્મ વિષયે પુનઃ ફરફ આ પ્રમાણે વિચાર છે.

પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ એ આ જગતની સ્થિતિનું કારણ છે.
અને પ્રાણીઓના સાક્ષાત્ અભ્યુદયનો હેતુ
કર્મ પ્રકૃતિસિદ્ધ જ છે. છે, તથા પરંપરાય જ્ઞાનોત્પત્તિનો હેતુ છે,
એ શાસ્ત્રસિદ્ધ અને યુક્તિસિદ્ધ છે. એમ
હોવાથી પ્રાણીમાત્ર સદા કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોય છે.

“કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥” ગી. ૩/૧

એ યથાર્થ છે. અવશ સર્વ પ્રાણી પ્રકૃતિના સત્ત્વરજસ્તમો-
ગુણોપકરી કર્મ કરે છે. એક ક્ષણ કોઈ પ્રાણી કદાચિત્
અકર્મકૃત્ થઈ રહી શકતો નથી.

“ નહિ દેહભૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યપોષતઃ ॥ ”

મ. ગી. ૧૮/૧૧

‘દેહભૃત્ નામ દેહાત્માભિમાનવાન્ તેણે અશેષથી કર્મોને
ત્યજવાનું શક્ય નથી.’ કેટલાંક વિમૂઢો મનવતે વિષ-
યોને સ્મરતા સતે હસ્તાદિ કર્મેન્દ્રિયોને સંયમીને-રેંચી
રાણીને-વેસે છે તેઓ પાપાચાર છે. તેઓના કરતાં જેઓ
જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નિયમીને ફલામિસન્ધિર્વર્જિત થઈ કર્મેન્દ્રિયો-
વતે કર્મનું અનુગ્રાહ કરે છે, તેઓ વિશેષ (અધિક સારા) છે.
કારણ કે ફલથી, અકર્મ કરતાં કર્મ અધિકૃતર છે. અકર્મથી
તો શરીરચાત્રા પણ સિદ્ધા થતી નથી. જગત્ક્રૂપ ચક્રની
પ્રવૃત્તિનો હેતુ જે કર્મ તે અધિકારીઓએ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.
આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતાની પ્રાપ્તિઅર્થ પણ અનાત્મજ્ઞ અધિ-
કારીઓએ કર્મોનું અનુગ્રાહ કર્તવ્ય છે. ઘ્યાસ નારાયણ પણ
વદે છે કે -

“ અયમેવ ક્રિયાયોગો જ્ઞાનયોગસ્ય સાધકઃ ।

કર્મયોગં વિના જ્ઞાનં કસ્યચિન્નૈવ દૃશ્યતે ॥ ”

‘આ જ ક્રિયાયોગ જ્ઞાનયોગનો સાધક છે. (કારણ) કર્મ-યોગ વિના કોઈને જ્ઞાન (થયું હોય યમ) દેખાતું જ નથી.’

કર્મનિષ્ઠાને જ્ઞાનનિષ્ઠાપ્રાપ્તિનું હેતુત્વ છે. આ જન્મમાં ધા
કર્મનિષ્ઠા જ્ઞાન- જન્માન્તરમાં અનુષ્ઠિત કર્મોને ઉપાત્તદુરિત-
નિષ્ઠાપ્રાપ્તિનો ક્ષયનું હેતુત્વ છે. તે હેતુત્વેકરી કર્મોને
હેતુ છે. સત્ત્વશુદ્ધિનું કારણત્વ છે. તે સત્ત્વશુદ્ધિના
કારણત્વેકરી જ્ઞાનોત્પત્તિદ્વારા જ્ઞાનનિષ્ઠાના હેતુ અનુષ્ઠિત કર્મો
ધાય છે. યમ કર્મનિષ્ઠારૂપ ઉપાયેકરી જ્ઞાનનિષ્ઠા લઘ્યાત્મિકા
છે. અર્થાત્ કર્મોનું અનુષ્ઠાન છે ય સમ્યક્દર્શનનો-જ્ઞાનનો-
ઉપાય છે, યથી સત્ત્વશુદ્ધિઅર્થ અને ઈશ્વરાર્થ કર્મો-યોગી-
કર્મો કરે છે.

“ જ્ઞાનમુત્પદ્યતે પુંસાં ક્ષયાત્ પાપસ્ય કર્મણઃ ।

યથાઽઽદર્શતલે પ્રહ્યે પદ્યન્ત્યાત્માનમાત્મનિ ” ॥

‘જેમ નિર્મલ દર્પણના તલમાં પુરુષ પોતાને દેખે છે, તેમ પાપકર્મનો ક્ષય થયે પુરુષને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ્ઞાનથી આત્મામાં (અન્તઃકરણમાં) આત્માને (પરમાત્મસ્વરૂપને) દેખે છે.’ અર્થાત્ કર્મનું અનુષ્ઠાન છે તે વિદ્યોત્પત્તિનો અને બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાનનો હેતુ છે.

કર્મોને કરવા, ન કરવા, અન્યથા કરવા પુરુષ સમર્થ છે
યથી કર્મો પુરુષવ્યાપારતંત્ર ગણાય છે.

કર્મના સકામ અને નિષ્કામ યથા યે ભેદ છે. શ્રૂયમાણ,
સ્મર્યમાણ ધા અનુભૂત સુખના હેતુ. આત્માને
પર્મના યે ભેદ અનુકૂલ, इन्द्रिय गोचर, પ્રાપ્ત રૂપ વિષય,
અકામ નિષ્કામ, તેમાં જે તુષ્ણા-રાગ-તે કામ કહેવાય છે. તે

‘કામ’ સહિત જે કર્મ તે સકામ કર્મ છે. શરીરની પ્રવૃત્તિનો હેતુ હોવાથી તે સકામ-કર્મને ‘પ્રવૃત્તકર્મ’ પણ કહે છે; અને તે વિશિષ્ટફલપ્રદ છે. હંદ અમુત્ર અર્થના ભોગની તૃષ્ણારહિત જે કર્મ તે ‘નિષ્કામ’ કર્મ કહેવાય છે. તે નિષ્કામકર્મ બ્રહ્મજ્ઞાનના અભ્યાસપૂર્વક હોય તો સંસારની નિવૃત્તિનો હેતુ હોવાથી તેને ‘નિવૃત્તકર્મ’ પણ કહે છે; અને તે મુક્તિપ્રદ છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યને ભોગવિપે આસક્તિ હોય અને આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા ઉત્પન્ના ન થઈ હોય ત્યાંસુધી તે સકામ કર્મ કરે છે; અને તે સકામ કર્મ સંસારનો હેતુ છે. સત્સમાગમ, વિચાર, અનુભવાદિપ્રકારી બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે પુરુષને બ્રહ્મજ્ઞાનનો જિજ્ઞાસા થાય છે. તેવા જિજ્ઞાસુ નિષ્કામ કર્મના અધિકારી છે. નિષ્કામકર્મ અન્તઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનનો હેતુ છે.

પરમ પદ દષ્ટિપ કર્મ અનિવાર્ય અને આવશ્યક પ્રતીત થાય છે. પરંતુ અન્યદષ્ટિપ જોતાં કર્મ, વન્ધનસ્વ-
કર્મથી વંધ.

ભાવ અને અનિષ્ટકારી પણ ગણાય છે. કારણ આ દુઃખમય નિઃસાર સંસારની આપત્તિનો મુખ્ય હેતુ કર્મ છે. ભોગમાત્રનું આપતન જે શરીર તે રૂપ ચિલક્ષણા વંદિશાલામાં જીવમાત્ર વંધાઈ રહે છે. અને તેમાં સુખવિયોગનિમિત્ત મોહ, તથા દુઃખસંયોગાદિનિમિત્ત શોક, પડોના આઘાતથી પ્રવર્તિત ચક્રમંડલમાં પડી, તે જીવો ધ્રુવા ભ્રમિત અને મૂર્છિત થઈ જાય છે કે, અતીવ દુઃખ અનુભવતે સતે પણ તેઓને તે શરીરરૂપ વંદિશાલામાંથી મુક્ત થવાના યોગ્ય ઉપાય અને પ્રયત્ન કશિત્ જ સુઝે છે. ૫ વંદિશાલામાં ઘસી ભોગને ભોગવવા અર્થ કર્મો કરે છે, અને તે કરેલાં

કર્મોના અનુસાર પુનઃ ફલ ભોગવે છે. એમ ઘટીયન્નવત્ પુનઃ પુનઃ જીવમાવતું આવર્તન થયાં જ જાય છે. મુહૂર્ત પળ ન સહેવાય પશું નવ દશ માસ ગર્ભવાસનું કષ્ટ સહી જીવ જન્મે છે. પછી જ્યાંસુધી કર્મોપાત્ત આયુષ્ હોય છે ત્યાંસુધી ઘટીયન્નવત્ ગમનાગમનઅર્થ, ઘા ફુલોલચક્રવત્ તિર્યક્ષ્મમળ સારૂ કર્મ કરતો જીવે છે, અને ક્ષીણાયુષ્ થયે કર્મનિર્દિષ્ટ લોકમાં જાય છે. એમ જન્મ-મરણરૂપ ધોર દુસ્તર સંસાર-સાગરમાં, ઉત્તરણ પ્રતિ નિરાશ થઈ, ભ્રમ્યાં કરે છે.

“કર્મણા ઘધ્યતે જન્તુર્વિદ્યયા ચ વિમુચ્યતે ।

તસ્માત્ કર્મ ન કુર્વન્તિ યતયઃ પારદર્શિનઃ” ॥

મહાભારત-શાન્તિપર્વ-મોક્ષધર્મ અ. ૨૮૧।૭.

શુકાનુશાસનવિષયે વદે છે કે:-‘કર્મે કરી જંતુ ઘંધાય છે, અને વિદ્યા કરી મૂકાય છે. તેથી પારદર્શી યતિઓ કર્મ કરતા નથી પરંતુ વિદ્યા કરી મુક્ત થાય છે.’

રામગીતામાં પણ ગાય છે કે:-

“ક્રિયા શરીરોદ્ભવહેતુરાદૃતા

પ્રિયાઽપ્રિયૌ તૌ ભવતઃ સુરાગિણઃ ।

ધર્મેતરૌ તન્ન પુનઃ શરીરકં

પુનઃ ક્રિયા ચક્રવદીર્યતે ભવઃ ॥ ૮ ॥

અજ્ઞાનમેવાસ્ય હિ મૂલકારણં

તદ્જ્ઞાનમેવાગ્ર વિધૌ વિધીયતે ।

વિદ્યૈવ તન્નાશવિધૌ પટીયસી

ન કર્મ તજ્ઞં સવિરોધમીરિતં ॥ ૯ ॥

અધ્યાત્મરામાયણ ઉત્તરવાણ્ડ. સર્ગ ૫.

‘આદૃતાં ક્રિયા, શરીરના ઉદ્ભવનો હેતુ છે, તેમાં સુરાગી-

ઓના ધર્મ અધર્મ તે, પ્રિય અપ્રિય (સુખ-દુઃખ-જનક) થાય છે; (તે જન્મમાં કરેલાં કર્મો કરી) પુનઃ શરીર થાય છે, પુનઃ ક્રિયા થાય છે, એમ ચક્રવત્ ભવ નામ સંસાર કહેવાય છે. (ભ્રમતા ચક્રનો ઉપરનો ભાગ નીચે અને નીચેનો ભાગ ઉપર આવે જાય છે તેમ, જન્મ અને કર્મ સંબંધમાં જન્યજનકભાવ છે.) એનું મૂલ કારણ અજ્ઞાન જ છે. એ વિધિમાં નામ-સંસારનિવૃત્તિલક્ષણ કર્તવ્ય અર્થમાં-અજ્ઞાનનું હાનનાશ-એ જ (સાધન) આજ્ઞાપાય છે. તે અજ્ઞાનના નાશમાં વિદ્યા જ પટીયંસી છે, અજ્ઞાનથી જનિત કર્મ (અજ્ઞાન નાશ કરવામાં સમર્થ) નથી, કેમ કે સચિરોદી જ 'નાશક' કહ્યું છે. (કર્મ અને અજ્ઞાન વિરોધી નથી પરંતુ વિદ્યા-જ્ઞાન-જ અજ્ઞાનનું વિરોધી છે. તેથી જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. કર્મથી નહિ.)

કર્મનો અને તેના ફલનો સદા અંવ્યભિચાર છે. કર્મના પ્રકારાનુસાર તત્કાલ અથવા કાલાન્તરે કર્મનું ફલ થયા વિના રહેતું જ નથી. ક્રિયાપૂર્વક ફલનો ઉદય છે. ક્રિયા વિના-કર્મ વિના-ફલ થતું જ નથી.

એમ કર્મ પ્રકૃતિસિદ્ધ-સ્વાભાવિક-છે, આવશ્યક છે, કર્તવ્ય છે, તેમ હામહાનિપ્રદ-ઇષ્ટઅનિષ્ટફલકારિ-છે, ક્ષત્યાદિ અનેક-વિરુદ્ધકોટીમત્ પણ કર્મ છે; તથાપિ કર્મનું ઇષ્ટ ફલ થાય અને તેના અનિષ્ટ ફલથી વંચાય, એવી કોઈ વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, અને છે ભક્તવત્સલ શ્રીમગવાને તેવી વ્યવસ્થા શ્રેયોર્થી સારૂ ગીતામાં ગાઈ છે. તેનો સારભૂત આશય ફરક આવો છે.

કર્મ કરતાં કર્મના ફલની તુળ્યા કરવી નહીં, કિન્તુ કર્મનાં શુદ્ધ ફલ થાય અને અનિષ્ટ ફલ ન થાય એવી વ્યવસ્થા. સિદ્ધિઅસિદ્ધિમાં સમત્વબુદ્ધિયુક્ત થઈ કેવલ શ્રેષ્ઠ-આરાધનાર્થ કર્મોં કરવાં. કારણ કે, કર્મોંનું ફલ જન્મમરણરૂપ સંસાર છે, પરંતુ શ્રેષ્ઠાર્પણબુદ્ધિપ્રકારી સમત્વબુદ્ધિયુક્ત સ્વધર્મનાં કર્મોંમાં જે મનુષ્ય પ્રવર્તે છે તે વંધ છે સ્વભાવ જેનો એવાં કર્મોંના પળ વંધસ્વભાવને નિવર્તે છે; અને તે શ્રેષ્ઠાર્પિત કર્મોંના સાધને કરી સત્ત્વશુદ્ધિરૂપા તથા જ્ઞાનોત્પત્તિલક્ષણા સંસિદ્ધિને પામે છે.

પૂર્વે વિદ્વાનો પણ સત્ત્વશુદ્ધિસાધનભૂત કર્મના ક્રમેકરી મોક્ષ પ્રતિ જવા પ્રવૃત્ત હતા. યદ્યપિ પૂર્વકૃત ધર્માધર્માદિ સંસ્કાર વર્તમાન જન્માદિમાં અભિવ્યક્ત થયા હોય પરૂપા પ્રકૃતિ, તે સ્વપ્રકૃતિસદૃશ સર્વ જન્તુ ચેષ્ટા કરે છે, -અને શ્રદ્ધાનો શબ્દાદિ શુદ્ધ વિષયે રાગ અને અનિષ્ટ વિષયે દ્વેષ અવશ્યમાયી છે, -તે રાગદ્વેષપુરઃસર જ ઝગારે પુરૂષની 'પ્રકૃતિ' સ્વકાર્યમાં પ્રવર્તે છે, -ત્યારે સ્વધર્મનો પરિત્યાગ અને પરધર્મનું અનુષ્ઠાન થાય છે. તથાપિ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ વિદ્વાનો તે પ્રકૃતિને ઘડ ન થતાં પુરૂષકારકતે સ્વધર્મમાં પ્રવર્તે છે.

કર્મોંના ફલનો સંગ ત્યજીને જે જન સર્વ કર્મોં શ્રેષ્ઠાર્પણ કરે છે, તે જન, -જેમ જલે કરી પદ્મપત્ર લેપાતું કર્મોં શ્રેષ્ઠાર્પણ કરવાં નથી તેમ, -તે કર્મોંપ કરી લેપાતો નથી. તે કર્મોંનું ફલ કેવલ સત્ત્વશુદ્ધિમાત્ર જ તેને થાય છે.

એ પ્રકારે કર્મયોગનિષ્ઠાનું પરમ રહસ્ય શ્રેષ્ઠશરણતા છે; શ્રેષ્ઠાર્પણબુદ્ધિપ્ર કરેલાં કર્મોં ધર્માધર્મવંધનરૂપ થતાં નથી.

પરંતુ સત્ત્વશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધન થાય છે. તે જ સર્વ હિતોનું હિતતમ છે. અને કર્મયોગનિષ્ઠાનું ફલ સર્વ યેદાન્ત-સારવિહિત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-છે.

સંક્ષેપમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનાં કર્મોનાં ફલની સીમા ચક્રા-
 ફારા અને પરિમિતા છે. કર્મ અજ્ઞાનમૂલક
 છે. અજ્ઞાનથી ભેદશુદ્ધિ થાય છે. જેમાં ભેદ-
 શુદ્ધિ થાય છે, તેમાં અનુકૂલ જ્ઞાન કિંવા
 પ્રતિકૂલ જ્ઞાન થાય છે. જેમાં સુષ્ટનું સાધન અનુકૂલ
 જ્ઞાન થાય છે તેમાં રાગ થાય છે; જેમાં દુઃખનું સાધન પ્રતિ-
 કૂલ જ્ઞાન થાય છે તેમાં દ્વેષ થાય છે; તે રાગદ્વેષયુક્ત
 પ્રાણીય કરેલાં શુભાશુભ કર્મો ધર્માધર્મરૂપ અપૂર્વનાં જનક છે.
 તેઓનાં ફલ, સ્વર્ગની, નરકની, યા આ લોકની, પ્રાપ્તિ છે.
 તર્હિ કર્મફલનો ભાગ થાય છે, કિંવા કર્મફલ ભોગ્યતાં નર્વા
 કર્મ થાય છે. તે કર્મના ફલ ભોગ્યતા પુનઃ જન્મમરણ થાય
 છે. એમ સામાન્ય રીત્યા સર્વ પ્રાણીઓને પુનરાવૃત્તિ કિંવા
 દુઃસહ દુઃખમય સંસાર ચક્રમંડલમાં ભ્રમણ થાય છે. તેમાં
 કોઈ વિરલ પુરુષને અનેક જન્મોનાં સુરુતેકરી પુણ્યસંચય
 થયો હોય તેના યોગે સત્સાધનો અને સત્સમાગમનો યોગ
 થાય છે. તેવા સત્સમાગમી વિરલ પુરુષો આસક્તિવર્જિત
 થઈ ઈશ્વરાર્પણશુદ્ધિ સ્વપર ઉપકારનાં સ્વધર્મનાં મહત્ શુભ-
 કર્મો કરે છે, તેથી સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે; જેથી નિઃશ્રેયસરૂપા
 જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતા આવે છે; અને પૂર્વોક્ત ચક્રમંડલમાંથી
 મુક્ત થવાનું ઠાર મળે છે. પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનું જે ફલ એજ
 અભ્યુદય છે. પરંતુ તર્હિ વિરમવાનું નથી. એ સાધનથી સાધ્ય
 જે નિઃશ્રેયસ છે તેની પ્રાપ્તિના માર્ગે ચઢાય ત્યારે જ એ પ્રવૃત્તિ-
 લક્ષણ ધર્મથી જનિત અભ્યુદય સફળ ગણાય છે; અને તેમ

થપ જ મનુષ્યનો ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતર ઉચ્ચતમ થવાનો ઉત્સાહ તથા મહાશય, તે સાર્થક થાય છે. તેમ થવામાં મુખ્ય અધિકરણ અન્તઃકરણ છે.

પ્રાણીનું તે અન્તઃકરણ કિંવા સત્ત્વ, દર્પણ સમાન છે. જેમ
 અંતઃકરણની દુષ્ટિ. દર્પણમાં યથાવત્ પ્રતિવિંવ પ્રહ્ણ કરવાની યોગ્યતામાં નિર્મલતાની અને નિશ્ચલતાની પૂર્ણ અપેક્ષા છે, તેમ અન્તઃકરણમાં યથાર્થ જ્ઞાન પ્રહ્ણ કરવાની યોગ્યતામાં પણ અન્તઃકરણની નિર્મલતાની તથા નિશ્ચલતાની સંપૂર્ણ અપેક્ષા છે.

જેમ દ્રુમકર્મો અંતઃકરણનો નિર્મલતાના હેતુ છે, તેમ શ્વ-દેવની ઉપાસના, એ અંતઃકરણની નિશ્ચલતાનો હેતુ છે.

જેમ સ્થૂલ દેહમાં ઘાત, પિત્ત, કફ, એ ત્રિદોષ છે, અને તેના નિવારણાર્થ આયુર્વેદ છે; તેમ અન્તઃકરણમાં પણ મલ, વિક્ષેપ, (સ્વરૂપનું) અજ્ઞાન, એ ત્રિદોષ છે. તેના નિવારણ સારૂ કર્મ-કાણ્ડ, ઉપાસનાકાણ્ડ, જ્ઞાનકાણ્ડ, એ ત્રય યેદ છે. તે યેદ, પ્રત્યક્ષ અનુમાન (પ્રમાણોષ કરી) અનવગત-સર્વ પ્રાણીઓને અમીષ જે શ્વની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો પરિહાર-તેઓના ઉપા-યના પ્રકાશનઅર્થ તત્પર છે.

અન્તઃકરણનો મલદોષ તે પાપરૂપ છે. તે પાપરૂપ મલ-
 દોષેકરી અન્તઃકરણમાં જન્મજન્માન્તરની અંતઃકરણના ત્રિદોષ અને તેના ઉપાય. અનેક યાસનાઓ દોષ છે. તેઓંકરી ધર્ત-માન જન્મવિષયે પણ પાપાચારમાં ધર્તી મનુષ્યો વહિર્મુલ રહે છે. યથી સત્તાલ્લના વિચારવિષયે અને સત્સમાગમવિષયે તેઓંની કચિ દત્તી નથી. નિષ્કામ દ્રુમકર્મોરૂપ ઉપાયેકરી તે પાપરૂપ મલદોષ દૂર થાય છે. એ

ઉપાય વેદના કર્મકાષ્ઠેકરી પ્રકાશિત છે. અને તે કર્મોસંબંધમાં પૂર્વે વિચાર થઈ ગયા છે.

અન્તઃકરણનો વિશેષ દોષ તે ચંચલતારૂપ છે. તે ચંચલતારૂપ વિશેષ દોષેકરી અન્તઃકરણ પ્રતિ-
 વિશેષ દોષનો
 ઉપાય ઉપાસના. ક્ષણ રજોગુણે આઠઘટ થઈ વિષયાં પ્રતિ ચલન કરે છે. એ ચંચલતાથી જ શાસ્ત્રનાં હિત-કારી વચનો શ્રુણતે પઠતાં સતે પણ તે વચનોનું, વહિર્મુખ મનુષ્યોના અન્તઃકરણમાં, ગ્રહણ ધારણ નથી થતું. ધ્યેય વા જ્ઞેય ઇष्टની ઉપાસનારૂપ ઉપાયે કરી એ ચંચલતારૂપ વિશેષ દોષ નિવૃત્ત થાય છે. એ ઉપાય વેદના ઉપાસનાકાષ્ઠેકરી પ્રકાશિત છે.

તે ઉપાસન કિંવા ઉપાસના નામ ઉપાસના અર્થવાદમાં જેવું દેવતાવિનું સ્વરૂપ શ્રુતિપ્રકરી જણાય છે તેવું, મનેકરી 'ઉપ'નામ સમીપ જઈ લૌકિકપ્રત્યયના અવ્યયધાનસાંહતે, 'આસન' નામ ચિન્તન, અથવા યથાશાસ્ત્ર સમર્થિત કિશ્ચિત્ આલંબન લઈને તેમાં તેથી વિલક્ષણ-પ્રત્યય-અનન્તરિત સમાન-ચિત્તવૃત્તિનું સન્તાનકરણ, એ ઉપાસન. અર્થાત્ વિષયાકારા વૃત્તિના તિરસ્કારપૂર્વક અન્તઃકરણની વૃત્તિ ઇष्टદેવતા સ્વરૂપાકારા કરવી એ ઉપાસના. તે ઉપાસના યથાર્થ સંપૂર્ણ થાય તો તે ઉપાસક, ઉપાસ્ય ઇष्टદેવસહ, અભિન્ન થાય છે. ઉપાસકના પોતાના લૌકિકઆત્મા-દેહ-ના અભિમાનવત્ ઉપાસ્ય દેવતા સ્વરૂપે આત્માભિમાનની અભિવ્યક્તિ, તે ઉપાસકને થાય છે. એ ઉપાસનાના પ્રયત્નથી અન્તઃકરણની ચંચલતા દૂર થવાનો અભ્યાસ થાય છે. એ અન્તઃકરણની-ચિત્તની-વૃત્તિના નિરોધના ઉપાયો યોગશાસ્ત્રમાં વહુસારા પ્રકારે વર્ણ્યાં હોય છે.

અન્તઃકરણનો અજ્ઞાનદોષ તે સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ છે. એનો
 ઉપાય વેદના જ્ઞાનકાળેકરી પ્રકાશિત છે.
 અજ્ઞાન દોષનો
 ઉપાય જ્ઞાન
 અજ્ઞાનની આવરણ-વિશેષનામિકા વે શક્તિ
 છે જેમ અત્પમેઘ, અનેક યોજનના વિસ્તાર-
 ચાલા આદિત્યમંડલને, દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિના માર્ગના આચ્છાદ-
 નેકરી, આચ્છાદે છે, તેમ આવરણશક્તિવાળું અજ્ઞાન પોતે
 તુચ્છ-પરિચ્છિન્ન-(અલ્પ) સતે પણ, અસસારી અપરિ-
 ચ્છિન્ન આત્માને ઘસ્ટુતઃ આવરણનો અભાવ સતે, દ્રષ્ટાની
 ધુદ્ધિના આચ્છાદનેકરી તે આત્માને આચ્છાદે છે, એમ ઉપચા-
 રથી કહેવાય છે. જેમ સ્વઅજ્ઞાનેકરી આવૃતા રજ્જુમાં સર્પ-
 ત્વની સંભાવના થાય છે તેમ એ અજ્ઞાનની આવરણશક્તિ
 આવૃત આત્મામાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ-સુખદુઃસમોહાત્મક તુચ્છ-
 સંસારભાવના સંભવે છે. જેમ રજ્જુનું અજ્ઞાન, પોતે ઢાંકેલી
 રજ્જુનાં પોતાની શક્તિવતે, સર્પાદિકને ઉપજાવે છે તેમ અજ્ઞાન
 પણ, સ્વાવૃત આત્મામાં, વિશેષશક્તિવતે, પ્રપન્નને ઉદ્ભાવે છે.
 જ્ઞાનરૂપ ઉપાયેકરી એ અજ્ઞાનદોષ નિવૃત્ત થાય છે એ જ્ઞાન
 વેદાન્તનો વિષય હોવાથી અત્ર અનેક પ્રકારે પુનઃ પુનઃ
 નિરૂપ્યમાણ છે.

એમ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ તથા એકાગ્રતાઅર્થે કર્મની અને
 ઉપાસનાની આવશ્યકતા છે. પૂર્વે, અભ્યુદય-
 કર્મ-ઉપાસના
 નો સમુચ્ચય
 નિઃશ્વેસ સાધનવર્ણાધ્રમાદિલક્ષણધર્મની પ્રવૃત્તિ
 સમયે એ પ્રકાર અધિક અનુકૂલ હતો.

૧ સધિદાનદ સ્વરૂપને આવરે-ઢાંકે-તેથી આવરણશક્તિ. આવરણશક્તિ
 કરી સત્-ચિત્-આનંદ અદ્વય આત્મામાં અસત્ જદ્દુઃસ દ્રેષ્ટા એવો વિપરીત
 વ્યવહાર સપાદિત થાય છે. ૨ બ્રહ્માદિસ્થાવરાન્ત, જલ્પદુદ્બુદ્ધવત્, નામરૂપા-
 ત્મક જગત્ને વિશેષે સુજે-તેથી વિશેષશક્તિ. વિશેષશક્તિ કરી સ્પૃહ-સ્રમાદિ
 મર્ષંચ તથા તેનું જ્ઞાન થાય છે.

અધુના એ કર્મ-ઉપાસનની પૃથક્ મર્યાદા થતી નથી, કિન્તુ કર્મઉપાસનનો સમુચ્ચ પ્રકાર અનુકૂલ પ્રતીત થાય છે.

જે અન્તર્યામી ઈશ્વરેકરી આ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે, જે અન્તર્યામી ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશમાં વસે છે, અને જેથી પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ઈશ્વરને શરણ જઈ સ્વકર્મોના અનુગ્રાહથી પૂજતાં, તેના પ્રસાદથી અન્ત કરણની નિર્મલતા તથા નિશ્ચલતા પ્રાપ્ત થઈ જ્ઞાનનિષ્ઠાયાગ્યતાલક્ષણા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અન્તે પરમપુરુષાર્થરૂપ ઈશ્વરનું પરમપદ પમાય છે.

તે સર્વવ્યાપી અન્તર્યામી ઈશ્વરના પૂજનનો પ્રકાર, વસિષ્ઠ ઈશ્વરપૂજન મુનિ આ પ્રમાણે વર્ણે છે.-

“યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યાપિ દેહિનઃ ।

સન્તોષં જનયેદ્રામ તદેવેશ્વરપૂજનમ્ ॥”

‘હે રામ ! જે કાંઈ પ્રકારે (મન-ધાણી કર્મે) કરી જે કાંઈ પણ દેહીને સન્તોષ ઉપજાવે તે ઈશ્વરનું પૂજન છે.’

પરમ ઈશ્વરસમર્પણબુદ્ધિપ નિષ્કામ થઈ પરોપકારના કર્મો જે પુરુષ કરે છે, તેને, યજ્ઞાદિકર્મથી અને અષ્ટાંગયોગરૂપ ઉપાસનથી જે ફલની સિદ્ધિ થતી અને થાય, તેવી સિદ્ધિ, ઈશ્વરના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કર્મના તથા ઉપાસનાના કોઈ પણ પ્રકારેકરી જ્ઞાનનિષ્ઠા યોગ્યતાલક્ષણા સિદ્ધિને પ્રાપ્ત પુરુષ થાય છે, ત્યારે તેના અન્ત કરણના તૃતીય દોષ-આવરણવિશેષશક્તિમત્ અજ્ઞાન કિંવા અવિદ્યા-જે આત્માઅનાત્માના રૂપરેખાઅધ્યાસરૂપ છે-તેની જ્ઞાનરૂપ ઉપાયેકરી નિવૃત્તિ થાય છે. જેણે કરી જણાય તે જ્ઞાન. જ્ઞાનનું આવરક અજ્ઞાન તેની નિવૃત્તિ-તિરસ્કાર-થયે, પરમ

કર્મ-ઉપાસનાનું
ફલ જ્ઞાન

પુરુષાર્થની-આત્યન્તિક નિઃશ્ચેયસતી-સિદ્ધિ થાય છે. જ્ઞાન એ જ સર્વનું સર્વોપરિ ફલ છે.

સત્શાસ્ત્રના ઉપદેશનો દેહદ્રિયવિપે આરોહ એ કર્મ છે; તે કર્મના અનુષ્ઠાનથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે. સત્શાસ્ત્રના ઉપદેશનો બુદ્ધિવિપે આરોહ એ ઉપાસના છે; તે ઉપાસનાથી અન્તઃકરુણ જ્ઞાનનિષ્ઠાને યોગ્ય થાય છે; અને તે સત્શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ચિદાભાસ સ્વયંપ્રકાશ જીવવિપે આરોહ જે સમ્યક્દર્શને કરી થાય એ જ્ઞાન. જન્મથી આરંભીને ઇતીની ઉત્તરોત્તર ફલતા છે.

શ્રીમદ્ગવાન્ વદે છે કે:-

“ સર્વં કર્માલિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે । ”

મ ગી ૪૧૩૧.

‘અહો પાર્થ ! સર્વ અલિલ કર્મ, મોક્ષસાધન જે જ્ઞાન, તેમાં સમાપ્ત થાય છે નામ અન્તર્ભૂત થાય છે’. જે જ્ઞાનેકરી પાપને (દુઃખને) તરી જવાય છે, અને જે જ્ઞાનેકરી બ્રહ્માદિ સ્તમ્ભ-પર્યંત ભૂતો અશેષેકરી, આત્મામાં શિવરમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અર્થાત્ જે જ્ઞાનેકરી ક્ષેત્રજ્ઞ શિવરનું એકત્વ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, એ વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું પણ અલૌકિક માહાત્મ્ય છે.

જ્ઞાન એ જ જ્ઞાનકાણ્ડરૂપ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિષય છે. એ જ્ઞાનનાં કર્મ તથા ઉપાસના એ ચહિરંગ સાધનના સાધન છે; અને વિષેક, ઘેરાગ્ય, પદસંપત્તિ, મુમુક્ષુતા, ધ્યયન, મનન, નિદિધ્યાસન, એ સત્ત પરંપરાથી

૧. અંગથી-શરીરથી-ચાલ્ય, દૂરના. ૨ વિવેકથી નિત્ય જાનિત્યનો વિચાર કરીને વિપતિરૂપ જાનિત્યનો વિરાગવતે ત્યાગ કરતાં ગાલી થતાં અવ્યવરણમાં સિંચવા યોગ્યા—સમ, દમ, ઉપરતિ, તિથિધા, ભદ્રા, સમાધાન, એ ૭ રૂપ સંપત્તિ. ૩ રિચેકાદિચતુષ્ટય જ્ઞાનનાં ‘સાધન’ છે, ભવગાદિત્રય જે જ્ઞાનના ‘દેવ’ છે એવો ભેદ પણ ગણાય છે.

અન્તરંગ સાધન છે; અને વ્રહ્મનિષ્ઠ થોત્રિય ગુરુના મુખાર-
વિંદ્યી મહાવાક્યોના યથાયોગ્ય અર્થનું શ્રવણ પ સાશ્વાત્
અન્તરંગ સાધન છે.

નિષ્કામ શુભકર્મોના અનુષ્ઠાનથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય
છે, ધર્મોત્પત્તિથી પાપની હાનિ પામી છે. પાપરૂપ મલની હાનિ
થયે સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે, તે શુદ્ધ-અન્તઃકરણમાં સંસાર-
ચાથાત્મ્યનો અવગ્રોહ થાય છે. તેથી વિવેકત્રૈતાગ્યાદિ પદ્ધતિપત્તિ
અને મુમુક્ષુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ઉત્તરોત્તર સાધનથી અવિદ્યાનો
ઉચ્છેદ થઈ જ્ઞાનનિષ્ઠાયોગ્યતા આવે છે

જે (સાધન) સતે જ નિયમેકરી જે (સાધ્ય સિદ્ધ) થાય
અને જે (સાધન) ન સતે જે (સાધ્ય સિદ્ધ) ન થાય તે જ
સાધ્યનું સાધન છે. એમ હોવાથી સાધનસંપન્ન પુરુષને જ
સાધ્ય જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેથી વિવેકાદિસાધનસં-
પન્ન પ્રમાતા તે જ વેદાંતજ્ઞાનનો અધિકારી ગણ્યો છે.

શુભાશુભકર્મના પરિપાકવશથી ઉચ્ચનીચસ્થિતિમાં સંસ-
રતાં સર્વે પ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ દુઃખનાં
મનુષ્યોના ચાર વર્ગ દેવી અને સુખનાં અનુરાગી દેખાય છે. મનુ-
ષ્યોના ચાર વર્ગ થાય છે:-(૧) પામર, (૨)

ત્રિપથી, (૩) જિજ્ઞાસુ, (૪) મુક્ત.

શાસ્ત્રના સંસ્કારથી રહિત પશુતુલ્ય, આ લોકના નિપિદ્ધ
અને વિરહિત ભોગો વિષે આસક્ત, અને તેવાં
પામર. વિષય-ભોગમાં જ સુખની અલં-પૂર્ણ-બુદ્ધિવાળાં
જે પ્રાણી તે 'પામર' છે. તેઓની સંખ્યા સર્વથી મહોટી છે.

૧ અંગમા-શરીરમાં અન્નર, સમીપનાં, પ્રત્યક્ષ ફલપ્રદ. ૨ 'પા' નામ
પાત્નનાર જે ત્રીજી ધર્મ તે 'મર' નામ મરાય છે જેણે તે 'પામર', મૂર્ખ,
નીચ, પલ.

શાસ્ત્રાનુસાર વિષયોને ભોગવતાં આ લોકના અથવા પર-
 વિષયી લોકના ભોગોના નિમિત્ત જે મનુષ્યો સક્રામ
 કર્મો કરે છે અને તેવા વિષયસુખમા જ જે
 અલંબુદ્ધિ માને તે 'વિષયી' કહેવાય છે. તેઓમાંથી કોઈકને
 કાંઈ સુભાગ્યના યોગથી સત્સમાગમેઝરી વિષયસુખથી ઉપરિ
 ઉચ્ચ સુખની ઇચ્છા થાય છે, અને જો સદ્ગામી હોય તો સન્મા
 ગંસ્થ થાય છે, તેની બુદ્ધિમાં પ્રકાશ થઈ બુદ્ધિવર્દન થાય છે,
 અને તે અન્તે યથાર્થ ધર્મજિજ્ઞાસુ અથવા વ્રહ્મજિજ્ઞાસુ થાય છે.
 પરતુવહુ કરીને તેવા વિષયીઓ દુર્ભાગી હોય છે, અને તે દુર્ભાગ્યે
 અજ્ઞાનથી અને મિથ્યા સ્વાભિમાનથી તે ઉચ્ચ સુખના જે ઉપાય
 નહિ તેમાં ઉપાયબુદ્ધિ કરી પ્રવર્તે છે. તેવાઓનો બુદ્ધિપ્રકાશ
 અથવા બુદ્ધિવર્ધન થતુ નથી. તેઓ જનનમરણરૂપ ચક્ર-
 દોલામાં ઉચ્ચે નીચે ભ્રમ્યાં જ કરે છે

પૂર્વોક્ત પામરપ્રાણી અને વિષયી મનુષ્યો જ્ઞાનના અધિકારી
 નથી.

મુમુક્ષુઓ જ માત્ર, નિ શેષ દુઃખોચ્છેદનનો તથા નિરતિ-
 શયનન્દનો હેતુ જે જ્ઞાન તેના અધિકારી
 મુમુક્ષુ છે તેઓને ઉત્તમ સંસ્કારેકરી સત્શાસ્ત્રના
 શ્રવણથી આપાત્ત. વેદાન્તજ્ઞાન હોય છે જે વિવેકી, વિરક્ત,
 શમાદિગુણશાલી પુરુષ, મયવધની વિમુક્તિ અર્થ વાહ્યવિષયાના
 સુખની સ્પૃહા ત્યજીને આત્મવસ્તુની સમ્યક્ દિતોત્તિમાં અને
 વિચારમા પ્રવર્તે છે, અને જે પુરુષ, અજ્ઞાનરૂપિત અહંકારાદિ
 દેહાન્ત વસ્થોને સ્વસ્વરૂપના અવબોધે પરી, મૂલગાની ઇચ્છા
 કરે છે, તે પુરુષ 'મુમુક્ષુ' ઘડાય છે

તેવા સાધનસંપન્ન મુમુક્ષુ, અશેષ ક્લેશનિવર્તક તથા

નિત્યનિરતિશ્યાનન્દપ્રાપ્ક અત્યન્ત ઉત્તમ

ઉત્તમ અધિકારી.

જે બ્રહ્માત્મૈકત્વવિજ્ઞાન તેના અધિકારી થાય

છે. તેઓમાં વિશુદ્ધસત્ત્વ અને સમાહિત-

ચેતા પુરુષ ઉત્તમ અધિકારી છે. તેને વેદાન્તશ્રવણમાત્રરૂપ

ઉપાયેકરી આત્મા-અનાત્માના ત્રિવેકપૂર્વક બ્રહ્માત્મૈકત્વબોધે જ્ઞાન

થાય છે. એવા મુરુયાધિકારીને વેદાન્તવિચાર જ પ્રત્યક્ અભિન્ન

બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનદ્વારા, મુખ્ય મોક્ષ કારણ છે.

જે પુરુષ ત્રિવેકવૈરાગ્યસંપન્ન સતે રજોગુણલેશની અનુષ્ઠ-

મદ અધિકારી. ત્તિષ્ઠ વિશિષ્ટચેતા હૃદ્ સહસા ચિત્તનું એકા-

પ્રત્ય નથી પામતા, એ મંદ અધિકારી છે.

તેને અષ્ટાંગ્યામ એ જ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનનો ઉપાય છે.

પુરુષને, 'પોંતે ઉત્તમ વર્ગમાં છે, એમ માનવાની સ્વાભાવિકી

વૃત્તિ હોય છે. પરંતુ તે વર્ગની પોતામાં યોગ્યતા

નથી હતી તો, માત્ર તે વર્ગમાં પોતાને ગણ્યાથી

તેનું ફલ મળતું નથી. એટલું જ નહીં નિન્તુ

હાનિ થાય છે. ણથી હિતકારી કર્તવ્ય તો યોગ્યતા સંપા-

દિતા કરવી એ જ છે. પાનતા વિના પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતી જ

નથી. આરોપ કરે અધિકાર આવતો નથી, માત્ર વિકલતા

અથવા બુદ્ધિનાશ જ ગણાય છે. ઉત્તમ વર્ગમાં જવાતું નથી,

કનિષ્ઠમાં રહેવાતું નથી, તેથી ઉભયથી મુદ્દ તે થાય છે.

“અકૃત્વા શત્રુસંહારમગત્વાઽગ્વિલભૃશ્રિયમ્ ।

રાજાહમિતિ શબ્દાન્નો રાજા ભવિતુમર્હતિ ॥”

વિ. ચૂ. ૧૬

૧ આત્મા નામ સૂક્ષ્મકારણશરીરત્રયવિલક્ષણ, પચકોશધ્યતિરિક્ત, અવ-
સ્થાનપસાધી, સચિદાનન્દરૂપ. ૨ અનાત્મા નામ અદૃત જડ દુ.સાત્મક સમધિ-
વ્યપ્તિ આત્મક સૂક્ષ્મકારણશરીરત્રય.

‘શત્રુઓનો સંહાર ન કરી, અણિલ ભૂશ્રીને ન પામી, હું ‘રાજા’ પણ શબ્દથી રાજા થવાને કોઈ યોગ્ય થતું નથી.’ એ યથાર્થ છે.

તે યોગ્યતા અર્થ અનેક કર્તવ્ય, અનેક જ્ઞાતવ્ય અને અનેક પ્રાપ્તવ્ય છે. પુરુષપ્રયત્નાનુસાર તે કર્તવ્યની, જ્ઞાતવ્યની, અને પ્રાપ્તવ્યની સિદ્ધિ થાય છે. મહાભાગી અધિકારીઓએ મનુષ્ય-તાના સાફલ્યઅર્થ, મુખ્યત્વેકરી, સત્સંગ, સત્સાહચિત્ત, અને હરિપ્રસાદકર નિષ્કામ સત્ધર્મકર્મ અવશ્ય ‘કર્તવ્ય’ છે. જીવ-ઈશ્વર-માયા-જગત્નાં તત્ત્વઅતત્ત્વ, હૈયડપાદેયઅર્થ કિંવા ત્યાગ-પ્રહણ સારુ, ‘જ્ઞાતવ્ય’ છે. અને સત્સંગ અને બહિર્ગ તથા અન્તરંગ સાધનોનું ફલભૂત પ્રજ્ઞાત્મિકત્વજ્ઞાન જ ‘પ્રાપ્તવ્ય’ છે.

શ્રવણ-મનન નિદિધ્યાસન એ કર્તવ્યકોટીમાં છે.

પરમાત્માનું યથાર્થદર્શન-જ્ઞાન-થયે સતે, જે સર્વપુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે તે દર્શન, શ્રવણ
શ્રવણ-મનન-
નિદિધ્યાસન. મનન નિદિધ્યાસન એ ત્રયપૂર્વક, થાય છે.
તે શ્રવણ પૂર્વે આચાર્યથી તથા આગમથી

શ્રુતિ, પુનઃ તેનું મનન તર્ક અને ઉપપત્તિપ્રકારી-વિચારી, પશ્ચાત્ નિદિધ્યાસન નામ ‘એમ જ એ છે અન્યથા નથી એમ નિર્ધારિત-નિશ્ચયે કરી ધ્યાન-કરવું,’ એ શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનનો ક્રમ છે.

“શ્રોતવ્યઃ શ્રુતિવાક્યેભ્યો મન્તવ્યશ્ચોપપત્તિભિઃ ।

મત્વા ચ સતતં ધ્યેય એતે દર્શનહેતवः” ॥

સામાન્યતઃ પ્રસિદ્ધ પરંતુ વિશેષતઃ અપ્રસિદ્ધ પ્રજ્ઞાત્મિકત્વ-જ્ઞાન તેના સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારઅર્થે વિચારપ્રવૃત્તિ-મીમાંસા-

૧. એકસ વ્રક્ષમાં વેદાન્તોનો (ઉપનિષદોનો) (શબ્દ) ગતિતાત્વપે નિશ્ચય એ શ્રવણ, તેમાં જ શ્રુતિમનુસારિણી યુક્તિય સંમાધાનનું આધાન એ મનન, એમ શ્રુત મત વ્રક્ષમાં બુદ્ધિનું સ્થેર્ય એ નિદિધ્યાસન છે.

ફલોપકારિણી છે. તે વિચારનાં શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન એ અંગ છે. તેને કરી બ્રહ્માત્મભાવની અવગતિ થાય છે.

એ અન્તરંગ શ્રવણાદિ સાધનાંપકરી જે જ્ઞાતવ્ય છે તે અતિ સંક્ષેપતઃ આ છે:-પ્રથમ જીવ-જગત્ પરમાત્મા

જ્ઞાતવ્ય.

એ ત્રિવર્ગનું જ્ઞાન; કિંવા અહં-હું-દ્રષ્ટા, ત્વં-તું

હૃદય, તત્-તે-અહૃદય સર્વાનુગત પરમેશ્વર,-એ હું-તું-તે-ની ત્રિપુ-ટીનું શાસ્ત્રાચાર્યોપદેશજનિત જ્ઞાન. એ ત્રિવર્ગનો અન્તર્ભાવ દ્વિવર્ગમાં થાય છે:-જાતમા-અનાત્મા, કિંવા ચૈતન્ય-જડ. પુનઃ એ દ્વિવર્ગનો પણ એક વર્ગ એકન્ય-પરિશેષ થાય છે.

પંચદશીમાં જાપે છે કે-

“સદા વિચારયેત્તસ્માત્ જગજ્જીવપરાત્મનઃ ।

જીવભાવજગદ્ભાવવાધે સ્વાત્મૈવ શિષ્યતે ॥ ૧૨ ॥

નાપ્રતીતિસ્તયોર્વાધઃ કિન્તુ મિથ્યાત્વનિશ્ચયઃ ॥”

ચિત્રદીપ.

સમસ્તપ્રપંચની મૂળકારણભૂતા અવિद्या-અજ્ઞાન-તમ-પ્રકૃતિ-મોહાદિશબ્દવાચ્યા સર્વાનર્થવીજ્રભૂતા અનિર્વચનીયા માયા જે આત્માને-સચ્ચિદાનન્દબ્રહ્મને-આશ્રિતા છે તે માયાની નિવૃત્તિ, અન્તે યથાભૂતાર્થ જ્ઞાનેકરી થયે, એક જ અદ્વિતીય પરમાત્મા જ પ્રકાશે છે. તે શાસ્ત્રાચાર્યથી જનિત જ્ઞાન, સાત્ત્વિકજ્ઞાન, છે. તે જ્ઞાનેકરી, પરસ્પરવ્યાવૃત્ત બ્રહ્માદિસ્થાવ-રાન્ત વિભક્ત સર્વભૂતોમાં અનુસ્યૂત, અવિભક્ત એક અદ્વય નિર્વિકારમાત્ર પરમાત્મતત્ત્વ દેહાય છે. તે પરમાત્મા આ પ્રકારે વર્ણ્યો છે. ‘સ્વમાં (પોતામાં) જીવભાવનો, સ્વથી અતિ-રિક્ત અન્યમાં જગત્માવનો, વાધ થયે, પ્રત્યક્-અભિન્ન બ્રહ્મ-પરમાત્મા-જ એક અવશેષ રહે છે.’

એ સંબંધમાં પરંપરાથી અસંરૂપ વિચારો થતા આવ્યા છે,

અનેક ગ્રંથો ગુંથાયા છે, અને વહુ સંવાદો ચાલ્યા છે; પરંતુ
 એનું મોક્ષફલક સમ્યક્જ્ઞાન, ईश्वરાનુग्रह ગુરુપ્રસાદ શાસ્ત્રપ્ર-
 સાદ અને સ્વાત્મસહાય ક્રિયા પુરુષકાર, એઓ વિના થતું
 નથી. એ કારણથી 'તત્ત્વોપદેશ'માં શંકરભગવાન્ સ્વશિષ્ય
 મંડનમિથ્ર વાર્તિકકાર પ્રતિ વદે છે કે:-

“વાવદાયુસ્ત્રયો વન્ધ્યા વેદાન્તો ગુરુરીશ્વરઃ ।

મનસા કર્મણા વાચા શ્રુતિરેવૈવ નિશ્ચયઃ” ॥ ૮૬ ॥

‘જ્યાં લગી આયુ હોય ત્યાંલગી મન, કર્મ અને વાણી
 એઓએ કરી વેદાંત, ગુરુ અને ईश्वર એ ત્રય વંધ છે. એ શ્રુતિ છે,
 અને એ જ નિશ્ચય છે.’

એ જીવ-જગત્-પરમાત્મા-નો ત્રિપુટીના સામાન્ય જ્ઞાનથી

જ્ઞાન

તે ત્રિપુટીના ભેદધ્રમના અધિષ્ઠાન નિત્ય સ્વપ્ર-
 કાશ સચ્ચિદાનન્દરૂપ એક અદ્વિતીય પર-

માર્થ સત્યના તત્ત્વનું વિશેષ જ્ઞાન વિલક્ષણ છે. સામાન્ય
 જ્ઞાનમાં પ્રકાશપૂર્વક જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો અપેક્ષા હોય છે.
 વેદાન્તનિર્ણીત અપૂર્વ સ્વયંપ્રકાશ અધિષ્ઠાનના વિલક્ષણ વિશેષ
 જ્ઞાનવિષયે, અજ્ઞાનમાત્રનો નિવૃત્તિ કરવાનો છે.

“જાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવત્ જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥”

મ ગી. અ ૫૧૧૬

‘જે અજ્ઞાનેકરી જન્તુનું આત્માઅનાત્માનું ત્રિવેકજ્ઞાન આદૃત
 થયું છે તેથી તે મોહવશ થયા છે. પરંતુ જે જન્તુઓનું તે
 પોતાનું અજ્ઞાન આત્માઅનાત્માવિષયક ત્રિવેકજ્ઞાનેકરી નાશિત
 થાય છે, તે જન્તુઓનું અનાદૃત જ્ઞાન, આદિત્ય જેમ સમ-
 સ્તરૂપને-વસ્તુમાત્રને-પ્રકાશે છે તેમ, ‘તત્પર’ને નામ પરમાર્થ-
 તત્ત્વને-સ્વયં હોય વસ્તુને, પ્રકાશે છે.’

• સ્વયંપ્રકાશ વસ્તુને દેખવાને અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા નથી. માત્ર આવરણ દૂર કરવાની જ તર્હિ અપેક્ષા છે. એ આવરણ દ્વિવિધ સંભવે છે. એક આવરણ પ્રકાશના અને દ્રષ્ટાના અન્તરાલમાં હોય અથવા એક આવરણ દ્રષ્ટાની દષ્ટિગત હોય. સૂર્ય વા દીપક, અપારદર્શક મેઘ વા કદં અન્ય આવરણે આચ્છાદિત હોય, તે અન્તરાલ આવરણ છે. કોઈ મનુષ્યના અક્ષિ ઉપર પટવંધન હોય કિંવા તે અક્ષિ દૂષિત વા અશક્ત હોય, એ ધોંજા પ્રકારનું આવરણ છે. એક મેઘાદિ અન્તરિક્ષનિષ્ઠ આવરણ છે અને એક દ્રષ્ટાનિષ્ઠ આવરણ છે. સૂર્ય વા દીપક દેખાવામાં એ આવરણો દૂર કરવાની જ અપેક્ષા છે; અન્ય પ્રકારની અપેક્ષા નથી. તેમ જીવ-જગત્-પરમાત્માના સ્વયંપ્રકાશસ્વરૂપ તત્ત્વના દર્શન-અર્થ અજ્ઞાનરૂપ આવરણને જ દૂર કરવાની અવશ્ય અપેક્ષા છે. તેમાં સૂર્યનું મેઘાદિ આવરણ દૂર કરવું એ મનુષ્યતંત્ર નથી. કિન્તુ દ્રષ્ટા જીવનિષ્ઠ આવરણ,-પટવંધન, દષ્ટિદોષાદિ-દૂર કરવું એ મનુષ્યતંત્ર છે; અને તે આવરણદૂરીકરણ સાધ્ય છે; અને તે જ મુખ્યત્વે કર્તવ્ય છે. કારણ મેઘાદિના અન્તરાલ આવરણે કરી સૂર્યાદિ આચ્છાદિત ન હોય તો પણ, દ્રષ્ટૃનિષ્ઠ આવરણ હોય ત્યાં સુધી સૂર્યના પ્રકાશને પણ જીવ જોઈ શકતો નથી. મેઘાદિ આવરણ વહુવાર રહેવા પણ સંભવ નથી, તેમ તે અનાયાસે ન્યતઃ દૂર થઈ જાય છે. પરંતુ દષ્ટૃનિષ્ઠ-જીવનિષ્ઠ-આવરણ તો પુરુષ-પ્રયત્ન વગ્યા વિના દૂર થતું જ નથી. યથા જીવગત અજ્ઞાનઆવરણનું દૂરીકરણ કરવા સંપૂર્ણ પુરુષ-પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે; અને તે સાધ્ય છે. જીવનિષ્ઠ અજ્ઞાનઆવરણની નિવૃત્તિ કરવામાં જ આપણ જીવોની કૃતકૃત્યતા છે.

એ જગત્નિષ્ઠ નામરૂપાદિ અન્તરાલ આવરણ તથા દ્રષ્ટૃજીવ-

આવરણદૂરી-
કરણ

નિષ્ઠ અજ્ઞાનરૂપ આવરણ ઇઓને દૂર કરવા વેદાન્તાદિનું જ સમ્યક્જ્ઞાન સમર્થ છે; અન્ય નહિ. વેદાન્તશાસ્ત્રો અવિદ્યાકલ્પિત વેદિતા-વેદ્ય-વેદનાદિ ભેદને દૂર કરે છે. એ અજ્ઞાનજનિત ભેદ દૂર થયે વ્રહ્મતત્ત્વ જ પ્રકાશી રહે છે.

સ્થૂલસૂષ્ણા જ્ઞાન અર્થ વાહ્યઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિ-ના આવરણને દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન-અર્થ સર્વાત્મજ્ઞાન-અર્થ-આન્તર-ઇન્દ્રિય-બુદ્ધિ-ના આવરણને દૂર કરવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. અન્તર્દૃષ્ટિનું કિંવા બુદ્ધિનું આવરણ એ સમ્યક્ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ છે. તે જ્ઞાનપ્રતિબંધ વધુ પ્રકારના હોય છે. રાગ, દ્વેષ, સંશય, અસંભાવના, વિપરીતભાવના, તથા વિષયા-સક્તિ, પ્રજ્ઞામાન્દ્ય, કુતર્ક, વિપર્યયદુરાગ્રહ. પુનઃ પુનઃ વિચાર સતે પણ પ્રતિબંધેકરી પુરુષ, તત્ત્વને જાણતો નથી. તે પ્રતિબંધ-ભૂતે, ચર્તમાન, ભાવી, પ્રકારેકરી-ત્રિવિધ છે. તે પ્રતિબંધો હોય તો, અર્ધાત્વેદાન્ત પુરુષ હોય તો પણ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રકટ થતું નથી. ઇથી તે તે પ્રતિબંધના નિવર્તનમાં ઉચિત સાધનો પદ્મપત્તિ, ધ્યયાદિ, ઇઓએકરી તે તે પ્રતિબંધનો ક્ષય કરેલા અધિકારો પોતાના-પ્રત્યગાત્માના-વ્રહ્મત્વને પામે છે.

પુરુષપ્રકારેકરી પ્રતિબંધ દૂર થયે જીવને પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપનું સમ્યક્ જ્ઞાન થાય છે. એકદેશપ્રસિદ્ધિએકરી અંશેષ પ્રતિદિ થાય છે; તેમ એક જીવસંયંધમાં ચચાર્થ જ્ઞાન થયે તે ઉદાહરણથી અન્યનું અંશેષનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. અને એ પ્રયુ-

૧ અતીત રૂપવિવરણ દેહથી અનુગન્ધાનેકરી ભવનાદિથી તત્ત્વ જાણવામાં આવે નહિ, એ ભૂત પ્રતિબંધ, વિષયમા આસક્તિ, બુદ્ધિની મંદતા, કુતર્ક, ઉલ્લેખ દુરાગ્રહ, એ ચર્તમાન પ્રતિબંધ; સન્નિવરણે પ્રારબ્ધભોગ એ ભાવી પ્રતિબંધ ગણાય છે.

દ્વતત્ત્વ પુરુષ થાય છે. તેને ચંધથી મુક્તિ છે, અને મુક્તાન્માને નિન્યસુખની અનુભૂતિ છે, એ તો જ્ઞાનીઓને પ્રસિદ્ધ છે.

એ વેદાન્તના નિઃશ્રેયસપ્રદ પરમતત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો મુખ્ય આધાર અધિકારીના અન્તઃકરણની અવસ્થા ઉપરિ છે. ત્રિગુણાત્મિકા અધિયાનું પરિણામ અન્તઃકરણ, તે ત્રિગુણનાં ન્યૂનાધિક અસંખ્ય મિથુનથી રચાયું હોય છે, તેમાં પુનઃ આ

અધિકારીઓના વિચિત્ર અંતઃકરણો,

સૃષ્ટિની ત્રિગુણાત્મપ્રવૃત્તિનો અસંગ્ય વિવૃત્તિઓના સંસ્કાર તે અન્તઃકરણ ઉપરિ થાય છે, યથી અસંખ્ય અધિકારીનાં અસંદેય પ્રકારનાં અન્તઃકરણોની રુચિ પણ વિચિત્રા હોય છે. તેવા અધિકારીની મતિગતિના ભેદ અનુસાર ફલમાં ભેદ પડે છે. યથી યવા વિલક્ષણ અન્તઃકરણના સમાધાનઅર્થ મિથુનરુચિ અનુસાર વિવિધ વિચારો મહાત્માઓ પ્રસિદ્ધ કન્યા છે; આવા આશયથી કે તેઓમાંથી જેને જે રુચિ કર લાગે તેનું તેણે પ્રવૃત્તિ કરી તેદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનની સુલસંપત્તિ મેળવી પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરાય. આ સૃષ્ટિના મહામંડલનું તત્ત્વજ્ઞાન

સૃષ્ટિમહામંડલ-નું કેન્દ્ર તત્ત્વજ્ઞાન છે.

એ કેન્દ્ર છે; અને તેના પરિધિસમીપ જીવો ભ્રમે છે. તે મધ્યવિંદુને સંપાદક સદ્વિચાર-રૂપા અસંખ્ય ત્રિજ્યાઓ છે. તેમાંથી ગમે તેનો

આધાર પકડી જે અધિકારી જીવ, જ્ઞાનપ્રકાશ-રૂપ કેન્દ્રને સંમુલ થાય છે, તે જીવ, તે વેગવાન ચક્રમંડલના પરિધિથી કેન્દ્રને સમીપ આવતો આવે છે. અને તેની અજ્ઞાનરૂપા છાયા ઉત્તરોત્તર અગ્નિ, અલ્પતરા, અલ્પતમા થઈ નિવૃત્તા થાય છે. અને જે અસંખ્ય જીવો એ જ્ઞાનકેન્દ્રથી વિમુલ રહે છે, તે જીવો ચક્રના દૂરપાતુક વેગે કરી કેન્દ્રથી દૂર અને દૂર ભ્રમતા જતા જાય છે; અને તેઓની અજ્ઞાનરૂપા છાયા અધિકાધિક વર્ધમાના થતી રહે છે.

માતૃપિતૃસહસ્રોર્થી પણ અધિકહિતૈર્થી સત્શાસ્ત્રો છે.
 પ્રક્રિયા. આત્મવસ્તુ તત્ત્વજ્ઞાન-દુર્બોધ હોવાથી સત્શાસ્ત્રો
 પુનઃ પુનઃ પ્રસંગ આળીને શબ્દાન્તરે તથા
 અર્થાન્તરે તે જ એકગમ્ય આત્મવસ્તુને નિરૂપે છે. એ જ્ઞાન-
 પ્રકાશ ગોલની વિચારરૂપા ત્રિજ્યાઓનું પારિભાષિક નામ
 ‘પ્રક્રિયાઓ’ છે.

“યયા યયા ભવેત્પુંસાં વ્યુત્પત્તિઃ પ્રત્યગાત્મનિ ।

સા સૈવ પ્રક્રિયેહ સ્યાત્ સાધ્વી સા ચાનવસ્થિતા” ॥

બૃહદારણ્યક બ્રાહ્મ્યવાર્તિક પ્રથમ અ. ૧ બ્રાહ્મણ ૪ શ્લો. ૪૦૨

‘પુરુષોને પ્રત્યગાત્મામાં જેણેજેણેકરી વ્યુત્પત્તિ-જ્ઞાન થાય
 તે તે જ પ્રક્રિયા રહ્યાં સાધ્વી છે. પરંતુ તે અનવસ્થિતા છે,
 કારણ કે અધિકારીની બુદ્ધિનું તારતમ્ય હોવાથી તે પ્રક્રિ-
 યાની વ્યવસ્થા (સ્થિતિ) નથી.

સત્ત્વરજસ્તમ-પ્રકૃતિ પ્રમાણે તે પ્રક્રિયાના વિચારો અન્તરમાં
 ઉત્તરે છે. કોઈ અધિકારીની બુદ્ધિને ઋદ્ધુ તો કોઈ અધિ-
 કારીની બુદ્ધિને શુદ્ધિલ, કોઈ બુદ્ધિને સ્થૂલ તો કોઈને સૂક્ષ્મ,
 કોઈને વાધક તો કોઈને સાધક, કોઈને ઘોષક, શોધક,
 પાઘક તો કોઈને વર્ણક, સ્તાપક, મોહક, કોઈને વાચક, લક્ષક,
 વ્યંજક, સૂચક તો કોઈને આકર્ષક, આવેશક, વિચારક, કોઈને
 રેચક, શોષક તો કોઈને રોચક, પોષક તોષક, કોઈને ઉત્તે-
 જક તો કોઈને પ્રતિવંધક, કોઈને પરોક્ષ તો કોઈને પ્રત્યક્ષ,
 કોઈને પ્રવૃત્તિસાધ્ય તો કોઈને નિવૃત્તિસાધ્ય, કોઈને તટસ્થ-
 લક્ષણ તો કોઈને સ્વરૂપલક્ષણ, એમ નાના પ્રકારના વિચારો-
 માંથી કોઈ એક ત્યાં અનેક રહે છે. તેમાં અજ્ઞાનના નિવર્તક
 અને જ્ઞાનના સમર્પક એવા ઘોષક, નિર્ણાયક અને અનુભાવક

વિચારો જ શ્રેયઃસાધકોષ ગ્રાહ્ય-શ્રોતવ્ય-મંતવ્ય-નિદિધ્યા-
સિતવ્ય-છે. ઇતર વિચારો દૃશ્ય-શ્રવ્ય-છે, અને કર્તવ્ય અવશ્ય
વ્યવહાર સાધવામાં જ માત્ર ઉપયોગી છે. ૫ પ્રક્રિયાઓમાંની
કેટલીક તો સંપ્રદાયના અનેક પ્રકારના ગ્રંથોમાં ગુંથેલી હોય
છે અને કેટલીક તો સંપ્રદાયવિદોનાં મુખ્યથી પરંપરાગતા
હોય છે. અધિકારીની સ્થિતિ અનુસાર તે કથાય છે, પરંતુ
તે લિખિતા હોતી નથી.

પરમાત્મવિષયક વિચારનું નિરૂપણ મુખ્યત્વેકરી તત્સં-
વન્ધિ શાસ્ત્રમાં અને પ્રકરણોમાં સુવર્તે છે.
શાસ્ત્ર અને પ્ર
કરણ ગ્રંથો. 'एक-प्रयोजन-उपनिषद् अशेषार्थ-प्रतिपादक'
૫ શાસ્ત્રનું લક્ષણ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં
ઝઠાપોહવિચક્ષણ મેધાથી વિદ્વાન્ પુરુષો ઉત્તમ અધિકારી
ગણાય છે. તેવા ઉત્તમબુદ્ધિમાનના અર્થે શ્રીશંકર ભગવાનનાં
ભાષ્યસહિત ઉપનિષદો (૧), મહાસૂત્રો (૨), તથા ભગવદ્ગીતા
(૩) ૫ પ્રસ્થાનત્રયાદિરૂપ શાસ્ત્રોને મહાત્માઓ સંકલિત
કન્યા છે. તેઓના અવલોકનમાં અસમર્થોના અનુગ્રહાર્થે વેદા-
ન્તસિદ્ધાન્તનો સાર-જે આત્મા પરમાત્માનું એક્ય-તેના સંપ્રદ-
ણરૂપ 'પ્રકરણોને' અપિ મહાત્માઓ નિર્માણ કન્યા હોય છે.
પ્રકરણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.—

“शास्त्रैकदेशसम्यद्दं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥”

‘શાસ્ત્રના એકદેશ-(મુખ્ય) નિર્ણય વસ્તુ-પરમાત્મા-

૧. “उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स चाच्यो भगवानिति ॥”

‘ (સૃષ્ટિના) ઉત્પત્તિ અને પ્રલય, મૂતોની અને ગતિ (આય-વ્યય
આનંદ-જડ,) અને વિદ્યા તથા અવિદ્યા, એઓને જે જાણે તે ભગવાન્ એમ
વદાના યોગ્ય છે.’ ૨ આર્કાર્યપ્રતિષાદક ગ્રંથોશ્ચ, પ્રસ્તાવ, કર્તવ્યનું વચન.

માત્રસહ 'સંવદ્ધ' અને શાસ્ત્રકાર્યના અન્તરમાં સ્થિત એવા ગ્રંથ-
ભેદને વિપશ્ચિતો પ્રકરણ કહે છે.'

એવાં પ્રકરણોથી પણ અનેક અધિકારીઓનું કલ્યાણ
થઈ તેઓને સદાપ્રાપ્ત નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એથી તેવાં
પ્રકરણોને પ્રક્રિયારૂપે અંત્ર સમર્પણ કન્યાં છે.

જેમ યંત્રકલા, રસાયનકલા, ચિત્રકલા, ગાયનકલા,
આદિ અનેક પ્રકારની કલાઓમાં તત્સંબંધી
શ્રુતિ તદાકારા લેખો માત્ર યાચ્યાથી અર્થસિદ્ધિ થતી નથી;
થયે જ્ઞાન અને સાફલ્ય. તેઓના અભ્યાસપૂર્વક પ્રયોગો કરવાની પૂર્ણ
આવશ્યકતા છે, અને શિક્ષાનુસાર તાદૃશ-
કૃતિરૂપ ફલ થાય છે, ત્યારે જ તે કલા પ્રાપ્તા અને સફળા
થઈ ગણાય છે; તેમ ઉત્તમ વેદાન્તશાસ્ત્રસંબંધમાં છે. પતદે-
શીય આર્યોણ અભિમત સર્વજ્ઞકલ્પ વેદમાં વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાન-
સારભૂત ગણાય છે. મુક્તિકોપનિપત્તમાં શ્રીરામ પરમાત્મા
સ્વમક્ત હનુમાન્ પ્રતિ વદે છે:—

“તિલેષુ તૈલવદ્વેદે વેદાન્તઃ સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥”

મુક્તિકોપનિપત્ત ૧૧૧॥

‘તે તિલોરૂપ વેદમાં તૈલ—સાર—રૂપ વેદાન્ત સુપ્રતિષ્ઠિત છે-
સારી રીતિય વર્તે છે.’ તે વેદાન્ત કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્તમો-
ત્તમ સિદ્ધાન્તો શ્રુત મત જ્ઞાત હોય, તદર્થાકારા અન્તઃકરણની
વૃત્તિ થાય, ત્યારે જ તેઓનું સાફલ્ય છે.

મુળકોપનિપત્તમાં અન્તે વદે છે કે:—

“સ યો હ વૈ તત્પરમં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” ॥

૩૧૨૧॥

૧ શાસ્ત્રનું કાર્ય—અનુબંધચતુષ્ટય, અધિગારિર્નિર્ણય, ગુહ્યપદનનું, અથવા
અન્વય, અવિરોધ, સાધન, ફલ, આદિનું, વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવું—તેના
અન્તરમાં—મધ્યમાં—આવેલ. અર્થાત્ સંક્ષેપમાં પ્રતિપાદન કરવામાં રિયત.

વિદ્યાએકરી જ સર્વ પ્રતિબંધ દર કન્યાથી અન્ય પ્રતિબંધ મોક્ષને નથી. તેથી લોકમાં 'તે જે કોઈ તે બ્રહ્મને જાણે (તે બ્રહ્મને વિદ્વાન્) બ્રહ્મ જ થાય છે.' એ યથાર્થ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનસંવંધમાં જાનૈન્ તે ભવન્ છે, જાણવું તેવું થવું છે. જાણવા જેવા થવામાં જેટલું અંતર તેટલી જ્ઞાનની ન્યૂનતા ગણાય છે.

શાસ્ત્રગતા અથવા પ્રકરણગતા કોઈ એકા કિંવા અધિકા પ્રક્રિયાઓનું અવલંબન કરી તત્પર થઈ જે ઉત્તમ અધિકારી સ્વવૃત્તિને દૃઢા તદર્થાકારા કરીને સ્થિત ધાય છે તે કૃતાર્થ અને ધન્ય ધન્ય ધન્ય થાય છે.

યયોક્તકારી અધિકારીએ કોઈ સદ્ગુણદ્વારા નાનાવિધ પ્રક્રિયારૂપ રેલામાંથી કોઈ એકાનું દૃઢ આલંબન કરી તે દ્વારા અવિદ્યાને અપહૃપ્યમાણા કરવી, અને વિદ્યાને ઉત્પ્રપ્યમાણા કરીને પ્રહ્લાવગતિરૂપ કેન્દ્રની સંપ્રાપ્તિ કરવી. કોઈ એક શાસ્ત્ર-કરી વા શાસ્ત્રીયા અશાસ્ત્રીયા શુક્તિઓએકરી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય-આદિના વિચારો તથા અભ્યુદયલક્ષણ પ્રવૃત્તિવિષયના વિચારો અને નિઃશ્રેયસલક્ષણનિવૃત્તિના વિચારો, યદ્વા તદ્વા જાણીને, તથા સાધ્યસાધનસંવંધના પ્રકાશ-નની અનેકા શ્રુતિસ્મૃતિયુક્તિઓના થવળે કરીને, વુદ્ધિ વિશિષ્ઠા થઈ હોય છે, તેનું કોઈ પ્રકારે સમાધાન કરી તેને સ્વસ્થા-નિર્મલા નિશ્ચલા-કરી પરમપુરુષાર્થ જે-સચ્ચિદા-નન્દ બ્રહ્માત્મેન્ય સ્વરૂપાવસ્થાનલક્ષણ મોક્ષ-પ સિદ્ધ કરવા પ્રાપ્તવિવેક પુરુષે ઘડુધૈર્યથી મગીરથપ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. આત્માન્યોપ સંસિદ્ધ થયેલા અધિકારીએ પ્રમિતિજનક વેદવાક્યોના

વિચારોમાં વિશ્વાસ પળ દટ કરવો. વિશ્વાસમાં-શ્રદ્ધામાં-જેટલી ન્યૂનતા તેટલી ફલસિદ્ધિની દૂરતા રહે છે.

“યાદૃશી ભાવના યત્ર સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી ।”

પ્રાપ્તિ અર્થ પ્રાપ્તિ છે. પ્રાપ્તિ પરમપુરુષાર્થરૂપા સર્વોપરિ ફલ-પ્રાપ્તિઅર્થ મહત્પ્રયાસ પળ તેવો જ સર્વોપરિ કર્તવ્ય છે. પ્રાપ્તિ અનુત્તમ ફલનો પરિપાક થવામાં પળ અમુક સમયની અપેક્ષા છે. પ્રાપ્તિ સ્વઅજ્ઞાનથી ઉદ્ભવેલી કલ્પનાનુસાર તત્કાલ ફલ ન થાય ત્યાં અધીર ન થવું. પુરુષપ્રયત્નાનુસાર પ્રાપ્તિવિષયની પ્રાપ્તિ થાય છે જ. તે પ્રાપ્તિ ન થાય તેમાં પુરુષપ્રયત્નની જ ન્યૂનતા સમજવી.

યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે વિષયનું જ્ઞેય શાસ્ત્ર, તે શાસ્ત્રના શાસ્ત્ર, ગુરુ, અને જ્ઞાતા, શાસ્ત્ર, અને તે શાસ્ત્રના જિજ્ઞાસુ શિષ્યના જ્ઞાનની શિષ્ય, પ્રાપ્તિ પુરુષની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા તો પ્રાપ્તિ એકતાની આવ છે જ, અને વિશેષમાં પ્રાપ્તિ પુરુષની એકતાની આવશ્યકતા -સમાનતાની-પળ સંપૂર્ણ અપેક્ષા છે. પ્રાપ્તિ પુરુષની એકતા થવું જ જરૂર અભિવ્યક્ત થઈ, શિષ્યને ફલ સિદ્ધિ થાય છે.

“શાસ્ત્રદૃષ્ટિર્ગુરોર્વાક્યં તૃતીયશ્ચાત્મનિશ્ચયઃ ।

ત્રિધૈવ યો વિજાનાતિ સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥”

‘શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ, ગુરુનુ વાક્ય, ત્રીજો આત્માનો નિશ્ચય, પ્રાપ્તિ પ્રકારે જ જે જાણે તે મુક્ત છે. પ્રાપ્તિ સંશય નહિ.’

તત્ત્વજ્ઞાનના તાત્પર્યાર્થની યથાર્થ પ્રાપ્તિનાં તુલ્યાન્નમ્ સમાન પ્રાપ્તિ-પ્રકાર-પ્રકાર-પ્રકારની આવશ્યકતા છે. તુલ્યાન્નમ્માં શંકુ-સહિત તુલાદળ, અને તે દળના અન્તર્ગત શિષ્યાપ લટકાવેલાં જે માપનપાત્ર પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ, તથા તુલાદળના

૧. તોલ કરવાનો કાંટો. ૨. તેમાંની કાંટાવાળી-સોયવાળી દાંડી. ૩. તે દાંડીના જે છેદાદ શિકા વાળી સ્ટકાવેલાં જે તાપુરો.

શંકુના મૂલમાં પ્રવેશ કરી તે શંકુને ધરી રહેનાર તુલાધર-
જે તે શંકુના ઉભય પાર્શ્વે લંબ ચલયાકાર દ્વિપક્ષ હોય છે તે-
દ્વિતીય તૃતીય ભાગ; ૫ સર્વ ભાગ મળી તુલાયન્ત્ર સિદ્ધ થાય
છે. તેમાં જે દાય પદાર્થનો તોલ કરવો હોય છે તે દાય તથા
પરિમાણ, પેલાં પાત્રોમાં મૂકાય છે. જ્યારે તે તુલાદણ્ડનો શંકુ
તે તુલાધરના દ્વિપક્ષના મધ્યે આવી, તે શંકુ તથા તુલાધર
સમતા-એકતા પામે છે ત્યારે યથાવત્ તોલ થયો ગણાય છે.
જ્યાં સુધી સમતોલ ન થાય ત્યાં સુધી ૫ તુલાધરના દ્વિપક્ષ
મધ્યે તુલાદણ્ડનો શંકુ અસ્થિર-દોલાયમાન-રહે છે; અને
તેનાં પાત્રોમાં પદાર્થ પડે છે તેમ તે દંડ અધઝર્ધ્વ જાય છે. ૫
વૃત્તાન્ત સર્વ તોલકારને અનુભવસિદ્ધ છે.

૫ દૃષ્ટાન્તનું દાર્શનિક શિષ્ય તથા શાસ્ત્ર-ગુરુ છે; તોલ-
યન્ત્રના પ્રથમભાગસ્થાનીય શિષ્ય છે; અને દ્વિતીયભાગ
તુલાધરસ્થાનીય શાસ્ત્ર-ગુરુ છે. શંકુસ્થાનીય શિષ્યની બુદ્ધિ
અને તુલાધરના દ્વિપક્ષસ્થાનીય શાસ્ત્ર-ગુરુની ડક્તિ ૫ ભાગ-
ત્રય એકતા પામે-સમધારણ થાય, ત્યારે શિષ્યનું જ્ઞાન
યથાર્થ થયું ગણાય છે. શિષ્યના અન્તઃકરણમાં શંકા સમા-
ધાનરૂપ પદાર્થો પડતાં તે દોલાયમાન-કંપાયમાન-રહે
છે. અને તે કાલે શાસ્ત્ર-ગુરુરૂપ તુલાધરના દ્વિપક્ષ અને
શિષ્યબુદ્ધિરૂપ શંકુ, ૫ ભાગત્રય ભિન્ન ભિન્ન જેવા દેખાય
છે; પરંતુ સચ્છાશ્રયનું તાત્પર્ય અને સદ્ગુરુનું વિવરણ સદા સંવ-
ન્ધવાન્ અને સમાન હોય છે. શિષ્યબુદ્ધિરૂપ શંકુના આન્દો-
લનથી ૫ ત્રયમાં વિપમતા પ્રતીતિ થાય છે. શિષ્યના
અન્તઃકરણમાં સંભવાસંભવ, ચલાવલ, ફલાફલની પરીક્ષા થઈ
યથાર્થ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયે, તે શિષ્યની બુદ્ધિરૂપ શંકુ, શાસ્ત્ર-

શાસ્ત્રારૂપ તુલાધરના દ્વિપક્ષસહ, સમતામાં આવી સ્થિર-શાન્ત-થઈ રહે છે. જ્ઞાન યથાર્થ થયાનું પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન એ છે. કારણ આ સંસારભ્રમ, ભ્રાન્તિપ્રત્યયનિમિત્ત જ છે, પરમાર્થથી તો નથી જ, એમ સમ્યક્દર્શનથી, અત્યંત જ ઉપરમ થાય છે.

એ શાસ્ત્ર, શાસ્ત્રા અને શિષ્યની ત્રિપુટીમાં શાસ્ત્ર, પ્રકાશ તથા જલ સમ છે; શાસ્ત્રા, વીજ સમ છે; અને શિષ્ય, પૃથિવી સમ છે. એ ત્રિકમાં શાસ્ત્રા ગુરુપકરી સ્વોપદેશજાતીય વોધદ્રુમ શિષ્યરૂપ ક્ષેત્રમાં સમર્પિત થાય છે. અથવા

ગુરુ. આ દુઃખમય તરણીય ભવસાગર તરવામાં

તાર્ય શિષ્યોને અર્થ તરિ-નૌકા-રૂપ શાસ્ત્ર છે અને તેના કર્ણધાર તારક શાસ્ત્રા ગુરુ છે. અર્થાત્ તારક ગુરુતંત્ર સર્વ છે, યથી ગુરુ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેથી સંસારતારક સ્વપ્રકાશાત્મસ્વરૂપસમર્પક શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ સમીપ શ્રેયઃસાધક શિષ્યો વિધિવત્ જાય છે. અને તેવા ગુરુ પરમકૃપાવતે શાસ્ત્રાચન્દ્રદર્શનવત્, વા 'સોપા-નારોહણવત્, સ્થૂલથી આરંભી સૂક્ષ્મને સૂક્ષ્મતરને બુદ્ધિ-વિષય જનાવી, તેથી અતિરિક્ત સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ ઉપ-દેશે છે. અથવા અધ્યારોપાપવાદન્યાયેકરી પરમરહસ્ય બ્રહ્મ સ્વરૂપ ઉપદેશે છે. અને તે શિષ્ય અધિકારી હોય છે તો સ્વારાજ્યમાં અભિવિશ્વાય છે.

“અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં નિષ્પ્રપંચં પ્રપંચ્યતે ।

શિષ્યાણાં વોષસિદ્ધયર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ કલ્પિતઃ ક્રમઃ” ॥

‘અધ્યારોપં અને અપવાદ એ બેપકરી નિષ્પ્રપંચ પરમાત્મા પ્રપંચાય (વર્ણાય) છે. તત્ત્વજ્ઞો શિષ્યોના વોધની સિદ્ધિસારૂ એ ક્રમ કલ્પિત છે.’

અસર્પભૂતા રજ્જુવિષે સર્પના આરોપવત્, વસ્તુવિષે અવ-
અપવાદને. સ્તુનો આરોપ તે અધ્યારોપ કથાય છે.

સત્, ચિત્, આનન્દ, અનન્ત અદ્ય પ્રહ્લ પ વસ્તુ
છે, અને અજ્ઞાનાદિ સકલ જડ સમૂહ અવસ્તુ છે... ..

પ અવસ્તુ જડસમૂહ મહાપ્રપંચ અને તદુપહિત વસ્તુ-
ચૈતન્ય પ વૈથી, તતાયંસપિન્ડવત્, અન્યોન્ય તાદાન્યાધ્યાસ
યાય છે. પ અધ્યારોપ છે.

અનાત્મા જડ જે મામ્ય છે તે અવસ્તુ છે, અને તેનો માસક
આત્મા ચૈતન્ય છે તે વસ્તુ છે.

રજ્જુના વિવર્ત સર્પનું રજ્જુમાત્રવત્, વસ્તુના વિવર્ત
અવસ્તુ અજ્ઞાનાદિ પ્રપંચનું વસ્તુમાત્રવ તૈ
અપવાદ કથાય છે. પ સંગ્રહવાચનું વિવ-
રણ આ છે. રજ્જુસ્વરૂપ પરિત્યાગ કથ્યા-

વિના સર્પાકારે માસમાન રજ્જુ, પ વિવર્ત. પ વિવ-
ર્તનો અપવાદ (વાધ) નામ અધિષ્ઠાન રજ્જુમાત્રતાપ કરી
અવસ્થાન; તત્સમ ચિદ્વસ્તુવિવર્ત જે અજ્ઞાનાદિ પ્રપંચનો
અપવાદ (વાધ) નામ ચિદ્વસ્તુમાત્રતાપકરી અવસ્થાન
પ અપવાદ. યથામ્નરૂપે કરી અવસ્થિત વસ્તુનો અન્યથા-
માય દ્વિધા થાય છે.-પરિણામમાય અને વિવર્તમાય યથા-
ર્થથી સ્વરૂપને પરિત્યજીને સ્વરૂપાન્તરનો પ્રાપ્તિ તે વસ્તુનો
પરિણામમાય છે. જેમ દુગ્ધ જ સ્વરૂપને પરિત્યજીને દધિઆ-
કારે પરિણમે છે તેમ. સ્વસ્વરૂપના પરિત્યાગ વિના સ્વરૂપાન્તરે
મિથ્યા પ્રતીતિ, તે વસ્તુનો વિવર્તમાય છે, જેમ રજ્જુ, સ્વસ્વ-
રૂપના અપરિત્યાગેકરી, સર્પાકારે મિથ્યા પ્રતિભાસે છે તેમ.

૧. કાલત્રય અનપાયી-અવાધ્ય-આત્મા પ જ વસ્તુ શબ્દનો અર્થ છે

૨. તપાવેલા લોપડના ગોઠાની પેટે.

વેદાન્તવિષે બ્રહ્મામાં પ્રપંચના માનનો પરિણામભાવ અંગીકાર કરાતો નથી, કારણ કે દુઘ્ધાદિવત્ બ્રહ્મને વિકારિત્વના પ્રસંગથી અનિત્યત્વાદિ દોષની આપત્તિ થાય. (બ્રહ્મના) વિવર્ત-ભાવના અંગીકારમાં એ દોષ નથી. અધિષ્ઠાનઅવશેષ એ જ કલ્પિતવસ્તુનો (આત્યંતિક) નાશ (વાધ) છે. તેથી ચિદ્વિવર્ત પ્રપંચનું ચિન્માત્ર અવસ્થાન એ જ અપવાદ.

એમ પ્રથમ નિષ્પ્રપંચ આત્મવસ્તુમાં પ્રપંચનો અધ્યારોપ (કરી, પછી) કારણ-સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ-પ્રપંચાન્ત ઉત્પત્તિના વિપરીત્યેકરી તેના તેના કારણરૂપે અવસ્થાન (કરવું) એ જ અપવાદ. અલંડ બ્રહ્મસ્વરૂપ (ઘાળીનું) અગોચર હોવાથી (લક્ષણા કર્યા વિના) વિધિમુલેકરી ઉપદેશાવાને અશક્ય છે, તેથી અવિદ્યાએ અધ્યારોપિત મિથ્યા નાના પદાર્થના નિષેધમુલેકરી, 'નેતિ નેતિ' ઉપલક્ષિત અલ્પાંડ ચૈતન્ય જ ઉપદેશાય છે. કોઈવાર લક્ષણાપકરી 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' એમ વિધિમુલે પણ બ્રહ્મ ઉપદેશાય છે. વિધિનિષેધાદિ સર્વવેદાન્તવાચ્યોનું સાક્ષાત્ વા પરંપરાપકરી અદ્વિતીય આત્મવસ્તુ પ્રતિપાદનમાં

૧. જેમ રજુમાં વ્યાવહારિક સર્પનો ત્રૈકાલિક અમાવ આત્મવાક્ય, યુક્તિ ને જ્ઞાનથી જાણીને તે રજુરૂપે અવસ્થાનરૂપ વાધમય અપવાદ થાય છે, તેમ બ્રહ્મામાં પારમાર્થિક પ્રપંચનો ત્રૈકાલિક અભાવ, શ્રુતિ, યુક્તિ ને અપરોક્ષ-જ્ઞાનથી જાણીને અધિજ્ઞાનરૂપે અવસ્થાનરૂપ વાધમય અપવાદ થાય છે. પશ્ચાન્તરે ઉત્પત્તિના વિપરીત ક્રમે કાર્યનું કારણમાં લય કરી કારણરૂપે અવસ્થાન એ સ્થૂળબુદ્ધિમાનને લયચિંતનરૂપ ધ્યાન ઉપદેશ્યું છે. એ મુખ્ય અપવાદ નથી. બ્રહ્મામાં પ્રપંચનો ત્રૈકાલિક અત્યંતમાવ જ્ઞાનથી પૂર્વ સિદ્ધ છે, તે વિષય- (પ્રકાશ્ય) રૂપ વાધ છે. તથા તેનું પ્રકાશક શ્રુતિજ્ઞાન તે વિષયી (પ્રકાશક)-રૂપ વાધ છે. તેમાં જ્ઞાનસ્વજન્યવાધ શાસ્ત્રીય (શાસ્ત્રવાક્યજન્ય), યૌતિક (અનેકવિધયુક્તિજન્ય), અને અપરોક્ષ (અધિષ્ઠાનજ્ઞાનજન્ય) વાધ એ મેદે-ફરી ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રથમ દ્વિતીય પરોક્ષ વાધ છે, અને તૃતીય અપરોક્ષ વાધ છે. એ ત્રિવિધ વાધ અપવાદ શબ્દનો અર્થ છે.

ज तात्पर्य છે. અનાત્મવસ્તુ પ્રતિપાદન કરવામાં વેદાન્તવા-
ય્યોનો આદર નથી.

एम ईश्वरना अनुग्रहथी शास्त्रगुरुरूपाएकरी बोध थये
अविद्याकल्पित अध्यारोपनो अपवाद थई आत्मानुं परतत्त्व
प्रकट थाय છે. ए प्रकारे प्रबुद्ध शिष्य कृतार्थ थाय છે. शंकर
भगवान् वदे છે કે:-

“स्वस्याविद्याबन्धसंबंधमोक्षात्
सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ ।
शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं
चान्तःसिद्धा स्वानुभूतिः प्रमाणं ॥”

‘શ્રવણી અવિદ્યાના બન્ધના સંબન્ધના મોક્ષથી સત્ય-જ્ઞાન-
આનન્દરૂપ આત્માની ઉપલબ્ધિ વિષયે, શાસ્ત્ર, યુક્તિ, દેશિ-
કની ઉક્તિ નામ ગુરુનાં વિવરણ વચન, એ પ્રમાણ છે, અને
અન્તઃસિદ્ધ શ્વાનુભવ પ્રમાણ છે.’

શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મનો શિષ્યને સંબંધકરા-
વનાર ગુરુ છે, તેથી બ્રહ્મસંબંધક ગુરુ થેષ્ટ
ગુરુમહિમા.
ગણાય છે. જે ગુરુની રૂપાથી શિષ્યની
બુદ્ધિમાં વૌધરૂપ પ્રકાશ થઈ, અવિદ્યારૂપ અન્ધકારનો
અભાવ થઈ જાય છે, અને બ્રહ્મ-આત્માની એકતાની અવ-
ગતિપ્રકરી અપાર અલ્પાંશ સ્વાનન્દસુખના વૈભવનો આવિ-
ર્ભાવ થાય છે, તે અનુપમ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રકાશક સદ્ગુરુ,
પ્રકાશ્ય શ્રેયોર્થો શિષ્યોને કૃતકૃત્ય કરીને સ્વસદૃશ કરે છે.
અથી શંકરભગવાન્ તેમ ગુરુને નિરૂપમ ગણી શતશ્લોકીમાં
પ્રથમ જ પ્રશંસે છે કે:-

“दृष्टान्तो नैव दृष्टस्त्रिभुवनजठरे
सद्गुरोर्ज्ञानदातुः । स्पर्शश्चेत्तत्र कल्प्य;

સ નયતિ યદ્દહો સ્વર્ણતામશ્મસારં ॥
 ન સ્પર્શત્વં તથાપિ શ્રિતચરણયુગે
 સદ્ગુરુઃ સ્વીયશિષ્યે । સ્વીયં સામ્યં વિધત્તે
 ભવતિ નિરુપમસ્તેન વાઽલૌકિકોપિ ॥ ૧ ॥”

‘ત્રિભુવનના જઠરમાં જ્ઞાનદાતા ગુરુનું દૃષ્ટાન્ત નથી જ દીઠું,
 (અથવા અલૌકિક દૃષ્ટાન્ત પણ નથી દીઠું;) તેમાં કઈક
 સમાનતાથી સ્પર્શમણિ દૃષ્ટાન્તરૂપે કલ્પવા યોગ્ય ગણાય, પણ તે
 ઘટે નહિ. કારણ કે તે સ્પર્શમણિ લોહને સુવર્ણ કરે છે, તથાપિ
 સ્વસદૃશ સ્પર્શત્વ પમાડી શકતો નથી. સદ્ગુરુ તો ચરણયુગ-
 આશ્રિત સ્વશિષ્યમાં સ્વસામ્ય (પોતાના સમાનપણું) કરે છે.
 તે કારણે કરી સ્પર્શાદિની ઉપમા યોગ્યા ન હોવાથી ગુરુ
 નિરુપમ છે, યા અલૌકિક પણ છે.’

પ્રક્રિયાઓ.

શિષ્યસંપ્રદાયવિદ્ મહાત્માઓને સંમત પરમાત્માના તત્ત્વ-
 જ્ઞાનના સિદ્ધાન્તનો સારભૂત પિષ્કીરૂત શ્લોક આ છે:

“શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રન્થકોટિભિઃ ।
 બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ વૈયલં” ॥

(દ્વિહાર)

‘અર્થશ્લોકે તે ઘડુ ઉક્ત કોટિ ગ્રંથે જ.

વિદ્યાન્તગાર.

બ્રહ્મ સત્ય, મિથ્યા જગત્, જીવ બ્રહ્મ જ છે જ.’

મુખ્યત્વે એ બ્રહ્મ જગત્ જીવ ક્રિયા જીવ-જગત્-પરમાત્મા એ
 ત્રિવર્ગમાં જ સર્વનો અન્તર્ભાવ થાય છે. ધર્મી ધ્યેયમાણા પ્રક્રિ-
 યાઓમાં પ્રકારાન્તરે નાના વિચારો આવે તેના તાત્પર્યાર્થના
 નિર્ણયમારુ તેનું ધર્મીકરણ તદનુસાર કરવા લક્ષ રાસતું.
 ભેદમાં ભય છે, અભેદમાં-પેશ્યમાં જ આનન્દ-સુખ છે. દયદહાત્માં

અને પરમાર્થમાં એ સિદ્ધાન્ત સમાન પ્રવર્તે છે. મેદપ્રમાણે મય, એકતા પ્રમાણે આનન્દ. અમ્યુદયાર્થી અને શ્રેયોર્થી ઉભયને એકતાનો ધિમ્નર થયે જ સ્વાર્થનો સિદ્ધિ છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનનું ફલિત સ્વારસ્ય છે. મેદનો ધિજ્ઞાર અને અમેદનો સન્કાર તથા સ્વીકાર એ જ કર્તવ્ય છે. અવિદ્યા પ્રક્ષીયમાણા થયે અને વિદ્યા ઉદ્ભૂતા થયે આત્માનો પરિચ્છિન્નભાવ જડે મયાત્મભાવ થાય છે. અસિલ એકતા-બ્રહ્મઆત્માની એકતા-એ જ સર્વાત્મભાવ છે.

ઉત્તમ અધિકારી પ્રતિ સદાત્મેકત્વનિર્ણયપરતાએકરી પર-માર્થતત્ત્વોપદેશ જ પ્રધાન છે. આત્મગ્નાનથી અન્યત્ નિરતિ-શય શ્રેયઃસાધન છે નહિ. યદ્યપિ ગુહસંપ્રદાયરહિત, અશ્રુત-પેદાન્ત, અત્યંતવહિર્વિષયાસક્તબુદ્ધિ, સમ્યક્ પ્રમાણોર્મા અટન થમ પદ્યા અવિવેકીઓને, અધિચાકલિપત નામરૂપ વિશેષઆકારેકરી અપદ્ધતબુદ્ધિથી, આત્મભૂત પરમાત્મા બ્રહ્મ, અત્યન્ત પ્રસિદ્ધ સુવિશેષ આસન્નતર સતે પળ, અપ્રસિદ્ધ દુર્વિશેષ અતિદૂર અન્યત્ જેવાં, -મામે છે; તથાપિ પશોથી વિપરીત જે વિવેકીઓ ને વિવેકીઓને, આત્મચૈતન્ય વિના વસ્તુ-અન્તરની અનુપલબ્ધિથી, ઈર્ષિકપ્રાણપ્રાહકઠૈતવમ્તુમાં મદ્બુદ્ધિ નિતરાં દુઃસંપાદ્યા છે. તેમા ઘાહ્યાકાર-નિવૃત્તબુદ્ધિ-માન લગ્ન ગુરુ આત્મ-પ્રસાદ પુરુષને અતઃપર (પરમાત્માથી પર) સુખ, સુપ્રમિદ્ધ, સુવિશેષ, સ્વાસન્ન છે નહિ.

તેમા આત્મેશ્વરૈકત્વદર્શનલક્ષણ જ્ઞાનમાં સ્થિત જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષને અવિદ્યા અધ્યારોપિત નામરૂપાદિ અનાત્માની નિવૃત્તિ તથા આત્મચૈતન્ય વિજ્ઞાનનું દર્શન સતત વિદ્યમાન છે. એ બ્રહ્મનું સર્વાત્મદર્શન કઈક આ પ્રકારે છે:-

“અસ્તિ ભાતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચૈત્યંશપચ્ચકં ।

આદ્યં ત્રયં બ્રહ્મરૂપં જગદ્રૂપં તતો દ્વયમ્” ॥ ૨૦ ॥

દૃશ્યવિવેક કિંવા વાક્યમુધા

આ જીવ 'જગત્ પરમાત્મા, 'અસ્તિ' નામ છે, 'ભાતિ' નામ પ્રકાશે છે-જણાય છે, 'પ્રિય, નામ પ્રેમાસ્પેદ પંચાશક જગત્, છે, તેઓનું અમુક 'રૂપ' છે અને અમુક 'નામ' છે. એ પંચ અંશ મલીને લોકવ્યવહારગોચર ભૂતભૌતિકાત્મક સમસ્ત વસ્તુ પ્રતીત થાય છે. એ પંચાંશ વિના વ્યવહારનો અસંભવ છે. એ સર્વેમાં 'આદ્ય ત્રય' નામ, અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિય-અંશ, કિંવા, સત્-ચિત્-આનન્દાત્મક અંશત્રય છે તે, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે; અને સચ્ચિદાનન્દાત્મક અંશત્રયથી ઉપરિતન 'નામરૂપાત્મક' અંશદ્વય છે તે, જગત્-માયા-રૂપ છે.'

તે જગત્-રૂપ કાર્યથી અનુમેયા, અન્ય સામગ્રી અનપેક્ષિત અન્યસ્વરૂપપ્રદર્શના માયાના અંશનું નામ-જગત્ની ત્રિધા પ્રતીતિ રૂપકમાંન્ય જગત્ તેની પ્રતીતિ ત્રિધા છે: ૧ લૌકિકી, ૨ શાસ્ત્રીયા, ૩ આનુભવિકી. તેઓની નિવૃત્તિ, ક્રમથી, વેદાન્તજ્ઞાનના શ્રવણ-મનન નિદિધ્યાસને કરી, આત્મસાક્ષાત્કારે કરી, અને પ્રારબ્ધક્ષયે કરી થાય છે, અન્ય પ્રકારે થાય નહિ. એમ થયે કેવલ પરમાત્મા જ જેમ છે તેમ પ્રકાશે છે. અથવા અજ્ઞાનદશામાં પૂર્વે અનુભૂત પ્રપંચગત પારમાર્થિક સત્યત્વની દૃષ્ટિ, તે સત્યત્વદૃષ્ટિ અદ્વૈત શાસ્ત્રના શ્રવણજન્ય 'જ્ઞાને' કરી નાશે છે; તે પછી વ્યવહારક્ષમત્વે કરી પ્રપંચનું વ્યાવહારિકત્વ પ્રતીત થાય છે, તે વ્યાવહારિકત્વ, શ્રવણના મનનથી પ્રાદુર્ભૂત પરોક્ષવિજ્ઞાનેકરી નાશે

૧. પ્રેમ-લેહનુ પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન. ૨. વિચિત્રકાર્યજનકત્વ આકાર છે જેની એવી માયા.

છે, તે પછી પ્રતીતિકાલસ્થાયિત્વે કરી જગતનું પ્રાતિભા-
સિકત્વ સ્કુરે છે, તે પ્રાતિભાસિકત્વ, નિદિધ્યાસનથી પ્રાદુ-
ર્ભૂત સમ્યક્જ્ઞાને કરી પ્રારબ્ધાદિ કર્મત્રયના નાશે કરી
વિનાશે છે. એમ ત્રિધા આત્મમાયા નાશે છે. અને બ્રહ્માત્મત્વનું
જ્ઞાન થાય છે. એ આત્મજ્ઞાન કિંવા તત્ત્વજ્ઞાન સમકાલ જ
ચિદ્જ્ઞાન મુક્ત થાય છે.

આત્માનાત્મવિવેક નામે પ્રકરણ પ્રથમાં શંકરભગવાન્
આત્મા-અનાત્માનું લક્ષણ આ પ્રકારે વર્ણે છે:-

“દૃશ્યં સર્વમનાત્મા સ્યાદૃગેવાત્મા વિવેકિનઃ ।

આત્માનાત્મવિવેકોઽયં કથ્યતે ગ્રંથકોટિભિઃ ॥”

‘વિવેકીને દૃશ્ય સર્વ અનાત્મા થાય, દ્રક્-દ્રશ્ય-જ આત્મા
દ્રક્-દ્રશ્ય. થાય. આત્મા અનાત્માનો એ વિવેક પ્રથમનાં
કોટીઓપકરી થાય છે.’

આત્મા નામ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ-શરીરત્રયથી ચિલ્લક્ષણ,
પંચકોશથી વ્યતિરિક્ત, અવસ્થાત્રયનો (જાગ્રત્-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ
એઓનો) સાક્ષી, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ. ‘સત્’-સ્વરૂપ નામ કો-
શથી પણ અવાહ્યમાનત્વે કરી કાલત્રયમાં પણ એકરૂપે વિ-
ચમાન યસ્તુ. ‘ચિત્’-સ્વરૂપ નામ સાધનાન્તર નિરપેક્ષતાએ-
કરી સ્વયંપ્રકાશમાન હોઈ, સ્વમાં આરોપિતસર્વપદાર્થઅવભાસક
યસ્તુ. ‘આનન્દ’-સ્વરૂપ નામ નિત્યનિરતિશયપરમપ્રેમાસ્પદ.

એ આત્મા દ્વિવિધ છે: ઈશ્વર અને જીવ. તેમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ
મેદથી એ બે-ઈશ્વર અને જીવ પણ દ્વિવિધ છે. તેઓમાં માયા-
ઉપાધિત્વે કરી અશુદ્ધ ઈશ્વર, અને અવિદ્યા-ઉપાધિત્વે કરી
અશુદ્ધ જીવ, મેદવ્યવહારના હેતુ છે. ઉપાધિત્વરહિત શુદ્ધ
ઈશ્વર અને શુદ્ધ જીવ અમેદવ્યવહારના હેતુ છે. તેઓમાં
દેહત્રયવિશિષ્ટ અશુદ્ધ જીવ એ અપરુષ્ટ છે, અને માયા અને

તે વિવેકવિચારનો આ ક્રમ છે. કર્તા ભોક્તા સુખી
 દુઃખી इत्यादि व्यवहियमाण व्यवहारનો
 વિવિધવિચાર-
 ક્રમ વહનકર્તા-વ્યવહારનું મૂલ-અંદમ્ (હું) તે
 કોણ શું સ્વરૂપ? એ પ્રથમ વિચાર છે.
 અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપ પ્રથમ યથાવત્ જાણવું, એ જ આદિકર્તવ્ય
 છે. તે સ્વસ્વરૂપ, અજ્ઞાનદશામાં, કર્તાભોક્તાદિ લક્ષણવાળું
 પ્રતીત થાય છે એવું જ છે કિંવા તેથી વિલક્ષણ છે, એનો
 અનેક પ્રમાણોદ કરી નિર્ણય કર્તવ્ય છે. એ વિષયે વિચાર એ
 જ 'આત્મવિચાર' છે.

પશ્ચાત્ આ સ્થાવરજંગમમાત્મક જગત્ કર્યાંથી 'જાત' નામ
 જાયુ છે. જગત્નું અધિષ્ઠાન શું છે? નથા આ જગત્નો કર્તા
 (ઉત્પાદક) કોણ છે? જીવોનાં અદૃષ્ટ, કિંવા દેહી, કિંવા
 અન્યત્ કઈ. આ જગત્વિષયે ઉપાદાન શું છે? એ વિષયે
 વિચાર એ જ જ્ઞાનપ્રકાશક વિચાર છે.

આત્મવિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે: અજ્ઞાનરૂપ અધિ
 ધ્યાનથી-ઉત્પત્તિસ્થાનથી-જાત (થયેલું) અને જેનો કર્તા સંકલ્પ
 છે, એનો આ નામરૂપાત્મક અજ્ઞાનપ્રભવ સર્વ દૃશ્ય જડવગ-દેહ-
 ઇન્દ્રિય સંઘાતથી તે બ્રહ્માણ્ડ સુધી-છે તે આત્મા હુ નથી કિન્તુ
 એઓથી વિલક્ષણ સર્વવિક્રિયારહિત આત્મા છે.

૧. 'અંદમ્' શબ્દસંબધમાં આવી વસ્તુના છે. અ આદિ (૧૬) સ્વર, તથા
 કયો હ સુધીના (૨૩) વ્યંજન મઠ્ઠી મુલ (૪૯) વર્ણ છે. તે અ થી હ પર્યંતનો
 પ્રત્યાહાર જેમાં સર્વ વર્ણો—અક્ષરો—આવી જરાથી નમસ્ત નામો અને રૂપો પણ
 આવી ગયાં ગણાય છે, તે જ કારણથી જ તે 'જીવ' શબ્દનો વાચક છે. સર્વ
 દૃશ્યવગ જીવમાત્રને અપલગીને જ છે, તેનું પ્રથમ સ્ફુરણ 'અં' છે. એ
 'અં' સજા થયાનું કારણ એ જ છે કે, તે 'અં' પ્રત્યાહારમાં સમસ્ત નામ-
 રૂપ અન્તર્ગત થાય. યાણીનું સાધન સર્વવર્ણોનો પ્રત્યાહાર 'અં' એ કટસ્થાનથી
 ઉદ્ભવી તેનો ઓટસ્થાન 'મ્'કારમાં અત આવી 'અંદમ્' શબ્દ થાય છે. તે
 તુલ્ય છે કે સર્વ વાચ્યનો આરમ્બ અને અંત 'અંદમ્' માં જ છે.

મનુષ્યમાત્રમાં પ્રથમ 'અહં' બુદ્ધિ સમાના-एका-ज हांवायी
 અનેક જલપાત્રોમાં एक ज सूर्यवत् सजानीयविजातीयभेद-
 रहित एक ज, सर्वनो प्रकाशक, माता, साक्षी, अहंप्रत्ययवेद्य
 पयो आत्मा છે, તે સત્યગ્નજ્ઞાનઆનંદઅઘ્યાદિલક્ષણ ગ્રહ
 જ છે. ए जीव-ग्रहणું કિંચા આત્મા-परमात्मानું पेक्ष्य,
 જ્ઞાને કરી દેહાન્મભાવ દૂર થઈ અમાનનો પ્રવિલય થતે, અનુ-
 મયસિદ્ધ થાય છે. તે આત્મવિચાર અનેક પ્રકારે કરાય છે.

“पञ्चानामपि कोशानामपवादे विभात्ययं शुद्धः ।

नित्यानन्दैकरसः प्रत्यग्रूपः परं स्वयं ज्योतिः ॥ ૧૫૩ ॥

આત્માનાત્મવિવેકઃ કર્તવ્યો વન્ધ્યમુક્તયે વિદુષા ।

तेनैवानन्दी भवति स्वं विज्ञाय सच्चिदानन्दम्’ ૧૫૪॥

શંકરવિરચિત વિવેકચૂડામણિ.

(જેમ ઘાષીન્થ જલ તે ઘાષીમાંથી જ ઉત્પન્ન થપ્લા શીવાલ-
 પટલોષ કરી ઢંકાય છે, યથી પોતે-જલ જળાતું નથી;
 તે શીવાલને દૂર કરે સને તૃણા-સંતાપહર પુગ્ગને મયઃ સૌગન્ધ-
 પ્રદ પરમશુદ્ધ સારું જલ પ્રતીત થાય છે, તેમ આત્માનાં
 ડવાધિ સ્વશક્તિ જે અપરાપ્રકૃતિ માયા તેમાંથી ઉત્પન્ન થપ્લા
 અન્નમયાદિ પંચકોશોષ કળી આત્મા આવૃત થયો છે તે
 સમ્યક્ ભાસતો નથી. તે પંચકોશોનો પણ અપવાદ થયે
 આ (આત્મા) નિત્યાનન્દૈકરસ સ્વયંજ્યોતિઃ પ્રત્યક્કેરૂપ પરમશુદ્ધ
 વિમામે છે-સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. વિદ્વાને વંધ્યો મુક્તિ સારુ
 આત્મા-અનાત્માનાં વિવેક કર્તવ્ય છે. તેણેકરીને જ સ્વરૂપને
 સચ્ચિદાનન્દ જાણીને (વિદ્વાન્) આનંદી થાય છે.)

‘देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धि-

देहे च जीवे विदुषस्त्यहंधीः ।

માયાનાં કાર્ય યથી વસ્તુતઃ શૂન્ય પરંતુ ઇઓનો આશ્રયમૂત હોવાથી સર્વનું કારણ જે ઈશ્વર ઇ સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

અનાત્મા નામ અનૃત-જડ-દુઃખાત્મક સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ-આત્મક સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ-શરીરત્રય. તેમાં અનૃત નામ કાલ-ત્રય-વિપે અવિદ્યમાન વસ્તુ. જડ નામ સ્વવિપય-પરવિપય-જ્ઞાનરહિત વસ્તુ. દુઃખ નામ અપ્રીતિરૂપ વસ્તુ.

ઇ ચિત્-જડરૂપ વૈલક્ષણ્યથી, પ્રકાશ અને તમ સમ વિ-ભક્ત 'આત્મા' અને 'અનાત્મા' ઇ ઉભયનો અવિવેક ઇ જ પ્રાણીને બંધનું કારણ છે. અને ઇ આત્મા અનાત્મા ઇઓનો વિવેક ઇ મોક્ષનું કારણ છે.

અનન્યલભ્ય વેદાન્તનો વિષય-અદ્વિતીય પ્રજ્ઞાત્મત્વ-તેના જ્ઞાનથી પરમ પુરુષાર્થ જે સર્વાત્મભાવની અભિવ્યક્તિ, ઇ રૂપ સાક્ષાત્ ફલ થાય છે.

સ્થૂલ લિંગ-દેહથી વ્યતિરિક્ત મુખ્યાત્મા-પુરુષ-ચિદ્રૂપ-સાક્ષી, તે મુખ્યાત્મામાં જ જગત્કારણ પરમાત્માને, વેદાન્ત-મહાવાક્યોદ્ધારા, દેખે છે .....પરમાત્મા જ સર્વ જગત્નું ઉપા-દાન છે, ઉપાશન વિના કાર્યરૂપ કંઈ વસ્તુ છે જ નહિ. જેમ મૃત્સુવર્ણાદિ વિના ઘટકુંડલાદિ વસ્તુનું અદર્શન છે-વસ્તુ છે જ નહિ-તેમ. યથી જગત્કારણ પરમાત્માને સ્વાત્મત્વે કરી દેખતાં સર્વ જગત્ને ઇજ્ઞા સ્વાત્મત્વે કરીને જ (વિદ્વાન્) દેખે છે. ઇમ મુખ્યાત્માના સ્વાત્મના-ઈશ્વરત્વને અને અશેષ જગત્રૂપત્વને ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરે છે.

૧. '(મુખ્ય) આત્મામાં જ (પરમ) આત્માને દેખે છે,' ઇમ આધાર આધે યમેદ પ્રતીત થાય છે, ઇ,—સહુનુ શિર—ઇની પેઠે, ઇક જ વસ્તુમાં ઔપચારિક છે. જીગત્માને જ પરમાત્મત્વે કરી, વેદાન્તમહાવાક્યો (સાક્ષી) દેખે છે ઇમ અર્થ છે.

સ્વાનુભવયી સર્વાનુભવઅર્થ પ્રથમ આત્માનું-‘અહં’નું ‘હું’નું-જ્ઞાન. ૭૩

એવા અદ્વિતીયત્વના વૉધયી પશ્ચાત્ અવિદ્યા નિવર્તે છે. એમ થયે રાહુયી (પૃથિવીની છાયાયી) વિમુક્ત ચંદ્રમા ઉજ્જ્વલ માસે છે, તેમ આચ્છાદિકા અવિદ્યાયી વૉધે કરી વિમુક્ત આત્મા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ માસે છે, અને તેના અદ્વિતીયત્વનો તથા આનન્દૈકરસત્ત્વનો આવિર્ભાવ થાય છે.

પદાર્થના પરિશોધનમાં પ્રસિદ્ધના અનુવાદે કરી અપ્ર-સિદ્ધ નિરૂપણીય છે-એવો ન્યાય છે. જીવમાંના આત્મા-અના-ત્માના સ્વરૂપવિષયે વિવેક ધયે, જગત્માંના આત્મા-અનાત્મા-સ્વરૂપનું, કિંવા ચૈતન્યઈશ્વરના સ્વરૂપનું અને જડપ્રકૃતિના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સુલભ થાય છે. તેથી આત્મજ્ઞાન જ પરમ-પુરુષાર્થોઁ પ્રથમ સાધવા યોગ્ય છે.

આ જગત્માંના ગત તેમ જ વિદ્યમાન તત્ત્વવેષ્ટાઓનાં મતનાં
સ્વાનુભવયી સ- અન્ત. કરૂંક આ પ્રકારની એકાગ્રતામાં આવતાં
વાનુભવઅર્થ પ્રથમ પ્રતીત થાય છે. પ્રસિદ્ધ એકદેશ સુસાધ્ય
આત્માનું-‘અહં’નું- સ્વ-આત્મા-અસ્મત્-વિષયે યથાર્થ જાણેથી અપ્ર-
‘હું’નું-જ્ઞાન. સિદ્ધ અશેષ વિશ્વ-યુષ્મત્-વિષયે અનુમાના-
દિયી જાણવું સુતર-સુલભ થાય છે. અર્થાત્ પિષ્ઠવિષયે યથાર્થ
જાણ્યાથી વ્રહ્માણ્ડવિષયે જાણવું, કિંવા વ્યષ્ટિવિષયે જાણ્યાથી
સમષ્ટિવિષયે જાણવું એ સંભવિત કોટિમાં આવે છે. તેથી
પ્રામાણિક પુરુષો જ્ઞાનસિદ્ધિઅર્થ સારાસાર વિચારના
ક્રમનો પ્રચાર આ પ્રમાણે રાखે છે:- (અને જેમ પ્રકાશ વિના
ઘટાદિ પદાર્થોનું માન થતું નથી તેમ વિચાર વિના કેવલ કર્મ-
ઉપાસનલક્ષણ સાધનોએ કરી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી, એ તો
પ્રસિદ્ધ છે.)

“કોઽહં કથમિદં જાતં કો વૈ કર્તાઽસ્ય વિદ્યતે ।

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોઽયમીદ્રશઃ” ॥ ૧૨ ॥

અપરોક્ષાનુભૂતિ.

તે વિવેકવિચારનો આ ક્રમ છે. કર્તા મોક્ષા સુખી
 દુઃખી શ્યાદિ વ્યવહિયમાણ વ્યવહારનો
 વિવિધવિચાર- વહનકર્તા-વ્યવહારનું મૂલ-અંદમ્ (હું) તે
 ક્રમ. કોણ શું સ્વરૂપ? એ પ્રથમ વિચાર છે.
 અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપ પ્રથમ યથાવત્ જાણવું, એ જ આદિકર્તવ્ય
 છે. તે સ્વસ્વરૂપ, અજ્ઞાનદશામાં, કર્તામોક્ષાદિ લક્ષણવાળું
 પ્રતીત થાય છે એવું જ છે કિંવા તેથી વિલક્ષણ છે, એનો
 અનેક પ્રમાણોએ કરી નિર્ણય કર્તવ્ય છે. એ વિષયે વિચાર એ
 જ 'આત્મવિચાર' છે.

પશ્ચાત્ આ સ્થાવરજંગમાત્મક જગત્ પર્યાયી 'જાત' નામ
 જાણું છે. જગત્નું અધિષ્ઠાન શું છે? નથા આ જગત્નો કર્તા
 (ઉત્પાદક) કોણ છે? જીવોનાં અદૃષ્ટ, કિંવા દેશ્વર, કિંવા
 અન્યત્ કહું. આ જગત્વિષયે ઉપાદાન શું છે? એ વિષયે
 વિચાર એ જ જ્ઞાનપ્રકાશક વિચાર છે.

આત્મવિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે: અજ્ઞાનરૂપ અધિ-
 ષ્ઠાનથી-ઉત્પત્તિસ્થાનથી-જાત (થયેલું) અને જેનો કર્તા સંકલ્પ
 છે, એવો આ નામરૂપાત્મક અજ્ઞાનપ્રમય સર્વ દૃશ્ય જડવચ-દેહ-
 ઇન્દ્રિય-સંઘાતથી તે બ્રહ્માણ્ડ સુધી-છે તે આત્મા હું નથી કિન્તુ
 એઓથી વિલક્ષણ સર્વવિક્રિયારહિત આત્મા છે.

૧. 'અંદમ્' શબ્દસંબધમા આવી કલ્પના છે. જ આદિ (૧૬) સ્વર, ત્યાં
 કયો હ સુધીના (૩૩) વ્યંજન મઠ્ઠી કુલ (૪૯) વર્ણ છે. તે જ યી હ પર્યંતનો
 પ્રત્યાહાર જેમાં સર્વ વર્ણો—અક્ષરો—બાવી જગ્યાથી તમસ્ત નામો અને રૂપો પણ
 આવી ગયાં ગણાય છે, તે જ કારણથી જ તે 'જીવ' શબ્દનો વાચક છે. સર્વ
 દૃશ્યવચ જીવમાયન અપ્રલમ્બીને જ છે, તેનું પ્રથમ સ્ફુરણ 'અંદ' છે. એ
 'અંદ' સંજ્ઞા થયાનું કારણ એ જ છે કે, તે 'અંદ' પ્રત્યાહારમાં સમસ્ત નામ-
 રૂપ અન્તર્ગત થાય. વાળીનું સાધન સર્વવર્ણોનો પ્રત્યાહાર 'અંદ' એ કંઠસ્થાનથી
 ઉદ્ભવી તેનો ઓષ્ઠસ્થાન 'મ્'કારમા અંત આવી 'અંદમ્' શબ્દ થાય છે. તે
 મૂલ છે કે સર્વ વાચ્યનો આરંભ અને અંત 'અંદમ્' માં જ છે.

મનુષ્યમાત્રમાં પ્રથમ ‘અહં’ બુદ્ધિ સમાના-एका-ज होवायी
 અનેક જલપાત્રોમાં एक ज सूर्यवत् सजातीयविजातीयभेद-
 रहित एक ज, सर्वનો પ્રમાણક, જ્ઞાતા, સાક્ષી, અહંપ્રત્યયવેદ્ય
 एवो आत्मा છે, તે સત્યજ્ઞાનઆનંદઅઢ્યાદિલક્ષણ બ્રહ્મ
 જ છે. ए जीव-ब्रह्मનું કિંવા આત્મા-परमात्मानું ऐक्य,
 જ્ઞાને કરી દેહાત્મભાવ દૂર થઈ અગ્નિનો પ્રવિલય થતે, अनु-
 भवसिद्ध થાય છે. તે આત્મવિચાર અનેક પ્રકારે કરાય છે.

“पञ्चानामपि कोज्ञानामपवादे विभात्ययं शुद्धः ।

नित्यानन्दैकरसः प्रत्यग्रूपः परं स्वयं ज्योतिः ॥ ૧૫૩ ॥

આત્માનાત્મવિવેકઃ કર્તવ્યો વન્ધ્યમુક્તયે વિદુષા ।

તેનૈવાનન્દી ભવતિ સ્વં વિજ્ઞાય સચ્ચિદાનન્દમ્’ ૧૫૪॥

શકરચિરચિત્ત વિવેકચૂડામણિ.

(જેમ ઘાપીસ્ય જલ તે ઘાપીમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા શૈવાલ-
 પટલોપ કરી ઢંકાય છે, ઘથી પોતે-જલ જણાતું નથી;
 તે શૈવાચ્છને દૂર કરે સને તુળ્લા-સંતાપહર પુરુષને સચ્ચ: સૌભગ્ય-
 પ્રદ પરમશુદ્ધ સારૂ જલ પ્રતીત થાય છે; તેમ આત્માનો
 ઉપાધિ સ્વશક્તિ જે અપરાપ્રકૃતિ માયા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા
 અન્નમયાદિ પંચકોશોપ કરી આત્મા આચૂત થયો છે તે
 સમ્યક્ માસતો નથી. તે પંચકોશોનાં પણ અપવાદ થયે
 આ (આત્મા) નિત્યાનન્દૈકરસ સ્વયંજ્યોતિઃ પ્રત્યગ્રૂપ પરમશુદ્ધ
 વિમાને છે-સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. વિદ્વાને વંધથી મુક્તિ સારૂ
 આત્મા-અનાત્માના વિવેક કર્તવ્ય છે. તેણેકરીને જ સ્વરૂપને
 સચ્ચિદાનન્દ જાણીને (વિદ્વાન્) આનંદી થાય છે.)

‘દેહોઽહમિત્યેવ જહસ્ય બુદ્ધિ-

દેહે ચ જીવે વિદુપસ્ત્વહંધી: ।

વિવેકવિજ્ઞાનવતો મહાત્મનો

બ્રહ્માહમિત્યેવ મતિઃ સદાત્મનિ ” ॥ ૧૬૩ ॥

શંકર-વિવેકચૂડામણિ,

‘દેહ હું’ એમ જ જડની (અજ્ઞાનીની) બુદ્ધિ હોય છે; વિદ્યા-
નતી ‘અહં’ બુદ્ધિ તો દેહમાં અને જીવમાં હોય
અધિકારાનુસાર આત્મદર્શન. છે; અને વિવેકવિજ્ઞાનવાન મહાત્માની બ્રહ્માહં
(બ્રહ્મ હું) એમ જ મતિ સદાત્મામાં હોય છે.

અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞતમાં અરણિના મન્યનેકરી અગ્નિનું ઉત્પા-
પન કરે છે. તેમાં પ્રથમ અરણિનાં થે કાષ્ઠ માત્ર હોય છે.
તેઓનું યથાવિધિ સંઘર્ષણ કરાય છે. તેથી તેમાં અગ્નિનું ઉત્પા-
દન થાય છે, અને તે ઉત્પન્ન અગ્નિ તે અરણિને અન્તે
સ્વસ્વરૂપ-અગ્નિસ્વરૂપ-કરે છે. પ્રથમ જે અરણિવિષે કાષ્ઠનાં
અને તિરોહિત અગ્નિનો અભેદ હોઈ, તે અરણિ કાષ્ઠરૂપા માત્ર
પ્રતીતા થતી હતી, તેમાં તિરોહિત સામાન્ય અગ્નિ હતો, તે
સંઘર્ષણાદિય કરી પ્રકટ થતાં તે જ અરણિમાં કાષ્ઠ અને અગ્નિ
ઉભય ભાગ પ્રતીત થઈ ભેદ પ્રતીત થવા માંડે છે. અને અન્તે તે
ન્યૂનસત્તાક કાષ્ઠભાગનો અધિકસત્તાક અગ્નિસહ અભેદ થઈ
જે અરણિ અગ્નિરૂપા પ્રતીતા થાય છે.

૫ દૃષ્ટાંતસદૃશ સ્વસંબંધમાં-અહંકારાદિ દેહાન્તવર્ગના
નિયન્તા આત્મા સંબંધમાં,-અજ્ઞાનીની, વિવેકીની, અને
જ્ઞાનીની, બુદ્ધિને મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ
જડચેતનમય છે; તેમાંથી અજ્ઞાનીઓને દેહમાં જ આત્મ-
બુદ્ધિ હોય છે. જેમ અરણિ પ્રથમ કાષ્ઠરૂપ દેખાય છે
તેમ આત્મા, અજ્ઞાનીઓને દેહરૂપ પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્
જડચેતનનો અભેદ પ્રથમ જડ દેહરૂપે જ પ્રતીત થાય છે. ૫
અજ્ઞાનજન્ય અભેદને દૂર કરવા કલ્પિતભેદરૂપ વિવેક કર્તવ્ય

છે. તે વિવેકયી, જેમ સંઘર્ષણયી અરણિમાં અંત્રિ પ્રકટિત થઈ કાઠ તથા અગ્નિ બે દેખાય છે તેમ, આત્મામાં જડચેતન બે ભાગ જણાય છે. અર્થાત્ જડદેહ તથા ચેતનઆત્મા એવો ભેદ વિવેકયી વિદ્વાનોને આત્મામાં જણાય છે. એ મિશ્રસત્તાક જડચેતનમાંથી યૂનસત્તાક જડપદાર્થનો વાધ થઈ, અધિક-સત્તાક ચેતનનું અવશેષ રહેવું એ 'વાધકૃત અભેદ' છે અને તે જ વાસ્તવિક અભેદ એ તત્ત્વજ્ઞાન છે. એ જ્યારે વિવેકવિજ્ઞાનથી ચર્ચા જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાની મહાત્માને, જેમ અરણિ અન્તે કેવલ અગ્નિરૂપા પ્રતીતિ થાય છે તેમ, આત્મા ચેતનરૂપ-બ્રહ્મરૂપ-પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વદર્શી પુરુષ, સર્વ ઉપાધિના વાધપૂર્વક, જીવને શિવરૂપ, આત્માને પરમાત્મારૂપ, -આત્મા પરમાત્માનો અભેદ-દેખે છે. પ્રતિબંધક ઉપાધિ કરી તત્ત્વનું તિરોધાન હોય છે, તે ઉપાધિનો વાધ થયે આત્મતત્ત્વ પ્રકટે છે.

રાસાયનિકો પ્રયોગથી સિદ્ધ કરે છે કે, -અંગારમાં (કોય-લામાં) હીરાસ્ફુટનું તત્ત્વ છે. અંગારાનો મલિન ઉપાધિ દૂર થઈ તત્ત્વભાગ અવશેષ રહે એ અંગારાનું તત્ત્વ, તે, હીરાસ્ફુટ જ છે. તેમ 'પાપો હમસ્મિ' એવા જીવભાવનો અહંકારાદિ દેહાન્ત ઉપાધિ, વિવેકવિજ્ઞાનદ્વારા દૂર થયે, તે જીવનું અધિષ્ઠાન મૂલતત્ત્વ અવશેષ રહે તે શોધિત જીવ. એ જિવ-જીવાત્મા એ પરમાત્મા-એ જ છે. અને તે નિરુપાધિકા બ્રહ્મનિષ્ઠામાં 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' એવું જીવનું સ્વરૂપ રહે છે; પરંતુ જ નહિ કિન્તુ સર્વાનર્થવીજભૂતા અવિદ્યા અપકૃષ્ટમાણા, અને વિદ્યા ઉત્કૃષ્ટમાણા થયે, સર્વાત્મભાવ-સર્વાત્મૈશ્વર્યભાવ-પ્રકટિત થાય છે. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે પરમાર્થતત્ત્વ જ્ઞાત થાય છે, અને પરમાર્થ-

અધ્યાસયી કા-
લનો પાક થતા
આત્મદર્શન.

તત્ત્વ જ્ઞાત થયે 'સર્વ દ્વૈતનો ઉપશમ થાય છે; અને તેમ થયે અદ્વૈત સિદ્ધ છે. દ્વૈતનો વાધ થઈ અદ્વૈતનું-બ્રહ્મીકત્વનું-દર્શન પણ મોંઘાય છે. પરંતુ પણ પરમગતિની પ્રાપ્તિ ઘડી જન્મોના અન્તે સુદુર્લભ જ્ઞાનવાન્ મહાત્માને જ થાય છે.

“વઢનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે” ।

. મં ૦ ગી ૦ અ ૦ ૭/૧૧॥

પણ પરમપુરુષાર્થપ્રદ બ્રહ્માત્મેકત્વની પ્રાપ્તિ પણ દુર્લભ છે. તેનું સાક્ષાત્સાધન અવિદ્યાનિવર્તક જ્ઞાન છે. તે ઉત્પાદ્યમાન જ્ઞાન તત્ત્વિપરીત અજ્ઞાનને, પ્રકાશ તમવત્, અગ્રણ્ય વાધે છે. તે જ્ઞાનસાગર તત્પદ બ્રહ્મ અને સ્વંપદ આત્મા પદોનો વાક્યાર્થ જે બ્રહ્માત્મેકત્વ તેનો ચારંવાર વિચાર કર્તવ્ય છે. તે વિચારના પરિપાકને અન્તે જ્ઞાનદ્વારા નિઃશ્ચેયસ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ પણ સર્વોત્તમ મહત્કલના લાભાર્થે સર્ધૈર્ય પ્રયત્ન પણ તેઓ જ મગી-રથવત્ કર્તવ્ય છે પંચદશીકાર વિચારણ્યમુનિ ઘડે છે કે:-

“કાલેન પરિપચ્યન્ને કૃષિર્ગર્ભાદયો યથા ।

તદ્વદાત્મવિચારોઽપિ જ્ઞાનૈઃ કાલેન પચ્યતે” ॥ ૩૭ ॥

‘જેમ કૃષિ(સેતી)ગર્ભઆદિ કાલે કરી પાકે છે-ફલપ્રદ થાય છે-તેમ આત્મવિચાર પણ ધીરે ધીરે કાલે કરી પાકે છે-જ્ઞાનરૂપ ફલપ્રદ થાય છે. જે શાસ્ત્રજ્ઞાનથી જ્ઞાતપદાર્થ-સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્માત્મેકતા-તેનું, તથેવ-તે જ પ્રમાણે,-સ્વાનુભવકરણ તે વિજ્ઞાન વધાય છે.

સચ્ચિદાનન્દવિષે સંસ્થા સવધમાં અતિશય ધૈર્યની તથા અભ્યાસની અપેક્ષા છે જે નિત્ય ફલપ્રદ છે તેને ફલદાનનો અવસર આપતાં મિલવ થાય છે. અમુક સમય સુધી તેનાં ફલ ગર્ભમાં રહી પછી તે વ્યક્ત, વધમાન, પરિપક્વ, અને

સુસ્વાદુ, ઉપયોગિ, અને સિદ્ધિશ્રદ્ધ થાય છે. વિશેષે કરી માલતી ચંપકાદિ ઉત્તમ પુષ્પરાજ તથા આમ્રાદિ ઉત્તમ ફલરાજ સંબંધમાં એ નિયમ અસ્પૃશ્ય પ્રવર્તે છે. આમ્રફલના ધીજમાં, અંકુરમાં, સ્કંધમાં, શાખામાં, પત્રમાં, પુષ્પમાં અને ફલમાં પરિપાકના સુસ્વાદ પળ-, જે પરિપક્વ આમ્રફલમાં સુસ્વાદ હોય છે તે-સુસ્વાદ અભિવ્યક્ત થતો નથી. જેણે

અતિસુસ્વાદુ આમ્રફલનો સ્વાદ લીધો નથી, એવા કોઈ અણ પ્રતિ પરમકારણિક આત્મજન આમ્રફલની ઉત્કૃષ્ટતાનું નિરૂપણ કરી તેના દ્રુમનું ઘીજ આધીને તેમાંથી ફલ ઉત્પન્ન કરવાનો વિધિ વહી, તેના અનુપમ ફલથી થતા નિરૂપમ લાભની તથા તે દ્રુમની છાયા શીતલતાદિથી થતા અનેક લાભની પ્રશંસા કરે, તે સાંમઠી તે અણ તે ઘીજને રોપી, પછી તેના અંકુરાદિથી ફલપર્યન્ત ઉત્તરોત્તર સ્થિતિમા તે આત્મનિરૂપિત પરિપક્વ ફલનો સ્વાદ ચાસવાની આશા રાખે તો તે પરિપૂર્ણ થાય નહિ. એ અનુત્તમ ફલનો સુસ્વાદ, તે ફલની પરિપાકદશામાં જ આવે છે. તે સપૂર્ણપક્વતાપર્યન્ત તે દ્રુમની યથાવિધિ સેવા કરવી જ જોઈએ, અને ધૈર્ય રાખવું જ જોઈએ તેમ થયે એ અનુપમ ફલની પ્રાપ્તિ અને ભોગ થાય છે. અન્નાદિસમ્રથમાં પળ તેઓનો પાક થયે વફક અપર જ સ્વાદ થાય છે. એ દૃષ્ટાન્તાનુસાર તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધમાં છે. પુરુષકારેકરી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો સદ્ભાવ કરવો અને તેની પ્રાપ્તિનાં વાધનોનો અભાવ કરવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે પછી કોઈ આત્મ મહાત્માથી તેનો વિધિ યથાર્થ સમજવો જોઈએ. અને પશ્ચાત્ તદનુસાર અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. એ સર્વ વૃત્ત્ય સમાપ્ત થયે ફલસિદ્ધિ થાય છે તેમાં પ્રમાદરહિતતા, વહુ ધૈર્ય, મદાગ્રહ, સદ્ભ્યાસાદિની અપેક્ષા

છે. તેવા યથોક્તકારી ભગીરથપ્રયત્નવાનને અદ્વાન નિવૃત્ત થયે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સમયે જ આત્યન્તિક સુખ-રૂપ અનુત્તમ ફલના સુગંધસુસ્વાદનો આધિર્ભાવ થાય છે; અને જ્ઞાનનિષ્ઠા થયે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થઈ-મનવાણીને અપ્રાપ્ય એવા-સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યના અલૌકિક નિત્ય સુખમય થવાય છે.

બુદ્ધિમાન્ શ્રેયઃસાધકોપ, કપોલકલ્પિત ફાલે ફલ-
 સર્વત્ર સચ્ચિદા- સિદ્ધિ ન થયે, કર્તવ્યમાં પ્રમાદ તથા અનાસ્થા
 નંદર્શન. કરવાં નહિ. એ હિતકારક તથા ફલ-
 સાધક છે. ધૈર્ય રાખી જે સદ્ભાગી જન ફલ-
 પ્રાપ્તિપર્યન્ત પ્રમાદરહિત પ્રવર્ધમાન વર્તે છે તેને સદાપ્રાપ્ત સચ્ચિ-
 દાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે એ નિઃસન્દેહ છે.
 જેમ પ્રાણિપદાર્થોના રૂપમાત્રનું પ્રહ્ણ કેવલ ચક્ષુ જ કરી
 શકે છે; તેમ આ વિશ્વના સત્યસ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદમાત્રનું પ્રહ્ણ
 કેવલ પ્રબુદ્ધ જ કરી શકે છે. ચક્ષુ જેમ સર્વત્ર રૂપમાત્ર જ
 દેખે છે તેમ પ્રબુદ્ધ સર્વત્ર સચ્ચિદાનંદ જ અનુભવે છે.

“સત્પજ્ઞાનાનંદં પ્રકૃતં પરમાત્મરૂપમદ્વૈતમ્ ।
 અવયોઘયન્તિ નિશ્ચિલાઃ શ્રુતયઃ સ્મૃતિભિઃ સમં
 સમસ્તાભિઃ” ॥

શંકરવિરચિત સ્વાત્મનિરૂપણ. ૬૫.

હૃદય પ્રપંચના વિલાપનેકરી દ્વૈતરહિત સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ પરમાત્મરૂપ એક બ્રહ્મ જ અવશિષ્ટ રહે છે, તે જ્ઞેય સ્વરૂપ-ને જ સમસ્ત સ્મૃતિઓ સહિત નિશ્ચિલ ધૃતિઓ બોધે છે-પ્રતિપાદે છે.

સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા જ આ હૃદય જગત્ વિવર્તરૂપે ભાસે છે, આ હૃદયમાન સર્વ જગત્ બ્રહ્મ જ છે એમ પરમહિતૈષિની

શ્રુતિ શ્રવણમનનાદિપ્રકારી પરિપક્વમનના સુશ્રુતી પુરુષપરોને વોધે છે. અને તે જ સત્ય છે. કારણ વિદ્વાનોનો અનુભવ પણ આવો જ છે કે:—‘સર્વાત્મક સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ જ એક અદ્વિતીય છે, કિંચિત્ અન્ય નથી જ.’ એ ભગવતી શ્રુતિનાં મહા-વાક્યોના પશ્ચાત્ અને વિદ્વદ્અનુભૂતિની પૂર્વે, મધ્યમાં યુક્તિ-ઓની અપેક્ષા છે, તેઓની સંપૂર્તિ સકલસન્દેહનાશક પરમદયાલુ ગુરુ કરે છે.

શ્રુતિયુક્તિઅનુભૂતિપ્રકારી જગત્જીવપરમાત્મા ભેદના વાધક જ્ઞાનમાં અસંખ્ય યુક્તિઓ છે. તેમાંથી, સર્વત્ર સર્વાત્મક ઔત-પ્રોત સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તેની અનુભૂતિના પ્રદર્શનસારુ, એક આ પ્રકાર પણ છે:—

જગત્-જીવ કિંવા સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ એઓમાંના અસંખ્ય પદાર્થો અસંખ્ય નામરૂપના હોય છે. પરંતુ તે સર્વેમાં અનુગત જે ‘સત્તા’ પટલે ‘છેવળું’; ‘સ્ફુરતા’ પટલે ‘જળાવાવળું-ભાન-ચલનવલનસામર્થ્ય’; અને ‘પ્રિયતા’ પટલે ‘સુખસાધન-તાનું ભાન થયે જેનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રીતિભાવ થાય છે તે’ એ સર્વે, અધિષ્ઠાન પરમાત્માના સત્-ચિત્-આનન્દ સ્વરૂપના જ પ્રતાપી અંશોથી છે. એ પદાર્થોમાંથી પરમાત્માનાં સત્તાભાનનાં વિયોગ થયે તે પદાર્થોનું છેવળું તથા ભાન જાય છે તો પ્રીતિ તો ક્યાંથી જ રહે. એવી સિદ્ધ છે કે પદાર્થોનો આત્મા, સર્વા-ત્મક ભૂમા-બ્રહ્મ-જ છે.

પ્રકૃતિનું પરિણામ જે જગત્, તેના તમોગુણપ્રધાન સ્વતંત્ર-ચલન-ચલનશૂન્ય અખિલ અચેતન મૃત્તિકા કાષ્ઠાદિ પદાર્થોમાં સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપમાંનાં ‘સત્તા’ રૂપનો જ આવિર્ભાવ પ્રતીત થાય છે. જગત્ના રજોગુણપ્રધાન ચલનવલનસમર્થ અખિલ જડવપાધિસંયુક્ત પ્રાણી આદિ ચેતન પદાર્થોમાં સચ્ચિ-

દાનન્દસ્વરૂપમાંના 'સત્તા-સ્ફુરતા' એ દ્વિરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. અને તે જ જડઉપાધિસંયુક્ત ચેતન પ્રાણિપદાર્થોનો આનન્દપ્રતિબંધક ઉપાધિ, કોઈ પણ નિમિત્તથી દૂર થાય છે ત્યારે, તે પ્રાણિપદાર્થરૂપ જગત્ સત્ત્વગુણપ્રધાન થાય છે; અને તેઓમાં 'સત્તા-સ્ફુરતા-પ્રિયતા' એ પૂર્ણ ત્રિરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ પ્રકારે જગત્-કિંવા સમષ્ટિ-સંબંધમાં છે.

જીવ કિંવા વ્યષ્ટિ સંબંધમાં આ પ્રકારે છે.

જીવમાં (દેહીમાં) જડ-ચેતન, કિંવા પ્રકૃતિ-પુરુષ, કિંવા અનાત્મા-આત્મા ઉભય પ્રતીત થાય છે. તેમાં આત્મભાગ છે એ તો સદા સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ જ છે. અનાત્મભાગ દેહાદિ-જે અવિચાનું પરિણામ છે-તે દેહાદિમાં આત્માને અવિચાના સત્ત્વરજ-સ્તમોગુણો બાંધે છે. વાહ્યાન્તરના કોઈ નિમિત્તકારણથી તમોગુણ પ્રવર્તે છે, ત્યારે તે અન્તઃકરણવિશિષ્ટ જીવના જ્ઞાનને આવરણ થઈ તે જીવ પ્રમાદી, આલસુ, મૂઢ, થાય છે; તેમાં સચ્ચિદાનન્દ-સ્વરૂપ આત્માના 'સત્તા' રૂપનો જ આવિર્ભાવ પ્રતીત થાય છે; રજોગુણ પ્રવર્તે છે; ત્યારે જીવને તૃષ્ણા અને આસંગ થઈ, ને જીવ પ્રવૃત્તિમાન, લોભી, કર્મી દુઃખી થાય છે; તેમાં સચ્ચિદાનન્દ-સ્વરૂપ આત્માના 'સત્તા-સ્ફુરતા' એ દ્વિરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. તમોગુણવતી તથા રજોગુણવતી વૃત્તિને આસુરી વૃત્તિ કહે છે; અને સત્ત્વગુણવતી વૃત્તિને દૈવી વૃત્તિ કહે છે. અને સત્ત્વગુણ પ્રવર્તે છે, ત્યારે જીવ પ્રકાશક અને નિરુપદ્રવ થઈ નિવૃત્તિમાન, જ્ઞાની, સુખી, થાય છે; અને તેમાં સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ આત્માના 'સત્તા સ્ફુરતા પ્રિયતા' કિંવા સચ્ચિદાનન્દ એ ત્રિરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે.

આ જગત્નું કેન્દ્ર સૂર્ય તેમાં આકર્ષણ, પ્રકાશ, ઉષ્ણતા, એ

ત્રય પ્રતીત થાય છે. અન્ધકાર સમયે આ પૃથિવી સૂર્યથી વિમુક્ત હોવાથી તે ઉપર કેવલ આકર્ષણનો આધિભાવ પ્રતીત થાય છે; અરુણોદયસમયે પૃથિવી ઉપર આકર્ષણ તથા પ્રકાશ એ દ્વયનો આધિભાવ થાય છે; અને પૃથિવી સૂર્યને સંમુખ થયે આકર્ષણ પ્રકાશ ઉપ્પતા એ ત્રયનો આધિભાવ પ્રતીત થાય છે.

એ સર્વ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુના સર્વ ગુણના આધિભાવ થવાનો આધાર તેના ગ્રાહકના અધિકાર ઉપર છે.

સત્-ચિત્-આનન્દ એ મિશ્ર છે નહિ, કિન્તુ ગ્રાહકની વૃત્તિના ભેદેકરી ભેદ જેવું પ્રતીત થાય છે.

ચંપક, માલતી, ગુલાબ આદિ પુષ્પરાજ, આમ્રાદિ ફલરાજ, એઓમાં સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ છે. તેઓનું પૃથક્ પૃથક્ इन्द्रिय-દ્વારા ગ્રહણ થાય છે; સ્પર્શ ત્વક્-इन्द्रियદ્વારા જ ગ્રહણ થઈ શકે છે; રૂપ ચક્ષુરિन्द्रियદ્વારા જ ગ્રહણ થાય છે इत्यादि. તેમ અન્તઃકરણની પૃથક્ પૃથક્ વૃત્તિ અનુસાર સત્-ચિત્-આનન્દનું ગ્રહણ થાય છે.

અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ ત્રિધા છે:-સાત્ત્વિકી, રાજસી, તામસી, કિંવા શાન્તા, ઘોરા, મૂઢા. એ સર્વ વૃત્તિઓમાં પરમાત્માની સચિત્-સ્વભાવતાનું પ્રતિબિંબ થાય છે; પરંતુ શાન્તા સાત્ત્વિકી વૃત્તિમાં જ પરમાત્માના સચિત્-સ્વભાવસહ આનન્દ-સ્વભાવ પણ વિશેષે પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ સાત્ત્વિકીવૃત્તિ જ પરમાત્માના સમગ્ર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની અભિવ્યંજિકા છે અનેક ઘટ કૃપ સરોવરાદિ જલાશયોમાં એક જ પ્રતિબિંબિત ચંદ્રમાના સમાન,

અંતઃકરણની
સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ
વૃત્તિઓ.

વેદાન્તમર્યાદા. પરમનિઃશ્રેયસપ્રાપક તથા પરમાત્માનું અભિ-
વ્યક્તક ચિદિષ્ટ વેદાન્ત તે વેદાન્તની મર્યાદા.

આત્મા સ્વતઃ ચિદાનન્દ અદ્વિતીય બ્રહ્માત્મસ્વરૂપ છે, પણ
સ્વાશ્રયા સ્વવિષયો અવિદ્યા જે સ્વાનુભવગમ્યા અને
સ્વોભાસા છે, તેણે (અવિદ્યા) કરી સ્વામાવિક ચિત્સદાનન્દ
અદ્વિતીય બ્રહ્માત્મભાવથી (તે આત્મા) પ્રવ્યુત (થઈ,) અનાત્મા
(જડ) દેહાદિમાં આત્મભાવને પામ્યો સતો, અપ્રાપ્ત છે
અશેષ પુરુષાર્થ જેને, અને પ્રાપ્ત છે અશેષ અનર્થ જેને યવો, આત્મા
અવિદ્યાકામકર્મોપ પરિકલ્પિત જ સાધનોવતે દૃષ્ટી પ્રાપ્તિ
અને અનિદ્રાની પરિહતિ (નિવૃત્તિ) આકાંક્ષતો અનુદ્રિત
લૌકિકવૈદિકસાધનવતે પણ, મોક્ષનામે પરમપુરુષાર્થરૂપ
સ્વાર્થ પ્રતિ ન પામતો, મકરાદિઓ જેવા રાગદ્વેષાદિઓપ અર્હિ-
તર્હિ (આલોક-પરલોકમાં) આરુપ્યમાણ થતો, અને સુર-નર-
તિર્યક્આદિ પ્રભેદે કરી મિત્રા નાના યોનિઓમાં પરિવર્તમાન
(વારંવાર જન્મતાં) અને મોમુહ્યમાન (વધુ મ્હાન્તિથી મૂઢિત થઈ
સંસારને પ્રાપ્ત થતો) સંસરતો સતો, પુણ્યવશાત્ ઈશ્વરાર્થ
વેદોદિત કર્મના અનુદ્રાનવતે કષ્ટેકરો રાગાદિમલ ગયા છે

૧. મગવાન્ સનત્સુજાતે વિદુરના યોગવલયી પ્રાપ્ત થઈ શોકમોહથી અભિ,
તત્ત ધૃતરાષ્ટ્રને બ્રહ્મવિદ્યાવતે પૂર્ણાનન્દ પરમાત્માના પરમપદરૂપ સ્વારાજ્યે સ્થાપવા
સારુ જે ઉત્તમ ઉપદેશ કર્યો છે તે સનત્સુજાતીયના માથ્યમાં પરમકારણિક
શકર મગવાન્ ઉપોદ્ઘાતરૂપે જે વદે છે તે વેદાન્તમર્યાદા. ૨. 'સ્વ' નામ
આત્મા-પરમાત્મા બ્રહ્મ છે 'આશ્રય' નામ આધાર જેનો ૯ 'સ્વાશ્રયા.'
અથવા બ્રહ્મને આશ્રિતા હોવાથી 'સ્વાશ્રયા'. ૩. 'સ્વ' નામ બ્રહ્મ તેને જ
'વિષય'—નામ આવરણ કરનારી તેથી 'સ્વવિષય' ૪. મનુષ્યના પોતાના (હું
કંઈ નથી જાણતો—મેં કંઈ ન જાણ્યું એવા પ્રકારના) અનુભવે કરી જણાતી.
૫. ચિદાત્મા બ્રહ્મના પ્રકાશથી જ માસતી જણાતી. ૬. ધનસ્ત્રીપુત્રાદિ 'લૌકિક'
સાધન. યજ્ઞાદિક 'વૈદિક' સાધન.

જેના, અને અનિત્યાદિ દોષના દર્શને કરી ઉત્પન્ન થયો છે. આ-
મુત્ર ફલભોગમાં વિરાગ જેને, અને વેદાન્તોથી પ્રતીયમાન
બ્રહ્માત્મભાવનો યુમુક્તુ (બોધને-અવગતિને-ઇચ્છતો-જિજ્ઞાસુ)
વેદોદિત શમદમાદિ સાધનસંપન્ન, (ઇવો વિશિષ્ટ અધિ-
કારી થઈ) બ્રહ્મવિદ્ આચાર્ય પ્રતિ (વિધિપૂર્વક) સમીપ જઈ
આચાર્યને અનુસારે (આચાર્યનું મન પ્રસન્ન થાય ઇવા વ્યાપાર-
વતે વેદાન્તના શ્રવણાદિ કરી 'અહં 'બ્રહ્માસ્મિ' (હું બ્રહ્મ છું)
પ બ્રહ્માત્મતત્ત્વને યથાવત્ જાણીને, અજ્ઞાન અને તેનાં કાર્ય
નિવૃત્ત થયાં છે જેનાથી ઇવો બ્રહ્મરૂપે સ્થિત થાય છે ઇવો
વેદાન્તમર્યાદા છે.

‘જ્ઞાન’ શબ્દ અનેકાર્થવાચક છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણના અન-
ન્યલભ્ય અદ્વિતીય બ્રહ્માત્મતત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં પ જ્ઞાનશબ્દના
મુખ્ય અર્થ લક્ષમાં રાખવાની અપેક્ષા છે

જે જ્ઞાને કરી સર્વ વિષય અવિશેષે સામાન્યે-જ્ઞાયા તે
જ્ઞાનના મિત્ર
અર્થ જ્ઞાન, સાધન વદાય છે. તે જ્ઞાનરૂપ
સાધને કરી અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયે, જે જ્ઞાન-
પરમાત્મતત્ત્વ, આત્મસ્વમાવચેતન્ય, સ્વસ્વરૂપ-
સ્ફુરણ, સ્વયંજ્યોતિ, સ્વયંપ્રકાશ, હ્રિમિમાત્ર, કિંવા ચિન્માત્ર
કેવલ વસ્તુ, પરૂપે-આવિર્ભૂત થાય છે, તે ચિત્તુપલક્ષિત
સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ કેવલ સિદ્ધ જ્ઞાન, તે સાધ્યજ્ઞાનવાચક
છે. પ સાધનજ્ઞાન, અને સાધ્યજ્ઞાન જે સિદ્ધજ્ઞાન, પ ઉભયમાં
એક જ ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, તથાપિ પ્રસંગયશાત્
અર્થમાં ભેદ હોય છે. પ અધિકારીય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

સાધ્ય જે સિદ્ધજ્ઞાન તે તો અલંકૃતરસ ચિન્માત્ર-માતિતા-
માત્ર કેવલ વસ્તુ-એક જ છે. પરંતુ તે સદા પ્રાપ્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

અર્થ સાધનજ્ઞાનના ઉપાધિભેદથી, અનેક ભેદ પ્રતીત

૧. (સિદ્ધજ્ઞાનનું)-ચૈતન્યનું-અનાદિમત્ત્વ મતે પણ તેની અભિવ્યક્તિના અન્તઃકરણવૃત્તિ, ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષણદિન કરી, ઉદ્ભવે છે. એથી વૃત્તિવિશિષ્ટચૈતન્ય આદિમત્ત્વ વદાય છે. જ્ઞાનના અવચ્છેદસ્ત્વથી વૃત્તિવિપે જ્ઞાનત્વનો ઉપચાર થાય છે. અન્તઃકરણવૃત્તિઅવચ્છિન્નચૈતન્ય (જ્ઞાન) 'પ્રમાણચૈતન્ય' છે. અન્તઃકરણઅવચ્છિન્નચૈતન્ય 'પ્રમાતૃચૈતન્ય' છે. જ્ઞાનના વિષય ઘટાદિન કરી અવચ્છિન્નચૈતન્ય 'વિષયચૈતન્ય' મિથા 'પ્રમેયચૈતન્ય' છે.

જેમ જાત્રાશયમાંનું જલ, છિદ્રદ્વારા નીકળી કુલ્યાત્માનુ (નીકના આકારે) થઈ કેદારો પ્રતિ (ક્યારાઓ પ્રતિ) પ્રવેશી કેદારાકાર થાય છે; તેમ અન્તઃકરણ પણ સ્વરૂપ છિદ્ર આદિદ્વારા નીકળી ઘટાદિવિષયરૂપ કેદાર દેશપ્રતિ પ્રવેશી ઘટાદિવિષયાકારે કરી પરિણમે છે, ત્યાં શરીરથી લઈને ઘટાદિવિષયપર્યન્ત અન્તઃકરણનો નીકળના સમાન પરિણામ તે વૃત્તિજ્ઞાન છે. તે વૃત્તિન કરી વિશિષ્ટચેતન (કિંવા ચૈતન્ય) તે પ્રમાણચેતન છે. અને વૃત્તિજ્ઞાનરૂપ જે અન્તઃકરણનો પરિણામ તે પ્રમાણ. જેમ કેદારમાં જલ જઈને કેદારના સમાનાકાર થાય છે, તેમ ઘટાદિ જે વિષય છે તેઓમાં વૃત્તિ જઈને ઘટાદિના સમાનાકારને પ્રાપ્ત થાય છે, તે વૃત્તિન અવચ્છિન્ન જે ચેતન તે પ્રમાણચેતનજ્ઞાનના વિષય ઘટાદિન કરી અવચ્છિન્નચેતન તે વિષયચેતન કિંવા પ્રમેયચેતન. એ પ્રકારે ચૈતન્ય કિંવા જ્ઞાન એક સતે ઉપાધિસંબંધવચ્ચે લૌકિક બુદ્ધિન અનેકવત્ વલ્યાય છે.

અન્તઃકરણનો ઘટાદિ વિષયાકાર જે વૃત્તિ, તેમા આસ્ત્વ ચેતનને પ્રમાણ કિંવા યથાર્થજ્ઞાન વદાય છે. તેનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તે પ્રમાણ છે.... અન્તઃકરણનો સર્વ પરિણામ પ્રમાણ નથી, કિન્તુ શરીરના અન્તર જે અન્તઃકરણ તેનો ઘટાદિવિષયપર્યન્ત જે પરિણામ તે પ્રમાણ અને વિષયસહ મિલીને વિષયના સમાન જે અન્તઃકરણનો પરિણામ તે પ્રમાણ.

પદ્મપ્રમાણજ અન્તઃકરણના પરિણામરૂપા વૃત્તિતદ્વિશિષ્ટ ચૈતન્ય એ જ્ઞાન કિંવા ચિદાભાસવિશિષ્ટ ચેતન એ જ્ઞાન. અન્તઃકરણવિશિષ્ટ ચેતન એ જ્ઞાતા છે, અથવા સર્વ જ્ઞાનોનું અધિકરણ જીવ એ જ્ઞાતા છે. દૃશ્યમાન શ્રૂયમાન અજ્ઞાત સ્વઅધિગ્ન સહિત અન્તર્બાહ્ય સ્પૃહસુહ્રમ કાર્યકારણરૂપ, પ્રપંચ, જે જ્ઞાનનો વિષય, તે જ્ઞેય છે.

વેદાન્તવિષયક જ્ઞાનનું વિશેષસ્વરૂપ એક આ છે:-'એક એવ પરબ્રહ્મ' એવું પરમાર્થદર્શન એ જ્ઞાન. (ગીતા. ૧૫.૧૫) અર્થાત્ મહાવાક્યાનુસાર માગત્યાગ-લક્ષણાથી જીવવિપે અવિદ્યામાગનો અને ર્શ્વરવિપે માયામાગનો ત્યાગ કરી,

ધાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનવિષયે, આત્માઅનાત્મ સર્વ પદાર્થના અવ-
બોધનરૂપ શાસ્ત્રાચાર્યના ઉપદેશે કરી જનિત 'વિવેકસા-
મર્થ્ય', જેનો વિષય પરમાત્મા છે અને સાક્ષાત્ ફલ મોક્ષ છે,
પણ પરમ નિઃશ્રેયસનું સાધનરૂપ જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનથી અવિદ્યા-
કલ્પિત સંસારિત્વના નિવર્તનદ્વારા નિત્યમુક્ત સચ્ચિદાનન્દ
આત્મરૂપના સમર્પણરૂપ મોક્ષની-બ્રહ્મભાવની અભિવ્યક્તિ
ધાય છે.

એ ઉભય સામ્ય-સાધન જ્ઞાન તથા તે જ્ઞાનવાન્ જ્ઞાની,
ભગવદ્ગીતા. કિંચા એ શબ્દોના પર્યાય-સમ્યદ્દર્શન, સચ્ચિદા-
ભાષ્યાનુસાર આ. નન્દૈકરસ પરમાત્માને જાણનાર સમ્યદ્દર્શી,-
ત્મજ્ઞાનનો પ્રકાર. એઓના સંબંધમાં શ્રીભગવદ્ગીતાના ભાષ્યમાં
શ્રીશંકરભગવાન્ દૃઢપ્રતીતિ અર્થ અનેક પ્રામાણિક વિચારો
નિરૂપે છે, તેઓમાંના સ્વરૂપનો આશય અગ્ર સમર્પાય છે.

પરમેશ્વરના જે તત્ત્વને જાણીને અન્યત્ પુરુષાર્થસાધન
જ્ઞાતવ્ય અવશિષ્ટ ન રહે એ પ્રકૃત પ્રકરણમાં જ્ઞાન કથાય છે.
તે જ્ઞાન શાસ્ત્રાચાર્યના પ્રસાદરૂપ ઉપદેશજનિત અને
આત્મનું પ્રત્યાયક હોય છે. એ આત્મપ્રત્યાયક જ્ઞાન ભેદપ્રત્યય-
નિવર્તક અને કેવલ્યકલાવસાન છે. તે નિઃશ્રેયસદેવ

તેઓનો જે ભેદ પ્રતીતિ ધાય છે તેને દૂર કરી, જીવ-ઈશ્વરમાં જે ચેતન ભાગ છે
તેને ભેદરહિત-એક જ-બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવો. સંપૂર્ણ પ્રપંચ અને તેનું જ્ઞાન,
સ્વરૂપના અજ્ઞાનકાલમાં જ છે. સ્થૂળસૂક્ષ્મકારણશરીરથી ભિન્ન જે સ્વસ્વરૂપ તે
સ્વરૂપનું સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મરૂપે અભેદજ્ઞાન તે સ્વરૂપજ્ઞાન. એ સ્વરૂપ જ અધિ-
જ્ઞાન, તે અધિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી પ્રાપ્તિની નિશ્ચિતિ ધાય છે. રજુસર્વત્ અજ્ઞાન-
થી પ્રતીતિ થતા મિથ્યા પ્રપંચનું અને મિથ્યા બંધનું જે પ્રાપ્તિજ્ઞાન તે સ્વરૂપ-
ના જ્ઞાને કરી દૂર થતાં એક અધિજ્ઞાન માત્ર જ અરશેષ રહે છે. સક્રિય
પ્રાપ્તિજ્ઞાનનો માથે અધિજ્ઞાન સ્વરૂપ જ હોય છે.

૧. કેવલ્યકલ છે અરજાન-અન્ત-પ્રાપ્તિ-બોધી એવું જ્ઞાન.

આત્મજ્ઞાનનો આકાર આવો છે. ક્રિયાકારકફલના ભેદની બુદ્ધિ, અધિધાન કરી, આત્મામાં નિત્ય પ્રવૃત્તા છે. તે અધિધાન, - 'મારું કર્મ, હું કરતાં; આ (અમુક) ફલઅર્થે આ કર્મ કરીશ', - એવા ભેદવતી અનાદિકાલયી પ્રવૃત્તા છે. એ અધિધાનું નિવર્તક જે આત્મવિષયક જ્ઞાન છે તે આ છે: - 'આ હું કેવલ અકર્તા અક્રિય અફલ હું. મારાથી અન્ય કંઈ પણ નથી.' અધ્યક્ષાદિ સ્થાવરાન્ત ભૂતોમાં, એ અદૈતાત્મવિષય સાત્ત્વિકજ્ઞાનદ્વારા, એક આત્મવસ્તુ દેખાય છે, અને એ આત્મજ્ઞાન સાક્ષાત્ શોકમોહાદિ સંસારદેહુ દોષો તેઓની નિવૃત્તિનું કારણ છે. એ જ્ઞાન 'નમ્યદ્વર્શન' પણ વધાય છે.

એ વિશિષ્ટજ્ઞાન, જે વિધિય પમાય છે તે આ છે: - શ્રદ્ધાવાન તત્પર સંયતેન્દ્રિય મુમુક્ષુ, તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની પ્રતિ અભિગમન કરીને પ્રેણિપાતસહિત પરિપ્રશ્ન કરે કે: - 'કેવે પ્રકારે વન્ધ છે? કેવે પ્રકારે મોક્ષ છે? કેવી અધિધાન છે?' તે જ્ઞાની, મોક્ષ-સાધનવિશિષ્ટ અને કાર્યશ્રમ જ્ઞાનને ઉપદેશ છે. એ ઉપદિષ્ટ જ્ઞાનને જાણીને-પામીને-અજ્ઞાનજ્ઞ સમસ્ત સંસારના ધન ધર્મો હેતુ જે મોહ તે મોહને (મુમુક્ષુ) પુનઃ પામતો નથી, અને બ્રહ્માદિસ્તમ્બપર્યન્ત ભૂતોને આત્મામાં-પરમેશ્વરમાં-દેખે છે. જેમ દીપ્ત અગ્નિ, ફાણાનો મસ્મીમાવ કરે છે; તેમ એ જ્ઞાન-રૂપ અગ્નિ, જન્મમરણાદિમાં હેતુભૂત સર્વ કર્મોને મસ્મીભૂત-નિર્વીજ-કરે છે. આત્મેશ્વરૈકત્વદર્શનલક્ષણ જ્ઞાનસદૃશ શુદ્ધિ-કર રૂપ કંઈ છે નહિ.

વિશિષ્ટજ્ઞાનદ્વારા જે મોક્ષ-નિઃશ્ચેયસ-પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ક્રમ આ છે: - (ફલનિરપેક્ષ અનુષ્ઠીયમાન શ્રેષ્ઠાર્પણકર્મોપ

૧. દીર્ઘ નમસ્કાર. ૨. અવિવેક બુદ્ધિ, આત્મા અનાત્માના વિવેકનો અભાવ, કર્તામોક્તારૂપા બુદ્ધિ.

કરી) સત્ત્વશુદ્ધિ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, (વિવેકયુદ્ધિષ્ઠિ કર્મોદિમાં અકર્મ-
દર્શનરૂપ) સર્વકર્મસંન્યાસ, અને જ્ઞાનનિષ્ઠા.

શાસ્ત્રાચાર્યના ઉપદેશે કરી તથા ન્યાયેકરી જેના
સંસ્કૃતાત્માને અહંકૃતભાવ થતો નથી, અવિદ્યાષ્ઠિ આત્મામાં
કલ્પિત પંચ અધિષ્ઠાનાદિ છે એ જ સર્વ કર્મોના કર્તા છે, હું
નહિ; હું તો તેઓના વ્યાપારનો સાક્ષીભૂત છું; એવું જે જાણે છે,
વિદ્વાન્, સ્વર્કર્મકરી ઈશ્વરને સમ્યક્ પૂજીને તેના પ્રસાદે
કરીને જનિતા જ્ઞાનનિષ્ઠાયોગ્યતાલક્ષણા સઘોમુક્તિઅવ-
સ્થાનરૂપા સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈને, જે જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ પ્રકારે,
(જ્ઞાનના પર્યયસાનરૂપ-જ્ઞાનની પરિસમાપ્તિરૂપ-સમ્યક્પ્રાપ્તિ-
રૂપ-પ્રકારે) પરમાત્માને પામે છે તે જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિનો
ક્રમ આયો છે:—

ભગવત્શરણૈકપરાયણ થઈ સ્વકર્મકરી (સર્વાત્મા સર્વભૂત-
સ્થિત) ભગવાનનું અભ્યર્ચન એ ભક્તિયોગ છે. તે ભક્તિયોગે-
કરી મોક્ષફલ અવશ્યંભાવિ છે. કારણ તે ભક્તિયોગની સિદ્ધિની
પ્રાપ્તિરૂપ જે ફલ, તે જ્ઞાનનિષ્ઠાયોગતા છે. અને તે જ્ઞાનનિષ્ઠાયો-
ગતાના નિમિત્તથી મોક્ષફલાવસાના જે જ્ઞાન-

જ્ઞાનનિષ્ઠા

નિષ્ઠા, તેની સિદ્ધિ છે. પ્રત્યગાત્મવિષય
પ્રત્યયસન્તાનકરણનો અભિનિવેશ એ જ્ઞાનનિષ્ઠાનું સ્વરૂપ છે.
અને તે મોક્ષફલાવસાના છે. શાસ્ત્રાચાર્યના ઉપદેશેકરી
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પરિપાકના હેતુનાં સહકારિકારણ-યુદ્ધિ-

૧. મુક્તિષ્ઠિ. ૨. શરીરવાળીમને કરી યત્ર સર્વ કર્મો, તેની સિદ્ધિનાં
પંચ કરણો છે, તે જ કર્તા છે, તેનાં નામ— ૧) રૂપ દ્રવ્ય સુર દુઃખ જ્ઞાન
આદિની અભિવ્યક્તિના આધારરૂપ અધિષ્ઠાન શરીર, (૨) ઉપાધિલ્ભન
મોક્ષા-કર્તા, (૩) શબ્દાદિની ઉપલબ્ધિસારુ મોક્ષાદિ દ્વાદશ કરણ,
(૪) પ્રાણાદિ રિવિધા ચેષ્ટા, (૫) શબ્દ આદિના અનુમાદક સૂત્રાદિ દેવ.

વિશુદ્ધત્વાદિ, અને અમાનિત્વાદિ ગુણ,-પણને અપેક્ષાને
જનિત ક્ષેત્રસપરમાન્મૈકત્વજ્ઞાન,.....તે જ્ઞાનનું મ્યાન્મા-
નુમચનિધ્યયરૂપે જે અવસ્થાન તે પરા જ્ઞાનનિષ્ઠા છે,

અજ્ઞાનેકરી આત્માનાત્મજ્ઞાન આવૃત્ત છે; તેથી સંસારી
જન્તુઓ મોહ-કર્તૃમોનૃરૂપા અવિવેકયુદ્ધિ-પામે છે. આત્માના

જ્ઞાનેકરી જે જન્તુઓનું અજ્ઞાન નાશિત
ગમદર્શન.

ધાય છે, તે જન્તુઓનું જ્ઞાન, આશ્વિન્ય-
યત્, સર્વક્ષેપયસ્તુને-પરમાર્થતત્ત્વને-પ્રકાશે છે. તેથી પંડિતો
સમદર્શી થઈ તત્ત્વને દેખે છે. તેથી કેવલાત્મદર્શીઓ દૃષ્ટને-
પ્રિયને-પાર્માને દુર્પતા નથી અને અનિષ્ટને-અપ્રિયને-પાર્માને
વિપાદતા નથી. તેઓનાં અન્તઃકરણ યાદ્યવિષયોમાં
અસત્ક-પ્રીતિવર્જિત-હોય છે, અને મધિદાનન્દ બ્રહ્મમાં
વ્યાવૃત્ત હોય છે. તેથી બ્રહ્મનું અક્ષયમુખ તેઓ પામે છે.
તેઓ જીવતાં જ સર્વ ભૂતોના હિતમાં-આનુકૂલ્યમાં-રત
થઈ, બ્રહ્મભૂત-બ્રહ્મપ્રાત્ત-થઈ બ્રહ્મમાં મોક્ષને પામે છે. સર્વ
સંસારના વિચ્છેદનું કારણ જે બ્રહ્મૈકત્વદર્શન તેણે યુક્ત થઈ
સમદર્શી આમ દેખે છે:—

“સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

દૈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વથ્ર સમદર્શનઃ ॥”

ગીતા ૬।૨૯

‘સર્વથ્ર’ નામ સર્વ બ્રહ્માદિ સ્થાવરાન્ત ભૂતોમાં-વિષ-
યોમાં-‘સમ’ નામ નિર્વિશેષ બ્રહ્માત્મૈકત્વવિષય ‘દર્શન’
નામ જ્ઞાન છે જેનું પદ્યો ‘મર્વથ્ર સમદર્શન,’ યોગયુક્તાત્મા
પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં સ્થિત સ્વ-આત્માને દેખે છે અને બ્રહ્માદિ-

૧ સર્વ ભૂતોમાં અત્યન્ત અસદૃષ્ટ અવિનિય ‘સમ’ નામ એક બ્રહ્મને દેરાણું
શીલ છે જેઓનું પદ્યો,

સ્તમ્ભપર્યન્ત સર્વ ભૂતોને આત્મામાં એકતા પ્રતિ પ્રાપ્ત થપ્લા દેખે છે.’

ए प्रकारे सर्व भूतोमां वासुदेवने-ईश्वरने-जे देखे छे अने सर्वना आत्मा जे ईश्वर ते ईश्वरमां सर्व भूतोने देखे छे. एवो योगी परमेश्वरना परमपदमां ज वर्ते छे. अने ते नित्यमुक्त छे.

“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”

મ. ગી. ૬।૧૨

‘यथा मने सुख इष्ट-अनुकूल-छे तथा सर्व प्राणीओने सुख इष्ट-अनुकूल-छे, अने जेम मने दुःख अनिष्ट-प्रतिकूल-छे, तेम सर्व प्राणीओने दुःख अनिष्ट-प्रतिकूल-छे’ एम हे अर्जुन ! स्वआत्मानી उपमानા भाવે સર્વ ભૂતોમાં સુખદુઃખને-અનુકૂલ પ્રતિકૂલને-‘સમ’ નામ તુલ્યતાપ દેખે છે, તે કોઈનું પ્રતિકૂલ આચરતો નથી એવો સમદર્શી-સમ્યક્દર્શનનિષ્ઠ-યોગી-જ્ઞાની-સર્વમાં ઉત્કૃષ્ટ અભિમત છે.’

ईश्वरनी ‘क्षेत्र’लक्षण अपरा प्रकृति अने ‘क्षेत्रज्ञ’लक्षण परा प्रकृति छे. ए प्रकृतिद्वय द्वारे सर्वत्र ईश्वर ज जगत्तुं कारण छे, -सर्व भूतोनी उत्पत्ति स्थिति तथा लयनो हेतु छे. एम छे तेथी सूत्रमां मणिना गणो परोवाया होय छे तेम परमेश्वरमां ज सर्व जगत् प्रोत छे-प्रयित छे. ए प्रकारे सर्व भूतोना आत्मा परमेश्वर छे. तथापि ते नित्यशुद्धबुद्धस्वभावा परमेश्वरने, रागद्वेषमोहादिषफरी अविवेकि जगत् जाणतुं नथी. प्रातपरिपाकज्ञान महात्मा ज प्रत्यगात्मा-परमात्मा सर्वात्मा-परमेश्वरने जाणे छे,

યદપિ પરમેશ્વર, સર્વ ભૂતોને સમ છે-તુલ્ય છે, તથાપિ જેમ અગ્નિ સર્વને સમ સતે પણ સમીપસ્થનું શીત હરાય છે, દૂરસ્થનું શીત હરાતું નથી, તેમ, બ્રહ્મણિષ્ઠજ્ઞાનીનો અનુગ્રહ થઈ દુઃખાદિ હરાય છે, અજ્ઞાનીઓનો-પરમેશ્વરથી વિમુખોનો-અનુગ્રહ થઈ દુઃખાદિ હરાતું નથી. પુનઃ જેમ સૂર્યનું વ્યાપક તેજ સ્વચ્છ દર્પણમાં પ્રતિફલે છે, મલિન દર્પણમાં પ્રતિફલતું નથી, એમ જ્ઞાની અજ્ઞાનોના સંબન્ધમાં પરમેશ્વર છે.

જે સમ્યગ્દર્શી, ઇન્દ્રિયના સમુદાયને સમ્યગ્ નિયમીને, સર્વકાલે ઇષ્ટઅનિષ્ટની પ્રાપ્તિવિષયે સમબુદ્ધિ છે, અને જે સર્વ ભૂતોના હિતમાં રત છે, તે જ્ઞાની પરમેશ્વરને પામે છે; અને અભેદદર્શિત્વથી તે પરમેશ્વરના આત્મભૂત થાય છે. કૈવલ્યની પ્રાપ્તિમાં સમ્યગ્દર્શીનું સ્વાતંત્ર્ય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનેકરી પ્રાસવ્ય જે જ્ઞેય પરબ્રહ્મ તે અનિન્દ્રિયત્વે કરી શનૈકપ્રમાણગમ્ય છે; અને તે 'નેતિ નેતિ' ઇત્યાદિ વિશેષ પ્રતિપેધે કરી નિર્દેશાય છે.

જ્ઞાયમાન જે જ્ઞેય તે જ્ઞાત થતે જ્ઞાનફલ-જ્ઞાનગમ્ય-વદાય છે. સર્વ પ્રાણિજાતના હૃદયમાં-બુદ્ધિમાં-તે જ્ઞેય પરમાત્મા વિશેષે કરી સ્થિત છે. રજ્જુશુક્તિકાદિઓના તદ્વિવેકના

જ્ઞાનના અભાવથી, અધ્યારોપિત સર્પરજ્જ-
ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ જ્ઞાન. તાદિના સંયોગયત્ મિથ્ય સ્વભાવ છે જે
વેનો, એવા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ, કિંવા વિષય વિષયી, તે વેનો

૧ વેદાન્તજ્ઞાનદ્વારા 'આત્મા જ એક છે' એ પારમાર્થિક વિજ્ઞાન ન હોય ત્યારે સત્તાદ્વય પ્રતીત માય છે. દૃષ્ટા દૃશ્ય, કિંવા વિષયી-વિષય કિંવા આત્મા-જ્ઞાતા, કિંવા જીર-જગત્. એ વે સત્તાઓમાંથી વીજી દૃશ્યસત્તાને જાણવાને ઇન્દ્રિયાદિ પ્રમાણો છે. પ્રાયમિક સત્તા જે દૃષ્ટા-આત્મા તેના જ્ઞાન અર્થે સત્તાશ્ચ છે, તે જ્ઞાત્ર અજ્ઞાતાર્થજાપકત્વેકરી નહિ, કિન્તુ અતદ્વર્માધ્યારોણ માત્રના નિર્વર્તકત્વેકરી અન્ય પ્રમાણ છે.

ઇતરેતર ધર્માધ્યાસલક્ષણસંબંધ છે, તે, ક્ષેત્રજ્ઞત્વ સ્વરૂપના વિવેકના અભાવના નિબંધનરૂપ છે. તે એ અધ્યાસ-સ્વરૂપ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો સયોગ, તે મિથ્યાજ્ઞાનલક્ષણ છે. પ્રકૃતિસ્થત્વરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનેયુક્ત પુરુષનો, સુખદુઃખમોહાત્મક ભોગ્ય ગુણોમાં-સુખી દુઃખી મૂઢ હું હું-એવા રૂપ જે સંગ, એ જ તે પુરુષને સત્સત્સત્પોનિજન્મપ્રાપ્તિલક્ષણ સંસારનું કારણ છે. કાર્યકારણવિપયાકારે પરિણત પ્રકૃતિના સત્ત્વરજસ્તમોગુણોથી અન્ય કર્તા નથી; સર્વ અવસ્થામાં ગુણો જ કર્તાઓ છે, અને તે ગુણોથી પર, તે ગુણોના વ્યાપારનો સાક્ષીભૂત આત્મા છે, એમ જે દેખે છે; અર્થાત્ એ માયોપાધિભૂત ત્રિગુણોનું અતિક્રમ જે કરે છે તે ગુણાતીત સમ્યગ્દર્શી છે.

પ્રકૃતિપુરુષનાં કિંવા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનાં લક્ષણના ભેદના યથા-શાસ્ત્ર પરિજ્ઞાનપૂર્વક, માયાનિર્મિત ક્ષેત્રથી ભિન્ન, નિરસ્તસર્થોપાધિવિશેષ જ્ઞેય જે ક્ષેત્રજ્ઞ તે ક્ષેત્રજ્ઞને બ્રહ્મસ્વરૂપ કરી જે દેખે છે, તે નિશ્ચિત વિજ્ઞાનવાનું મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય છે.

પરમાત્મા બ્રહ્મના જ્ઞાનની પરાનિષ્ટા, ઊપનિષદ્વાક્યોપ તથા ન્યાયથી ભગવાને ગીતામાં આત્માને જેવાં ગાયો છે તે આત્માના જ્ઞાનસદૃશી છે. તે પરમાત્માના અત્યન્ત નિર્મલત્વની, અતિસ્વચ્છત્વની, અને અતિસૂક્ષ્મત્વની ઉપપત્તિથી, અને આત્માના સમાન બુદ્ધિના પણ નિર્મલત્વની, સ્વચ્છત્વની, સૂક્ષ્મત્વની, ઉપપત્તિથી (સંભવથી) આત્મચૈતન્યાકારણા અવમાસત્વની ઉપપત્તિ છે. અર્થાત્ યથોક્ત સામ્યાનુસારથી આત્મચૈતન્યઆમાસે કરી પ્રાપ્તા-જ્ઞાનપરિણામવતી બુદ્ધિ (જ્ઞાન) થાય છે.

આત્મચૈતન્યમાસે વ્યાપ્તા બુદ્ધિ છે, એવી સામાસબુદ્ધિય વ્યાપ્ત મન છે, એવા મનના આભાસે વ્યાપ્ત ઇન્દ્રિયો છે, એવાં ઇન્દ્રિયોય વ્યાપ્ત સ્થૂલ દેહ છે. એથી લોકોય દેહમાત્રમાં આત્મદૃષ્ટિ કરાય છે.....પ્રમ બુદ્ધિઆદિ દેહપર્યન્ત સર્વત્ર આત્મચૈતન્યાભાસતા છે. એ જ આત્મભ્રાન્તિનું કારણ છે. એથી નામરૂપાદિ અનાત્માના અધ્યારોપણની નિવૃત્તિ જ કાર્યા છે, વિજ્ઞાન કાર્ય નથી. વિજ્ઞાન તો સિદ્ધ જ છે.

તે અનાત્માધ્યારોપણની નિવૃત્તિ આત્મજ્ઞાનથી થાય છે, તેથી પરમનિઃશ્રેયસનો હેતુ કેવલ આત્મજ્ઞાન જ છે. તે આત્મજ્ઞાન કેવલ્યફલાવસાનત્વથી આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ, મોક્ષ.

ભેદપ્રત્યયનું નિવર્તક છે.....યદ્યપિ નિઃશ્રેયસનું અકાર્યત્વ (સ્વાભાવિકત્વ, નિત્યત્વ) હોવાથી તેને (કર્મના કિંવા જ્ઞાનના) સાધનત્વની અનુપપત્તિ છે, -કારણ જે નિત્ય વસ્તુ હોય છે તે તે કર્મ કિંવા જ્ઞાને કરાતું નથી-તથાપિ નિઃશ્રેયસમાં જ્ઞાન અનર્થક નથી; કારણ કે જ્ઞાન અવિદ્યાનિવર્તક છે. અને અવિદ્યાનિવર્તક જ્ઞાનનું કેવલ્યફલાવસાનત્વ-પરમનિઃશ્રેયસત્વ-દીઠું છે. રજ્જુ-આદિ વિષયમાં સર્પાદિ અજ્ઞાનતમનો નિવર્તક પ્રદીપ-પ્રકાશ તે પ્રદીપપ્રકાશના ફલવત્ જ્ઞાન છે. જેમ પ્રકાશનું ફલ સર્પ-વિકાસની નિવૃત્તિ અને રજ્જુકેવલ્યાવસાન છે, તેમ જ્ઞાનનું ફલ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ અને આત્મકેવલ્યાવસાન છે.

સમ્યગ્દર્શનવાન્ પ્રસન્નાત્મા જ્ઞાનો, વિધિસ્ત-સર્વોપાધિભેદ

૧ અર્થાત્ જ્ઞાનનો સ્વભાવ આ છે કે:—જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે વસ્તુ-વિષયે અધ્યાસ અને અજ્ઞાન એમને દૂર કરે છે. જેમ રજ્જુનું જ્ઞાન રજુવિષયે સર્પના અધ્યાસને અને રજ્જુના અજ્ઞાનને દૂર કરે છે; તેમ આત્માનું જ્ઞાન આત્મવિષયે અહંકારાદિ દેહાન્તના અધ્યાસને દૂર કરે છે તથા આત્માના અજ્ઞાન ને દૂર કરે છે; એથી આત્માના સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ રહે, છે.

સચ્ચિદાનન્દાત્મૈકરસ પરમાત્માને જાણે છે-અનુભવે છે, તે સમકાલ જ તે તદ્રૂપ થાય છે. કારણ સ્વાત્મોપપત્તિપરિપાક-હેતુયુક્ત પ્રતિપક્ષવિહીન જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનનું આત્માનુભવનિશ્ચયાવસાનત્વ છે. અને તે સ્વાત્માનુભવનિશ્ચયરૂપે અવસ્થાન તે જ પરા જ્ઞાનનિષ્ઠા વદાય છે. મ્રાન્તિપ્રત્યયનિમિત્ત આ સંસારપ્રમ છે, પરમાર્થથી તો નથી જ. એમ સમ્યગ્દર્શનથી અત્યન્ત ઉપરમ જ સિદ્ધ છે. સમ્યગ્દર્શનથી અજ્ઞાનજ સર્વ-સંસારાનર્થહેતુ સાગરસમદુરુત્તાર મોહનો નાશ થાય છે, આત્મતત્ત્વવિષયા સ્મૃતિનો લાભ થાય છે, અને એ લાભથી સર્વ હૃદયપ્રંથિઓનો વિપ્રમોક્ષ થાય છે.

આત્મવોધ.

યથૌક્ત સાધનસંપન્ન મુમુક્ષુઓને અપેક્ષ્ય આત્મવોધ આ છે:-

(જેમ પાક કરવામાં ફાઘ જલ પાત્રાદિ સાધનો છે પરંતુ પ્રધાન સાધન અગ્નિ છે, તેમ મોક્ષમાં પરંપરાક્રમેકરી કર્મ-ઉપાસનાદિ સાધનો છે પરંતુ ૧) અન્ય સાધનોથી મોક્ષનું સાક્ષાત્ એક સાધન વોધ છે. પાકના અગ્નિવત્ (અગ્નિ વિના પાક સિદ્ધ થતો નથી તેમ) જ્ઞાન વિના મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી. (૨) અવિદ્યાને કર્મ નિવર્તનું નથી; કારણ (અવિદ્યા અને અવિદ્યાજન્ય કર્મ ઉભયની પરસ્પર) વિરોધિતા નથી. જેમ તેજ તિમિરસંઘને હણે છે, તેમ વિદ્યા જ અવિદ્યાને નિશ્ચય હણે છે જ. (૩) જેમ મેઘના દૂર થયાથી સૂર્ય (સ્વયં પ્રકાશે છે) તેમ (જ્ઞાનેકરી) અજ્ઞાનનો નાશ થયે અજ્ઞાનથી

૧. શ્રીશંકરમગવાનુજીત પ્રકરણ અષ્ટ છે. તે મૂલ અને તેનું સમશ્લોકી પદ્યપ્રત્યયાન્તર સંવત્ ૧૯૪૭ ના વર્ષના માસિકપત્રો-આર્યધર્મપ્રકાશ, સુદર્શન અને મહાકાલમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે મૂલનું પ્રાપ્તિ: ગદ્યપ્રત્યયાન્તર અષ્ટ છે. એમાં વેદાન્તના-તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તના-સંપ્રદાનો સંક્ષેપ આવે છે.

પરિચ્છિન્ને જેવો (જળાતો) આત્મા કેવલ (પરિપૂર્ણ) જ સ્વયં પ્રકાશે છે. (૪) જેમ કતકરેણું જલને (નિર્મલ કરી પોતે નાશ પામે છે-શમી જાય છે) તેમ (જેનેકરી જણાય પ, વૃત્તિનું) જ્ઞાન, અજ્ઞાને કંલુષીકરેલા જીવને જ્ઞાનના અભ્યાસથી નિર્મલ કરી, પોતે નાશ છે-શમી જાય છે. (અને એક જ અદ્વય આત્મસ્વભાવ ચૈતન્ય માત્ર રહે છે. (૫)

રાગદ્વેષાદિય કરી સંકુલ સંસાર સ્વપ્નતુલ્ય છે. સ્વ-કાલમાં સત્યવત્ ભાસે છે, અને પ્રવોધ થયે અસત્યવત્ થાય છે. (જેમ સ્વપ્ન અસત્ય મિથ્યા-છે, પણ પોતાના નિદ્રાકાલમાં સત્ય જેવું ભાસે, છે જાગ્રત્ થયે અસત્ય જણાય છે તેમ સંસાર અસત્ય-મિથ્યા-છે, પણ પોતાના કારણભૂત અજ્ઞાન-કાલમાં સત્યવત્ ભાસે છે;) મહાવાક્યશ્રવણાદિયકરી આત્મજ્ઞાન થયે-પ્રવોધ થયે-સંસાર અસત્ય-મિથ્યા-જણાય છે. (૬)

જેમ (શુકિનું નીલપૃષ્ઠ ત્રિકોણાદિ વિશેષજ્ઞાન જ્યાંસુધી ઉત્પન્ન થયું નથી ત્યાંસુધી) શુકિમાં રૂપું સત્ય ભાસે છે તેમ સર્વનું અધિગ્ધાન અદ્વય બ્રહ્મ જણાયું નથી ત્યાંસુધી જગત્ સત્ય ભાસે છે. (૭)

જેમ હાટકમાં (સુવર્ણમાં) કટકાદિ (કલ્પિત છે) તેમ નિત્ય સદ્વિદાત્મા અનુસ્યૂત વિષ્ણુમાં વિવિધ (દેવ, નર, સ્થાવર, જંગમાદિ) સર્વ વ્યક્તિઓ (કલ્પિત છે.) (૮)

(જેમ મઠ, ઘટ આદિ ઉપાધિઓના ભેદકરી તેઓમાં એક જ આકાશ નાનાવિધરૂપે ભાસે છે અને તે ઉપાધિઓનો નાશ

૧ સીમા કરેલ, કટકો. ૨ નિર્મલી નામે ઓપધિ જે મલિન પાણીને નિર્મલ કરે છે તે. ૩ કર્તૃત્વમોક્તૃત્વાદિય અભિમાની-સંસારી-મલિન-દુઃસી-કરેલ. ૪ વ્યાસ, મરેલો. ૫ શીપનો કાલો પાછલનો ભાગ અને ત્રિકોણ આકાર. ૬ કહુ, દોરો, અંકોડા, સાંકળ, કુંડલ આદિ ઘરેણાના ઘાટ. ૭ અનુ-ગત. ૮ વ્યાપક. ૯ સ્થાવર જંગમનાં બૃહાં બૃહાં રૂપ.

થયે કેવલ એક જ આકાશ જણાય છે તેમ,) આકાશ સમ નાના ઉપાધિગત દૃષીકેશં વિમુ, તે દેહાદિ નાના ઉપાધિના ભેદથી ભિન્નવત્ ભાસે છે, (પરંતુ મહાત્મૈક્ય જ્ઞાનેકરી) તે ઉપાધિઓનો નાશ થયે કેવલ (એક જ પરમાત્મા) છે. (૯)

જેમ (સ્વભાવથી મધુર શુદ્ધ) જલમાં (આમ્લાદિ રસ અને રક્તાદિ રંગ મલેથી) રસવર્ણોદિભેદ આરોપિત થાય છે, તેમ આત્માવિષયે નાના ઉપાધિના વશથી જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ આદિ આરોપિત છે. (૧૦)

(આત્માના અવિદ્યા કલ્પિત ઉપાધિત્રય.)

કર્મોપકરી સંચિંત, પંચીકૃત મહાભૂતથી સંમય છે જેનો પદ્મ, (સ્થૂલ) શરીર છે. તે સુહૃદુઃખોના ભોગનું ઔપતન છે-કહેવાય છે. (૧૧) પંચપ્રાણ, (જ્ઞાનઅર્થ તથા કર્મઅર્થ) દશ ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ (૧૭) ઇઓથી સમન્વિત, અપંચીકૃત ભૂતોથી ઉઠેલું સૂક્ષ્મ શરીર છે. તે (સુહૃદુઃખોના) ભોગનું સાધન છે (૧૨). અનિર્વાચ્યા અનાદિ અવિદ્યા કારણઉપાધિ (કારણ શરીર) કહેવાય છે. ૧ ઉપાધિત્રયથી અન્ય (૧ ઉપાધિનો સાક્ષી) આત્માને નિશ્ચય જાણે. (૧૩)

જેમ નીલવસ્ત્રાદિના યોગેકરી (શ્વેત) સ્ફટિક (તે તે વસ્ત્રના રંગ જેવા રંગનો માસે તેમ) પંચકોશાદિના યોગેકરી શુદ્ધ આત્મા તે તે કોશમય જેવો સ્થિત છે. (પરંતુ વસ્તુતઃ આત્મા ઉપાધિરહિત શુદ્ધ છે.) (૧૪)

(અસંગ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનના વિવેચનનો પ્રકાર.)

જેમ તુષાદિ (ફાંતરાંરૂપ) કોશોપ યુક્ત શરીરને યુક્તિપ

---

૧ મન આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયના પ્રવર્તક, ત્રિભાગક. ૨ વ્યાપક. ૩ સ્થિત. ૪ ભોગનુ સ્થાન. ૫ યુક્ત. ૬ અન્નમય, પ્રણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનન્દમય ૧૧ પંચકોશ, અને દેહવસ્ત્રના રાગ, પીઠ આદિ ધર્મ. ૭ મિથ્યા તાદાત્મ્ય.

લાંઠીને તંડુલને જુદો કરે છે, તેમ પંચકોશોષ મુક્ત શરીરને યુક્તિવતે ભિન્ન કરીને આન્તરગ્રુહ આત્માને (અધિકારી) વિવેચે,-વિવેક કરી (ભેદ કરી શરીરથી ભિન્ન) જાણે. (૧૫)

જેમ (સૂર્યપ્રકાશ સર્વત્ર હોય છે પણ પૃથિવીતલાદિ અસ્વચ્છમાં તેનું પ્રતિબિંબ ભાસતું નથી કિન્તુ દર્પણાદિ) સ્વચ્છોમાં પ્રતિબિંબ ભાસે છે, તેમ આત્મા સદા સર્વગત છે પણ સર્વત્ર ભાસતો નથી, (કિન્તુ સ્વચ્છ) બુદ્ધિમાં જ ભાસે છે. (૧૬)

(પ્રજાપ્રકૃતિ આદિની સમામાં સ્થિત સતે તેઓથી ભિન્ન સર્વ દ્રવ્યના સાક્ષીરૂપ) રાજાવત્, દેહ, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, પ્રકૃતિ (પાઓમાં સ્થિત સતે) પાઓથી વિલક્ષણ તે (મનાદિ) ની ઘૃત્તિઓના સાક્ષી આત્માને (અધિકારી) જાણે. (૧૭)

જેમ ધંધ્રો ધાતાં ચંદ્રમા ધાતો હાય એમ (લોકોને) દેખાય છે, તેમ इन्द्रियोના વ્યાપારો થયે આત્મા વ્યાપારી જેવો અવિચેકીઓને દેખાય છે. (૧૮)

જેમ સૂર્યના પ્રકાશને આશ્રીને જનો વર્તે છે, તેમ આત્માના ચૈતન્યને આશ્રીને દેહ, इन्द्रिय, मन, बुद्धi પોતાના અર્ધમાં (વિપર્યામાં) વર્તે છે. (૧૯)

જેમ (નિર્મલ) ગગનમાં નીલતાદિને (જનો) અધ્યસે છે-કલ્પે છે, તેમ અમલ (અલંકાર) સચ્ચિદાત્મામાં દેહइन्द्रियोના ગુણોને તથા કર્મોને અવિચેકવતે (જનો) અધ્યસે છે. (૨૦)

જેમ જલનાં ચલનાદિ જલમતે ચંદ્રમામાં કલ્પાય છે, તેમ માનસ ઉપાધિના કર્તૃત્વાદિઓ આત્મામાં અજ્ઞાનથી કલ્પાય છે. (૨૧)

બુદ્ધિ સતે રાગ, इच्छा, सुखदुःखादि પ્રવર્તે છે, સુપુલિમાં

બુદ્ધિનો નાશ થયે રાગાદિ નથી હોતાં 'તેથી રાગાદિ બુદ્ધિનાં છે, આત્માનાં તો નથી. (૨૨)

(આત્માનો સ્વભાવ.)

જેમ સૂર્યનો સ્વભાવ પ્રકાશ છે; જલનો સ્વભાવ શૈત્ય છે, અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્મતા છે, તેમ આત્માનો સ્વભાવ સત્ ચિત્ આનન્દ નિત્યનિર્મલતા છે. (૨૩)

આત્માનો સચ્ચિદ્અંશ અને બુદ્ધિની વૃત્તિ ૫ વેને અવિવેકે કરી સંયોજીને 'હું જાણું છું' ૫મ (અહંકારવૃત્તિ) પ્રવર્તે છે. (૨૪) (પરંતુ) કોઈ કાલે આત્માને વિક્રિયા છે નહિ અને બુદ્ધિને બોધ છે નહિ. (સામાસ અહંકાર) જીવ, (દેહેન્દ્રિયાદિ) સર્વને ઝેલં જાળીને (૫ દેહેન્દ્રિયાદિ સર્વ હું છું ૫મ વિચારીને હું (જ્ઞાતા, દ્રષ્ટા ૫મ મોહે છે-બ્રાન્ત થાય છે. (૨૫) જેમ (અન્ધકારમાં) (રજ્જુને સર્પ જાળીને) (વીહીકળ) (ભયને વહે છે,) તેનું વાસ્તવ રજ્જુસ્વરૂપ જાણ્યું તો નિર્ભય થાય છે તેમ આત્માને જીવ જાળીને (અજ્ઞાનીઓ) ભયને વહે છે. 'હું જીવ નહિ, પરમાત્મા છું' ૫મ જાણ્યું તો નિર્ભય (સુખી) થાય છે. (૨૬)

જેમ દીપ ઘટાદિને (પ્રકાશે છે, ઘટાદિવતે દીપ પ્રકાશાતો નથી તેમ,) ૫મ આત્મા બુદ્ધિઆદિ ઇન્દ્રિયોને અવભાસે છે, તે બુદ્ધિઆદિ જહોષ સ્વાત્મા અવભાસાતો નથી. (૨૭)

જેમ (આપેક્ષિક સ્વયંપ્રકાશે કરી દીપને (પોતાના પ્રકાશ નિમિત્ત) અન્ય દીપની ઇચ્છા નથી, તેમ બોધસ્વરૂપતાપકરી આત્માને સ્વબોધમાં અન્ય બોધની ઇચ્છા નથી. આત્મા પોતે પ્રકાશે છે. (૨૮)

(આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાર.)

‘નેતિનેતિ’ એ વાક્યેકરી નિશ્ચિત ઉપાધિઓને નિષેધીને (ભાગત્યાગ લક્ષણાપેકરી) મહાવાક્યોચ્ચેતે જીવાત્મા અને પરમાત્માનું એક્ય (જ્ઞાન અધિકારી) પામે. (૨૯)
આવિચંક શરીરાદિ હૃદય બુદ્ધ્યુદ્યંત શર છે, યથી ચિત્લક્ષણ નિર્મલ (નિરુપાધિક સધિદાત્મક) વ્રહ્મ છે, તે હું હું, એમ (વિદ્વાન્) જાણે. (૩૦)

(આત્મજ્ઞાનીના મનનનો પ્રકાર.)

દેહથી અન્યત્વ હોવાથી (હું દેહથી અન્ય હોવાથી) જન્મ, જરા, કાર્દય, લય આદિઓ મારાં નથી; અને નિરિન્દ્રિયતા હોવાથી શબ્દાંદિ વિષયો સહ સંગ પણ નથી (૩૧)

‘અપ્રાણ, અમન, શુભ્ર’ (આત્મા છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિના શાસ્ત્ર નથી મારું અમનસ્ત્વ હોવાથી દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, ભય આદિઓ મારાં નથી. (૩૨-૩૩)

‘હું નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય, નિત્ય, નિર્વિકલ્પ, નિરંજન, નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિત્યમુક્ત, નિર્મલ હું. (૩૪)

‘આકાશવત્ (હું) સર્વ (હૃદયના) વહિરંતર્ગત હું, સર્વમાં સદા સમ હું, અચ્યુત, શુદ્ધ, નિઃસંગ, નિર્મલ, અચલ હું. (૩૫)

જે નિત્ય, શુદ્ધ, વિમુક્ત એક અણંડાનન્દ, અદ્વય, સત્ય, જ્ઞાન, અનંત પરબ્રહ્મ છે તે (પરબ્રહ્મ જ) હું હું. (૩૬)

એ પ્રકારે ‘વ્રહ્મ જ હું’ એમ નિરંતર અભ્યસ્તા વાસના, જેમ રસાયન રોગોને હરે છે તેમ, અવિદ્યાના વિશેષોને હરે છે. (૩૭)

૧. અનાત્માના નિરસનવાળી વચનો. ૨. જડ અજ્ઞાનનો કાર્ય. ૩. પાણીના પરપોટા જેવાં ક્ષણમગુર. ૪. મનરહિતતા, અમનપણું. ૫. શ્લોક ૩૩મો વદ્ધુ આવૃત્તિઓમાં નથી અને પ્રસંગોપાત્ત આવશ્યક ન હોવાથી ક્ષેપક જેવો માસે છે તેથી લીધો નથી.

(વ્રજ્ઞના અનુસન્ધાનનાં સાધન.)

વિવિંક્ત દેશમાં આસીન, વિરાગવાન્, વિજિતેન્દ્રિય, અન-
ન્યંથી (વિદ્વાન્) તે અનન્ત એક આત્મા પ્રતિ ભાવ કરે આત્માનું
અનુસન્ધાન-કરે.) (૩૮)

સુબુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિવતે અખિલ દૃશ્યને આત્મામાં જ પ્રવિ-
લાપીને નિર્મલ આકાશવત્ એક આત્મા પ્રતિ સદા ભાવ
કરે. (૩૯)

પરમાર્થવિત્ (જ્ઞાની) રૂપ, ઘર્ષ આદિક સર્વને ત્યજીને પરિ-
પૂર્ણ ચિદાનન્દ સ્વરૂપે (અમેદેકરી) રહે છે. (૪૦)

પરમાત્મામાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેયનો ભેદ વિદ્યમાન નથી.
ચિદાનન્દના એકરૂપત્યથી સ્વયં (આત્મા પોતે) જ લીધે છે-
પ્રકાશે છે. (૪૧)

એમ આત્મારૂપ અન્તઃકરણરૂપ-અરેણિમાં ધ્યાનનું મથન
સતત કરતાં, અવગતિરૂપ-જ્ઞાનરૂપ-જ્વાલા ઉદિતા થઈ
અજ્ઞાનરૂપ શ્વેતનને દહે છે-વાલે છે (૪૨)

અરુણસમ ચોદ્યવતે પૂર્વે તમ(સમઅજ્ઞાન)નો નાશ થયે
પછી અંશુમાન્ સૂર્યસમ સ્વયં આત્મા જ આવિર્ભવે છે-પ્રકટ
થાય છે (૪૩)

આત્મા તો સતત પ્રાપ્ત છે પણ અવિદ્યાપ્રકરી અપ્રાપ્તવત્
ભાસે છે, તે અવિદ્યાનો નાશ થયે, સ્વકંઠના આભરણસમ,
(આત્મા) પ્રાપ્તવત્ ભાસે છે. (૪૪)

સ્થાણુમાં પુરુષવત્ ધ્રાન્તિષ કરેલી, વ્રહ્મમાં જીવતા છે.

૧. જનસંનાથવર્જિત, એકાન્ત દેશમાં સુતાસન થરી બેસનાર. ૨ અન્ય
અનાત્મા વિષયોમાં નહિ કિન્તુ વ્રહ્માત્મામાં જ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ છે જેની
પ્રયો વિદ્વાન્. ૩. અરણિના બે છાકડાના નીચેનામા ઉપરના ભાગપરે મથન
કન્યાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ,

जीवन्तुं ते तात्त्विकरूप दृष्टे-दीर्घे-सते, (जीवन्तो जीवभाव) निवर्ते छे. (४५)

तत्त्वस्वरूपना अनुभवथी उत्पन्न ज्ञान, अहं मम (हुं अने मारुं) एवा अज्ञानने, (उदितसूर्य) दिशाना भ्रमने जेम (दूर करे तेम), अजसंसा बाधे छे दूर करे छे. (४६)

सम्पक्वविज्ञानवान् योगी, ज्ञानरूप चक्षुवते, अखिल सर्वने (हृदय प्रपंचने) आत्मामां ज स्थित एकआत्म-एक अभिन्न स्वरूप-देखे छे. (४७)

आ सर्व जगत् आत्मा ज छे, मृत्तिकाथी घटादिओ (अन्य छे नहि) तेम आत्माथी (हृदय विविध जगत्) अन्य छे नहि. (तेथी ज्ञानी) सर्वने आत्मरूप ज देखे छे. (४८)

भ्रमरकीटवत्, जीवन्मुक्त तो, पूर्वना उपाधिना (देह मन बुद्धि आदिना) गुणोने त्यजे छे अने सच्चिदानन्दरूपत्वथी ते (ब्रह्मने) जाणतो सतो ब्रह्म थाय छे-ब्रह्मभावने पामे छे. (४९)

मोहार्णवने तरीने, रागद्वेषादि राक्षसोने हणीने, शान्तिष्करी समायुक्त योगी आत्माराम थई विराजे छे. (५०)

(जीवन्मुक्तना लक्षण.)

आत्माना सुखेकरी निर्वृते (जीवन्मुक्त योगी) बाह्यानां अनित्य सुखोमां आसक्तिने त्यजीने, घटस्थ दीपवत्, स्वच्छ स्वअन्तर्मां ज प्रकाशे छे. (५१)

मुनि उपाधिस्थ सते पण ते(उपाधिओ)ना धर्मोप व्योम-घत् निर्लिप्त छे, सर्वविद् सते मूढवत् रहे छे, अने वायुवत् असक्त आचरे. (५२)

(વિદેહકૈવલ્ય.)

જેમ જલમાં જલ, આકાશમાં આકાશ, અથવા તેજમાં તેજ પ્રવેશે છે, તેમ ઉપાધિના વિલયથી (સર્વત્ર વ્યાપક) વિષ્ણુમાં મુનિ, નિર્વિશેષે જેમ થાય તેમ, પ્રવેશે. (૫૩)

(પ્રત્યું સર્વાતિશયત્વ.)

જે લાભથી અપર લાભ નથી, જે સુખથી અપર સુખ નથી, જે જ્ઞાનથી અપર જ્ઞાન નથી, તે બ્રહ્મ, યમ (જ્ઞાની) નિશ્ચય ધારે-જાણે. (૫૪). જે દેંહીને-દીઠા પછી અપર દૃશ્ય નથી, જે થઈને-જે થયા પછી-પુનર્ભવ નથી, જે જાણીને અપર જ્ઞેય નથી, તે બ્રહ્મ યમ (જ્ઞાની) અવધારે. (૫૫). જે તિર્યક, ઝઘ્ઘ, અધઃ, પૂર્ણ, અદ્વય, અનન્ત, નિત્ય, યક સદ્વિદાનન્દ છે તે બ્રહ્મ યમ (જ્ઞાની) અવધારે. (૫૬). જે અવ્યય, અઘંડાનન્દ, યક, અંતત્તની વ્યાવૃત્તિ રૂપેકરી, વેદાન્તોપ લક્ષાય છે તે બ્રહ્મ છે, યમ (જ્ઞાની) અવધારે. (૫૭). તે અઘંડાનન્દ-રૂપના આનન્દના લવને શાશ્વત અઘિલ બ્રહ્માદિઓ તારત-મ્યેકરી આનન્દી થાય છે. (૫૮). અઘિલ (દેહાદિ અનાત્મા) વસ્તુ તે બ્રહ્મયુક્ત છે, વ્યવહાર (પળ) તે બ્રહ્મ અન્વિત છે, તેથી, અઘિલ શીરેંચિપે સર્પિ સમ, સર્વગત બ્રહ્મ છે-વિશ્વચિપે બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છે. (૫૯)

જે અનણુ, અસ્થૂલ, અહસ્ય, અદીર્ઘ, અજ, અવ્યય, અરૂપ, અગુણ, અવર્ણ, અનાઘ્ય છે, તે બ્રહ્મ છે યમ અવધારે. (૬૦) જેના માસેકરી ઐકાદિ માસે છે, માસ્યોપકરી-જે માસાય નહિ, જેણેકરીને આ સર્વ (દૃશ્ય જગત્) માસે છે, તે બ્રહ્મ છે યમ અવધારે. (૬૧)

૧ મેદક ધર્મરહિત. ૨ અનાત્માના નિરસનેકરી, દૃશ્ય પ્રપચના નિપેધેકરી. ૩ વધારે-વધુ-વધારે-પળાવતે, ન્યૂનાધિકતાવતે. ૪ સમગ્ર દૂષમાં ઘી વ્યાપી રહે છે તેમ. ૫ સર્પાદિ.

યંત્રિય પ્રવૃત્તિ આયત્તપિદ્યન્ પ્રત્ય, સ્વયં અન્તર બહિર્
વ્યાપીને અગ્નિજ્વલ જગત્તે મામ્યાયન્, પ્રકાશે છે. (૬૨). (આ)
ચિત્તજ્વલ જગત્ (અધિષ્ઠાનરૂપે જ્ઞાતા) પ્રત્ય છે, પ્રત્યર્થી
અન્યન્, કિંચિન્ નર્થી, પ્રત્યર્થી અન્યન્ જો માને તો તે, જેમ
મગ્મરીચિકા છે તેમ, મિથ્યા છે. (૬૩). જે જે દેશાય
છે, શૃણાય છે (તે) પ્રત્યર્થી અન્યન્ નર્થી, તત્ત્વમાનર્થી તે
મધિદાનન્દ અઘ્ય પ્રત્ય જ છે. (૬૪). જ્ઞાનચક્રુ જ, સર્વગત
મધિદાનમાને નિરંજને છે, જેમ મામ્યાન્ માનુને અઘ્ય (મનુષ્ય
દેશો શકે નહિ તેમ) અજ્ઞાનચક્રુ (મનુષ્ય મધિદાનમાને)
નિરર્થી શકે નહિ. (૬૫)

ધ્યનાદિય ઉદ્દાત્ત (વ્યા) જ્ઞાન (રૂપ) અગ્નિય પરિતા-
પિત, સર્વ મલોર્થી મુક્ત જીવ-આત્મા, સુવર્ણયન્, સ્વયં
પ્રકાશે છે. (૬૬). કારણ કે (વ્યા) શોધિત) હૃદયાકાશમાં
ઉદિત સર્વવ્યાપી સર્વધારી આત્મા (રૂપ) સંધમાનુ
તમોપહન્-અધકારને દરનાર-છે, જે આત્માપકરી સર્વ
પ્રકાશે છે. (૬૭)

(આત્મસંપર્ક તીર્થને સંસ્થાની કૃતકૃત્યતા.)

જે વિનિષ્ક્રિય (તત્ત્વમાની પરમદંત), દિશા, દેશકાલ
આદિને અપેક્ષા વિના, સ્વાત્મા (રૂપ) તીર્થ-જે સર્વગત છે,
શીતાદિહન્ નિવ્યસુર (રૂપ) નિરંજન છે-તે (પરમાત્મા-
રૂપ) તીર્થને મજે છે તે સર્વવિત્ સર્વગત અમૃત (મુક્ત-પર-
માત્મા-) થાય. (૬૮)

માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ્માંથી.

“નિવૃત્તેઃ સર્વદુઃખાનામીશાનઃ પ્રમુરવ્યયઃ ।

અદ્વૈતઃ સર્વભાવાનાં દેવસ્તુર્યો વિભુઃ સ્મૃતઃ” ॥ ૧૦ ॥

ગૌડપાદીયકારિકા-પ્રથમ પ્રરણ.

(પ્રાણ-તૈજસ-વિશ્વલક્ષણ) સર્વદુઃખોની નિવૃત્તિથી (તુરીય આત્મા) ‘ ઈશાન ’ નામ પ્રમુ (દુઃખનિવૃત્તિ પ્રતિ સમર્થ થાય) છે, કારણ દુઃખની નિવૃત્તિનું નિમિત્ત તેનું વિજ્ઞાન જ છે. (સ્વરૂપથી વ્યભિચરતો નથી તેથી) ‘ અવ્યય ’ છે. (રજ્જુસર્પવત્) સર્વભાવોનું મૃપાત્વ છે તેથી ‘ અદ્વૈત ’ છે; (તે એ દ્યોતનથી) ‘ દેવ ’ છે, ‘ તુર્ય ’ નામ (અવસ્થાત્રયાતીત) ચતુર્થ છે, ‘ વિભુ ’ નામ વ્યાપી (વિદ્રવ્ત્અનુભવસિદ્ધ હોવાથી) સ્મૃત છે.

એમ અવિદ્યાકૃત દુઃખપ્રદ દ્વૈતપ્રપંચ વિદ્યાપકરી શાન્ત થયે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા જ પ્રકાશે છે.

જેમ રોગાર્તને રોગનિવૃત્તિ થયે સ્વસ્થતા છે, તેમ દુઃખાત્મક આત્માને દ્વૈતપ્રપંચનો ઉપશમ થયે સ્વસ્થતા છે. દ્વૈતપ્રપંચ અવિદ્યાકૃત છે, વિદ્યાપકરી તેનો ઉપશમ થાય છે. યથી બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રકાશન મહાત્મા કરે છે. કદંક વિસ્તરથી एનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:-

૧ જેમ મંદૂક (દેહકો સ્થલ ઉપરથી ત્રણ કુદકા મારીને જલમા પ્રવેશ કરે છે તેમ, એ તત્ત્વઅપ્રવોધલક્ષણ જાપ્રત્, સ્વમ, સુષુપ્તિ એ સ્થલથી ઊઠેલીને સુરમય જલસ્યાનીય ચતુર્થપાદ બ્રહ્મભાવને જીવાત્મા પામે છે. એવા મંદૂકરૂપ આત્માની પ્રતિપાદિકા ઉપનિષદ્ તે માંડૂક્ય કહેવાય છે.

“માણ્ડૂક્યમેકમેવાલં મુમુક્ષુણાં શિતાતેયે
તથાપ્યશિદ્ધં ચેત્ શનં દશોપનિષદં પઠ” ॥

મુક્તિકોપનિષદ્. ૧૧૨૭

૧ વિમુક્તયે, એહું પણ પાઠાતર છે.

જેમ રજ્જુમાં સપાંદિના વિકલ્પનો ઉપશમ થયે રજ્જુ તત્ત્વની ઉપપત્તિ થાય છે તેમ દ્વૈતપ્રપંચનો ઉપશમ થયે અદ્વૈતની પ્રતિપત્તિ થાય છે, અને એક જ આત્મા સર્વભૂતસ્ય દેસાય છે. સ્વરૂપભૂત મોક્ષપ્રતિબંધનું વિચર્તકત્વ એ વેદાન્તશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. યથા ઝરણાદિ રોગેકરી અભિભૂત મનુષ્યને સ્વરૂપભૂતા સ્વસ્થતા પ્રથમ હોય છે, પણ તે રોગેકરી પ્રતિ-વદ્ધા થયે, ન હોય એવી થાય છે. તે સ્વસ્થતા પાછી, ત્રિકિ-ત્તાશાસ્ત્રીય ઉપાયોના પ્રયોગવશથી પ્રતિવંધભૂત રોગ ગયે સતે, અભિવ્યક્તા થાય છે.

તથા સ્વઅવિદ્યાથી પ્રસૂત અહંકારાદિ દ્વૈતપ્રપંચના સંબંધથી આત્મામાં દુઃસ્વને આરોપીને 'હું દુઃખી છું, મારે સુખ પ્રાપ્તવ્ય છે,' એમ જાણનાર મનુષ્ય પોતે સ્વતઃ નિર્મલ દુઃખરહિત અને નિરતિશયાનન્દ-એકતાન છે, તેને પરમકાઠણિક આચાર્યેકરી ઉપદિષ્ટ યામ્યોવતે ઉઠેલી અદ્વૈત-વિદ્યાથી દ્વૈત-નિવૃત્તિ થયે, અને પ્રતિવંધનો ઘંસ થયે સ્વભાવભૂતા પરમાનન્દતા અને નિરસ્તસમસ્ત્વાનર્થતા સ્વાસ્થ્યેકરી અભિવ્યક્તા થાય છે. એ જ સ્વસ્થતા છે તે પરિપૂર્ણ વસ્તુ સ્વભાવથી અતિરિક્તા-ભિન્ના નથી.

આત્મદેવ પ્રથમ સ્વમાયાવતે જીવભાવ-કર્તા-મોક્ષા-કલ્પે છે. સર્વ કલ્પનાનું મૂલ જીવકલ્પના છે. તે જીવકલ્પના શા-નિમિત્તા છે તે વદે છે:—

“અનિશ્ચિના યથા રજ્જુરન્ધકારે વિકલ્પિતા ।

સર્પધારાદિભિર્ભાવૈસ્તદ્વદાત્મા વિકલ્પિનઃ ॥”

દ્વૈતધ્યપ્રસ્રણ ૧૭.

લોકમાં મંદ અન્ધકાર વિષે સ્વ-રૂપેકરી અનિશ્ચિતા રજ્જુ, પૂર્વસ્વરૂપના અનિશ્ચિત નિમિત્તેકરી, સર્પ, ઉદકધારા, યા

દણ્ડ એમ અનેકધા વિકલ્પિતા થાય છે. જો પૂર્વે જ રજ્જુ-સ્વરૂપેકરી નિશ્ચિતા હોત તો, સર્પાદિ વિકલ્પ થાત નહિ. જેમ સ્વહસ્તનાં અંગુલી આદિ (પ્રથમથી નિશ્ચિત હોવાથી સર્પાદિના વિકલ્પનો સંભવ સતે તે સંબંધમાં થતો નથી) એ દૃષ્ટાન્ત છે.

તે પ્રમાણે હેતુફલાદિ (જે કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, રાગદ્વેષાદિ) સંસારધર્મરૂપ અનર્થથી વિલક્ષણતારૂપે-નામ સ્વવિશુદ્ધવિજ્ઞાતિ માત્ર સત્તા અદ્વયરૂપે, -અનિશ્ચિતત્ત્વ(નિમિત્ત)થી આત્મા, જીવપ્રાણાદિ અનન્ત ભાવ ભેદો એ કરી વિકલ્પિત થાય છે. એ સર્વ ઉપનિષદોનો સિદ્ધાન્ત છે.

“નિશ્ચિતાયાં યથા રજ્જ્વાં વિકલ્પો વિનિવર્તતે ।

રજ્જુરેવેતિ ચાદૈતં તદ્વદાત્મચિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૮ ॥”

વૈતથ્યપ્રકરણ.

જેમ રજ્જુ નિશ્ચિતા થયે (સર્પ, વૃક્ષધારા, દણ્ડાદિ) વિકલ્પો નિવર્તે છે, અને રજ્જુ જ છે એમ અદૈત (નિશ્ચિત થાય છે), તેમ ‘ નેતિ નેતિ ’ એમ સર્વસંસારધર્મશૂન્ય પ્રતિ-પાદક શાસ્ત્રેકરી જનિત વિજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના આલોકકૃત) પ્રકાશ-કૃત) આત્માનો નિશ્ચય છે-‘આત્મા જ આ સર્વ છે.’...’ અમર, અમૃત, અમય, એક જ, અદ્વય છે.’

પ્રાણાદિલક્ષણ સંખ્યવહાર, રજ્જુસર્પવત્, આત્મામાં ફલિપત છે. રજ્જુસર્પાદિલક્ષણા મનોવિકલ્પનાનાં પ્રલય વા ઉત્પત્તિ રજ્જુમાં થતાં નથી; અને રજ્જુસર્પનાં ઉત્પત્તિ વા પ્રલય મનમાં પણ થતાં નથી, અને (આજીવરજ્જુ અને અનંતર મન એ) ઉભયમાં પણ થતાં નથી. યથી દૈત મનોવિકલ્પના માત્ર જ છે.

જેમ મહાકાશથી ઘટાકાશોની ઉત્પત્તિ છે તેમ પરમા-

તમાર્થી જ, રજ્જુસર્પવત્, વિકલિપિત પૃથિવીઆદિ ભૂતસંઘાતની તથા આધ્યાત્મિક કાર્યકારણલક્ષણ જીવોની ઉત્પત્તિ છે.

જેમ ઘટાદિની ઉત્પત્તિષ્કરી ઘટાકાશાદિની ઉત્પત્તિ છે, અને ઘટાદિનો પ્રલય થયે ઘટાકાશાદિનો પ્રલય છે; તેમ દેહાદિ સંઘાતની ઉત્પત્તિષ્કરી જીવોની ઉત્પત્તિ છે, અને દેહાદિ સંઘાતનો પ્રલય થયે જીવોનો, એ આત્મામાં જ, પ્રલય છે. સ્વતઃ (જીવના ઉપાધિ પ્રલય) નથી. (અર્થાત્ જીવોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય ઔપાધિક છે, સ્વાભાવિક નથી.)

જેમ આકાશને, અવિદ્યાએ અધ્યારોપિત, રજોધૂમમલત્વાદિ દોષવસ્તુ છે; તેમ આત્માને, અવિદ્યાધ્યારોપિત બુદ્ધિઆદિ ઉપાધિકૃત, સુખદુઃખાદિ દોષવસ્તુ અને વ્યાવહારિક બંધ-મોક્ષત્વ છે.

એક જ આકાશમાં ઘટ, કરક, અપવરકાદિ આકાશોનાં અલપત્વ, મહત્વાદિ રૂપો ભેદ પામે છે, અને તેઓનાં કાર્ય, - જલહરણાદિ અને નામ-ઘટાકાશ, કરકાકાશ-પણ ભિન્ન છે, તે રૂપ કૃત છે...તે રૂપાદિભેદકૃત સર્વવ્યવહાર છે, પરમાર્થથી નથી. પરમાર્થથી તો આકાશનો ભેદ જ નથી; અને પરોપાધિકૃત દ્વાર વિના આકાશભેદનિમિત્ત વ્યવહાર છે નહીં; તેમ આત્મામાં દેહોપાધિ જીવભેદકૃત જન્મમરણાદિ વ્યવહાર છે. પરમાર્થથી નથી.

પશું પરમાર્થતત્ત્વ છે. પરંતુ પરમાર્થજ્ઞાન ડુર્લભ હોવાથી તે લોકોએ ગૃહાતું નથી. કારણ ગમે તે કોઈ દ્વય વસ્તુના ધર્મના મિથ્યા ગ્રહણના આવેશોકરી (આત્મતત્ત્વસ્વરૂપનું) સુખ અનાયાસે આચ્છાદાય છે, અને દુઃખ પ્રકટ થાય છે. આત્મા, ઉપનિષદ્-આચાર્યોષ્કરી બહુશઃ ઉપદેશાય છે તો પણ જણાવાને શક્તિ નથી. દ્વૈતવિષયથી નિવૃત્ત અને વિષ-

યાન્તરમાં અપ્રવૃત્ત (પરમાર્યદર્શી કોઈ વિરલ જ આત્મસ્વ-
રૂપને જાણે છે) તેવા પરમાર્યદર્શીની સ્થિતિ અદ્વય વિજ્ઞા-
નેકરસઘનલક્ષણા બ્રહ્મસ્વરૂપા થાય છે.

૫ (પરમાર્ય) આત્મતત્ત્વની પ્રતિપત્તિના ઉપાયભૂત આગમ-
પ્રધાન (માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ્નું) પ્રથમ પ્રકરણ છે. અને
તેમાં ઐકારનો નિર્ણય કન્યો છે.

રજ્જુઆદિ-સર્પાદિવિકલ્પના આસ્પદ (અધિષ્ઠાન) સમ-
જેમ પરમાર્ય સત્, અદ્વય આત્મા પ્રાણાદિ (સંસાર) વિક-
લ્પનું આસ્પદ છે; તેમ પ્રાણાદિ આત્મવિકલ્પના વિષય સર્વ
આત્મપ્રપંચ પણ ઐકાર જ છે; અને તે (ઐકાર) આત્મ-
સ્વરૂપ જ છે. કારણ કે ઐકારને આત્માનું અભિધાયકત્વ
(વાચકત્વ) છે.

(મૂલ ઉપનિષદાર્ય.) “ઐ એમ ૫ અક્ષર આ સર્વ
(અર્થજાત) છે. તેનું (પરાપર બ્રહ્મસ્વરૂપ ઐ અક્ષરનું) ઉપા-
ખ્યાન (પ્રસ્તુત વેદિતવ્ય છે.) ભૂતભવત્ભવિષ્યત્ (જે
કાલત્રયપરિછેદ્ય) ૫ સર્વ ઐકાર જ છે અને જે અન્યત્
ત્રિકાલાતીત (કાર્યાધિગમ્ય કાલેકરી અપરિછેદ્ય અવ્યા-
કૃતાદિ) તે અપિ ઐકાર જ છે. ૧

(શંકરભાષ્યમાંથી.) અભિધાન અને અભિધેયં ૫ઓનું
૫કત્વ છે. પણ ઉપરનો નિર્દેશ અભિધાનના પ્રાધાન્યેકરી
કન્યો છે. અવે અભિધાન-અભિધેયની ૫કત્વપ્રતીતિઅર્થ
પુનઃ અભિધેયના પ્રાધાન્યેકરી નિર્દેશ છે. કારણ તેમ ન
થાય તો અભિધાનને તંત્ર અભિધેયની પ્રતિપત્તિ (ગણાઈ)
અભિધેયનું અભિધાનત્વ ગૌણ છે ૫મ આશંકા થાય. ૫મ

૧. બ્રહ્મપ્રતિપત્તિના ઉપાયરૂપ સમીપ વિસ્પષ્ટ કથન. ૨. વાચક-વાચ્ય,
નામ-નામી. ૩. ઉપદેશ.

અભિધાનઅભિધેયનો પક્ત્યપ્રતિપત્તિનું પ્રયોજન છે. (અભિ-ધાનઅભિધેય એ બેને) એક જ પ્રયત્નેકરી યુગપત્ (એક જ કાલે) પ્રવિલાપ કરતાં તેથી વિલક્ષણ બ્રહ્મને (વિદ્વાન) પામે છે.

(મૂલ ઉપનિષદાર્થ.) 'સર્વ (જે 'ઐકાર માત્ર છે' એમ કથ્યું તે) એ બ્રહ્મ જ છે. (એ પણ પરોક્ષ જ કથ્યું ગણાય તેથી પ્રત્યક્ષ વિશેષેકરી નિર્દેશે છે કે:-પ્રત્યક્) 'અયમાત્મા બ્રહ્મ' આ આત્મા બ્રહ્મ છે. તે આ આત્મા ચતુષ્પાદ છે. ૨ (તે ચાર પાદને બદે છે.) (૧) જાગરિત્સ્થાન વદિઃપ્રજ્ઞ સત્તાઙ્ગ (૧૨) એકોનવિંશતિમુખ સ્થૂલભુક્ ધૈશ્વાનર એ પ્રથમ પાદ. ૩. (૨) સ્વપ્નસ્થાન અન્તઃપ્રજ્ઞ સત્તાઙ્ગ એકોનવિંશતિમુખ પ્રવિવિક્તભુક્ તૈજસ એ દ્વિતીય પાદ. ૪ (૩) જ્યાં સુષ્પ્ત (જન) કદ કામ (વિષય) દૃષ્ટતો નથી, કદ સ્વપ્નને દેખતો નથી તે સુષુપ્ત. (એવું સુષુપ્તસ્થાન છે જેનું તે) સુષુપ્તસ્થાન (સપ્રપંચ) એકીભૂત પ્રજ્ઞાનઘન જ (મનનું વિષયવિષયી આકારે સ્પન્દન તેના આયાસના દુઃખના અભાવથી) આનન્દમય (જેવી સ્થિતિ જેણે અનુભવાય તે) આનન્દમુક્ત ચેતોમુલ પ્રાજ્ઞ એ તૃતીય પાદ. ૫

એ (પ્રાજ્ઞ જ સ્વરૂપાવસ્થા સર્વ ભેદાવસ્થા ધર્તા) સર્વેશ્વર, એ સર્વજ્ઞ, એ અન્તર્યામી, એ સર્વની યોનિ, અને (એ જ) ભૂતોનો પ્રભવ અપ્યય (ઉત્પત્તિલય). ૬

(શંકરભાષ્યમાંથી.) આત્માના પરમાર્થ અપરમાર્થરૂપ ચતુષ્પાદ છે. તેમાં અપરમાર્થરૂપ ઉક્ત પાદત્રય, રજ્જુસર્પા-દિસમ, અવિદ્યારૂત છે. અથે રજ્જુસ્થાનીય પરમાર્થરૂપને,

૧. એ મહાવાક્ય છે. ૨. શબ્દાદિ સ્થૂલ વિષયોને મોગધનાર. ૩. (વિષદસંસ્પર્શશૂન્યા) વાસનામાત્રરૂપા પ્રજાવતે વિવિક્ત ભોગ ભોગવનાર.

સર્વાદિસ્થાનીય ઉક્તસ્થાનત્રયના નિરાકરણવતે, શ્રુતિ વદે છે. (મૂલ ઉપનિષદાર્થ.) (ક્રમપાત્ત ચતુર્યપાદ જે તુરીય તે) ‘અન્ત’પ્રજ્ઞ નથી, વહિઃપ્રજ્ઞ નથી, ઉભયતઃપ્રજ્ઞ નથી, પ્રજ્ઞાન ઘન નથી, પ્રજ્ઞ નથી, અપ્રજ્ઞ નથી; (પથી તેને) અદૃષ્ટ અવ્ય-વહાર્ય, અગ્રાહ્ય, અલક્ષણ, અચિન્ત્ય, અવ્યવદેશ્ય, એકાત્મપ્રત્યયસાર પ્રપંચોપશમ શાન્ત, શિવ, અદ્વૈત, ચતુર્થ (તુરીય) માને છે. તે આત્મા તે વિજ્ઞેય છે.’ ૭

(શંકરભાષ્યમાંથી.) પ્રતીયમાન સર્પ ભૂછિદ્ર દણ્ડાદિ-દ્યુતિરિક્તા જેમ રજ્જુ છે તેમ પ્રતીયમાનપાદત્રય-વિશ્વતૈજસ-પ્રાજ્ઞ-રૂપથી વિલક્ષણ તુરીય છે તે તુરીય આત્મા વિજ્ઞેય છે.

“આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા ।

વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્તોઽવિતથા ઇવ લક્ષિતાઃ ॥ ૬ ॥”

માણૂક્ય-વૈતથ્યપ્રવરણ.

જે મૃગતુષ્ણિકાદિ વસ્તુ, આદિમાં અને અન્તમાં હોય નથી, તે મધ્યમાં પણ નથી, એવું લોકમાં નિશ્ચિત છે. તેમ આ જગત્ના દૃશ્ય (ભાવના-પદાર્થના) ભેદો તેઓનો આદિમાં અને અન્તમાં અભાય હોવાથી, અને વિતથ જ મૃગતુષ્ણિકા-દિઓ સદૃશ સદૃશ હોવાથી, તેઓ વિતથ (અસત્ય જ છે) તથાપિ અનાત્મવિદ્ મૂઠોપકરી અવિતથ (સત્ય) જેવા લક્ષિત છે.

દૈત મિથ્યા છે, પરમાર્થથી આત્મા જ એક છે. એ અર્થના ઉપસંહારમાં યોગીશ્વર ગોંડપાદ વૈતથ્યપ્રવરણ વિષયે વદે છે કે:—

(આ લૌકિક વૈદિક સર્વ વ્યવહાર અવિદ્યા વિષય જ છે એમ નિષ્પન્ન થાય છે તો—)

“ન નિરોધો ન યોત્પત્તિર્ન વદ્ધો ન ચ સાધકઃ ।
ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઇત્યેષા પરમાર્થતા ॥ ૩૨ ॥”

‘નિરોધ’ નામ પ્રચય નથી, ‘ઉત્પત્તિ’ નામ જનન નથી, ‘વદ્ધ’ નામ સંસારી જીવ નથી, ‘સાધક’ નામ મોક્ષના સાધનગાન નથી, ‘મુમુક્ષુ’ નામ મોચનાર્થી નથી, ‘મુક્ત’ નામ વિમુક્ત છે વંધ જેનો ઇવો કદં નથી, ઇમ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ઇ વૈનો અભાવ છે. ઇટલે વદ્ધાદિ છે જ નહિ, ઇમ ઇ પરમાર્થતા છે.

મનોવિકલ્પના માત્ર જ ઉત્પત્તિપ્રલય છે. વિનિત્પનાનો ક્ષય થયે અવિકલ્પિતના સત્ત્વનો ઉત્પત્તિ (પ્રાપ્તિ) છે.

રજ્જુમાં સર્પોદિયત્, આત્મામાં અવિચાલકરી દ્વૈતનું અધ્યસ્તત્વ છે. ઇથી હુ સુખી, હુ ઇ, મૂઢ, જાત, મૃત, ... કર્તા, ફલી, સંયુક્ત, વિયુક્ત, ક્ષીણ, વૃદ્ધ, હુ હું, મારાં ઇઓ છે, ઇ આદિઓ સર્વે આત્મામાં અધ્યારોપાય છે. જેમ સર્વ-ધારાદિ ભેદોમાં રજ્જુ અનુગત છે, તેમ પૂર્વોક્ત ઇ સર્વમાં આત્મા અનુગત છે. .... ઇથી અવિચાલ અધ્યારોપિત સુખિત્વાદિ વિશેષ પ્રતિવંધથી આત્માનું સ્વરૂપેકરી અનવસ્થાન છે. (નૈતિ નૈતિ ઇત્યાદિ ઘાત્વોલકરી વેદાન્તશાસ્ત્ર, તે અવિચાલિત પ્રતિવંધનું, નિવર્તક છે. તે પ્રતિવંધ દૂર થયે સ્વરૂપાવસ્થાન થાય છે અને તે) સ્વરૂપેકરી અવસ્થાન જ ક્ષેય છે. . . . . નિર્વિશેષ આત્મામાં સુખિત્વાદિ વિશેષો કલ્પિત છે ઇ આત્મજ્ઞાને નિવર્તે છે

જેમ રજ્જુમાં ‘આ સર્પ, આ ધારા, આ દંડ’ ઇમ રજ્જુ દ્રવ્ય જ કલ્પાય છે, તેમ પરમાર્થસત્ અદ્વય સર્વ વિકલ્પોના આસ્પદમૂત આત્મા જ, રજ્જુસત્, અનન્ત, અસત્ પ્રાણાદિ-સંસાર રૂપ વિકલ્પો કલ્પાય છે.

જેમ કલ્પિત સર્પ પ્રકાશવતે રજ્જુરૂપેકરી નિરૂપ્યમાણ થાય છે ત્યારે કલ્પિત સર્પ રહેતો નથી, તેમ આ જગત્ (તત્ત્વ-જ્ઞાનવતે) પરમાર્યસ્વરૂપેકરી નિરૂપ્યમાણ થયે, રહેતું નથી.

સર્વ અનર્થના પ્રશમનરૂપ અદ્વય જ શિવ અને અમય છે. એથી અદ્વૈતમાં જ સ્મૃતિ યોજાવી.

“તત્ત્વમાધ્યાત્મિકં દૃષ્ટ્વા તત્ત્વં દૃષ્ટ્વા તું વાહ્યતઃ ।
તત્ત્વીભૂતસ્તદારામસ્તત્ત્વાદપ્રચ્યુતો ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥”

માણ્ડૂક્યોપનિષદ્—વૈતથ્યપ્રવરણ.

વિદ્વાન્ આમ વર્તે છે:-પૃથ્વીઆદિ વાહ્યતત્ત્વ અને દેહાદિ-લક્ષણ આધ્યાત્મિકતત્ત્વ, રજ્જુસર્પવત્ અને સ્વપ્રમાયાદિવત્, અમત્ છે, અને વાહ્યાભ્યંતર આકાશવત્ સર્વગત.....આત્મા જ સત્ય છે, અને ‘તે આત્મા તું છું’ એમ તત્ત્વને દેહીને (તે તત્ત્વદર્શી) તત્ત્વીભૂત થાય, અને તદારામ થાય-વાહ્યત્ત્વમણ ન થાય, અને તત્ત્વથી અપ્રચ્યુત થાય.

જેમ કોઈ અતત્ત્વદર્શી ચિત્તને જ આત્મત્ત્વરૂપે જાણી ચિત્તના ચલનથી આત્માને અનુચલિત માનતો, ‘અહુણા હું આત્મતત્ત્વથી પ્રચ્યુત છું’ એમ તત્ત્વથી ચલિત દેહાદિભૂત આત્માને કદાચિત્ માને છે. તેનું મન સમાહિત થયે પ્રસન્ન આત્માને ‘અહુણા હું તત્ત્વીભૂત છું’ એમ કદાચિત્ તત્ત્વભૂત માને છે.

તેમ આત્મવિત્ ધતા છે નહિ. કારણ કે આત્માનું એક-રૂપત્વ છે, અને સ્વરૂપપ્રચ્યવનનો અસંભવ છે. ‘હું સદા જ બ્રહ્મ છું’ એમ તત્ત્વથી અપ્રચ્યુત થાય; આત્મતત્ત્વદર્શન સદા અપ્રચ્યુત છે જેને એવો થાય. (૩૮)

(અપૂર્ણ)

પ્રસ્તાવના.

(વિચારસાગર—પ્રથમાવૃત્તિની)

“તૌવદ્ગર્જન્નિ શાસ્ત્રાણિ જમ્યુકા વિપિને યથા ।
ન ગર્જતિ મહાશક્તિર્યાવદ્દેદાન્તકેસરી ॥”

સર્વાં વિદ્યાનું શિખર તત્ત્વજ્ઞાન છે. અનેક શાસ્ત્રોચી અને કલાઓચી મનુષ્યનું મન અધિષ્ઠિત થયે તે ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રવેશ કરવા પાત્ર થાય છે; તેથી શાસ્ત્રો અને કલાઓ પ સાધન છે અને તત્ત્વજ્ઞાન પ સાધ્ય છે, અને જ્ઞાન જ સુખદાતૃ છે.

આપણા ભરતસંઘનું પ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન,—આ જગત્ના અન્ય યુરોપાદિસંઘો, જે આજ કેટલાંક શાસ્ત્રો અને કલાઓમાં આપણાથી અગ્રેસર ગણાય છે અને આપણા ઉપર સંસારની સમૃદ્ધિમાં ધેષ્ટતા ભોગવે છે, તે પ્યારે છેક અજ્ઞાનમાં હતા સ્વાસ્થી તે આજ સુધી-પશ્ચાત્ પડેલું નથી. આપણા લોકના તત્ત્વજ્ઞાનસંરંધના ઉગ્ગ્રવલ, ઉત્તમ, અને અમર યશ આપણા મહાજ્ઞાની પૂર્વજોષ થયા તો શિખર ઉપર લાવી મુસ્ય સ્થાપ્યા છે કે તેની તુલના,—આજ દેશસાલ અને અધિકારિણી પ્રજા વિષે વહુ પ્રકારે મેદ થતાં, અને સંસારવ્યવહારસંબંધિની વિદ્યાવૃદ્ધિનાં અનેક અમાધારણ અદ્ભુત સાધનો વધતાં પળ,—અજી કોઈ દેશના લોક કરી શકતા

૧ માનાર્થ—યનમા જ્ઞાનુધી સર્વશક્તિમાન વનરાત્ર સિંહ ગર્જે નહિ ત્વાનુધી શિયાલો ગર્જે છે. તેમ માનવીના અવકુરણરૂપ અણ્યમા જ્ઞાનુધી સર્વશક્તિમતી પરમાર્થતત્ત્વોપદેશપરા પરવિદ્યાસવધિ વેદાન્તશાસ્ત્રરૂપ સર્વશાસ્ત્ર-રાત્ર સિંહ ગર્જે નહિ ત્વાનુધી અપશક્તિમતી અપરવિદ્યાસવધિ તર્કવિતર્કમરિત વ્યાવહારિક અપ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રો ગર્જે છે.

નથી, એ દેશીય વિદેશીય વિદ્વાનોનું સર્વત્ર મત છે. યુરોપના કેટલાક અગ્રેસર ગુણજ્ઞ પण्डितો ભરતચંડના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અલૌકિક ઉત્તમોત્તમ વિચાર આગળ અજી માનપૂર્વક નમે છે. એ સત્ય કદં થોડું અભિમાનપ્રદ અને સંતોષકારક નથી.

પરંતુ આપણા અપ્રતિમ પૂર્વજોના અમર યશ પીને દૃષ્ટિ સંતોષ સહિત પાછી ચઢતાં આપણી અવસ્થા સામું જુવે છે ત્યાં શું પરિણામ થાય છે ? જેના સંમુખ અભિમાન અને સંતોષનાં કારણો ક્ષણવાર હતાં, ત્યાં, અપમાન, ભ્રષ્ટતા, પતિતતા, અને તજ્જન્ય લેદ સર્વ છાંયી થસેલાં દેખાય છે. સમજુઓ જેઓ પરાપર વિચાર કરી શકે છે તેઓ તો મૂર્છિત જ થઈ જાય છે. એ તે કેવી વિગ્રમા અવસ્થા !

* * *

પરંતુ સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય એવા સ્વપ્રકાશી પદાર્થો ઘડુ ઘાર છવાઈ રહેતા નથી. આપણે વિમુક્ત થયે અંધવત્ થયા. પણ દેહતા લોકોએ તો દૂરથી પણ પ્રકાશ ઘરત્યો અને, દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતા ન હોય તેમ, આપણા પૂર્વજોનાં મહિમા જોયો અને તેના ગુણ ગાઈ, આપણ પતિત પુત્રોને સચેત કન્યા. કાં તો આમ થયું અથવા તો સૃષ્ટિના આઘાત-પ્રત્યાઘાતનો નિયમ લાગુ પડ્યો. ગમે તેમ થયું પણ આપણા દેશનો ઉત્થાનકાલ સમીપ આવ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, અને યથેચ્છ ઉન્નતિ થશે એ અવે આપણા અને આપણી પ્રજાના હસ્તમાં છે એમ પ્રત્યક્ષ છે. વિદ્યા, વિચાર, અને વિવેકમાં વધીશું તેમ તેમ સર્વપ્રકારની ઉન્નતિમાં-માનસિકમાં, સાંસારિકમાં, રાજકીયમાં, અને ધાર્મિકમાં-વધીશું એ જ સાધનથી આપણો દેશ એકવાર સર્વોપરિ હતો અને એ જ

૧. ગતિનો એક નિયમ છે કે આપણ અને પ્રત્યાષા સમાન અને સામ-જામે રોય છે. જેમ પડ્યું તેમ પાડું એવું સદ્ભૂતું.

સાધનથી અને પાઠો નવા દેશકાલને અનુસરી તેજ પ્રકારની વર્ધમાના ઉન્નતિ તે પામશે. પણ એ મર્મ આપણા યોગ્ય પૂર્વજોના આપણે સુધાય પુનઃ નિવર્તીનું તો જ છે.

આપણા મહાત્મા પૂર્વજોએ અનેક વિષયો ઉપર વિચાર કરી તેઓનું નિરૂપણ કયું છે. અનેક માર્ગો અને અનેક માપનો હોય છે પણ સાધ્ય કરવાનાં વસ્તુઓ ગણિત જ હોય છે. માધ્યનું પણ સાધ્ય તત્ત્વગ્રાહ છે. દેશકાલ પન્થેથી માર્ગ અને સાધનમાં પણ મેટ થઈ સુધારોરધારો થયો જોઈએ, તેમ થાઓ. આપણાં પૂર્વજોએ જે સાધનો અને જે માર્ગોનો ઉપયોગ કરેલો, તેમાં, મધ્યકાલમાં અનેક વિપત્તિઓને લીધે આ ગતીમતિ પૃથ્વી ઉપર આપણ સ્થિર રહ્યાથી પશ્ચાત્-ગામી થયા તેથી, પરદેશીશૈલીઓએ સુધારો યધારો ઘણો કયો છે. તે સાધનોને સમજી તેમનાં સારાં માપનોનો ઉપયોગ કરવો એ આવશ્યક છે. પરંતુ સાધ્ય જે શિસ્તર અધ્યાત્મગ્રાહ કિંમત તત્ત્વગ્રાહ છે, તે સત્ય હોવાથી સદાકાલ અવિચારિ અને સર્વોપરિ રહુ છે, અને રહેશે.

આપણા દેશમાં સર્વોપરિ જ્ઞાન સંપાદન કરવા વહુ માર્ગો હતા એમ જણાય છે. પણ મુખ્ય પદ્ધતિના અંતર્માં સર્વે આગ્રી જાય છે. તે પદ્ધતિના પણ, સંક્ષેપ કરતાં, મુખ્ય ત્રણ ધર્મ થાય છે—૧. સાંખ્ય-યોગ, ૨. ન્યાય-ધૈર્યેષિક, ૩. પૂર્વ-ઉત્તર-મીમાંસા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, આદિનાં સદ્ગુણાધિ નામરૂપનો અનેકા કલ્પનાઓ વિચિત્ર રત્તિ અર્થ મૂઝા થયેલ પ્રતીતિ થાય છે પછી તેમાંથી વિવિધ પયો ચાલે છે, તે તો મતભેદ થયાથી અને વહુ કરીને અજ્ઞાન ઘડ્યાથી લોકોએ ઘાડા વાંધો તેમાં વકરાં પડ્યા કન્યા જેવું થયું છે. તેની સહ્યા થઈ ગઈ અને મૂલ્યવર્તી લોકો વિસરી ગયા

છે, એ રૂઠું છે. પણ વિદ્યાનો પ્રકાશ થયેથી એ અંધકારનો અનાયાસે નાશ થવાનો છે, અને મરત્તખંડી આર્ય લોકનો વેદોક્ત એક જ વર્ણાશ્રમધર્મ છે, તે દીપી નીકળવાનો છે. તેનો શિરોભાગ ઉપનિષદો છે, તેમાં જે પુરુષાર્થ કહ્યો છે તે સર્વોપરી ઉચ્ચ હોવાથી તેને પામવા; મહાશય પુરુષોએ વિવિધ માર્ગો શોધ્યા છે. આજસુધીમાં અધિક ભાગના પण्डित મહાત્માઓએ સ્વોક્તાર કન્યા ઉપરથી તથા નિર્ભયપણે પ્રસિદ્ધ થઈ દેશપરદેશના પण्डितોની કપોત્રીએ ચડ્યેથી પણ જે સુસપ્રદ જણાયો છે એ ઉપરથી, અનુમાન કરી જાંતા ઉત્તર-મીમાંસાનો માર્ગ, પરમધામ, પરમપદ, અથવા ઉત્તમ સ્થાન પર્યન્તનો જણાય છે.

મૂલ્ય આપ્યા વિના પદાર્થ મળતો નથી. જેમ પદાર્થ ઉચ્ચ અને ગુણપ્રદ હોય તેમ મૂલ્ય અધિક. પ્રાણી માત્ર જન્મથી તે મરણપર્યંત જે જે સહે છે, કરે છે, અને રૂઢે છે, અને સંશ્લેષમાં જેની પ્રાપ્તિસાર પ્રાણી પોતાનું જીવન, દુઃખથી વિંધાઈ ગયે સતે પણ, ધારણ કરી રહે છે, તે પદાર્થ સુખ છે, એમ સર્વ વિચારક તત્કાલ કહી શકશે. સુખ જીવનનું પણ જીવન છે. સુખની આશાનો પરિપૂર્ણ નાશ થયે, મનુષ્યને, જીવવું ફેર જેવું લાગે છે, અને દેહનો ત્યાગ કરે છે.

પણ જે સુખ તેને સંપાદન કરવા પ્રાણીમાત્ર સર્વ પ્રકારે શ્રમ કરે છે. પણ એ વિશ્વાકર્ષક વસ્તુ પણ તો ઉચ્ચ છે કે તેની જાંવી પણ થોડાને જ થાય છે. માત્ર તેની છાયાના આ જગત્નાં મનુષ્ય પ્રાણી વાચકા મરે છે, પણ પાછા દાય ચાલી ને ચાલી દેખે છે. કોઈ ચિરલ માગ્યશાલી જિજ્ઞાસુ મનુષ્યો મહાપ્રયત્નથી એની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે. તેનાં મુખ્ય સાધન, વિશ્વા, વિચાર, વિષેક, વિરાગ, પદ્સંપત્તિ

અને મુમુક્ષુતા છે. વિદ્યા આવ્યેથી જ આપણું થંધત્વ જાય છે. પટલે વિચાર કરી સન્માર્ગ પ્રતિ ચઢવાનું વની શકે છે, માર્ગના મુખ આગલ આવતાં જ વિવેકાદિ ચાર સાધનો સંપાદિત કરવાં અવશ્યક છે. કારણ સુખને કિંવા મુક્તિને માર્ગે જવાની યોગ્યતા એ સાધનના પ્રતાપથી જ છે. એ પ્રકારે પાત્ર થઈ જે મુમુક્ષુ ઉત્તરમીમાંસાને માર્ગે ચઢે છે, અને હસ્તપાદરૂપ સાધનચતુષ્ટય સહિત થઈ આત્યંતિક બ્રહ્મસુખ પામવા જાય છે, તેને પરાવિદ્યા દ્વારા, એ શાસ્ત્રના આચાર્ય વેદવ્યાસ શંકરાદિકે જે પરમાર્થની કિંવા ઉત્તમ ફલ-ની-નિઃશ્ચેયસતી-પ્રાપ્તિ કહી છે તે અલૌકિકા અને અનિરૂપ-નીયા છે. એ પરાવિદ્યા, સુખેચ્છકને સુખસ્વરૂપ સિદ્ધ કરી આપે છે. તેનો આભાસ સંક્ષેપથી આ છે:-યથાર્થ જ્ઞાન, દુઃખની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ, અને કેવલ સુખની અથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ.

પરંતુ એ ઉત્તમોત્તમ સુખની પ્રાપ્તિને માર્ગે જવાને પ્રથમ યોગ્ય થયું જ મહાકઠિન છે, તો તે ઉપર ચઢવું તો તેથી પણ કઠિનતર હોય જ. એ મહત્ અમૂલ્ય વસ્તુ સંપાદિત કરવા અથાક થમ, સહનતા, અને વિષયસુખના બલિદાનરૂપિ મૂલ્ય આપવું પડે છે.

એ માર્ગે નથી વળ્યા એવા વધુ પ્રાણીઓનો કેવી અવસ્થા છે? તેઓ જન્મે છે ત્યારથી સુખની ઇચ્છા તો કરે છે, કારણ કે તે પ્રકૃતિજનિતા છે. પ્રથમ વાલ્યાવસ્થામાં રાવાપીવાના અને રમવાના પદાર્થમાં સુખ જાણી તે પ્રતિ પ્રાણી રોટે છે, પણ તેમાંથી સુખ મળતું નથી તેટલામાં યુવાવસ્થા આવે છે, તે અવસ્થામાં સ્ત્રીધનાદિકમાં સુખ જાણી તે પ્રતિ મનુષ્યો ધાય છે, અને તેના ભ્રમણમાં એવા તો ભ્રમી જાય છે કે તેનો મોહ

તેઓને ચઢી જઈ, તેથી મરણપર્યન્ત દીન અને દુઃખી રહી નાશ પામે છે. સંસારમાં સદા રચીપચી રહેવું. ૫ અજ્ઞાનનું વંધન ન છૂટ્યાનું ચિહ્ન, અને કેવલ દુઃખનું મૂલ છે.

જેઓને સત્સમાગમ થઈ વિદ્યાનો લાભ થાય છે, તેઓને દુઃખ ઓછું થવા માંડે છે. પ્રથમ સકામ અને પછી નિષ્કામ સુકર્મો કરે છે, તેમ તેમ તેઓ સુખપાત્ર થવા માંડે છે. પછી પુરુષકાર પ્રમાણે આ જન્મમાં કે જન્માન્તરે તેઓ કૃતકૃત્ય થાય છે. આ યોગ્યતાજનક સાધક દશમાં વધુ વિદ્યાઓ જાણવાની હોય છે અને વધુ કર્મો કરવાનાં હોય છે. જેમ ભોજનની સિદ્ધિસાદ અન્ન, જલ, અગ્નિ આદિ અનેક સાહિત્યોની અપેક્ષા છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી સુખ મેળવતાં પૂર્વ વધુ સાહિત્યોની અપેક્ષા છે. ईश्वर ब्रह्माण्ड અને जीव, संबंधी વિદ્યાઓ તથા शुद्ध-स्थिर-मन અને सत्कर्मादि સાહિત્યોની આવશ્યકતા છે. વિદ્યાથી અને સત્કર્મોથી અંતઃકરણ નિર્મલ થાય છે ત્યારે જ તે ઉત્તમ જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા પાત્ર થાય છે. મોક્ષસુખની इच्छावान्ને શા શા વિધિ અને નિષેધ છે, અને ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ અધિકારી પૂર્વસંસ્કારપ્રમાણે કેવે કેવે પ્રકારે ચિરકાલે યા અલ્પતર કાલે મુક્તિ પામે છે; તેઓને કેવી શંકાઓના અંતરાય આવે છે; તે કેવાં સમાધાનેકરી નિવારાય છે; યથાર્થ આત્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન થયે તેઓના કેવા સિદ્ધાન્ત થાય છે; અને સર્વ પ્રકારે કેવા સુખી થાય છે; ૫ આદિ સર્વ વિચારસાગરમાં વિસ્તરથી આવશે, ઘટલે તે વિષયે અન્ન વિસ્તરની અપેક્ષા નથી.

उत्तरमीमांसाशास्त्र, જે વૈદાન્ત નામ જ્ઞાનનું શિષ્ટર કહેવાય છે:—‘वेद’ નામ જ્ઞાન અને ‘अन्त’ નામ શિરોભાગ અથવા અન્તભાગ છે, તેવિષે આ દેશની અજ્ઞાનદશામાં તે

શાસ્ત્રના યથાર્થ જ્ઞાનથી અજ્ઞાની છે તેવા લોકોમાં કેટલાક કુતર્કો ચાલે છે.

મહાન્ ઉત્તમ વિચારો મંદબુદ્ધિ સમજી શકતી નથી, તેવે સમયે પોતાની શક્તિ મંદા છે એમ માન્યા કરતાં, તે વિચારોની ઉત્તમતામાં દોષારોપણ કર્યું તેને મુલમ લાગે છે. એક સુગંધી પુષ્પમાંથી એકાર્ધપત્રિકાનો પળ કટકો તોંડેલો ચોંટેલો લઈ પછી તેમાં ફરે સુવાસ નથી એમ કહે અને ધીજાને મનાવવા વાદ ફેરે, તેમ અસિલ ગ્રંથમાંથી એક ઘે ત્રુટિતમર્દિત ધાત્ર્યોને લઈ હિષ્ત્ર મિશ્ર કરો તે ઉપર વાદવિવાદ કરવાનાં ચાલ એક પાસ વહુજનોને પડી ગયાં છે: તેથી તેઓ સદા દુર્ભાગી રહે છે. તેમ ધીજી પાસ એ સર્વોપરી શાસ્ત્રને જાણનાર માનનાર કદેચરાવનારા અપાત્ર, કાચા, અને કેટલાક તો કુપાત્ર લોકો, પોતાના દુષ્ટ સ્વાર્થને પાવર્તા ધાત્ર્યોને પકડીને તેનો દુરુપયોગ કરી, આપ્તા શાસ્ત્રને હહોલી નાંખી તેના ઉપર કલંક લાગે છે, તેથી જેમ માટીના કાચા ઘડામાં દુર્ગંધી પદાર્થ ભર્યા પછી સર્થનું જીવન નિર્મલ જલ તેમાં ભરેથી, તે અપાત્ર ઘડો ભાગી જાય અને જલને મલિન કરી નાખી, તેમાં ધીજા લોકોનો અનાસ્થા ઉત્પન્ના કરે, તેમ થયું છે.

***

મહાસિદ્ધાન્તો અને વિચારો સામાન્યા બુદ્ધિમાં વિપરીત ભાસે છે, ઘટલું જ નહિ પણ સાદા બુદ્ધિમાનોને પણ, તેસંવંધિ લક્ષપૂર્વક યથાર્થ જ્ઞાન મેલવતાં સુધી, તેમાં વિલક્ષણતા લાગે છે. શાસ્ત્ર અજ્ઞાતજ્ઞાપક તથા અપૂર્વવોધક હોય છે. ચંદ્રમાથી પ્રદો અને તારા વિશાલ છે, એ વાર્તા અમળ મનુષ્યના મનમાં ઉતરતી નથી, પણ સગોલવેત્તાઓને એ પ્રમાણસિદ્ધ છે.

***

કેટલાકોનું એમ સમજવું અને કહેવું છે કે,-વેદાન્તશાસ્ત્રના

મત અને વિચારો પ્રમાણે લોકો ચાલે તો આ જગત્નો વ્યવહાર અટકી પડે, તથા તેમાંના વિચારો યવા છે કે મનુષ્ય પ્રાણી તે પ્રમાણે વર્તી શકે એ અશક્ય છે, इत्यादि.

જે છે કે વેદાન્તના વિચારો સર્વોપરી છે, અને તે સ્વીકાર કરનાર યથાર્થવેદાન્તી હોય તો તે નીચ કર્મ કરે નહિ. પરંતુ તેની સાથે એ પણ જાણ છે કે, એ દશા સર્વને દુર્લભા છે, કારણ ઉચ્ચગતિ કરતાં નીચગતિનું વલ આ જગત્માં અત્યંત છે, તેનો સર્વને અનુભવ હોવો જ જોઈએ પણ ઘાતસારૂ કદાપિ એમ માનિયે કે વેદાન્તમાર્ગે વધુ મનુષ્યો ઘડી શકે, તો પણ તેમ થયેથી જગત્ના વ્યવહાર અટકી પડે એવું અનુમાન કરવું તે જાણ છે જર્મનીમાં પ્રથમ જ્યારે સર્વ બાલકોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની, ધારાથી અગત્ય પાડી, ત્યારે વહુજનાનું એવું મત હતું કે વિદ્યા વધેથી લોકો યુદ્ધના કામમાં અનુપયોગી થઈ જશે પણ વિદ્યાથી તેઓ યુદ્ધ કરવા વધારે યોગ્ય થયા, એ, તેઓ પાછલ્લથી આસ્ટ્રિયા અને ફ્રાન્સ સાથે લડ્યા તે કાળે સિદ્ધ થયું વેદાન્તી વિષયેની શકા પણ ઉપરના જેવી છે વીજી કલ્પના પણ તેવી જ નિર્મૂળા છે

* * *

મનુષ્ય જન્મે ત્યાર પછી આછામાં જોછા પાંચથી તે અગિયાર વર્ષ સુધીમાં વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ કરવા, તે આછામાં આછો નવથી તે વધતા છપ્પીશ વર્ષ સુધી પ્રત્યક્ષ પાત્રી, ચાલુ રાજ્યો એ પ્રમાણે વિદ્યાભ્યાસ પરિપૂર્ણ થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ કરવા. તેમાં સર્વાર્થે ધન, અધિકાર, માન, પ્રતિષ્ઠા મેળવી તેઓ સંન્યસ અને સદુપયોગ કરવા અને હાથ દિતાય ગૃહસ્થાશ્રમ ગાળવા, તે છેજ પાતાના પુત્રને ત્યાં પુ

થઈ તે, પોતાનો પુત્ર કુટુંબનો માર વહે પણ થાય ત્યાંસુધી ચાલુ રાખવાની છૂટી છે. પછી વાનપ્રસ્થ થયું. (આ અવસ્થાએ પાહોંચતાં ઓછામાં ઓછા આશ્રમે પચાસ અને વધારે ૮૦-૨૦ સુધી વર્ષના વયની ગણના થાય છે.) એ અવસરે વિદ્યા, પ્રયોગ અને અનુભવથી પરિપક્વા થઈ, ફલ આપવા યોગ્યા થાય છે. ત્યારે મનુષ્ય અધિકારી થઈ તત્ત્વજ્ઞાનને પાત્ર થાય છે. ઘીંજા પક્ષે કોઈક ગિરલ પૂર્વસસ્કારી ઉત્તમ અધિકારી હોય તો તે વહેલા પળ ગિજ્ઞાનનું પાત્ર થાય છે, પણ તે ગિરલ અપ્રમાણે જગતના પ્રાણીઓના અભ્યુદયસારુ પ્રવૃત્તિલક્ષણવાળો, અને નિઢેયસસારુ નિવૃત્તિલક્ષણવાળો, એમ ઉભયલક્ષણવાળો વેદધર્મ છે પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિકી હોવાથી તથા તેનું વર્ણન ઉતરતી પક્તિના પ્રથમા સારી રીતિએ કરેલું હોય છે તે મુમુક્ષુએ પ્રથમ જાણેલું હાથે જ જાણ્યે એમ માની, પ્રવૃત્તિવિષે માત્ર સંક્ષેપમા લખી, ઉચ્ચપક્તિના પ્રથોમા અપૂર્ણવિચારો ઉપર વધારે વિસ્તર કરવામા આવે છે કારણ જાણેલી સામાન્યતાતા જણાવવામા નહિ, પણ ઉત્તમ વિચાર જ જણાવવામા અપૂર્ણતા છે

તત્ત્વજ્ઞાનના પાત્ર થવા વધુવિદ્યાઓ મળવાની અને અસંખ્ય સત્કર્મો કરવાની અપેક્ષા છે કારણ અતઃકરણની શુદ્ધિ, વિદ્યા અને સત્કર્મ વિના, થતી નથી, પણ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે અતઃકરણ શુદ્ધ અને નિશ્ચલ થાય છે, ત્યારે જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ, જે વેદાન્તનું ફલ છે, તે થાય છે વેદાન્તમાં કહેલું પરમપુણ્યાર્થ પામ્યા પછી પણ કંઈ જ કરવું નહિ, એમ નથી, તો તેની પૂર્વે સાધનદશામા તો એમ હોય જ કેમ ? તેમા તો એ પરમ ઉત્તમ જ્ઞાનને પાત્ર થવા, અતઃકરણની શુદ્ધિસાથે સર્વ પ્રકારે સત્કાય કરવા અવશ્ય આજ્ઞા કરેલી છે

ए विचार पूर्वे थई गयेला महात्माओंनां प्रमाण अने दृष्टान्तथी सिद्ध थाय छे.

श्रीसद्गुणमूर्ति रामचंद्रजीए प्रथम मुमुक्षु थई ज्ञान प्राप्त करी, पछीथी लोकसंग्रह साय गृहस्थाश्रम लई, अनेक पराक्रमो करी, राज्यभार बह्यो छे. तेम ज जनकविदेहीए पण राज्यभार सारी रीतिए बह्यो छे. तथा तेओना गुरु वसिष्ठा-दिए पण अनेक सत्कर्म कन्यां छे.

वेदान्तप्रस्थानत्रयमांनो ब्रह्मसूत्र नामे ग्रंथ श्री वेदव्यासे रच्यो ए पूर्णज्ञानदशामां रच्यो छे, अने तेओए ज 'महा-भारतादि' विशाल ग्रंथो रच्यो छे. तेम ज श्रीशंकराचार्ये उपनिषदादि प्रस्थानत्रयनां भाष्यो अने उपदेशसाहस्री आदि ग्रंथो गुंथ्यो, तथा दिग्विजय महाधम लई कन्यो, ए सर्व, ज्ञान प्रकटित थया पछी लोकसंग्रहसाय कन्युं छे.

तेम ज वेदान्तप्रस्थानत्रयमांनो श्रीजो ग्रंथ “भगवद्गीता तेमां श्रीकृष्णे अर्जुनने यथार्थ ज्ञान समजाव्या पछी अर्जुने स्वधर्म समजी महाभारतनुं युद्ध कन्युं ए एक ज दृष्टान्त निःसंशय निर्विवाद रीतिए सिद्ध करे छे के, वेदान्तज्ञान मनु-ष्यने स्वधर्मनां सत्कार्य करवामां लेशमात्र पण बाधकारक नथी. ते कुकर्मथी साले छे अने सत्कर्ममां प्रेरी उत्तेजन जापे छे.

निष्काम कर्म करवा वेदान्तनो आशय जणाय छे, अने ते उत्तम छे. कारण तेथी परोपकारनां अधिक कर्म करवा उत्साह थाय छे. जवश मूर्ख अने पंडित सर्वनो, एक क्षण पण, कर्म करवा ए-प्रवृत्तिज गुण होवाथो, कर्म कन्या विना जतो नथी; पण तेमां अंतर ए छे के बहु लोक सक्त थई कर्म करे छे, अने पण्डित वेदान्तीओ असक्त रही लोकसंग्र-हना उत्तम हेतुथी करे छे.

સર્વ સમજુઓ માન્ય કરશે કે સકામ નામ સ્વાર્થ અને ફલની આશાએ કામ કરનાર કરતાં, નિષ્કામ નામ સ્વધર્મ સમજી કર્મતા ફલની સ્પૃહા વિના જે કામ કરનાર મનુષ્ય છે એ અધિક જનોનું કલ્યાણ કરી શકે છે, પરંતુ જ નહિ, પણ તેમાં નિષ્કામ કર્મ કરનાર ઉત્તમ છે. સકામ કર્મ કરનારની કામતા પૂરી થતાં અથવા વચ્ચે કઈ અંતરાય આવી નિરાશ થતાં તે કર્મ મૂકી દે છે. એવી રીતે કામ કરનારની મહત્ત્વ કર્મો થતાં નથી. તેવાની મ્યાર્થથી સંકોચાયેલી મર્યાદા અતિ અલ્પા હોય છે. નિષ્કામ કર્મ કરનારના કર્મની સીમા વિસ્તાર થતી અને ઉચ્ચતા સાથે સદાપ્રદિણી હોય છે. સકામ કર્મ-કર્તા પરપ્રકાશ પદાર્થ જેવા અને નિષ્કામ કર્મકર્તા સ્વપ્રકાશ પદાર્થ જેવા છે. કામના કોઈ પ્રકારે શિથિલા થયેથી સકામ-કર્મકર્તા નિર્માલ્ય થઈ જાય છે. નિષ્કામકર્મકર્તા સદા ઉત્તેજિત રહે છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, અન્ય કરતાં શ્રેદાન્તી સારાં કર્મ કરવા અધિક યોગ્ય છે. કોઈએક પક્ષીને બંધન વાંધું હોય તે થોડાકમાં ઊંઝી તરફથી પેલા બંધનને હીંધે પાછું જ્યાં હતું ત્યાં ને ત્યાં આવી વેસે છે, તેવો સકામ કર્મકર્તા છે. નિષ્કામ કર્મકર્તા દૂરા અને સ્વતંત્ર ઉચ્ચગામી છે.

ઈશ્વરમાં અને સર્વ જીવોમાં સર્વગત ચેતન એક છે, એથી અદ્વૈતસ્થાપન થાય છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ ચચાર્થ જ્ઞાન થયે જીવનો જીવમાય જઈ સર્વાત્મભાવ થાય છે, અને બંધના નાશકરી સ્વતંત્ર વિદેહકેવલ થઈ સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્માં એકતા પામે છે. એ ચાર્તા બહુજનોને વુદ્ધિમાં વેસતી નથી. અને તેમાં તેઓનાં દોષ પણ નથી. એ સર્વોપરી પરમ રહસ્ય સિદ્ધાન્ત અતિ સૂક્ષ્મ છે, અને સંસ્કારીઓથી જ સમજાય છે. કોઈ પ્રજાવીડક નિર્દય રાજાની રંક દાસજેવી પ્રજાને,

પ્રજાતંત્ર રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતાવિપે અને સુખવિપે સમજ પડવી કઠિન છે, તેના કરતાં પણ ઉપરનો સિદ્ધાન્ત કઠિન-તમ છે, તે સંસ્કારી મનુષ્યો સંપ્રદાયપૂર્વક સમજવા મહા-પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે જ સમજાય છે.

મહાન્ સિદ્ધાન્તો સંપ્રદાયપૂર્વક અનુભવી જ્ઞાનીઓ પાસે શીખવાની અપેક્ષા છે. નહિ તો અર્થના અનર્થ સમજાય અને કુમાર્ગે ચઢી દુઃખી થવાય. આગગાડી અને આગબોટ દૂરદેશ પહોંચાડવાને બહુ ઉપયોગિની છે, પણ તેને યોગ્ય માર્ગે ચલાવવાની કલા જાણનારા નાયક વિના આપણે તેમાં વેશી ગમે. એ માર્ગે ચલાવી દૃષ્ટ સ્થલે જ્યાં નીકળિયે તો નાશ પામિયે. પારમાર્થિક શાસ્ત્રો પણ તેના જ્ઞાતાદ્વારે અત્યુપયોગી અને પરમપુરુષાર્થ પ્રતિ પહોંચાડે છે. સમુદ્રનું જલ, પીનારને ચારું લાગે છે, પણ તે વર્ષાદ્વારે આપણને મેઘ આપે છે, ત્યારે મિષ્ટ હોય છે, તેમ વિવેકી જ્ઞાનીદ્વારા આપણાં જ શાસ્ત્રો મિષ્ટ લાગે છે.

સત્ શાસ્ત્ર, ગુરુ, અને શિષ્ય એઓની ત્રિપુટી, પદાર્થ, પ્રકાશ, અને નેત્ર આદિ इन्द्रियोની ત્રિપુટીને મળતી છે. પદાર્થ ઉપર પ્રકાશ પડે અને આપણે નેત્રે દેખતા હૃદયે તો યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. એ ત્રણમાંથી ઇકની પણ ચામી હોય તો યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી.

નિઃસારસંસારસાગરમાં ગુરુ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. એક પથરા જેવા, જે પોતે વૂઢે અને પોતાનો આશ્રય લેનારને વૂઢાડે; બીજા પથ્ર જેવા, જે પોતે તરી શકે પણ બીજાને તારી શકે નહિ, ત્રીજા નૌકા જેવા, જે પોતે તરે અને બીજાને પણ તારી શકે. એમ કનિષ્ઠ, મધ્યમ, અને ઉત્તમ ગુરુ હોય છે. તે ઉત્તમ ગુરુદ્વારા જ્ઞાન યથાર્થ મળી શકે છે.

શિષ્ય પણ ઘ્રણ પ્રકારના હોય છે. એક પામર તે ધગધગતા લોઢા જેવા હોય છે; જેના ઉપર ઉપદેશરૂપ જલના છાંટા આવતાં તે વઢી જાય છે. શીજા વિષયી તે પણ જેવા હોય છે; જેના ઉપર ઉપદેશરૂપ જલના છાંટા આવતાં તે મોતી જેવા દેખાય છે. શુકિમાં (જેમાં મોતી થાય છે તે શીપમાં) સ્વાતિજલનાં થિંદુ પડે છે તેનાં મોતી થાય છે એમ માની, શીજા મુમુક્ષુઓ શુકિ જેવા ગણાય છે, તેઓ પ્રતિ ઉપદેશ સફળ થાય છે.

જેમ કિરણાલેખ્યકલામાં (ફોટોગ્રાફીમાં) સૂર્યનાં કિરણ, શુદ્ધ થઈ સંસ્કાર પામેલા નિશ્ચલ કાચ ઉપર, ક્ષણવારમાં યથાર્થ પરિપૂર્ણ ચિત્ર પાડે છે, તેમ બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રોત્રિય ઉત્તમ ગુરુ, શુદ્ધ થઈ સંસ્કાર પામેલા નિશ્ચલ અંતઃકરણ ઉપર યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રતિમા પાડે છે.

હાલ જે શાસ્ત્રોની દશા થઈ છે તેમાં શાસ્ત્રોનો દોષ નથી પણ તેના અયોગ્ય દુરુપયોગ કરનારાનો દોષ છે. દૂધ જેવો પુષ્ટિદાતા પદાર્થ છે, તે એક જાતના તાવચાલું મનુષ્ય પિયે છે, તો તેને હાનિ કરે છે, અને ક્ષેરી પ્રાણી પિયે છે તો તે દૂધનું વિષ થાય છે, એ ચરું, પણ તેમાં દૂધનો દોષ નથી. પેલા અપાત્ર પીનારાનો દોષ છે. એવા પ્રસંગે જે દૂધનો દોષ કહાડે છે તે અજ્ઞાની ગણાય છે. તે જ રીતિએ કુપાત્ર મનુષ્યાંના સંગથી સત્શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો વિકારી દેખાય તેમાં તે સત્શાસ્ત્રને દૂષિત ગણનાર, સમજુઓની દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાની ગણાય છે. દુરુપયોગ કરનાર કુપાત્રોના દોષથી સત્શાસ્ત્ર, છે તેથી કદાપિ વિપરીત દેખાય, પણ તેસારૂ વિવેકીઓએ મમાલું જોડ્યે નહિ.

આ સમયમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોના તરી આવતા વિચારોમાં આમ

ગણાય છે:-મનુષ્યોમાં સ્વતંત્રતા, સમતા અને વંધુતા, પશોનું સ્થાપન થયે વહુ સુખ મલ્લશે; અને જગતનું કલ્યાણ, સંવૃદ્ધિમાં અને સફલતા કિંવા સાર્થકતામાં રહ્યું છે. આ કાલના સર્વ પંડિતોના પ્રયત્ન એ માર્ગ પ્રતિ ચલી એકાગ્ર થતા જાય છે. આજની કપોટીય કપતાં પણ આપણાં શાસ્ત્રોના વિચારો કેવા કુંદન જેવા છે, એ વિવેકથી ઘાંચનારને તત્કાલ જણાઈ આવશે.

સ્વતંત્રતા સંબંધમાં આપણા ભરતખણ્ડીય જનોના પણ ઉત્કૃષ્ટ વિચાર છે કે અવધિ. પ્રાચીન અષ્ટાવક્રગીતામાં વદે છે કે:-

“સ્વાતંત્ર્યાત્સુખમાપ્નોતિ સ્વાતંત્ર્યાલ્લભતે પરમ્ ।

સ્વાતંત્ર્યાન્નિર્વૃત્તિ ગચ્છેત્સ્વાતંત્ર્યાત્પરમં પદમ્ ॥”

અ. ૧૮ । ૫૦.

સ્વાતંત્ર્ય કિંવા સ્વતંત્રતાનું એકું લોકોત્તર સર્વોપરિ મૂલ્ય અન્યું છે. સમતા તથા વંધુતા સંબંધમાં પણ તેવા જ આત્યંતિક શ્રેષ્ઠ વિચારો છે.

વેદાન્તના ભગવદ્ગીતા નામે વિશ્વમાન્ય ગ્રંથમાં વાક્ય છે કે-

“સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

દેક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥

અ. ૬ । ૨૧

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।

સુખં વા ગદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ” ॥

અ. ૬ । ૩૨

એ કેટલા શ્રેષ્ઠ વિચાર છે. મનુષ્યને માત્ર જ્ઞાતા જેવા જ ગણીને અટકવાનું નથી પણ તેઓને પોતાના જેવા જ માનવા. હાલના ઉપરિ ગણાતા વિચારથી પણ એ ઘાત કેટલી ગુણીત

1 Liberty, Equality & Fraternity. 2 Progress and Fruit or Utility.

સર્વોપરિ છે. વહુકરીને મનુષ્યને (પોતે પરમ પ્રેમાસ્પદ હોવાથી) પોતાના ઉપર જેટલી પ્રીતિ છે એટલી 'કોઈના ઉપર નથી. જેમ શર્કરા અને લોટઆદિથી પકાવ થઈ તે મિષ્ટ લાગે છે, તે શર્કરાના સંબંધથી છે, તેમ અન્ય પ્રિય લાગે છે તે પોતાના સંબંધને લીધે જ, -તે પદાર્થ અનુકૂલ હોય તો, -પ્રિય લાગે છે. એ સત્યતાને માનસિક શાસ્ત્ર સમજનાર અને ગંભીર વિચાર કરનાર સમજશે. શ્લોકમાં સૂચવેલી રીતિએ પોતાના સમાન સર્વે લોકને ગણેથી ઉપયોગી થઈ જે લોકહિત થાય, એવું વીજા કયા વિચારથી થાય એમ છે? 'આત્મવત્ અથવા સ્વસમાન સર્વને ગણી સમદર્શી થવાનો, અને સર્વને સુખદુઃખ પોતાનાં સમાન થાય છે એમ ગણવાનો,' એ વેદાન્તનો સર્વોત્કૃષ્ટ હેતુર્ગર્ભિત અતિઅર્થવાન્ પણ અતિસૂક્ષ્માકાર કરેલો સિદ્ધાન્ત, તે સમજી, તે પ્રમાણે જો મનુષ્યો ઘટે તો જગત્તું કેટલું કલ્યાણ થઈ સર્વે સુખ ઘટે, એ સમજવું વહુ કઠિન નથી. પણ વેદાન્તના વિચારો પ્રમાણે ઘટતાં મનુષ્ય મટીને દેવ થવાય અને આ દુઃખિ જગત્ સુખિ સ્વર્ગ જેવું પ્રતીત થાય એમ કહેતાં કોણ અટકાવી શકે એમ છે?

સંવૃદ્ધિ અને ફલ એની તો વેદાન્તમાં સીમા જ નથી. વેદાન્તની સંવૃદ્ધિ અને વેદાન્તનું ફલ એ તો 'ન ભૂતં ન ભવિષ્યતિ.' આ જગત્માંના અન્ય કોઈ દેશના મહાન્ પંડિતાં એટલી સીમા સુધી જઈ શક્યા સમર્થ થયા નથી.

હાલ એક ડાર્વિન નામે પંડિતે યૂરોપવંડમાં અનેક શાસ્ત્રોનાં સાધનથી આવા વિચાર સિદ્ધ કરાવા માંડ્યા છે કે, પૂર્વે માત્ર નીચ યોનિનાં પશુ પ્રાણી હતાં તેનું પરિણામ અથવા સંવૃદ્ધિ થતાં તે વાનર થયાં અને વાનર સુધરીને અથવા સંવૃદ્ધિ પામેથી મનુષ્ય થયાં છે; રહ્યાં આગળ આવી વાર્તા અટકી છે.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં અનેક યોનિઓ કહી છે. તેમાં અનુક્રમે ચઢતાં મનુષ્યયોનિમાં અવતાર થાય છે. અને તે મનુષ્યયોનિમાં ઉત્તમોત્તમ સંવૃદ્ધિ અને ફલ કેવાં કહ્યાં છે તે જુઓ. તે મનુષ્યયોનિમાં આવી જે મનુષ્ય વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી, સત્કર્મોં કરે, અને તેથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થયે જ્ઞાનમાં પણ ઉત્તમ જે અધ્યાત્મજ્ઞાન તે મેળવે તો, ભગવદ્ગીતાના ૧૪ મા અધ્યાયમાં કહે છે તેમ તેની પટ્ટલી વધી ઉત્તમ સંવૃદ્ધિ થાય કે 'તે ભગવાન્ સાધર્મ્યને પ્રાપ્ત થઈ' નામ શુદ્ધ સત્ત્વગુણી થઈ, પરમેશ્વરમાં એકતા પામીને સર્વોપરિ સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ પામે છે.

પછી કેઈ સંવૃદ્ધિ કે ફલ વધારે હોવા સંભવ છે? કોઈ નહિ. સ્થલસંકોચને લીધે અધિક વિચાર અને સમાધાનો અગ્ર ન લખતાં માત્ર ધ્યાનગી થતાવી વિરમવા અગત્ય પડે છે. પરમેશ્વરમાં એકતા પામવાની વાર્તા, ભાગલાગલક્ષણાથી યથાર્થ ન સમજનારને, મઢકાવે પછી છે સ્ત્રી, પણ તેની સમજ વધુ સારી રીતિપ 'વિચારસાગરમાં' આપી છે, તેથી શંકાઓનું સમાધાન થશે. એ વિચાર પરા ભક્તિનું શિસ્તર છે. નવી રીતિપ એનું પૃથક્કરણ અને એકીકરણ કરતાં સંક્ષેપમાં આમ છે:—આપણામાં ઉત્તમોત્તમ જે ભાગ છે, તે સર્વ-ધ્યાત પરમેશ્વરનો છે; અને આપણો મોક્ષ થયેથી. તે ભાગ ડરનો આરોપ દૂર થઈ તે પાછો પોતાના મૂલમાં એકતા પામેલો પ્રતીત થાય છે. હાલમાં જ એક (adiameter) સૂર્યકલા-માપક અથવા સૂર્યકલાધીન નામે એક યંત્ર બનાવ્યું છે. તેને સત્તા અને સ્ફુરણ સૂર્ય આપે છે. તેમાં સૂર્યનું તેજ પટ્ટલે પ્રતાપ આવી તેને ગતિમાં રાખે છે. તે યંત્ર ઢૂટ્ટી ગયેથી તેમાં આપેલાં કિરણો અથવા સૂર્યનાં પ્રતાપ, સૂર્યના મહત્ વ્યાપક

તેજમાં એકતા પામ્યો એમ પ્રતીત થાય છે. ફરંક અંશે વિદેહ-મુક્તિ પામ્યેથી એને મલતી, સુન્દર જ્ઞાનીનો જીવભાવનો વાઘ થઈ, આનંદઘનબ્રહ્મ સદૃશ એકતા થાય છે. એ સર્વોત્ક્રષ્ટા પરમ એકતા મહાપુરુષોના મહામિલાપને યોગ્ય છે.

એક વીજી ઘાતાં પણ લક્ષમાં રાખવાની છે કે, કોઈ એક ફલ પ્રાપ્ત કરવા, પૂર્વે સૂચવ્યા પ્રમાણે અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. કોઈ ફરંક સાધનથી અને કોઈ ફરંક સાધનથી ફલની પ્રાપ્તિ કરી લે છે કોઈ સ્થળે જવું હોય ત્યાં, કોઈ પગે, કોઈ ગાડામાં, કોઈ ગાડીમાં, કોઈ ઘરુણાગ્નિ-સ્થમાં, અને કોઈ વિમાનમાં જાય છે. દેશકાલ વદલાય તે સાધનોમાં ફેરફાર પડી જાય છે. તે રીતિએ પરમધામે પહોંચવા સારુ જે સાધનરૂપ વિચારો આપણાં શાસ્ત્રોમાં કહેલા છે તેમાં દેશકાલ વદલાતાં ફેરફાર થયા છે અને થશે. કેટલાંક સાધન નિર્વલ કે અયોગ્ય પ્રતીત થશે. પરંતુ સર્વ વિવેકી ઘાતનારાઓએ વેદાન્તશાસ્ત્રના ગ્રંથ ઘાતતાં એક ઘાતાં લક્ષમાં રાખવી કે, તે સમયે પ્રચલિત વિચારોમાંના વાધક વિચારોને ટંકવા અને સારાને પુષ્ટિ આપવા કેટલુંક ટંકનમંડન હોય છે. કેટલોક લેખ માત્ર શિષ્યોનાં મનમાં જે શંકાઓ હોય છે તેના સમાધાનાર્થે શિષ્યદષ્ટિએ જ લખાયો હોય છે, શ્યાદિ. તેમાં આવતા વિચારોને સાધન અને સાધ્ય થવા બે ભાગમાં વહેંચી નાંખવા; તથા તાત્પર્યજ્ઞાનસારુ ઉપક્રમોપસંહારાદિ પર્લિંગ કહ્યાં છે તે લક્ષમાં રાખી વિવેકથી ઘાતવું પડેલે વિરોધાભાસ દૂર થશે.

વેદાન્તશાસ્ત્રના ગ્રંથો ઘાતતાં ઘડી એકા ઘાતાં સર્વે સજ્જનોએ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે:-તેમાં ગ્રંથે ફાલના-ભૂત, વર્તમાન અને મવિષ્યવત્તા-વિષયોવિષે લખેલું હોય છે.

તેમાં માયાની અનર્ગળા અને અનિર્વચનીયા શક્તિનાં વિચિત્ર કાર્યો છે, તે વિષે જે જે લખેલું છે તે તે, વાદવિવાદ અને ચર્ચા થતાં જે ઓછું વાધકારક લાગ્યું છે તે લખ્યું છે. કારણના ગુણ કાર્યમાં આવે છે એ ન્યાયપ્રમાણે અચિન્ત્યા અને અનિર્વચનીયા માયાશક્તિનાં કાર્યો પણ અતર્ક અને વિચિત્ર છે. અર્થાત્ બહુરૂપિણી માયાનાં અનંત કાર્યવિષે નિર્ણય થઈ શક્યો સ્વભાવથી જ અશક્ય છે. એ આદિ વેદાન્તનો સિદ્ધાંત છે. ઈથી વેદાન્તના ગ્રંથ વાચતાં મહામાયાનાં કાર્યો વિષે જે જે વાર્તા આવે તે તે વાર્તા સિદ્ધાન્તની છે, એમ ન સમજતાં અનિર્વચનીયા સમજવી. એ વિવેક ન જાણવાથી જ વહુ શંકાઓ અને ચર્ચા ઉત્પન્ન થાય છે. પણ વેદાન્તનું મર્મ યથાર્થ સમજ્યેથી ઘણા વિરોધાભાસ દૂર થઈ જાય છે. વેદાન્તનું લક્ષ્ય, જગત્ કેમ થયું અને કયા નિયમોથી ચાલે છે, એ આદિ અનિર્ણય ઘાદમાં ડતરી નિષ્ફળ ચર્ચા કરવાનું નથી, કિન્તુ મનુષ્ય કયે પ્રકારે મીઠા મટી ઉચ્ચ થઈ શકે છે; વિદ્યા, સદ્ગુણ, સત્કર્મથી, અંતઃકરણ શુદ્ધ થયે, જ્ઞાની થઈ, મનુષ્ય કેવે પ્રકારે પાપથી મુક્ત થઈ પરમશ્રેયઃ પામે છે, એ અનુભવસિદ્ધ કરાવી આપવાનું વેદાન્તનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે; અને તે ઈવીં નિર્વિવાદરીતિપ્રતિપાદિત કરે છે કે, યથાવિધિ યથાર્થ સમજનાર સંસ્કારી અધિકારીઓને તે અનુભવમાં આવી રહે છે. પાણીમાં પડેલા ઘુડતા મનુષ્યને, પાણીનો અને તેનો પાછઝનો દૃતિદાસ જાણી કહેવો તેના કરતાં, તરવાનું સાધન વતાવ્યું, તેથી તે તરીને સુરભૂમિમાં જઈ પહોંચે એ પ્રકાર અધિક સફળ છે. ઈવીં વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિચાર જણાય છે. ઈથી વેદાન્તના ગ્રંથો વાચતાં મુખ્ય લક્ષ્ય જ્ઞા જ્ઞા છે તે સદા ધ્યાનમાં રાખવાની અગત્ય છે

સ્વાભાવિક ઉચ્ચ અને સર્વોપયોગી સર્વ પદાર્થ, જેવા કે-સૂર્ય-
ચંદ્રોદિ સર્વને સમાન હોય છે પરંતુ યોગ્ય પાત્ર હોય છે તેમાં
તેઓના વધારે થંશ રહે છે, તેમ વેદાન્તશાસ્ત્ર પણ સર્વને સમાન
છે. તેના આચાર્યનું પણ મત છે કે, -સાધનસંપન્ન હોય તે તેના
અધિકારી છે, પછી તે ગમે તે હો. અર્થાત્ જાતિ ઉપર આધાર
નથી પણ યોગ્ય ગુણ ઉપર આધાર છે. એવો સિદ્ધાન્ત હોવાથી
વેદાન્તની છાયામાં આ જગત્નાં યોગ્ય મનુષ્યપ્રાણી સર્વ આવી
શકે છે. તે ગમે તે પંથ પાલતાં હો પણ જો તેઓ સન્માર્ગમાં
હોય તો તેઓ વેદાન્તના માર્ગમાં છે એમ ગણી શકાય છે. જે જે
શાસ્ત્રો, જે જે વિદ્યાઓ, અને જે જે કલાઓ અંતઃકરણને શુદ્ધ
કરવામાં ઉપયોગી હોય, એ સર્વ વેદાન્તના આચાર્ય પોતાને
ઉપયોગી ગણ્યાં છે. જૂદા જૂદા પ્રકારનાં વાસણ માંજવા
રરવા, માટી આદિ જૂદા જૂદા પ્રકારના પદાર્થો કામમાં આવે
છે, પદ્માન્ન તેથી ઝંનું છે પણ વાસણ માંજવાના કામમાં તે
નિરર્થક છે, તેમ જ જે જે કોઈ અપર શાસ્ત્રાદિ અંતઃકરણશુદ્ધિ
કરી શકે છે, અને જ્ઞાન આપી શકે છે તે તે, પરોક્ષ અપરોક્ષ,
વેદાન્તનાં સાધક છે. મનોહર, સુરતદ ઉચ્ચસ્થાનમાં કોઈ પરમ-
ધામ હોય, એમ વેદાન્તમીમાંસા શિખર ઉપર છે. તે ઉચ્ચ-
સ્થાને ચઢવા અનેક માર્ગે અનેક પગથિયાં હોય છે. ઉપર
કહ્યા પ્રમાણે જગત્ના ગમે તે પંથના લોકો, જો તેઓ સન્માર્ગે
ચઢેલા અને સદૃષ્ટી હોય તો તેઓ, અને ઈશ્વર માનનાર સર્વ
આસ્તિક ભક્તો, વેદાન્તમાર્ગીય જ છે. સંક્ષેપમાં પરમ વિજ્ઞાન
અને સમસ્તપુરુષાર્થસિદ્ધિસાધક જ્ઞાનોત્પત્તિકર જે જે છે તે તે
વેદાન્તસહાયક છે.

નવી રીતિએ કહિયે તો આ દેશમાં આ રાજ્યમાં કોઈને 'પડ-
વોકેટ' થયું હોય, તેણે ઇંગ્લિશ મળી 'મ્યાટ્રીમ્યુલેશન; એફ. ઇ.

પ. વી. પ; પલ. પલ. વી.' ની પરીક્ષાઓને ઉત્તરવી જોડયે; પટલું થયે 'પંડવોકેટ' ની પરીક્ષા આપવા તે યોગ્ય થાય છે; પછી તેણે ઘરિષ્ઠ ન્યાયસ્થાનમાં 'હાઇ કોર્ટમાં' સમાગમ સારુ કેટલાંક વર્ષે ગાઢવાં જોડયે. ત્યાર પછી તેની પરીક્ષા થાય છે. તેમાં પાર ઉત્તરવેથી તે 'વારિસ્ટર' તુલ્ય 'પંડવોકેટ'નું પદ પામે છે. અને અન્તે ન્યાયાધીશ થવા યોગ્ય થાય છે. પ્રથમથી તે અન્ત સુધી તેણે દોષરહિત રહેવું જોડયે, અને પ્રત્યેક પદવીએ ચઢતાં ઉત્તરોત્તર અધિક જ્ઞાન સંપાદન કરવું અને વતાવવું જોડયે. એ પ્રકારે કરી યોગ્ય થયા પછી પળ તે જ સ્થિતિ રાખવી જોડયે. કોઈ વેલા પળ તે ભ્રષ્ટ થાય પટલે તે અપાત્ર ઠરે છે. પળ જો નિષ્કલંક રહી પૂરી નિપુણતા દર્શાવે છે તો, ન્યાયાધીશ થવા, અને પ્રજાતન્ત્ર રાજ્ય હોય તો તેના પ્રમુખ નામ સર્વોપરિ થવાનો પળ, તેને સંભવ છે. એથી પળ ઘધારે, વેદાન્તી અર્થાત્ શિરોમણિ જ્ઞાની થવાની પાત્રતા અર્થે, મનુષ્યે પ્રથમ અનેક યોગ્યતા પામવાની આવશ્યકતા છે: કારણ શિરોમણિજ્ઞાન સર્વોત્ક્રષ્ટ છે, તેમ તેને યોગ્ય થવા પળ સર્વોત્ક્રષ્ટ પ્રયાસ કરવો જોડયે. સંક્ષેપમાં વેદાન્તી થવા પ્રથમ વિદ્વાન્, સદ્ગુણી, સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન થઈ સાત્ત્વિકઅંતઃ-કરણવાન્, થવું જોડયે પટલી સંવૃદ્ધિ જેની થાય તે વેદાન્તી થઈ અપરોક્ષ વિજ્ઞાન પામ્યેથી પદ્મહર્ષમાં એકતા પામવા સમર્થ થાય છે, અને જેના જ મહાત્માઓ વિદેહમુક્ત થયે સદ્ધિદાનંદ-ઘનમાં એકરસરૂપ થાય છે.

નિશ્ચલકૃત વિચારસાગર, વેદાન્તશાસ્ત્રનો પ્રવેશક ગ્રંથ છે. તેમાં વહુ ઉપયોગી, અદ્ભુત, સ્વતંત્ર, યુક્તિ-પ્રધાન, અપૂર્વ સિદ્ધાન્તો અને વિચારોનો સંગ્રહ કન્યો છે. તે પ્રમેય ગ્રંથ ગણાય છે. તેમાં ઘણી પ્રક્રિયાઓ આળી

છે. એ પ્રંથ યથાર્થ સમજાયો હોય તો પછી અન્ય ઉત્તમ પ્રંથો સમજાવા સુલભ પડે છે. અને કથાવાર્તાઓમાં અનેક વિચારો આવે છે તેને કેમ સમજ્યેથી યથાર્થ સમજ્યા ગણાય છે, એ જણાય છે. હાલ સ્મૃતિપુરાણો આદિની કથાઓના છિન્નમિન્ન ભાગો સાંભળી સામાન્યબુદ્ધિ વધુ ભ્રમી જાય છે. સર્વ સંસ્કૃત પ્રંથને વહુજન સમાનપ્રભાવના સમજે છે. તથા પરસ્પર વિરુદ્ધતા જોઈ તેઓને કંઈ સુઘ્ન પડતી નથી. તેથી કંટાળી મોઝા લોક હોય છે તે વકરાં પેઠે કોઈ નવીન પંથના ઘાડામાં પેશી જાય છે; અને પોતાને વધારે પાત્રા સમજનારાઓ, તેથી પછી સદા અભાગી રહે છે. અગ્નિ, દેશકાલ પ્રમાણે, હામકારક અને હાનિકારક બને છે. પાક કરવામાં, યંત્રાદિનાં કાર્યોમાં, શીત ઋતુમાં, અગ્નિ વહુ ઉપ-યોગી છે. તે જ અગ્નિ ઋતુમાં કે પવા જ શીઘ્રદાહ્ય પદાર્થોમાં, આગ ધઈ વધે ત્યારે અને પવા વીજા પ્રસંગે, હાનિકારક છે. એક જ અગ્નિવિપે જૂદા જૂદા પવા પ્રસંગોપાત્ત વિરુદ્ધ વિચારો ઘાલી, તેનો ઉપયોગ ન કરવા નિશ્ચય કરનારની બુદ્ધિ જેથી, શાસ્ત્રોવિપે લોકોની બુદ્ધિ થઈ જણાય છે. પણ એવે વિદ્યાવૃદ્ધિ થવા માંડી છે તેથી યથાર્થદર્શી વિવેકીઓ નિઃસ-રસે એવી આશા છે.

‘વિચારસાગરનું’ માથાન્તર વહુ કરી શબ્દશઃ કન્ધું છે, તેનાં અનેક કારણ છે. મુખ્ય એ પણ છે કે, તેમાંના શબ્દો જાણવાની વહુ અપેક્ષા છે. ઘણા શબ્દો પારિભાષિક હોવાથી વહુ અર્થવાળા છે. તેવા શબ્દો લક્ષમાં હોય તો ઓતા-ઓને, અને અભ્યાસીઓને આગલ વધતાં વહુ સુલભ પડે છે. ઉત્તમ વિચારવાહક શબ્દ પણ સવલ હોય તો જ અર્થ સરે છે, રાજટંકશાલામાં છપાયતું નાણું સર્વ સ્થલે ચાલે છે.

અને તેથી વાઙ્મિત ફલ મળે છે. તેમ તે ઉચ્ચ વિચારો ઉત્પન્ન કરનારે જે શબ્દો ચલણી કરેલા તે જ શબ્દો રહ્યોથી સર્વને વધુ પ્રકારના લાભ છે. પ આદિ કારણોથી મૂલને અનુસરતાં, કોઈ કોઈ પ્રસંગે વાચ્યયોજના કદાપિ ક્ષિપ્ર જેવી લાગે, પરંતુ આદ્યંત અવિરુદ્ધ રહેવા સારુ, છે તેમ જ રહેવા દેવું સુતર લાગ્યું છે. વિચાર નવીન અને ઉત્તમ હોવાથી, શબ્દ કરતાં, વિચારની કઠિનતા ઘટાડે છે. પરંતુ તેમાંના ઉત્તમ યોધ ઉપર જેટલો પરિશ્રમ લેવાશે તેટલો સફળ થશે અને વધુ સુખદાતા નિવડશે, એમ અનુભવથી પરમથ્રેય:સાધકોનું કહેવું છે, તે, વિચારસાગરમાં પ્રવેશ કરનાર અભ્યાસકોના હાથમાં, તેમાંનાં રત્નો આવતાં જશે તેમ તેમ, તેઓને સાક્ષાત્ થશે.

અનેક જાતિના રોગ ઉપર અનેક ઔષધો હોય છે. રોગનું નિદાન જાણી ચિકિત્સા કરે-રોગને પરીક્ષી યોગ્ય ઔષધ આપે તો તે રોગનું નિગ્રાણ થાય. રોગી રોગનાં કારણાદિ જાણ્યા વિના પોતાની મેલે ગમે તે ઔષધ લઈ ગમે તેમ લાય તો વિપરીત પરિણામનો વધુ સંભવ. તેમ પ્રવેશકોને સંસારદુ:ખરૂપ રોગથી મુક્ત થવા ગુરુરૂપ નિદાનચિકિત્સક ઘેઘની અગત્ય છે. પૃથી શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરનારે યોગ્ય પાઠકો પાસે શિષ્યાનું પૂર્વ કહ્યા પ્રમાણે લક્ષ રાસતું. આ ભાષાન્તર કરનારે બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામી શ્રી આનંદગિરિ પાસે વિચારસાગર વિચાર્યાં હતાં. તેઓએ કોઈક કોઈક કઠિન સ્થળે વધુ સારી રીતિપ્રસમજ આપી સમાધાન કહ્યાં હતાં, તેઓનો ભાષાન્તરકર્તા ઉપર વધુ આભાર છે.

અન્તે ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે, કે:-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

દૈ વિદ્યાનો વિભૂતિ ઈશ્વર કરો, સર્વા અવિદ્યા પરી,
સત્કર્મે ફલનો સુયોગ કરતાં, દેજો મતિ પાંશરી;
થૈ અભ્યુદિત આ જગત સુવિચરે વેદાન્તમાર્ગે સદા,
પામે મુક્તિ, સ્વધર્મ સિદ્ધ કરો, સૌ, અત્યંત જે સુખદા.

( ) એવા ચિહ્ન વચ્ચે જે જે વિચારસાગરમાં લલ્પવામાં આવ્યું છે, તે ભાષાન્તરકર્તાને અપેક્ષિત લાગેલ ભાગ અથવા પર્યાય શબ્દ ઉમેરેલા છે, એમ સમજવું. પણ [ ] એવા ચિહ્ન વચ્ચેનું જે છે તે વ્યાખ્યાનરૂપે લેવેલું નિશ્ચલદાસનું જ છે. ધ્યાનમાં જે શબ્દ અવધારણીય છે, - જે શબ્દ ઉપરિ અધિક લક્ષ આપવાનું છે - તે શબ્દના પ્રતિ-અક્ષર વિભિન્ન છે જેમ પ ર મા ત્મા.

મુંવદમાં પ્રખ્યાત વ્યાસ જયકૃષ્ણ, - જેઓ એક ઉત્તમ યક્તા છે અને વેદાન્તની કથા વહુ સારી કરી શકે છે તેથી વહુ ગૃહસ્થો વેદાન્તના ધોતા થયા છે, તેઓ - તથા વીજા પંડિત શ્રી પીતામ્બરજી નામે છે. તેઓ પણ વિચારસાગર સારી રીતિપ સમજાવવા સમર્થ છે. જિજ્ઞાસુઓ તેઓના જેવા પાસે પ્રવેશ કરવો યચિત છે.

રા૦ હરિવલ્લભદાસે આ ગ્રંથ મુદ્રાયંત્રમાં મુદ્રાંકિત થતો હતો તે સંબંધમાં શ્રમ લીધો, છે તેસાહ અત્ર આભાર માનવામાં આવે છે.

મુંવડે, મં૦ ૧૯૩૦. ધાવળ વદિ ૮.

श्रीभगवत्पादाचार्यविरचितं

प्रातःस्मरणम् ।

प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वं
सच्चित्सुखं परमहंसगतिं तुरीयम् ।
यत्स्वप्नजागरसुषुप्तमवैति नित्यं
तद्ब्रह्म निष्कलमहं न च भूतसंघः ॥ १ ॥
प्रातर्भजामि मनसो घञसामगम्यं
घाचो विभ्रान्ति निखिला यदनुग्रहेण ।
यन्नेतिनेतिवचनैर्निगमा अवोचु-
स्तं देवदेवमजमच्युतमाहुरग्न्यम् ॥ २ ॥
प्रातर्नमामि तमसः परमर्कवर्णं
पूर्णं सनातनपदं पुरुषोत्तमाख्यम् ।
यस्मिन्निदं जगदशेषमशेषमूर्तं
रज्ज्वां भुजंगम इव प्रतिभासितं वै ॥ ३ ॥
श्लोकत्रयमिदं पुण्यं लोकत्रयविभूषणम् ।
प्रातःकाले पठेद्यस्तु स गच्छेत्परमं पदम् ॥

શ્રી

નિશ્ચલદાસનું જીવનચરિત.

દુહરો.

મૃદુ-કુલે-પ્રામે-સ્વદેશ દૌપ વિવિધ અધિક ગુણવાન્ ;

ચિરલ જગદ્દૌપ વન્ધ તે પરમતત્ત્વવિદ્વાન્.

મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત પ્રકાશવત્ છે. તે સાધને ફરી
વહુ પદાર્થો સ્પષ્ટ થાય છે, પદ્યું જ નહિ કિન્તુ પ્રકાશતુલ્ય
પુનઃ તે જીવનપ્રદ અને પુષ્ટિકર તથા વૃદ્ધિકર છે. સર્વ મનુ-
ષ્યોનો સ્વભાવ અનુસરણ તથા અનુકરણ કરવાનો હોવાથી
તેઓ જ્ઞાત-અજ્ઞાત કોઈકોઈના અનુયાયી થયા વિના રહી
શકતા જ નથી. પછી તે અનુસરણીય મૂર્તિ વિદ્યમાના હો
કિંવા નામશેષા હો. પુરાણોમાં તથા ઇતિહાસોમાં મહાત્મા-
ઓનાં ધરિત આવે છે, તે પૂર્વેનાં દેશકાલને અને અધિ-
કારીઓની રુચિને અનુકૂલ હતાં. જીવનચરિતનો મુખ્ય હેતુ
આ છે કે, -નિરૂપિત મહાત્માની પ્રતિમા જોઈ તદનુરૂપ થવા
મંચિત્રી પ્રજા પ્રયત્નવતી થાય. તેથી ગુણદોષવતી ઉપયો-
ગિની અનેકાકારિણી પ્રતિમાઓ પુરાણાદિમાં ગુણજ્ઞોને પ્રત્યક્ષ
પ્રતીતા થાય છે. પરંતુ કાલમાં અને અધિકારીઓમાં મિશ્રતા
આવતાં, તથા કેટલાક નવા સંસ્કાર થતાં, તેથી પ્રતિમાઓમાં
અનેક કારણોથી સામાન્ય લોકની દોષદૃષ્ટિ થવા માંડી, યથી
તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ થાય નહિ એ સ્વામાચિક છે.

પ્રસ્તુત દેશકાલ-અધિકારી સારૂ કંઈક અન્યરૂપરંગવતી

પ્રતિમાઓ અપેક્ષિતા છે, અને તદનુસાર સંપૂર્તિ થવા માંડી છે અને થશે એમ આશા છે.

આ વિચારસાગર અને વૃત્તિપ્રભાકર રૂપ વહુ ઉપકારક, વહુ પ્રસિદ્ધ, અને શાસ્ત્રસંમત ગ્રંથોના કર્તા શ્રી નિશ્ચલદાસ છે. તેઓ પંજાવ દેશમાં વિક્રમ સંવત ૧૮૪૧ ના શ્રાવણ વદિ ૮ કૃષ્ણજન્માષ્ટમી જેવી પુણ્યતિથિમાં ધણાના નામે ગ્રામમાં જાટજાતિમાં અવતર્યા હતા. તેના પિતાની રંકસ્થિતિ હતી. તે પિતાનું નામ 'મુક્તો' હતું. મુક્તાનો સ્વગ્રામમાં નિર્વાહ ન થયો તેથી વિદ્વત્પ્રસૂતિની સ્ત્રીના મરણ પછી ત્રિવર્ષના નિશ્ચલને સ્કંધઉપર લઈ નિર્વાહાર્થ મટકતા તે દિલ્હીમાં આવ્યા. ત્યાં દાદુપંથવાળાનું સ્થાન છે. તેમાં અમરદાસજી નામે સાધુ તે વેળા અધિકારી હતા, તેઓના ચરણને શરણ ગયા નિશ્ચલદાસને પણ એ જ સ્થાનમાં રાણી સાધુની દીક્ષા અપાવી. નિશ્ચલદાસનો વિદ્યાભ્યાસ પણ એ જ સ્થાનમાં આરંભાયો. ચતુર્દશ વર્ષના વય સુધી એ જ ગુરુસ્થાનમાં નિશ્ચલદાસ સેવા અને વિદ્યાભ્યાસ કરતા રહ્યા.

૧. ગૂર્જરાત પાટણના ગોસાઈ નારાયણભારતી, નિશ્ચલદાસના સમગાલીન સ્વગ્રામી સ્વસ્થાનન્દ નામે સાધુને મળી પૂછી રહે છે કે, 'તે ગામ દિલ્હીથી છત્રીશ માત્ર પશ્ચિમ દિશામાં બાંગર દેશ વિષે છે, તેમાં મુલત્ર વસી જાટ હોમોની છે, 'મુક્તો' નામના જાટને ત્યાં 'નેચલ' જન્મ્યો હતો. તેની માતા પછી ત્રણ વર્ષે સદ્ગતા થયાં હતાં; અને પિતા મુક્તારામ એકું નામ ધારણ કરી દાદુપંથી સાધુ થયા હતા.

૨. કોઈ કદે છે કે, પૂર્વાશ્રમમાં એ દાદુજી અમદાવાદના નાગરમાલગ હતા. કોઈ કદે છે કે, એ દાદુજી પૂર્વે લોધીરામ નામે એક નાગરચરણને સાશ્રમતીનદીમાં સરતી પેટિકામાંથી પ્રાપ્ત થયા હતા. તેઓના નૈમિત્તિક ઉપ સંસ્કારોથી તેઓનામાં અસાધારણી શક્તિ અભિવ્યક્ત થઈ હતી. તેઓ એક સરસ કવિ અને મત્ત ગણાય છે, અને તેઓનો પ્રજાપતિનો હોવાનો તેઓના નામનો પણ પાત્રો છે.

નિશ્ચલદાસમાં વિદ્યાસંપાદન કરવાની અભિચ્છિ અસાધારણ પ્રકટિતા થઈ. તે વિદ્યાભ્યાસની સ્વાભાવિકવૃત્તિના ઘેગનો પ્રગ્રહ પચો પ્રવલ હતો કે, તેને જોઈ કોઈ પણ દુર્દર્શી પુરુષ ત્યરિત અનુમાને કે, ય વૃત્તિનો ઘેગ તેને રત્ના-કર સાગરનો સંગમ અવશ્ય કરાવશે. અને તેમ જ થયું હતું.

૫ સન્ધિમાં સ્વપ્રાપ્તના સ્વરૂપાનન્દ નામે એક પરમહંસનો સમાગમ નિશ્ચલદાસને દિલ્હીમાં જ થયો. તેઓમાં પરસ્પર મમતા થઈ. દિલ્હીમાં અધિક અભ્યાસની અનુકૂલતા ન દીઠી તેથી તેઓ ઘેનેષ સંકલ્પ કન્યો કે, વિદ્યાના મુખ્ય સ્થાનમાં ગયા વિના વિદ્યાનો યથેચ્છપ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. અન્ય સ્થાનમાં અધિક પ્રયાસે ન્યૂનફલ મલ્યું પણ કટિન છે. તેઓની દષ્ટિ સહસા વિશ્વનાથની કાશીપુરી પ્રતિ થઈ. જે ભાગીરથી પતિત-પાવની ગંગાના તીર ઉપર શોભા પામી રહી છે, અને જહિ એક સમયે વિદ્યાધીરા હરિ અને હર સ્વતઃ પરમતત્ત્વ-જ્ઞાનના સંવાદ કરતા, અને લોકોને મુક્તિ આપતા તેથી તે મુક્તિપુરી નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. એમ એક કવિ કહે છે.— અને જહિ અઝી પણ વિદ્યાના ઉપાસકો-વિદ્યાદાતા અને વિદ્યાપ્રહીતા-વિરલ પણ વિદ્યમાન હોય છે. કોઈ કોઈ મઠમાં શાન્ત મહાન્ત અંદેતુક વયાસિંધુ પ્રહ્લનિષ્ઠ શ્રોત્રિય જીવનમુક્ત સન્તો, પરાયે શરીરને પ્રારબ્ધશેષ ભોગવાયતા, મનને સદા-નન્દમાં મગ્ન રાખતા, અને લોકોને સન્માર્ગે પ્રેરતા, વસે છે. તેઓ મુમુક્ષુઓને સન્તાપમાંથી તારવા તત્પર હોય છે. ઇત્યાદિ સંસ્મરેતું ને. સ્પર્શણમાં લાવી સ્વરૂપાનન્દના સંગતિમાં નિશ્ચલ-દાસે મુક્તિપુરી કાશી પ્રતિ પ્રયાણ કયું.

નિશ્ચલદાસને કાશીમાં આવતાં જણાયું કે-અન્ય સ્થલના જે પઠિતમન્યો તે કાશીવાસી મૂર્ક્ષમન્યો સમાન

પણ નથી હોતા, એમ લોકોત્તિ છે એ સત્યમૂલક છે. નિશ્ચલદાસના ચયાદિના પ્રમાણમાં તેઓ દિલ્હીમાંના સાધુઓના પઠિતવર્ગમાં ગણાય પટલું જાણતા હતા; પરંતુ તે કંઈ જ ન હતું, પણ નિશ્ચલદાસને પ્રતીત થયું. સદ્બુદ્ધિમાનોને પોતાની ન્યૂનતાનું માન એ અમ્યુદયનું સોપાન થાય છે, એ યથાર્થ છે. નિશ્ચલદાસે પ્રથમ મહાત્મા વિશુદ્ધાનન્દજીના સ્થાનમાં જવા માંડ્યું. ત્યાં સત્સમાગમીઓના પરિચયથી નિશ્ચલદાસને સ્પષ્ટ થયું કે, પોતામાં અજી શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવા જેટલો પણ અધિકાર નથી, તો અધ્યયન તો દૂર જ રહે. પણ સદ્બુદ્ધિ થતાં આરંભથી જ અભ્યાસ કરવાનો નિર્ણય કરી તે સારૂ યથાશક્ત્ય વ્યવસ્થાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અન્તે ધુરંધર પण्डित કાકારામજીના અનુચર થઈ રહી અવકાશસમયમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા નિશ્ચલદાસે નિશ્ચય કન્યો. જે કાકારામ પण्डित, શ્રીશંકરાનન્દદેવ આત્મપુરાણ નામે ગ્રંથ ઉપર ઉત્તમ टीका રચી છે એ આદિથી અજી પણ વધુ પ્રત્યાત છે. એ પण्डित પાસે વધુ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા. નિશ્ચલદાસનો ઉત્સાહ અને સ્વાશ્રય અને નિશ્ચય કાંઈક વિલક્ષણ હતાં. પ્રથમ કાકારામજીના શિષ્યો પાસેથી કોશવ્યાકરણાદિ સાધનગ્રંથોનો અભ્યાસ આરંભ્યો. નિશ્ચલદાસમાં અસાધારણ શક્તિ જોઈ શિક્ષક પ્રસન્ન થાય એ સ્વાભાવિક હતું. યથાવિધિ સાધનશાસ્ત્રો સંપાદન કરી, પછી સાપ્તશાસ્ત્રોમાં પ્રવેશ કન્યો. વિદ્યા સફળા થાય પણ આશાજનક શિષ્યો પ્રતિ વિદ્યાગુરુ પ્રસન્ન થાય છે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. કાકારામે પણ નિશ્ચલદાસને ઉત્તેજન આપ્યું. કાકારામજી પાસે વધુ શિષ્યો હતા. ત્યાં પદ્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પ્રચલિત હતા. કાકારામના અન્યથ અનુચરરૂપે નિશ્ચલ-

दास रहेता. पट्टे शिष्यो. पृथक् पृथक् शास्त्रोनुं अध्य-
यन करता होय त्योंर अग्यापक काकारामनी छायामां
अनुचर निश्चलदास पण होय ज. निश्चलदासनी धारणा-
शक्ति उत्कृष्टा होवायी यथाविधि शास्त्रधारणा करवा
लागी. गुरुना प्रसादधी शिष्यना सामर्थ्यमां विद्यानां विस्तर
यथेच्छ थयो. न्यायशास्त्रना अभ्यास दामोदरशास्त्रीसमीप
निश्चलदासने कन्यो हतो.

एयी घातां चाले छे के, एक समये केटलाक पंडितोनी
सभा मली हती. त्यां नाना प्रकारना संवाद थता हता.
तेमां एक कठिन प्रसंग उपर कोई समाधान करी शक्युं नहि.
निश्चलदास पण त्यां एक श्रोतारूपे गया हता. तेओए नम्रता-
पूर्वक आश भागी ते प्रसंग संबंधना शास्त्रसंमत विचार ए
समाने समर्पण कन्या; तेथी सर्वना मननुं समाधान थयुं.
एथी तत्रस्थ पण्डितो सानन्दाश्चर्य पाव्या; अने काकाराम
पण्डितनी कीर्ति अधिक विस्तरी. लोको कहेवा लाग्या के,
जे वेदशास्त्रसंपन्न स्वामीना अनुचरनी स्थितिमां रही निश्चल-
दास जेया शक्तिमान् थचाय, ते स्वामीनी स्वीया शक्तिनी
सीमा कोण कली शके.

ते समये प्रख्यात तुलसीदासजी काशीपुरीमां मुमु-
क्षुओने वेदान्तशास्त्रनुं श्रवण करावता, एक दिवसे मायानी-
अविद्यानी-अज्ञाननी-‘आवरण’ ‘विशेष’ शक्ति संबंधी प्रसंग
आव्यो. ते प्रसंग चर्चतां एयो प्रश्न थयो के, ईश्वरमां ए आव-
रणविशेषशक्तिआं छे के नहि. कोई कहे के ईश्वरमां
आवरणशक्ति तो नयी परंतु विशेषशक्ति छे. ए अवसरे
निश्चलदास पण श्रोतामंडलमां हता. तेओए तुलसीदासनी

અનુજ્ઞા માગી, પવો સારો શાસ્ત્રાર્થ કન્યો કે સર્વને સમાધાન
અને પ્રસન્નતા થયાં.

અજ્ઞાનની આવરણ અને વિશેષ નામે વે શક્તિઓ છે. કાર્ય;
જનનઅનુકૂલ-કારણનિષ્ઠ સામર્થ્યને 'શક્તિ' કહે છે. અજ્ઞાન
પ આવરણશક્તિપકરી અન્તરના દ્રષ્ટા અને દૃષ્યના ભેદને
આવેર છે તથા બહિરના બ્રહ્મ અને સર્ગના ભેદને આચ્છાદે છે,
અને વિશેષશક્તિપકરી પ જ અજ્ઞાન, લિંગાદિ બ્રહ્માન્ડાન્ત
યિવિધસ્વરૂપે કરી વિશિષ્ટ થઈ પરિણામને પામે છે. વિશેષ-
શક્તિને 'આન્તિ' પણ કહે છે. પ વિષયે વિચારસાગરના
અંક ૨૦૭ માં પણ નિશ્ચલદાસે વિચાર લયેલ છે.

નિશ્ચલદાસ ઘટ્ટ ભાગ્યશાલી જગાય છે. તેઓને વિદ્યા
સંપાદન કરવાની જેવી તીવ્રચ્છા હતી તેવી અનુકૂલતાનો
યોગ પણ ઈશ્વરાનુગ્રહથી થયો હતો. સદ્ભાગ્ય વિના સદ્ગુ-
ણોનો સમાગમ દુર્લભ છે. સદ્બુદ્ધિ થાય પ જ સદ્ભાગ્યનું
પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન છે.

કાશીનાથ કરી શાસ્ત્રની સંપત્તિથી તેઓ વિભૂષિત થયા.
વિદ્યાસંબંધમાં ફરફ આપો પ્રકાર છે. જે વિદ્યાર્થી ઘટ્ટ પ્રયાસ-
ઘટે વિદ્યાનો શાનિનો (શાળનો) તલસ્પર્શ કરવા, જે પ્રમાણ-
માં તે શાનિ રોડી નીચે સંચરે છે, તે પ્રમાણમાં તે શાનિ-
માના પદાર્થનાં ઉષ્ણ સંચય કરી શકે છે. નિશ્ચલદાસજીએ
શાસ્ત્રના તલસ્પર્શ શાસ્ત્ર પ્રશંસનીય ધર્મ કન્યો હતો. તેથી
તેઓનાં સંચય અપિ ઉષ્ણ અને આકર્ષક થયો હતો. યથી અમા-
ધારણયોગ્યતાયુક્ત થઈ, તેનો ઘટ્ટ જાનોને શ્યામ ગાંધવા રવાની
થઈ, નિશ્ચલદાસે વિચર્યાનો વિચાર કન્યો. કાશીનાથ મહા-
ત્માજીના આશીર્વાદ સહિત તેઓ સ્વાર્થી પ્રિદાય થયા. અને
યયાયોગ્ય શાધુ થઈ ઉપદેશ કરવાનો આરંભ કન્યો.

“આત્માને પીડવિત્વાઽપિ સાધુઃ સુખયતે પરં ।
આહ્વાદયન્નાશ્રિતાન્ વૃક્ષો દુઃર્સં ચ સહને સ્વયં ॥
પરદુઃખાતુરા નિત્યં સ્વસુપાનિ મહાન્ત્યપિ ।
નાપેક્ષન્તે મહાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥”

‘જેમ વૃક્ષ, આશ્રિતજનોને સુખ આપતો પોતે દુઃખ સહે છે,
તેમ સાધુ, પોતાને પીડાને પણ પરને સુખ આપે છે.

નિત્ય સર્વભૂતોના હિતમાં રત, અને પરના દુઃખથી આતુર,
પવા મહાત્મા સાધુઓ, પોતાનાં મહત્સુખોને પણ અપેક્ષતા નથી.”

પવા ગુણી સાધુ સમીપ અનેક શિષ્યાં આકર્ષાઈ આવે
પ સ્વાભાવિક છે. તેઓનો કીર્તિ વહુ પ્રસરવા લાગી અને વહુ
વિદ્યાર્થીઓ આવવા માઢ્યા.

તેઓનામાં જ્ઞાનપ્રવૃણ કરવાની શક્તિ જેવી અસાધારણી
હતી તેવી જ જ્ઞાનદાન કરવાની શક્તિ પણ અસાધારણી હતી.
તેઓપ પદ્મશાસ્ત્રનો યથાત્રિધિ અભ્યાસ કન્યો હતો. પરંતુ
પરમપુરુષાર્થપ્રાપક સર્વોપરી વેદાન્તશાસ્ત્ર જ છે પવો તેઓને
નિશ્ચય થયાથી, તે શાસ્ત્ર પ્રતિ તેઓની અપ્રતિમપ્રીતિ હતી.
અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ દિવસમાં અનુકૂલતાનુસાર ગમે તે
સમયે શિષ્યોને કરાવતા. પરંતુ વેદાન્તશાસ્ત્રનું અધ્યયન તો
પ્રાતઃકાલમાં જ ચલવતા. કારણ જે વેલા અન્તઃકરણ શાન્ત
હોય તે સમયે જ તત્ત્વજ્ઞાનના અલૌકિક વિચારોના સંસ્કાર સારા
થઈ શકે છે. પ અનુભવસિદ્ધ સંપ્રદાય છે.

નિશ્ચલદાસ વિચરતા વિચરતા દિલ્હીમાં ગુરુસ્થાનમાં
આવ્યા. અને ત્યાં વેદાન્તશ્રવણ કરાવવા લાગ્યા. તત્કાલ
સામાન્ય સાધુઓને તેવા ડરદૃષ્ટ વિચારો સમજવા જેટલો અધિ-
કાર ન હોવાથી, તેઓની રુચિ યથેચ્છ જોવામાં ન આવતી.
પરંતુ ગુરુનામ અને ગુરુસ્થાન ઉપર નિશ્ચલદાસનો ભક્તિ-

ભાવ અને મમતા પ્રશંસનીય અને અચલ હતાં; તેથી દાદુપંથી સાધુઓનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છી તેઓમાં ઘાનની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયત્ન-શીલ હતા. પોતાના ગ્રંથમાં પણ ગુરુસ્મરણ દાદુજીના નામથી જ કરે છે. નિશ્ચલદાસ, અને સુંદરવિલાસ ગ્રંથના કર્તા સુંદરદાસ, પઓથી દાદુજીના નામના અને પંથના મહિમામાં વહુવૃદ્ધિ થઈ છે.

૧૬ દિવસ નિશ્ચલદાસના વિદ્યાર્થીશિષ્યવર્ગમાં કલહ થયો, તેમાં અનેક પંથના સાધુઓ હતા. ૧૬ વિદ્યાર્થી, ધીજા દાદુપંથી વિદ્યાર્થીને કહ્યું કે, તારા ગુરુ તો કુકડા જેવા હતા. પંથી દાદુપંથીને વહુ વિષમ લાગ્યું, અને તે પ્રસંગ નિશ્ચલદાસ પાસે ન્યાય થવા આવ્યો. તેઓની ગુણગ્રાહિણી બુદ્ધિએ તેમાંથી પણ સાર જ નિઃસાન્યો; અને સ્મિતપૂર્વક ઘડ્યા કે-‘ભાઈ ! ૧ સત્ય કહે છે. શ્રી દાદુજીએ વહુજનોને મોહનિદ્રા-માંથી જગાડ્યા છે, તેથી તે પદ પણ અનુચિત નથી.’

નિશ્ચલદાસજીની વિદ્વત્તા તથા યોધશક્તિ અસાધારણી છે ૧ વહુ પ્રસિદ્ધ થયું. તે ઉપરથી ઘુંદીના ગુણશ રાજા રામ-સિંહે, નિશ્ચલદાસજીના સત્સમાગમનો અભિલાષ કર્યો; અને યથોચિત્ત આમન્ત્રણ મોકલ્યું. નિશ્ચલદાસજી શ્રદ્ધાલુ રાજાનો ભક્તિભાવ જોઈ ઘુંદીમાં પધાન્યા. નિશ્ચલદાસનો સત્સંગ રાજા રામસિંહે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવા માંડ્યો. તેઓની વહુ પ્રકારની યોગ્યતા અને સાધુતા અનુભવી રાજાનો ભક્તિભાવ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થયો. રાજા પોતે ઉત્તમ પ્રંયોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા, અને અલિલ રાજકુટુંબ નિશ્ચલદાસમાં શુદ્ધમાય કરી તેઓના સદ્બોધ અનુસાર પ્રવર્તવા લાગ્યું. નિશ્ચલદાસની સૂચનાનુસાર રામસિંહે અનેક સત્કાર્યો અને સદ્ગુણ કરવા માંડ્યા.

મહાભારતના ઘનપર્વમાં વ્યાસનારાયણ ઘડે છે કે:—

“મોહજાલસ્ય યોનિર્દિ મૂઢરેવ સમાગમઃ ।

અહન્યહનિ ધર્મસ્ય યોનિઃ સાધુસમાગમઃ” ॥

‘મૂઢો સાયે સમાગમ એ મોહ દુઃખના જાલનું કારણ છે અને સાધુનો સમાગમ એ દિવસે દિવસે ધર્મનું કારણ છે.’ એ યથાર્થ છે.

વિદ્વાનોના દર્શન-શ્રવણથી અને સમાગમથી વધુ શુભ થાય છે. એ રામસિંહ જેવા રાજાને તો પ્રત્યક્ષ જેવું જ હોય. નિશ્ચલદાસના પ્રસંગોપાત્ત કેવલ સૂચન ઉપરથી તે રાજાએ દેશદેશાન્તરના પण्डितોનો સમાજ પણ શુંદીમાં મન્યો હતો; અને વિદ્વાનોનો વધુ આદરસત્કાર કરી પ્રોત્સાહન અને અમિનંદન સમર્પ્યું હતું. સત્સંગથી એ રાજામાં પણ ધર્મી ઉત્તમ વિદ્યા અને ઉચ્ચ યોગ્યતા આવી હતી કે, પण्डितોએ સભામાં એ રાજાની વિદ્યાસંપત્તિ પરીક્ષી, એકમતે તેને વિદ્વાનનું પદ સમર્પ્યું હતું.

રામસિંહ રાજાની પ્રાર્થનાને તથા કેટલાક અન્ય શિષ્યોની પ્રાર્થનાને સ્વીકારી ગ્રંથ રચવાનું સર્વોત્ક્રષ્ટ કાર્ય નિશ્ચલ-દાસે આરંભ્યું. પઠનપાઠનથી નિશ્ચલદાસની વિદ્યાનો ધર્મો સુરસ પરિપાક થયો હતો કે અઘણિ; ધર્મી તેઓના લેણ પણ ઉત્તમ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

નિશ્ચલદાસના મુખ્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ એ છે. વિચારસાગર તથા વૃત્તિપ્રમાણર. તેઓએ ‘કઠેવલ્લી’ ઉપનિષદ્ ઉપરિ સંસ્કૃત ભાષામાં એક ધ્યાન્યાન લખ્યું છે, અને વૈદ્યશાસ્ત્રનો પણ એક ગ્રંથ રચ્યો છે, એમ કહેવાય છે. તેઓએ (૨૭) સત્ત-વિંશ લક્ષ સંસ્કૃત શ્લોકોનો સંગ્રહ કરેલ છે, અને તે સંગ્રહ

૧. નિશ્ચલદાસના સમકાલીન કેવલાશ્રમ નામે સાધુએ એમ વલુ હતું કે નિશ્ચલદાસે ઈશાવાલ્ય ઉપનિષદ્ ઉપર સંસ્કૃત ટીકા કરી છે.

કીહડોલી ગ્રામમાં નિશ્ચલદાસ 'શુદ્ધાર' છે તેમાં વિદ્યમાન છે એમ જણાય છે. —

વિચારસાગર એ પ્રમેય ગ્રંથ ગણાય છે. એ ગ્રંથ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૦૫ ના ચાતુર્માસમાં રચાયો હતો. તેમાં વેદાન્તની મુખ્યમુખ્યપ્રક્રિયાઓ વહુ સરલતાપૂર્વક દર્શાવી છે. તેનું નામ 'વિચાર' નો 'સાગર' એમ છે તેથી તેમાંનાં સષ્ટ પ્રકરણોનું નામ મુખ્યનામાનુસાર 'તરંગ' રાખ્યું છે.

પ્રથમતરંગમાં અનુબંધસામાન્યનિરૂપણ નામ ગ્રંથના અનુબંધચતુષ્ટય-(૧) અધિકારી, (૨) સંબંધ, (૩) વિષય, અને (૪) પ્રયોજન-एनું ઘર્ણન છે.

દ્વિતીયતરંગમાં અનુબંધવિશેષનિરૂપણ નામ એ અનુબંધચતુષ્ટયના નિમિત્તેકરી શાસ્ત્રાધાર એકાર્થપ્રતિપાદક અધિકરણના પંચ અવયવ-(૧) વિષય, (૨) સન્દેહ, (૩) સંગતિ, (૪) પૂર્વપક્ષ, અને (૫) સિદ્ધાન્ત-દર્શાવવા યત્ન કન્યો હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તેમાં વિષય, પૂર્વપક્ષ, અને સિદ્ધાન્ત તો સ્પષ્ટ કન્યા છે.

તૃતીયતરંગમાં શુદ્ધશિષ્યનાં લક્ષણ તથા શુદ્ધભક્તિફલના પ્રકારનું નિરૂપણ છે.

ચતુર્થતરંગમાં ઉત્તમઅધિકારિઉપદેશનિરૂપણ છે, અર્થાત્ ઉત્તમઅધિકારિ પ્રતિ કેવલ જ્ઞાનના ઉપદેશેકરી, અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનાં કાર્યોના ઉપાધિના સંબંધના ઘટથી જીવત્વને પામેલા સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન ઉત્તમ શુદ્ધ બુદ્ધિમાન્ મુમુક્ષુ અધિકારીને, મહાવાન્યે કરી પ્રત્યક્ષેતન્યના પ્રહ્લ-વેદનમાત્રથી, અવિદ્યાની નિઘૃત્તિદ્વારા નિરતિશયાનન્દ અદ્વિતીય પ્રહ્લની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પ્રકાર છે.

પંચમતરંગમાં મધ્યમ અધિકારીનાં સાધનનું ઘર્ણન ઉપા-

સનાના ઉપદેશનો પ્રકાર છે. મધ્યમ અધિકારીનો વિહિત-કર્મોના કરણપૂર્વક સોપાધિ વ્રહ્મના ઉપાસનમાં અધિકાર ગણાય છે. તે સારૂ ગુરુચેદાદિ વ્યાવહારિક પ્રતિપાદનપૂર્વક મધ્યમ અધિકારી અર્થે 'અહંબ્રહ્' ઉપાસનાનો વિધિ કહ્યો છે.

પૃથ્વરંગમાં મિથ્યા ગુરુ ચેદાદિ સાધને મિથ્યા જગત્તનો નિરૂત્તિનું વર્ણન કરી કુતર્કબુદ્ધિ કનિષ્ઠ અધિકારી પ્રતિ કર્મ-ઉપાસનાનો પ્રકાર છે. તેમાં અનેક શંકાઓ અને તેઓનાં શુક્તિપૂર્વક સમાધાનો આપ્યાં છે.

સત્તમતરંગમાં જીવન્મુક્તિનું અને વિદેહમુક્તિનું વર્ણન છે. અને પ્રંયની સમાપ્તિ થાય છે.

વિચારસાગરના ચતુર્થતરંગથી ગુરુશિષ્યના સંવાદની ગાથા લખી છે. ૫ રૂપકમાં શુભસંતતિ નામે પિતા કહ્યો છે. તેને તત્ત્વદષ્ટિ, અદષ્ટિ અને તર્કદષ્ટિ ૫ નામે પુત્રપ્રયની સારી સન્તતિ કહ્યી છે. તેમાં ઉત્તમ અધિકારી તત્ત્વદષ્ટિ છે. તેની બુદ્ધિ શુદ્ધસંસ્કારવતી અને મહતી છે. તેને સદૃશ ઉપદેશ કરી વ્રહ્મભાવ-વ્રહ્મબુદ્ધિ-થાય છે મધ્યમ અધિકારી અદષ્ટિ છે તેની બુદ્ધિમાં પ્રયમ કંડ સંસ્કાર નથી તેમ તેની બુદ્ધિમાં મલિનતા પણ નથી. તેને કાલેકરી અધિકાર પ્રાપ્ત થયે વ્રહ્મબુદ્ધિ થાય છે. કનિષ્ઠ અધિકારી તર્કદષ્ટિ છે. તેની બુદ્ધિમાં અનેક યોગ્ય તર્કવિતર્કોના વિકારો થઈ તે બુદ્ધિ મલિનતા તથા અતિ ચંચલા થઈ છે. તેમાં વિપરીતભાવના થયાં જાય છે. તેથી વહુ પ્રયાસપૂર્વક અનેક શાસ્ત્ર ગુરુઓપ કરી તેનું સમાધાન થયે નિર્ણય કરે છે કે, સરૂલ શાસ્ત્રનું પરમ પ્રયોજન મોક્ષ છે, અને તેનું સાધન વ્રહ્મબુદ્ધિ યા તત્ત્વ-જ્ઞાન છે. સર્વ શાસ્ત્રો સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી વ્રહ્મજ્ઞાનના હેતુ છે. ૫ શુભસંતતિ રાજાનું રૂપક લખતાં શુંદીના તત્ત્વભવાન્

મહારાજ રામસિંહજી લક્ષમાં હોય એમ અનુમાન થાય છે.

વિચારસાગરમાં જે જે પ્રસંગો લખ્યા છે, તે તે સર્વ શાસ્ત્ર-સંમત અને પ્રામાણિક છે. પૂર્વ મહાત્માઓએ જે જે ઉત્તમ પ્રસંગો સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ગુંથ્યા છે, તેમાંથી વહુ વિવેકથી સાર તારવી અધિકારીઓને અતિ ઉપયોગી થાય એવા પ્રસંગો એકત્ર કરી સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. અને તે પણ પ્રાયશઃ મૂળના પારિભાષિક પદ-પદાર્થોમાં જ લખ્યા છે. તેની શૈલી-લેખન-પદ્ધતિ-ઉત્તમપ્રકારની-ગંભીરા, સરળા અને શુદ્ધા છે. પટ્ટલે અધિકારીનો અભ્યાસ વધતાં તેને અન્યથા ઉત્તમ વિચારો પણ વહુ સુલભ થાય છે.

ઉચ્ચ પંક્તિના સંસ્કૃત ગ્રંથ સમજવામાં વિચારસાગરને પ્રવેશક ગ્રંથ ગણ્યો હોય તો યોગ્ય ગણાય એમ છે. એ ગ્રંથનાં વંગ ભાષામાં, મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં, ઇંગ્લિશ ભાષામાં ભાષાંતર થયાં છે. અને સર્વત્ર એકમતે તેની પ્રશંસા થાય છે. તે વહુ સ્થૂળે શિલાંકિત અને મુદ્રાંકિત થયો છે. અને તેની વહુ આવૃત્તિઓ થયાં જાય છે. તેમાં પण्डित पीताम्बरजीकृत टिप्पणी અને वृत्तिरत्नावली समेता मूलग्रंथની आवृत्ति श्रीमत् शरीफ सालेमहंमदे मुद्रांकितા करावी છે એ ઉત્તમા છે.

આ દેશમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિષયના ગ્રંથસહ જે ક્રિયાપદ યોજાય છે ને ગ્રંથ 'વાચવો' એમ નહિ કિન્તુ ગ્રંથ 'વિચારવો' એમ કહેવાય છે. એ યથાર્થ છે. એવા ઉત્તમ ગ્રંથો વિચાર્યેથી જ તેમાંનું સૌંદર્ય બુદ્ધિગોચર થાય છે.

વૃત્તિપ્રભાકર એ પ્રમાણાદિનો ગ્રંથ છે. તેમાં વૃત્તિનાં પ્રમાણાદિ કારણ, વૃત્તિનું પ્રમા અપ્રમાદિ ભેદયુક્ત સ્વરૂપ, અને વૃત્તિનું વ્યવહારસિદ્ધિ તથા મોક્ષસિદ્ધિરૂપ ફળ, એ ત્રિવિધ પદાર્થનું નિરૂપણ છે. એવો એક સિદ્ધાન્ત છે કે, મહાવાક્યના

વૃત્તિરૂપ પ્રમાણનાથી વિષયસહિત અપ્રમાણરૂપ બંધની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે.

એ ગ્રંથનું નામ પ્રથમ વૃત્તિદીપિકા હતું. નિશ્ચલદાસ બુદ્ધિમાં વિરાજતા હતા તે સમયે એ ગ્રંથ તત્ત્વમવાન્ મહારાજ શ્રીરામસિંહજીની વૃત્તિ અનુસાર તેઓની જ પ્રાર્થનાથી રચ્યો હતો અને ત્યાં જ છપાયો હતો તેમા પ્રથમ સત્ત પ્રકાશ હતા. (૧) પ્રત્યક્ષપ્રમાણનિરૂપણ, (૨) અનુમાનપ્રમાણનિરૂપણ, (૩) શબ્દપ્રમાણનિરૂપણ, (૪) ઉપમાનપ્રમાણનિરૂપણ, (૫) અર્થાપત્તિપ્રમાણનિરૂપણ, (૬) અનુપલબ્ધિપ્રમાણનિરૂપણ, (૭) વૃત્તિભેદનિરૂપણ, પ્રસંગપ્રાપ્ત સત્કથા ત્યાદિ નિરાકરણ પ્રયોજક સ્વત પ્રમાત્વપ્રમાણનિરૂપણ. તેમાં પદ્યાત્ જીર્ણશ્વરસ્વરૂપ નિરૂપણપૂર્વક વૃત્તિપ્રયોજનનિરૂપણસહિત કદિપતસ્વરૂપનિરૂપણનામ (૮) અષ્ટમ પ્રકાશ ઉમેર્યો અને તે ગ્રંથને શ્રી વૃત્તિપ્રભાકર નામ આપ્યું.

મીમાંસા, ન્યાયવૈશેષિક, સાંખ્યયોગાદિ શાસ્ત્રોના અનેક સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોમાંથી ઉપયોગી પ્રકાશ હઈ વિચારોપયોગી અનેક પદ્ધતિ તથા પ્રસંગોનો ઉત્તમ સંગ્રહ એ ગ્રંથમા સંગ્રહ્યો છે, એવો એકત્ર સંગ્રહ વહુ દુર્લભ છે નિશ્ચલદાસની મહત્તી વિદ્વત્તાનો એ પ્રદર્શક છે.

એ ગ્રંથ સવત્ ૧૯૧૬ માં બુદ્ધિકોટામાં પ્રથિત થયો હતો. એ વૃત્તિપ્રભાકર ગ્રંથનું ગૂર્જરાતીમા પ્રત્યયાન્તર રા. સાક્ષર મણિલાલ ન. દ્વિવેદીએ કર્યું છે.

નિશ્ચલદાસનું યસ્તૃત્વ અપિ તેનું જ ઉત્કૃષ્ટ હતું તેઓ યોગવાસિષ્ઠાદિ વેદાન્તગ્રંથોમાંથી શ્રવણ કરાવતા ત્યાં અનેક શ્રાતાઓનો સમર્થ થતો, અને સંસારના સતાપથી સતત

તે શ્રોતાઓ નિશ્ચલદાસના વચનામૃતથી શાન્તિ અને સંતોષ પામી જતા. અનેક શિષ્યો વિચારસાગરનો અભ્યાસ નિશ્ચલદાસ પાસે જ કરતા. તેઓ પણ સિદ્ધ જેવા થતા.

નિશ્ચલદાસનાં દર્શન કરનાર મનુષ્યો કહે છે કે, તેઓનું શરીર છશ હતું; પંચકેશ ધારણ કરતા, મુલ્લ લંબગોલ હતું, શરીરમાં જ્વરની પીડા રહેતી; રંક વા ધની, રાજા વા પ્રજા, પण्डित વા અજ્ઞ, સર્વ ઉપર સમભાવ રાખતા; શિષ્યવર્ગ સમીપ સતે પણ દેહોપયોગિક્રિયાઓ, સ્વતંત્રતાથે, સ્પર્શસ્તે જ કરતા; કટિપ્રદેશ ઉપર એક ચલ્લ લપેટી રાખતા અને નિરંતર સ્વસંગ્રહમાંથી ગ્રંથો વિચારતા.

એમ ફરૂં કાલ ભ્રમણ કરી પ્રારબ્ધ ભોગથી સુશ નિશ્ચલદાસના પ્રાણ, દિલ્હીમાં ગુરુસ્થાન વિષે, વિક્રમ સંવત્ ૧૯૧૬ ના ધ્રાવણ વર્ષે ૩૦ ને દિને મધ્યાહ્નોત્તર, ૭૦ વર્ષના થયે, લીન થતાં ઉપાધિવિનિર્મુક્ત થઈ સુશ નિશ્ચલદાસ વિદેહ-કૈવલ્ય થયા.

દુહરો.

જ્ઞાનવીર, ડને શૂરવીર, દાનવીર, ધૌરવીર
અનેક ગુણવીર, હંસ ! અહિં થાય માગિયે ચિર.

શ્રીગણેશાય નમઃ ।

અથ શ્રીવિચારસાગરપ્રારંભઃ ।

પ્રથમતરંગઃ ।

અથ અનુવંધ-સામાન્ય-નિરૂપણ.

૧. (વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલ.)

કેહો

જે સુખ નિત્ય પ્રકાશ વિમુ, નામરૂપઆધાર,

જેને મતિ ન લહે લહે, તે હું શુદ્ધ અપાર.

૧.

૧. આ મંગલાચરણનાં દુહામાં વહુ ગંભીર વિચાર અને અર્થ છે. સમગ્ર ગ્રંથ વાંચી પ્રવેશ વ્યાવર્તક, વિધેય, વા હેતુગર્ભ શબ્દનાં યથાર્થ અર્થ જાણ્યા પછી એનાં સૌંદર્ય, ગંભીરતા અને કારણવિશેષ જણાઈ આવશે. અર્થિયાં શબ્દાર્થ માન લખ્યો છે.

જે (બ્રહ્મ) સુખ (આનંદ) છે, નિત્ય (સત્) છે, પ્રકાશ (ચિત્) છે. અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદ છે, વિમુ (વ્યાપક) છે, નામરૂપનું આધાર (અધિષ્ઠાન) છે, અને જે બ્રહ્મને શુદ્ધિ પ્રવાશી શકતી નથી, પણ જે શુદ્ધિને પ્રકાશે છે, અથવા જે બ્રહ્મને (મલવિશેષદોષવતી) મતિ જાણી શકતી નથી, (પરંતુ મલવિશેષદોષરહિતા સાધનચતુષ્ટયસંપન્ના શુદ્ધા) મતિ જે (સ્વયંપ્રકાશ) બ્રહ્મને (વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ) જાણે છે, એણે જે શુદ્ધનામ, માયા અને તેના કાર્યરૂપ મલથી રહિત અને અપાર જે પરબ્રહ્મ, તે (પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મ) હું છું. ૧.

માય (પ્રત્યક્ આત્માનું ?) સ્વરૂપ સાગર જેણે અપાર છે, તે મારા પ્રત્યક્ આત્મસ્વરૂપમૂલ સમુદ્રની, વિષ્ણુ, શિવ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, ચંદ્ર, વરુણ, યમ, શક્તિ, કુબેર, અને ગણપતિ એ સર્વે લહરિઓ (મોજા છે.) ૨.

જે કૃપાલુ સર્વેશ્વરેશ્વર યોગિલોક મનમાં ધ્યાન ધરે છે, તે શ્રીશ્વરનું (માયા) ઉપાધિય કરી મારા (શુદ્ધ પ્રત્યક્ તર) સ્વરૂપવિષે મિથ્યા માન યાય છે. ૩

મમ અપાર રૂપ અધિવત્, લહરી-વિષ્ણુ, મહેશ,
વિધિ, રવિ, ચંદ્ર, વરુણ, યમ, શક્તિ, ધનેશ, ગણેશ. ૨.

જે રૂપાલુ સર્વજ્ઞનું, હૃદય ધરે મુનિ ધ્યાન;
તેનું થાય ઉપાધિથી મજમાં મિથ્યા માન. ૩.

જે જાણ્યા વિણ થાય જગત્, જેમ રજ્જુમાં સાપ;
નાશે અહિ જગ જે લહે, સોડહં આપો આપ. ૪.

જેનો બોધ ચાહી સુશ્રુતી, મજે રામ નિષ્કામ;
તે છે મમ આત્મા સહિ, કોને કરું પ્રણામ. ૫

૨. (ગ્રંથમહિમા.)

મચ્યું વેદસિદ્ધાન્તજલ, જેમાં અતિગંભીર,
૫ વિચારસાગર કહું, પેહોં થાય સુહોં ધીર. ૬.

જેમ રજ્જુ (દોરી) જાણી ના હોય ત્વાંમુખી તે રજ્જુમાં સર્પ પ્રતીત થાય છે, તેમ જે બ્રહ્મને જાણ્યા વિના જગત્ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ એમ ભ્રમથી દેણાતા સર્પનું અને જગત્નું અધિષ્ઠાન જે રજ્જુ અને બ્રહ્મ, તે રજ્જુ જાણ્યેથી સર્પની, અને તે બ્રહ્મ જાણ્યેથી જગત્ની ભ્રાન્તિ નાશ પામે છે, તે (અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મ) હું (પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મ) સ્વયં આત્મા છું. ૪.

જેનો બોધ ઈચ્છી પુણ્યશીલ મનુષ્ય પરમાત્મારૂપ શ્રીરામને નિષ્કામ થઈને મજે છે, તે શ્રીરામ જ મારો આત્મા (સ્વરૂપ) છે. (મારાથી ભિન્ન અન્ય કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ તો) હું કોને પ્રણામ કરું ૫.

૨. સ્વઆત્માનું શુભ ઈચ્છનાર સાધનસપત્ર અધિકારી ૨ જ્ઞાનની સિદ્ધિઅર્થે જે વિચાર કર્તવ્ય છે તે આ છે:—

કોડહં કથમિદં જાતં કો વૈ કર્તાસ્ય વિદ્યતે ।

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોડ્યમીદૃશઃ ॥

અપરોક્ષાનુમૂતિઃ ॥ ૧૨ ॥

હું (જીવ) કોણ છું (૧), આ (જગત્) કેમ ઉપજ્યું છે (૨), એનો કર્તા કોણ છે (૩), અને કઈ ઉપાદાન કારણ કોણ છે (૪), એવો (સદ્વિચાર) તે જ વિચાર છે. અર્થાત્ જીવ, જગત્, ઈશ્વર, અને બ્રહ્મવિષયક પરમપુરુષાર્થપદ જ્ઞાનના સાધનરૂપ 'વિચાર' તેનો 'સાગર,' જેમાં વેદના સિદ્ધાન્તરૂપ અમૃત જલ ભર્યું છે—તે 'વિચારસાગર' નામક ગ્રંથ.

સૂત્ર, માપ્ય વાર્તિક પ્રભૃતિ, ગ્રંથ વહુ સુરવાણો;

તથાપિ હું માપા કરું, લર્પી મતિમંદ અજાણો. ૭.

ટીકા: યદપિ સૂત્ર, માપ્ય, વાર્તિક પ્રભૃતિ નામ તે આદિ લઈ, સુરવાણી નામ સંસ્કૃત (માપામાં) ગ્રંથ વહુ છે, તથાપિ સંસ્કૃત ગ્રંથોથી મંદબુદ્ધિ પુરુષોને વોધ થાય નહિ, અને માપાના ગ્રંથોથી મંદબુદ્ધિ પુરુષોને પણ વોધ થાય છે; યથી માપાગ્રંથનો આરંભ નિષ્ફળ (છે) નહિ. કિન્તુ સંસ્કૃત ગ્રંથોના વિચારવાવિષે જોઓની બુદ્ધિ સમર્થ છે નહિ, તેઓના નિમિત્ત ગ્રંથનો આરંભ સફળ છે. ૭.

૩. ઉત્તરમીમાંસાનાં યાદરાયણવ્યાસપ્રણીત બ્રહ્મસૂત્ર.

‘સ્વલ્પાક્ષરમસંદિગ્ધં સારવદ્ વિશ્વતોમુખં ।

અસ્તોમમનવચ્ચ સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ’ ॥

સ્વલ્પ અક્ષરોવાહું, અસંદિગ્ધ (સદેશ્વિનાનું) સારવાહુ, (યથાધિકાર) સકલ દિશામાં મુક્તિવાહું, અસ્તોમ (જેમાં નિરર્થક શબ્દ નથી,) અને નિર્દોષ શાસ્ત્રવાક્ય તે સૂત્ર, એમ સૂત્રવિદ્ પુરુષો જાણે છે. એવાં ૫૫૬ બ્રહ્મસૂત્ર છે.

૪. શ્રીશંકરભગવદ્પ્રણીત બ્રહ્મસૂત્રના ઉપર શારીરક માપ્ય.

‘સૂત્રાર્થો વર્ણ્યતે યત્ર પદૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ ।

સ્વપદાનિ ચ વર્ણ્યન્તે માપ્યં માપ્યવિદો વિદુઃ’ ॥

જેમાં સૂત્રને અનુસાર પદોદ સૂત્રનો, અર્થ વર્ણાય છે, અને (સૂત્રઅનુસાર પદના પર્યાયરૂપ જે) સ્વપદો તે પણ જમાં વર્ણવાય છે (એવો સૂત્રના બ્યાખ્યાન-નનો ગ્રંથ તેને) માપ્યવિદ્ મહાજનો ‘માપ્ય’ જાણે છે.

૫. શંકરશિષ્ય શ્રીમુરેશ્વરાચાર્ય (મળ્હનમિશ્ર) કૃત વાર્તિકગ્રંથ.

ઉક્તાનુકદ્વિરુક્તાદિચિન્તા યત્ર પ્રવર્તતે ।

તં ગ્રંથં વાર્તિકં પ્રાહુર્વાર્તિકજ્ઞા મનોપિણઃ ॥

(સૂત્ર-માપ્યમાં) કથિત, અકથિત, પુનઃ કથિત આદિના વિચાર જેમાં કરવામાં આવે છે તે ગ્રંથને, વાર્તિક જાણનાર બુદ્ધિમાનો, વાર્તિક કહે છે.

પ્રયાન્તરમાં આવો પાઠ પણ છે:—

‘ઉક્તાનુકદુરુક્તાર્થવ્યકત્કારિ તુ વાર્તિકં’ ।

કથિત, અકથિત, દુઃકથિત અર્થોને સ્પષ્ટ કરનાર તે વાર્તિક.

૨. દુહો.

કવિકૃત ભાષાગ્રંથ વહુ, રહ્યાત જગત્ત્રિપે જ;
પણ વિચારસાગર વિના, ન સંદેહ નાશે જ.

ટીકા:-યદ્યપિ ભાષાગ્રંથ વહુ છે, તથાપિ વિચારસાગર વિના અન્ય ભાષાના ગ્રંથોવડે આત્મવસ્તુત્રિપે સંદેહ દૂર થાય નહિ; પનાત્રિપે આ હેતુ છે:-કેટલાક ભાષાગ્રંથ તો શ્રવણ કરીને રચેલા છે, જેમકે, પંચભાષા છે. તેમની પ્રક્રિયા કોઈ અંશમાં તો શાસ્ત્રને અનુસાર છે, અને શ્રવણ કરેલો જે અર્થ યદ્યર્થ પ્રહણ નહિ થયો, તે અંશમાં શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે; યથી શ્રોતાકૃત ગ્રંથવડે સંદેહરહિત ઘોષ થાય નહિ. અને કોઈ ભાષાગ્રંથ કિંચિત્ શાસ્ત્ર મળીને રચેલા છે, જેમ આત્મવોધ છે. તેમનાવડે પણ સંદેહરહિત ઘોષ થાય નહિ, કેમકે તેઓમાં વેદાન્તની પ્રક્રિયા સંપૂર્ણ છે નહિ. અને વિચારસાગરગ્રંથમાં સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે, અને વેદાન્તશાસ્ત્રના અનુસાર છે; કોઈ સ્થાનમાં પણ વિરુદ્ધ છે નહિ. અને આત્મ-જ્ઞાનમાં ઉપયોગી જે પદાર્થ છે, તેમનું નિરૂપણ વિસ્તારવડે કન્યું છે; યથી અન્ય ભાષાગ્રંથો જેવો આ ગ્રંથ નથી. કિન્તુ સર્વ ભાષાગ્રંથોથી આ ગ્રંથ ઉત્તમ છે. ૮.

૪. (ગ્રંથનો અનુવંધ.)

હોવાઈ (દિંદુત્થાની.)

નહિ અનુવંધ પિછાળ્યા જ્યાંલગો પ્રવૃત્તસુઘડ નર થાય ન ત્યાંલગો,
જાણો જેહ આ શુણે પ્રવંધ, યથી હવે કહું તે અનુવંધ. ૯.

૬. પંજાબના મનોહરદાસ નિરંજનીકૃત પદ્મશ્રી, જાતપ્રશ્ની, જ્ઞાનમંજરી, જ્ઞાન-ચૂર્ણ અને વેદાન્તસાર એ નામે ભાષામાં પંચ ગ્રંથ છે તે 'પંચભાષા' કહેવાય છે.

૭. સાધુ માણિક્યદાસજીકૃત 'માણિક્યવોધ' જેને 'આત્મવિચાર' પણ કહે છે તે ઉપર મૂલચંદ્ર જ્ઞાનીએ 'સારોદાર' નામક વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

ટીકા:-અધિકારી, સંવંધ, વિષય, અને પ્રયોજન (૫ ચાર)નું નામ અનુવંધ છે. અધિકારી આદિક પ્રંથના અનુવંધ જાણ્યા વિના 'સુઘડ' નામ વિવેકી પુરુષની પ્રંથોમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. યથી જે અનુવંધોને જાણીને પ્રવંધ નામ પ્રંથને સાંભળે, તે અનુવંધોને હવે કહું છું. ૯.

સોરઠો.

અધિકારી, સંવંધ, વિષય, પ્રયોજન, જાર મિલ્લી,
કહે સુકવિ અનુવંધ, તેમાં અધિકારી શુણો. ૧૦

૬. (અધિકારિવર્ણન.)

હો.

જેને મલ વિક્ષેપ નહિ, કિન્તુ એક અજ્ઞાન;
સાધન ચાર સહિત નર, તે અધિકૃત મતિમાન. ૧૧

ટીકા:- (પ્રાણીમાત્રના) અંતઃકરણવિદે વ્રણ દોષ દોષ છે. એક તો મલ દોષ છે, ધોજો વિક્ષેપ દોષ છે, અને ધોજો આવરણ (અજ્ઞાન) દોષ છે. (૫ વ્રણે દોષનો નાશ કર્મે કરી કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનથી થાય છે.) નિષ્કામ-કર્મે અંતઃકરણનો મલદોષ દૂર થાય છે; ઉપાસના-૫ વિક્ષેપદોષ દૂર થાય છે; અને જ્ઞાને આવરણદોષ દૂર થાય છે. જે પુરુષે નિષ્કામકર્મ-અને-ઉપાસના કરીને મલ-અને વિક્ષેપદોષ દૂર કર્યા છે, અને એક અજ્ઞાન નામ સ્વરૂપનું આવરણ જેના ચિત્તમાં હોય, અને ચાર સાધનસં-યુક્ત હોય તે પુરુષ 'અધિકૃત' નામ અધિકારી છે. ૧૧.

૮. 'પુરુષ'='પુર' નામ મનુષ્યશરીર તેમાં 'ઉપતિ' નામ અહમ્ આકારે વસે છે; યથી પુરુષ ૫ શબ્દમાં નરનારી આદિ સર્વ જીવ ગણાય છે. સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન પ્રમાતા વેદાન્તમાં અધિકારી છે. પછી તે ગમે તે હોય તો પણ તેને પુરુષ કહે છે.

૬. અથ ચાર સાધનનામવર્ણન.

હો.

પ્રથમ વિવેક, વિરાગ પછિ શમાદિ પદ્સંપત્તિ,

જોયી મુમુક્ષુતા જ એ ચારે સાધન સત્તિ

૧૨.

૭. અથ વિવેકલક્ષણ.

હો.

આત્મા અવિનાશી અચલ, તેથી જગત્ પ્રતિકૂલ;

પદ્મ જ્ઞાન વિવેક છે, સૌ સાધનનું મૂલ.

૧૩.

ટીકા:-આત્મા અવિનાશી નામ નાશરહિત છે, અને અચલ નામ ક્રિયારહિત છે, અને જગત્ આત્માથી પ્રતિકૂલ નામ વિપરીત સ્વભાવવાળું છે, (અર્થાત્ જગત્) વિનાશિ છે અને ચલ છે, એ જ્ઞાનનું નામ વિવેક છે એ વિવેક જ સર્વ સાધનનું મૂલ (કારણ) છે, કેમકે, પ્રથમ વિવેક થાય તો વૈરાગ્યથી આદિ લઈને ઉત્તર સાધન (પદ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા) થાય છે: અને વિવેક નહિ થાય તો ઉત્તર સાધન થાય નહિ. યથી વૈરાગ્ય શમાદિ પદ્સંપત્તિ, અને) મુમુક્ષુતા, એમનો વિવેક હેતુ (મૂલ) છે. ૧૩.

૮. અથ વૈરાગ્યલક્ષણ.

હો.

બ્રહ્મલોકલગી મોજ જે વહે સર્વનો ત્યાગ,

વેદ-અર્થ-જ્ઞાતા મુનિ, તેને કહે વિરાગ.

૧૪.

૯. અથ શમાદિપદ્ (સંપત્તિ) નામ.

હો

શમ, દમ, શ્રદ્ધા ત્રિજી ને, સમાધાન, ઉપરામ,

છટ્ટીં તિતિક્ષા, જાણિયે, મિત્ર મિત્ર એ નામ

૧૫.

૧૦. અથ દામદમલક્ષણ.

દ્રો.

વિષયોર્થી મત રોકયું, તેને દામ કહે ધાર,

ઇન્દ્રિયગળનું રોકયું, દમ માને યુગર્થી.

૧૬.

૧૧. અથ શ્રદ્ધા અને સમાધાનલક્ષણ.

દ્રો.

મત્ય યેંદ મુક્યાવય છે શ્રદ્ધા રમ વિશ્વામ,

સમાધાન તેને કહે, મનવિશેષ-ધિનાશ.

૧૭.

૧૨. અથ ઉપરામલક્ષણ.

યોગારં.

સાધન સહિત કર્મ સદુ ત્યાગે, વિષસમ લર્ચો વિષયોર્થી માગે,

દગ્ લર્ચો નારો થાય જીવ મ્હાન જ, ૫ લક્ષણ ઉપરામ

ઘણાણ જ. ૧૮.

૧૩. અથ તિનિર્ક્ષાલક્ષણ.

દ્રો.

આનપ, શૌત, શુધા, તૃષા, પનો મદન સ્યમાય,

કહે તિનિર્ક્ષા તેદને, કોંચિદ મુનિવર રાય.

૧૯.

શમાદિ પદ્મંપત્તિને, માયત સાધન ઇક,

૫મ ન નવ સાધન મળે, કિંતુ ચાર સચિયેક.

૨૦.

ટીકા:-શમાદિ છની જે સંપત્તિ નામ પ્રાપ્તિ, તે ૫૬ સાધન કરી ગણાય છે; ૫થી (વિયેક, ચિરામ, પદ્મંપત્તિ=શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરામ તથા તિનિર્ક્ષા, અને મુમુક્ષુતા ૫ સર્વ મલી,) નવ સાધન નહિ, કિંતુ ચાર જ સાધન (છે, ૫મ) સચિયેક નામ વિયેકી જનો કહે છે. ૨૦.

૧. ઉપરતિ. વૃત્તિને વાચ(વિષય)નું અનાલંન.

૧૦. અપ્રતીકારપૂર્વક અને ચિન્તાવિલાસરહિત મુલદુ:સોનું સહન.

૧૪. મુમુક્ષુતાલક્ષણ.

દ્વશો.

બ્રહ્મપ્રાપ્તિ, ને વંધની હાનિ મોક્ષનું રૂપ;

ઇચ્છા તેની મુમુક્ષુતા, માપે મુનિવર ભૂપ. ૨૧.

ટીકા:-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને અનર્થની નિવૃત્તિ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. તે(મોક્ષ)ની ઇચ્છાનું નામ મુમુક્ષુતા છે. મુમુક્ષુતા અને મુમુક્ષુત્વ એ પર્યાય (સમાનાર્થબોધક) શબ્દ છે. ૨૧.

જ્ઞાનનાં આઠ સાધન.

એ ચો સાધન જ્ઞાનનાં શ્રવણાદિ ત્રણ મેલી,

તત્પદ ત્વંપદ-અર્થનું, શોધન, અષ્ટમ મેલી. ૨૨.

ટીકા:-વિવેકાદિ (વિરાગ, પદ્મસંપત્તિ, અને મુમુક્ષુતા એ) ચાર; શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન એ ત્રણ; (એમ સાત, તથા) તત્પદનો અર્થનું અને ત્વંપદનો અર્થનું શોધન એ અષ્ટ સાધન જ્ઞાનનાં છે ૨૨.

૧૫. અંતરંગ અને બહિરંગ સાધન.

દ્વશો.

અંતરંગ એ આઠ છે, યજ્ઞાદિક બહિરંગ;

અંતરંગ ધારે, ત્યજે બહિરંગોનો સંગ. ૨૩.

ટીકા:-પૂર્વ હુહામાં કહેલાં વિવેકાદિક આઠ તે (જ્ઞાનનાં)

૧૧. અજ્ઞાનકલ્પિત અદ્વકારાદિયી દેહાન્ત મથોને, સ્વસ્વરૂપના બોધેકરી, મૂલ્યાની ઇચ્છાવાન્ પુરુષ તેનો ધર્મ.

૧૨. 'તે' (ईश्वर) પદનું.

૧૩. 'તું' (जीव) પદનું.

૧૪. જડચેતનનુ તાદાત્મ્ય-(સંયોગ-મિશ્રણ)-પ્રતીત યાય છે તેમાંથી વિવેકેકરી મલ્લુર જડમાગને દૂર કરી શુદ્ધિ કરવી.

અંતરંગસાધન કહેવાય છે અને યજ્ઞાદિક કર્મ વહિરંગ-સાધન કહેવાય છે, તેઓમાંથી જિંજાસુ વહિરંગ(સાધનો)ને ત્યાગે, અને અતરંગ(સાધનો)ને ધારે જેમનું શ્રવણમાં અથવા જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ ફલ હોય, તે અતરંગ સાધન કહેવાય છે વિવેકાદિક ચાર(સાધન)નો શ્રવણમાં ઉપયોગ છે, કેમકે વિવેકાદિક વિના વહિર્મુખને શ્રવણ વને નહિ. તેમ શ્રવણ, મનન (અને) નિદિધ્યાસનનો જ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે. શ્રવણાદિક વિના જ્ઞાન થાય નહિ તેમ તત્પદના અર્થ અને ત્વંપદનો અર્થ જાણ્યા વિના પળ, અભેદજ્ઞાન થાય નહિ, ૫ રીતિપ વિવેકાદિ ચાર સાધનાના શ્રવણમાં ઉપયોગ છે, અને શ્રવણાદિ ચારે સાધનોનો જ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે ૫થી આઠ અંતરંગ સાધન છે.

૧૬ જેનું જ્ઞાનમાં અથવા શ્રવણમાં પ્રત્યક્ષ ફલ હોય નહિ, કિંતુ અતઃકરણની શુદ્ધિ જેનું ફલ હોય, તે જ્ઞાનનું વહિરંગ સાધન કહેવાય છે. ૫મા યજ્ઞાદિક કર્મ છે યદ્યપિ યજ્ઞાદિક કર્મ સસારનાં સાધન છે, તેમનાથી અતઃકરણની શુદ્ધિ પળ કહેવી સમર્થ નહિ, તથાપિ (તે યજ્ઞાદિક કર્મ) સકામ-પુરુષને સસારના હેતુ છે, અને નિષ્કામપુરુષને અતઃકરણની શુદ્ધિના હેતુ છે ૫ રીતિપ નિષ્કામપુરુષને અતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા (યજ્ઞાદિક કર્મ) જ્ઞાનના હેતુ છે, ૫થી (તે યજ્ઞાદિક) વહિરંગસાધન કહેવાય છે અને વિવેકાદિક અતરંગસાધન કહેવાય છે. [વહિરંગ નામ દૂરનું છે, અને અતરંગ નામ સમીપ નું છે] યજ્ઞાદિક કર્મ અને તેમનાં સાધન-સ્વોધનપુત્રાદિ-

૧૫ અન્તર (સમીપવર્તિ) અગ, સાક્ષાત્ ઉપકારક હેતુ-નરણ-ઉપાય

૧૬ વહિર્ (દૂરવર્તિ) અગ, પરપરાથી ઉપકારક હેતુ-નરણ ઉપાય

૧૭, જેને (વ્રજા) જાણવાની ઇચ્છા છે તે

કો-ને, (જે) ત્યાગે, તે જ્ઞાનનો અધિકારી છે. જ્ઞાનના અધિકારીમાં યજ્ઞાદિક સંભવે નહિ યથી દૂર છે.

૧૭. વિવેકાદિકોની અંતરંગસાધનતા.

વિવેકાદિક જ્ઞાનના અધિકારીમાં સંભવે છે યથી છે. સમીપ તેમાં પણ આટલો ભેદ છે-વિવેકાદિકોનો શ્રવણમાં ઉપયોગ છે, અને શ્રવણાદિકોનો જ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે. યથી વિવેકાદિકોની અપેક્ષાથી શ્રવણાદિક અંતરંગ છે, તેમની (શ્રવણાદિકની અપેક્ષાથી વિવેકાદિક બહિરંગ છે. યદ્યપિ વિવેકાદિક પણ જ્ઞાનનાં અંતરંગ સાધન જ સર્વ ગ્રંથોમાં કહ્યાં છે, બહિરંગ નથી કહ્યાં, તથાપિ વિવેકાદિકોનું, જ્ઞાનના સાધન શ્રવણમાં પ્રત્યક્ષ ફલ છે. અને શ્રવણાદિકોની પેઠે વિવેકાદિક, જિજ્ઞાસુને ઉપાદેય (બ્રહ્મ-યોગ્ય) છે; યજ્ઞાદિકોની પેઠે (શ્રવણાદિક,) જિજ્ઞાસુને હેય (ત્યાગ-યોગ્ય) નથી યથી અંતરંગ (સાધન) કહ્યાં છે અને યજ્ઞાદિકોની અપેક્ષાથી પણ (વિવેકાદિક) અંતરંગ છે, યથી પણ અંતરંગ સાધનોમાં કહ્યાં છે.

૧૮. જ્ઞાનનાં મુખ્ય અંતરંગ સાધન (મહાવાક્ય છે.)

શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનનાં લક્ષણ.

અને વિચારથી જોડાયે તેા જ્ઞાનનાં મુખ્ય અંતરંગ સાધન તત્ત્વમસિ (તે તું છે.) આદિ મહાવાક્ય છે, શ્રવણાદિક પણ નહિ. કેમ કે યુક્તિષ્ઠ વેદાન્તવાક્યોના તાત્પર્યનો નિદ્ધય (૫)

૧૮. તાત્પર્યનિર્ણયાર્થ વર્ણન.

પ્રતિવાન પ્રવરણના તાત્પર્ય અર્થનો નિર્ણાયક વર્ણનરૂપ મુક્તિ રોપ છે. અગ્રેષ્ઠ વેદાન્ત, આદિ મધ્ય અને અન્તયો, સધિદાનન્દ મહાવિદે જ તાત્પર્ય છે. તે મધ્યમ સમગ્રવા મુક્તિના વર્ણનની સ્વરૂપ છે.

ઉપક્રમોપસંહારાદિભ્યાસોઽપૂર્વતા ફલે ।

અર્થવાદોપપત્તી ચ લિઙ્ગં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥

(૧) ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર એ બેની એકરૂપતા, (૨) અમ્યાસ, (૩) અપૂર્વતા, (૪) જલ, (૫) અર્થવાદ, (૬) ઉપશતિ, એ (છ લિંગ છે, તે પ્રત્યેક,) તાત્પર્યનિર્ણયવિષે લિંગ (ગુણાર્થજાપક અથવા અનુમાનસાધનરેતુ) છે.

(૧) પ્રવરણેકરી પ્રતિપાદન કરવાને યોગ્ય જે સચિદાનન્દ એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે તેનું જ પ્રકરણના આદિવિષે તથા અન્તવિષે જે પ્રતિપાદન તે, 'ઉપક્રમ—ઉપસંહાર એ બેની એકતારૂપ' પ્રથમ લિંગ છે. જેમ છાન્દોગ્ય-ઉપનિષદના પઠ પ્રપાઠકમાં પ્રકરણના આરંભે સદાલક આશ્વિનિમુનિ શ્વેતકેતુપુત્રને ઉપદેશે છે કે—'સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્' (૨-૧) = 'હે સોમ્ય ! ઉપતિત્તીયી પૂર્વે એક જ અદ્વિતીય સત્ જ હોતુ હતું' એવો ઉપક્રમ (=પ્રથમ આરમ) કરીને પ્રકરણને અન્તે 'એતદ્વાત્મ્યમિદં સર્વં' (૧૬-૩) = 'આ સર્વ જગત્' એ (સત્ત્વરૂપ) આત્મમાવવાલું છે. 'એવો ઉપસંહાર (=સમાપ્તિ) કર્યો છે. વક્તાની રૂચ્છારૂપ તાત્પર્યનું નિશ્ચાયક એવું ઉપક્રમ ઉપસંહારની એકતારૂપ એ પ્રથમ લિંગ છે.

(૨) પ્રવરણેકરી પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય જે બ્રહ્મ, તેનું પ્રકરણના મધ્યમાં પુનઃ પુનઃ પઠન ધા પ્રતિપાદન તે, 'અમ્યાસ' (=આવૃત્તિ) નામક દ્વિતીય લિંગ છે. જેમ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના તે જ પ્રપાઠકમાં અષ્ટમ સ્કંધથી આરંભી ધોદશસ્કંધપર્યન્ત 'તત્ત્વમસિ' = 'તે તું છું' એવો નિર્વકુશ સદાત્મભાવ નવ વાર ઉપદેશ્યો છે. રહાં 'તે' નામ, તે પદનો જે લક્ષ્યાર્થ પરમાર્થ સત્ જગત્નું પ્રત્યક્ સ્વરૂપ—છે, તે છે, (તે તારો પણ આત્મા છે એથી) 'તું' નામ, તું પદનો લક્ષ્યાર્થ આ કાય કરણસ-ધાત્વરૂપ શરીરમાં, (જલાદિમાં સૂર્ય પ્રતિબિંબરૂપે પ્રવેશે છે તેમ,) જે પ્રવિષ્ટ છે, તે છે. (અસિ) 'હું' એ ત્રિયાપદેકરીને 'તે તું' એ બે શબ્દની એકતા પ્રદર્શન થાય છે. તેથી વિચાર—અનૃત—અધિષ્ઠિતજીવાત્મત્વરૂપ જે વિજ્ઞાન તેનું નિવર્તક એ 'તત્ત્વમસિ' વાક્ય, તે પુનઃ પુનઃ નવ વાર ઉપદેશી તત્ત્વપદના અને સ્વપદના લક્ષ્યાર્થ—બ્રહ્મ અને આત્મા—તેમના એક્યનું જે પ્રતિપાદન તે 'અમ્યાસ' લિંગ છે.

(૩) પ્રવરણેકરી પ્રતિપાદન જે બ્રહ્મ, તેની તે પ્રકરણથી મિશ્ર પ્રમાણેકરી અવિપયતા તે, 'અપૂર્વતા' (=પ્રમાણાન્તરથી અપ્રાપ્તિ) નામક તૃતીય લિંગ છે. જેમ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના તે જ પ્રપાઠકમાં—'અત્ર વાત કિલ સત સોમ્ય ન નિમા-લ્યસેડૅત્રૈત કિલેતિ' (૧૩-૨) = 'હે સોમ્ય ! અત્ર જ રહે (તેજ, જલ અને પૃથ્વીનું કાર્ય જે રેદ્દ, પૂર્વે કહ્યો છે, તેમાં જ, યદ્યપિ આ જગત્નું મૂલ—કારણ) સત્ (—બ્રહ્મ—વિદ્યમાન છે પણ રૂદ્ધિપ્રયોગી) તુ નિમાલી—જોડ—શકતો નથી. (તથાપિ હમા જ (દેહમાં—જગત્માં) નિશ્ચયથી તે છ'દમ ઉપદેશી બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય ત્યાં તૂચ્ચો છે. ત્યાં એવો પ્રસંગ છે કે, એક ઘટમાંના જલમાં લવણનો પિંડ રાત્રે શિષ્યપાસે જ નસાવી બીજે દિવસે પ્રાત કાલમાં તે લવણપિંડ કહાલી આપવા શુરૂદ્દ વહ્યુ. તે લવણપિંડ

ચક્ષુથી અને સ્પર્શથી જાણવામાં આવ્યો નહિ. ગુરુદ્ ઉપાયાન્તર દર્શાવ્યો કે જિહ્વાથી જાણશે. એટલે આચમન કન્યેથી તે જ જલમાં લવણપિંડ લીન થયેલો વિદ્યમાન છે, એ શિષ્યે જાણ્યું, એમ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણાન્તરેકરી અગમ્ય સત્ બ્રહ્મ તેની પ્રાપ્તિસાધ તેનાં ઉપનિષદાદિમાં જે પ્રમાણવાક્યો અને પ્રકારાન્તરનું સૂચન તે ઉપનિષદાદિમાં 'અપૂર્વતા લિંગ' છે.

(૪) પ્રકરણેકરી પ્રતિપાદ્ય જે સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ, તેના જ્ઞાનથી તેની પ્રાપ્તિ-રૂપ પ્રકરણવિષે જે ભૂયમાણ (સંભળાતું) પ્રયોજન તે, 'ફલ' (=પ્રધાન લાભ) નામક ચતુર્થ લિંગ છે. જેમ છાંદોગ્યોપનિષદના તે જ પ્રપાઠકમાં, 'અથ સમ્પત્સ્ય ઇતિ' (૧૪-૨) = 'ત્યારે જ (સત્-બ્રહ્મને) પામશે', અર્થાત્ કોઈ સત્-બ્રહ્માત્મવિદ્ બ્રહ્મિષ્ઠે દર્શાવેલા માર્ગેકરી વિરક્ત, અને અવિદ્યારૂપ મોહપટના બંધનથી મોક્ષિત, પુરુષ, પોતે સદાત્માને પામીને સુખી-નિર્વૃત્ત-યશો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિસમ-કાલ જ શરીરાદિ દૃશ્યવિષે આત્મભાવના સ્વજીને સદાત્મૈકત્વદર્શી બ્રહ્મવિદ્ મુક્તપુરુષને સદાત્મસ્વરૂપાવસ્થાનરૂપ સંપત્તિનો ટેટલા કાલમુધી જ વિલંબ છે, જેટલા કાલમુધી જે પ્રારંભ કર્મોંથી શરીરનો આરંભ થયો છે, તે કર્મોંનો મોગેકરી ક્ષય થાય છે; પછી તે આત્મવિત્ કૃતાર્થ પુરુષને વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ અદ્વિતીય સદ્-બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ પુરુષાર્થ ઉપનિષદાદિમાં ભૂયમાણ છે તે તેમાં 'ફલલિંગ' છે.

(૫) પ્રકરણ પ્રતિપાદ્ય જે સત્-બ્રહ્મ-તેનું પ્રશંસન (ગુણકીર્તન કરી સ્તુતિ, અથવા સત્થી વિપરીત જે અદ્વૃત-જડ તેની નિન્દા) પ્રકરણવિષે હોય તે, 'અર્થવાદ' (=ગુણવાદ) નામક પંચમ લિંગ છે. (તે અર્થવાદ ત્રિવિધ છે- (૧) ગુણવાદ, (૨) અનુવાદ, (૩) ભૂતાર્થવાદ.) જેમ છાંદોગ્યોપનિષદના તે જ પ્રપાઠકમાં, 'તમાદેશમપ્રાદ્યો યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવતિ અમતં મત-અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતં-ઇતિ' (૧-૨) = ' (કિંચલ શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશથી અગમ્ય અને જેણેકરી પરબ્રહ્મ ઉપદેશાય છે એવો) તે આદેશને પૂછ્યો છે, જે આદેશેકરીને અન્યત્ અશ્રુત (નહિ સાંભળેલું) પણ શ્રુત (સાંભળેલું) થાય છે, અમત (અતર્કિત હોય તે) મત (તર્કિત) થાય છે, અવિજ્ઞાત (અનિશ્ચિત હોય તે) વિજ્ઞાત (નિશ્ચિત) થાય છે. ' એ પ્રકારે જે સત્-બ્રહ્મના ઉપદેશનું અદ્વૃત પ્રશંસન તે ઉપનિષદાદિમાં 'અર્થવાદલિંગ' છે.

(૬) પ્રકરણપ્રતિપાદ્ય સત્-બ્રહ્મ-તેનું મુક્તિઓદ અને દૃષ્ટાન્તોદકરી પ્રતિપાદન તે, 'ઉપપત્તિ' (=નિર્ણાયકમુક્તિ) નામક ષષ્ઠ લિંગ છે. જેમ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદના તે જ ષષ્ઠપ્રપાઠકમાં, 'યથા સોમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વે મૃગ્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્, વાચારંભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યં'

શ્રવણ કહેવાય છે. જીવબ્રહ્મના અભેદની સાધિકા અને ભેદની વાધિકા યુક્તિઓ અદ્વિતીય બ્રહ્મનું ચિંતન મનન કહેવાય છે. અનાત્માકારવૃત્તિના વ્યવધાનરહિત બ્રહ્માકાર-વૃત્તિની સ્થિતિ નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. નિદિધ્યા-

(૧-૪)=દિ સોમ્ય ! જેમ (લોકમાં) એક મૃત્તિપટ્ટને જાળ્યાવહે તે મૃત્તિપટ્ટ છે કારણ જેનું, એવા ઘટ રુચક (પાત્રઆદિ) સર્વ મુખ્ય (મૃદિકાર સમૂહ) છે એમ જાણેલું થાય છે. (કેમ કે કાર્યનું કારણસાથે અનન્યત્વ છે, તેથી કારણ જાણ્યાથી તેના સર્વ કાર્ય જાણેલાં થાય છે.) (કારણના કાર્યરૂપ જે વિકાર છે તે યાત્રીનું અવલંબન માત્ર-નામ જ કેવલ-છે, પરમાર્થથી (કારણરૂપ) મુક્તિકા એ જ સત્ય વસ્તુ છે.) એ પ્રકારે નામરૂપક્રિયાવાળું વિઠ્ઠલ જગત્કરૂપ કાર્ય પ્રતીત થાય છે તે સર્વનું કારણ એક જ અદ્વિતીય સત્-બ્રહ્મ-છે તે સત્ જાણ્યાથી-સર્વ જાણવામાં આવે છે; જેમ મુક્તિકાના વિકાર ઘટપાનાદિનું કારણ મુક્તિકા જાણ્યેથી તેના સર્વ કાર્ય જાણવામાં આવે છે. એ આદિ દૃષ્ટાન્તોએકરી જ સત્-બ્રહ્મ-નું પ્રતિપાદન તે ઉપનિષદાદિમાં 'ઉપપત્તિ લિંગ' છે.

એ રીતિએ સર્વ ઉપનિષદોનાં વાક્યોની કૃતાર્થતા, સત્ (બ્રહ્મ) પરતારૂપ તાત્પર્ય છે, એ જ છે. છાન્દોગ્યઉપનિષદનો પથ અપ્યાય પરમાર્થ તત્ત્વ-ઉપદેશ-પ્રધાનપર છે. તેનું તાત્પર્ય, સત્ બ્રહ્મ અને પ્રત્યગ આત્માના એકત્વ નિર્ણયપર છે. એ પ્રકારે ગુહ્ય-ર્યશાપક પદ્ધિઓએકરી શાસ્ત્રોનાં પ્રવરણોનું તાત્પર્ય વિચારણું અને નિશ્ચય કરવો.

૧૯. પંચદશીવિપે તૃત્તિદીપમાં વિદ્યારણ્યમુનિ વહે છે કે.—

વેદાન્તાનામશોષાણામાદિમધ્યાવસાનતઃ ।

બ્રહ્માત્મન્યેચ તાત્પર્યમિતિ ધીઃ શ્રવણં ભવેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

(સ્વતઃસિદ્ધ બ્રહ્મ આત્માના એકત્વવિષે) સકલ વેદાન્ત (શાસ્ત્રો) નું આદિ-મધ્ય અન્તથી બ્રહ્મરૂપ પ્રત્યગાત્માવિષે જ તાત્પર્ય છે (તેના અર્થનો ગુરુમુત્તદ્વારા) તેવો નિર્ણય થાય એ 'શ્રવણ' છે. તેને 'વેદાન્તવિચાર' પણ કહે છે.

૨૦. વેદાન્તનો (બ્રહ્માત્માના) એકત્વરૂપ જે તાત્પર્યાર્થ, તેની સંભાવનાસાથે બુદ્ધિસ્વામ્યકારી શ્રુતિઅવિરોધિની યુક્તિઓએકરી તેના અર્થનું પુનઃ પુનઃ ચિન્તન તે 'મનન' કહેવાય છે.

૨૧. પૂર્વોક્ત શ્રવણમનનવહે જે શાત્ર, અને એકતાનતાએકરી સાધ્ય જે બ્રહ્માત્મૈકત્ય, તેનું નિરન્તર ચિન્તન એ 'નિદિધ્યાસન' છે.

નિરન્તરં વિચારો યઃ શ્રુતાર્થસ્ય ગુરોર્મુખાત્ ।

તદ્નિદિધ્યાસનં પ્રોકં તત્ત્વેકાગ્ર્યેણ લભ્યતે ॥

સનની પરિપક્વા અવસ્થાને જ સમાધિ કહે છે. યથી સમાધિનો પણ નિદિધ્યાસનમાં અંતર્ભાવ છે, પૃથક્ સાધન નથી. એ શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન, જ્ઞાનનાં સાક્ષાત્ સાધન નથી; કિંતુ બુદ્ધિના રોપ જે અસંભાવના અને વિપરીતભાવના તેનાં નાશક છે. [સંશય (=સંદેહ)ને અસંભાવના કહે છે, અને વિપર્યયને વિપરીતભાવનાં કહે છે.]

૧૯. (શ્રવણાદિને પરંપરાએ જ્ઞાનની હેતુતા છે.)

શ્રવણેકરી પ્રમાણનો સંદેહ (સંશય) દૂર થાય છે. અને મનનેકરી પ્રમેયનો સંદેહ દૂર થાય છે. વેદાન્તવાક્ય

‘ એ નિદિધ્યાસન સાધનકોટિનું છે. તેનો પરિપાક ચર્મ કલભૂત સાધ્ય જે સાક્ષાત્કાર છે, એ સક્ષમ્ભિકામાની ‘સત્વાપતિ’ નામક ચતુર્થભૂમિકા પણ ગણાય છે, તેનો પણ ‘નિદિધ્યાસન’ શબ્દે વ્યવહાર કરાય છે. તેનું લક્ષણ આ છે:—દેહાદિ વિજાતીયપ્રત્યય(વૃત્તિ)ના તિરસ્કારપૂર્વક બ્રહ્માત્મૈકત્વાકાર સજાતીયપ્રત્યયના પ્રવાહેકરી ધ્યાનધ્યેયાદિરવૃત્તિરહિત બ્રહ્માકારમાત્રતાએકરી સ્ફુરણ. એને ‘સમાધિ’ પણ કહે છે.

વાર્તિકકાર ‘નિદિધ્યાસન’નું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે.—

અપરાયત્તવોધો દિ નિદિધ્યાસનમુચ્યતે ॥

અપરાયીન બોધ, યા બોધવિષયરહિત સ્વતંત્ર રોષ, યા અનાત્મવૃત્તિ નિરસન જ નિદિધ્યાસન કહેવાય છે.

૨૨. ‘આ રજુ છે વા સર્પ છે’ એ પ્રકારે કોટિદ્વય(=પદ્મદ્વય)ને અવલંબન વા વિષય કરવાવાલું જ્ઞાન. વા એક ધર્મીમાં વિષદ્વકોટિદ્વય-અવગાહિ જ્ઞાન. જેમ કે ‘વેદાન્તમાં—આત્મા કર્તૃત્વાદિધર્મસહિત છે વા કર્તૃત્વાદિધર્મરહિત છે’ इत्यादि એ સંશય-જ્ઞાન કહેવાય છે.

૨૩. રજુ હોય ત્યાં ‘આ સર્પ છે’ એવી અવિદ્યાની વૃત્તિ. જેમકે:—‘દેહાદિરૂપ જ આત્મા છે’ इत्यादि એ વિપરીતજ્ઞાન કહેવાય છે. મમ, મિથ્યાજ્ઞાન, જ્ઞાનાધ્યાસ, ભ્રાન્તિજ્ઞાન, વિપરીતજ્ઞાન આદિ પણ તેને કહે છે. અતત્માં (જે તે નથી તેમાં) તે બુદ્ધિ. એ જ્ઞાનમાં એકકોટિ(પદ્મ)નું અવલંબન હોય છે. કોઈ જલાશયને તીરે વૃદ્ધ હોય તેનું પ્રતિબિંબ જલમાં ઝંપું જણાય છે. ત્યાં બિંબાદિને જોઈ યોગ્ય વિચાર કર્યા વિના જલમાં જેવો જણાય છે તેવો, ઝંપો તૃષ્ણ છે, એમ માની લેવું એ ‘વિપરીતભાવના’ છે.

અદ્વિતીય બ્રહ્મનાં પ્રતિપાદક છે, અથવા અન્ય અર્થનાં પ્રતિપાદક છે, એવો પ્રમાણમાં સંદેહ થાય, તે શ્રવણવતે દૂર થાય છે. અને જીવબ્રહ્મનો અભેદ સત્ય છે, અથવા ભેદ સત્ય છે, એવો પ્રમેયમાં સંદેહ થાય તે મનનવતે દૂર થાય છે. દેહાદિક સત્ય છે અને જીવબ્રહ્મનો ભેદ સત્ય છે, એવા જ્ઞાનને વિપરીતભાવના કહે છે. [તેને જ વિપર્યય કહે છે] તે (વિપરીતભાવના) ને નિદિધ્યાસન દૂર કરે છે. ૫ રીતિ ૧ શ્રવણાદિકત્રય, અસંભાવના-વિપરીતભાવનાનાં નાશક છે; અને અસંભાવના અને વિપરીતભાવના જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક છે, ૫થી જ્ઞાનના જે પ્રતિબંધક તેના નાશદ્વારા શ્રવણાદિક જ્ઞાનના હેતુ કહેવાય છે; સાક્ષાત્ હેતુ નહિ.

૨૦. (અર્વાંતરવાક્ય અને મહાવાક્યને જ્ઞાનની હેતુતા.)

જ્ઞાનનાં સાક્ષાત્ સાધન શ્રોત્રસંબંધિ વેદાંતવાક્ય છે. તે વેદાંતવાક્ય ઘે પ્રકારનાં છે:-૧૫ અર્વાંતરવાક્ય છે અને ૧૫ મહાવાક્ય છે. [પરમાત્માના અથવા જીવના સ્વરૂપનું ચોધક જે વાક્ય, તે અર્વાંતરવાક્ય કહેવાય છે જીવપરમાત્માની એકતાનું ચોધક વાક્ય તે મહાવાક્ય કહેવાય છે.] અર્વાંતરવાક્યે પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. મહાવાક્યે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. “બ્રહ્મ છે” ૫ જ્ઞાનને પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે. “હું બ્રહ્મ છું” ૫ જ્ઞાનને અપરોક્ષજ્ઞાન કહે છે.

“ત્વં બ્રહ્માસિ” (નામ ‘તું બ્રહ્મ છું,’) એવું આચાર્યે ઉચ્ચારણ કર્યું જે વાક્ય, તેનો શ્રોતાના કર્ણે સંવધ થતાં જ (“અહં બ્રહ્માસ્મિ”) “હું બ્રહ્મ છું” એવું અપરોક્ષજ્ઞાન શ્રોતાને થાય છે. અને શ્રોતાના કર્ણે વાક્યનો સંવધ થયા વિના જ્ઞાન થાય નહિ, ૫થી શ્રોત્રસંબંધિ વાક્ય જ જ્ઞાનનો હેતુ છે. ૧ શ્રોત્રસંબંધિ અર્વાંતર વાક્ય પરોક્ષ જ્ઞાનનો હેતુ છે, અને શ્રોત્રસં-

વંધિ મહાવાન્ય અપરોક્ષ જ્ઞાનનો હેતુ છે. મહાવાન્યે કરી સર્વને અપરોક્ષ જ જ્ઞાન થાય છે, પરોક્ષ થતું નથી.

૨૧. (વેદાંતના એકદેશીનું જ્ઞાનની હેતુતાવિષે મત.)

અને એકદેશીનું આ મત છે-શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનસંહિત વાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. કેવલ વાક્યથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, અપરોક્ષ નહિ. જો કેવલ વાક્યથી જ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય તો, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વ્યર્થ થવાનાં. યદ્યપિ સિદ્ધાન્ત મતમાં-‘કેવલ વાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, અને શ્રવણાદિકોથી અસંભાવના વિપરીતભાવનાનો નાશ થાય છે.-‘યથી શ્રવણાદિક વ્યર્થ નથી’.-તથાપિ જે વસ્તુનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય તેવિષે અસંભાવના વિપરીતભાવના કોઈને પણ હોય નહિ. યથી કેવલ વાક્યથી અપરોક્ષજ્ઞાનવાદી(જે સિદ્ધાન્તી, તે)ના સિદ્ધાન્તમાં “તત્ત્વમસિ” (નામ ‘તે તું હું’) આદિક વાક્યોએ બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયેથી, પછી અસંભાવના વિપરીતભાવના સંભવે નહિ. યથી શ્રવણાદિક સાધન વ્યર્થ થવાનાં. અને ‘કેવલ વાક્યથી પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે,’ એ મતમાં શ્રવણાદિક વ્યર્થ નથી. એ થતું બ્રંધકારીનું મત છે, તથાપિ એ મત સમીચીન (યથાર્થ સત્ય) નથી, કેમકે :-

૨૨. (ઉક્ત એકદેશીના મતની અસમીચીનતા.)

શબ્દનો આગો સ્વભાવ છે:-જે વસ્તુ વ્યવહિત્ત હોય તે- (વસ્તુ) નું શબ્દથી પરોક્ષ જ જ્ઞાન થાય છે. કોઈ પ્રકારથી વ્યવહિત વસ્તુનું શબ્દેકરી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ. જેમ વ્યવહિત સ્વર્ગનું અને ઇંદ્રાદિક દેવોનું શાસ્ત્રરૂપી શબ્દથી પરોક્ષ

૨૪. દેગરૂત થા વાલ્લરૂત અન્તરાય તે વ્યવધાન. વ્યવધાનવાળા વસ્તુને વ્યવહિત કહે છે. જે વસ્તુ દૂરદેગમાં હોય તે ‘દેગરૂત’ વ્યવહિત છે. જે વસ્તુ મૂળ થા મરિપ્પન કાલમાં હોય તે ‘વાલ્લરૂત’ વ્યવહિત છે.

જ જ્ઞાન થાય છે, અને જે વસ્તુ અવ્યવહિત હોય, તેનું શબ્દેકરી અપરોક્ષજ્ઞાન અને પરોક્ષજ્ઞાન વચ્ચે થાય છે. જ્યાં અવ્યવહિત વસ્તુને શબ્દ, 'અસ્તિ' (= છે) રૂપથી યોગ્યન કરે, ત્યાં અવ્યવહિતનું પણ પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે:-જેમ 'દેશમો પુરુષ છે.' એ રીતિએ 'અસ્તિ' (છે) રૂપે યોગ્યન કર્યો જે અવ્યવહિત દેશમ (પુરુષ) તેનું શબ્દેકરી પરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે, અને જ્યાં અવ્યવહિત વસ્તુને 'આ છે' એ રીતિએ શબ્દ યોગ્યન કરે, ત્યાં અવ્યવહિતનું શબ્દેકરી અપરોક્ષ જ્ઞાન જ થાય છે, પરોક્ષ નહિ.

૨૫. અન્તરાપરહિત. એક પદાર્થવડે બીજા પદાર્થનું આચ્છાદન તે વ્યવધાન-તિરોધાન-તે ચાલું તે 'અવરહિત' ને વ્યવધાન વિનાનું તે 'અવ્યવહિત.'

૨૬. એ પ્રસંગના દૃષ્ટાન્તની આ આખ્યાયિકા છે:-કોઈ એક ગ્રામના દસ બાલક એકમ્મ થઈ પરગામ જતા હતાં. માર્ગમાં મૃગજલની નદી આવી તેને ઉતર્યા. નદીમાં કોઈ છુટી ગયું તો નથી એવી શંકાથી, તેમાંના એક પ્રમુલ્લ બાલકે ગળના કરી, તેમાં પોતાની ગળના ન કરી, એવી નર થયા. એમ પ્રથમ પોતાનું અપ્રહણ થતાં અન્યચાપ્રહણ થઈ મર્ય થયું, અને પ્રાન્તિથી કહેવા લાગ્યો કે-'દશમો માસવો નથી અને છે નહિ.' એમ અજ્ઞાનનું દ્વિવિધ આવરણ થતાં રોદનાદિ-રૂપ વિશેષ થયો, અને સર્વ શોકમાં પડ્યા. એવામાં કોઈ યથાર્થવક્તા આત્મ પુરુષ આવ્યો. તેણે અજ્ઞાનથી રોતાં બાલકોનો વૃત્તાન્ત સાંભળી પ્રથમ અવાન્તર વાક્યરૂપ 'દશમ છે' એમ કહ્યું. તેને શ્રુતીને તે બાલકને 'દશમ' છે, એવું પરોક્ષ જ્ઞાન થયું અને પછી તેણે પૂછ્યું કે:-'દશમ ક્યાં છે ?' આત્મ પુરુષે ઉત્તર આપ્યું કે:-'તે (દશમ) તું છું.' એમ યોગ થતાં જ તે બાલકને-'તે (દશમ) હું છું'-એવું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું, અને તેથી અજ્ઞાનરૂપ આવરણસહિત રોદનાદિ વિશેષનો નાશ થયો અને હર્ષનો આલિંગ્ય થયો. એ દૃષ્ટાન્ત વા આખ્યાયિકાની સંગતિ જીવ પ્રતિ આમ છે:-મનુષ્યજીવે, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ એ શરીરત્રય, જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ અવસ્થાત્રય; અને વિશ્વ, ટેજસ, પ્રાણ એ તેના અભિ-માનિત્રય, એમ નવની (અથવા પોતા આત્મા) ધિના, શરીરસંઘાતનો કોઈ પણ સંઘ્યાની,) સાથે મલીને, સંસારરૂપ મૃગજલની નદીમાં પ્રવેશ કર્યો છે. અને પછી અજ્ઞાનથી આત્માને જ વિસરી, શોકમોહકરી ડુલ્લી થયો છે. કોઈ બ્રહ્મણિય શ્રોત્રિય ગુરુરૂપ આત્મપુરુષના સમાગમથી તે જીવને, આત્મા-સાક્ષી-નું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ, હર્ષ-નૃત્તિ-પરમાનન્દનો આલિંગ્ય થાય છે.

જેમ:—‘દશમો તું છું.’ એ રીતિએ શબ્દે ઘોષન કન્યો જે ‘દશમો’ તેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન જ થયું છે; તેમ બ્રહ્મ, સર્વજ્ઞો આત્મા હોવાથી, અત્યંત અવ્યવહિત છે. તેને અવાંતર વાક્ય અસ્તિરૂપથી ઘોષન કરે છે. એથી અવ્યવહિત બ્રહ્મનું પણ અવાન્તરવાક્યથી પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. અને ‘દશમો તું છું’ એ વાક્યની પેઠે શ્રોતાના આત્મારૂપ કરીને બ્રહ્મને મહાવાક્ય ઘોષન કરે છે, એથી મહાવાક્યથી અવ્યવહિત બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન સંભવે નહિ, કિંતુ અપરોક્ષ જ્ઞાન જ થાય છે.

૨૩. અને (પૂર્વપક્ષીએ) જે કહ્યું:—

‘જે વસ્તુનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય, તેનાવિષે અસંભાવના-વિપરીતમાયતા થાય નહિ, એથી શ્રવણાદિ વિફલ થઈ જાય છે.’ તે શંકા બને નહિ. કેમકે:—

જેમ રાજાને મંદુરનું નેત્રેકરી અપરોક્ષજ્ઞાન થયે સતે પણ

૨૭. હજી આ રહ્યું છે:—જેમ દશમ પુરુષને, પ્રત્યક્ષ કરવાની સામગ્રી જે મન અને નેત્ર, તે હતાં, તો પણ અપરોક્ષ બોધ થયો નહિ, કિંતુ ‘દશમ તુ છું’ એ વાક્યથી જ અપરોક્ષ બોધ થયો. એથી દશમને અપરોક્ષબોધરૂપ પ્રમાણાનનું ‘દશમ તુ છું’ એ વાક્ય—કરણ છે, તેથી તે વાક્યે પ્રમાણ છે. તેનું મન અને નેત્ર સહકારી છે. તેમ બ્રહ્મના અપરોક્ષબોધરૂપ પ્રમાણાનનું કરણ મહાવાક્ય છે. એથી તે પ્રમાણ છે. તેનું (શ્રવણાદિ) સાધનેકરી સંસ્કૃત જે મન તે સહકારી છે.

પંડિત ધીતાશરજી પુણ્યોત્તમજી.

૨૮. મંદુરની કયા પાંચમા તરંગમાં વિસ્તરથી આવે છે તે જોવી, એટલે આ વાતનો આશય સમજાશે. સંક્ષેપમાં આમ છે:—એક રાજાપાસે મંદુર નામે પ્રધાન હતો. તેનાઉપર તે રાજાનો બહુ પ્રેમ હતો, તેથી બીજા કારભારીઓને બહુ અદેસ્કાર્ડ આવતી. તેમણે કુમાર રચ્યું. પછી એક ભારે કાર્ય આવી પડતાં તે કરવા, બીજા કારભારીઓએ મંદુરને રાજાપાસથી દૂર મોઝલાવ્યો. તે કાર્ય તેણે કન્યુ. પણ તે બીજા કારભારીઓએ રાજાને એમ સમજાવ્યું કે, તે મંદુર તો મરી ગયો. અને પછી સર્વેએ એકમતે એમ પ્રસિદ્ધ કન્યુ કે,—મંદુર તો મૃત થયો છે. રાજાએ એ વાત માની. મંદુરે એ સર્વ જાણ્યું તેથી, અને પછી કંઈ વિવેક ઉત્પન્ન થયાથી, તેણે સસાર મિથ્યા માની બનવાસ કન્યો. એક સમયે મૃગયા કરતાં

વિપરીતભાવના દૂર થઈ નહિ, તેમ મહાવાક્યથી બ્રહ્મનું અપ-
રોક્ષજ્ઞાન થાય છે; પરંતુ જેની બુદ્ધિમાં અસંભાવનાવિપરીત-
ભાવનાદોષ હોય, તેનું દોષરૂપકલંકસહિત જ્ઞાન ફલનું હેતુ
નથી; (પથી તે) દોષની નિવૃત્તિઅર્થે શ્રવણાદિક કરે. જેની
બુદ્ધિમાં દોષ નથી તે ન કરે. પથી રીતિય જ્ઞાનનાં સાધન મહા-
વાક્ય છે, શ્રવણાદિક નહિ, પરંતુ જ્ઞાનના પ્રતિવંધક જે દોષ
છે, તેનાં નાશક (શ્રવણાદિક) છે. પથી શ્રવણાદિક જ્ઞાનના
હેતુ કહેવાય છે. શ્રવણાદિકના હેતુ ત્રિવેકાદિક છે, પથી ત્રિવે-
કાદિક જ્ઞાનનાં સાધન (હેતુ) કહેવાય છે. વિવેકાદિક ચારે
સાધનસંયુક્ત જે પુરુષ છે તે અધિકારી છે. ૨૩.

૨૪. અથ સંવંધવર્ણન.

કહો.

પ્રતિપાદકપ્રતિપાદતા, ગ્રંથ બ્રહ્મ સંવંધ,

પ્રાપ્યપ્રાપકતા કહત, ફલ અધિકૃતનો વંધ.

૨૪

ટીકા:-ગ્રંથનો અને વિષયનો, પ્રતિપાદકપ્રતિપાદ-
ભાવસંવંધ છે. ગ્રંથ પ્રતિપાદક છે અને વિષય પ્રતિપાદ
છે. [જે પ્રતિપાદન કરનાર હોય તે પ્રતિપાદક કહેવાય છે; જે
પ્રતિપાદન કરવાને યોગ્ય હોય તે પ્રતિપાદ્ય કહેવાય છે.]
ફલનો અને અધિકારીનો પ્રાપ્યપ્રાપકભાવસંવંધ
છે. ફલ પ્રાપ્ય છે અને અધિકારી પ્રાપક છે. [જે વસ્તુ પ્રાપ્ત
થાય તે પ્રાપ્ય કહેવાય છે; જેને પ્રાપ્ત થાય તે પ્રાપક કહેવાય છે.]
અધિકારીનો અને વિચારનો કર્તૃકર્તવ્યભાવસંવંધ
છે. અધિકારી કર્તા છે અને વિચાર કર્તવ્ય છે. [જે કરનાર

જ્યાં મહે હતા તે સ્થળે રાજા આવો પહોંચ્યો. ત્યાં મહેને પ્રત્યક્ષ પોને દીઠો.
પણ શીજા કારમારીઓએ તેને જે અસત્ય સંમજાવેલું તે મૂર્ખાનીપેટે માની વેઠેલો,
તેથી મહેને મૂત્ત માની ત્યાંથી નાશી ગયો. અર્થાત્ એ રીતિએ મહેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન
રાજાને થયું, પણ તેના મનમાં વિપરીતભાવના યદ્દ હતી તે મટી નહિ.

હોય તે કર્તા કહેવાય છે; અને કરવાને યોગ્ય હોય તે કર્તવ્ય કહેવાય છે.] ગ્રંથનો અને જ્ઞાનનો જનકજન્યભાવસં-
વંધ છે. વિચારદ્વારા ગ્રંથ જ્ઞાનનો જનક છે, અને જ્ઞાન જન્ય
છે. [જે ઉત્પત્તિ કરનાર હોય તે જનક કહેવાય છે. જેની
ઉત્પત્તિ થાય છે તે જન્ય કહેવાય છે.] ૫ આદિલઈને ઘીઝા
સંબંધ પણ જાણી લેવા. ૨૪.

૨૫. અથ વિષયવર્ણન.

દુહો.

જીવ બ્રહ્મની એકતા કહે વિષય જન બુધ;

બેનો જે અંતર ગણે, તે મતિમંદ અબુધ.

૨૫

ટીકા:—જીવબ્રહ્મની એકતા આ ગ્રંથનો વિષય
છે. [જે પ્રતિપાદન કરાય તે વિષય કહેવાય છે.] આ ગ્રંથ-
વિષે જીવબ્રહ્મની એકતા પ્રતિપાદન કરાય છે, યથી તે એકતા
ગ્રંથનો વિષય છે. તે એકતાને સર્વ વેદનાં ઘચન પ્રતિપાદન
કરે છે, યથી જીવબ્રહ્મનો ભેદ કહે છે તે પુરુષ શઠ છે, અને વેદના
વિરોધી છે. ૨૫.

૨૬. અથ પ્રયોજનવર્ણન.

દુહો.

પરમાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પ્રયોજન જાણ;

જગત્ સમૂલ અનર્થ વઢી થાય તેનો અનિ હાણ.

૨૬.

ટીકા:—પ્રવચ(સંસાર)નું કારણ જે અજ્ઞાન, અને પ્રવંચ
(પોતે) જન્મમરણરૂપી દુઃખના હેતુ છે, યથી અનર્થ કહેવાય
છે. તે અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ મોક્ષ
કહેવાય છે. તે ગ્રંથનું પરમપ્રયોજન છે; અને અવાન્ત-
રપ્રયોજન જ્ઞાન છે. જેવિષે પુરુષની અભિલાષા હોય તે
પરમપ્રયોજન કહેવાય છે, અને તે પુરુષાર્થ પણ કહેવાય છે.

તે અમિલાપા દુઃખની નિવૃત્તિવિષે અને સુખની પ્રાપ્તિવિષે સર્વ પુરુષાની હોય છે તે જ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. યથી પરમપ્રયોજન મોક્ષ છે, અને જ્ઞાન નથી. કેમકે સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિનું સાધન તા જ્ઞાન છે, પરંતુ સુખની પ્રાપ્તિ વા દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન નથી, યથી અવાન્તરપ્રયોજન જ્ઞાન છે જે વસ્તુદ્વારા પરમપ્રયોજનની પ્રાપ્તિ થાય, તે અવાન્તર-પ્રયોજન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન છે, કેમકે પ્રથેરુરીને જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિરૂપ પરમપ્રયોજનની પ્રાપ્તિ થાય છે, યથી જ્ઞાન અવાન્તર-પ્રયોજન છે. ૨૬

૨૭. શંકાપૂર્વક ઉત્તરનું રૂચિત.

(પ્રયોજનમા શકા)

જીવનું સ્વરૂપ અતિઆનંદ કહે છે વેદ,
તેને સુખપ્રાપ્તિનો અસંભવ વચ્ચાળિયે
પૂર્વે જે અપ્રાપ્ત વસ્તુ, તેની પ્રાપ્તિ સમયે છે,
નિત્ય પ્રાપ્ત વસ્તુની તો પ્રાપ્તિ કેમ માનિયે?

(ઉપરની શકાનું સમાધાન)

એવી શકા લેશ આળી કીજે ન પ્રિશ્વાસહાનિ,
ગુરુના પ્રસાદથી કુતર્ક ભલે માગિયે
કરનું કકળ યોયુ એવો ભ્રમ થયો જેને,
જ્ઞાનથી મળે છે એમ પ્રાપ્તપ્રાપ્તિ જાળિયે

૨૭

૨૮ શીકા એવી કોઈ (પૂર્વપક્ષી) શકા કરે છે કે, પૂર્વે કહ્યું હતું 'અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પ્રથમ પ્રયોજન છે,' તે વને નહિ કેમકે સર્વ વેદ જીવને પરમાનંદ સ્વરૂપ વર્ણન કરે છે, અને તમે અગીયાર પળ કરો છો અને જે વસ્તુ અપ્રાપ્ત હોય તેની પ્રાપ્તિ સમયે છે. સદા-પ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ સર્વથા વને નહિ યથી સદા પરમાનંદસ્વરૂપ આત્માને પરમા

નંદની પ્રાપ્તિ કહેવી સર્વ પ્રકારેકરીને અસંભવ છે. ૨૭.

૨૯. (સિદ્ધાન્તી સમાધાન કહે છે કે:-)

તે શંકા સાંભળીને ગ્રંથના પ્રયોજનમાંથી વિશ્વાસ દૂર કરવાં નહિ. કિન્તુ આત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવાવાળા જે ગુરુ છે, તેમની કૃપાથી શંકારૂપે જે કુતર્ક છે તે દષ્ટાન્તરે દૂર કરી દેવો. તે દંષ્ટાન્ત કહેવાય છે. જેમ કોઈના હાથમાં કંકણ હોય, તેને ઘવો ભ્રમ થઈ જાય જે 'મારા હાથનું કંકણ યોગ્ય ગયું.' ત્યારે તેને કોઈના કહેવાથી કંકણનું ઘવું જ્ઞાન થઈ જાય જે 'મારું કંકણ હાથમાં છે.' ત્યારે તે એમ કહે છે કે:-મારું કંકણ મળ્યું છે.' એ રીતિએ પ્રાપ્ત જે કંકણ છે તેની પણ પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. તેમ પરમાનંદસ્વરૂપ આત્માવિષે અવિદ્યાના વલેકરી આવી ભ્રાન્તિ થાય છે:-'આત્મા પરમાનંદસ્વરૂપ છે નહિ, કિન્તુ પરમાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મનો અને મારો વિયોગ થઈ ગયો છે. ઉપાસના કરીને તે બ્રહ્મને હું પ્રાપ્ત થઈશ.' એવી રીતિની ભ્રાન્તિ ઘડી મૂર્ખ પ્રાણીઓને થઈ રહી છે. યદ્યપિ ઘડી પંડિત પણ એમ કહે છે, તથાપિ તેઓ મૂર્ખ જ છે. કેમકે જીવબ્રહ્મનો વિયોગ જે અંગીકાર કરે છે, તે મૂર્ખ કહેવાય છે. તે પુરુષોને ઉત્તમ સંસ્કારેકરી જો કદાચિત્ (શ્રોત્રિય) બ્રહ્મજ્ઞાની આચાર્યથી વેદાન્ત-ગ્રંથના શ્રવણની પ્રાપ્તિ થઈ જાય ત્યારે, સાંભળેલા અર્થને, નિશ્ચય કરીને, કહે છે કે:-'ગ્રંથ અને આચાર્યની કૃપાએ પરમાનંદ અમને પ્રાપ્ત થયો છે.' આ તેમના કહેવાનો અભિપ્રાય છે:-આત્મા તો પરમાનંદસ્વરૂપ આગળ પણ હતો, પરંતુ 'મારો

૨૯. જે અર્થમા વાદી-પ્રતિવાદી-ઉમચ્ચ બુદ્ધિસામ્ય હોય તે; યા સાધ્યની સાથે સમાનધર્મતાનેલીધે તત્ત્વધર્મભાવ; અથવા સામાન્ય લોકને અને પરીક્ષકને જે અર્થમાં બુદ્ધિની સમતા પામી છે તે-‘દષ્ટાન્ત’,

આત્મા પરમાનંદરૂપ છે' એવી રીતિપ્રમાણ નહોતું થયું, એથી અપ્રાપ્તની પેઠે હતો. આચાર્યદ્વારા ગ્રંથશ્રવણેકરી પરમાનંદનું બુદ્ધિવિષે પ્રમાણ થાય છે, એથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કહે છે. એવી રીતિપ્રમાણ પ્રાપ્તની પણ પ્રાપ્તિ બનવાથી, પરમાનંદની પ્રાપ્તિ-રૂપ ગ્રંથનું પ્રયોજન સંભવે છે.

જેમ પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે, તેમ:-

૩૦. નિત્યનિવૃત્તની નિવૃત્તિ પણ પ્રયોજન સંભવે છે. દૃષ્ટાન્ત.-રજ્જુવિષે સર્પ નિત્યનિવૃત્ત છે, અને રજ્જુના જાણેકરી નિવૃત્ત થાય છે. તેમ આત્માવિષે સંસાર નિત્યનિવૃત્ત છે, તેની નિવૃત્તિ આત્માના જાણેકરી થાય છે.

એથી નિત્યનિવૃત્તની નિવૃત્તિ અને નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે. (એ સિદ્ધ થયું.) ૨૭.

(શંકા:—એક જ પદાર્થ-મોક્ષ વિષે ભાવ અને અભાવ એ બેટું હોય નહિ.)

૩૧. (કોઈ આવી શંકા કરે છે:-) 'કારણસહિત જગત્ની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ, ગ્રંથનું પ્રયોજન છે.' એ પૂર્વે કહ્યું, એ સંભવે નહિ. કેમકે, નિવૃત્તિ નામ ધ્વંસનું છે, ધ્વંસ અને નાશ એ બે પર્યાયશબ્દ છે. તે નાશ અભાવરૂપ છે. એથી મોક્ષવિષે ભાવરૂપતા અને અભાવરૂપતા બંને પ્રતીત થાય છે; અનર્થની નિવૃત્તિ કહેવાયતે અભાવરૂપતા પ્રતીત થાય છે, અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કહેવાયતે ભાવરૂપતા પ્રતીત થાય છે. તે બંને એક પદાર્થવિષે બંને નહિ. કેમકે, અભાવરૂપતા અને ભાવરૂપતા બંને પરસ્પર વિરોધિની છે. જે વિરોધી ધર્મ હોય તે એક કાલમાં એક વસ્તુવિષે રહે નહિ. 'એથી ગ્રંથનું પ્રયોજન સંભવે નહિ.' એવી કોઈ શંકા કરે છે

૩૨. તે શંકાના ઉત્તરનો દુહો.

અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન નહિ, જગત્ નિવૃત્તિ વચ્ચાણ;

સર્પનિવૃત્તિ રજ્જુ જ્યમ, થયે રજ્જુનું જ્ઞાન. ૨૮.

ટીકા:—કારણસહિત જગત્ની નિવૃત્તિ (તે) અધિષ્ઠાન
બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે(બ્રહ્મ)થી પૃથક્ નથી; જેમ (રજ્જુમાં જે
સર્પ માસ્યો તે રજ્જુનું જ્ઞાન થયે તે) સર્પનિવૃત્તિ, તે અધિ-
ષ્ઠાનરજ્જુરૂપ છે. (તેમ) ‘ સર્વત્ર કલ્પિતવસ્તુની નિવૃત્તિ
અધિષ્ઠાનરૂપ હોય છે, તેથી પૃથક્ નહિ. ’ ય ભાષ્યકાર(શંક-
રાચાર્ય)નો સિદ્ધાન્ત છે. યથી આ સ્થાનવિષે અનર્થની
નિવૃત્તિ બ્રહ્મરૂપ (ભાવરૂપ) છે; (અભાવરૂપ નથી;) કેમકે
સર્વ અનર્થનું અધિષ્ઠાન જે બ્રહ્મ છે, તે બ્રહ્મ ભાવરૂપ છે. યથી
અનર્થની નિવૃત્તિ ભાવરૂપ હોવાથી ગ્રંથનું પ્રયોજન વને છે.
ય વાર્તા સિદ્ધ થઈ. ૨૮.

દુહો.

જે જન પ્રથમ તરંગ આ, પહે તેની તત્કાલ,

કરો મુક્તિ ગુરુમૂર્તિ થઈ, દાદૂ દીનદયાલ.

૨૯.

इति श्रीविचारसागरे अनुबंधसामान्यनिरूपणं नाम

प्रथमस्तरंगः

समाप्तः १.

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ श्रीविचारसागरस्य

द्वितीयतरंगप्रारंभः.

अथ अनुबंधविशेषनिरूपणं.

इहो.

आना प्रथम तरंगमां, करीं अनुबंध विचार,
फहुं हुं द्वितीय तरंगमां, तेओनो विस्तार.

३३. (पूर्वपक्षी अनुबंधचतुष्टयविषे शंकाओ करे छे)

टीका:—चार साधनयुक्त अधिकारी कह्यो, ते चार साध-
नमां मुमुक्षुता गणी छे. [मोक्षनी इच्छानुं नाम मुमुक्षुता
छे.] कारणसहित जगत्नी निवृत्ति (१) अने
ब्रह्मनी प्राप्ति (२) मोक्ष कहैगय छे. तेनेविषे 'कारणस-
हित जगत्नी निवृत्तिरूप मोक्षनो अंश, तेने कोई चहातुं
नथी,' ए वार्ता (प्रथम) पूर्वपक्षी प्रतिपादन करे छे

३४. अथ अधिकारिखंडन.

पूर्वपक्ष प्रमाणे (३४ थो ३८ पर्यन्त)

(प्रथम अंश-कारणसहित जगत्नी निवृत्तिनी इच्छा (१)
कोईने होय नहि.)

इहो.

जगद्धंसनी, मूलसहित कोई करे नहि आश,
किन्तु विवेकी चहाय छे, त्रिविधदुःखनो नाश. २.

ટીકા:—મૂલાવિદ્યાસહિત જગત્નો જે ‘ધ્વંસ’ નામ નિવૃત્તિ તેની ‘આશા’ નામ ઇચ્છા કોઈ પુરુષ કરતો નથી, ‘કિન્તુ’ નામ શું કરે છે ? (ઉત્તર:)—ઘ્રણ પ્રકારનાં જે દુઃખ છે, તેનો નાશ વિવેકી પુરુષ ઇચ્છે છે. (એવં ઉપરના દુહામાં કહ્યું.) એનો આ અભિપ્રાય છે:—

દુઃખ ઘ્રણ પ્રકારનાં છે:—

એક તો અધ્યાત્મદુઃખ છે, બીજું અધિભૂતદુઃખ છે અને ત્રીજું અધિદેવ દુઃખ છે. [રોગ-શ્લુઘાદિકોષ કરી જે દુઃખ થાય તે ‘અધ્યાત્મદુઃખ’ કહેવાય છે. ચોર-ચ્યાગ્ર-સર્પાદિકોષ-કરી જે દુઃખ થાય તે ‘અધિભૂતદુઃખ’ કહેવાય છે. યક્ષ-રાક્ષસ-પ્રેત-ગ્રહાદિક અને શીત, ઘાત અને આતપથી જે દુઃખ થાય તે ‘અધિદેવદુઃખ’ કહેવાય છે.]

પ્રવી રીતિય ઘ્રણ ભાતિનાં જે દુઃખ છે તેના નાશની સર્વ પુરુષોને ઇચ્છા છે. દુઃખથી મિત્ર જે (કારણ-અજ્ઞાનસહિત જગત્) પદાર્થ છે તેના નાશની વિવેકી પુરુષ ઇચ્છા કરે નહિ. યથી અજ્ઞાન (કારણ) સહિત સરૂલ જગત્ની નિવૃત્તિની કોઈને ઇચ્છા વને નહિ. એવું પૂર્વપક્ષીજું કહેવું છે.)

૩૫. (વહી પૂર્વપક્ષી કહે છે કે, -) અને જો સિદ્ધાન્તી આમ કહે કે:—‘યદ્યપિ સકલ પુરુષ દુઃખની નિવૃત્તિની ઇચ્છા

૩૧. આત્માને આશ્રય કરીને વર્તનાર જે સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-શરીર તે આધ્યાત્મ કહેવાય છે. ને અધ્યાત્મથી જન્ય દુઃખ તે ‘અધ્યાત્મદુઃખ’ છે.

સ્વસંઘાત(શરીરાદિ)થી મિત્ર હોય અને ચક્ષુન્દ્રિયનો વિષય હોય તે અધિભૂત કહેવાય છે. ને અધિભૂતથી જન્ય જે દુઃખ તે ‘અધિભૂતદુઃખ’ છે.

સ્વસંઘાતથી મિત્ર હોય અને ચક્ષુન્દ્રિયનો અવિષય હોય તે અધિદેવ કહેવાય છે. ને અધિદેવની પ્રેરણા જન્ય જે દુઃખ તે ‘અધિદેવદુઃખ’ છે.

વંદિત પીતાંબરજી પુરુષોત્તમજી

‘કરે છે, તથાપિ (જગત્ના કારણ) અજ્ઞાનસહિત સર્વ જગત્ની
‘નિવૃત્તિ યિના દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય નહિ; યથી દુઃખનિવૃ-
‘ત્તિના નિમિત્ત, અજ્ઞાનસહિત જગત્ની નિવૃત્તિને પણ (પુરુષ)
‘ચઢાય છે. ’ તે વને નહિ; કેમ કે:—

૩૬. આયુર્વેદમાં જે ઔષધ કહ્યાં છે, તેમોપકરી રોગ-
જન્ય દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે; અને મોઝનેકરી શુધાજન્ય
દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. ય રીતિય પોતપોતાના ઉપાયેકરી
સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. યથી અજ્ઞાનસહિત જગત્ની નિવૃત્તિ
યિના પણ, દુઃખોની નિવૃત્તિ વને છે, (યમ છે તો,) દુઃખોની
નિવૃત્તિના નિમિત્ત, અજ્ઞાનસહિત જગત્ની નિવૃત્તિની
ચાહના (ઇચ્છા) વને નહિ. ‘કારણસહિત જગત્ની નિવૃત્તિ (૧)
અને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ (૨) મોક્ષ કહેવાય છે. ’ (યહું સિદ્ધાન્તીનું
કહેવું હતું,) તેનાચિયે (૧) કારણસહિત જગત્ની નિવૃત્તિરૂપ
મોક્ષના (પ્રથમ) અંશની પણ ઇચ્છા કોઈને વને નહિ, ય
ચાર્તા ઉપર દુહાચિયે (પૂર્વપક્ષીય) કહી. (હવે)

(દ્વિતીય અંશ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ ઇચ્છા (૨.) કોઈને વને નહિ.)

૩૭. બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષના દ્વિતીય અંશની પણ ઇચ્છા
કોઈને વને નહિ, ય ચાર્તા

પૂર્વપક્ષી કહે છે.

હો.

છત અનુભવ જે વસ્તુનો, તેની ઇચ્છા હોય;

બ્રહ્મ ન અનુભૂત યહથી, ચહે ન તેને કોય.

૩.

ટીકા:—જે વસ્તુનો ‘અનુભવ’ નામ જ્ઞાન હોય, તે વસ્તુની
પ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે. જે વસ્તુનું જ્ઞાન હોય નહિ,
તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા પણ થાય નહિ. જેમ અન્ય દેશના અનંત

પદાર્થ અજ્ઞાત છે, તેઓની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કોઈ પુરુષને થાય નહિ. અને અધિકારી પુરુષને બ્રહ્મનું જ્ઞાન છે નહિ. [અને જેને બ્રહ્મનું જ્ઞાન હોય તે અધિકારી નહિ કિંતુ મુક્ત છે.] તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા વને નહિ. યથી વેદાન્તશ્રવણથી પૂર્વ અજ્ઞાત જે બ્રહ્મ, તેનો પ્રાપ્તિની ઇચ્છા વને નહિ. યરી રીતિય 'અજ્ઞાન સહિત જગત્ની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષ' તેની ઇચ્છા કોઈને વને નહિ. યથી મુમુક્ષુ કોઈ છે નહિ. ૩. (ય પ્રમાણે દાઠા કરી, યક રીતિય કોઈ મુમુક્ષુ અથવા અધિકારી નથી યહું પ્રતિવાદીય ઉપર વતાવું.)

અન્યરીતિય અધિકારીનો અભાવ પૂર્વપક્ષી પ્રતિપાદન કરે છે.

૩૮. દુશે

ચહે વિયયસુખ સકલ જન, નહિ મોક્ષનો પંથ;
અધિકારી યથી નહિ, પહે શુણે જે યથ. ૪

ટીકા:—સર્વ પુરુષ વિયયસુખને ચહાય છે, અને જે કોઈ સકલ વિયયનો ત્યાગ કરીને નપ્રિયે આરૂઢ છે, તે યણ પરલોકના ઉત્તમ મોગોની (વિયયસુખની) ઇચ્છા કરીને નાના ક્લેશ સહન કરે છે. યથી આ લોકનાં અથવા પરલોકનાં વિયયસુખને સર્વ ચહાય છે, તે વિયયસુખ મોક્ષવિયે છે નહિ યથી મોક્ષનો 'પંથ' નામ સાધન તેને કોઈ પુરુષ ચાહે નહિ. ય રીતિય મોક્ષની ઇચ્છારૂપ મુમુક્ષુતા વને નહિ. અને સકલ પુરુષોને વિયયસુખની ઇચ્છા હોય છે, યથી વૈરાગ્ય, શમ, દમ, ઉપરતિ યણ કોઈવિયે વને નહિ. યથી સાધનવતુષ્ઠ્યસહિત અધિકારીનો અભાવ હોવાથી, યથનો આરમ્ભ નિષ્ફલ છે. (ય રીતિય પૂર્વપક્ષીય અધિકારીનું હંડન કરી દેઠાડયું.) ૫.

૩૯. અથ વિષયસંહન.

પૂર્વપક્ષપ્રમાણે. (૩૯ થી ૪૪ પર્યંત.)

(જીવ અને દ્રવ્યની એકતાનો અસંભવ. નાના સારથી.)

૬૦.

જીવદ્રવ્યની એકતા. યદ્યો વિષય તે મૂલ;

દ્રવ્ય એક અદ્વેશ વિમુ. જીવ દ્વેશનું મૂલ.

૫.

ટીકા:—(પૂર્વપક્ષી સિદ્ધાન્તીને કહે છે કે:—તમે ૧ પૂર્વે કાનું જે 'જીવદ્રવ્યની એકતા આ પ્રથનો વિષય છે,' એ સંમત નહિ. કેમકે, દ્રવ્ય તો, 'અદ્વેશ' નામ અવિદ્યો, અસ્મિતો, રોગ, દુષ્ટ, અને ઊંમિનિવેશ એ પંચદ્વેશથી, રહિત છે. અને 'વિમુ' નામ ધ્યાપક છે. 'એક' નામ સજાતીયભેદરહિત છે. કેમકે દ્રવ્યનું સજાતીય થીનું દ્રવ્ય છે નહિ. અને જીવવિષે સર્વ દ્વેશ છે. અને (જીવ) પરિચ્છિન્ન છે અને જીવ નાના છે, કેમકે જેટલાં શરીર છે તેટલાં

૩૨. યથાયં જ્ઞાનું વિગોષિ વિગરીતજ્ઞાન, અથવા વિદ્યાએકરી જ્ઞેન' નાશ થાય, અથવા પ્રતીત થાય પણ વિચારને સહન ન કરે એ 'અવિદ્યા.' તે અવિદ્યા મૂલા અને તૂલા એ ભેદથી બે પ્રકારની છે. જે દુદ્ધ ચૈતન્યને આધરે તે 'મૂલા' કહેવાય છે, જે ઘટાદિ ઉપાધિવાલા ચૈતન્યને ઢાકે તે 'તૂલા' કહેવાય છે.

૩૩. સામાન્યઅર્હકારરૂપ અન્તઃકરણવિષે ચેતનનો જે તાદાત્મ્યાખ્યાસ—અર્હ એ જ્ઞાનનો વિષય; વા અન્તઃકરણવિષે અભેદ અભિમાન, એ 'અસ્મિતા.'

૩૪. સુખ અને તેનાં સાધનોની ઇચ્છા; વા અનુકૂલતાના જ્ઞાનેકરી જન્યા જે બુદ્ધિવૃત્તિ, એ 'રાગ'.

૩૫. દુઃખ અને તેનાં સાધનોમાં ક્રોધ; વા પ્રતિકૂલતાના જ્ઞાનેકરી જન્યા જે બુદ્ધિવૃત્તિ, એ 'દ્વેષ.'

૩૬. આ અવશ્ય કર્તવ્ય છે એવા આગ્રહપુક્ત મનનો સંયોગ; વા મરણનો સર્વદા જે ત્રાસ; વા મરણના ભયથી શરીરની રક્ષાવિષે જે આગ્રહ; વા સ્વીકૃતના પુનઃ ત્યાગની અસહિષ્ણુતા; વા લોભરંજનાર્ય તદ્વચિત્ત કર્મ ઉદ્યોગ અને તદનુસાર પ્રવૃત્તિ અને વેશાદિ ધારણ; એ 'અભિનિવેશ.'

જીવ છે. જો સર્વ શરીરવિષે જીવ એક હોય તો, એક શરીર-
માં સુખ અથવા દુઃખ થવાથી સર્વ શરીરવિષે સુખ અને
દુઃખ થયું જોડાયે.

૪૦. અને વેદાન્તી કહે છે જે:—‘સુખથી આદિ હરિને
‘અંતઃકરણના ધર્મ છે; તે અંતઃકરણ નાના છે, યથી એકન
‘સુખી દુઃખી થવાથી સર્વ સુખી દુઃખી થાય નહિ અને સાક્ષી
‘સુખદુઃખથી રહિત છે, એક છે, અને સર્વ ક્લેશથી રહિત
‘છે. અને તે(સાક્ષી)ની બ્રહ્મની સાથે એકતા બને છે.’ (ત્યાં
પૂર્વપક્ષી કહે છે.) પણ તે ધાર્ત્તા બને નહિ. કેમકે:—

૪૧. કર્તા મોક્ષા જે જીવ છે, તેનાથી ભિન્ન સાક્ષી પંચ્યા-
પુત્રના સમાન છે. અને જો સાક્ષી ઋંગીકાર પણ કરે, તો તે પણ
એક બને નહિ, નાના સાક્ષી માનવા પડશે, કેમ કે:—વેદા-
ન્તનો સિદ્ધાન્ત આ છે:—‘અંતઃકરણ અને સુખદુઃખથી આદિ
‘હરિ અંતઃકરણના ધર્મ એ હૃદય અને અંતઃકરણના વિષય
‘નથી, (અર્થાત્ હૃદય અને અંતઃકરણ તેમને જાણી
‘શક્તાં નથી,) કિન્તુ સાક્ષીના વિષય છે. (અર્થાત્ સાક્ષી
‘તેમને પ્રકાશે છે.) કેમકે, હૃદય તો પંચીકૃત ભૂતોને
‘વિષય કરે છે. એમાં આટલો ભેદ છે.—નેત્રહૃદય તો
‘રૂપવાહું જે વસ્તુ છે, તેના રૂપને અને રૂપના આશ્રયને,
‘બંનેને વિષય કરે છે. (અર્થાત્ દેખે છે.) જેમકે નીલ, પીત
‘આદિક ઘટના રૂપને અને તે રૂપના આશ્રય ઘટને નેત્રહૃદય
‘વિષય કરે છે. અને ત્વચાહૃદય પણ સ્પર્શને અને તેના
‘આશ્રયને, બંનેને વિષય કરે છે. (=જાણે છે.) અને રસના, ઘ્રાણ

૩૭. ‘સાક્ષીના વિષય’ એમ કહે, ત્યારે ‘સાક્ષી પ્રકાશે છે’ એમ સમજવું.
અંતઃકરણના વિષય’ એમ કહે ત્યારે ‘અંતઃકરણેકરી આવરણ ભંગ થાય છે’ એમ.
સમજવું. ‘અજ્ઞાનના વિષય’ એમ કહે ત્યારે ‘અજ્ઞાન ઢાકે છે’ એમ સમજવું.

૨ તરંગ.) પૂર્વપક્ષીના વિચારપ્રમાણે ગ્રંથનો આરંભ નિષ્કલ છે. ૧૮૧

‘અને શ્રવણ એ શ્રણ (ઇન્દ્રિય) તો રસ, ગંધ અને શબ્દ-
‘માત્રને જ વિષય કરે છે. (=જાણે છે.) તેઓના આશ્રયને વિષય
‘કરે નહિ. યથી એ શ્રણેકરી તો અંતઃકરણનું જ્ઞાન થને નહિ
‘અને નેત્રકરી અને ત્વચાણકરી પણ અંતઃકરણનું જ્ઞાન થને
‘નહિ. કેમકે, પંચીકૃત ભૂત અથવા પંચીકૃત ભૂતોનાં કાર્ય
‘જે રૂપવાન્ અથવા સ્પર્શવાન્ હોય, તે નેત્રના અને ત્વચાના
‘વિષય થાય છે. અંતઃકરણ અપંચીકૃત ભૂતોનું કાર્ય છે,
‘(અને રૂપ અને સ્પર્શરહિત છે.) યથી નેત્ર અને ત્વચાનો
‘પણ વિષય નથી, એ જ કારણથી અપંચીકૃત ભૂતોનું કાર્ય નેત્ર-
‘ઇન્દ્રિય પણ નેત્રનો વિષય નથી. અને વાહ્યવસ્તુ ઇન્દ્રિયનો
‘વિષય હોય છે અને અંતઃકરણ ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાથી અંતર
‘છે. યથી પણ ઇન્દ્રિયનો વિષય (અંતઃકરણ) નથી.’

૪૨. અને (પૂર્વપક્ષી કહે છે, વેદાન્તનો એ પણ સિદ્ધાન્ત છે.
કે.—) ‘અંતઃકરણની વૃત્તિનો પણ અંતઃકરણ
‘વિષય નથી. કેમકે, અંતઃકરણ, વૃત્તિનું આશ્રય (ઉપાદાન)
‘છે, યથી અંતઃકરણ પોતાની વૃત્તિનો વિષય થને નહિ. જેમ
‘અગ્નિ, દાહનો આશ્રય છે, તે (અગ્નિ) દાહનો વિષય થાય
‘નહિ, ‘કિન્તુ અગ્નિથી મિત્ર જે કાષ્ઠથી આદિલહને વસ્તુ છે,’
‘તે દાહનો વિષય થાય છે. તેમ અંતઃકરણથી મિત્ર જે વસ્તુ
‘છે તે અંતઃકરણજન્ય વૃત્તિનો વિષય છે, અને અંતઃકરણ નહિ.’

૪૩. ‘તેમ (વેદાન્તપ્રમાણે) અંતઃકરણના ધર્મ પણ
‘અંતઃકરણની વૃત્તિના વિષય નથી. કેમકે અંતઃ-
‘કરણને વિષય કરવાનેસારુ જો અંતઃકરણની વૃત્તિ હોય
‘તો અંતઃકરણના ધર્મ જે સુખાદિક છે, તેઓને પણ
‘(અંતઃકરણની વૃત્તિ) વિષય કરે. તે અંતઃકરણને વિષય

૩૮. નેત્રનો વિષય ઘડો તે ઘડાને નેત્ર દેહે તો જ ઘડાનો ધર્મ જે રૂપ
તેને પણ નેત્ર દેહી શકે છે તેમ.

‘કરવાવાળી વૃત્તિ તો અંતઃકરણના સન્મુખ થાય નહિ, યથી
 ‘અંતઃકરણના ધર્મ પણ અંતઃકરણની વૃત્તિના વિષય નથી,
 ‘અને આ નિયમ છે:—વૃત્તિના આશ્રયથી કિંચિત્ (પણ)
 ‘દૂર જે વસ્તુ હોય, તે (વસ્તુ) વૃત્તિનો વિષય થાય છે.
 ‘જે વસ્તુ વૃત્તિના આશ્રયથી અત્યંત સમીપ હોય, તે વૃત્તિનો
 ‘વિષય થાય નહિ. જેમ નેત્રની વૃત્તિનો આશ્રય જે નેત્ર, તેની
 ‘અત્યંત સમીપ અંજન, (તે અંજન,) નેત્રની વૃત્તિનો વિષય
 ‘નથી: તેમ અંતઃકરણની વૃત્તિનો આશ્રય જે અંતઃકરણ તેની
 ‘અત્યંત સમીપ જે સુખથી આદિ લઈને ધર્મ, તે (ધર્મ) અંતઃ-
 ‘કરણની વૃત્તિના વિષય બને નહિ. એ રીતિએ ધર્મસહિત અં-
 ‘તઃકરણનું, ઇન્દ્રિયથી અથવા પોતાથી (અંતઃકરણથી) ભાન
 ‘બને નહિ. કિન્તુ (અંતઃકરણ અને તેના ધર્મ એ) સાક્ષીના
 ‘વિષય છે’

૪૪. (પૂર્વપક્ષી ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધાન્તના મતનો અનુવાદ
 કરી કહે છે કે:—જે અંતઃકરણને અને અંતઃકરણના ધર્મને
 પ્રકાશે છે, તેને વેદાન્તના સિદ્ધાન્તમાં સાક્ષી કહે છે.)
 તે સાક્ષી એક અંગીકાર કરિયે તો, જેમ એક અંતઃકરણના
 સુખદુઃખનું સાક્ષીપરો ભાન થાય છે, તેમ સર્વના (અંતઃકર-
 ણના)-દુઃખદુઃખનું ભાન (તે એક સાક્ષીપરો) થવું જોઈયે.
 (પરંતુ તેમ થતું નથી.) યથી સાક્ષી નાના છે. જ્યારે નાના સાક્ષી
 અંગીકાર કરાય ત્યારે દોષ નહિ. કેમકે જે સાક્ષીનાં ઉપાધિ
 (જે) અંતઃકરણ છે, તે સાક્ષીપરો પોતપોતાના ઉપાધિ-
 (અંતઃકરણ)ના ધર્મનું ભાન થાય છે, યથી સર્વના (અંતઃકરણના)
 સુખદુઃખનું ભાન થાય નહિ. (એમ નાના સાક્ષી સિદ્ધ થાય
 છે.) એ રીતિએ નાના જે સાક્ષી તેમની એક બ્રહ્મની સાથે
 એકતા બને નહિ. (એમ છે તો, આ ગ્રંથનો વિષય જે—‘જીવબ્ર-
 હ્મની એકતા’-તે સંભવતો નથી.)

૪૬. પ્રયોજનસંકલન.

પૂર્વપક્ષપ્રમાણે. (૪૫ થી ૫૨ પર્યંત.)

(મિથ્યાવંધની સામગ્રીના અમાવયી તેની નિવૃત્તિરૂપ
પ્રયોજનનો અસંભવ.)

દુષ્ટો.

વંધનિવૃત્તિ જ્ઞાનયી, વને ન વિન અધ્યાસ;

સામગ્રી તેની નહિ, તજો જ્ઞાનની આશ.

૬,

ટીકા:—‘અહંકારથી આદિલઈને જે અનાત્મવસ્તુ છે, તે વંધ કહેવાય છે.’ તે વંધ જો અધ્યાસરૂપ હોય તો જ્ઞાનેકરી નિવૃત્ત થાય, અને અધ્યાસરૂપ ન હોય તો જ્ઞાનેકરી નિવૃત્ત થાય નહિ. કેમકે, જ્ઞાનનો આ સ્વભાવ છે:—જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે (વસ્તુ) વિષે, અધ્યાસ અને અજ્ઞાન, તેમને દૂર કરે છે. જેમ રજ્જુનું જ્ઞાન, રજ્જુવિષે સર્પ(ના) અધ્યાસને, અને રજ્જુના અજ્ઞાનને, દૂર કરે છે. [સાંતિજ્ઞાનનો વિષય જે મિથ્યાવસ્તુ, અને સાંતિજ્ઞાન, તેનું નામ અધ્યાસ છે.]

જેનેવિષે જે વસ્તુ મિથ્યા નથી કિન્તુ સત્ય છે, તેની જ્ઞાનેકરી નિવૃત્તિ થતી નથી. તેમ આત્માવિષે અહંકારથી આદિ લઈને વંધ જો અધ્યાસ (રૂપ) નામ મિથ્યા હોય તો જ્ઞાનેકરી (તેની) નિવૃત્તિ થાય. આત્માવિષે મિથ્યાવંધની સામગ્રી છે નહિ, અને વંધપ્રતીતિ થાય છે પણ વંધ સત્ય છે. તે સત્ય વંધની જ્ઞાનેકરી નિવૃત્તિની આશા નિષ્ફલ છે (૫ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી કહે છે.) ૬.

૪૬. અથ ઈધ્યાસસામગ્રીનિરૂપણ.

દ્રો.

સત્યવસ્તુના જ્ઞાનથી, જાણ એક સંસ્કાર,
ત્રિવિધદોષ, અજ્ઞાન ચલી સામગ્રી એ ધ્યાન્ય,

૭.

ટીકા:—સત્યવસ્તુના જ્ઞાનજન્ય સંસ્કાર (૧), ત્રણ પ્રકારના દોષ,—પ્રમાતાનો દોષ, પ્રમાણનો દોષ, અને પ્રમેયનો દોષ (૨)—અને અધિષ્ઠાનના વિશેષ રૂપનું અજ્ઞાન (૩), એટલી અધ્યાસની સામગ્રી છે. એ વિના અધ્યાસ થાય નહિ.

(૧) જેમ શુક્તિમાં રૂપાનો અને રજતુમાં સર્પનો અધ્યાસ થાય છે તે, જે પુરુષે સત્યરૂપું અને સત્યસર્પ દોઠાં છે તેને થાય

૪૦. મિથ્યાજ્ઞાન, અથવા ભ્રાન્તજ્ઞાનન વિષય જેમિથ્યાવસ્તુ અને ભ્રાન્તજ્ઞાન એ ‘અધ્યાસ’ છે. અધ્યામનાં અનેક અનિયમિત વિલક્ષણ કારણ હોય છે તેથી અધ્યાસ સંબંધમાં શાસ્ત્રજ્ઞોના અનેકધા વાદ છે. ‘સ્મૃતિરૂપ. પરત્ર પૂર્વદૃષ્ટાવભાસઃ” (૧) ‘સ્મૃતિરૂપઃ=સંસ્કારના પ્રભવાવધી સ્મૃતિના રૂપ જેવું રૂપ છે જેનું, ‘પરત્ર’=સ્વભિન્ન અને સ્વભમાવવાલા અન્યવિષે, ‘પૂર્વદૃષ્ટ્ય’=પૂર્વ અનુભૂત(સજ્ઞાતીયપર)નો, ‘અવભાસ’=જ્ઞાન, તે ‘અધ્યાસ.’ ‘અધિષ્ઠાનથી વિપ્રસક્તાવાલો અવભાસ તે અધ્યાસ.” જ્યાં શુક્તિમાં રજતભ્રમ થાય ત્યાં શુક્તિ-દેશમાં. રજત ઉપજે છે. તેનું જ્ઞાન અને તાત્કાલિક રજત એ બેને સિદ્ધાન્તમાં અવભાસ અને અધ્યાસ કહે છે. શારીરકભાષ્યાનુસાર અધ્યાસ દ્વિવિધ છે: (૧) જ્ઞાનાધ્યાસ—(૨) અર્થાધ્યાસ.

(૧) ‘અતત્મા તત્ત્વબુદ્ધિ’ એ જ્ઞાનાધ્યાસ: જેમ શુક્તિમાં રજતબુદ્ધિ અથવા આત્મામાં અનાત્મબુદ્ધિ.

(૨) પ્રમાણ અજન્ય જ્ઞાનનું વિષયત્વ સતે પૂર્વદૃષ્ટ સજ્ઞાતીય હોય તે અર્થાધ્યાસ:—જેમ શુક્તિમાં રજતનો અધ્યાસ અથવા આત્મામાં અનાત્માનો અધ્યાસ, અથવા (૧) મિથ્યાવસ્તુનું મિથ્યા ‘જ્ઞાન’ એ જ્ઞાનાધ્યાસ. (૨) ભ્રાન્તજ્ઞાનનો વિષય જે રૂપાદિક મિથ્યા ‘વસ્તુ’ એ અર્થાધ્યાસ.

૪૧. કાર્યથી નિયત અવશ્યમાયિની પૂર્વજ્ઞાનવૃત્તિ જેની તે ‘કારણ’ કહેવાય છે. તે કારણના સમૂહને સામગ્રી કહે છે. એવી અધ્યાસની સામગ્રીનું નિરૂપણ નામ લક્ષણાદિ પ્રકારેકરી જ્ઞાનને અનુકૂળ વચન. વિચાર.

છે. (અર્થાત્ સત્યવસ્તુના જ્ઞાનજન્ય સંસ્કાર જેને પ્રથમ હોય છે તેને અધ્યાસ થાય છે.) અને જેને સત્યરૂપાનું અને (સત્ય)-સર્પનું જ્ઞાન નહિ, તેને (અધ્યાસ) થાય નહિ. યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે:—સત્યવસ્તુના જ્ઞાનના સંસ્કાર અધ્યાસના હેતુ છે.

(૨) અને શુક્તિમાં સર્પનો (અને) રજ્જુમાં રૂપાનો અધ્યાસ થાય નહિ યથી (૧) પ્રમેય (અધિષ્ઠાન) વિષે સાદૃશ્ય દોષ અધ્યાસનો હેતુ છે. એ જ રીતે (૨) પ્રમાતાવિષે લોભ, મયથી આદિલઈને (જે દોષ), અને (૩) નેત્રાદિક પ્રમાણ વિષે પિત્ત કામલથી આદિલઈને જે દોષ, તે (ત્રણ દોષ) અધ્યાસના હેતુ છે.

(૩) અને શુક્તિનું 'શ્વ' રૂપેકરીને સામાન્યજ્ઞાન હોય અને 'આ શુક્તિ છે' એમ વિશેષજ્ઞાન ન હોય, ત્યારે અધ્યાસ થાય છે. 'શુક્તિ છે' એવું વિશેષરૂપેકરીને જ્ઞાન હોય, ત્યારે અધ્યાસ થાય નહિ; અને (આ કંઈક છે એમ) સામાન્યરૂપેકરીને જ્ઞાન ન હોય તો પણ અધ્યાસ થાય નહિ. યથી અધિષ્ઠાનનું વિશેષરૂપેકરી અજ્ઞાન અને (અધિષ્ઠાનનું) સામાન્યરૂપેકરી જ્ઞાન, અધ્યાસનાં હેતુ છે. ઘટલી અધ્યાસની સામગ્રી છે. એમાંથી કોઈ એક નહિ હોય, તો પણ અધ્યાસ થાય નહિ. જેમ કુલાલ (કુમાર), ચક્ર, દંડ, મૃત્તિકા (એ) ઘટની સામગ્રી છે. (તેમાંથી) કોઈ એક ન હોય તો ઘટ થાય નહિ. તેમ અધ્યાસ પણ (ઉપર ફહેલી) સર્વ સામગ્રીપ્રકરી થાય છે. ૭.

૪૨. પ્રમાણનો વિષય. કલ્પિત સર્પ રજા આદિકનું અધિષ્ઠાન જે રજ્જુ શુક્તિ આદિક તે પ્રમાણનો 'વિષય' છે,—એથી તે રજ્જુ શુક્તિ આદિ એ 'પ્રમેય' છે. રજ્જુ શુક્તિ આદિવિષે સર્વ રજાદિની તુલ્યતા તે 'સાદૃશ્ય દોષ' છે, 'પ્રમેય-દોષ' પણ એને જ કહે છે

(વંધના અધ્યાસમાં સત્યવસ્તુના જ્ઞાનજન્યસંસ્કાર-
રૂપ પૂર્વોક્ત (૧) સામગ્રીનો અભાવ.)

૪૭. અને 'વંધના અધ્યાસમાં' એક પણ કારણ છે નહિ.' વંધ ક્યાંક સત્ય હોય, તો તેના જ્ઞાનજન્ય સંસ્કારથી આત્માવિષે મિથ્યાવંધ પ્રતીત થાય, જેથી સિદ્ધાન્તમાં આત્માથી ભિન્ન કોઈ સત્યવસ્તુ છે નહિ; યથી સત્ય-વંધના જ્ઞાનજન્યસંસ્કારનો અભાવ હોવાથી, આત્માવિષે વંધનો અધ્યાસ વને નહિ.

(વંધના અધ્યાસમાં પ્રમેયાદિદોષરૂપ પૂર્વોક્ત (૨) સામ-
ગ્રીનો અભાવ.)

૪૮. તેમ આત્માનું અને વંધનું સાદૃશ્ય પણ છે નહિ. ડલ્લો તમ-પ્રકાશની પેઠે વિપરીત સ્વભાવ છે. આત્મા પ્રત્યક્ છે, અને વંધ પરાક્ છે. ['પ્રત્યક્' નામ અન્તર્બુ છે, અને 'પરાક્' નામ બાહ્યનું છે.] આત્મા વિષયી છે અને વંધ વિષય છે. [જે પ્રકાશ કરવાવાળો હોય તે 'વિષયી' કહેવાય છે. અને જેનો પ્રકાશ કરાય તે 'વિષય' કહેવાય છે.] પ્રત્યક્વિષે પરાક્નો તથા પરાક્વિષે પ્રત્યક્નો અધ્યાસ થાય નહિ. જેમ પુત્રાદિકોનો અપેક્ષાથી દેહ પ્રત્યક્ છે, તેને-વિષે પુત્રાદિકોનો, અને પુત્રાદિકવિષે દેહનો, અધ્યાસ થાય નહિ. અને વિષયમાં વિષયીનો તથા 'વિષયીમાં' વિષયનો અધ્યાસ થાય નહિ. જેમ વિષય જે ઘટાદિક તેમાં વિષયી દીપકનો, અને (વિષયી) દીપકમાં (વિષય) ઘટાદિકોનો, અધ્યાસ થાય નહિ. તેમ સાદૃશ્યનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યક્ વિષયી જે આત્મા, તે (આત્મા) વિષે, પરાક્ વિષયરૂપ વંધનો અધ્યાસ વને નહિ. પ્રત્યક્નો અને પરાક્નો વિરોધ છે.

વિષયી અને વિષયનાં વિરોધ છે, સાદૃશ્ય નથી; યથી વંધનો અધ્યાસ આત્માવિષે વને નહિ.

૪૯. તેમ જ પ્ર મા તા ના દો પ નો અને પ્ર મા ણ ના દો પ નો પ ણ અ મા ય છે. કેમકે, 'પ્રમાતાથી આદિલઈને સર્વ પ્રપંચ અધ્યાસરૂપ છે, તે જ વંધ છે,' એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે. એ રીતિપ વંધના અધ્યાસથી પૂર્વ પ્રમાતા-પ્રમાણનું સ્વરૂપ અસિદ્ધ છે; અને તેમનો દોષ પણ અસિદ્ધ છે. યથી વંધનો અધ્યાસ વને નહિ. (એમ પૂર્વપક્ષીનું કહેવું છે.)

(વંધના અધ્યાસમાં અધિષ્ઠાનના વિશેષરૂપનું અજ્ઞાન,
પરૂપ (૩) સામગ્રીનો અભાવ.)

૫૦ અને અધિષ્ઠાનના વિશેષરૂપે કરીને અજ્ઞાન પણ વને નહિ. કેમકે, 'વંધનું અધિષ્ઠાન જે બ્રહ્મ છે તે 'સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ છે.' તે સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મવિષે સૂર્યવિષે તમની પેટે, અજ્ઞાન વને નહિ. જેમ પ્રકાશમાન સૂર્ય-સાથે તમનો વિરોધ છે, તેમ ચેતનપ્રકાશ અને તમરૂપ અજ્ઞાનનો પરસ્પર વિરોધ છે અને અધિષ્ઠાનનું અજ્ઞાત અંગીકાર કરિયે, તો પણ વંધનો અધ્યાસ વને નહિ. કેમકે, અત્યંત અજ્ઞાતવિષે તથા અત્યંત જ્ઞાતવિષે અધ્યાસ થાય નહિ. કિન્તુ વિશેષરૂપેકરી અજ્ઞાત અને સામાન્યરૂપેકરી જ્ઞાતવિષે. અધ્યાસ) થાય છે. અને 'બ્રહ્મ સામાન્યવિશેષભાગથી રહિત છે,'- ['નિર્વિશેષ છે'] એ સિદ્ધાન્ત છે. યથી વિશેષરૂપે અજ્ઞાત અને સામાન્યરૂપે જ્ઞાત, બ્રહ્મ વને નહિ. અને અધ્યાસના લોભે

૪૩ બ્રહ્મચેતનથી મિલ્લ જે અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનાં કાર્ય-સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રપંચ-એ સર્વ ચેતનવિષે અધ્યસ્ત છે એને જ અન્તર્ગત, અન્તઃકરણરૂપ પ્રમાતા અને इन्द्रियरूप પ્રમાણ છે, યથી એ પણ અધ્યસ્ત છે. તેથી પ્રપંચના અધ્યાસથી પૂર્વસિદ્ધ નથી. એ ઉપનિષદનો નિર્ણયર્થરૂપ સિદ્ધાન્ત છે. યે પી. પુ.

બ્રહ્મવિષે 'સામાન્યવિશેષભાવ અંગીકાર કરશો, તો સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ થશે. એ રીતિએ નિર્વિશેષપ્રકાશરૂપ જે બ્રહ્મ, તે(બ્રહ્મ)ના વિશેષરૂપે અજ્ઞાનનો અને સામાન્યરૂપે જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી, તેનાવિષે અધ્યાસ વને નહિ. યથી 'બ્રહ્મવિષે વંધ 'અ-ધ્યાસરૂપ છે.'-એ કહેયું વને નહિ. કિન્તુ વંધ સત્ય છે તે સત્ય વંધની જ્ઞાનેકરી નિવૃત્તિનો અસંભવ છે. યથી ગ્રંથનું જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષરૂપ પ્રયોજન વને નહિ. અને જ્ઞાનેકરી મોક્ષનો પ્રતિપાદક જે સિદ્ધાન્ત તે સમીચીન નહિ. કિન્તુ-૫૧. (કેવલ કર્મેકરી મોક્ષની સિદ્ધિ. એકભવિકવાદ.)

કર્મેકરી મોક્ષ થાય છે એ ધાર્તા (પૂર્વપક્ષી) એક-ભવિકર્મોદ્ધારની રાતિએ પ્રતિપાદન કરે છે.

ફો.

સત્યવંધની જ્ઞાનથી નહિ નિવૃત્તિ સયુક્ત;

નિત્યકર્મ સંતત કરે, ચહે થવા જે મુક્ત.

૮.

ટીકા:—સત્યવંધની જ્ઞાને નિવૃત્તિ માનથી 'સયુક્ત' નામ યુક્તિસહિત નથી; કિન્તુ અયુક્ત છે. યથી જે પુરુષ મુક્ત થવા ઇચ્છે, તે 'સંતત' નામ નિરંતર નિત્યકર્મ કરે ૮

પનો આ અભિપ્રાય છે:—

૫૨. (કર્મના પ્રકાર-વિહિત નિપિદ્ધ.)

કર્મ બે પ્રકારનું છે.—એક વિહિત છે અને એક નિપિદ્ધ છે. [પુરુષની પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત જેનું સ્વરૂપ વેદે બોધન કન્યું છે, તે 'વિહિતકર્મ' કહેવાય છે. અને પુરુષની નિવૃત્તિ જેણે બોધન કરી છે, તે 'નિપિદ્ધકર્મ' કહેવાય છે.] અને સ્વભાવસિદ્ધ જે ક્રિયા છે તે કર્મ નથી; કેમકે, વેદે, પ્રવૃત્તિ

૪૪. પૂર્વમીમાંસાનો એકદશી એમ કહે છે કે,—કર્મને મોક્ષની રચ્છા પછી એક જ જન્મ થાય છે, એ વાદ.

અથવા નિવૃત્તિના નિમિત્ત યોગ્ય જો કન્યું છે, તે કર્મ કહેવાય છે. ઉદાસીનક્રિયા કર્મ નહિ. ણ્યો એ પ્રકારનું કર્મ છે, વ્રણ પ્રકારનું નહિ.

૫૩. (પંચ પ્રકારનાં કર્મ.)

વિહિતકર્મ ચાર પ્રકારનું છે.—૧. નિત્ય છે, અને (૧) નૈમિત્તિક છે, કામ્ય છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પાપનાશના નિમિત્ત વિધાન કન્યું જો કર્મ, તે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. જેમ પ્રમાદેકરી યતિને દ્રવ્યના પ્રહણજન્ય જો પાપ (લાભ) તેના નાશના નિમિત્ત દ્રવ્યનો ત્યાગ અને વ્રણ ઉપ-વાસ છે. (૨) પ્રાયશ્ચિત્તકર્મ છે.) ફલના નિમિત્ત વિધાન કન્યું જો કર્મ તે કામ્ય કહેવાય છે. જેમ વૃષ્ટિકામને કારીરી-યાગ છે; અને સ્વર્ગકામને અગ્નિહોત્ર (અને) સોમ-યાગથી આદિ લઈને (યાગો) છે. (૩) કામ્યકર્મ છે.) જે કર્મને નહિ કન્યાથી પાપ થાય, અને કન્યાથી પુણ્યપાપરૂપ ફલ થાય નહિ. અને સદા જેનું વિધાન નહિ, કિન્તુ કંઈ નિમિત્તને લઈને (જેનું) વિધાન કન્યું હોય તે કર્મ નૈમિત્તિક કહેવાય છે, જેમ, - પ્રહણશ્રાદ્ધ છે; અને અવસ્થાવૃદ્ધ, જાતિ-વૃદ્ધ, આશ્રમવૃદ્ધ, વિદ્યાવૃદ્ધ, ધર્મવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, પુરુષના આગમનથી ઉત્થાનરૂપ કર્મ છે. [વિદ્યાશબ્દે શાસ્ત્રજ્ઞાનનું પ્રહણ છે; અને જ્ઞાનશબ્દે અપરોક્ષ વિદ્યાનું પ્રહણ છે. પૂર્વપૂર્વથી ઉત્તર ઉત્તર ઉત્તમ છે.] (૪) નૈમિત્તિક કર્મ છે.) જે(કર્મ)-ના નહિ કરવાથી પાપ થાય, કરવાથી ફલ થાય નહિ, અને સદા જેનું વિધાન હોય, તે નિત્યકર્મ કહેવાય છે. જેમ

૪૫. વિદિત અને નિવિદ્યથી શેષ રહેતી સહજ ક્રિયા: રાગદ્વેષથી રહિત ગમનાગમન-શોચાદિ-ક્રિયા. ૪૬. 'વર્ષકામેષ્ટિ: કારીરી.'-વર્ષાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે કરવાનો યજ્ઞ. વર્ષાના દેવુવિષે દષ્ટિ તે 'કારીરી'

જ્ઞાનસંઘાદિક (કર્મ) છે (તે નિત્યકર્મ છે). ૫ રીતિય ચાર પ્રકારનાં વિહિત, અને (એક) નિપિદ્ધ મઝીને પંચ પ્રકારનું કર્મ છે.

૫૪. મોક્ષની ઇચ્છાવાન્ કામ્ય અને નિપિદ્ધ કર્મ કરે નહિ. કેમકે, કામ્યકર્મેકરી ઉત્તમલોક પ્રતિ જાય છે અને નિપિદ્ધ(કર્મે)કરી નીચલોક પ્રતિ જાય છે. ૫થી બંનેને ત્યાગ કરે, અને નિત્યકર્મને સદા કરે, અને નૈમિત્તિક(કર્મ)નું જ્યારે નિમિત્ત હોય ત્યારે, નૈમિત્તિક પણ કરે, કેમકે નિત્ય- નૈમિત્તિકકર્મને નહિ કરે તો પાપ થશે, અને તે પાપેકરી નીચ યોનિને પ્રાપ્ત થશે; ૫થી પાપને રોકવા અર્થે નિત્યનૈમિત્તિકકર્મ કરે. નિત્યનૈમિત્તિકકર્મનું અન્ય ફલ નથી, આ જ ફલ છે;--તેમને નહિ કન્યાથી જે પાપ થાય છે તે તેમના કરવાથી થાય નહિ. ૫થી મુમુક્ષુ નિત્યનૈમિત્તિકકર્મ અવશ્ય કરે.

૫૫. અને જો કદાચિત્ પ્રમાદથી નિપિદ્ધ કર્મ થઈ જાય તો તેનો દોષ દૂર કરવાસારૂ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. જો નિપિદ્ધ કર્મ ન કન્યું હોય, તો પણ જન્માન્તરનાં જે પાપ છે, તેમને દૂર કરવાસારૂ પ્રાયશ્ચિત્તકર્મ કરે, પરંતુ ઘટલો ભેદ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત બે પ્રકારનું છે;--એક તો અસાધારણ છે અને એક સાધારણ છે. કોઈ પાપવિશેષને દૂર કરવાસારૂ શાસ્ત્રે જે વિધાન કન્યું હોય, તે અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. જેમ,--પૂર્વે કહ્યા ઉપવાસ છે. અને સર્વ પાપને દૂર કરવાસારૂ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલું જે કર્મ તે સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. જેમ,--ગંગાસ્નાન અને હૈંશ્વરનું નામઉચ્ચારણ છે. ૫થી આદિહર્ષને અન્ય પણ જાણો હેયાં. ૫ રીતિય બે પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જો જ્ઞાત પાપ હોય, તો તે પાપનું નાશક

જે અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રે વોધન કન્યું છે, તેને કરે; અને જન્માન્તરનાં જે અજ્ઞાત પાપ છે, તેમને દૂર કરવાસાદ સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. કેમકે, અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્તનો આ સ્વભાવ છે,—જે પાપનો નાશ કરવાસાદ શાસ્ત્રે જે પ્રાયશ્ચિત્તવિધાન કન્યું છે, તે પાપ (તે) પ્રાયશ્ચિત્તેકરી દૂર થાય છે; અન્ય નહિ. અને જન્માન્તરનાં પાપનું આતું જ્ઞાન છે નહિ,—જે કન્યું પાપ છે; (અને) કિયા પ્રાયશ્ચિત્તેકરી દૂર થશે. યથી સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે.

૫૬. સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્તેકરી સર્વ પાપ દૂર થાય છે. યદ્યપિ ગંગાસ્નાનથી આદિ લઈને જે સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં, તે કેવલ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ નથી; કિન્તુ કામ્યરૂપ અને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. કેમકે, ગંગાસ્નાનેકરી ઉત્તમલોકની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં કહી છે; તેમ ઈશ્વરના નામ ઉચ્ચારણેકરી પણ ઉત્તમલોકની પ્રાપ્તિ કહી છે, યથી કામ્યરૂપ છે. અને પાપનાં નાશક છે યથી પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. જેમ અધ્વમેધ બ્રહ્મહત્યાદિક પાપનો નાશક છે, અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ ફલનો હેતુ છે; તેમ ગંગાસ્નાનાદિક છે; કેવલ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. યથી ગંગાસ્નાનાદિકોપકરી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે (ઉત્તમ લોક) મુમુક્ષુને વાંચ્છિત છે નહિ; તથાપિ જેને ઉત્તમલોકની વાંચ્છા છે, તેને સૌ ગંગાસ્નાનાદિક, પાપનો નાશ કરીને ઉત્તમલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. જેને (ઉત્તમ) લોકની કામના છે નહિ, તેના કેવલ પાપનાં જ નાશક છે. યથી કામનાસહિત અનુષ્ઠાન કન્યાં 'કામ્યરૂપ' પ્રાયશ્ચિત્ત છે, (અને) લોકકામના વિના અનુષ્ઠાન કન્યાં 'કેવલ' પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. જેમ વેદાન્તમતમાં 'સંપૂર્ણ કર્મ સકામ પુરુષને સંસારનાં હેતુ છે, અને નિષ્કામ(પુરુષ)ને અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરીને

મોક્ષનાં હેતુ છે, તેમ એક જ ગંગાજ્ઞાન તથા શિશ્વરનું નામઉચ્ચારણ, સકામ(પુરુષ)ને કામ્યરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, અને નિષ્કામ(પુરુષ)ને કેવલ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, યથી મુમુક્ષુ સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. ૫ રીતિએ જન્માન્તરનાં સંપૂર્ણ પાપનો નાશ, જ્ઞાન વિના જ થાય છે. (૫મ પૂર્વપક્ષી કહે છે.)

૫૭. તેમ મુમુક્ષુનાં જન્માન્તરનાં કામ્યકર્મ પણ વંધ્યાના સમાન છે, ફલનાં હેતુ નથી, કેમકે જેમ કર્મના અનુષ્ઠાન-કાલવિષે પુરુષની ઇચ્છા, ફલનો હેતુ, વૈદાન્ત મતમાં, બંધી-કાર કરી છે; ઇચ્છાસહિત અનુષ્ઠાન કન્યાં કર્મ સ્વર્ગાદિ ફલનાં હેતુ છે, અને નિષ્કામ અનુષ્ઠાન કન્યાં (કર્મ) સ્વર્ગાદિક ફલનાં હેતુ નથી, ૫ વૈદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે; તેમ (અમારા એકમવિકલાદના સિદ્ધાન્તમાં) કર્મની સિદ્ધિથી અનંતર પણ પુરુષની ઇચ્છા ફલનો હેતુ છે. પુરુષની તે ઇચ્છા જે કાલમાં પુરુષ મુમુક્ષુ થયો ત્યારે દૂર થઈ ગઈ, યથી જન્માન્તરનાં કામ્યકર્મ પણ ફલનાં હેતુ નહિ. જેમ કોઈ પુરુષે ધનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ધનની પુરુષનું આરાધન કન્યું હોય, તે ધનના આરાધનથી અનંતર પણ જો ધનની ઇચ્છા દૂર થઈ જાય, તો ધનની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ થાય નહિ. તેમ જન્માન્તરના કામ્યકર્મનું ફલ પણ, મુમુક્ષુને ઇચ્છાના અમાવથી, થતું નથી. ૫ રીતિએ કેવલ કર્મેકરી મોક્ષ થાય છે. (૫મ પૂર્વપક્ષી કહે છે; ઘડી કહે છે કે:-)

૫૮. વર્તમાનજન્મવિષે કામ્ય અને નિષિદ્ધ (કર્મ) કન્યાં નથી જેથી ઊર્ધ્વલોક (સ્વર્ગ) કે અધોલોક (નરક) પ્રાપ્તિ જાય. જન્માન્તરનાં પ્રારબ્ધ-જે નિષિદ્ધ અને કામ્ય (કર્મ)-તે-મનો મોળેકરી નાશ થાય છે. નિત્ય અને નૈમિત્તિક (કર્મ)

નહિ કરવાથી જે પાપ થાય તે, તે(કર્મ)ને કરવાથી મુમુક્ષુને થાય નહિ. અને જન્માન્તરનાં સંચિત જે નિષિદ્ધ (કર્મ) છે, તેમનો સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્તેકરી નાશ થાય છે. જન્માન્તરનાં સંચિત કામ્યકર્મ, મુમુક્ષુને ઇચ્છાના અભાવથી, ફલ દે નહિ. યથી મુમુક્ષુ નિત્યનૈમિત્તિક (કર્મ) અને સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત-રૂપ કર્મ કરે. અને વર્તમાન જન્મનું જ્ઞાતનિષિદ્ધ કર્મ હોય તો, અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે.

અથવા નિત્ય અને નૈમિત્તિક જ કરે, પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે. કેમકે, જે સંચિત નિષિદ્ધકર્મ અને કામ્યકર્મ, તે મુમુક્ષુનાં નાશ થઈ જાય છે. જેમ જ્ઞાનવાનનાં સંચિતકર્મનો નાશ પૈદાન્તમત-માં અંગીકાર કન્યો છે; તેમ નિષિદ્ધ (અને) કામ્ય- (કર્મ)નો ત્યાગ કરીને, નિત્યનૈમિત્તિકકર્મવિષે વર્તમાન જે મુમુક્ષુ તેનાં સંચિતકર્મનો નાશ થાય છે. અથવા સંચિત જે કામ્ય અને નિષિદ્ધ, તે સર્વ મઢીને એક જન્મનો આરંભ કરે છે, યથી મુમુક્ષુને એક જન્મ અન્ય થાય છે. અથવા યોગીના કાર્યેન્યૂહની પેઠે, એક જ કાલવિષે સર્વ સંચિત, અનંત શરીરો-નો આરંભ કરે છે; એવઢે મુમુક્ષુ ઉત્તરજન્મવિષે સર્વનું ફલ મોગી લે છે. અથવા નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મના અનુષ્ઠાનથી જે ક્લેશ થાય છે, તે જન્માન્તરના સંચિતનિષિદ્ધકર્મનું ફલ છે; યથી જન્માન્તરનું સંચિતનિષિદ્ધ અન્ય જન્મનો આરંભ કરે નહિ. કામ્ય જે સંચિત છે, તે એક જન્મમાં અથવા એક કાલમાં અનંત શરીરોનો આરંભ કરે છે; યથી મુમુક્ષુને ઉત્તરજન્મવિષે દુઃખનો લેશ પણ થાય નહિ; કેવલ સુખનો મોગ થાય છે. કેમ કે, જન્માન્તરનાં સંચિત જે વિહિતકર્મ છે, તેઓથી શરીર

૪૭. દેહસમૂહ. એકકાલે હજારો શરીરેકરી મોગ મોગવી ભૂઈ કર્મનો શુધ કરવો તે.

૧૯૬ પ્રયોજનસ્વંડન તથા સંવંધસ્વંડન-પૂર્વપક્ષીપ્રમાણે. (વિચારસાગર.

થયું છે; અને સંચિત જ્ઞેનિપિદ્ધ (કર્મ) છે, તે નિત્યનૈમિત્તિકના અનુષ્ઠાનના ક્લેશોકરી પૂર્વજન્મવિપે ભોગવી લીધાં. એ રીતિએ પ્રાયશ્ચિત્ત વિના, કેવલ નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મના અનુષ્ઠાનથી મોક્ષ થાય છે. યથી નૈમિત્તિક કર્મના સમયે નૈમિત્તિક (કર્મનું) અનુષ્ઠાન કરે, અને નિત્યકર્મ(નું) સંતત અનુષ્ઠાન કરે. આ મતને શાસ્ત્રમાં 'એક-ભવિક-વાદ' કહે છે. (એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષી-નું કહેવું છે.)

૫૯. (પુનઃ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે:-) યથી પણ વંધની નિવૃત્તિ જ્ઞાનદ્વારા ગ્રંથનું પ્રયોજન નહિ. કેમકે, જે વસ્તુ અન્ય-વતે થાય નહિ તે મુખ્ય પ્રયોજન હોય છે. જેમ રૂપનું જ્ઞાન નેત્ર વિના અન્યવતે થાય નહિ, તે રૂપજ્ઞાન નેત્રનું પ્રયોજન છે. અને વંધની નિવૃત્તિ ગ્રંથ વિના કર્મકરી થાય છે યથી, વંધની નિવૃત્તિ ગ્રંથનું પ્રયોજન નથી. એ રીતિએ ગ્રંથનાં અધિકારી, વિષય, (અને) પ્રયોજન વને નહિ.

(અથ સંવંધસ્વંડન-પૂર્વપક્ષપ્રમાણે.)

૬૦. અધિકારીઆદિકોના અભાવથી સંવંધ પણ વને નહિ. કેમકે, વિષયના અભાવથી, ગ્રંથનો અને વિષયનો પ્રતિ-પાદક-પ્રતિપાદ્ય-ભાવ-સંવંધ વને નહિ. અધિકારીના અને ફલનાં અભાવથી, તેમનો પ્રાપક-પ્રાપ્ય-ભાવ-સંવંધ વને નહિ. અર્ધિ-કારીના અભાવથી, તેનો અને વિચારનો કર્તૃ કર્તવ્ય-ભાવ-સંવંધ વને નહિ. જ્ઞાનની નિષ્ફલતા હોવાથી, ગ્રંથનો અને જ્ઞાનનો જનક-જન્ય-ભાવ-સંવંધ વને નહિ સફલવસ્તુ જન્ય હોય છે. પૂર્વ કહી રીતિએ જ્ઞાન સફળ છે નહિ; અને જ્ઞાનના સ્વરૂપનો પણ અભાવ છે, યથી પણ જ્ઞાનનો અને ગ્રંથનો સંવંધ વને નહિ. કેમકે, સિદ્ધાન્તમાં જીવમૂલના અમેદનિશ્ચયનું નામ જ્ઞાન છે. તે અમેદનિશ્ચય વને નહિ; કેમકે, જીવમૂલનાં

૨ તરંગ.) પૂર્વપક્ષીના વિવાદનું સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે. ૧૯૭

અમેદ છે નહિ; એ વાત્તા વિષયના નિરાકરણમાં પૂર્વે પ્રતિપા-
દન કરી છે; પછી અમેદનિશ્ચયરૂપજ્ઞાન થને નહિ. એ રીતિએ
અધિકારી આદિક અનુબંધના અમાવધી ગ્રંથનો આરંભ થને
નહિ.

(એ પ્રમાણે આ દ્વિતીય તરંગના આરંભથી તે અહિયાં સુધી
પૂર્વપક્ષીની શંકા છે.)

(પૂર્વપક્ષીના ક્રમપ્રમાણે)

૬૧. (સિદ્ધાન્તીનાં ઉત્તર.)

(અધિકારીસંબંધી પૂર્વપક્ષીનો અનુવાદ.)

પૂર્વપક્ષીએ (ગત અંક ૩૩ થી ૩૬ સુધીવિષે) પ્રથમ કહ્યું
જે- 'મોક્ષનો ઇચ્છા કોઈને થને નહિ, કેમકે, મોક્ષવિષે થે
'અંશ છે:-એક તો કારણસહિત જગત્ની નિવૃત્તિ મોક્ષનો અંશ
'છે; અને બીજો અંશ પ્રણની પ્રાપ્તિરૂપ છે. તેઓવિષે કારણ-
'સહિત જગત્ની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના પ્રથમ અંશનો ઇચ્છા
'કોઈને છે નહિ; કિન્તુ પ્રણ પ્રકારનાં દુઃખની નિવૃત્તિની
'ઇચ્છા સર્વ પુરુષોને છે. તે દુઃખની નિવૃત્તિ પોતપોતાના ઉપા-
યોથી થઈ જાય છે. પછી મૂલસહિત જગત્ની નિવૃત્તિની
'ઇચ્છાવાળો મુમુક્ષુ અધિકારી થને નહિ.' તેનું

૬૨. સમાધાન (સિદ્ધાન્તી) પ્રથમ કહે છે.

(અધિકારિમંડન ૬૨-૭૧.)

હો.

સમૂલ જગત્-હાનિ વિના, નહિ ત્રિવિધદુઃખધ્વંસ;

પછી યાદે સકલ જન, પ્રથમ મોક્ષનો અંશ.

૯.

ટીકા:-'મૂલ' નામ જગત્નું કારણ જે અજ્ઞાન, અને

જગત્ તેના નાશ વિના, વ્રણ પ્રકારનાં દુઃખનો, અન્ય ઉપાયોથી, 'ધ્વંસ' નામ નાશ થાય નહિ. અને મૂલ અવિદ્યાના નાશથી સર્વ દુઃખ, અને દુઃખનાં કારણ રોગાદિક, અને રોગાદિકનાં આશ્રય શરીરાદિકોનો નાશ થાય છે. યથી ત્રિવિધ દુઃખના નાશના નિમિત્તકારણસહિત જગત્ની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના પ્રથમ અંશને સકલ પુરુષ ચહાય છે. ૯.

તાત્પર્ય આ છે:—સર્વ ઔષ્ધ આદિ ઉપાય કરવાવિષે જે સમર્થ છે, તેમનાં પણ દુઃખ નિયમેકરી દૂર થાય નહિ. કોઈ પુરુષનાં રોગાદિજન્ય દુઃખ ઔષ્ધાદિક ઉપાયોથી નાશ થાય છે; અને કોઈનાં દુઃખનો ઔષ્ધાદિક ઉપાયોથી નાશ થાય નહિ, યથી ઔષ્ધાદિક ઉપાયોથી રોગાદિજન્ય દુઃખની નિયમેકરીને નિવૃત્તિ થાય નહિ. અને ઔષ્ધાદિક ઉપાયોથી જેના દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, તેના પણ દુઃખની ઉત્પત્તિ ફરી થાય છે. યથી ઔષ્ધાદિ ઉપાયોથી દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ થાય નહિ. [જેની નિવૃત્તિ થઈ છે તેની ફરી ઉત્પત્તિ થાય નહિ, તે અત્યંતનિવૃત્તિ કહેવાય છે.] ઔષ્ધાદિક ઉપાયોથી દુઃખની નિવૃત્તિ નિયમે કરીને થાય નહિ, અને નિવૃત્તિ જે દુઃખ તેનો ફરી પણ ઉત્પત્તિ થાય છે; યથી અત્યંતનિવૃત્તિ પણ તે ઉપાયોથી થાય નહિ. અને દુઃખના સફળ સાધનનો નાશ થાય તો સકલ દુઃખની નિયમેકરીને નિવૃત્તિ થાય, અને દુઃખનાં સાધનનો નાશ થયેથી ફરી દુઃખ થાય નહિ. યથી દુઃખની નિવૃત્તિના નિમિત્ત દુઃખનાં સાધનનો નિવૃત્તિની ઇચ્છા સર્વને દ્રોષ છે.

તે દુઃખનું સાધન,—અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય પ્રપંચ છે. ૫ વાર્તા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્માં (સત્તમ પ્રપાટકગત) ભૂમયિધાવિષે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં આ પ્રસંગ છે:—એક સમય સગલુ-

માર પાસે નારદ પ્રાપ્ત થયા. અને નારદે કહ્યું, ‘હે ભગવન્ !
 ‘જે આત્મજ્ઞાની પુરુષ છે, તેને શોક થતો નથી; અને હું
 ‘શોકસહિત છું, યથી હું અજ્ઞાની છું, મને યવો ઉપદેશ કરો
 ‘કે જેને મારું અજ્ઞાન દૂર થાય.’ ત્યારે સનત્કુમારે નારદને
 કહ્યું:—‘હે નારદ ! ભૂમા શોકરહિત છે. સુપરુપ છે,
 ‘(ભૂમાથી અલ્પમાં સુપ નથી. કારણ તે અલ્પમાં અધિક તૃપ્તિ
 ‘છે અને તૃપ્તિ છે એ દુઃખનું વીજ છે. અને ભૂમાથી ભિન્ન સ-
 ‘કલ તુચ્છ છે; અને દુઃખનું સાધન છે.) ’ [‘ભૂમા’ નામ બ્રહ્મનું
 છે.] એ રીતે બ્રહ્મથી ભિન્ન જે વસ્તુ તે સકલ દુઃખનું સાધન
 કહ્યું છે. અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય, બ્રહ્મથી ભિન્ન છે;
 ‘યથી દુઃખનું સાધન છે. તેની નિવૃત્તિ યથેથી સર્વ દુઃ-
 ‘ખની નિયમેકરીને અત્યંત નિવૃત્તિ વને છે; યથી સકલ દુઃ-
 ‘ખની નિવૃત્તિના નિમિત્ત, અજ્ઞાનસહિત પ્રપંચની
 નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના પ્રથમ અંશની ઇચ્છા વને છે.

૬૪. અને (ગત અંક ૩૭-૩૮ વિષે) પૂર્વપક્ષીય કહ્યું કે:—
 ‘જે વસ્તુનો અનુભવ કન્યો હોય, તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય
 ‘છે. બ્રહ્મનો અનુભવ કોઈય કન્યો છે નહિ. યથી બ્રહ્મની
 ‘પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષના દ્વિતીય અંશની ઇચ્છા કોઈને થાય નહિ’
 તે(વીજી શંકા)નું.

સમાધાન.

(સિદ્ધાન્તી કહે છે.)

હો.

સુપઅનુભવ સર્વે કન્યો, બ્રહ્મ ગુણ્યું સુપરુપ;
 બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એ હેતુથી, ચહે વિવેકિભૂપ.

ટીકા:—સર્વ પુરુષોએ સુપનો અનુભવ કન્યો છે, યથી

સુખની ઇચ્છા સર્વને છે. અને 'બ્રહ્મ નિત્ય સુખરૂપ છે.'
 एवं सत्शास्त्रमां सांभल्युं છે. યથી 'વિવેકિભૂપ' નામ ઉત્તમ
 વિવેકી (પુરુષ) સુખસ્વરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે. ૧૦.

૬૫- દ્વિતી.

કેવલ સુખ સહુ જન ચહે, ન ચહે વિષય સમાજ;
 યથી અધિકારી બને, જે છે વિવેકિરાજ.

ટીકા:—(પૂર્વપક્ષીય) પૂર્વે કહ્યું જે,— 'સર્વ પુરુષ વિષય
 'જન્ય સુખને ચાહે છે, તે વિષયજન્ય સુખ મોક્ષવિષે પ્રાપ્ત
 'થાય નહિ, કિન્તુ જગત્માં પ્રાપ્ત થાય છે; યથી મોક્ષની
 ઇચ્છાવાન્ અધિકારીના અભાવથી ગ્રંથનો આરંભ નિષ્ફળ છે.'
 તેને આ પૂછિયે છિયે જે,—(૧) કોઈ મુમુક્ષુ છે નહિ ? અથવા
 (૨) મુમુક્ષુ તો છે પરંતુ તેમની ગ્રંથવિષે પ્રવૃત્તિ થાય
 નહિ ? જો યમ કહે કે 'મુમુક્ષુ નથી,' (તો) તે બને નહિ;
 કેમકે, સર્વ પુરુષ સર્વ દુઃખનો નાશ અને નિત્યસુખની પ્રાપ્તિ
 ચાહે છે. તે સર્વ દુઃખનો નાશ અને (નિત્ય) સુખની પ્રાપ્તિ-
 રૂપ-મોક્ષ છે, યથી સર્વ પુરુષ મુમુક્ષુ છે.

અને (પૂર્વપક્ષીય) કહ્યું જે, '(સર્વ જન) વિષયજન્ય
 સુખને ચાહે છે,' તે નહિ. કિન્તુ સુખમાત્ર ચાહે છે. તે
 સુખ વિષયકરી થાય, અથવા વિષય વિના થાય. જો વિષય-
 જન્ય સુખને જ ચાહે તો સુપુત્રિના સુખની ઇચ્છા નહિ થવી
 જોઈયે. સુપુત્રિનું સુખ વિષયજન્ય છે નહિ, યથી કેવલ વિષય-
 જન્ય(સુખ)ને જ નહિ (કિન્તુ) સુખમાત્રને ચાહે છે, (પટલું
 જ નહિ પણ) ઊલટું આત્મસુખને ચાહે છે; વિષયજન્યને નથી

૪૮. જામત્-સ્વપ્ન ડમયની ઉપમોગપ્રદ કમોનો ઉપરમ યપે સહે સ્પૂર્ણશ્મ-
 દેહના અભિમાનની નિરૂપિતદ્વાર વિશેષવિજ્ઞાનોપરમાત્મિકાબુદ્ધિની કારણાત્મા-
 પકરી અવસ્થિતિ. સ્વપ્નથી મિથ્યા ભાવનિદ્રાગવત્યા જેમાં દુઃશમાનનો અમાવ
 હોય છે.

૨ તર્ગ.) સર્વ પુરુષ અવિનાશી મુલ્ક ઇચ્છે છે માટે મુમુક્ષુ છે. ૨૦૧

ચાહતા. કેમકે સર્વ પુરુષો(જીવો)ને ન્યૂન અથવા અધિક વિષયસુખ પ્રાપ્ત પળ છે; પરંતુ આવી ઇચ્છા સદા રહે છે- 'અમને ઇચ્છું સુખ પ્રાપ્ત થાય કે જે સુખનો નાશ કદિ થાય નહિ.' ઇચ્છું સુખ (તે) આત્મસ્વરૂપ-મોક્ષ-છે ઇચ્છી સર્વ પુરુષ (મોક્ષની ઇચ્છાવાન્) મુમુક્ષુ છે. 'કોઈ મુમુક્ષુ નથી' ઇચ્છું કહેવું બને નહિ.

૬૬. અને (પૂર્વપક્ષી) જો આમ કહે કે:-'મુમુક્ષુ તો છે, 'પરંતુ ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ; ઇચ્છી ગ્રંથનો આરંભ નિષ્ફળ છે.' તેને આ પૂછિયે છિયે કે, (૧) ગ્રંથ મોક્ષનું સાધન છે નહિ ઇચ્છી ગ્રંથવિષે પ્રવૃત્તિ નહિ થાય? (૨) અથવા ગ્રંથથી અન્ય પણ કોઈ સાધન છે, જેનાવિષે પ્રવૃત્તિ હોવાથી ગ્રંથ-વિષે પ્રવૃત્તિ થાય નહિ? (૩) અથવા જે શમાદિકેકરી ગ્રંથમાં અધિકાર કહ્યો, તે શમાદિમાન્ જ્ઞાનને યોગ્ય કોઈ અધિકારી છે નહિ, ઇચ્છી ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ?

જો એમ કહે કે (૧) 'ગ્રંથ મોક્ષનું સાધન નહિ.'-તે વાર્તા બને નહિ. કેમકે, મોક્ષ, જ્ઞાનથી નિયમેકરીને થાય છે, એ વેદનો સિદ્ધાન્ત છે. તે જ્ઞાન શ્રવણેકરી થાય છે.

શ્રવણ વે પ્રકારનું છે.

એક તો વેદાન્તવાક્યનું અને શ્રોત્રનું સંયોગરૂપ શ્રવણ છે. અને બીજું વેદાન્તવાક્યના વિચારરૂપ (શ્રવણ) છે. જ્ઞાનનો હેતુ પ્રથમ શ્રવણ છે; બીજું નહિ. કેમકે, શબ્દજન્ય જ્ઞાનવિષે, ઇન્દ્રિયોની સાથે શબ્દનો સંયોગ જ સર્વથા હેતુ છે, ઇચ્છી વેદાન્ત-વાક્યનું અને શ્રોત્રનું સંયોગરૂપ શ્રવણ બ્રહ્મજ્ઞાનનો હેતુ છે. અવાન્તરવાક્યનું શ્રવણ પરોક્ષજ્ઞાનનો હેતુ છે; અને મહા-

૪૯. પ્રથમ પ્રકારનું શ્રવણ 'અંગી' વા 'ઉપકાર્ય' પણ કહેવાય છે અને દ્વિતીય પ્રકારનું શ્રવણ 'અંગ' વા 'ઉપકારક' કહેવાય છે.

હાવામ્યનું શ્રવણ અપરોક્ષજ્ઞાનનો હેતુ છે. એ ચાર્તા પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી છે. જેને જ્ઞાન થયેથી પેળ અસંભાવના, અને વિપરીતભાવના હોય, તે વીજું (વેદાન્તવાક્યના વિચારરૂપ) શ્રવણ અને મનન-નિદિધ્યાસન કરે. વેદાન્તવાક્યનું વિચાર-રૂપ જે શ્રવણ, તેણે વેદાન્તવાક્યવિષે અસંભાવના દૂર થાય છે. વેદાન્તવાક્ય બ્રહ્મનાં પ્રતિપાદક છે, અથવા અન્ય અર્થનાં પ્રતિપાદક છે, એવો સંશય વેદાન્તવાક્યની અસં-ભાવના છે તે(સંશય) તે(વેદાન્તવાક્ય)ના વિચારે દૂર થાય છે. અને મનનેકરી પ્રમેયની અસંભાવના દૂર થાય છે. જીવબ્રહ્મની એકતા વેદાન્તનો પ્રમેય કહેવાય છે. તે (જીવબ્રહ્મની) એકતા સત્ય છે, અથવા જીવબ્રહ્મનો ભેદ સત્ય છે, એવો જે સંશય તે પ્રમેયની અસંભાવના કહે-વાય છે, તે મનનવતે દૂર થાય છે. વિપરીતભાવના નિદિ-ધ્યાસનેકરી દૂર થાય છે. એ રીતિએ પ્રથમશ્રવણ તો જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષનું હેતુ છે. અને વિચારરૂપશ્રવણ, અને મનન અને નિદિધ્યાસન એ અસંભાવના અને વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ-દ્વારા મોક્ષનાં હેતુ છે. વેદાન્ત નામ ઉપનિષદનું છે. તે (ઉપનિષદ) યદ્યપિ આ ગ્રંથથી મિશ્ર છે, તથાપિ તેમના સમાન અર્થવાળાં ભાષાવાક્ય આ ગ્રંથમાં છે, તેમના શ્રવણ-વતે પણ જ્ઞાન થાય છે; એ ચાર્તા આગળ (તૃતીય તરંગવિષે ૧૦ માં હુહામાં) પ્રતિપાદન કરીશું. એ રીતિએ જ્ઞાનદ્વારા ગ્રંથ મોક્ષનો હેતુ છે. અને વિચારરૂપ અને મનનરૂપ આ ગ્રંથ છે; એથી અસંભાવનાદોષની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષનો હેતુ છે. એથી 'ગ્રંથેકરી શોક્ષ થાય નહિ' એ (પૂર્વપક્ષીનું કહેણ) કેવળ હઠમાત્ર છે.

૬૭. અને જો એમ કહે કે-‘ગ્રંથેકરી મોક્ષ તો થાય છે,

‘પરંતુ અન્ય સાધનેકરી પણ મોક્ષ થાય છે, યથી ગ્રંથનો ‘આરંભ નિષ્ફલ છે.’ તેને આ પૂછિયે છિયે કે, -તે અન્ય સાધન શું છે, જેથી મોક્ષ થાય છે ? જો એમ કહે કે, -‘ઉપનિષદ્સૂત્ર-‘માપ્યથી આદિ લઈને સંસ્કૃત ગ્રંથ જીવ-બ્રહ્મનો ધક્કતાના ‘પ્રતિ-પાદક વહુ છે. તેમણેકરી પણ જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ થાય છે. ‘આનો ભિન્ન અધિકારી નથી, યથી આ ગ્રંથ નિષ્ફલ છે.’ તે વાર્તા યદ્યપિ સત્ય છે, તથાપિ તેમનો (સંસ્કૃત ગ્રંથનો) અર્થ ગ્રહણ કરવાવિષે જેની યુદ્ધિ સમર્થા છે નહિ, એવો જે મુમુક્ષુ તેને તેમોપકરી જ્ઞાન થાય નહિ; યથી મંદયુદ્ધિ (અર્થાત્ સંસ્કૃત માપ્યથી અજાણ્યા) મુમુક્ષુની તેમનાવિષે પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. (તેવાની) આ ગ્રંથવિષે જ પ્રવૃત્તિ થશે.

૬૮. અને જો એમ કહે કે:-‘ગ્રંથેકરી મોક્ષ પણ થાય છે, ‘અને સંસ્કૃત ગ્રંથેકરી મંદયુદ્ધિને વોધ પણ થાય નહિ, અને ‘મુમુક્ષુ પણ છે, તો પણ ગ્રંથવિષે પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. કેમ કે, ‘વિવેકધૈરાગ્યશમાદિમાન્ અધિકારી કહ્યો તે દુર્લભ છે, યથી ‘વોતાવિષે સાધનનો અભાવ દેખીને ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ.’ તેને આ પૂછિયે છિયે કે:-‘વહુ અધિકારી નથી; અથવા કોઈ પણ (અધિકારી) નથી ? જો એમ કહે કે:-‘વહુ અધિકારી ‘નથી.’ તે તો અમે પણ અંગીકાર કરિયે છિયે. અને જો એમ કહે કે:-‘કોઈ પણ જ્ઞાનને યોગ્ય અધિકારી નથી.’ તે વાર્તા વને નહિ. કેમકે અંતઃકરણવિષે ત્રણ દોષ છે.

(અંતઃકરણના ત્રણ દોષ.)

એક મલ છે, અને વિદ્વેષ છે. અને સ્વરૂપનું આવ-રણ છે. [મલ નામ પાપનું છે; વિદ્વેષ નામ ચંચલતાનું છે; અને આવરણ નામ અજ્ઞાનનું છે.] શુભ કર્મેકરી મલ-દોષ દૂર થાય છે, ઉપાસતાપકરી વિદ્વેષદોષ દૂર થાય છે.

(અને) જ્ઞાને આધરણદોષ દૂર થાય છે. જેમના અંતઃકરણ-વિષે મલ અને વિક્ષેપ દોષ છે, તે અધિકારી નથી પણ સ્વરા. પરંતુ આ જન્મવિષે અથવા પૂર્વ જન્મવિષે, શુભકર્મ અને ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનેકરી જેમના મલ અને વિક્ષેપદોષ નાશ થયા છે એવા, જ્ઞાનયોગ્ય અધિકારી છે. તેમની ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ વને છે.

૬૯. અને જે પદ પૂર્વે કહ્યું કે:-‘સર્વને વિષયસુખમાં અલં-‘બુદ્ધિ (પર્યાપ્તબુદ્ધિ) છે, નિત્યસુખને કોઈ ચાહે નહિ.’ તે વને નહિ. કેમકે, ચાર પ્રકારના પુરુષો (જીવો) છે:-

(ચાર પ્રકારના પુરુષ.)

પામર, વિષયી, જિજ્ઞાસુ, અને મુક્ત. આ લોકના નિષિદ્ધ અને વિહિત ભોગોવિષે આસક્ત જે શાસ્ત્રસંસ્કારરહિત પુરુષ, તે પામર કહેવાય છે. શાસ્ત્રના અનુસાર વિષયોને ભોગવતો સતો પરલોકના અથવા આ લોકના ભોગના નિમિત્ત જે કર્મ કરે, તે વિષયી કહેવાય છે. અને આવી પુરુષ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે,-

જે પુરુષને ઉત્તમ સંસ્કારેકરી સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ હોય.

(જિજ્ઞાસુનો સત્શાસ્ત્રાનુસાર વિવેક.)

૭૦ તે ઉત્તમ(પુરુષ)ને આવી વિવેક હોય છે:-વિષય-સુખ અનિત્ય છે. જેટલો કાલ વિષયસુખ હોય છે, ત્યારે પણ કોઈ દુઃખ અવશ્ય રહે છે, અને પરિણામમાં વિનાશિ સુખ, દુઃખનો હેતુ છે, અને વર્તમાનકાલમાં પણ નાશના ભયથી દુઃખનો હેતુ છે. એ રીતિપ વિષયસુખ, દુઃખથી પ્રસાયતું છે. યથી દુઃખરૂપ છે. અને દુઃખની નિવૃત્તિ લૌકિક ઉપાયેકરી થાય નહિ, કેમકે, જેઓ ઉપાય કરે છે, તેઓનાં પણ સર્વ

દુઃખ નિવૃત્ત થાય નહિ; અને નિવૃત્ત થયાં પણ પુનઃ થાય છે. અને જેટલા કાલ શરીર છે ત્યાંપર્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ સંભવે પણ નહિ; કેમકે, જે શરીર છે તે સર્વ, પુણ્ય અને પાપેકરી થાય છે. મનુષ્યશરીર તો મિથિત (શુભ અને અશુભ) કર્મનું ફલ (છે) પ્રસિદ્ધ છે, અને દેવશરીર પણ મિથિત, કર્મનું જ ફલ છે. જો કેવલ પુણ્યનું ફલ દેવશરીર હોય તો, પોતાનાથી અધિક અન્ય દેવની વિભૂતિ देखીને દેવોને જે તાપ થાય છે, તે ન થવો જોડ્યે. સર્વ દેવોમાં પ્રધાન જે ઇંદ્ર તેને પણ અનેક દૈત્યદાનવનાં મયજન્ય દુઃખ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. જો દેવશરીર કેવલ પુણ્યનું જ ફલ હોય તો, દેવોને દુઃખ ન થયું જોડ્યે. યથી દેવશરીર પણ પુણ્યપાપ ઘેનું ફલ છે. અને શ્રુતિમાં જે કહ્યું છે કે-‘દેવતા પાપરહિત છે’-તેનો આ અભિપ્રાય છે:- કર્મનો અધિકાર કેવલ મનુષ્યશરીરમાં છે, અન્યમાં નથી, યથી દેવશરીરમાં કર્મનું જે શુભ અથવા અશુભ તેમનું ફલ દેવોને થાય નહિ. અને દેવશરીરથી પૂર્વશરીરમાં કરેલું જે શુભ અને અશુભ, તેમનું ફલ તો દેવશરીરમાં પણ થાય છે. ય રીતિય દેવશરીર (શુભાશુભ)મિથિત કર્મનું ફલ છે. અને તિર્યક્ પશુ-પક્ષીનું શરીર પણ મિથિત કર્મનું ફલ છે. કેમકે, તેમને જે પ્રસિદ્ધ દુઃખ છે, તે તો પાપનું ફલ છે. અને મૈથુનાદિકોનું સુખ છે, તે પુણ્યનું ફલ છે. [ઉદરેકરી જે ગમન કરે તે તિર્યક્ કહેવાય છે. ચારે પાદેકરી ગમન કરે તે પશુ કહેવાય છે. પક્ષેકરી ગમન કરે તે પક્ષી કહેવાય છે. કહિં પશુ પક્ષી પણ તિર્યક્ જ કહેવાય છે.] ય રીતિય સર્વ શરીર પુણ્ય અને પાપેકરી રચિત છે. કોઈ શરીર તો ન્યૂન પાપ અને અધિક પુણ્યે રચિત છે; જેમ દેવશરીર છે. પોતપોતાનાં જે પુણ્ય છે તેઓથી જ, સર્વ દેવોવિપે, પાપ

ન્યૂન છે; યથી ન્યૂન પાપ (અને) અધિક પુણ્યથી રચિત દેવશરીર કહેવાય છે. ય જ અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રમાં કેવલ પુણ્યનું. ફલ દેવશરીર કહ્યું છે, યથી વિરોધ નથી. જેમ વધુ (અધિક) બ્રાહ્મણોથી 'બ્રાહ્મણગ્રામ' કહેવાય છે, તેમ અધિક પુણ્યનું. ફલ હોવાથી, દેવશરીર કેવલ પુણ્યનું ફલ કહેવાય છે, પરંતુ કેવલ પુણ્યનું ફલ (તે) નથી.

તિર્યક્-પશુ-પક્ષીનું શરીર અધિક પાપ અને ન્યૂન પુણ્યે રચિત છે. જે ઉત્તમ મનુષ્ય છે તેમની દેવોના સમાન રીતિ છે, અને નીચ (મનુષ્યો) છે તેની સર્પાદિકો(તિર્યગાદિકો)ના સમાન (રીતિ) છે. ય રીતિય સર્વ શરીર પુણ્ય-પાપરચિત છે. અને પાપનું ફલ દુઃખ છે, યથી શરીર રહે ત્યાંપર્યન્ત દુઃખની નિવૃત્તિ થાય નહિ. તે શરીર ધર્મ અને અધર્મનું ફલ છે તે(ધર્મ અને અધર્મ)ની નિવૃત્તિ વિના શરીરની નિવૃત્તિ થાય નહિ. કેમકે, ચર્તમાન શરીર દૂર થયેથી પણ પુણ્યપાપેકરી અન્ય શરીર થશે; યથી પુણ્યપાપની નિવૃત્તિ વિના શરીરની નિવૃત્તિ થાય નહિ. તે પુણ્યપાપ રાગદ્વેષના નાશ વિના દૂર થતાં નથી. કેમકે ચર્તમાન પુણ્યપાપની ભોગેકરી નિવૃત્તિ થયેથી પણ રાગદ્વેષેકરી અન્ય પુણ્યપાપ થશે. યથી રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ વિના પુણ્યપાપ દૂર થાય નહિ. તે રાગદ્વેષ અનુકૂલજ્ઞાન અને પ્રતિકૂલજ્ઞાનેકરી થાય છે. જેવિધે અનુકૂલજ્ઞાન હોય તેવિધે રાગ થાય છે. અને જેવિધે પ્રતિકૂલજ્ઞાન હોય તેવિધે દ્વેષ થાય છે. યથી અનુકૂલજ્ઞાન અને પ્રતિકૂલજ્ઞાનની નિવૃત્તિ વિના રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ થાય નહિ. તે અનુકૂલજ્ઞાન અને પ્રતિકૂલજ્ઞાન, મેદ જ્ઞાનેકરી, થાય છે. કેમકે, જે યસ્તુને યાંતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન જાણે, તેનેવિધે અનુકૂલજ્ઞાન અથવા પ્રતિકૂલજ્ઞાન થાય છે.

પોતાના સ્વરૂપમાં અનુકૂલજ્ઞાન અને પ્રતિકૂલજ્ઞાન થતું નથી. [સુખનાં સાધનનું નામ અનુકૂલ છે, અને દુઃખનાં સાધનનું નામ પ્રતિકૂલ છે.] પોતાનું સ્વરૂપ સુખનું અથવા દુઃખનું સાધન નથી. યદ્યપિ (પોતાનું સ્વરૂપ) સુખરૂપ છે, તથાપિ સુખનું સાધન નથી. યથી સ્વરૂપથી મિશ્ર જે વસ્તુ જાણી છે, તેવિયે અનુકૂલજ્ઞાન અને પ્રતિકૂલજ્ઞાન થાય છે. એ રીતિએ પદાર્થોવિષે પોતાથી જે ભેદજ્ઞાન, તે અનુકૂલજ્ઞાન અને પ્રતિકૂલજ્ઞાનનો હેતુ છે. તે ભેદજ્ઞાનની નિવૃત્તિ વિના અનુકૂલજ્ઞાન અને પ્રતિકૂલજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય નહિ. તે ભેદજ્ઞાન અવિદ્યાજન્ય છે. કેમકે, 'સંપૂર્ણ 'પ્રપંચ અને તેનું જ્ઞાન, સ્વરૂપના અજ્ઞાનકાલમાં 'છે,' એ સંપૂર્ણ વેદ અને શાસ્ત્રનો ઢંઢેરો છે. એ રીતિએ સંપૂર્ણ દુઃખનો હેતુ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના દૂર થાય નહિ. કેમકે, જે વસ્તુનું અજ્ઞાન હોય, તે, તેના જ્ઞાનેકરી દૂર થાય છે. જેમ રજ્જુનું અજ્ઞાન રજ્જુના જ્ઞાનેકરી દૂર થાય, અન્યેકરી નહિ. યથી સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ, અજ્ઞાનની નિવૃત્તિદ્વારા, દુઃખની નિવૃત્તિનો હેતુ છે. અને સ્વરૂપજ્ઞાનેકરી વ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે વ્રહ્મ નિત્ય છે, અને આનંદસ્વરૂપ છે, -દુઃખસંબંધથી રહિત છે; યથી સ્વરૂપજ્ઞાનેકરી, નિત્ય અને દુઃખના સંબંધથી રહિત જે વ્રહ્મસ્વરૂપાનંદ, તેની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. એ રીતિએ દુઃખની

૫૦. અવિદ્યા-અજ્ઞાન-રૂપ મૂલ નિવૃત્તિયે જ્ઞાત્રીને, જોયે ઈશ્વરનો ભેદ અને તેના અન્તરગત જીવ-જીવનો ભેદ, જીવ જદનો ભેદ, જડ જદનો ભેદ, અને જડ-ઈશ્વરનો ભેદ, એ પંચભેદ વાસ્તવ્ય પ્રતીત થતા નથી; નિન્નુ કલ્પિત ઉપાધિદૃત હોવાથી કલ્પિત પ્રતીત થાય છે. તેથી બાધિવાનુષ્ઠિતિએકરી દમ્બધાન્યસમ (-વા દર્પણગત સ્થલપ્રતિબિંબસમ) અનુકૂલપ્રતિકૂલજ્ઞાન, રાગદ્વેષાદિપચ્છેદન, અને શુભાશુભક્રિયા, પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તેનું ફલ ભાવિજન્મ અને મુચ્છદુઃખ થાય નહિ. પં. પી. પુ.

નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિનો હેતુ, સ્વરૂપજ્ઞાન છે; યથી સ્વરૂપ જાણવાને યોગ્ય છે; એવો જેને વિવેક હોય, તે જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે.

સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણશરીરથી ભિન્ન જે પોતાનું સ્વરૂપ, તેનું બ્રહ્મરૂપેકરીને અપરોક્ષ જ્ઞાન જેને હોય તે મુક્ત કહેવાય છે.

(જિજ્ઞાસુની ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે.)

૭૧. ૫ રીતિય ચાર પ્રકારના પુરુષ (જીવ) છે. તેઓ-
વિષે પામર અને વિષયીને તો યદ્યપિ વિષયસુખમાં જ અલં-
બુદ્ધિ છે, અને કોઈ વિષયીને પરમસુખની રજ્ઞા પળ થાય,
ત્યારે પણ તેના જે ઉપાય નથી તેઓમાં ઉપાયબુદ્ધિ કરીને,
પ્રવૃત્ત થાય છે. કેમકે ઉપાયનું જ્ઞાન સત્સંગ અને સત્સાચના
ધવળેકરી થાય છે, તે તે(વિષયી)ને છે નહિ. યથી પામર
અને વિષયીની, સુખપ્રાપ્તિના નિમિત્ત, ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય
નહિ. દુઃખની નિવૃત્તિના નિમિત્ત પણ (પામર અને
વિષયી) યંને અન્ય ઉપાયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (યથી) તેના
નિમિત્ત પણ ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. યથી પામર અને
વિષયીની ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. અને મુક્તની
પ્રવૃત્તિ પણ થાય નહિ. કેમકે, જ્ઞાનવાન મુક્ત કહેવાય છે, તે
જ્ઞાની કૃતકૃત્ય છે. તેને કશું કર્તવ્ય નથી, ૫ ધાર્તા આગલ
(પંચમ તરંગધિયે અંક ૨૭૧ માં) પ્રતિપાદન કરીશું. અને
લીલાવ કરીને મુક્ત પ્રવૃત્ત થાય, તો પણ મુક્તને ગ્રંથમાં
પ્રવૃત્તિયતે કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. યથી મુક્તના
નિમિત્ત પણ ગ્રંથ નથી. તથાપિ જિજ્ઞાસુ જે પુરુષ છે, તેને
વિષયસુખમાં અલંબુદ્ધિ થાય નહિ. કિન્તુ પરમસુખની તેને
રજ્ઞા છે, અને દુઃખની અન્યંતકરીને નિવૃત્તિની રજ્ઞા છે.
તે-‘પરમસુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની અન્યંત નિવૃત્તિ,’ જ્ઞાન યિના

૨ તાંગ.) . વિષયમંડન. સાક્ષી અને કર્તામોક્તા સંસારી. ૨૦૯

યાય નહિ, પણો જેને સત્સંગેકરી વિવેક થયો છે, તેની પ્રથમાં પ્રવૃત્તિ વને છે. ૫ રીતિય મોક્ષની ઇચ્છાવાન અધિકારી વને છે.

(વિષયમંડન ૭૨-૭૬.)

દશો.

૭૨. સાક્ષી બ્રહ્મરૂપ એક છે, નહિ ભેદનો ગંધ;
દ્વેષરાગ મતિના ઘટ્મ, તેમાં માને અંધ.

ટીકા:—પૂર્વે (અંક ૩૨ થી ૪૪ સુધીમાં પૂર્વપક્ષીય) કહ્યું જે,—‘જીવ રાગાદિકલ્લેશસહિત છે. અને બ્રહ્મ ક્લેશરહિત છે, યથી જીવબ્રહ્મની એકતા પ્રથનો વિષય વને નહિ.’ ૫ ઘાતાં યદ્યપિ સત્ય છે, તથાપિ રાગદ્વેષરહિત જે સાક્ષી છે, તેની બ્રહ્મસાથે એકતા વને છે. અને જે આગળ કહ્યું કે,—‘કર્તા-મોક્તાથી ભિન્ન સાક્ષી વંધ્યાપુત્રના સમાન અસત્ છે,’ તે વને નહિ. કેમકે, કર્તામોક્તા જે સંસારી તેના વિશેષ્ય ભાગનું નામ સાક્ષી છે. જો સાક્ષીનો નિપેધ કરિયે તો, (અસત્ ગણિયે તો,) સંસારીના વિશેષ્યભાગનો નિપેધ થયાથી, કર્તા-મોક્તા જે સંસારી તેનો જ નિપેધ થયાનો.

એક જ ચૈતન્યવિષે સાક્ષીભાવનો અંતઃકરણ ઉપાધિ છે; અને કર્તામોક્તાપણાનું (અંતઃકરણ) વિશેષણ છે. વિશેષણસહિત (વિશેષ્ય) વિશિષ્ટ કહેવાય છે. ઉપાધિ-વાળું ઉપહિત કહેવાય છે. જે વસ્તુ જેટલા દેશમાં પોતે હોય, તે દેશમાં સ્થિત વસ્તુને જણાવે, અને પોતે પૃથક્ રહે, તે ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમ નૈવ્યાયિકમતમાં કર્ણગોલક-

૫૧. જેને આશ્રિત યદ્યપિ વિશેષણ રહે તે. ધર્મી, અનુયોગી, આશ્રય, આધાર. હર્ષ વિશેષણ નામ સામાસ અન્તઃકરણ, વિશેષ્ય નામ સાક્ષી, ૫ ઉભય મળી જે વિશિષ્ટચેતન ૫ જીવ.

વર્તિ આકાશ શ્રોત્ર કહેવાય છે. તે કર્ણગોલક, શ્રોત્રનો, ઉપાધિ છે. કેમકે તે કર્ણગોલક જેટલા દેશમાં પોતે છે, તેટલા દેશમાં સ્થિત આકાશને શ્રોત્રરૂપ કરીને જણાવે છે, અને પોતે પૃથક્ રહે છે. યથી કર્ણગોલક, શ્રોત્રનો ઉપાધિ છે. તેમ અંતઃકરણ પણ જેટલા દેશમાં પોતે છે, એટલા દેશમાં સ્થિત ચેતનને સાક્ષી સંજ્ઞા કરીને જણાવે છે, પોતે પૃથક્ રહે છે, યથી અંતઃકરણ સાક્ષીનો ઉપાધિ છે યથો આ અર્થ સિદ્ધ થયોઃ. અં તઃ ક ર ણ વિ પે વ ર્તિ જે ચે ત ન મા ત્ર ને 'સાંક્ષી' ક હે વા ય છે.

૭૩. પોતાનાસહિત વસ્તુને જો જણાવે, તે વિશેષણ કહેવાય છે,=જેમ 'કુંડલવાળો પુરુષ આવ્યો છે.' એ સ્થાનમાં 'પુરુષ'નું 'કુંડલ' વિશેષણ છે, કેમકે, પોતાનાસહિત પુરુષના આગમનને કુંડલ જણાવે છે, યથી (કુંડલ) વિશેષણ છે. (અને પુરુષ વિશેષ્ય છે.) 'નીલરૂપવાન ઘટને હું देखું છું,' એ સ્થાનમાં પણ 'નીલરૂપ' 'ઘટ'નું વિશેષણ છે. (અને ઘટ વિશેષ્ય છે). તેમ અંતઃકરણ પણ કર્તા ભોક્તા જે જીવ-ચેતન, તેનું વિશેષણ છે; કેમકે, અંતઃકરણસહિત ચેતનને, કર્તાભોક્તારૂપેકરીને, અંતઃકરણ જણાવે છે. યથી સંસારીનું, અંતઃકરણ વિશેષણ છે. યથી આ સિદ્ધ થયું કેઃ-(૧) અંતઃકરણવિપે વર્તિ ચેતન, અને (૨) અંતઃકરણ, એ ઉભય મઝી સંસારી (અથવા જીવ) કહેવાય છે. એ અર્થને વિસ્તારથી આગળ કહિશું.

૭૪. રાગદ્વેષાદિક ક્લેશ સંસારીવિપે છે. અને સાક્ષીવિપે

૫૨. આ સાક્ષીના લક્ષણની પદકૃત્ય-પરીક્ષા છે અન્તઃકરણ તો પોતે પણ છે; પરંતુ તે તેનેવિપે 'વર્તિ' નામ વર્તમાવાહુ નથી, અને તે અન્તઃકરણવિપે વર્તિ સુખ-દુઃખાદિ અન્તઃકરણના ધર્મ પણ છે, તે ચેતન નથી. ચેતન તો ચિદાભાસ પણ છે તે ચેતનમાત્ર નથી. ચેતનમાત્ર તો બ્રહ્મ પણ છે, તે અન્તઃકરણવિપે વર્તમાવાહુ નથી. યથી ઉપર લખેલુ સાક્ષીનું લક્ષણ નિર્દોષ છે. પં. પી. પુ.

નહિ. સંસારીનું પણ જે વિશેષણ અંતઃકરણ છે, તેનેવિષે (રાગદ્વેષાદિક) છે; અને વિશેષ્ય જે ચૈતન્ય તેનેવિષે નથી. કેમકે, સંસારીવિષે વિશેષ્ય જે ચૈતન્યભાગ, તેનો, સાક્ષીથી ભેદ નથી કેમકે, એક જ ચૈતન્ય, અંતઃકરણસહિત સંસારી છે, અંતઃકરણભાગ ત્યાગીને સાક્ષી કહેવાય છે. યથી સાક્ષીનો અને સંસારીના વિશેષ્યભાગનો ભેદ નથી. જો વિશેષ્યભાગમાં ક્લેશો અંગીકાર કરીયે તો સાક્ષીમાં પણ અંગીકાર કરવા પડશે. અને 'સાક્ષી સર્વક્લેશરહિત છે,' એ વેદનો સિદ્ધાન્ત છે. યથી સંસારીના વિશેષ્યભાગમાં ક્લેશ નથી; કિન્તુ વિશેષણમાત્ર (કેવલ) અંતઃકરણમાં છે. એ અભિપ્રાયથી દુહાના તૃતીય પાદમાં રાગદ્વેષ ('મતિ' નામ) યુદ્ધિના ધર્મ કહ્યા, અને જીવના ન કહ્યા. એ રીતિપ અંતઃકરણવિશિષ્ટનો બ્રહ્મસાચે એકતા ન પણ બને, પરંતુ અંતઃકરણ-ઉપહિત જે સાક્ષી તેની બ્રહ્મસાચે એકતા બને છે.

૭૫. અને પૂર્વે કહ્યું જે, - 'સાક્ષી નાના છે અને બ્રહ્મ એક છે, યથી નાના સાક્ષીનો એક બ્રહ્મસાચે એકતા બને નહિ. અને 'જો વ્યાપક એક બ્રહ્મસાચે સાક્ષીનો અભેદ અંગીકાર કરશો 'તો સાક્ષી પણ સર્વ શરીરમાં વ્યાપક એક જ થશે, યથી 'સર્વ શરીરનાં સુખદુઃખનું માન થયું જોશ્યે.' તે શંકા બને નહિ. કેમકે, યથાપિ હિંશ્વરસાક્ષી એક છે, અને જીવસાક્ષી નાના છે, અને પરિચ્છિન્ન છે, તો પણ વ્યાપક બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. જેમ ઘટાકાશ નાના છે, અને પરિચ્છિન્ન છે, તો પણ મહાકાશથી ભિન્ન નથી. કિન્તુ તે મહાકાશરૂપ જ ઘટાકાશ છે; તેમ નાના અને પરિચ્છિન્ન સાક્ષી તે પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.

૭૬. અને પૂર્વે કહ્યું જે, - 'સુખ દુઃખ અંતઃકરણની વૃત્તિના વિષય નથી,' તે અસંગત છે. કેમકે, યથાપિ સુખદુઃખ સાક્ષિ-

ભાસ્ય છે; તે સાક્ષી નાંતા છે; તથાપિ જ્યારે અંતઃકરણનું પરિણામ સુખરૂપ વા દુઃખરૂપ થાય, તે જ સમયે અંતઃકરણની જ્ઞાનરૂપ ઘૃત્તિ, સુખદુઃખને વિષય કરવાવાળી થાય છે. તે ઘૃત્તિમાં આરૂઢ સાક્ષી તેઓને (સુખદુઃખને) પ્રકાશે છે. એ રીતિએ પ્રથકારોએ સુખદુઃખ સાક્ષીના વિષય કહ્યા છે. (પળ) ઘૃત્તિ વિના, કેવલ સાક્ષીના વિષય (સુખદુઃખ) નથી. આ સ્થાનમાં આ રહસ્ય છે:-આકાશમાં, ' ઘટાકાશ ' (એ) નામ અને જલના આનયનરૂપ જે કાર્ય પ્રતીત થાય છે, તે ઘટરૂપ ઉપાધિનો દૃષ્ટિએ પ્રતીત થાય છે. ઘટરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિ વિના, ઘટાકાશ (એ) નામ અને જલને આળવારૂપ કાર્ય પ્રતીત થાય નહિ, કિન્તુ આકાશ માત્ર જ પ્રતીત થાય છે, એથી ઘટાકાશ (તે) મહાકાશરૂપ જ છે. તેમ ચેતનવિષે, સાક્ષી (એ) નામ, અને ધર્મસહિત અંતઃકરણનું પ્રકાશરૂપ કાર્ય, અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિએ પ્રતીત થાય છે. અને અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિ વિના, સાક્ષી નામ અને ધર્મસહિત અંતઃકરણનું પ્રકાશરૂપ કાર્ય, પ્રતીત થાય નહિ; કિન્તુ ચેતન્ય માત્ર બ્રહ્મ જ પ્રતીત થાય. એથી સાક્ષી બ્રહ્મરૂપ છે એ અભિપ્રાયથી દુહાના પ્રથમ પાદમાં સાક્ષી ' એક ' કહ્યો. કેમકે, ઉપાધિની દૃષ્ટિ વિના, સાક્ષીમાં નાનાત્વ અને પરિચ્છિન્નમાય પ્રતીત થાય નહિ. તે સાક્ષી જીવપદનો લક્ષ્ય છે. એ ઘાત્તા આગઢ, (ચતુર્થ તરંગવિષે અંક ૨૦૧-૨૦૨ માં અને પદ્ય તરંગ-

૫૩. કોઈ કોરા મહત્પત્રપરના કોઈ એક અથવા ભાગના શાહીનો ગોળાદિ આકાર કરી, તેના મધ્યભાગમાં કોઈ અક્ષરનો આકાર દેખાવે એટલો ભાગ શાહીવિનાનો રાશે. તે અક્ષર અને મૂલ્યત્ર એક જ સહે ભેદ જાણવાર થાય છે. એમ શુદ્ધ બ્રહ્મ અને ઉપદિષ્ટ સાક્ષી એક જ સહે શાહીરૂપ ઉપાધિપત્રની નામમાય ભેદજ્ઞાનવાર થાય. પરંતુ ચતુર્થ દૃષ્ટિએ જોતાં તે એ એક જ રૂપ છે. ઉપાધિની જ ભેદ પ્રતીત થાય છે.

ગત અંક ૩૪૧ માં) કહીશું. ૫ રીતિય જીવવ્રહ્મની એકતા ગ્રંથનો વિષય વનેછે. ૧૨.

(પ્રયોજનમંડન. ૭૭ થી ૯૨ પર્યંત.)

૭૭. અથ કૌર્મ્ય-અધ્યાસ-નિરૂપણ.

કવિ.

સ જા તી ય શા ન સંસ્કારથી અધ્યાસ થાય,
સ ત્ય શા ન જન્ય સંસ્કારનો ન નેમ છે;
દોષને ન હેતુતા અધ્યાસવિષે દેસાય જ,
પદવિષે હેતુ જેમ તુરી તંતુ વેમ છે.
આત્મા (મુ) દ્વિજાતિ, શંસ પીત, સિતા કટુ, માસે,
શુકિમાં વિરાગી, રુપું દેસે, વિના પ્રેમ છે;
નમ નીલરૂપવાન, માસે છે કટાહ તંતુ,
જેને પિત્ત પ્રભૃતિ ન કોઈ અગ્રેમ છે. ૧૩.

ટીકા—(પૂર્વપક્ષીય અંક ૪૫ થી ૪૮ પર્યંત) પૂર્વે કહ્યું
જે:—‘ વંધ સત્ય છે, તેની જ્ઞાનેકરી નિવૃત્તિ થાય નહિ. ‘ અને
મિથ્યાવસ્તુની જ્ઞાનેકરી નિવૃત્તિ થાય છે. આત્મામાં ‘મિથ્યાવંધની
સામગ્રી છે નહિ. ૫થી વંધ સત્ય છે, તેની ‘જ્ઞાનેકરી નિવૃત્તિ
થાય નહિ.’ તે વાર્તા વને નહિ. કેમકે વંધ મિથ્યા છે. તેની
જ્ઞાનેકરી નિવૃત્તિ વને છે.

૭૮. અને પૂર્વે કહ્યું જે:—‘સત્યવસ્તુનું જ્ઞાન, (પોતાના)
‘સંસ્કારદ્વારા, અધ્યાસનો હેતુ છે. જેમ સત્યસર્પનું જ્ઞાન,
(પોતાના) સંસ્કારદ્વારા સર્પઅધ્યાસનો હેતુ છે; તેમ સત્ય-
‘વંધ હોય, તો, સત્યવંધનું જ્ઞાન હોય. પણ સિદ્ધાન્તમાં
‘કોઈ અનાત્મવસ્તુ સત્ય છે નહિ. ૫થી સત્યવસ્તુનું જ્ઞાન,

‘જે, સંસ્કારદ્વારા, અધ્યાસની સામગ્રી (છે,) તેનો અભાવ ‘હોવાથી, વંધ અધ્યાસ (રૂપ) નથી, કિન્તુ સત્ય છે.’ તે શંકા વને નહિ. કેમકે, અધ્યાસવિષે સંસ્કારદ્વારા સત્યવસ્તુનું જ્ઞાન હેતુ નથી, કિન્તુ વસ્તુનું જ્ઞાન હેતુ છે. તે વસ્તુ સત્ય હોય અથવા મિથ્યા હોય. જો સત્યવસ્તુનું જ્ઞાન જ અધ્યાસ વિષે હેતુ હોય, તો જે પુરુષે સત્ય છુદ્ધારાનો (સ્વારકનો) વૃક્ષ ન દીઠો હોય અને વાજીગરનો બનાવેલો મિથ્યા છુદ્ધારાનો વૃક્ષ વહુવાર દીઠો હોય, અને વાજીગરથી પણ સાંભળ્યું હોય કે, - ‘આ છુદ્ધારાનો વૃક્ષ છે.’ અને સજ્જરનો વૃક્ષ કદા દીઠો સાંભાળ્યો હોય નહિ, તે (મનુષ્ય) ને સજ્જરનો વૃક્ષ દેખીને છુદ્ધારાનો અધ્યાસ થાય છે, તે નહિ થવો જોઈએ કેમ કે સત્ય છુદ્ધારાનું તેને જ્ઞાન છે નહિ.

અને અમારી (સિદ્ધાન્તી) રીતિએ તો, વાજીગરનો દીઠેલો જે મિથ્યા છુદ્ધારો, તેનું જ્ઞાન છે યથી અધ્યાસ વને છે. યથી સ જા તી ય વસ્તુના જ્ઞાનજન્ય સંસ્કાર (સૂક્ષ્મઅવસ્થા) જ અધ્યાસના હેતુ છે, - તે સંસ્કારનું જનક જ્ઞાન, અને તેનો વિષય, મિથ્યા હોય અથવા સત્ય હોય. ‘સંસ્કારદ્વારા ‘જ્ઞાન હેતુ છે,’ વા ‘જ્ઞાનજન્ય સંસ્કાર હેતુ છે,’ ય કહેવામાં અર્થનો ભેદ નથી; એક જ અર્થ છે. કેમકે, ‘સંસ્કારદ્વારા ‘જ્ઞાન હેતુ’ છે યનો અર્થ આ છે: - જ્ઞાન, સંસ્કારનો હેતુ છે, અને સંસ્કાર, અધ્યાસનો હેતુ છે, યથી સંસ્કારદ્વારા જ્ઞાનને હેતુતા કહેવાથી પણ, જ્ઞાનજન્યસંસ્કારને જ અધ્યાસવિષે હેતુતા સિદ્ધ થાય છે.

૭૨. અને કેવલ વસ્તુના જ્ઞાનને જ અધ્યાસવિષે હેતુ કહે તો વને નહિ. કેમકે આ નિયમ છે: - ‘જે હેતુ હોય ‘તે કાર્યથી અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં હોય છે.’ [અંતરાયરહિત-

નું નામ 'અવ્યવહિત' છે, અને અંતરાયસહિતનું નામ 'વ્યવહિત' છે.] જેમ ઘટનો હેતુ દંડ છે તે ઘટથી અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં હોય છે; તેમ જો અધ્યાસથી હેતુ જ્ઞાન અંગીકાર કરિયે (તો,) તે પણ અધ્યાસથી અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં જોડાયે. તે બને નહિ. કેમકે, જે પુરુષને સર્પનું જ્ઞાન થાય તેને જ્ઞાનથી મહિના પછી પણ રજ્જુવિપે સર્પનો અધ્યાસ થાય છે, તે નહિ થવો જોડાયે. કેમકે, રજ્જુમાં સર્પના અધ્યાસનો હેતુ સર્પનું જે જ્ઞાન છે, તેનો નાશ થઈ ગયો (છે,) યથી અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં (તે જ્ઞાન) છે નહિ. યદપિ પૂર્વકાલમાં તો છે, તથાપિ અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં છે નહિ.

અને જો આમ કહિયે કે:-કાર્યથી પૂર્વકાલમાં હેતુ જોડાયે, (તે હેતુ) અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં હોય અથવા અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં હોય. અને 'કાર્યથી અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં જ હેતુ હોય છે' એવો નિયમ અંગીકાર કરિયે તો, 'વિહિત કર્મ સ્વર્ગપ્રાપ્તિનાં હેતુ છે, અને નિષિદ્ધ કર્મ નરકપ્રાપ્તિનો હેતુ છે,' એ શાસ્ત્રની વાર્તા અપ્રમાણ થઈ અશે. કેમકે, કાયિક-ચાચિક-માનસિક ક્રિયાનું નામ કર્મ છે. તે ક્રિયા અનુષ્ઠાનકાલથી અનંતર જ નાશ થઈ જાય છે, અને સ્વર્ગ નરક કાલાંતરમાં થાય છે. યથી સ્વર્ગનરકપ્રાપ્તિના અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં, વિહિત કર્મ અને નિષિદ્ધ કર્મ છે નહિ. જેમ વ્યવહિત પૂર્વકાલમાં શુભ કર્મ અને અશુભ કર્મ, સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અને નરકપ્રાપ્તિના હેતુ છે, તેમ વ્યવહિત પૂર્વકાલમાં જે સર્પનું જ્ઞાન, તે પણ રજ્જુમાં સર્પના અધ્યાસનો હેતુ છે.

તે વાર્તા બને નહિ. કેમકે જેમ નષ્ટ જ્ઞાન અને નષ્ટ કર્મથી અધ્યાસ અને સ્વર્ગનરકની પ્રાપ્તિ અંગીકાર કરી; તેમ મૃત

કુલ્લલ અને નષ્ટ દંડથી પણ ઘટ થવો જોઈયે; કેમકે, જેમ રજ્જુમાં સર્પના અધ્યાસથી વ્યવહિત પૂર્વકાલમાં સર્પનું જ્ઞાન છે અને (જેમ) સ્વર્ગનરકની પ્રાપ્તિથી વ્યવહિત પૂર્વકાલમાં. શુભઅશુભ કર્મ છે, તેમ ઘટથી વ્યવહિત પૂર્વકાલમાં નષ્ટ દંડ અને મૃત કુલ્લલ પણ છે, તેમનાથી પણ ઘટ થવો જોઈયે. તે થાય નહિ. યથી વ્યવહિત પૂર્વકાલમાં જે વસ્તુ હોય તે હેતુ નહિ, કિન્તુ અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં જે વસ્તુ હોય તે જ હેતુ હોય છે. અને શુભઅશુભ કર્મ પણ, કાલાંતર-ભાવિની જે સ્વર્ગનરકની પ્રાપ્તિ તેના હેતુ નથી. કિન્તુ શુભ-કર્મ તો પોતાથી અવ્યવહિત ઉત્તરકાલમાં ધર્મની उत्पत्ति કરે છે; અને અશુભ કર્મ અધર્મની उत्पत्ति કરે છે. તે ધર્મ-અધર્મ અંતઃકરણવિષે રહે છે, તેમનાથી કાલાંતરમાં સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી અનન્તર ધર્મ અધર્મનો નાશ થાય છે. ય અભિપ્રાયે જ શાસ્ત્રમાં શુભકર્મ અને અશુભકર્મ અપૂર્વ-દ્વારા ફલના હેતુ કહ્યા છે, સાક્ષાત્ નહિ. [અપૂર્વ નામ ધર્મ અધર્મનું છે; અને અદૃષ્ટ પણ તેઓને જ કહે છે; અને પુણ્યપાપ પણ તેઓને જ કહે છે.] અને ધર્મઅધર્મની જનિકા જે શુભઅશુભક્રિયા છે તેને પણ કહી ધર્મ-અધર્મ કહે છે. જેમ કોઈ શુભક્રિયા કરતો હોય તેને લોક આમ કહે છે:- 'આ ધર્મ કરે છે,' અને અશુભક્રિયા કરવાયાલાને આમ કહે છે:- 'આ અધર્મ કરે છે.' તે શુભઅશુભક્રિયાનું નામ ધર્મ-અધર્મ નથી; કિન્તુ શુભઅશુભક્રિયા ધર્મ-અધર્મની જનિકા છે. યથી ક્રિયાને ધર્મ-અધર્મ કહે છે; જેમ આયુનું પર્યંક જે પૂત (ધી) છે, તેને શાસ્ત્રમાં આયુ કહે છે. ય રીતિય અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં હેતુ હોય છે.

૮૦. અને રજ્જુમાં સર્પઅધ્યાસથી અવ્યવહિત પૂર્વકાલમાં

સર્પનું જ્ઞાન છે નહિ; યથી સર્પનું જ્ઞાન, રજ્જુમાં સર્પઅધ્યાસનો હેતુ નથી, મિત્તુ સર્પજ્ઞાન-જન્ય-સંસ્કાર જ રજ્જુમાં સર્પના અધ્યાસનો હેતુ છે. તેમ શુક્તિમાં રૂપાના અધ્યાસનો હેતુ રૂપાના જ્ઞાનજન્યસંસ્કાર છે. ય રીતિય સર્વત્ર સંસ્કાર જ અધ્યાસના હેતુ છે, અને ઘસ્ટુનું જ્ઞાન સંસ્કારનો હેતુ છે. જેમ શુભઅશુભકર્મજન્ય ધર્મઅધર્મ, અંતઃકરણમાં રહેછે, તેમ ઘસ્ટુના જ્ઞાનજન્યસંસ્કાર પણ અંતઃકરણમાં રહે છે, જે પુરુષને પૂર્વે સર્પનું જ્ઞાન નથી થયું તેને પણ અન્ય ઘસ્ટુના જ્ઞાનજન્ય સંસ્કાર તો છે, પરંતુ રજ્જુમાં સર્પની અધ્યાસ થાય નહિ. જે ઘસ્ટુનો અધ્યાસ થાય, તેના સજાતીયઘસ્ટુના જ્ઞાનના સંસ્કાર અધ્યાસના હેતુ છે; વિજાતીય(ઘસ્ટુ)ના જ્ઞાનના સંસ્કાર (અધ્યાસના) હેતુ નથી. સર્પનો સજાતીય સર્પ હોય છે; અન્ય નહિ. સર્પનું જેને પૂર્વ જ્ઞાન નથી, અન્ય ઘસ્ટુનું જ્ઞાન છે, તેને સજાતીયઘસ્ટુના જ્ઞાન-જન્ય સંસ્કાર નથી, યથી રજ્જુમાં સર્પનો અધ્યાસ થાય નહિ. [સૂક્ષ્મ અવસ્થાનું નામ સંસ્કાર છે.] ય રીતિય અધ્યાસથી પૂર્વ સજાતીયઘસ્ટુનું જે જ્ઞાન, તેના સંસ્કાર અધ્યાસના હેતુ છે. અને 'સત્યઘસ્ટુના જ્ઞાનના સંસ્કાર જ અધ્યાસના હેતુ છે. 'મિથ્યાઘસ્ટુના જ્ઞાનના (સંસ્કાર હેતુ) નહિ;' (પરંતુ પૂર્વપક્ષીનું કહેવું છે પણ) ય નિયમ નથી; ય વાર્તા હુદારાના (વૃક્ષના) દૃષ્ટાન્તેઋષી પ્રતિપાદન કરી છે. યથી મિથ્યાઘસ્ટુના જ્ઞાન-જન્યસંસ્કાર પણ અધ્યાસના હેતુ છે.

૮૧. તે વંધના અધ્યાસવિષે પણ વને છે. કેમકે જે અહંકારથી આદિ લઈને અનાત્મઘસ્ટુ અને તેનું જ્ઞાન વંધ કહેવાય છે, 'તે અનાત્મઘસ્ટુ, રજ્જુના સર્પની પેઠે, જ્યારે પ્રતીત થાય, ત્યારે જ છે, અને પ્રતીત ન થાય ત્યારે, નથી.' ય

અમારો વેદસંમત સિદ્ધાન્ત છે. એ કારણથી જ સુપુત્રિવિષે સર્વ પ્રપંચનો અભાવ પ્રતિપાદન કન્યો છે. સુપુત્રિમાં કોઈ પદાર્થ પ્રતીત થાય નહિ. એથી સર્વ પ્રપંચનો સુપુત્રિમાં લય થાય છે. એનું નામ શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ (જ્ઞાન-સમકાલસૃષ્ટિ-કથન) કહે છે. એ અર્થને આગળ (પૃષ્ઠ-તરંગ-ગત અંક ૩૧૭ થી ૩૨૯ પર્યન્ત) પ્રતિપાદન કરીશું. એ રીતિએ અનંત અહં-કારાદિ અને તેમનાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને લય થાય છે. અહંકારાદિ અને તેમનાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને લય સાથે જ થાય છે:-જ્યારે અહંકારાદિકોની પ્રતીતિ(=જ્ઞાન)ની ઉત્પત્તિ થાય, ત્યારે અહંકારાદિકોની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને (તે) પ્રતી-તિનો લય થાય ત્યારે અહંકારાદિકોનો લય થાય છે. અહં-કારાદિક અને તેમના જ્ઞાન(એ વસ્ત્રે)નું નામ અધ્યાસ છે. એ વાત્તા અનિર્યચનીયરૂપાતિના પ્રતિપાદનમાં (ચતુર્થ) તરંગ-ગત અંક ૧૩૩ થી કહીશું.

(કોઈ એમ આશ્ચર્ય કરે કે) ‘યદ્યપિ અહંકાર સાક્ષિભાસ્ય છે, એ વાત્તા ‘વિષયપ્રતિપાદન’માં કહી છે, એથી અહંકારની ‘પ્રતીતિ સાક્ષીરૂપ છે, તેનાં ઉત્પત્તિ અને લય વને નહિ.’ તથાપિ (તેનું સમાધાન આ છે કે,-)અહંકારને પણ ઘૃત્તિએ કરીને જ સાક્ષી પ્રકાશ કરે છે, સાક્ષાત્ નહિ. તે ઘૃત્તિનાં ઉત્પત્તિ લય થાય છે, એથી અહંકારની પ્રતીતિનાં ઉત્પત્તિલય કહેવાય છે. એ રીતિએ ઉત્તરઉત્તર અહંકારાદિક અને તેમના જ્ઞાનની જે ઉત્પત્તિ, તેના હેતુ, પૂર્વપૂર્વમિથ્યાઅહંકારાદિકોના જ્ઞાનજન્ય સંસ્કાર વને છે.

૮૨. અને જો આમ કહે કે:-‘ઉત્તરઉત્તરઅહંકારાદિકોના ‘અધ્યાસવિષે તો યદ્યપિ પૂર્વપૂર્વઅધ્યાસના સંસ્કાર હેતુ વને

‘છે, તથાપિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો) જે અહંકાર અને તેનું જ્ઞાન, તેના હેતુ, સંસ્કાર વને નહિ. કેમકે જો તેની પૂર્વે ‘અન્ય અહંકાર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેના જ્ઞાનના સંસ્કાર પૂર્ણ હોય. તે પ્રથમ અહંકારથી પૂર્વે અન્ય અહંકાર થયો નથી. ‘તેમ સર્વ વસ્તુના પ્રથમ અધ્યાસના હેતુ, સંસ્કાર વને નહિ.’
 ૫ શંકા પણ સિદ્ધાન્તના અજ્ઞાનથી થાય છે. કેમકે વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત આ છે:- (૧) ‘એક (શુદ્ધ) બ્રહ્મ; અને (૨) ईश्वर; (૩) जीव; (૪) अविद्या અને (૫) अविद्याનો चै. ‘तन्मयसह संयंघ; અને (૬) अनादिवस्तुનો भेद; ૫ ‘पद्मस्तु स्वरूपे अनादि’ છે.’ [જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ હોય

૫૬. जीव, ईश, विशुद्ध चित्, तथा जीवेशयोर्भिदा ।

अविद्या, तच्चित्तोयोगः, पदस्माकमनादयः ॥

‘વિશુદ્ધ ચિત્’ નામ શુદ્ધ બ્રહ્મ (૧), ‘અવિદ્યા’ નામ માયા (૨) ‘તે’ અવિદ્યા, અને વિશુદ્ધ ‘ચિત્’ નો ‘યોગ’ નામ કલ્પિતભેદસહિત વાસ્તવઅભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ (૩), ईश्वर (૪), जीव (૫), તથા जीव અને ईश्वરનો ભેદ (૬), ૫ પદ્મ ભમારા (મતમા) ‘અનાદિ’ નામ ઉત્પત્તિરહિત છે, તથાપિ ૫ પદ્મ અનાદિમાંથી એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ અનાદિ ‘અનન્ત’ છે. શેષ પંચ અનાદિ ‘સાન્ત’ છે. ૫ પ્રસંગમા ૫૦ પીતામ્બરજી કહે છે:- “બ્રહ્મ અવિદ્યાનુ અધિષ્ઠાન છે એથી બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ અવિદ્યા જિંવા મૂલપ્રકૃતિથી સમ્ભવે નહિ. અને ईश्वर जीव આદિકની સિદ્ધિ તો બ્રહ્મ વિના સમ્ભવે નહિ, એથી તે ચારથી બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ સમ્ભવે નહિ, એથી બ્રહ્મ અનાદિ છે. બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે, એથી બ્રહ્મથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ છે નહિ. અને ईश्वર આદિકની સિદ્ધિ તો અવિદ્યાની સિદ્ધિને અપીન છે, એથી ईश्वर આદિથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ સમ્ભવે નહિ. તેથી અવિદ્યા અનાદિ છે. કેવલ બ્રહ્મથી વા કેવલ માયાથી વા પરસ્પરથી વા (તેઓની) સ્વસિદ્ધિને અપીન જે ભેદ તેથી जीव ईश्वરની ઉત્પત્તિ સમ્ભવે નહિ. અને અવિદ્યા તથા ચેતનના સંબંધની સિદ્ધિથી ईश्वर-जीव ની સિદ્ધિ છે, તે સંબંધ પોતે પણ અનાદિ છે, એથી સંબંધની ઉત્પત્તિ નથી. તેથી ईश्वर जीव પણ અનાદિ છે. બ્રહ્મ અને અવિદ્યા અનાદિ છે. એથી તેઓનો તાદાત્મ્યસંબંધ પણ અનાદિ છે. તેથી તે સંબંધની ઉત્પત્તિ નથી. અને ईश्वर जीव અવિદ્યા ૫ ત્રણની સિદ્ધિ તો સંબંધની સિદ્ધિને અપીન છે, એથી તેમનાથી તે સંબંધની ઉત્પત્તિ નથી, તેથી અવિદ્યા અને ચેતનનો સંબંધ અનાદિ છે. ૫ પાંચે વસ્તુની પોતાની

નહિ તે વસ્તુ ‘સ્વરૂપે અનાદિ’ કહેવાય છે.] એ પદ્ધતી ઉત્પત્તિ થાય નહિ, એથી તે સ્વરૂપે અનાદિ છે. અને અહંકારાદિકોની તો શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ કહી છે, એથી સ્વરૂપે અનાદિ યદ્યપિ અહંકારાદિક નથી, તથાપિ પ્રવાહ રૂપે સર્વ વસ્તુ અનાદિ છે. સર્વ વસ્તુનો પ્રવાહ દૂર થાય નહિ અનાદિકાલમાં એવો સમય કોઈ પૂર્વે થયો નથી કે જે સમયે કોઈ (પ્રકારનો પણ) ઘટ નહિ હોય. એથી ઘટનો પ્રવાહ અનાદિ છે. એ રીતિએ સર્વ વસ્તુનો પ્રવાહ અનાદિ છે. પ્રલયકાલમાં પણ, સુષુપ્તિની પેઠે સર્વ વસ્તુ સંસ્કારરૂપ થઈને રહે છે. એથી પ્રપંચનો પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી, પ્રપંચ અનાદિ કહેવાય છે. એવું જેને જ્ઞાન છે નહિ તેને આવી શંકા થાય છે જે.— ‘પ્રથમઅધ્યાસના હેતુ સંસ્કાર બને નહિ.’ અને સિદ્ધાન્તમાં અહંકારાદિક કોઈ વસ્તુનો અધ્યાસ, સર્વથી પ્રથમ છે નહિ. કિન્તુ (પ્રવાહરૂપમાં) પોતાથી પૂર્વપૂર્વ અધ્યાસથી સંપૂર્ણ પોતાથી જ ઉત્પત્તિ માનિય તો આત્માધ્ય દોષ થશે. એથી એ પાંચ વસ્તુની પોત-પોતાથી પણ ઉત્પત્તિ નથી. જેથી એ પંચવસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી તેથી એ પંચવસ્તુનો પરસ્પર ભેદ છે તેની પણ ઉત્પત્તિ બને નહિ. એ રીતિએ એ પદ્ધતીની ઉત્પત્તિ નથી. એથી એઓ સ્વરૂપે કરી અનાદિ છે. તેઓમાં ત્રણ ત્રિકાલ અધ્યક્ષ છે. એથી અનાદિ અનન્ત છે, અને (અવિદ્યા, હંસર, બીજ અવિદ્યાનો ચૈતન્યસહ સર્વથ, અને અનાદિ વસ્તુનો ભેદ,) એ પંચ જાનેરૂરી બાધને પામે છે એથી તેઓ અનાદિ સાન્ત છે.’

૫૭. ‘પ્રપંચ (સર્વ વસ્તુ, અનાદિ છે એથી બહુકાલસ્થાયી હોવાથી સત્ય હશે,’— એ શંકાતુ આ સમાધાન છે. જેમ રજુમાં સર્પનો ભ્રમ થાય છે, અને જીવોને સ્વપ્ન થાય છે, તે અમુક કાલપર્યન્ત, પૂર્વસિદ્ધ અને અનાદિસિદ્ધ પ્રતીતિ થાય છે, તો પણ રજુતું અને જાગ્રતું જાન થયે તેમના ત્રિકાલ અધ્યક્ષ નિધયસ્થ થાય થાય છે, એથી મિથ્યા છે. તેમ પ્રપંચ પણ આરોપદશાયિણે અનાદિસિદ્ધ માણે છે, તે પણ અધિગાનનું જ્ઞાન થયે એ પ્રપંચનો ત્રિકાલ-અધ્યક્ષ નિધયસ્થ થાય થાય છે, એથી પ્રપંચ મિથ્યા છે. એથી જ પ્રવાહરૂપેથી અનાદિ સાન્ત કહેવાય છે.

(=સર્વ અધ્યાસ) ઉત્તર છે. યથી શકા વને નહિ. ૫ રીતિય સજાતીયના પૂર્વ-જ્ઞાન જન્ય-સસ્કારેકરી અહંકારાદિક વધના અધ્યાસ વને છે. ૫ (કવિતાના) પ્રથમ પાદનો અર્થ છે.

૮૩. અને જે (અક ૪૯ માં) પૂર્વે કહ્યું, કે - 'વ્રણ પ્રકાર-
'નો દોષ, અધ્યાસનો હેતુ છે. અને વધના અધ્યાસમાં કોઈ
'પણ દોષ વને નહિ યથી વધ સત્ય છે' તે શકા વને નહિ.
કેમકે, જો દોષ વિના અધ્યાસ થાય નહિ, તો અધ્યાસનો
હેતુ દોષ થાય જેમ તુરી તતુ વેમ પડના હેતુ છે, તુરી તતુ
(અને) વેમ હોય તો પટ થાય, અને (તે વ્રણ) હોય નહિ
તો પટ થાય નહિ, તેમ (અન્યવ્યતિરેકેકરી) દાપ અધ્યા-
સના હેતુ નથી કેમકે, સાદૃશ્યદોષ વિના આત્મામા જાતિનો
અધ્યાસ થાય છે બ્રાહ્મણત્વથી આદિ લઈને જે જાતિ છે, તે
સ્થૂલશરીરનો ધર્મ છે, આત્માનો અને સૂક્ષ્મશરીરનો ધર્મ
નથી, કેમકે (ઉપારે) અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે
આત્મા અને સૂક્ષ્મશરીર તા જે પૂર્વશરીરમા છે તે જ રહે છે, અને
જાતિ અન્ય પણ થાય છે આ નિયમ નથી - પૂર્વશરીરમા
જે જાતિ હોય, તે જ ઉત્તરશરીરમા હોય છે આત્માનો અથવા
સૂક્ષ્મશરીરનો ધર્મ જાતિ હોય તો, ઉત્તરશરીરવિષે અન્ય
જાતિ ન થવી જોઈએ યથી આત્માનો અથવા સૂક્ષ્મશરીરનો
ધર્મ જાતિ નથી કિન્તુ સ્થૂલશરીરના ધર્મ છે અને 'હુ
દ્વિજાતિ હુ' યથી રીતિય બ્રાહ્મણત્વ ક્ષત્રિયત્વ વૈશ્યત્વ-જાતિનું
આત્મામાં માન થાય છે, યથી આત્મામા જાતિનો અધ્યાસ છે
જેમ રજ્જુમા સર્પ પરમાર્પેકરી નથી અને માન થાય છે, યથી
રજ્જુમા સર્પનો અધ્યાસ છે તેમ આત્મામા જાતિ છે નહિ

૫૮ [દ્વિજાતિ નામ ત્રિવર્ણનું છે] જેને ઉપનયનનો અધિકાર છે એવા બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણ

અને ભાન થાય છે, યથી આત્મામાં જાતિનો અધ્યાસ છે. અને આત્માની સાથે જાતિનું સાદૃશ્ય છે નહિ. કેમકે, આત્મા વ્યાપક છે, અને જાતિ પરિહિત છે. આત્મા પ્રત્યક્ છે અને જાતિ પરાક્ છે. આત્મા વિષયી (પ્રકાશક) છે અને જાતિ વિષય (પ્રકાશ્ય) છે. ૫ રીતિપ આત્મામાં વિરોધિની જાતિનો પણ અધ્યાસ થાય છે. જેમ આત્માવિષે સાદૃશ્ય વિના જાતિનો અધ્યાસ થાય છે, તેમ સાદૃશ્ય વિના અર્હકારાદિક વંધનો અધ્યાસ પણ આત્મામાં વને છે. સાદૃશ્યદોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી. જો સાદૃશ્યદોષ જ અધ્યાસનો હેતુ હોય તો, આત્મામાં જાતિનો અધ્યાસ નહિ થયો જોઈયે, અને શંખમાં પીતતાનો અધ્યાસ નહિ થયો જોઈયે; અને શર્કરામાં કટુતાનો અધ્યાસ નહિ થયો જોઈયે; કેમકે, શ્વેતનો અને પીતનો વિરોધ છે, સાદૃશ્ય નથી. તેમ મધુર અને કટુનો વિરોધ છે, સાદૃશ્ય નથી. યથી અધિષ્ઠાનમા મિથ્યાવસ્તુનો સાદૃશ્યદોષ, અધ્યાસનો હેતુ નથી.

૮૪ તેમ પ્ર મા તા ના લોમભયઆદિ દોષ પણ અધ્યાસના હેતુ નહિ. કેમકે લોમરહિત ઘેરાગ્ન્યવાનુ જે પુરુષ છે, તેને પણ શુક્તિમાં રૂપાનો અધ્યાસ થાય છે, તે ન થયો જોઈયે. યથી પ્રમાણનો દોષ પણ અધ્યાસનો હેતુ નથી. અને પ્ર મા ણ નો દોષ પણ અધ્યાસનો હેતુ નથી. કેમકે, સર્વ પુરુષને, રૂપ-રહિત જે આકાશ છે, તે નીલરૂપવાલું પ્રતીત થાય છે; અને કટાહ(કઢાઈ)ના તથા તંબુના આકારે પ્રતીત થાય છે; યથી સર્વને આકાશમાં, નીલરૂપનો, યટાહનો, તથા તંબુનો, અધ્યાસ છે અને સર્વના નેત્રરૂપ પ્રમાણમાં દોષનું વચ્ચન વને નહિ. યથી પ્રમાણનો દોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી. આકાશમાં નીલાદિયોનો જે અધ્યાસ છે, તેનેયિયે યથા પ્રમાણદાયનો જ

અભાવ નથી, કિન્તુ સર્વ દોષોનો અભાવ છે. સાદૃશ્ય (દોષ) પણ નથી, અને પ્રમાતાનો દોષ પણ નથી. જેમ સર્વદોષના અભાવથી પણ આકાશમાં નીલતાદિકોનો અધ્યાસ થાય છે; તેમ આત્માવિષે પણ વંધનો અધ્યાસ દોષવિના જ વને છે. યથી 'દોષના અભાવથી વંધ અધ્યાસરૂપ નથી,' ય શંકા વને નહિ. કેમકે, સર્વ દોષનો અભાવ પણ છે તો પણ આકાશમાં નીલાદિકોનો અધ્યાસ સર્વ પુરુષોને થાય છે; યથી દોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી. કવિતના ચતુર્થ પાદનો આ અર્થ છે:— જેમને કોઈ 'પિત્તપ્રભૃતિ' નામ પિત્તથી આદિ લઈને 'અક્ષેમ' નામ દોષ નથી, તેમને પણ આકાશ નીલરૂપવાન કટાહ-આકાર (ગોઠ), અને તંતુના આકાર ભાસે છે, યથી પ્રમાણ-દોષ અધ્યાસનો હેતુ નથી. ['ક્ષેમ' નામ કુદાલનું છે. તેનો વિરોધી જે પ્રમાણદોષ તે અક્ષેમ કહેવાય છે જ્ઞાનનું સાધન જે इन्द्रिय તે 'પ્રમાણ' કહેવાય છે.] ય રીતિય દોષ અધ્યાસના હેતુ નથી; યથી વંધના અધ્યાસમાં દોષની અપેક્ષા નથી. અને સંક્ષેપશારીરિકમાં, વંધના અધ્યાસ સમય, દોષ પણ પ્રતિપાદન કન્યા છે. વિસ્તારના ભયથી અમે(તે અગ્ર) નથી લય્યા. અને અધ્યાસના હેતુ જો દોષ હોય તો દોષ નિરૂપણ કરત; તે દોષ અધ્યાસના હેતુ છે નહિ યથી પણ દોષનું નિરૂપણ નથી કન્યું. ૧૩.

૫૯. આકાશમાં નીલાદિક વર્ણનો જે અધ્યાસ સર્વને છે તેમાં 'પ્રમાણદોષ'નો અભાવ છે, કારણ સર્વ પુરુષોના નેત્રમાં તિમિરદિ દોષ છે નહિ. અને નીલાદિકોનું અને આકાશનું સાદૃશ્ય નથી, યથી 'પ્રમેયદોષ'નો પણ અભાવ છે. અને કોઈને આકાશના નીલ રંગનો, આકાશ જેવા કટાહનો, અને આકાશ જેવા તંતુનો લોભ પણ નથી; યથી 'પ્રમાણદોષ'નો પણ અભાવ છે. પં. પી. પુ.

૬૦. સર્વજાતમહામુનિષ્ય શંકરકૃત શારીરકમાખ્યઉપર રહેલો પદ્યાત્મક મેય. તેના સમયમાં રાજા મનુકુલાદિત્ય નામે હતો.

૮૬. અથ કારણાધ્યાસનિરૂપણ.

હો.

ચિત્ સામાન્ય-પ્રકાશથી, નહિ નાશે અજ્ઞાન;
હે પ્રકાશ સુપુતિમાં, ચેતનથી અજ્ઞાન.

૧૪

ટીકા:—પૂર્વે કહ્યું જે:—‘વિશેષરૂપે અજ્ઞાત વસ્તુમાં અ-
ધ્યાસ થાય છે. અને આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે, તેનાવિષે અજ્ઞાન
‘બને નહિ; કેમકે તમનો અને પ્રકાશનો પરસ્પર વિરોધ છે.
‘પથી જેમ અત્યંત પ્રકાશમાં સ્થિત રજ્જુમાં સર્પનો અધ્યાસ
‘થાય નહિ; તેમ સ્વયંપ્રકાશ આત્મામાં ઘંધનો અધ્યાસ ઘને
‘નહિ.’ તે શંકા પણ ઘને નહિ. કેમકે, યદ્યપિ આત્મા
પ્રકાશરૂપ છે, તથાપિ આત્માનો સ્વરૂપપ્રકાશ અજ્ઞાનનો
વિરોધી નથી. જો આત્મ-સ્વરૂપ-પ્રકાશ અજ્ઞાનનો વિરોધી હોય,
તો સુપુતિમાં પ્રકાશરૂપ આત્માવિષે અજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે,
તે નહિ થયું જોઈએ. ઘોરનિદ્રાથી જાગ્યો જે પુરુષ છે તેને
આયું જ્ઞાન થાય છે:—‘હું સુષ્ણે સૂતો હતો અને કિંચિત્ પણ ન
‘જાણતો હોયો.’ એ જ્ઞાનનો મુલ અને અજ્ઞાન વિષય છે. તે
મુલ અને અજ્ઞાનનું જે જાગ્રત્માં જ્ઞાન છે, તે પ્રત્યક્ષરૂપ નથી.
કેમકે, જે જ્ઞાનનો વિષય સન્મુલ હોય, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપ
હોય છે. અને જાગ્રત્ કાલમાં (તે સુપુતિનું) મુલ અને
અજ્ઞાન છે નહિ; પથી જાગ્રત્માં મુલ અને અજ્ઞાનનું જ્ઞાન પ્રત્ય-
ક્ષરૂપ નથી, કિન્તુ સ્મૃતિરૂપ છે. તે સ્મૃતિ અજ્ઞાતવસ્તુની

૬૧. પ્રવચનું કારણ જે અધિજ્ઞાનના વિશેષરૂપનું અજ્ઞાન છે તે (અજ્ઞાન) નો
જે (આત્મામાં) અધ્યાસ છે ‘કારણાધ્યાસ’ કહેવાય છે. યદ્યપિ પ્રવચના
અધ્યાસનું કારણ અજ્ઞાન છે, અને અજ્ઞાનના અધ્યાસનું કારણ અન્ધ કોરું છે
નહિ, પથી અજ્ઞાનનો અધ્યાસ ઘને નહિ; તથાપિ શરીરજ્ઞાન સમ, અને માંસપામિમત
સ્વપ્રકાશ આત્માના સમ, અને નૈવાદિક્ષામિમત ભેદના સમ, અજ્ઞાન ૧૧-૧૨નું
નિર્ણાક છે. પથી તેનો અધ્યાસ ઘને છે. પં. પી. ગુ.

ધાય નહિ, કિન્તુ પ્રાતયસ્તુની ધાય છે; યથી સુપુતિમાં સુષ્ણ અને અજ્ઞાનનું જ્ઞાન છે, તે સુપુતિનું જ્ઞાન અંતઃકરણ(જન્ય) અને ઇન્દ્રિયજન્ય તો છે નહિ. કેમકે સુપુતિમાં અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે. યથી સુપુતિમાં આત્મસ્વરૂપ જ જ્ઞાન છે. [જ્ઞાન અને પ્રકાશનો એક જ અર્થ છે.] ૫ રીતિપ સુપુતિમાં આત્મા પ્રકાશરૂપ છે. તે પ્રકાશરૂપ આત્માપ્ત સ્વરૂપસુષ્ણ અને અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે. જો આત્મ-સ્વ-રૂપ-પ્રકાશ અજ્ઞાનનો વિરોધી હોય. તો, સુપુતિમાં અજ્ઞાનની પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ. યથી આત્મા પ્રકાશરૂપ તો છે, પરંતુ આત્માનો સ્વરૂપ-પ્રકાશ અજ્ઞાનનો વિરોધી નથી. ઉલટો આત્માનો સ્વરૂપપ્રકાશ અજ્ઞાનનો સાધક છે. ૫ અભિ-પ્રાયથી જ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે: 'સામાન્ય ચૈતન્ય અજ્ઞાન-નું વિરોધિ નથી. કિન્તુ વિશેષ ચૈતન્ય જે અજ્ઞાનનું 'વિરોધિ છે.' [વ્યાપક જે ચૈતન્ય છે તે સામાન્ય-ચૈતન્ય કહેવાય છે. અને વૃત્તિમાં સ્થિત જે ચૈતન્ય તે વિશેષ-ચૈતન્ય કહેવાય છે.] જેમ કાષ્ઠમાં સ્થિત જે સામાન્ય અગ્નિ છે, તે અંધકારનો વિરોધી નથી; અને (તે જ કાષ્ઠમાંથી) મથન-થતે પ્રકટ કન્યો જે અગ્નિ છે, તે, વર્તિ(વાટ)માં સ્થિત થઈને, અંધકારનો વિરોધિ છે; તેમ વ્યાપક જે ચૈતન્ય તે અજ્ઞાનનું વિરોધિ નથી પણ રહ્યું, પરંતુ વેદાન્તના વિચારે અંતઃકર-ણની જે બ્રહ્માકારવૃત્તિ થઈ છે, તેનાવિષે સ્થિત ચૈતન્ય અજ્ઞાન-

૬૨. જેમ અંધકાર, ચાર મૂતો(આકાશ વાયુ-જલ-પૃથ્વી) ના ગુણ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, અને ગંધ તેમને આવરણ કરતો નથી, કિન્તુ તેજનો ગુણ જે 'રૂપ' તેને જ આવરણ કરે છે; યથી અંધકાર, તેજના સામાન્યસ્વરૂપને આશ્રિત થઈને રહે છે, અને તેને જ વિષય કરે છે નામ દાંકે છે યથી સામાન્ય તેજ અંધકારનું વિરોધિ નથી. તેમ અજ્ઞાન પણ ચેતનના સામાન્ય પ્રકાશને આશ્રિત થઈને રહે છે અને તેને જ વિષય કરે છે. યથી સામાન્યચેતન અજ્ઞાનનું વિરોધિ નથી.

નું વિરોધિ છે. એ રીતિએ કેવલ ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધિ નથી; કિન્તુ વૃત્તિસહિત ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધિ છે, અથવા ચૈતન્યસહિત વૃત્તિ અજ્ઞાનની વિરોધિની છે.”

પ્રથમ પક્ષમાં તો ‘અજ્ઞાનના નાશનો હેતુ ચૈતન્ય છે, અને ‘વૃત્તિ સહાયક છે.’ દ્વિતીય પક્ષમાં ‘અજ્ઞાનના નાશનો હેતુ ‘વૃત્તિ છે. ચૈતન્ય સહાયક છે.’ એ અવચ્છેદવાદની રીતિ છે. અને આભાસવાદમાં તો ‘સામાન્ય ચૈતન્યની પેઠે ‘વિશેષ ચૈતન્ય પણ અજ્ઞાનનું વિરોધિ નથી; કિન્તુ વૃત્તિસહિત ‘આભાસ (અજ્ઞાનનો વિરોધિ છે); અથવા આભાસસહિત વૃત્તિ, ‘અજ્ઞાનની વિરોધિની છે.’ એ રીતિએ પ્રકાશરૂપ ચૈતન્ય અજ્ઞાનનું વિરોધિ નથી, યથી ચૈતન્યને આશ્રિત અજ્ઞાન છે. તે અજ્ઞાને આવૃત (વિટાલો) જે આત્મા તેના વિષે બંધનો અધ્યાસ બને છે.

૮૬. અને પૂર્વે ફહું જો, - ‘સામાન્યરૂપે જ્ઞાત અને વિશેષરૂપે ‘અજ્ઞાતવસ્તુમાં અધ્યાસ થાય છે. અને આત્મામાં સામાન્ય-‘વિશેષ-ભાવ છે નહિ, યથી નિર્વિશેષ આત્મા, જ્ઞાત અને ‘અજ્ઞાત બને નહિ, તેનાવિષે અધ્યાસનો અસંભવ છે.’ તે ઘાતાં પણ બને નહિ. કેમકે, ‘આત્મા છે’ એ પ્રતીતિ સર્વને થાય

૬૩. એકલું લોકહું શાદીને કાપી શકતું નથી પણ સોદાના જલ સહિત લાકડાનો હાથો શાદીને કાપી શકે છે; તેમ અજ્ઞાનરૂપ શાદીને ચૈતન્યસહિત વૃત્તિ કાપી શકે છે.

૬૪. અને પૂર્વે કહ્યું હતું જે સૂર્યવિષે અંધકારની પેઠે સ્વપ્નકાલરૂપ આત્મા વિષે અજ્ઞાન સંભવે નહિ, એ શંકા બને નહિ. કેમકે સૂર્યોદિ ઓગિ મહાતેજનું વિશેષરૂપ છે, સામાન્ય નહિ, અને આત્માનું રૂપ સો સામાન્ય પ્રકાશ છે. યથી તે અજ્ઞાનનો વિરોધિ નથી. તેથી દૃશ્યત્વ સૂર્ય અને સિદ્ધાન્ત ચેતનની વિષમતાદૃશી ઉક્ત શંકાનો અવકાશ નથી. પં. પી. પુ.

છે. [આત્મા નામ પોતાના સ્વરૂપનું છે] 'હું હુ નહિ' એ પ્રતીતિ કોઈને થાય નહિ, કિન્તુ 'હુ હુ' એ પ્રતીતિ સર્વને થાય છે. યથી સત્સ્વરૂપે કરીને આત્મા(નુ) સર્વને માન થાય છે. અને 'ચેતન્ય, આનન્દ, વ્યાપક, નિત્યશુદ્ધ, નિત્યમુક્તરૂપ આત્મા છે,' એ પ્રતીતિ સર્વને થાય નહિ યથી ચેતન્ય, આનન્દ, વ્યાપક, નિત્યશુદ્ધ, નિત્યમુક્તરૂપે આત્મા અજ્ઞાત છે, અને સત્સ્વરૂપે કરીને જ્ઞાત છે એ વાર્તા અનુભવસિદ્ધ છે. તે અનુભવસિદ્ધ વાર્તા યુક્તિએ દૂર થાય નહિ. સર્વને પ્રતીત જે થાય છે, આત્માનું સત્સ્વરૂપ, તે તો (આત્માનુ) સા મા ન્ય રૂપ છે, અને કેવલ જ્ઞાનીને પ્રતીત થાય છે જે ચેતન્ય આનન્દાદિક(રૂપ)તે (આત્માનુ) વિશેષ રૂપ છે. [જે અધિક કાલમા (અને) અધિક દેશમા હોય તે સામાન્યરૂપ કહેવાય છે, અને ન્યૂનદેશમા (અને) ન્યૂનકાલમા હાય તે વિશેષરૂપ કહેવાય છે.] યદ્યપિ આત્માનુ સ્વરૂપ જ ચેતનઆનન્દાદિક છે, યથી સત્ત્વની પેઠે ચેતનઆનન્દાદિક સર્વત્ર વ્યાપક છે, સત્ત્વની અપેક્ષાથી ચેતન આનન્દાદિકને ન્યૂનદેશમા, અને ચેતનઆનન્દાદિકની અપેક્ષાથી સત્સ્વરૂપને અધિક દેશમા કહેવું વને નહિ યથી સત્સ્વરૂપ આત્માનો સામાન્ય અંશ છે, અને ચેતનઆનન્દાદિ વિશેષ અંશ છે, એ કહેવું પણ વને નહિ તથાપિ સત્ત્વની પ્રતીતિ સર્વને અવિદ્યાકાલમા પણ હોય છે, અને 'ચેતન આનન્દરૂપ આત્મા છે,' એ પ્રતીતિ સર્વને અવિદ્યાકાલમા હાય નહિ, કેવલ જ્ઞાનીને જ હાય છે. અવિદ્યાકાલમા ચેતન, આનન્દ, મુક્તતા, શુદ્ધતા, પણ છે, પરંતુ પ્રતીતિ થાય નહિ, યથી ન હોયના સમાન છે એ અભિપ્રાયથી ચેતન્યઆનન્દાદિક ન્યૂનકાલર્થિ કહેવાય છે, અને સત્સ્વરૂપ અધિકકાલર્થિ કહેવાય છે એ રીતિએ સત્સ્વરૂપનો અને ચેતનઆનન્દાદિકનો સામાન્યવિશેષ-

ભાવ નથી પણ સરો, પરંતુ અલ્પ કાલ અને અધિક કાલમાં પ્રતીતિ હોવાથી સામાન્યવિશેષભાવની પેઠે છે. પ કારણથી આત્માનું સત્ત્વ સા મા ન્ય અંશ કહેવાય છે, અને ચેતન આનંદાદિક વિશેષ અંશ કહેવાય છે.

અને આત્મા નિર્વિશેષ છે, પ સિદ્ધાન્તની પણ હાનિ નથી. જો આત્મામાં સામાન્યવિશેષભાવ અંગીકાર કરિયે તો, નિર્વિશેષ આત્મા છે' પ સિદ્ધાન્તની હાનિ થાય. તે સામાન્યવિશેષ-ભાવ અંગીકાર કન્યો નહિ, કિન્તુ અવિદ્યાપ સામાન્યવિશેષની પેઠે પ્રતીતિ થાય છે, યથી સામાન્યવિશેષભાવ કહે છે, (પમ કહ્યું છે.) પ રીતિપ સત્ત્વરે કરીને જ્ઞાત, અને ચેતન, આનંદ, નિત્યશુદ્ધ, નિત્યમુક્ત, બ્રહ્મરૂપે કરીને અજ્ઞાત, (પવા) આત્માવિષે વંધનો અધ્યાસ વને છે. અધ્યાસરૂપ વંધની જ્ઞાને નિવૃત્તિ પણ વને છે. યથી પ્રંથનું પ્રયોજન સંભવે છે.

૮૭. અને પૂર્વે (અંક ૫૧-૫૮ એકમવિક્રયાદ પ્રમાણે પૂર્વ-પક્ષીપ) કહ્યું જે:-'નિવિદ્ધકામ્યકર્મનો ત્યાગ કરીને, નિત્ય-નૈમિત્તિક અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ કરે, યથી નિવિદ્ધ કર્મના 'અભાવથી નીચ લોકને પ્રાપ્ત થાય નહિ; અને કામ્યકર્મના 'અભાવથી ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થાય નહિ. અને નિત્યનૈમિત્તિક 'કર્મ નહિ કરવાથી જે પાપ થાય, તે તેમના કરવાથી થાય 'નહિ, અને આ જન્મવિષે અથવા અન્ય જન્મવિષે પૂર્વે કન્યાં 'જે પાપ છે, તેમનો સાધારણ અને અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્તે 'નાશ થાય છે. અને પૂર્વે કન્યાં જે કામ્યકર્મ છે, તેમના ફલની 'ઇચ્છાના અભાવથી, મુમુક્ષુને, તેઓનું ફલ થાય નહિ યથી 'મુમુક્ષુને જ્ઞાન વિના જ જન્મના અભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે.' તે વને નહિ. કેમકે:-

નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનું પણ સ્વર્ગરૂપ ફલ છે, એ વાત માપ્ય-
 ફારે ચુકિ અને પ્રમાણેકરી પ્રતિપાદન કરી છે; એથી નિત્ય-
 નૈમિત્તિક કર્મથી ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થશે; જન્મનો અભાવ
 વને નહિ, અને નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનું ફલ જો અંગીકાર
 નહિ કરિયે તો નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનો બોધક જે વેદ છે, તે
 નિષ્ફલ થશે. કેમકે, જો નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના નહિ કર-
 વાથી પાપ થાય, તો તે પાપની અનુત્પત્તિ (૫) તેમજ ફલ
 વને, તે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના નહિ કરવાથી પાપ થાય
 નહિ. કેમકે, નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનું જે નહિ કરવું તે અભાવ-
 રૂપ છે, અને પાપ ભાવરૂપ છે. અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ
 થાય નહિ; એથી 'નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના નહિ કરવાથી પાપ
 'થાય છે,' એ કહેવું વને નહિ. જો નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના નહિ
 કરવાથી પાપની ઉત્પત્તિ અંગીકાર કરિયે તો, 'અભાવથી
 'ભાવની ઉત્પત્તિ થાય નહિ,' એ (ગીતાના) દ્વિતીય અધ્યાય-
 માં ભગવાને કહ્યું છે, તેથી વિરોધ થશે. એથી નિત્યનૈમિ-
 ત્તિક કર્મના અભાવથી, ભાવરૂપ પાપની ઉત્પત્તિ વને નહિ.
 એ રીતિએ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનું પાપની અનુત્પત્તિ ફલ નથી,
 કિન્તુ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ વિના પણ પાપની અનુત્પત્તિ સિદ્ધ
 છે. એથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનું જો સ્વર્ગરૂપ ફલ અંગીકાર
 નહિ કરિયે તો, કર્મ નિષ્ફલ થવાનાં. અને નિષ્ફલ જે નિત્ય
 નૈમિત્તિક કર્મ છે, તેઓનો બોધક વેદ પણ નિષ્ફલ થશે.
 એથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મે પણ સ્વર્ગ ફલ થાય છે.

૮૮. અને (પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું કે-) 'જન્માન્તરનો જે કામ્ય
 'કર્મ છે, તેઓનું, રુચ્છાતા અભાવથી, ફલ થાય નહિ.' તે
 વાર્તા પણ વને નહિ. કેમકે કર્મરૂપી વીજવતે જે અંકુર
 થાય છે. એક તો વાસના અને વીજનું અદૃષ્ટ. [ધર્મ અધર્મનું

નામ અદૃષ્ટ છે.] શુભકર્મવતે તો શુભવાસના અને ધર્મરૂપ અંકુર થાય છે; અને અશુભકર્મવતે અશુભવાસના અને અધર્મરૂપ અંકુર થાય છે. શુભવાસનાપ તો આગલ શુભકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને ધર્મેકરી સુખનો ભોગ થાય છે. એ જ રીતિપ અશુભવાસનાપ (આગલ) અશુભકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને અધર્મેકરી દુઃખનો ભોગ થાય છે. એ રીતિપ કર્મરૂપ વીજથી વાસનારૂપ અને અદૃષ્ટરૂપ અંકુર થાય છે. તે(વે અંકુર) માંથી 'વાસનારૂપ અંકુરનો તો ઉપાયેકરી નાશ થાય છે; અને અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનો તો ફલની ઉત્પત્તિ વિના કોઈ 'પ્રકારે પણ નાશ થાય નહિ.' એ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે. અશુભકર્મેકરી ઉત્પન્ન થયો જે અશુભવાસનારૂપ અંકુર છે, તેનો તો સત્સંગ આદિ ઉપાયેકરી નાશ થાય છે; અને શુભકર્મેકરી ઉત્પન્ન થઈ જે શુભવાસના તેનો કુસંગાદિકોથી નાશ થાય છે. શાસ્ત્રમાં જેટલો પુરુષાર્થ કહ્યો છે, તેણે(પુરુષાર્થે)કરી પ્રવૃત્તિનો હેતુ જે વાસના, તે(વાસના)નો જ નાશ થાય છે, એથી પુરુષાર્થ પણ સફળ છે. અને ભોગનો હેતુ જે અદૃષ્ટ તેનો નાશ થાય નહિ. એથી 'ફલ લીધા વિના કર્મની નિવૃત્તિ થાય નહિ,' એ વાર્તા શાસ્ત્રમાં જે કહી છે તે સાથે પણ વિરોધ નથી. એ રીતિપ અજ્ઞાનીને ફલભોગ વિના કર્મની નિવૃત્તિ વને નહિ; અને જ્ઞાનીને તો (ફલના) ભોગ વિના પણ કર્મની નિવૃત્તિ વને છે. કેમકે, કર્મ અને કર્તા તથા ફલ પરમાર્થથી તો છે નહિ, કિન્તુ અવિદ્યાપ્રકરી કલ્પિત છે. તે અવિદ્યાનું જ્ઞાન વિરોધિ છે. એથી અવિદ્યાકલ્પિત જે કર્માંદિક છે તેમનો પણ જ્ઞાનેકરી નાશ થાય છે. જેમ સ્વપ્નવિષે નિદ્રાપ્રકરી જે પદાર્થ પ્રતીત થાય છે તેઓનો, જાગ્રત્માં, નિદ્રાની નિવૃત્તિ-પ્રકરી, અમાલ થાય છે. તેમ અવિદ્યારૂપ નિદ્રાપ્રકરી

પ્રતીત થાય છે જે કર્મ, કર્તા, અને ફલ, તેઓનો પણ જ્ઞાન-દશારૂપ જાગૃત્ત્વિપે, અવિદ્યાની નિવૃત્તિપકરી, અભાવ થાય છે, અને જ્ઞાન વિના અભાવ થાય નહિ. અને ઇચ્છાના અભાવથી જો કર્મનો ફલભોગ થાય નહિ, નો ઈશ્વરનો સંકલ્પ મિથ્યા થશે. કેમકે, 'ફલભોગ વિના અજ્ઞાનીના કર્મની 'નિવૃત્તિ થાય નહિ,' એ ઈશ્વરનો સંકલ્પ છે. જો ઇચ્છાના અભાવથી કન્યાં કર્મનું ફલ થાય નહિ, તો ઈશ્વરનો સંકલ્પ મિથ્યા જ થશે. અને 'સત્યસંકલ્પ ઈશ્વર છે,' એ વાર્તા શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. યથી 'ઇચ્છાના અભાવથી પૂર્વે કરેલા કામ્ય-કર્મનું ફલ થાય નહિ,' એ વાર્તા (જે પૂર્વપક્ષીય કહી તે) વિરુદ્ધ છે. જો ઇચ્છાના અભાવથી જ કામ્યકર્મનું ફલ ન થાય તો, અશ્રુમ કર્મનું ફલ કોઈને પણ ન થવું જોઈએ. કેમકે, અશ્રુમ કર્મનું ફલ દુઃખ છે, તેની કોઈને પણ ઇચ્છા છે નહિ. યથી જ્ઞાન વિના કર્મના ફલનો અભાવ થાય નહિ.

૮૯. અને પૂર્વે કહ્યું જે:-'જેમ કર્મના અનુષ્ઠાનકાલમાં 'ઇચ્છારહિત જે પુરુષ છે, તેને કર્મનું ફલ વેદાન્તમાં અંગી-કાર કન્યું નથી; તેમ કર્મના અનુષ્ઠાનથી અનન્તર પણ જો પુરુષની ઇચ્છા દૂર થઈ જાય, તો કર્મનું ફલ થાય નહિ,' તે વાર્તા પણ વેદાન્તમતને નહિ જાણીને કહી છે. કેમકે, ફલની ઇચ્છાસહિત જે કર્મ કરે છે, અથવા ફલની ઇચ્છારહિત જે કર્મ કરે છે, તેઓને કર્મનો ફલભોગ તો નિશ્ચય થાય છે. પરંતુ ઇચ્છારહિતકર્મેકરી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે; અને ઇચ્છાસહિત જે કર્મ કરે છે, તેને કેવલ ભોગ તો થાય છે, પરંતુ અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય નહિ. ઇચ્છારહિતકર્મ કરવાથી (જેને) શુદ્ધ અંતઃકરણ થઈને શ્રવણથી જો જ્ઞાન થઈ

જાય તો તેને કર્મનું ફલ થાય નહિ. અને 'જેને કર્મ તો, 'ફલની ઇચ્છારહિત, કન્યા છે, પરંતુ, શ્રવણના અભાવેકરી 'અથવા કોઈ વીજા નિમિત્તેકરી, જ્ઞાન થાય નહિ, તેને તો, 'ઇચ્છારહિતકર્મનાં ફલનો ભોગ, દૂર થાય નહિ,'-પ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે. યથી જ્ઞાન વિના કર્મનો ફલભોગ દૂર થાય નહિ.

૧૦. અને પૂર્વે કહ્યું, જે:-'પ્રાયશ્ચિત્તવતે સંપૂર્ણ અશુભ- 'કર્મનો નાશ થાય છે,' તે વાર્તા પળ બને નહિ. કેમકે, અનંત ફલપનાં જે અશુભકર્મ છે, તેઓનું એક જન્મનેવિપે પ્રાયશ્ચિત્ત બને નહિ. અને ગંગાસ્નાન અને ઈશ્વરનું નામઉચ્ચારણ આદિ લઈને સર્વ પાપનાં નાશક જે સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યાં છે, તે પળ જ્ઞાનનાં જ સાધન છે; યથી સર્વ પાપનાં નાશક કહ્યાં છે. યથી જ્ઞાનેકરી જ સર્વ પાપનો નાશ થાય છે.

૧૧. અને પૂર્વે કહ્યું જે:-'નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરવાથી જે ક્લેશ થાય છે, તે પૂર્વસંચિત નિપિંદ્ધકર્મનું ફલ છે; યથી 'સંચિત નિપિંદ્ધકર્મનું ફલ ઘોડું હોય નહિ.'-તે વાર્તા પળ બને નહિ. કેમકે, અનેક પ્રકારનાં સંચિતનિપિંદ્ધ જે કર્મ છે, તેઓનું ફલ પળ અનંત પ્રકારનું દુઃખ છે. કેવલ કર્મનાં અનુષ્ઠાનનો ક્લેશ જ તેમનું ફલ બને નહિ.

૧૨. અને પૂર્વે કહ્યું, જે:-'સંપૂર્ણ સંચિતકામ્યકર્મથી એક જ શરીર થાય છે.' તે વાર્તા પળ બને નહિ. કેમકે સંચિત-કામ્યકર્મ અનંત છે, તેઓનો એક જન્મવિપે ભોગ બને નહિ. અને એક પુરુષને એક કાલમાં નાના શરીરેકરી જે ભોગ કહ્યો, તે પળ સિદ્ધ યોગી વિના અન્યને બને નહિ. અને 'સિદ્ધ યોગીને 'પળ અન્ય તો સંપૂર્ણ સામર્થ્ય હોય છે, પરંતુ જ્ઞાન વિના મોક્ષ 'થાય નહિ.' એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે. એ રીતિએ કામ્યકર્મ

અને નિપિદ્ધકર્મને ત્યાગીને, જો કેવલ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ અજ્ઞાની કરે, તેને નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના ફલને મોગવવા-સાર અને પૂર્વે જે શુભ અશુભ કર્મ કન્યાં છે તેઓના ફલને મોગવવાસાર અનંતશરીર થશે, મોક્ષ થાય નહિ. યથી જ્ઞાન-દ્વારા વંધની નિવૃત્તિ ગ્રંથનું પ્રયોજન વને છે. જેમ સ્વપ્નવિષે જે મિથ્યાપદાર્થ પ્રતીત થાય છે, તેઓની જાગ્રત્વિના નિવૃત્તિ થાય નહિ; તેમ વંધ પણ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેની પણ જ્ઞાનરૂપ જાગ્રત્વિના નિવૃત્તિ થાય નહિ.

૧૩. ય રીતિષ ગ્રંથના અધિકારી, વિષય, (અને) પ્રયોજન સંભવે છે. અને અધિકારિઆદિકોના સંભવથી સંવંધ પણ સંભવે છે. યથી ગ્રંથનો આરંભ વને છે.

इहो.

दादु दीनदयाल छो, सत्-सुख-परमप्रकाश,
जेमां मतिनी गति नहि, ते छे निश्चलदास.

૧૫.

इति श्रीविचारसागरे अनुबंधविशेषनिरूपणं नाम

द्वितीयस्तरंगः समाप्तः. २.

अथ श्रीविचारसागरस्य

तृतीयतरंगप्रारंभः.

अथ श्रीगुरुशिष्यलक्षण.

गुरुभक्तिफलप्रकारनिरूपण.

९४ इति.

पेखी चार-अनुबंधयुत, पढे शुणे आ ग्रंथ;
ज्ञानसहित गुरुथी ज नर, लहे मोक्षनो पंथ. १.

टीका:—चारे अनुबंधसहित ग्रंथने जाणीने ज्ञानसहित-
गुरुथी जे पुरुष भणे अथवा एकाग्रचित्त करीने सांभळे, ते
पुरुष, मोक्षनो पंथ जे ज्ञान छे, तेने प्राप्त थाय. १.

इति.

अनायास भति भूमिमां, ज्ञानवाडी आवाद
थाय, ए ज कारण कहुं, गुरुशिष्यसंवाद. २.

टीका:—गुरुशिष्यना संवादवते अर्थ निरूपण करेथी धोताने
बोध सुखेकरी थाय छे, ए कारणथी गुरुशिष्यना संवादे
ग्रंथनो आरंभ कराय छे. २

९५. अथ श्रीगुरुलक्षण.

घोषाई.

वेद अर्थने भला पिछाणे, आत्मा ब्रह्मरूप इक जाणे,
पंचभेदनी बुद्धि नसाहे, अद्वय अमल ब्रह्म देखाहे. ३.
भव मिथ्या मृगतृषा समान ज, अनुभव भाखे एम, न अन्य ज,
ते गुरु दे अद्भुत उपदेश ज, छेदक शिखा, न, लुंचितकेश ज. ४.

ટીકા—‘વેદના અર્થને મહાપ્રકાર પીછાળે’ એ કહેવાથી અધીતવેદ (ધોમિય) આચાર્ય હોય છે એ કહ્યું. અને ‘જીવમહાની ‘એકતા નિશ્ચય કરીને જાણે’ એથી આત્મજ્ઞાનવિષે જેની સ્થિતિ હોય તે (મહાનિષ્ઠ) આચાર્ય (ગુરુ) હોય છે, એ કહ્યું. જે વેદ મળ્યો હોય, અને જ્ઞાનવિષે જેની નિષ્ઠા ન હોય, તે આચાર્ય નથી. અને જ્ઞાનવિષે જેની નિષ્ઠા હોય, અને વેદ ન મળ્યો હોય, તે પણ પોતે તો મુક્ત છે, પરંતુ ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય આચાર્ય (તે) નથી, કેમકે, તેને જિજ્ઞાસુની શંકા મટાડવાની યુક્તિ આવડતી નથી. જેના ચિત્તવિષે શંકા ઉઠે નહિ, એવો ઉત્તમ સંસ્કારવાળો જે જિજ્ઞાસુ છે, તેને તો ઉપદેશ કરવાવિષે (પાછલ્લ કહ્યા તૈવા આચાર્ય) સમર્થ પણ છે, પરંતુ સર્વને ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય નથી, એથી (યથાર્થ) આચાર્ય નહિ. કિંતુ અધીતવેદ હોય અને જ્ઞાનવિષે જેની નિષ્ઠા હોય, તે આચાર્ય કહેવાય છે. અને શિષ્યની યુદ્ધિમાં માન જે થાય છે તે પંચપ્રકારના ભેદ, તેને નાના (પ્રકારની) યુક્તિવતે દૂર કરવાવિષે સમર્થ હોય, (તે આચાર્ય કહેવાય છે.)

(પંચપ્રકારના ભેદ.)

૧. જીવ જ્ઞાનો ભેદ; ૨. જીવોનો પરસ્પર ભેદ; ૩. જીવ

૬૫. પંચભેદના લઢનની યુક્તિયો આ છે.—(૧) જીવજ્ઞસ્વરનો ભેદ કલ્પિત છે, અવિદ્યામાયારૂપ ઉપાધિકૃત હોવાથી, ઘટાકાશ મટાકાશ ભેદની પેઠે. (૨) જીવોનો પરસ્પર ભેદ કલ્પિત છે, સામાન્ય અન્તઃકરણરૂપ ઉપાધિકૃત હોવાથી, નાના ઘટાકાશોના ભેદની પેઠે. (૩) જીવ-જઢનો ભેદ કલ્પિત છે, સામાન્ય અન્તઃકરણ અને નિરામાસ નામરૂપમય ઉપાધિકૃત હોવાથી, સ્વપ્નગત ચર અચર જીવ-જઢની પેઠે. (૪) જ્ઞાન જઢનો ભેદ કલ્પિત છે, સામાન્યમાયા અને નામરૂપમય ઉપાધિકૃત હોવાથી, સાક્ષી અને સ્વપ્નપ્રપચના ભેદની પેઠે. (૫) જઢ જઢનો (પરસ્પર) ભેદ કલ્પિત છે, નામરૂપમય ઉપાધિકૃત હોવાથી, રજુવિષે કલ્પિત સર્પદંડ ધારાદિકના ભેદની પેઠે. એ પંચપ્રકારનાં અનુમાન પંચભેદના લઢનમાં યુક્તિયો છે. પં. પી. પુ.

જડનો ભેદ; ૪. દૈશ જડનો ભેદ; ૫. જડ જડનો ભેદ. ૫ પંચપ્રકારના ભેદ, તેનું ઘંડન કરે, (તે આચાર્ય). કેમકે, ભેદ ભયનો હેતુ છે. યથી ભેદનું નિરાકરણ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. ભેદનું નિરાકરણ કરીને, અદ્વય અને અમલ નામ અવિ-
દ્યાદિમલરહિત જે બ્રહ્મ તેને દેસાહે કહેતાં આત્મરૂપેકરીને સાક્ષાત્કાર કરાવે; અને સર્વ સંસારને મિથ્યારૂપ કરીને ઉપ-
દેશ કરે; તે અદ્ભુત ઉપદેશ દેવાવાળો આચાર્ય કહેવાય છે. અને કેવલ પોતે મુંડન કરાવીને, શિષ્યની શિલાને છેદન માત્ર કરવાવાળો, અથવા અન્ય કોઈ સંપ્રદાયનાં ચિહ્નમાત્રેકરી અંકિત કરવાવાળો, આચાર્ય નથી કહેવાતો. ૪.

દુહો.

કરે મોક્ષ ભવપ્રાદયી, દૈ અસિ નિજ ઉપદેશ;

તે દૈશિક બુધજન કહે, નહિ કૃત્તૈરિકવેશ.

૫.

(ભાવાર્થ. સંસારરૂપ મગરથી, નિજ ઉપદેશરૂપ તરવાર આપીને જે છોડાવે તેને બુદ્ધિમાન લોક, 'દૈશિક' નામ ગુરુ કહે છે. કન્યો છે ગેરૂથી ભગવાં લૂગડાંનો વેશ જેણે તેને ગુરુ નથી કહેતા.)

૧૬. દુહો.

દૈશિકના લક્ષણ કહ્યાં, શ્રુતિ મુનિવચ અનુસાર;

તે લક્ષણ છે શિષ્યનાં, થાય જેથી અધિકાર.

૬.

ટીકા:—શાસ્ત્રને અનુસાર, દૈશિક નામ ગુરુ તેનાં લક્ષણ (પૂર્વે) કહ્યાં. અને જે સાધનોષ ગ્રંથમાં અધિકાર થાય તે સાધન શિષ્યનાં લક્ષણ છે. યનો આ અભિપ્રાય છે:—અધિકારીના લક્ષણ પૂર્વે (પ્રથમ તરંગચિપે વિવેકાદિ સાધનચતુષ્ટય) કહ્યાં, તે જ લક્ષણ શિષ્યનાં જાણી લેવાં. ૬.

૧૭. અથ ગુરુમક્તિના ફલનું વર્ણન.

શ્લોક.

ઈશ્વરથી ગુરુમાં અધિક, ધારે ભક્તિ સુજાન;
પ્રવીણ પણ ગુરુમક્તિવિન, લહે ન આત્મજ્ઞાન.

૭.

ટીકા:-ગુરુમાં ઈશ્વરથી અધિક ભક્તિ કરે કેમકે, સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ પણ જે પુરુષ હોય, તે પણ ગુરુના ઉપદેશ-વિના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય નહિ. ૭.

પૂર્વે દુહામાં જે ઘાત્તાં કહી તે જ દૃષ્ટાન્તેકરી પ્રતિપાદન કરે છે.

શ્લોક.

ગુરુવિન વેદઉદધિ લહે, લાગે લવણસમાન;
ઘાદલ ગુરુમુલદ્વાર થઈ, અધિક સુધાથી માન.

૮.

ટીકા:-વેદરૂપી જે 'ઉદધિ' નામ સમુદ્ર છે, તે ગુરુ વિના લવણના સમાન સ્વારો છે. જેમ ક્ષારસમુદ્રમાં પેશીને તેના જલનું જે પાન કરે, તે કેવલ ક્ષારતાનો અનુભવ કરે છે; અને તેથી ફેશને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ ગુરુ વિના જે વેદના અર્થને વિચારે છે, તે ભેદરૂપ ક્ષારનો અનુભવ કરીને જન્મ-મરણરૂપ સ્વેદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫ કારણેકરી રામાનુજ અને મધ્વને આદિ લઈને જે નાના પુરુષ થયા છે, તેઓએ વેદના અર્થનો વિચાર પણ કન્યો છે, પરંતુ ગુરુદ્વાર નહિ કન્યો યથી ભેદવિષે નિશ્ચય કરીને જન્મ-મરણરૂપી સ્વેદને જ પ્રાપ્ત થયા, મુક્તિરૂપ આનંદ તેઓને પ્રાપ્ત ન થયો. યદ્યપિ રામાનુજ આદિ (દ્વેતવાદી) જે થયા છે તેઓએ પણ વેદ પોતપોતાના ગુરુથી જ મળીને વિચાર્યો છે, અને વિચારીને વ્યાખ્યાન કન્યું છે; તથાપિ જેઓની પાસેથી તેઓએ વેદ મળ્યો, તે ગુરુ નહિ. કેમકે, 'જીવ-બ્રહ્મની એકતાનો જે ઉપદેશ કરે

જડનો ભેદ; ૪. દૈશ જડનો ભેદ; ૫. જડ જડનો ભેદ. ૫ પંચપ્રકારના ભેદ, તેનું યંડન કરે, (તે આચાર્ય). કેમકે, ભેદ મયનો હેતુ છે. યથી ભેદનું નિરાકરણ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. ભેદનું નિરાકરણ કરીને, અદ્વય અને અમલ નામ અવિ-
દ્યાદિમલરહિત જે બ્રહ્મ તેને દેલાડે કહેતાં આત્મરૂપેકરીને સાક્ષાત્કાર કરાવે; અને સર્વ સંસારને મિથ્યારૂપ કરીને ઉપ-
દેશ કરે; તે અદ્ભુત ઉપદેશ દેવાવાળો આચાર્ય કહેવાય છે. અને કેવલ પોતે યંડન કરાવીને, શિષ્યની શિક્ષાને છેદન માત્ર કરવાવાળો, અથવા અન્ય કોઈ સંપ્રદાયનાં ચિહ્નમાત્રેકરી અંકિત કરવાવાળો, આચાર્ય નથી કહેવાતો. ૪.

૬૪૦.

કરે મોક્ષ મયપ્રાદયી, દે અસિ નિજ ઉપદેશ;

તે દૈશિક યુગ્મજન કહે, નહિ છત્તગૈરિકવેશ.

૫.

(ભાવાર્થ. સંસારરૂપ મગરથી, નિજ ઉપદેશરૂપ તરવાર આપીને જે છોડાવે તેને યુદ્ધિમાન્લોક, 'દૈશિક' નામ ગુરુ કહે છે. કન્થો છે ગેરૂથી મગવાં ત્લૂગડાંનો વેશ જેણે તેને ગુરુ નથી કહેતા.)

૯૬. ૬૪૦.

દૈશિકના લક્ષણ કહ્યાં, શ્રુતિ મુનિવચ અનુસાર;

તે લક્ષણ છે શિષ્યનાં, થાય જેથી અધિકાર.

૬.

ટીકા:—શાસ્ત્રને અનુસાર, દૈશિક નામ ગુરુ તેનાં લક્ષણ (પૂર્વે) કહ્યાં. અને જે સાધનોપ ગ્રંથમાં અધિકાર થાય તે સાધન શિષ્યનાં લક્ષણ છે. યનો આ અભિપ્રાય છે:—અધિકારીના લક્ષણ પૂર્વે (પ્રથમ તરંગવિષે વિવેકાદિ સાધનચતુષ્ટય) કર્યાં, તે જ લક્ષણ શિષ્યનાં જાણી લેવાં. ૬.

ટીકા:-‘અગ્નિ’ નામ અગ્નિની જે જન છે તે ‘દત્તિપુટ્ર’ નામ મશક આદિ ચર્મપાત્ર અથવા ઘટ (સમાન છે), તે દ્વારા ગ્રહણ કન્યું જે સમુદ્રનું જલ તે (જેમ) વિલક્ષણ સ્વાદનો હેતુ નથી, તેમ અગ્નિની પુરુષદ્વારા ગ્રહણ કરેલું જે વેદરૂપ સમુદ્રનું અર્થરૂપ જલ, તે વિલક્ષણ આનંદનો હેતુ નથી; યથી અગ્નિની પાટક ચર્મ-પાત્ર અને ઘટ સમાન છે. અને ‘મુશ્ન’ નામ સારા જ્ઞાની મેઘના સમાન છે, એ વાત્તા પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી છે; યથી ચર્મપાત્ર અને ઘટના સમાન જે અગ્નિની પાટક છે, તેને ત્યાગીને, મેઘ-સમાન જે જ્ઞાની, તેનાથી જ વેદનો અર્થ મળે અથવા સાંમલે. ૯

૯૯. ‘જ્ઞાનવાત્સલી પાસે વેદ પડે’ એ કહેવાથી આ જ્ઞાના-ધાય છે જે, વેદનો શ્રુતિ છે, તેદ્વારા જ જીવબ્રહ્મનું સ્વરૂપ વિચારવાથી જ્ઞાન થાય છે, અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોએ અને માયા-ગ્રંથોએ જ્ઞાન થાય નહિ; યથી માયાગ્રંથનો આરંભ નિષ્ફલ થશે.

તે ના સ મા ધા ન નો

હો.

બ્રહ્મરૂપ છે બ્રહ્મવિત્, તેની વાણી વેદ;

માયા અથવા સંસ્કૃત, કરે વેદ-ભ્રમ છેદ.

૧૦.

ટીકા:-‘બ્રહ્મ વેત્તા જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મરૂપ છે,’ એ વાત્તા શ્રુતિવિષે પ્રસિદ્ધ છે; યથી તેની વાણી વેદરૂપ છે. તે માયારૂપ હોય, અથવા સંસ્કૃતરૂપ હોય (પણ તે વાણી) સર્વથા ભેદભ્રમનો છેદ કરે છે. અને કહે છે ‘વેદનાં વચન વિના જ્ઞાન થાય નહિ,’ તે-જેયમ નથી જેમ આગુવેદમાં કહ્યું છે કે રોગ અને તેઓનાં ત્રિદાન, અને ઔષધ, તે સંપૂર્ણનું અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોએ કરી, અને માયા, કારણી ગ્રંથોએ કરી જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેમ સર્વનો આત્મા જે બ્રહ્મ, તેનું જ્ઞાન પણ માયાદિક ગ્રંથોએ કરી થાય છે. પગલા

‘તે ગુરુ હોય છે’ એ ગુરુલક્ષણના પ્રસંગમાં કહી આવ્યા અને તેઓ(રામાનુજાદિ)ના જે પાઠક થયા છે, તે જીવ બ્રહ્મનો ભેદ ઉપદેશ દેવાવાળા થયા છે, યથી તેમનાવિષે જે ગુરુ-શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે તે અર્હતના સમાન કરે છે. જેમ અર્હતના શિષ્ય અર્હતને ગુરુ કહે છે, પરંતુ અર્હત ગુરુપદનો વિષય (અર્થ) નથી, તેમ ભેદવાદી પુરુષોના જે શિષ્ય છે, તે પોતાના પાઠકોને ગુરુ કહે છે, પરંતુ તે ગુરુ છે નહિ. યથી રામાનુજ થી આદિલઈને જે ભેદવાદી થયા છે, તેઓએ ગુરુદ્વારા વિચાર નથી કન્યો, એ કારણથી ભેદમાં અભિનિવેશ કરીને જન્મ મરણરૂપી ક્લેશને જ પ્રાપ્ત થયા. તેમ અન્ય પણ જે કોઈ, પૂર્વલક્ષણયુક્ત ગુરુ વિના, પોતે જ વેદના અર્થનો વિચાર કરે, અથવા ભેદવાદી પુરુષોથી ભળીને વિચારે, તેઓ પણ ભેદરૂપી ક્ષારનો અનુભવ કરીને જન્મ મરણરૂપ ક્લેશને જ અનુભવ કરે છે. એ હુદાના પૂર્વાર્ધનો અર્થ છે. અને વાદલરૂપ બ્રહ્મવિદ્ગુરુના મુખદ્વારા જે (પુરુષ) સાંભળીને વિચારે, તેને ધેંદ અમૃતથી પણ અધિક આનંદનો હેતુ થાય છે. જેમ સમુદ્રનું જલ સ્વરૂપ-થી સ્વાદ છે, અને વાદલદ્વારા મધુર થાય છે, તેમ વેદનો અર્થ બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુદ્વારા આનંદનો હેતુ છે. ૮

૯૮. પૂર્વ હુદામાં એ વાર્તા કહી જે.-‘ગુરુથી ભળ્યો જે ‘વેદનો અર્થ છે, તેના વિચારેકરી મુક્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.’ તેથી ગુરુ જ્ઞાની હોય અથવા અજ્ઞાની હોય એવું વિશેષ નથી કહ્યું તે હવે કહે છે. યદ્યપિ ‘જ્ઞાનહીન ગુરુ નહિ’ એ પૂર્વે કહી આવ્યા, તથાપિ પૂર્વે કહેલી વાર્તાને દૃષ્ટાન્તવતે પ્રતિ-પાદન કરે છે.

હુદો

હતિપુટઘટસમ અજ્ઞજન, મેઘસમાન જ મુગ;
પદે પદ એ હેતુથી, જ્ઞાનીથી, તજિ અજ.

ટીકા:-‘બ્રહ્મ’ નામ અજ્ઞાની જે જન છે તે ‘દત્તિપુટ’ નામ મશક આદિ ચર્મપાત્ર અથવા ઘટ (સમાન છે), તે દ્વારા ગ્રહણ કન્યું જે સમુદ્રનું જલ તે (જેમ) વિલક્ષણ સ્વાદનો હેતુ નથી, તેમ અજ્ઞાની પુરુષદ્વારા ગ્રહણ કરેલું જે વેદરૂપ સમુદ્રનું અર્થરૂપ જલ, તે વિલક્ષણ આનંદનો હેતુ નથી; યથી અજ્ઞાની પાટક ચર્મ-પાત્ર અને ઘટ સમાન છે. અને ‘સુષ્ઠ’ નામ સારા જ્ઞાની મેઘના સમાન છે, ૫ વાર્તા પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી છે; યથી ચર્મપાત્ર અને ઘટના સમાન જે અજ્ઞાની પાટક છે, તેને ત્યાગીને, મેઘ-સમાન જે જ્ઞાની, તેનાથી જ વેદનો અર્થ મળે અથવા સાંમલે. ૯

૯૯. ‘જ્ઞાનવાનની પાસે વેદ પડે’ ૫ કહેવાથી આ શંકા-ધાય છે. વેદની ધૃતિ છે, તેદ્વારા જ જીવબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ત્રિચારવાથી જ્ઞાન થાય છે, અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથો ૫ અને ભાષા-ગ્રંથો ૫ જ્ઞાન થાય નહિ; યથી ભાષાગ્રંથનો આરંભ નિષ્ફલ થશે.

તે ના સ મા ધા ન નો

હો.

બ્રહ્મરૂપ છે બ્રહ્મવિત્, તેની વાળી વેદ;

ભાષા અથવા સંસ્કૃત, કરે વેદ-ગ્રમ છેદ.

૧૦.

ટીકા:-‘બ્રહ્મ વેત્તા જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મરૂપ છે,’ ૫ વાર્તા ધૃતિધિપે પ્રસિદ્ધ છે; યથી તેની વાળી વેદરૂપ છે. તે ભાષારૂપ હોય, અથવા સંસ્કૃતરૂપ હોય (પણ તે વાળી) સર્વથા મેદગ્રમનો છેદ કરે છે. અને કહે છે ‘વેદનાં વચન વિના જ્ઞાન થાય નહિ,’ તે-નિયમ નથી. જેમ આયુર્વેદમાં કહ્યા જે રોગ અને તેઓનાં નિવાન, અને ઔષધ, તે સંપૂર્ણનું અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથો ૫ કરી, અને ભાષા, ફારસી ગ્રંથો ૫ જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેમ સર્વનો આત્મા જે બ્રહ્મ, તેનું જ્ઞાન પણ ભાષાદિક ગ્રંથો ૫ થાય છે. પટલા

સારુ સર્વજ્ઞ જે ઋષિ અને મુનિ થયા છે, તેઓએ સ્મૃતિ અને પુરાણ અને ઇતિહાસગ્રંથોમાં બ્રહ્મવિદ્યાનાં પ્રકરણ કહ્યાં છે. જો વેદ વિના જ્ઞાન ન થાય તો, તે સંપૂર્ણ પ્રકરણ નિષ્ફળ થઈ જશે. યથી આત્માના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદક જે વાક્ય છે, તેવતે જ્ઞાન થાય છે; તે (વાક્ય) વેદનું હોય અથવા અન્ય હોય. યથી ભાષાગ્રંથેકરી પણ જ્ઞાન થાય છે, એ વાર્તા સિદ્ધા થઈ. ૧૦.

૧૦૦. દુહો.

વાણી જેની વેદ સમ, કરિયે તેની સેવ;

સેવાથી થાય પ્રસન્ન, જણવી દે નિજમેવ.

૧૧.

ટીકા:—જે, બ્રહ્મવેદાની ‘વાણી’ નામ ઘડન વેદના સમાન છે, તે બ્રહ્મવેદા આચાર્યની સેવા જિજ્ઞાસુ કરે. કેમકે સેવાથી જ્યારે આચાર્ય પ્રસન્ન થાય, ત્યારે ‘નિજમેવ’ નામ પોતાનું સ્વરૂપ જાણે. એ કહેવાથી આ વાર્તા જણાવી:—આચાર્યની જે સેવા છે, તે ઈશ્વરની સેવાથી પણ અધિક છે, કેમકે, ઈશ્વરની જે સેવા છે, તે તો અદૃષ્ટફલનો હેતુ છે, અને આચાર્યની સેવા છે તે અદૃષ્ટફલ અને દૃષ્ટફલ વંનેનો હેતુ છે. [જે વસ્તુ ધર્મઅધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા ફલનો હેતુ હોય તે અદૃષ્ટફલનો હેતુ કહેવાય છે; અને જે વસ્તુ ધર્મઅધર્મની ઉત્પત્તિ વિના સાક્ષાત્ ફલનો હેતુ હોય તે દૃષ્ટફલનો હેતુ કહેવાય છે.] ઈશ્વરની જે સેવા છે તે ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ ફલનો હેતુ છે, યથી ઈશ્વરની સેવા અદૃષ્ટફલનો હેતુ છે. અને આચાર્યની સેવા ધર્મની અપેક્ષા વિના આચાર્યની પ્રસન્નતાપ કરીને ઉપદેશરૂપ ફલનો હેતુ છે, યથી દૃષ્ટ(પ્રત્યક્ષ, ફલનો હેતુ છે; અને ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ ફલનો હેતુ છે, યથી અદૃષ્ટફલનો પણ હેતુ છે. એ રીતિએ આચાર્યની સેવા ઈશ્વરની સેવાથી પણ ઉત્તમ છે. યથી જિજ્ઞાસુ સર્વ પ્રકારે બ્રહ્મવેદા આચાર્યની સેવા કરે. ૧૧.

૧૦૧. અથ આચાર્યસેવાપ્રકાર.

સોરઠો.

થાય જિહાં ગુહસંગ, કરે પ્રણામ જ દંડવત્ ;

ધારે ઉત્તમ અંગ, પાવન પાદસરોજરજ. ૧૨.

ટીકા:—જ્યારે ગુહ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે દંડની પેઠે સંપ્રાંગ પ્રણામ કરે; અને 'પાવન' નામ પવિત્ર જે છે માદરૂપ 'સરોજ' નામ કમલ તેની 'રજ' નામ ધૂલિ તેને 'ઉત્તમ અંગ' નામ મસ્તક (તે ઉપર) ધારે. ૧૨.

ચોપાઈ.

ગુરુ સમીપ ઘઠી કરાય ઘાસ, જો છે અતિ ઉત્કટ જિજ્ઞાસા,
તન મન ધન ઘચ અર્પિ દે ઇ, હૃદયબંધછેદન ઘાદિ જે. ૧૩.
અર્થ સ્પષ્ટ. ૧૩.

૧૦૨. અથ તનઅર્પણપ્રકાર.

(અર્થ ચોપાઈ) તનુપકરી સેવા વિસ્તારે,

ગુરુની આજ્ઞા કદા નં ઘારે.

૧૦૩. અથ મનઅર્પણપ્રકાર.

મનમાં પ્રેમ રામસમ રાખે, થાય પ્રસન્ન એમ અભિલાષે. ૧૪
દોષદૃષ્ટિ સ્વપ્ને નહિ આજે, હંરિ, હર, અજ, ગંગા, રવિ, જાણે,
ગુરુમૂર્તિનું હૃદયે ધ્યાન જ ધારે જો ઇચ્છે કલ્યાણ જ. ૧૫.

૬૬. વે પગ, વે ઢોલ્લણ, વે હાથ, છાતી, અને શિર, દૃષ્ટિ, વાણી, અને મન, એ રીતે આઠ અંગસહિત ગુરુના આગલ નમનું.

જાનુભ્યાશ્ચ તથા પદ્મચાં પાણિભ્યામુરસા ધિત્વા ।

શિરસા ઘચસા દૃષ્ટ્યા પ્રણામોષ્ટાક્કુ ઈરિતઃ ॥

૬૭. એ નામકપનમાં આ રહસ્ય છે:—ગુરુ શિષ્યઉપર જ્યારે ઘસલતા કરે ત્યારે તેને હરિ (વિષ્ણુ) રૂપ જાણે, જ્યારે ક્રોધ કરે ત્યારે તેને હર (શિવ) રૂપ જાણે; જ્યારે રાજસી વ્યવહારવિષે હોય ત્યારે તેને અજ (બ્રહ્મા) રૂપ જાણે; જ્યારે શાન્તિવિષે હોય ત્યારે રંગાદેવીરૂપ જાણે; અને ગુરુ જ્યારે વચનરૂપ કિંશોર શિષ્યના મન-સંદેહસહિત અજ્ઞાનને દૂર કરે ત્યારે તેને રવિ (સૂર્ય) રૂપ જાણે; એમ બ્રહ્મવેત્તા ગુરુ વિષે સર્વદા ઈશ્વરભાવ શિષ્ય રાખે, સ્વપ્નમાં પણ દોષદૃષ્ટિ લાગે નહિ. પં. પી. પુ.

૧૦૪. અથ ધનઅર્પણપ્રકાર

ચોપાઈ.

પત્ની, પુત્ર, ભૂમિ, પશુ, દાસી, દાસ, દ્રવ્ય, ગ્રહ, વ્રીહિ વિનાશી;
'ધન'પદ એ સર્વને જ માલે, ગુરુ શરણે થઈ તે દુર નાલે. ૧૬.
સોરઠો

ધનઅર્પણનો ભેદ, એક કહ્યો, વીજો શુણો,
હોય ગૃહી ગુરુદેવ યાશ્વલ્ક્ય સમ ત્યાહિ દે. ૧૭

ટીકા—પત્નીથી આદિલઈને તે 'વ્રીહિ' નામ ધાન્યપર્યંત સર્વ 'ધન' કહેવાય છે, (જે નાશવાન છે) તે સર્વને ત્યજીને, ત્યાગી જે ગુરુ હોય તેને શરણે થાય. એ ધનઅર્પણ કહેવાય છે. કેમકે, ગુરુ ત્યાગી છે, તે પોતે અગીકાર કરે નહિ. પરંતુ તે ગુરુની પ્રાપ્તિસાર ધનનો ત્યાગ કન્યો છે એથી એવા જે ત્યાગ છે તે પણ, ગુરુને જ અર્પણ કહેવાય છે.

અને જો ગુરુ ગૃહસ્થ હોય તો તેમને સમગ્ર ચઢાવી દે એ વીજા પ્રકારનું ધનઅર્પણ કહેવાય છે

એમા કોઈ શકા કરે છે જે, બ્રહ્મવિદ્યાના આચાર્ય, ગૃહસ્થ નથી હતા, તે શકા થને નહિ. કેમકે, યાશ્વલ્ક્ય અને હદાલકથી આદિ લઈને બ્રહ્મવિદ્યાના આચાર્ય ગૃહસ્થ જ વેદવિપે બહુ સામલ્લવામાં આવે છે, એથી ગૃહસ્થ પણ આચાર્ય સમવે છે

૧૦૫. અથ ઘાણીઅર્પણવિપે.

૫૬

માલે ગુણગણ ગુરુના, ઘાણી શુદ્ધ,
દાપ ન કદા અર્પણ કરે પ્રતુદ્ધ ૧૮

૧૦૬. શિષ્યનો ગુરુના સંવંધમાં વ્યવહાર.

સોરઠો

જો ઇચ્છે કલ્યાણ, તન મન ધન ઘણ એમ દે,
ઘસે થદુ ગુરુસ્થાન, મિશ્તાયી જીવન કરે. ૧૯.

ટીકા:—જે પુરુષ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છે તે પૂર્વ રીતિપ તનુ (શરીર) આદિ અર્પણ કરીને, ગુરુ જ્યાં હોય તે સ્થાનવિષે યા (ગુરુના) સમીપમાં વહુ કાલ પોતે વાસ કરે. અને પોતે મિત્રાધી 'જીવન' નામ પ્રાણ ધારણ કરે. ૧૯.

૧૦૭. ચોપાદ.

તે મિત્રા ધરી દૈશિક આગે. વહી નિજ ભોજનને નહિ માગે, જો ગુરુ દે તો જાઠર ધરે, નહિ, ઘીજે દિન વૃત્તિ સ્મરે. ૨૦.

ટીકા:—જે મિત્રાનું અન્ન શિષ્ય લાવે તે પોતે જ ભોજન ન કરી લે, કિન્તુ દૈશિક જે ગુરુ છે તેના આગળ ધરી દે. અને ગુરુના આગળ મિત્રા ધરીને પોતાના ભોજનને ગુરુથી માગે નહિ. અને એક દિનમાં ઘીજી ચાર ગ્રામમાં પણ મિત્રા માગે નહિ. કિન્તુ ગુરુ જો કૃપા કરી દે તો ભોજન કરે અને ગુરુ જો શિષ્યની થદ્ધાની પરીક્ષાના નિમિત્ત ન દે તો ઘીજે દિને 'વૃત્તિ' જે મિત્રા તેને સંભારે. ૨૦.

૩૬૦.

વહી ગુરુના આગળ ધરે, મિત્રા શિષ્ય સુજાણ;

ન નિર્વેદ જીવમાં કરે, જો ઇચ્છે કલ્યાણ. ૨૧.

ટીકા:—'નિર્વેદ' નામ મ્હાનિ(વેદ)નું છે. અન્ય અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૦૮. ચોપાદ.

શ્રમ કરતાં જ્યાં અવસર પેછે, મુણપ્રસન્ન ગુરુ સન્મુખ લેછે.

વે કર જોડી વિનતિ કરે, ગુરુ આજ્ઞાથી પ્રશ્ન ઉચ્ચરે. ૨૨.

ટીકા—૫ રીતિનો વ્યવહાર કરતાં જ્યારે ગુરુનો અવ-કાશ દેશે, અને પ્રસન્નમુખથી ગુરુ જ્યારે પોતાના સન્મુખ જુવે, ત્યારે હસ્ત જોડીને ગુરુની સ્તુતિ કરે. અને વિનતિ કરે,—

૧ ૫ રીતિ શ્રદ્ધાચારી યા ત્યાગી શિષ્યની છે, શ્રદ્ધાચારી નથી.

‘હે ભગવન્ ! હું પૂછવા ઇચ્છુ છું.’ ત્યારે ગુરુ આજ્ઞા કરે તો પ્રશ્ન કર.

અને કદાચિત્ જન્માન્તરનાં ઉત્તમ કર્મથી ગુરુ કૃપા કરીને, તનુઅર્પણ આદિ સેવા વિના જ શિષ્યને ઉપદેશ કરી દે, તો વિશુદ્ધ અધિકારીનું કલ્યાણ થઈ જાય છે. કેમકે, ગુરુ-સેવાનાં વે ફલ છે.—પ્રક તો ગુરુની પ્રસન્નતા અને વીરું અંતઃ-કરણની શુદ્ધિ, તે થેણ તેને સિદ્ધ હોય છે. ૨૨.

દુહો.

તનુ મન ધન ઘચ અર્પિને, ચિત્ત દઈ જે સેવાય,

સકલરૂપ તે આપ છે, દાદુ સદા સહાય. ૨૩.

॥ इति श्रीविचारसागरे गुरुशिष्यलक्षण-गुरुभक्तिफलप्रकार-
निरूपणं नाम तृतीयस्तरंगः समाप्तः ३.

અથ શ્રીવિચારસાગરસ્ય ચતુર્થતરંગપ્રારંભઃ.

અથ ઉત્તમાધિકારી-ઉપદેશનિરૂપણમ્
(શુભસંતતિ નામે રાજા તથા તેના ત્રિપુત્રની ગાથા.)

૧૦૯. દુહા.

ગુહ-શિષ્ય-સંવાદની, ગાથો કહું નવીન,
જે પેલી જિજ્ઞાસુ જન, થાય વિચારપ્રવીણ.

૨.

૬૮. વેદાન્તજ્ઞાનના અધિકારીતુંલક્ષણ આ છે:-જેણે આ જન્મમાં વા જન્માન્તરમાં વિધિયત્ અધીત વેદ-વેદાન્તત્ત્વેસરી આપાતતઃ (યથાર્થરહસ્ય જાણ્યા વિના) અસ્થિલ વેદના અર્થને જાણ્યા છે, કામ્ય-નિષદ્ધ(કર્મ) ધર્મનપુર સર (શુદ્ધિની શુદ્ધિ છે પરમ પ્રયોજન જેનું એવાં) નિત્ય નૈમિત્તિક પ્રાયશ્ચિત્ત (કર્મ) અને (ચિત્તૈકાગ્ર્ય છે પ્રયોજન જેનું એવી) ઉપાસના ઇઓના અનુગ્રાનેકરી નિશ્ચિલ કલ્મષતા (મલિનતા-પાર) ચપેલી તેણેકરી નિતાન્ત (અત્યંત) નિર્મલ સ્વાન્ત (અન્તઃકરણ) છે જેનું એથો સાધનચતુષ્ટયસમ્પન્ન પ્રમાતા (અન્તઃકરણપ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય) તે 'અધિકારી.'

ઉત્તમ-મધ્યમ-અધમ ભેદેકરી અધિકારી ત્રિવિધ હોય છે:-

'ઉત્તમ અધિકારી' વિશુદ્ધસત્ત્વસમાહિતચેતા હોય છે. તેને વેદાન્તશ્રવણમાત્ર એ જ જ્ઞાનનો ઉપાય (સાધન) છે. અને વિધાનેકરી વિહિતસર્વકર્મત્યાગપૂર્વક નિરાકારબ્રહ્મજ્ઞાનમાં તેનો અધિકાર છે.

'મધ્યમ અધિકારી' વિવેકવૈરાગ્યસમ્પન્ન પણ રજોગુણના લેશની અવૃત્તિએકરી વિશ્લિષ્ટચેતા હોય છે. તે સદૃશ જ ચિત્તના એકાગ્રચ્ચને પામે નહિ. તેને અષ્ટાંગ યોગ એ જ્ઞાનનું સાધન છે. અને વિહિતવર્ણાશ્રમાદિકર્મકરણપૂર્વક સોપાધિક બ્રહ્મોપાસનમાં તેનો અધિકાર છે.

'અધમ અધિકારી' પ્રવલ્તર-દુરિતપ્રતિવદ્-ચિત્તવાન, ઔત્સુક્યમાત્રેકરી પ્રવૃત્ત, પણ જેની જિજ્ઞાસા અપ્રતિષ્ઠિતા હોય છે, તેને જિજ્ઞાસાની પ્રતિશ્ઠાઅર્થે વર્ણાશ્રમધર્મ, અને તેણેકરી વિશુદ્ધ ચપેલાને દાનધર્માદિક, જ્ઞાનનિમિત્ત ઉપાય છે. (તેણેકરી જ્ઞાનપ્રતિબંધક મિથ્યા તર્કોનું શમન થઈ જ્ઞાનાધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.) અને વર્ણાશ્રમવિહિતકર્મવિધાનપૂર્વક સાકારબ્રહ્મોપાસનમાં તેનો અધિકાર છે. એપ્રમાણે સૂત્રસંહિતાના જ્ઞાનયોગસહગત દ્વિતીય અધ્યાયની ટીકામાં વિદ્યારણ્ય-મુનિએ કયુ છે સ્વાધી અને અન્યસ્થલથી અત્ર સંગ્રહીત છે.

આ વિચારસાગરમાં તત્ત્વદષ્ટિ ઉત્તમઅધિકારી છે, અદૃષ્ટિ મધ્યમઅધિકારી છે, અને તર્કદષ્ટિ અધમઅધિકારી છે.

૬૯. પુરાણાદિ પ્રાચીન ગ્રંથમાં કયેલી નહીં એવી, ગુહશિષ્યના સંવાદની, યોધની મુગમતાસારુ, સ્વશુદ્ધિકલ્પિત નવીન કથા.

ત્રિસહોદર* સંતાન શુભ, ચક્રવર્તિના વાલ;
શુભસંતતિ પિતુને નમે, સ્વર્ગ-પૃથ્વી-પાતાલ.
ઘ્રણે વાલકનાં નામ.

૨.

एक तत्त्वदृष्टि, बीजो तेनुं नाम अदृष्टि,
तर्कदृष्टि पलों ते बीजो, उत्तम मध्य कनिष्ठ.

૩.

चोपाई.

વાલકાલ સહુ खेले खोयो, तिरुण पामों पळीं मदन घगोव्यो।
धारि नारो गृह मारप्रकाशी, भोग लीधा त्रिणे सुखराशी. ४.

૧૧૦. દુશ.

स्वर्ग भूमि पातालना, भोगवी सर्व सुसमाज;
शुभसंतति निज तेजबल, करे राजनां काज.
एक समय ते तातने, उपज्यो हृदे विचार;
आत्मा सुखरूप आज, तेथी भिन्न असार.
ए कारण तजो राज आ, जाणुं आत्मसुरूप;
स्वर्ग-भूमि-पातालना, त्रिपुत्रने करी भूप.

૫.

૬.

૭.

શુભસંતતિ(રાજા)ए एवो विचार कन्यो. पळी मंत्रीने
સંજ્ઞા કરીને પોતાના ઘ્રણે પ્રવીણ પુત્રોને એકાન્ત દેશમાં
(પોતાની) સમીપ ઘોલાવ્યા; અને પોતાના વિરાગનાં ઘચન
સંભળાવ્યાં. (૮). ઘઠી કહ્યું કે:-આ રાજ્યને તમે સંમાળો. એક
પાતાલ પ્રતિ અને એક સ્વર્ગ પ્રતિ સિધાવો; અને ભૂમિ(પૃથ્વી)નો
સ્વામી થઈ એક કાશીમાં ઘસો-જ્યાં અંતર્યામી શિવ
રહે છે, (૯.) અને જ્યાં મરતી વેલા શિવનો ઉપદેશ સાંભ-

* एक उदरना-एक माताना. † शुभानीने.

‡ काम. § भोगनी सामग्री. ¶ जेने जन्म नहीं एवो

ઢીને અનાયાસે તે શિવના લોકમાં પ્રવેશે છે, અને ત્યાં ઉત્તર-વાહિની ગંગાનું અંગ જાણે કીર્તિ પ્રકાશતી હોય તેમ, અધિક પ્રકાશે છે. (૧૦). તમે ઘણે ય રીતિય મિત્ર રાજ કરો અને પાંતપોતાના દેશને પાઢો. વિમાય વિના ભૂમિસાર ભ્રાતાઓનો ક્લેશ થાય છે, (માટે હું તમને ચહેંચી આપું છું.) (૧૧). અથે હું તે સર્વ રાજસમાજને અસાર અને દુઃખરૂપ હૃદયમાં જાળીને ત્યજું છું. ઘોજા લોકો તો પોતાના દુઃખથી દુઃખી છે, ધણ મેં (રાજા) તો સર્વ જગત્નો અપાર ક્લેશ ભોગવ્યો છે. જે ભગવાન- (પૈશ્વર્યવાન) માં પ્રધાન સતે અજ્ઞાની છે તે સર્વજન દરિદ્રી-ઓના સમાન છે. (અર્થાત્ અન્તરમાં દુઃખી છે). ધર્વા કારણોને હૃદયમાં વિચારીને જગત્ના ભગને (પૈશ્વર્યને) ત્યાગીને સુખાલા નિજરૂપને જાણું. (૧૨).

૧૧૧. ધમ અનેક યાત્ર્યો (શુભસંતતિ) પિતા) કહ્યાં. તેઓને સુયુદ્ધિના નિધાન ઘણે ભ્રાતા) સાંભળ્યાં અને ધકાન્ત વેશી અપાર વિચારીને પછી તે સુજાણ (ભ્રાતા) પાંતપોતામાં કહે છે કે, - 'આ દુઃખનું મૂલ (રાજ) સમાજ આપણને દર્શને (રાજા) 'પોતે વ્રહ્મસમાન થયા ઇચ્છે છે. (ધણ) ચતુર અને ઘુદ્ધિના 'સાગર તે જન છે, જે દુઃખનો આકર જે જગત્ તેને ત્યજે.' (૧૩).

૧૨ 'ધથી દુઃખનું મૂલ આ રાજ્ય ત્યજીને પોતાનું 'કાર્ય કરો.' ધમ વિચાર કરીને ભ્રાતાઓનો સમાજ શુદ્ધી નીકળ્યો. (૧૪). હૃદયમાં મોક્ષની કામના ધારીને ઘણે જણ સદ્-શુદ્ધને ધોળતા ચાલ્યા; અને તાતનું (પિતાનું) 'શુભસંતતિ' ધ નામ અર્થસહિત કન્યું. (અર્થાત્ પોતે સારા થયા તેથી શુભ (સારી) છે સંતતિ (વ્રજા) જેની ધવા અર્થવાળું પિતાનું નામ જ 'શુભસંતતિ' હતું તે સરેસરા અર્થસહિત કન્યું.) (૧૫).

વહુ દેશમાં ધોળતાં ધોળતાં ગંગાતીરે (તેઓ આવ્યા ત્યાં)

પ્રકાન્તમાં, પલ્લવશાખાપ્રકરી સઘન તરુનું વૈન હતું, તેમાં (૧૬) વટવૃક્ષની શાખા તલે મદ્રામુદ્રા ધારીને ત્રિગુણને ત્યાગીને

૭૦. નવાં પત્રયુક્ત શારદાઓપ્રકરી વિસ્તારવાળાં વૃક્ષોનું 'વન' નામ વૃક્ષ-સમુદાયવાલું અરણ્ય.

૭૧. એ વિચાર દક્ષિણામૂર્તિનો પ્રસંગ મનમાં ધારીને ગ્રંથકારે લખેલો છે. એની આલેખ્યાયિકા આવી છે:—

સનકાદિક મુનિઓ જ્ઞાનાર્થે, અનુક્રમે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવના સમીપ ગયા, પરંતુ તેમને પ્રવૃત્તિમાન જોઈ થયેચ્છ થદાનો અભાવ રહ્યો. સનકાદિક યોગ્ય અધિકારી હતા તેથી તેમના વચ્ચાણાર્થે દક્ષિણામૂર્તિરૂપ દર્શન તેમને થયું.

'દક્ષિણા' નામ દક્ષિણદિશામિમુક્તા છે, વા અનુકૂળા છે, 'મૂર્તિ' નામ પ્રતિમા જેની, પદ્માસને બેઠેલા; (દ્વિમુજની માવના હોય તો) વામહસ્તમાં મુક્તક; અને દક્ષિણ હસ્તમાં અંગુઠ અને તર્જનીનો સંયોગ કરી, મધ્યમાદિ ત્રિઅંગુલિકા મિત્ર રાજતાં ચર્તી મદ્રામુદ્રા, તેને ધારણ કરી સ્વરૂપાવસ્થાનમાં સ્થિત; (અને ચતુર્મુજની માવના હોય તો) તૃતીય હસ્તમાં જપમાલા; અને ચતુર્થ હસ્તમાં અમૃતકલશ, વા અમૃતદાન છે જેના એવા શાન્ત સદાશિવ મહાદેવ. એ સંજ્ઞાનો ભાવાર્થ આ છે:—પુસ્તક એમ સૂચવે છે કે,—અધિકારીએ અધ્યયન, ધ્યયન, મનન, નિદિશ્યાસન કરવું. મદ્રામુદ્રા—જે પૂર્ણમુદ્રા, જ્ઞાનમુદ્રા, તર્કમુદ્રા, લોપામુદ્રા, વા મૌનવ્યાખ્યાન પણ કહેવાય છે,—તે એમ સૂચવે છે કે,—પરમાત્મા અને જી. યાત્રા એક છે અને ત્રિગુણાત્મ-માયા અધ્યસ્ત અને મિત્ર છે. જપમાલા એમ સૂચવે છે કે,—આત્મચિન્તન ચારંચાર કરવું. અમૃતકલશ વા અમૃતદાન એમ સૂચવે છે કે,—સદ્ધિદાનન્દસાધાત્કારે કરી અમૃતરૂપ અમૃતની પ્રાપ્તિ.

એવા દક્ષિણામૂર્તિ યુવા ગુરુનાં સનકાદિક શૃદ્ધ શિષ્યોને દર્શન થતાં જ યોગ્ય અધિકારી હોવાથી માત્ર મૌન વ્યાખ્યાનથી જ સંજ્ઞા ઊઠત થઈ જઈ સર્વાપદ્ધતિ-સિદ્ધ—નિષ્પ્રતિયોગિક—નિત્યપ્રાપ્ત—બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ તે શિષ્યો કૃતકૃત્ય થયા

ચિત્રં ઘટતરોમૂલે વૃદ્ધાઃ શિષ્યા ગુરુર્યુવા ।

ગુરોસ્તુ મૌનવ્યાખ્યાનં શિષ્યાસ્તુ હિત્તસંજ્ઞયાઃ ॥

મગવાન શરણાચાર્યપ્રણીત 'દક્ષિણામૂર્તિ' સ્તોત્ર છે, તે ઉપર વાર્તિકકાર સુરેશ્વરચાર્યનો 'માનસોજ્ઞાસ' નામે વાર્તિકપ્રબંધ છે. તે ઉપર રામતીર્થની 'માનસોજ્ઞાસવૃત્તાન્તવિલાસ' નામે વ્યાખ્યા છે. તેના આરંભમાં દક્ષિણામૂર્તિધ્યાનનો આ શ્લોક છે:—

પ્રોઘચ્છાસમહાઘટદ્રુમતલે યોગામનસ્થં પ્રમું

પ્રત્યક્તત્ત્વયુધ્ધુભુત્સુભિઃ પ્રતિદિશં પ્રોઘીદ્યમાણાનનં ।

જીવ ગ્રહણની એકતાને ઉપદેશતા એક સંત વેદા હતા. (૧૭). ત્યાં દોષરહિત એકાગ્રચિત્તવાળો પરિવારરૂપ શિષ્યસંઘ દેશિકના ઉપદેશને જાણીને હૃદયમાં ચારે પાસ વિચાર કરે છે. (૧૮). જાણે કૈલાસમાં સનઠાદિકને શંભુ (મહાદેવ) ઉપદેશ કરે છે તે(સંત)ને દેવી તેને શરણ (સ્થક) જાણી પ્રથમ દંડવત્ પ્રણામ કરી (૧૯), પછી શિષ્યરીતિને અનુસાર છ માસ સુધી ત્યાં યાસ કન્યો, અને હૃદયમાં મોક્ષની કામના ધરીને તેમણે ગ્રંથે ગુરુની અધિક સેવા કરી. (૨૦). ત્યારે શ્રીગુરુપ્રસન્ન થઈને મૃદુવાણીવદે તેઓ પૂછાયા કે:-હિ તાત ! તમે ગ્રંથે શા કારણથી અહિંયાં વસો છો અને (પરસ્પર) કોણ છો, અને કોના (પુત્ર) છો (૨૧). ત્યારે પોતાના અનુજની સંજ્ઞાને હૃદયમાં સમજી તત્ત્વદષ્ટિ, ઉભય કર જોડીને, પોતાના અભિપ્રાયનાં વચન કહે છે. (૨૨).

મુદ્રાં તર્કમયીં વધાનમમલં કર્પૂરગૌરં શિવં
હ્રદ્યન્તઃ કલયે સ્ફુરન્તમનિશં શ્રીદક્ષિણામૂર્તિઃ ॥

અર્થ:-વિસ્તૃતશાસાવાળા મહાવ્રત(વ્રહ્મ)ના વૃક્ષતલે યોગાસને વિરાજેલા, જેમોતુ મુક્ત, પ્રત્યક્તત્ત્વ(અન્તરઆત્મા)ને જાણવા ઇચ્છતા(મુમુક્ષુઓ)વધકરી સર્વ દિશામાં ઉચ્ચ દષ્ટિએ જોયાવ છે, જેઓ તર્કમયી મુદ્રાને ધારણ કરી છે, અને જેઓ સર્વદા સ્ફુરિ (પ્રકાશી) રહ્યા છે, એવા કર્પૂરગૌર, અમલ, શોભાયમાન પ્રમુદ દક્ષિણામૂર્તિ શિવને હું હૃદયમધ્યે ધારણ કરું છું જાણું છું.

વટવિટપસમીપે ભૂમિમાને નિવર્ણં
સકલમુનિજનાના જ્ઞાનદાતારમારાત્ ।
ત્રિભુવનગુરુરૂપં દક્ષિણામૂર્તિદેવં
જનનમરણદુઃસ્રવ્યેદદદશં નમામિ ॥

એવા અનેક શ્લોકો દક્ષિણામૂર્તિમહાદેવના પ્યાનાર્થે પ્રચલિત છે.

૭૨. વિષયમોગોની અધિકતાથી દશ દોષ કહ્યા છે. ચોરી, વ્યમિચાર, દિંસા એ ત્રણ શરીરના દોષ છે, નિંદા, અવૃત્ત, કઠોરતા અને યાચાલતા એ ચાર વાણીના દોષ છે, તૃષ્ણા, ચિન્તા, બુદ્ધિમંદતા, એ ત્રણ મનના દોષ છે. એ દશ દોષોથી રહિત.

તત્ત્વદષ્ટિરૂવાચ.

હરો.

ભગવન્ ! પ્રણ મ્રાતા અમે, શુભસંતતિસંતાન;
 મર્મ જાણવા ઇચ્છિયે, દીન, નવીન, અજાણ, ૨૩.
 જો આજ્ઞા મહારાજની, થડ્યે પૂંછી પ્રવીણ;
 આપ દયાનિધિ કલ્પતરુ, અમ અતિ હુંઃખિત અધીન. ૨૪.

શ્રીગુરુરૂવાચ.

સોરઠો.

જે પૂછો તમ તે જ, શિષ્ય શુણો મમ વાત ફહું;
 પામો કુશલ મને જ, સંશય કોઈ નહિ રહે. ૨૫.

હરો.

ગુરુની દેહી દયાલુતા, થયું શિષ્યચિત્તે ચેન,
 કાર્ય સિદ્ધ નિજ માની મન, ભાષે સવિનય વેળ. ૨૬.

૧૧૪. તત્ત્વદષ્ટિરૂવાચ.

ઘોષાર્.

મો ભગવન્ ! તમ કૃપાનિધાન, છો સર્વજ્ઞ મહેશ સમાન,
 કંઈ ન જાણિયે, અમ અજાણમતિ, માનિયે મય જન્માદિ સંસ્કૃતિ. ૨૭.
 કર્મ-ઉપાસન ભારે કીધાં અન્ય અધિક જગપાશો લીધા;
 આપ ઉપાય કહો ગુરુ દેવ જ, જેથી થાય મવદુઃખનો છેદ જ. ૨૮.
 પુનઃ ઇચ્છિયે પરમાનંદ, તેનો ઉપાય કહો સ્વચંદ.
 તાત ! કૃપા કરી કહેશો જ્યારે, થશે કુશલતા અમને ત્યારે. ૨૯.

ટીકા:—હે ભગવન્ ! આપ કૃપાનિધાન છો, અને સદા-
 શિવના સમાન આપ સર્વજ્ઞ છો. અને હે ભગવન્ ! જન્મમરણ-
 થી આદિ લઈને જે દુઃખરૂપ સંસાર છે, તેથી અમે ડગ્યા
 છિયે; તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય આપ કહો; અને પરમાનંદની
 પ્રાપ્તિનો ઉપાય કહો. અને હે ગુરો ! (પૂર્વે સકામ) ઉપાસના

અને કર્મનાં અનન્ત અનુવાન પણ કન્યાં, પરંતુ તેમનાથી અમને વાંચ્છિત (મોક્ષરૂપ) ફલ પ્રાપ્ત થયું નહિ, અને તેમનાથી ઉલટો સંસાર વધતો ગયો. યથી અન્ય ઉપાય આપ થતાવો; જે કરીને અમે હેંતાર્થ થાયે. ૨૯.

ગ્રંથકારવચન.

૧૧૫ ટો.

શિષ્ય મોક્ષકામી લણી, તેનું સાધન જ્ઞાન;

વેદુક્ત સદ્ગુરુ કહે, જીવ ગ્રહભિદ્ ભાન. ૩૦

ટીકા:-દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિને 'મોક્ષ' કહે છે; તેની કામના શિષ્યના હૃદયમાં દેખીને, તેનું સાધન જે વેદોક્ત જ્ઞાન છે, તે (ગુરુ) કહેતા હવા. યદ્યપિ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અનેક શાસ્ત્રવિષે ભિન્ન ભિન્ન યર્ણવ્ કન્યું છે, તથાપિ જીવગ્રહનો 'ભિદ' નામ ભેદ, તેને દૂર કરવાવાળું જે જ્ઞાન છે, તે જ વેદમાં મોક્ષનું સાધન કહ્યું છે, યથી તે (જ્ઞાનને) જ કહે છે.-

શ્રીગુરુવાચ.

ટો.

પરમાનંદ મિલાપ તું, જે શિષ્ય ચહે સુજાન;

જન્માદિક હું. રનાશ થણી, આન્તિજન્ય તે માન. ૩૧.

પરમાનંદ સ્વરૂપ તું, નહિ તુંમાં હું. લ લેશ,

અજ અવિનાશી ગ્રહ ચિત્, રહે આળ મન ક્લેશ. ૩૨.

ટીકા:-હે શિષ્ય ! પરમાનંદની પ્રાપ્તિવિષે અને જન્મ-મરણથી આદિ લઈને જે દુઃખરૂપ સંસાર છે, તેની નિવૃત્તિવિષે જે તને શ્ચ્છા થઈ છે, તે શ્ચ્છાની ઉત્પત્તિ આન્તિપ કરી થઈ છે, યમ તું જાણ. કેમકે, તું આપ પરમ આનંદ-

સ્વરૂપ છે. યથી તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા વને નહિ. જે વસ્તુ અપ્રાપ્ત હોય તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા વને છે. અને પોતાનું જે સ્વરૂપ છે, તે સદા પ્રાપ્ત છે, તેની પ્રાપ્તિવિષે જે ઇચ્છા તે ભ્રાન્તિ વિના વને નહિ. અને જન્મથી આદિ લઈને જે સંસાર છે, તે જો કદાચિત્ હોય, તો તેની નિવૃત્તિવિષે ઇચ્છા વને તે જન્માદિક સંસારનો લેશ પણ તારાવિષે છે નહિ. યથી ન થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિવિષે પણ ઇચ્છા ભ્રાન્તિ વિના વને નહિ. અને હે શિષ્ય ! જન્મ અને નાશથી રહિત જે ચેતનરૂપ બ્રહ્મ છે, તે તું છે. યથી પોતાના હૃદયવિષે જન્માદિક શ્વેદ ન માન. ૩૨.

૧૧૬. તત્ત્વદષ્ટિરુચાચ-

કહો.

થાય વિષયસંગભાન યમ, જો હું આનંદરૂપ ?

પનું ઉત્તર થાય કહાં, શ્રીગુરુ મુનિવરભૂષ. ૩૩.

ટીકા.—હે ભગવન્ ! જો મારો આત્મા આનંદરૂપ હોય તો, વિષયના સંબંધથી આત્માવિષે આનંદનું ભાન ન થવું જોઈયે. યથી આત્મા આનંદરૂપ નથી, કિન્તુ વિષયના સંબંધથી આત્માવિષે આનંદ થાય છે. ૩૩.

૧૧૭ શ્રીગુરુસ્વાન.

(આત્મા જ આનંદરૂપ છે, વિષયમાં આનંદ નથી, તે વિષે)

ચોપાઈ.

આત્માવિમુક્તબુદ્ધિ જન જે છે, વિષયેચ્છા તેને થાયેછે,

તેથી બુદ્ધિ ચંચલ થઈ જાય, સુષામાસહાનિ ત્યાં થાય. ૩૪

પામે દૃષ્ટ પદાર્થ જિહારે, મતિવિશ્લેષ નાસે ક્ષણ ત્યારે,

(થાય) આનંદ પ્રતિયિશ્વ મતિમાં, પુનઃ ચિહ્નંબંન ઇચ્છા ક્ષણમાં.

૭૪. આનંદના પ્રતિચિહ્નને ટાંકી યા અનુકરણ કરી તેને દૂર કરનારી.

તેથી સ્થિરતાદાનિ થાય જ, નાશક આનન્દ પ્રતિર્વિવ જ; વિષયસંગ આનંદ હમ હોય, એ ગુણ વિના ન જાણે કોય. ૩૬.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! આત્માથી વિમુક્ત છે બુદ્ધિ જેની ધર્મો જે પુરુષ, તેને વિષયની ઇચ્છા થાય છે. [આ સ્થાનમાં જે ભોગનું સાધન હોય તે વિષય કહેવાય છે; એ(વિષયશબ્દ)-થી ધનપુત્રાદિકનું પણ ગ્રહણ કરી લેવું.] તે વિષયની ઇચ્છાથી બુદ્ધિ ચંચલા રહે છે. તે ચંચલબુદ્ધિમાં આત્મસ્વરૂપ આનંદનો 'આભાસ' નામ પ્રતિર્વિવ થતું નથી, અને જે વિષયની ઇચ્છા થઈ હોય, તે વિષય અને પ્રાપ્ત થઈ જાય, ત્યારે એ પુરુષની બુદ્ધિ ક્ષણમાત્ર સ્થિતા થઈને બુદ્ધિની વૃત્તિ અંતર્મુક્ત થાય છે. તે અંતર્મુક્તવૃત્તિવિષે આત્માનું સ્વરૂપ જે આનંદ તેનું પ્રતિર્વિવ થાય છે. તે આત્મસ્વરૂપ આનંદના પ્રતિર્વિવને અનુભવ કરીને પુરુષને ભ્રાન્તિ થાય છે જે:-મને વિષયથી આનંદનો લાભ થયો છે, પરંતુ વિષયમાં આનંદ છે નહિ.

જો કદાચિત્ વિષયમાં આનંદ હોય, તો એક વિષયથી છુત્ત જે પુરુષ, તેને ડ્યારે વીજા વિષયની ઇચ્છા થાય, ત્યારે પણ પ્રથમ વિષયથી આનંદ થવો જોઈએ; તે તો થતો નથી.

અને અમારી રીતિએ સ્વરૂપ-આનંદનું તો (ચંચલબુદ્ધિમાં) ભાન વને નહિ; કેમકે, જે વીજા વિષયની ઇચ્છાએ કરીને બુદ્ધિ ચંચલા છે, તેનાવિષે પ્રતિર્વિવ વને નહિ.

કિંવા:—જો વિષયમાં જ આનંદ હોય તો જે પુરુષનો પ્રિય પુત્ર અથવા અન્ય કોઈ અત્યંત પ્રિય, જો અકસ્માત્ વહુકાલ

૭૫. જેમાં પ્રતિર્વિવ પડે છે એજુ દર્પણ, પાણી, આદિ રામે તે તેમાં પ્રતિર્વિવ પાડ્યું હોય તો એ સ્થિતિ અવશ્ય જોઈએ. એક સ્થિરતા અને વીજા નિર્મલતા. જો દર્પણ આદિ વહુ હાલતું હોય અથવા તે ઉપર મેલ પડ્યો હોય તો તેમાં મુલ, દેસાઈ નહિ. તેમ ચંચલા અને મલિના, કિંવા ધોર અને મૂઢ, કિંવા રાજસી અને તામસી બુદ્ધિમાં આત્માના આનંદનું પ્રતિર્વિવ થાય નહિ.

પછી મિલી જાય, ત્યારે તેને દેખતાં જ પ્રથમ જે આનંદ થાય, તે આનંદ ફરી સદા ચતો નથી; તે સદૈવ થવો જોઈયે. કારણ કે આનંદનો હેતુ જે પુરુષ છે, તે તેની સમોપ છે.

અને અમારી રીતિપ તો પ્રથમ જ આનંદ વને છે, સદા વને નહિ. કેમકે, ફર્યાર પ્રિયને દેહીને વૃત્તિ સ્થિતા થાય છે, પછી વૃત્તિ અન્ય પદાર્થમાં લાગી જાય છે, ઘથી ચંચલા છે. (અને ચંચલવૃત્તિમાં આનંદનું પ્રતિર્ષિવ પહે નહિ.) ઘથી પદાર્થમાં આનંદ નથી.

· કિંવા:-જો વિપયમાં આનંદ હોય તો સમાધિકાલવિયે જે યોગાનંદનું ભાન થાય છે તે ન થવું જોઈયે, કેમકે સમાધિમાં કશા વિપયનો સંવંધ છે નહિ.

કિંવા:-જો વિપયમાં જ આનંદ હોય તો સુપુત્તિમાં આનંદનું ભાન નહિ થવું જોઈયે; કેમકે સુપુત્તિવિયે પણ કોઈ વિપયનો સંવંધ છે નહિ. ઘથી વિપયમાં આનંદ નથી, કિન્તુ આત્મસ્વરૂપ આનંદ સર્વત્ર ભાન થાય છે, પટલા જ સાથ વેદમાં લખ્યું છે કે:-“આત્મસ્વરૂપ આનંદને લઈને સર્વ આનંદ-ઘાલાં થાય છે.”

હો.

થાય વિપયસંગથી પ્રકટ, આત્મા આનંદરૂપ;

શિષ્ય શુણાવ્યો મેં તને, ઇ સિદ્ધાન્ત અનૂપ.

૩૭.

હોરો.

તે તું મજને માય, જે ઘમાં શંકા રહી;

નિજ મતિમાં મા રાખ, હું તેનો ઉત્તર કહું.

૩૮.

(ઉપર પ્રમાણે આત્મવિમુક્ષ અજ્ઞાનીની રીતિ કહી. જ્ઞાની જનને આનંદ કેદ રીતિપ થાય છે, ઇ શિષ્ય પૂછે છે.)

૧૧૮. તત્ત્વદષ્ટિરુચાચ.

ચોપાદ.

.હે ભગવન્ ! તમ દીનદયાલ, ટાઢ્યો મમ સંશય તત્કાલ,
 પમાં કરંક રહી આશંકા, તે ફહું હવે થાય નર્વકા. ૩૯.
 આત્મવિમુલ-બુદ્ધિ અજ્ઞાની, તેની સર્વ પ રીતિ વલાણી,
 જ્ઞાનીજનનો કહો વિચાર, કો ન આપસમ અન્ય ઉદાર. ૪૦.

ટીકા:-હે ભગવન્ ! વિષયના સંબંધથી આત્માનંદના
 માનની જે રીતિ આપે પૂર્વે કહી, તે અજ્ઞાની પુરુષની કહી, અને
 જ્ઞાનીની કહી નહિ. કેમકે આત્માથી વિમુક્તા છે બુદ્ધિ જેની
 તેનું નામ આપે લીધું છે. તે આત્માથી વિમુક્તા બુદ્ધિ અજ્ઞા-
 નીની હોય છે, જ્ઞાનીની નહિ. યથી આપ હવે જ્ઞાનીનો વિચાર
 કહો જે, જ્ઞાનવાનને વિષયની ઇચ્છા અને તેના સંબંધથી, પૂર્વ
 રીતિપકરી, સુપ્તનું માન થાય છે અથવા નહિ. પ યાર્તા
 આપ કહો. ૪૦.

૧૧૯. શ્રીગુરુચાચ.

(દ્વિવિધ આત્મવિમુલ. જ્ઞાનીના આનંદની રીતિ.)

૩૦.

શિષ્ય ! એક શુણ યાત મમ, સાવધાન મન કાન;
 આત્મવિમુલ ને દ્વિવિધ છે, અજ્ઞાની ડને સુજાન. ૪૧.
 થાય કદા વ્યયહારમાં, વિસ્મૃત જ્ઞાની સંત;
 અજ્ઞાની વિમુલ જ રહે, જાણ તું પ સિદ્ધાન્ત. ૪૨.

ટીકા:-હે શિષ્ય ! તું ચિત્તને અને ધ્યયને સાવધાન
 કરીને સાંભલ. પૂર્વે અમે જે આત્મવિમુલ કહ્યો છે, તે આત્મ
 વિમુલ અજ્ઞાની જ નથી હતો. કિન્તુ જ્ઞાનવાનની પણ બુદ્ધિ
 જ્યારે વ્યયહારમાં આવી જાય ત્યારે ને તત્ત્વને ભૂલી જાય છે,

૭૬. જ્ઞાનીના વિસ્મરણથી આમે પ્રભાર છે કે:-જેમ જ્યારે જાગ્રદાકારશક્તિ
 હોય ત્યારે સ્વપ્નાકારશક્તિ હોય નહિ. અને જ્યારે સ્વપ્નાકારશક્તિ હોય ત્યારે જાગ્રદા-

તે કાલવિપે જ્ઞાનવાન્ પળ આત્મવિમુક્ત જ થાય છે. અને જ્ઞાનીની બુદ્ધિ જો સદા આત્માકાર જ રહે, તો ભોજનાદિક વ્યવહાર ન થાય, યથી આત્મવિમુક્તબુદ્ધિ (અજ્ઞાની અને જ્ઞાની) બંનેનો વને છે. અજ્ઞાનીની તો બુદ્ધિ સદા આત્મ-વિમુક્ત છે, અને જ્ઞાનીની બુદ્ધિ આત્મવિમુક્ત થાય તે કાલમાં જ્ઞાનીને પણ ઇચ્છા, અને વિષયના સંબંધથી આત્મસ્વરૂપ-આનંદ-નું ભાન, અજ્ઞાનીના સમાન છે; પરંતુ આટલો ભેદ છે:- વિષયના સંબંધથી જે આનંદનું ભાન થાય છે, તેને જ્ઞાની તો જાણે છે કે, જે આનંદ છે તે મારા સ્વરૂપથી અન્ય (મિત્ર) નથી, કિન્તુ તેનો જ આભાસ છે. યથી જ્ઞાનીને વિષયભોગમાં પણ સમાધિ જ છે. અને અજ્ઞાની નથી જાણતો જે મારું જ સ્વરૂપ આનંદ છે. પરંતુ (અજ્ઞાની અને જ્ઞાની) બંનેનો સ્વરૂપાનંદ છે. વિષયેકરી (આનંદ થાય છે યવી) કેવલ અજ્ઞાનીને ધ્રાન્તિ થાય છે.

૧૨૦. શિષ્ય ઉવાચ.

(તત્ત્વદષ્ટિ ગુહ્યને પૂછે છે કે:-જન્મમરણાદિક દુઃખ મારાવિપે નથી તો કોનાવિપે છે !)

શ્રીગણેશ.

હે પ્રભુ ! પરમાનંદ વલ્લાખ્યો, મમ રૂપ મેં પીછાળ્યું (જાણો); તેમાં નહિ ભવબંધન લેશ, તમે કહ્યો ચેલો આ ઉપદેશ. ૪૩.

કારવૃત્તિ હોય નહિ, તેમ જ્ઞાનવાન્ની બુદ્ધિ પણ જ્યારે આત્માકાર હોય ત્યારે અનાત્માકાર હોય નહિ, અને જ્યારે અનાત્માકાર હોય ત્યારે આત્માકાર હોય નહિ. યદ્યપિ એક અન્ત કરણવિષે એક કાલમાં મિત્રવિષયાકાર સામાન્ય-વિશેષરૂપ બે વૃત્તિઓ હોય છે, તથાપિ બંને વિશેષવૃત્તિઓ હોય નહિ. .. જ્ઞાનવાન્ની બુદ્ધિ જ્યારે પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહારમાં વિશેષ સંલગ્ના હોય ત્યારે (અજ્ઞાનીના સમાન લેણાય છે,) અને તેને તત્ત્વનું કંઈક વિસ્મરણ લેણાય છે. પરંતુ જ્યારે વ્યવહારથી ઉપરામ થાય ત્યારે તેને પરિપૂર્ણ સ્મરણ હોય છે. ૫. પી. પું

૭૭. વિષયના અનાદરપૂર્વક સ્વરૂપાનુસન્ધાન રહેતું હોય તો વિષયભોગમાં પણ મૌન સમાધિ મળાય છે. આ અર્થમાં અત્ર ‘સમાધિ’ શબ્દ છે.

૪ તરંગ.) આત્મામાં દુઃખ નથી તો પ્રતીત કેમ થાય છે ? ૨૧૭

પમાં આ શંકા મજ આવે, જેથી તવ વચન મન ન સુહાવે;
જો મુજમાં નહિ વંધ પ્રસારો, કહો કોણ તો આશ્રય ન્યારો. ૪૪.

ટીકા:—હે ભગવન્ ! આપે કહ્યું કે:—‘તું પરમાનંદસ્વ-
‘રૂપ છું.’ તે મેં સારા પ્રકારે જાણ્યું. અન્ય આપે કહ્યું કે.—
‘જન્મમરણથી આદિલઈને સંસારરૂપ દુઃખ તારાવિપે છે નહિ,
‘પથી તેની નિવૃત્તિ ઘને નહિ.’ ણનાવિપે મને શંકા છે, જો
જન્માદિક દુઃખ મારાવિપે નથી તો જેનામાં આ સંસાર છે,
પવો મારાથી ‘ન્યારો’ નામ (અન્ય) હ્રદો આશ્રય આપ કૃપા
કરીને ઘતાવો; કે જેનાવિપે સંસારદુઃખ જાણીને પોતાવિપે
માનું નહિ. ૪૪.

૧૨૧ શ્રીગુરુવાચ.

(ગુરુ ઉત્તર દે છે કે:—જન્માદિક દુઃખ કોઈનામાં નથી)

સોરઠો

શુણ શિષ્ય મમ ઘાળો, જેથી તવ શંકા મટે,

છે જગત્તની અતિદાનિ*, નહિ તુજ-મુજમાં, અન્યમાં. ૪૫.

અર્થ સ્પષ્ટ.

૧૨૨. તત્ત્વદષ્ટિરુવાચ.

(પ્રશ્ન:—દુઃખ કોઈનામાં નથી તો પ્રતીત કેમ થાય છે ?)

હ્રદો.

જો ભગવન્ કહી છે નહિ, જન્મ, મરણ, જગલેદ;

છે પ્રત્યક્ષ પ્રતીત ક્યમ, કહો આપ પ મેદ. ૪૬.

ટીકા—હે, ભગવન્ ! જો જન્મમરણથી આદિલઈને સંસાર-
દુઃખ મારેવિપે તથા અન્યવિપે કહી પણ છે નહિ, તો
પ્રત્યક્ષ પ્રતીત કેમ થાય છે ? જે ઘસ્તુ હોય નહિ તે પ્રતીત થાય
નહિ. જેમ ઘંધ્યાનો પુષ્પ અને આકાશવિપે પુષ્પ છે નહિ, તે

પ્રતીત થાય નહિ; તેમ સંસાર પણ ન હોય તો પ્રતીત ન થવો જોઈયે. અને જન્મથી આદિલઈને સંસાર પ્રતીત થાય છે, યથી 'જન્માદિક સંસારરૂપી દુઃખ છે નહિ,' એ કહેવું ઘટે નહિ. ૪૬.

૧૨૩. શ્રીગુરુત્વાચ.

(ઉત્તર-આત્માના અજ્ઞાનથી મિથ્યાપ્રતીતિ થાય છે.)

દ્વો.

આત્મરૂપઅજ્ઞાનથી, મિથ્યા થાય પ્રતીતિ;
જગત્, સ્વપ્ન, નભનીલતા, રજ્જુસર્પની રીતિ. ૪૭.

ટીકા:—જન્માદિક જગત્ પરમાર્થથી છે નહિ તોપણ, આત્માના બ્રહ્મસ્વરૂપે કરીને અજ્ઞાનથી મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. જેમ સ્વપ્નના પદાર્થ, આકાશમાં નીલતા, અને રજ્જુમાં સર્પ, પરમાર્થથી છે નહિ અને મિથ્યા પ્રતીત થાય છે; તેમ જન્માદિક જગત્ પરમાર્થથી છે નહિ (અને) મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. ૪૭.

૧૨૪. તત્ત્વદૃષ્ટિરુવાચ.

(મિથ્યાપ્રતીતિ કેવી રીતિય થાય છે એવિષે લોકોની જે સમજણ છે તેનો અનુવાદ શિષ્ય કરે છે)

ત્રોપાદ.

મિથ્યા સર્પ રજ્જુમાં જેમ, ભાલ્યો ભવ આત્મામાં તેમ;
કેમ સર્પ રજ્જુમાં ભાસે; તે સંશય મન, બુદ્ધિ વિનાશ. ૪૮.

ટીકા:—જેમ રજ્જુમાં સર્પ મિથ્યા છે, તેમ આત્મામાં ભવ-દુઃખ મિથ્યા કહ્યું; ત્યાં દૃષ્ટાન્તના જ્ઞાન વિના દૌર્ઘાન્તનું જ્ઞાન

૭૮. રજ્જુમાં સર્પ કેવી રીતિય દેખાય છે તે હું સમજતો નથી, તેથી મનમાં સંશય આવી, 'બુદ્ધિ' નામ નિશ્ચય તેને નાશ કરે છે.

૭૯. જે અર્થમાં લોકની તથા પરીષદની પણ બુદ્ધિનુ સામ્ય છે તે દૃષ્ટાન્ત કહેવાય છે. અથવા વાદિપ્રતિવાદીની સપ્રતિપત્તિ (વાદિઉત્તાર્ય વિષયનુ સ્વીકરણ) તેનો અર્થ તે દૃષ્ટાન્ત. (બુરો પૃષ્ઠ. ૧૭૪). દૃષ્ટાન્તયુક્ત ઉપમેય તે 'દાર્ઘાન્ત'. મિદ્ધાન્ત.

યાય નહિ. યથી રજ્જુમાં સર્પ ક્રિયે પ્રજારે ભાસે છે, એ દષ્ટાન્તમાં પ્રશ્ન છે. ૪૮.

૧૨૬. (મિથ્યાપ્રતીતિ વા ભ્રમસ્થાનમાં ચાર મત,)

(તે ચાર રૂપાતિનાં નામ.)

બોગઈ

અસત્ રૂપાતિ, ઘડ્યો આત્મરૂપાતિ, રૂપાતિ અન્યથા, ને અરૂપાતિ, ભ્રમસ્થાને શુણ્યા મત ચાર જ, માનું કિયું કહો એ સાર જ ? ૪૯.

ટીકા:—જ્યાં રજ્જુમાં સર્પ અને શુક્તિમાં રૂપું, इत्यादિક ભ્રમ છે ત્યાં ચાર મત સાંમઢ્યા છે. દાન્યવાદી અસત્ રૂપાતિ કહે છે. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી આત્મરૂપાતિ કહે છે. ન્યાય અને વૈશેષિકમતમાં અન્યથારૂપાતિ કહે છે. સાંખ્ય અને પ્રમાણિકર (મતમાં) અરૂપાતિ કહે છે. તેમાં

૮૦. પૂર્વમીમાંસાના વાર્તિકકાર મટ્ટાદનો શિષ્ય. તેવિષે બાવી કયા છે,—મટ્ટપાદ અમ્યાસ કરો ઘેર આવતા હતા. માર્ગમાં એ પ્રમાણિકર બાલકવયમાં એક ગામ બહિર રમતો હતો. તેને મટ્ટપાદે પૂછ્યું કે,—‘ગામ કેટલું દૂર છે?’, એ પ્રશ્ન સામઢી પ્રમાણિકર હસ્યો અને બોલ્યો કે,—‘મહારાજ ! આપના મુઠ્ઠા અને વેશ ઉપરથી એમ અનુમાન યાય છે કે આપે બહુ વિદ્યામ્યાસ કન્યો છે, તેમ સતે આવી મુગ્ધ વાતનું અનુમાન નથી કરી શક્તા એ આશ્ચર્ય છે. જ્યાં મારા જેવઢાં બાલક રમતાં હોય ત્યાંથી ગામ દૂર કેમ હોય ?’ પ્રમાણિકરનો બુદ્ધિ ઝોઈ મટ્ટપાદ બહુ પ્રસન્ન થયા, અને તેના માતાપિતાને કહી પોતાની પાસે બળાવવા તેને લીધો. અમ્યાસ કરતાં બુદ્ધિવલ બહુ વધ્યું, તે પટલે સુધી કે ગુરુને જેમાં શકારહે તનો પણ કોઈ કોઈ વાર તે નિર્ણય કરી આપે

એક દિવસ ગુરુ એક પ્રશ્ન વાંચતા હતા. તેમાં આ પત્તિ હતી—

‘પૂર્વતુનોક્તંઅધુનાપિનોઢ્યતે’

તે વિષે ધ્રાન્તિ યઈ તે બહુ સમય સુધી વિચારતા પણ સ્પષ્ટ યઈ નહી. મોજનસમય વીતી ગયો. પઢી પ્રમાણિકરે કારણ પૂછ્યું એ ગુરુ પત્તિ દેલાઢી. તે વાંચતાં જ સ્પષ્ટ સમઢી ગુરુને નિવેદન કન્યું કે,—પૂર્વે ‘તુ’ના ડક્ક અધુના ‘અપિ’ના ડચ્યતે.

યથી ગુરુ પ્રસન્ન યઈ તેને કહ્યું કે,—‘જા (જય) તાર મત ગુરુમત કહેવાશે,’ આજ પણ પ્રમાણિકરનું મત ‘ગુરુમત’ કહેવાય છે

૧૨૬. (અસત્સ્વ્યાતિનો અનુવાદ.)

શૂન્યવીદીનો આ અભિપ્રાય છે. રજ્જુદેશમાં સર્પ અત્યંત અસત્ છે, તેમ અન્યદેશમાં પણ અત્યંત અસત્ છે. પણ અત્યંત અસત્ સર્પની રજ્જુમાં પ્રતીતિ થાય છે, તેને અસત્ સ્વ્યાતિ કહે છે. અત્યંત અસત્ય સર્પની 'સ્વ્યાતિ' નામ ભાન અને કથન (તે અસત્સ્વ્યાતિ કહેવાય) છે.

૧૨૭. (આત્મસ્વ્યાતિનો અનુવાદ.)

(ક્ષણિક)વિજ્ઞાનવાદીનો આ અભિપ્રાય છે. રજ્જુદેશમાં તથા અન્યદેશમાં, બુદ્ધિની વહિર, કહિં સર્પ છે નહિ. સર્વ પદાર્થે બુદ્ધિથી ભિન્ન નથી. કિન્તુ સર્વ પદાર્થના આકારને બુદ્ધિ જ ધારે છે. (બુદ્ધિ જ પદાર્થરૂપ થાય છે) તે બુદ્ધિ, ક્ષણિકવિજ્ઞાનરૂપ છે. ક્ષણ ક્ષણમાં નાશ અને ઉત્પત્તિ-ને પ્રાપ્ત થાય એવું જે વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ), તે જ સર્પરૂપ પ્રતીત થાય છે. અને 'આત્મસ્વ્યાતિ' કહે છે. 'આત્મા' નામ ભાન અને કથન (તે આત્મસ્વ્યાતિ કહેવાય) છે.

૧૨૮. (અન્યથાસ્વ્યાતિનો અનુવાદ.)

(પ્રાચ્યનૈયાયિકમત પ્રમાણે.)

નૈયાયિકનો અને વૈશેષિકનો આ અભિપ્રાય છે,- વલ્મીક (દર-રાફડો) આદિ સ્થાનમાં સાચો સર્પ છે, તેને નેત્રે-કરી દેખે છે અને નેત્રમાં દોષ છે તે(દોષ)ના વલથી સન્મુખ (અને) સમીપ (રજ્જુદેશમાં સર્પ) પ્રતીત થાય છે. યદ્યપિ સાચો સર્પ અને નેત્રના મધ્યમાં મિત્તિ (મોંત) આદિ અંતરાય છે, તથાપિ દોષસહિત નેત્રેકરી, અંતરાયસહિત પણ સર્પ દેખાય છે.

૮૧. કારણતાણ સર્વ અમાલમાત્ર વદનાર બુદ્ધધર્મી માધ્યમિક.

૮૨. બુદ્ધધર્મી યોગાચાર

અને એમાં કોઈ આવી શંકા કરે, - 'દોષથી તો સામર્થ્ય ઘટે છે. 'યથે નહિ; જેમ જટરાગ્નિમાં પાચનસામર્થ્ય, વાત-પિત્ત-ક્ષ- 'દોષથી, ઘટે છે, તેમ નેત્રમાં પણ તિમિરાદિદોષથી સામર્થ્ય 'ઘટ્યું જોડાયે. અને ઘલ્મીક આદિ સ્થાનમાં સ્થિત સર્પનું, 'દોષસહિત નેત્રથી, જ્ઞાન કહ્યું, ત્યાં શુદ્ધ નેત્રે તો પરદેશમાં 'સ્થિતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ, અને દોષસહિત(નેત્ર)થી 'થાય છે; એથી 'દોષથી નેત્રનું સામર્થ્ય અધિક થાય છે,' એ 'માનવામાં કંઈ દૃષ્ટાન્ત નથી.' તે શંકા વને નહિ. કેમકે, કોઈને પિત્તદોષથી એવો રોગ થાય છે કે ચતુર્ગુણ ભોજન કન્ધાયી પણ તૃપ્તિ થાય નહિ. જેમ પિત્તદોષથી જટરાગ્નિમાં પાચનસામર્થ્ય ઘટે છે, તેમ નેત્રમાં પણ તિમિરાદિદોષથી પર- દેશમાં સ્થિત સર્પને પ્રત્યક્ષ કરવાનું સામર્થ્ય ઘટે છે. એ રીતિએ ઘલ્મીક આદિક દેશમાં સ્થિત સર્પની 'અન્યથા' નામ ધોજા પ્રકારથી સન્મુલ રજ્જુદેશમાં જે 'હ્યાતિ' નામ ભાન અને કથન, તે ઈન્યથાહ્યાતિ કહેવાય છે. અને

૧૨૯. (નવીન-નૈયાયિક-મત પ્રમાણે.)

ચિન્તામર્જિકાર નૈયાયિકનું આ મત છે:-જો દોષસહિત નેત્રથી ઘલ્મીકમાં સ્થિત સર્પનું જ્ઞાન થાય તો, ઘચલા અન્ય પદાર્થનું જ્ઞાન પણ થવું જોડાયે. (પણ એમ થતું નથી) એથી પરદેશમાં સ્થિત વસ્તુનું નેત્રેકરી જ્ઞાન થાય નહિ; કિન્તુ દોષસહિત નેત્રેકરી રજ્જુનું નિજરૂપથી ભાન થાય નહિ, સર્પ- રૂપથી ભાન થાય છે. એથી રજ્જુની જ 'અન્યથા' નામ ધોજા

૮૩. એ મતમાં અન્યદેશધિએ સ્થિત વસ્તુની અન્ય દેશમાં પ્રતીતિ જ ભ્રાન્તિ કહેવાય છે, અર્થાધ્યાસ ક્રિયા જ્ઞાનાધ્યાસરૂપ ભ્રાન્તિ છે નહિ.

૮૪. ચિન્તામર્જિનામક ગ્રંથના કર્તા નવીન નૈયાયિક કહેવાય છે. તેનું મત એ છે:-તેમાં અન્ય વસ્તુની અન્ય રૂપથી પ્રતીતિ જ્ઞાનાધ્યાસને જ ભ્રાન્તિ કહે છે.

પ્રકારથી સર્પરૂપે જે 'સ્વ્યાતિ' નામ માન અને કથન, તે અન્યથાસ્વ્યાતિ કહેવાય છે.

૧૩૦. (અસ્વ્યાતિનો અનુવાદ.)

(સાં સ્વ્ય અને મી માં સા (વા પ્ર મા ક ર) મ ત પ્ર મા ખે.)
(અને તેનેકરી ઉપરની ત્રણ સ્વ્યાતિઓનું સ્ફંડન.)

અને અસ્વ્યાતિવાદીનો આ અભિપ્રાય છે:-જો અસત્ત્વી પ્રતીતિ હોય તો વંધ્યાપુત્ર અને શશશ્ચંદ્રની પ્રતીતિ હોવી જોઈએ. (પણ હોતી નથી) યથી અસત્સ્વ્યાતિ અસંગત છે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનનો જ આકાર સર્પાદિક હોય તો, ક્ષણમાત્ર-થી ઘણા કાલ સ્થિરપ્રતીતિ ન હોવી જોઈએ. (પણ તેમ હોય છે) યથી આત્મસ્વ્યાતિ અસંગત છે.

અને અન્યથાસ્વ્યાતિનો પ્રથમ રીતિ તો ચિન્તામણિના મતથી દુષિત જ છે; તેમ ચિન્તામણિની રીતનું પણ અન્યથા-સ્વ્યાતિ મત (છે તે) અસંગત છે, કેમકે, જ્ઞેયને અનુસાર જ્ઞાન હોય છે. જ્ઞેય રજ્જુ, અને જ્ઞાન સર્પનું, એકદેહું એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. યથી આ રીતિ માનવી યોગ્ય છે:-

જ્યાં રજ્જુમાં સર્પભ્રમ છે ત્યાં રજ્જુસાથે નેત્રનો, પોતાની ઘૃત્તિદ્વારા, સંબંધ થઈને, રજ્જુનું 'ઈદં'(આ)રૂપથી સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે, અને સર્પની સ્મૃતિ થાય છે. 'આ સર્પ છે,' એમાં જે જ્ઞાન છે. 'આ' અંશ તો રજ્જુનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. અને 'સર્પ છે' એમ સર્પનું સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન છે. એ રીતિપ 'આ 'સર્પ છે,' એમાં જે જ્ઞાન છે; પરંતુ ભયદોષ પ્રમાતામાં, અને તિમિરદોષ પ્રમાણમાં, તેઓના (એ જે દોષના) વલથી પુરુષને યથી વિવેક નથી થતો જે 'મને જે જ્ઞાન થયાં છે.' યથાપિ 'આ' અંશ રજ્જુનું સામાન્ય જ્ઞાન (છે તે) યથાર્થ છે; અને પૂર્વે દેખેલા

સર્પનું સ્મૃતિજ્ઞાન પણ થયાર્થે જ છે. તો પણ 'મને જે જ્ઞાન થયાં છે, તેમાં રજ્જુનું સામાન્યપ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે, અને સર્પનું 'સ્મૃતિજ્ઞાન છે,' એમ વિવેક નથી થતો. તે જે જ્ઞાનના અવિ-
વેકને જ, સાંખ્યપ્રમાકરમતમાં, 'મ્રુમ' કહે છે.

એ જ રીતિ સર્વ મ્રમસ્થલમાં જાણવી. એ રીતિએ રજ્જુ આદિકોમાં સર્પાદિક મ્રમ જ્યાં થાય, ત્યાં ચાર મત સાંભળ્યાં છે, તેમાંથી સારું મત હોય તે કહો; તેને હું માનું. [એ શિષ્યનો પ્રશ્ન છે.] ૪૯.

૧૩૧. શ્રીગુરુસ્વાચ.

(એ ચારે મત યુક્તિહીન છે, એમ ટંડન કરીને પાંચમી અનિર્વચનીયસ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે.)

હો.

યુક્તિહીન મત ચાર એ, તેથી પંચમ અન્ય;

સ્થિતિ અનિર્વચનીય છે, મ્રમસ્થાનમાં માન્ય.

૫૦.

ટીકા:-હે શિષ્ય ! તે ચારે સ્થિતિથી અન્ય જ મ્રમસ્થાનમાં પંચમ અનિર્વચનીયસ્થિતિ જાણ. અને અસત્સ્થિતિ, આત્મસ્થિતિ, અન્યથાસ્થિતિ, (અને) અસ્થિતિ, એ ચારે મત યુક્તિહીન છે. જેમ ઉત્તર ઉત્તર મત નિરૂપણમાં ત્રણે મત અસંગત કહ્યાં, તેમ અસ્થિતિમત પણ અસંગત છે.

(અન્તના અસ્થિતિમતનું ટંડન સિદ્ધાન્તિ કરે છે.)

કેમકે:-'આ સર્પ છે,' એ જ્ઞાનમાં પ્રથમ 'આ'-અંશ તો રજ્જુનું સામાન્ય-જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે; અને 'સર્પ છે' પદનો અંશ પૂર્વદષ્ટ સર્પનું સ્મરણજ્ઞાન છે, એ અસ્થિતિવાદિનું મત છે. ત્યાં (કદાપિ) પૂર્વદષ્ટ સર્પનું સ્મરણ જ માનિયે, અને સન્મુખ રજ્જુદેશમાં સર્પનું જ્ઞાન નહિ માનિયે, તો સન્મુખ રજ્જુથી

૨૬૪ ઉત્તમઅધિકારીને ઉપદેશ. સ્વ્યાતિર્વર્ણન. (વિચારસાગર.

પુરુષને 'ભય' થઈને 'હલદો' માને છે, તે ભય અને ભાગવું નહિ થવું જોઈયે. યથા:—

૧૩૨. સન્મુખ રજ્જુદેશમાં જ સર્પની પ્રતીતિ થાય છે; પૂર્વ-દૃષ્ટ સર્પની સ્મૃતિ નહિ. 'કિંચા રજ્જુનું વિશેષરૂપયી યથાર્થ જ્ઞાન થયાથી અનંતર યવો વાધ થાય છે કે:—'મને 'રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ મિથ્યા થઈ હતી.' એ વાધથી પણ અને 'આ સર્પ છે,' એમાં એક જ જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે, બે નહિ; અને એક કાલમાં, અંતઃકરણથી સ્મૃતિરૂપ અને પ્રત્યક્ષરૂપ બે જ્ઞાન થાય પણ નહિ. યથા અસ્વ્યાતિમત પણ અત્યંત અસંગત છે. એ ચારે મતનું પ્રતિપાદન અને खंडन, વિર્વરણ અને સ્વારાજ્યસિદ્ધિ^{૧૦} આદિક ગ્રંથોમાં વિસ્તારેકરી લખ્યું છે. પ્રતિપાદન અને खंडनની યુક્તિ કઠિન છે, યથા સંક્ષેપે જિજ્ઞાસુને રીતિ જણાવી છે. અમે વિસ્તાર લખ્યો નથી.

૧૩૩. (અનિર્વચનોપદ્યાતિથી પ્રતીતિની રીતિ.)

સિદ્ધાન્તમાં અનિર્વચનોપદ્યાતિ છે. તેનો આ રીતિ છે:—
અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રાદિદ્વારા નીકળીને, વિવચના સમાન આકારને પ્રાપ્ત થાય છે. તે(વૃત્તિ)થી વિષયનું આવરણ મંગ થઈને તે(વિષય)નો પ્રતીતિ થાય છે; સ્વાં (સ્વ્યાંદિકનો) પ્રકાશ પણ સહાયક હોય છે. (કેમકે) પ્રકાશ વિના પદાર્થનો

૮૬. વ્યાસનારાયણ કિંવા વાદરાયણપ્રણીત 'બ્રહ્મસૂત્ર' ઉપર બીજાંકરાચાર્યે 'ભાષ્ય,' તે 'ભાષ્ય' ઉપર પદ્મરાદાચાર્યકૃત 'પંચપાદિકા' અથવા 'વિવરણચતુ:—યથી' નામે ટીકા છે, તે ટીકા ઉપર પ્રકાશાત્મચરણ(પતિ)કૃત (પંચપાદિકા), 'વિવરણ' નામે ગ્યાલ્યાતિ છે, અને એ 'વિવરણ' ઉપર 'પંચપાદિકા વિવરણ-પ્રકાશિકા' નામે નૃસિંહાશ્રમમુનિકૃત ગ્રંથ છે.

૮૭. મંગાધરસરસ્વતીકૃત છે. તે ઉપર તેમની જ કોલ 'કૈયલ્પકલ્પદ્રુમ' નામે ટીકા છે.

પ્રતીતિ થાય નહિ. જ્યાં રજ્જુમાં સર્પવ્રમ થાય છે, ત્યાં અંતઃ-
 કરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા નીકળી પળ સ્વરી, અને રજ્જુસાથે
 તેનો સમ્બંધ પણ થાય, પરંતુ તિમિરાદિક વાંધ પ્રતિબંધક છે,
 એથી રજ્જુના સમાનાકાર વૃત્તિનું સ્વરૂપ થાય નહિ, એથી
 રજ્જુનું આવરણ નાશે નહિ (=મગ થાય નહિ). એ રીતિએ આ-
 વરણભંગનું નિમિત્ત, વૃત્તિનો (વિષયસાથે) સમ્બંધ થયાથી પણ,
 જ્યારે રજ્જુનું આવરણ ભંગ થાય નહિ, ત્યારે રજ્જુચેતનમાં
 સ્થિત અવિદ્યામાં ક્ષોભ (વિકાર) થઈને, તે અવિદ્યા સર્પાકાર
 પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે તે અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ સત્ હોય,
 તો રજ્જુના જ્ઞાને તે(સર્પ)નો વાધ થાય નહિ, અને (રજ્જુનું
 જ્ઞાન થયા પછી તે સર્પનો) વાધ થાય છે, એથી (તે અવિદ્યાનું
 કાર્ય સર્પ) 'સત્' નથી. અને (તે અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ) અસત્
 હોય તો, ઘંઘ્યાપુત્રની પેઠે (તેની) પ્રતીતિ થાય નહિ, અને
 પ્રતીતિ થાય છે, એથી 'અસત્' પણ નથી, કિન્તુ સત્અસત્થી
 વિલક્ષણ અનિર્વચનીય છે. શુક્તિ આદિકોમાં રૂપાદિક

૮૮. ત્રિકાલ અવાધ્ય. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ એ ત્રણે કાલમાં રહે તેને
 'સત્' કહે છે, અને એ ત્રણે કાલમાં ન હોય એણે સ્વરૂપહીન તેને 'અસત્' કહે છે

૮૯. અનિર્વચનીયનું શકા સમાધાન અને સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે -સત્થી
 વિલક્ષણ અસત્ છે તે અસત્ને અસત્થી વિલક્ષણ કહેતું એ વિરુદ્ધ છે અને
 અસત્થી વિલક્ષણ સત્ છે, સત્ને સત્થી વિલક્ષણ કહેતું એ વિરુદ્ધ છે તેથી
 સત્ અસત્થી મિત્ર કોઈ તૃતીય પદાર્થ હોય તો 'સત્ અસત્થી વિલક્ષણ' એમ
 કહેવાય, પરંતુ તેના તૃતીય પદાર્થનો અભાવ છે તેથી પરસ્પર વિરુદ્ધ સત્ અસત્થી
 વિલક્ષણ 'અનિર્વચનીય' શબ્દાર્થ અસંગત લાગે છે અને ઉપલબ્ધિ થતી નથી
 એવી શકા છે તેનું સમાધાન આ છે -ત્રિકાલ અવાધ્ય સત્ કહેવાય છે, તેથી
 વિલક્ષણ કહેવાથી 'વાધયોગ્ય'નું પ્રદર્શન છે અને સ્વરૂપહીન ઘંઘ્યાપુત્રાદિક
 અસત્ કહેવાય છે. તેથી વિલક્ષણ કહેવાથી 'સ્વરૂપમાન'નું પ્રદર્શન છે એથી
 'વાધયોગ્ય સ્વરૂપમાન' એવો અર્થ અનિર્વચનીય પદનો છે તેવા પ્રપચ અને રજ્જુ
 સર્પાદિક છે. તેની ઉપલબ્ધિ (પ્રતીતિ) વેદાન્તનિપુણ પદ્ધતિને હોય છે

પં પી. પુ

૨૬૬ ઉત્તમઅધિકારીને ઉપદેશ. સ્વાતિવિચાર. (વિચારસંગ્રહ.

પણ જ રીતિ અનિર્વચનીય ઉત્તર થાય છે. તે અનિર્વચનીય-
ની જે 'સ્વાતિ' નામ પ્રતીતિ અને કથન, તે અનિર્વચનીય-
સ્વાતિ કહેવાય છે.

૧૩૪. (ભ્રમ-સ્વપ્ન-સાક્ષિભાસ્ય છે.)

જેમ (રજ્જુમાં ભાસેલો) સર્પ અવિદ્યાનો જ પરિણામ છે,
તેમ તે(સર્પ)માં જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ પણ અવિદ્યાનો જ પરિણામ
છે; અંતઃકરણનો (પરિણામ) નથી. કેમકે, જેમ રજ્જુજ્ઞાનથી
સર્પનો વાધ થાય છે, તેમ તે(સર્પ)ના જ્ઞાનનો પણ વાધ
થાય છે.

[અંતઃકરણનું જ્ઞાન હોય તો વાધ થવો જોઈએ નહિ.] યદી
(સર્પનું) જ્ઞાન પણ, સર્પની પેઠે, અવિદ્યાનું કાર્ય, સત્-અસત્-
થી વિલક્ષણ અનિર્વચનીય છે. પરંતુ રજ્જુઉપહિતચેતનમાં
સ્થિત તમોગુણ-પ્રધાન-અવિદ્યાઅંશનો પરિણામ, (રજ્જુમાં
ભાસેલો) સર્પ છે, અને સાક્ષિચેતનમાં સ્થિત અવિદ્યાના સત્ત્વગુણ-
નો પરિણામ, (રજ્જુમાં ભાસેલા સર્પનું) વૃત્તિજ્ઞાન છે. રજ્જુ-
ચેતનની અવિદ્યાનો જે સમયે સર્પાકાર-પરિણામ થાય છે, તે જ
સમય સાક્ષિ-આધિત-અવિદ્યાનો જ્ઞાનાકાર-પરિણામ થાય છે.
કેમકે, રજ્જુચેતનઆધિત-અવિદ્યામાં ક્ષોભનું જે નિમિત્ત (આ-
વરણનું ભંગ ન થવું તે) છે તે નિમિત્તથી જ સાક્ષિઆધિત-
અવિદ્યાઅંશમાં ક્ષોભ થાય છે યદી ભ્રમસ્થાનમાં સર્પાદિક વિષય
અને તેનું જ્ઞાન, એક જ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે; અને રજ્જુ-
આદિક અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી એક જ સમય લીન થાય છે. એ
રીતિએ સર્પાદિક ભ્રમવિષય, કાલ-અવિદ્યાઅંશ, સર્પાદિક વિષ-
યનું ઉપાદાન કારણ છે; અને સાક્ષિચેતનઆધિત અંતર-
અવિદ્યા-અંશ, તે(સર્પાદિક)ના જ્ઞાનરૂપ-વૃત્તિનું ઉપાદાન
કારણ છે.

૪ તરંગ.) અધ્યાસ ઇ અવિદ્યાનો પરિણામ અને ચેતનનો વિવર્ત. ૨૬૭

અને સ્વપ્નમાં તો સાક્ષિ આધિત અવિદ્યાનો જ તમોગુણ અંશ, વિષયરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે (સાક્ષિ-આધિત) અવિદ્યામાંનો સત્ત્વગુણ અંશ, જ્ઞાનરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. યથી, સ્વપ્નમાં (સાક્ષી આધિત) અંતરઅવિદ્યા જ વિષય અને જ્ઞાન ધનૈતું ઉપાદાનકારણ છે. યથી જ યાદ્ય રજ્જુમર્પાદિક અને ચંતર્ સ્વપ્નપદાર્થ, સાક્ષિમાસ્ય કહેવાય છે. [અવિદ્યાનો ઘૃત્તિદ્વારે જેને સાક્ષી માસે, નામ પ્રકાશે, તે (આ સ્થલે) સાક્ષિંભામ્ય કહેવાય છે.]

૧૩૫. (અધ્યાસ યા મ્રમ ઇ અવિદ્યાનો પરિણામ અને ચેતનનો વિવર્ત.)

રજ્જુ આદિકોમાં, અનિર્વચનીય સર્પાદિક અને તેનું જ્ઞાન, મ્રમ કહેવાય છે. અને અધ્યાસ કહેવાય છે. તે મ્રમ, (તુલ્યા)અવિદ્યાનો પરિણામ છે અને ચેતનનો વિવર્ત છે. (તિમ આ જગત્ત્વ પળ (મૂલ્યા) અવિદ્યાનો પરિણામ છે અને શુદ્ધચેતનનો વિવર્ત છે.) [ઉપાદાનકારણના સમાન સ્વભાવવાલું અન્યથાસ્વરૂપ પરિણામ કહેવાય છે. અને અધિષ્ઠાનયી (=વિવર્તરૂપકાર્યના ઉપાદાનયી) વિપરીતસ્વ-ભાવવાલું અન્યથાસ્વરૂપ વિવર્ત કહેવાય છે.] (મ્રમસ્થ-લમાં) ઉપાદાનકારણ અવિદ્યા, તે અનિર્વચનીયા છે; તેમ રજ્જુમાં સર્પ અને તેનું જ્ઞાન પણ અનિર્વચનીય છે, યથી રજ્જુ-સર્પ અને તેનું જ્ઞાન, અવિદ્યાના સમાન સ્વભાવવાલો, (અને) 'અન્યથાસ્વરૂપ' નામ અવિદ્યાયી અન્ય પ્રકારનો આકાર છે,

૧૨. રજ્જુસર્પાદિક, મુલ્કદુઃસ્વાદિક, સ્વપ્નપદાર્થોદિક, ઇ વિષયો, પ્રતીતિ-સમકાલ દોષાધી પ્રાતિભાસિક છે; અને તે સાક્ષિમાસ્ય જ કહેવાય છે.

૧૧. સર્વદાકાર્યોમાં અનુગત ઇતુંકારણ. કાર્યસદ્ અભિન્ન કારણ. જેમ ઘટા-દિક પ્રતિ મૃત્તિકા. એથી ઉત્પત્તિ, જેનેકરી સ્થિતિ, અને જેમાં લય થાય ઇતું એ એક કારણ. ન્યાયમતમાં ઇને સમવાયિકારણ કહે છે.

૨૬૮ ઉત્તમઅધિકારીને ઉપદેશ. સ્વ્યાતિવિચાર. (વિચારસાગર.

તે અવિદ્યાનો પરિણામ છે. - તેમ રજ્જુઅવહિર્ન અધિષ્ઠાન-
ચેતન, સત્સ્વરૂપ છે; સર્પ અને તેનું જ્ઞાન સત્થી વિલક્ષણ (અનિ-
ર્વચનીય) છે; યથી રજ્જુસર્પ અને તેનું જ્ઞાન, 'અધિષ્ઠાન-
ચેતનથી વિપરીત સ્વભાવવાળો,' 'અન્યથાસ્વરૂપ' નામ ચેતન-
થી અન્ય પ્રકારનો, આકાર છે. (=સ્વઅવસ્થાન ત્યજ્યા ધિના
અવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિ જેની પદ્ધતિ ચેતનનો તે વિવર્ત છે.)

૧૩૬. (ઘ્રમસ્થાનમાં વિષયનું અને તેના જ્ઞાનનું ઉપાધિ-
ભેદથી અધિષ્ઠાન ભિન્ન છે.)

મિથ્યા સર્પનું અધિષ્ઠાન રજ્જુઉપહિતચેતન છે, રજ્જુ
નહિ. કેમકે સર્પની પેઠે રજ્જુ પણ કલ્પિત છે. કલ્પિત ઘસ્ટ
અન્ય કલ્પિતનું અધિષ્ઠાન થને નહિ, યથી રજ્જુઉપહિતચેતન
જ અધિષ્ઠાન છે, રજ્જુ નહિ. અને રજ્જુવિશિષ્ટ(ચેતન)ને અધિ-
ષ્ઠાન કહિયે, તો પણ રજ્જુ અને ચેતન થંને અધિષ્ઠાન યશે!
ત્યાં રજ્જુભાગમાં અધિષ્ઠાનત્વ વાધિતં છે. યથી રજ્જુઉપહિત-
ચેતન જ અધિષ્ઠાન છે; રજ્જુવિશિષ્ટચેતન નહિ.

તેમ સર્પના જ્ઞાનનું, સાક્ષિ ચેતન અધિષ્ઠાન છે. ય રીતિપ
ઘ્રમસ્થાનમાં, વિષયનું અને તેના જ્ઞાનનું, ઉપાધિભેદથી,
અધિષ્ઠાન ભિન્ન છે, એક નહિ. અને વિશેષરૂપથી રજ્જુની અપ્ર-
તીતિ, અવિદ્યામાં શોભાદ્વારા, થંનેની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત છે.
તેમ રજ્જુનું જ્ઞાન થંનેની નિવૃત્તિમાં પણ નિમિત્ત કારું છે.
ય વિષે

૧૩૭. આવી શંકા થાય છે.

રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પની નિવૃત્તિ થને નહિ. કેમકે 'મિથ્યા

૧૨. સીમાકરણ. અન્યથી ભિન્ન કરી જણાવનાર રજ્જુ તેનેકરી સીમા
કરાવેલ. રજ્જુ જેટલું.

૧૩. માથ મળેલ. શિક્ષાલ અભાવને અને શિક્ષાન અભાવના નિધવને
'માથ' કહે છે.

૪ તાંગ.) અનિર્વચનીયજ્ઞ્યાનિમાં વાદીની શંકાનું સમાધાન. ૨૬૯

‘વસ્તુનું જે અધિષ્ઠાન હોય, તે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી
‘મિથ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે’, એ અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાન્ત છે.
અને મિથ્યા સર્પનું અધિષ્ઠાન રજ્જુઉપહિતચેતન છે, રજ્જુ નહિ.
પથી રજ્જુના પ્રાનથી સર્પની નિવૃત્તિ વને નહિ. એ શંકાનું

૧૩૮. આ સમાધાન છે.

(રજ્જુનું જ્ઞાન જ સર્પના અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન છે.)

રજ્જુ આદિક જડ પદાર્થનું જ્ઞાન, અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ
થાય, ત્યાં આવરણમંગ વૃત્તિનું પ્રયોજન છે. તે આવરણ, અજ્ઞાન-
ની શક્તિ છે. પથી આવરણ જડને આશ્રિત છે નહિ,
કિન્તુ જડનું અધિષ્ઠાન જે ચેતન, તેને આશ્રિત છે; પથી રજ્જુ-
સમાનાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિએ રજ્જુઅવચ્છિન્નચેતનનું જ આવ-
રણ મંગ થાય છે; વૃત્તિમાં જે ચિદાભાસ છે, તેથી રજ્જુનો
પ્રકાશ થાય છે. ચેતન સ્વયંપ્રકાશ છે; તેમાં આભાસનો ઉપ-
યોગ નથી. એ પ્રક્રિયા સંપૂર્ણ આગલ (અંક ૧૮૭ માં) પ્રતિ-
પાદન કરીશું. એ રીતિએ ચિદાભાસસહિત અંતઃકરણની વૃત્તિ-
રૂપ જ્ઞાનમાં, જે વૃત્તિમાગ, તેનું આવરણમંગરૂપ ફલ (રજ્જુ-
ઉપહિત) ચેતનમાં થાય છે, અને ચિદાભાસમાગનું પ્રકાશ-
રૂપ ફલ રજ્જુમાં થાય છે. પથી વૃત્તિજ્ઞાનનો ફેવલ જડરજ્જુ
વિષય નથી, કિન્તુ અધિષ્ઠાનચેતનસહિત રજ્જુ, સામાસ
(નામ ચિદાભાસસહિત) વૃત્તિનો વિષય છે. એ કારણથી
સિદ્ધાન્ત ગ્રંથમાં આ લખ્યું છે:-‘અંતઃકરણજન્ય સર્વ વૃત્તિજ્ઞાન,
‘બ્રહ્મને વિષય કરે છે’ (=આવરણ મંગ કરે છે.) એ પ્રકારે રજ્જુ-
જ્ઞાનથી નિરાવરણ થઈને, સર્પના અધિષ્ઠાન-રજ્જુઅવચ્છિન્નચે-
તનનું પણ, નિજપ્રકાશથી, જ્ઞાન થાય છે. પથી રજ્જુનું જ્ઞાન
જ સર્પના અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન છે, તેથી સર્પની નિવૃત્તિ સંભવે છે.

૨૬૮ ઉત્તમઅધિકારીને ઉપદેશ. સ્વાતિવિચાર. (વિચારસાગર.

તે અવિદ્યાનો પરિણામ છે. તેમ રજ્જુઅવહિંનં અધિષ્ઠાન-
ચેતન, સત્સ્વરૂપ છે; સર્પ અને તેનું જ્ઞાન સત્થી વિલક્ષણ (અનિ-
ર્વચનીય) છે; યથી રજ્જુસર્પ અને તેનું જ્ઞાન, 'અધિષ્ઠાન-
ચેતનથી વિપરીત સ્વભાવવાળો,' 'અન્યથાસ્વરૂપ' નામ ચેતન-
થી અન્ય પ્રકારનો, આકાર છે. (=સ્વઅવસ્થાન ત્યજ્યા વિના
અવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિ જેની યવા ચેતનનો તે વિવર્ત છે.)

૧૩૬. (ભ્રમસ્થાનમાં વિપયનું અને તેના જ્ઞાનનું ઉપાધિ-
ભેદથી અધિષ્ઠાન ભિન્ન છે.)

મિથ્યા સર્પનું અધિષ્ઠાન રજ્જુઉપહિતચેતન છે, રજ્જુ
નહિ. કેમકે સર્પની પેઠે રજ્જુ પણ કલ્પિત છે. કલ્પિત વસ્તુ
અન્ય કલ્પિતનું અધિષ્ઠાન યને નહિ, યથી રજ્જુઉપહિતચેતન
જ અધિષ્ઠાન છે, રજ્જુ નહિ. અને રજ્જુવિશિષ્ટ(ચેતન)ને અધિ-
ષ્ઠાન કહિયે, તો પણ રજ્જુ અને ચેતન યંને અધિષ્ઠાન ધરે!
ત્યાં રજ્જુભાગમાં અધિષ્ઠાનત્વ યાધિતં છે. યથી રજ્જુઉપહિત-
ચેતન જ અધિષ્ઠાન છે; રજ્જુવિશિષ્ટચેતન નહિ.

તેમ સર્પના જ્ઞાનનું, સાદિષ્ ચેતન અધિષ્ઠાન છે. ય રીતિય
ભ્રમસ્થાનમાં, વિપયનું અને તેના જ્ઞાનનું, ઉપાધિભેદથી,
અધિષ્ઠાન ભિન્ન છે, યક નહિ. અને વિશેષરૂપથી રજ્જુની અપ્ર-
તીતિ, અવિદ્યામાં ક્ષોમદ્વારા, યંનેની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત છે!
તેમ રજ્જુનું જ્ઞાન યંનેની નિવૃત્તિમાં પણ નિમિત્ત કાર્યું છે.
ય વિષે

૧૩૭. આવી શંકા ધાય છે.

રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પની નિવૃત્તિ યને નહિ. કેમકે. 'મિથ્યા

૧૨. ક્ષીમાદરણ. અન્યથી ભિન્ન થી જાણનાર રજ્જુ તેનેકરી ક્ષીમા
જણાય. રજ્જુ એટલું.

૧૩. શાપ થયેલું. મિથ્યાજ્ઞ અભાવને અને વિદ્યાજ્ઞ અભાવના નિધનને
'શાપ' કહે છે.

૪ તરંગ.) અનિર્વચનીયલ્પ્યાતિમાં વાદીની શંકાનું સમાધાન. ૨૧૯

‘વસ્તુનું જે અધિષ્ઠાન હોય, તે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી
‘મિથ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે’, એ અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાન્ત છે.
અને મિથ્યા સર્પનું અધિષ્ઠાન રજ્જુઉપહિતચેતન છે, રજ્જુ નહિ.
પથી રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પની નિવૃત્તિ વને નહિ. એ શંકાનું

૧૩૮. આ સમાધાન છે.

(રજ્જુનું જ્ઞાન જ સર્પના અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન છે.)

રજ્જુ આદિક જડ પદાર્થનું જ્ઞાન, અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ
થાય, ત્યાં આવરણભંગ વૃત્તિનું પ્રયોજન છે. તે આવરણ, અજ્ઞાન-
ની શક્તિ છે. પથી આવરણ જડને આશ્રિત છે નહિ,
કિન્તુ જડનું અધિષ્ઠાન જે ચેતન, તેને આશ્રિત છે, પથી રજ્જુ-
સમાનાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિએ રજ્જુઅવચ્છિન્નચેતનનું જ આવ-
રણ ભંગ થાય છે; વૃત્તિમાં જે ચિદાભાસ છે, તેથી રજ્જુનો
પ્રકાશ થાય છે. ચેતન સ્વયંપ્રકાશ છે; તેમાં આભાસનો ઉપ-
યોગ નથી. એ પ્રક્રિયા સંપૂર્ણ આગલ (અંક ૧૮૭ માં) પ્રતિ-
પાદન કરીશું. એ રીતિએ ચિદાભાસસહિત અંતઃકરણની વૃત્તિ-
રૂપ જ્ઞાનમાં, જે વૃત્તિભાગ, તેનું આવરણભંગરૂપ ફલ (રજ્જુ-
ઉપહિત) ચેતનમાં થાય છે, અને ચિદાભાસભાગનું પ્રકાશ-
રૂપ ફલ રજ્જુમાં થાય છે. પથી વૃત્તિજ્ઞાનનો ફેવલ જડરજ્જુ
વિષય નથી, કિન્તુ અધિષ્ઠાનચેતનસહિત રજ્જુ, સામાસ
(નામ ચિદાભાસસહિત) વૃત્તિનો વિષય છે. એ કારણથી
સિદ્ધાન્ત ગ્રંથમાં આ લખ્યું છે:—‘અંતઃકરણજન્ય સર્વ વૃત્તિજ્ઞાન,
‘બ્રહ્મને વિષય કરે છે’ (=આવરણ ભંગ કરે છે.) એ પ્રકારે રજ્જુ-
જ્ઞાનથી નિરાવરણ થઈને, સર્પના અધિષ્ઠાન-રજ્જુઅવચ્છિન્નચે-
તનનું પળ, નિજપ્રકાશથી, જ્ઞાન થાય છે. પથી રજ્જુનું જ્ઞાન
જ સર્પના અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન છે, તેથી સર્પની નિવૃત્તિ સંભવે છે.

૧૩૯. અન્યશંકા.

યદ્યપિ ય રોતિષ સ પં ની નિવૃત્તિ રજ્જુના જ્ઞાનથી સંભવે છે, તથાપિ સ પં ના જ્ઞા ન ની નિવૃત્તિ સંભવે નહિ. કેમકે, સર્પનું અધિષ્ઠાન રજ્જુઅવહિષ્કૃત્તચેતન છે; અને સર્પના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન સાક્ષિચેતન છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારથી રજ્જુજ્ઞાનથી રજ્જુ-અવહિષ્કૃત્તચેતનનું જ જ્ઞાન થાય છે, સાક્ષિચેતનનું (જ્ઞાન) નહિ. યથી રજ્જુનું જ્ઞાન થયાથી પણ, સર્પજ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન સાક્ષિચેતન અજ્ઞાત છે; અને અજ્ઞાત અધિષ્ઠાનમાં કલ્પિતની નિવૃત્તિ થાય નહિ. કિંતુ જ્ઞાત અધિષ્ઠાનમાં જ કલ્પિતની નિવૃત્તિ થાય છે. યથી રજ્જુજ્ઞાનથી સ પં જ્ઞા ન ની નિવૃત્તિ થને નહિ. તે (શંકા)નું-

૧૪૦. સમાધાન આ છે.

વિષયને અર્થીન જ્ઞાન થાય છે. વિષય જે સર્પ, તેની નિવૃત્તિ થતે જ, સર્પના જ્ઞાનની, વિષયના અભાવથી, પોતાની મેલે જ નિવૃત્તિ થાય છે.

૧૪૧. અને જો એમ કહે કે-'કલ્પિત(જ્ઞાન)ની નિવૃત્તિ 'અધિષ્ઠાનજ્ઞાન વિના થાય નહિ. અને સર્પનું જ્ઞાન પણ કલ્પિત છે, તેનું અધિષ્ઠાન સાક્ષિચેતન છે, તે(સાક્ષિચેતન)ના જ્ઞાન 'વિના કલ્પિત સર્પના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થને નહિ.'

૧૪૨. તેનું સમાધાન આ છે:-નિવૃત્તિ એ પ્રકારની હોય છે. એક તો અત્યંતનિવૃત્તિ હોય છે; અને ચીજી કારણમાં જે હવે તે પણ નિવૃત્તિ કહેવાય છે. [કારણમહિત કાર્યનો નિવૃત્તિ અત્યંતનિવૃત્તિ કહેવાય છે.] સર્પ કલ્પિત વસ્તુનું કારણ, અધિષ્ઠાનને આધિત અજ્ઞાન છે. તે અજ્ઞાન(રૂપ

૧૪. જેમ દુધનને અર્થીન અગ્નિ છે; તેમ દુધનરૂપ વિષયને અર્થીન જ્ઞાન-રૂપ અગ્નિ છે. દુધનનો નાશ થવેથી અગ્નિ પ્રગટ થને નથી.

૪ તાંગ) ઉપાધિ૯ ચેતનનો ભેદ દેશાય છે પણ સ્વરૂપે નથી. ૨૭૧

કારણ)સહિત ફરિષ્ત કાર્ય(વસ્તુ)ની (અત્યત) નિવૃત્તિ તો, અધિષ્ઠાનજ્ઞાનથી જ થાય છે. પરંતુ કારણમાં લયરૂપ જે નિવૃત્તિ, તે અધિષ્ઠાનજ્ઞાન વિના પણ થાય છે. જેમ સુપુત્રિ અને પ્રલયમા સર્વ પદાર્થનો અજ્ઞાનમાં લય, અધિષ્ઠાનજ્ઞાનના વિના, થાય છે. ત્યા સર્વ પદાર્થના લયમાં નિમિત્ત, ભોગના સન્મુખ કર્મનો અભાવ છે નેમ અધિષ્ઠાનસાક્ષીના જ્ઞાન વિના પણ સર્પજ્ઞાનનો (સાક્ષિ આધિત અવિદ્યારૂપ કારણમા) લય થાય છે. ત્યા સર્પજ્ઞાનનો વિષય જે સર્પ, તે(સર્પ)નો અભાવ સર્પજ્ઞાનના લયમા નિમિત્ત છે ઇ પ્રકારે સર્પની નિવૃત્તિ રજ્જુજ્ઞાન થી થાય છે. અને સર્પજ્ઞાનનો વિષય જે સર્પ તેના અભાવથી, સર્પજ્ઞાનનો લય થાય છે

૧૪૩ અથવા સર્પ અને તેજુ જ્ઞાન વેની નિવૃત્તિ રજ્જુજ્ઞાનથી જ થાય છે કેમકે, જ્યારે રજ્જુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય, ત્યારે અત્ત કરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા નીકળીને રજ્જુદેશમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અને રજ્જુના સમાન વૃત્તિના આકાર થાય છે ઇથી રજ્જુના પ્રત્યક્ષ (જ્ઞાન) સમયે, વૃત્તિઉપહિતચેતન અને રજ્જુઉપહિતચેતન વને ઇક થાય છે, તેમના ભેદ રહેતો નથી ઇમા આ હેતુ છે -ચેતનના સ્વરૂપે તો ભેદ કહિં પણ નથી, કિન્તુ ઉપાધિના ભેદે ચેતનના ભેદ થાય છે વૃત્તિઉપહિતચેતન અને રજ્જુઉપહિતચેતનના ભેદફ ઉપાધિ, વૃત્તિ અને રજ્જુ છે તે વૃત્તિ અને રજ્જુ ભિન્ન ભિન્ન દેશમા સ્થિત હોય, ત્યારે તા ઉપાધિગાળ્યા ચેતનના ભેદ હાય છે, પણ વને ઉપાધિ ઇક દેશમા સ્થિત હોય, ત્યારે ઉપહિતચેતનનો ભેદ વને નહિ, ઇ ચાસાં (ધર્મરાજ અધ્યરીન્દ્રદેવે) વેદાન્તપરિભાષાદિક ગ્રન્થામા લખી છે ભિન્ન દેશમા સ્થિત ઉપાધિથી જ ઉપહિત ચેતનના ભેદ થાય છે ઇક દેશમા જ્યારે વને ઉપાધિ પણ

સ્થિત હોય, ત્યારે ધંને ઉપાધિય ઉપહિતચેતન પળ એક જ હોય છે. એ પ્રકારથી રજ્જુના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સમયે, રજ્જુઉપહિત-ચેતન અને ઘૃત્તિઉપહિતચેતન એક છે. ત્યાં સાક્ષિચેતન જ ઘૃત્તિઉપહિતચેતન છે; કેમકે, અંતઃકરણ અને તેની ઘૃત્તિમાં સ્થિત, જે તેમનો પ્રકાશક ચેતનમાત્ર, તે સાક્ષી કહેવાય છે. એ રીતિય રજ્જુજ્ઞાનસમયે, સાક્ષિચેતન અને રજ્જુઉપહિત-ચેતનનો અભેદ થાય છે. અને રજ્જુઉપહિતચેતનનું રજ્જુજ્ઞાન-કરી ભાન થાય છે, અને રજ્જુઉપહિતચેતનથી અભિન્ન સાક્ષીનું પળ, રજ્જુજ્ઞાનેકરી ભાન થાય છે. એ પ્રકારથી રજ્જુજ્ઞાનસમયે, અધિષ્ઠાનસાક્ષીનું ભાન હોવાથી, કલ્પિત સર્પજ્ઞાનની નિવૃત્તિ સંભવે છે.

(સર્વ ત્રિપુટીઓના જ્ઞાનમાં અધિષ્ઠાનસાક્ષીનું જ્ઞાન હોય છે.)

૧૪૪. કિંવા:- (પંચદશીનામે પ્રથના) ફૂટસ્થ દીપમાં વિદ્યારણ્યસ્વામીય આ પ્રક્રિયા કહી છે:- ‘આભાસ સહિત ‘અંતઃકરણની ઘૃત્તિ, ઇન્દ્રિયદ્વારા નીકળીને, ઘટાદિક વિષયને ‘પ્રકાશે છે. ઘટાદિક વિષય (જેય), અને તેમ આભાસસહિત ‘ઘૃત્તિરૂપ તે(ઘટ)નું જ્ઞાન, તથા આભાસસહિત અંતઃકરણ-રૂપ જ્ઞાતા, એ ત્રણેને સાક્ષી પ્રકાશે છે.’

‘ઝાં ઘટ છે’ એ રીતિય આભાસસહિત ઘૃત્તિય ઘટમાત્રનો પ્રકાશ થાય છે. ‘હું ઘટને ઝાંખું છું’ એ રીતિય ‘હું’ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાતા, અને જ્ઞેય (જે) ઘટ, અને તેનું જ્ઞાન, એ ત્રિપુટીનો સાક્ષીયકરી પ્રકાશ થાય છે. એ પ્રકારથી સર્વ ત્રિપુટી-

૧૫. યદું જ્ઞાન તે ન્યાયમતમાં ‘વ્યવસાય’ જ્ઞાન કહેવાય છે.

૧૬. વ્યવસાયજ્ઞાનનું જે જ્ઞાન તેને ન્યાયમતમાં ‘અનુભવરસાયજ્ઞાન’ કહેવાય છે. વેદાન્તમતમાં વ્યવસાયજ્ઞાનને ‘ઘૃતિજ્ઞાનવિશેષ’ કહે છે; અને અનુભવરસાય-જ્ઞાનને ‘સાક્ષિજ્ઞાન’ કહે છે, કારણ કે એ જ્ઞાન ત્રિપુટીનું પ્રકાશક છે.

૪ તાં. ૧) ઉપાધિ૯ ચેતનનો ખેદ દેખાય છે પણ સારૂપે નથી. ૨૭^૩

ઓનો પ્રકાશક સાક્ષી છે. સાક્ષી પોતે અજ્ઞાન હોય તો, ત્રિપુટીનું જ્ઞાન સાક્ષી૯કરી વને નહિ. યથી સર્વ ત્રિપુટી-ઓના જ્ઞાનમાં સાક્ષીનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે. તે સાક્ષીજ્ઞાન-થી સર્પજ્ઞાનની નિવૃત્તિ સંભવે છે. ૯ પૂર્વ રીતિ૯ સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન મિશ્ર મિશ્ર કહું, તેમાં ષટ્કાં શંકા-સમાધાન છે. [૯ પશ્ચમાં શંકાસમાધાનરૂપ વિવાદ અન્ય પણ વધુ છે.]

(સ્રમસ્થાનમાં વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ અધિષ્ઠાન સાક્ષી છે.)

૧૪૫. યથી સર્પ અને તે(સર્પ)ના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન ૯ક જ છે, ૯ પશ્ચ કહિયે છિયે. ત્યાં ઘાહ્ય જે રજ્જુચેતન છે, તેને સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન કહિયે તો વને નહિ. કેમકે, જેટલાં જ્ઞાન હોય છે તે પ્રમાતા અથવા સાક્ષીને આશ્રિત હોય છે. ઘાહ્ય જે રજ્જુચેતન, તેને આશ્રિત જ્ઞાન વને નહિ. તેમ સર્પ અને સર્પના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન, અંતઃકરણઉપહિત સાક્ષિ-ચેતનને માનિયે, તો શરીરના અંતર અંતઃકરણદેશમાં સર્પની પ્રતીતિ જોઈયે, રજ્જુદેશમાં સર્પની પ્રતીતિ ન જોઈયે. અંતરૂ ઉપજ્યા સર્પની વહિરપ્રતીતિ માયાના વલયી માનિયે તો, 'આ ત્મ રૂપા તિ મ ત' ની સિદ્ધિ થશે. (કે જે ઓટી છે ષું પૂર્વે સિદ્ધ થયું છે.) ૯ રીતિ૯ રજ્જુઉપહિતચેતન, (સર્પના) જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન વને નહિ; અને અંતઃકરણઉપહિતચેતન, સર્પનું અધિષ્ઠાન વને નહિ. યથી સર્પ અને તે(સર્પ)ના જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન ૯ક વને નહિ. તથાપિ રજ્જુના સમીપપ્રાપ્તા જે અંતઃકરણની શ્દમાકારવૃત્તિ (આ છે ષવા આકારવાલી વૃત્તિ), તેમાં સ્થિતચેતનને આશ્રિત (જે) અવિદ્યા, (તે અવિદ્યા) સર્પા-કાર અને જ્ઞાનાકાર પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. વૃત્તિઉપહિત-ચેતનમાં સ્થિતા અવિદ્યાનો તમોગુણઅંશ, સર્પનું (પરિ-

ણામિ) ઉપાદાનકારણ છે; અને તે(અવિદ્યા)માં જ સ્થિત સત્વ-
ગુણઅશ સર્પના જ્ઞાનનું (પરિણામિ) ઉપાદાનકારણ છે.
સર્પ અને તેના જ્ઞાનનું, વૃત્તિઉપહિતચેતન અધિષ્ઠાન (=વિવર્તો-
પાદાન કારણ) છે. વૃત્તિ રજ્જુદેશમાં વહિર્ ગઈ, યથી વૃત્તિઉ-
પહિતચેતન પણ વહિર્ છે; યથી સર્પનો આશ્રય (અધિષ્ઠાન)
બને છે. જેટલું અંતઃકરણનું સ્વરૂપ હોય ષટ્તલું જ સાક્ષીનું
સ્વરૂપ હોય છે. શરીરના અંતર્સ્થિત જે અંતઃકરણ, તે જ
વૃત્તિસ્વરૂપપરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે; યથી વૃત્તિઉપહિતચેતન
સાક્ષી છે; યથી (સર્પના) જ્ઞાનનો આશ્રય બને છે. રજ્જુનો
ડ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે રજ્જુચેતન અને વૃત્તિચેતન બંને
એક થાય છે. યથી રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પ અને તે(સર્પ)ના
જ્ઞાનનો નિવૃત્તિ પણ બને છે.

૧૪૬. જ્યાં એક રજ્જુમાં, દશ પુરુષને, ફોઈને સર્પ, ફોઈને
દંડ, ફોઈને માલા, ફોઈને પૃથિવીની ફાટ, ફોઈને જલની
ધારા, યથી રીતિએ મિશ્ર મિશ્ર પ્રતીતિ થાય, અથવા સર્વને
સર્પ જ પ્રતીત થાય, ત્યાં જે પુરુષને રજ્જુનો સાક્ષાત્કાર
થાય છે, તેની વૃત્તિચેતનમાં કલ્પિત અધ્યાસની (મિથ્યા સર્પ
અને સર્પજ્ઞાનની) નિવૃત્તિ થાય-છે. જેને રજ્જુજ્ઞાન નહિ થાય
તેના અધ્યાસની નિવૃત્તિ થાય નહિ. યથી વૃત્તિ(ઉપહિત)-
ચેતન જ કલ્પિતનું અધિષ્ઠાન છે, રજ્જુ આદિક વિષય-ઉપ-
હિતચેતન (અધિષ્ઠાન) નહિ. જો રજ્જુઉપહિતચેતનને સર્પ-
દંડાદિષ્ઠનું અધિષ્ઠાન માનિયે, તો દશ પુરુષને પ્રતીત જે થાય
દશ પદાર્થ તે એકપણને સર્વ પ્રતીત થયા જોઈયે. અને
અમારી રીતિએ તો જેની વૃત્તિચેતનમાં જે પદાર્થ કલ્પિત છે, તે
તેને જ પ્રતીત થાય; અન્યને નહિ. એ રીતિએ બાહ્યસપાંદિષ
અને તેના જ્ઞાનનું, વૃત્તિઉપહિતસાક્ષી, અધિષ્ઠાન છે. મ્યગ્ના

પદાર્થ અને તેમના જ્ઞાનનું પણ અંતઃકરણઉપહિતસૌક્ષી જ અધિ-
ષ્ઠાન છે. ૫ પ્રકારે સત્સસત્ષી વિલક્ષણ જે અનિર્વચનીય-
અધિષ્ઠાનો પરિણામ, અનિર્વચનીય સર્પાદિક, -તેમની
'હ્યાતિ' નામ પ્રતીતિ અને કથન; તે 'અનિર્વચનીયહ્યાતિ'
કહેવાય છે. ૫૦.

૧૪૭. શિષ્ય ઉચ્ચ.

(આ જગત્ના આધારવિષે શિષ્યનું પ્રશ્ન.)

હો.

મિથ્યા પ્રતીત થાય આ, જેમાં જગત્ અપાર,
તે મગવન્ ! મુજને કહો, કો પનો આધાર. ૫૧.

(હિ સદ્ગુરો ! આ અપાર જગત્ જેમાં મિથ્યા પ્રતીત થાય
છે, યવો આ જગત્નો આધાર કોણ છે તે મને કહો.)

૧૪૮. શ્રીગુરુવાચ.

(મિથ્યા જગત્નો આધાર તથા અધિષ્ઠાન તું છું)

હો.

તવ નિજરૂપ અજ્ઞાનથી, થયું મિથ્યા જગંમાન;
અધિષ્ઠાન, આધાર, તું, રજ્જુમુજંગ સમાન. ૫૨.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! તારું જે 'નિજરૂપે' નામ બ્રહ્મરૂપે કરીને
અજ્ઞાન, તેથી મિથ્યા જગત્ પ્રતીત થાય છે, યથી જગત્નો
આધાર અને અધિષ્ઠાન તું છું. જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનથી મિથ્યા સર્પ
પ્રતીત થાય છે, ત્યાં મિથ્યા સર્પનો આધાર અને અધિષ્ઠાન
રજ્જુ છે. યદ્યપિ મિથ્યા સર્પનું અધિષ્ઠાન મુખ્ય, દ્વિતીય-
પક્ષમાં, વૃત્તિઉપહિતચેતન છે, અને પ્રથમપક્ષમાં રજ્જુઉપહિત-
ચેતન છે, કોઈ પક્ષમાં (એકલી) રજ્જુ અધિષ્ઠાન નથી.
તથાપિ પ્રથમ પક્ષમાં ચેતનમાં અધિષ્ઠાનત્વનો ઉપાધિ રજ્જુ છે,
યથી સ્થૂલ દષ્ટિ, રજ્જુ અધિષ્ઠાન કહેવાય છે. જેમ મિથ્યા-

સર્પનું અધિષ્ઠાન તથા આધાર રજ્જું છે, તેમ મિથ્યા જગત્નું અધિષ્ઠાન તથા આધાર તું છે.

૧૪૯. (આત્માનું સામાન્ય-વિશેષરૂપ. જે સામાન્યરૂપ છે તે આધાર છે, અને જે વિશેષરૂપ છે તે અધિષ્ઠાન છે.)

૫ સ્થાનમાં આ રદસ્થ છે:-જેમ રજ્જુનાં યે સ્વરૂપ છે-
 ૧. એક તો સામાન્યરૂપ છે, એક વિશેષરૂપ છે. સામાન્યરૂપ 'ઈદં' ('આ') છે, અને વિશેષરૂપ 'રજ્જુ' છે. 'આ સર્પ છે,' ૫
 રીતિપ મિથ્યા સર્પસાથે અમિષ્ટ (એકરૂપ) થઈને ઘાન્ટિકાલ-
 માં પણ પ્રતીત થાય જે 'આ' રૂપ, તે 'સામાન્યરૂપ' છે, અને
 જે સ્વરૂપની ઘાન્ટિકાલમાં પ્રતીતિ ન થાય, વિન્નુ જેની
 પ્રતીતિ થવાથી ઘાન્ટિકા દૂર થાય, તે રજ્જુનું 'વિશેષરૂપ'
 છે. તેમ આત્માનાં પણ યે સ્વરૂપ છે,-એક સામાન્યરૂપ અને
 યોગ્ય વિશેષરૂપ. સ્વરૂપ સામાન્ય (રૂપ) છે. અસંગતા, કૃદ-
 સ્થતા, નિત્યમુક્તાદિક, વિશેષરૂપ છે. કેમકે: "સ્થૂલગૂરુમ-
 સંઘાત 'ઉ'." એમાં સ્થૂલગૂરુમસંઘાતની ઘાન્ટિકામયે પણ
 મિથ્યા સંઘાતમાયે અમિષ્ટ થઈને સત્ (ઉ) રૂપ પ્રતીત
 થાય છે. એવી આત્માનું 'સત્' સ્વરૂપ સામાન્યરૂપ છે અને સ્થૂલ-
 ગૂરુમસંઘાતની ઘાન્ટિકામયે, આત્માનું અસંગ, કૃદસ્થ, નિત્ય-
 મુક્ત સ્વરૂપ પ્રતીત થાય મદિ. વિન્નુ અસંગાદિકસ્થ-
 આત્માની પ્રતીતિ થયેથી, સંઘાતઘાન્ટિકા દૂર થાય છે. એવી અસંગતા,
 કૃદસ્થતા, નિત્યમુક્તા, સ્વાયત્તાદિક. (આત્માની) 'વિશેષ
 રૂપ' છે. સર્વ જ્ઞાતિમાં સામાન્યરૂપ 'આધાર' કહેવાય
 છે, અને વિશેષરૂપ 'અધિષ્ઠાન' કહેવાય છે. જેમ શરૂનો
 આધાર તે રજ્જુ. તેનું સામાન્ય 'ઈદં' (આ) સ્વરૂપ શરૂનો
 આધાર છે, અને વિશેષ 'રજ્જુ' સ્વરૂપ (શરૂનું) અધિષ્ઠાન છે
 તેમ મિથ્યા પ્રાણનો આધાર એ શાસ્ત્ર, તેનું સામાન્ય શાસ્ત્ર,

પ્રપંચનો આધાર છે; અને અસંગતતાદિ વિશેષરૂપ અધિષ્ઠાન છે. પ
રીતિ આધાર અને અધિષ્ઠાનનો કિંચિત્ ભેદ, સર્વજ્ઞાત્મા
નામે મુનિષ (સંશ્લેષશાસીરૂપ ગ્રંથમાં) પ્રતિપાદન કાળ્યો છે. ૫૨.

૧૬૦. ટિપ્પ ઉવાચ.

(જગત્ના અધિષ્ઠાન આત્માથી દ્રષ્ટા ભિન્ન હોયો જોઈયે.)

હો.

મયવન્ ! મિથ્યા જગત્નો, દ્રષ્ટા કો કહિયે ય;

અધિષ્ઠાન, આધાર જે, દ્રષ્ટા થાય ન તેય. ૫૩.

અર્થ સ્પષ્ટ. માય આ છે:-જગત્નો આધાર અને અધિષ્ઠાન
આત્મા છે, યથી જગત્નો દ્રષ્ટા (દેખનાર) આત્માથી ભિન્ન
કાળ્યો જોઈયે; જેમ સર્પનો આધાર અને અધિષ્ઠાન જે રજ્જુ,
તેનાથી ભિન્ન પુરુષ, સર્પનો દ્રષ્ટા છે. ૫૩.

૧૬૧. શ્રીગુરુવાચ.

(સર્વત્ર કલ્પિતનું અધિષ્ઠાન જ દ્રષ્ટા છે.)

બોધાઈ.

મિથ્યા વસ્તુ જગત્માં જે છે, અધિષ્ઠાનમાં કલ્પિત તે છે;

અધિષ્ઠાન તે દ્વિવિધ પીછાળો, ચેતન ઇક, ધીજું જડ માનો. ૫૪.

અધિષ્ઠાન જડ વસ્તુ જહાં છે, દ્રષ્ટા તેથી ભિન્ન તહાં છે,

જહાં હોય ચેતન આધાર, તહાં ભિન્ન દ્રષ્ટા નહિ ધાર. ૫૫.

અર્થ સ્પષ્ટ. માય આ છે:-જ્યાં જડ અધિષ્ઠાન હોય, ત્યાં
અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન દ્રષ્ટા હોય છે જ્યાં ચેતન અધિષ્ઠાન હોય,
ત્યાં અધિષ્ઠાન જ દ્રષ્ટા હોય છે, ભિન્ન (દ્રષ્ટા) નહિ. ૫૫.

હો.

ચેતન, મિથ્યા સ્વપ્નનું, અધિષ્ઠાન નિર્ધાર;

તેહ જ દ્રષ્ટા, ભિન્ન નહિ; તેમ જ જગત્ વિચાર.

૫૬.

૧૭. શંકરના પ્રશિષ્ય અને દેવેશ્વરના શિષ્ય સર્વજ્ઞાત્મન્ મુનિ. એમના
સમયમાં મનુકુલાદિત્ય રાજા હતા.

ટીકા:—જેમ સ્વપ્નનું અધિષ્ઠાન સાક્ષિચેતન છે, તે જ (સાક્ષિ-
ચેતન) સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા છે; તેમ જગત્નું આત્મા જ અધિષ્ઠાન
છે, તે જ (આત્મા) દ્રષ્ટા છે. એ શંકા અને સમાધાન, સ્થૂલ-
દષ્ટિય રજ્જુને સર્પનું અધિષ્ઠાન માનીને, કહ્યાં છે. અને સિદ્ધાન્ત-
મતમાં તો સર્પનું અધિષ્ઠાન સાક્ષિચેતન છે, તે જ દ્રષ્ટા
છે. યથી સર્વ કલ્પિતનો અધિષ્ઠાન જ દ્રષ્ટા છે. શંકાસમા-
ધાન બને નહિ. ૫૬.

૧૫૨. ૩૧૦.

इम मिथ्या संसार-दुःख, थाय तुमां भ्रमभान;
तेनी शो निवृत्ति तुं, इच्छुं शिष्य सुजान. ५७.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! એ રીતિય તું-વિષે સંસારરૂપો દુઃખ
મિથ્યા જ ભ્રાન્તિથી પ્રતીત થાય છે. તે મિથ્યાની નિવૃત્તિની
ઈચ્છા બને નહિ. દષ્ટાન્ત:—જેમ વાજીગરે (માવિકે) મંત્રના
બલથી કોઈ પુરુષને મિથ્યા શત્રુ દેલાડચો દોય, તેને મારવા-
વિષે તે પુરુષ ઉદ્યોગ નથી કરતો. તેમ મિથ્યા સંસારની
નિવૃત્તિની ઈચ્છા બને નહિ. ૫૭.

૧૫૩. શિષ્ય ઉવાચ.

(મિથ્યા સંસાર પણ દુઃખનો હેતુ છે તેથી તેની નિવૃત્તિ-
નો ઉપાય ઇચ્છે છે.)

ચોરાઈ.

यद्यपि जग मिथ्या गुरुदेव ज, तथापि हुं इच्छुं ते छेद ज;
स्वप्न भयानक जेने भासे, करी साधन जम तेने नाशे. ५८.
एयीं थाय जगहानि जेणे; कहो भगवन् उपाय ज तेने;
तमसमान सद्गुरु नहि अन्य ज, भ्रवण फुंकी दे अन्य घंचक ज. ५९.

ટીકા:—હે ભગવન્ ! આપે કહ્યું જા-‘જગન્ તારાવિષે મિ-
થ્યારૂપે કરીને છે અને સત્યરૂપે કરીને નથી.’ તે યદ્યપિ

૪ તરંગ.) દુઃસ્વપ્ન સંસારની નિવૃત્તિનો ઉપાય આત્મજ્ઞાન છે. ૨૭૯

સત્ય છે, તથાપિ હે ભગવન્ ! તે મિથ્યારૂપે કરીને, યા જે ઉપાયે કરીને, (જન્મ) મરણાદિક સંસાર મારાચિપે ખાન ન થાય, તે ઉપાય આપ કહો. અને આપે કહ્યું હતું જે 'મિ-
'થ્યાની નિવૃત્તિને અર્થે સાધન જોડાયે નહિ.' તે યાતાં પણ સત્ય છે. પરંતુ હે ભગવન્ ! જેને મિથ્યા પદાર્થ પણ દુઃસ્વપ્ના હેતુ હોય, તેને એ મિથ્યા પણ માધનેકરી દૂર કરવા યોગ્ય છે. જેમ કોઈ પુરુષને પ્રતિદિન મગાનક સ્વપ્ન આવતાં હોય, તે મિથ્યા પણ છે, પરંતુ તેમને પણ દૂર કરવાને, પાદમશા-
લન અને જપ આદિક નાના સાધનને અનુષ્ઠાન કરે છે. તેમ આ સંસાર મિથ્યા પણ છે, પરંતુ જન્માદિક દુઃસ્વપ્નો હેતુ (સંસાર) મને પ્રતીત થાય છે, યથી સંસારની નિવૃત્તિ ઇચ્છું છું. આપ કૃપા કરીને ઉપાય બતાવો. ૫૯.

૧૫૪. શ્રીગુરુસ્વાચ.

સોરઠો

તે મેં કહ્યું ચરણો, જે સાધન તે પૂછિયું;

નિજ મન નિશ્ચય આણો, રહે ન રંચક શ્વેદ જગ. ૬૦.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! જગત્ક્રુપી દુઃસ્વપ્નો નિવૃત્તિનું જે સાધન તે પૂછ્યું, તે (આત્મજ્ઞાન છે તે) મેં તુને પ્રથમ જ (અઢ્ઠા ૧૧૫ અને ૧૨૩ માં) કહી દીધું. તેચિપે તું રદ નિશ્ચય કર. તેથી જગત્ક્રુપી રોદ રહે નહિ. ૬૦.

ડાં

(સંસારનિવૃત્તિનો ઉપાય આત્મજ્ઞાન છે.)

સ્વાત્માના અજ્ઞાનથી, ઘાય પ્રતીત જગ શ્વેદ,

નાસે તેના ઘોષથી, યમ વદે મુનિ-વેદ. ૬૧.

જગત્ હુંમાં નહિ પ્રહ્લ હું, 'અહં પ્રહ્લ' એ જ્ઞાન;

શિષ્ય તને તે મેં કહ્યું, અન્ય ઉપાય ન જાણ. ૬૨.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! પોતાના આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જગત્-રૂપી લેદ પ્રતીત થાય છે, તે આત્મજ્ઞાનથી મટે છે. જે વસ્તુ જેના અજ્ઞાનથી પ્રતીત થાય, તે તેના જ્ઞાનથી મટે છે, એ નિયમ છે. જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનથી સર્પ પ્રતીત થાય છે, તે રજ્જુના બોધથી મટે છે; તેમ આત્મજ્ઞાનથી જગત્ મટે છે. તે આત્મજ્ઞાન અમે કહી દીધું. ‘જગત્ તો મારાવિપે ત્રણ કાલમાં’ છે નહિ, કેમકે મિથ્યા છે. જે મિથ્યાવસ્તુ હોય છે તે અધિ-‘જ્ઞાનની હાનિ કરે નહિ. જેમ મરીચિકાનું (છાંશવાનું) જે ‘જલ છે, તે પૃથિવીને ખીની ન કરે; તેમ જગત્ પ્રતીત પણ ‘થાય છે પરંતુ મિથ્યા છે, કંઈ મારી હાનિ કરવાવિપે સમર્થ ‘છે નહિ. અને (વેલ હું છું અને) હું સત્-ચિત્ આનંદરૂપ ‘બ્રહ્મસ્વરૂપ છું.’ एवો જે નિશ્ચય, તેનું નામ જ્ઞાન છે. તે જ મોક્ષનું સાધન છે. અન્ય કોઈ નથી. તે જ્ઞાન મેં પ્રથમ ઉપદેશ કરી દીધું. ૬૨.

(જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, કર્મઉપાસનાથી નહિ.)

૧૫૫. દુષો.

કર્મ-ઉપાસનથી નહિ, જગ નિદાન-તમ નાશ.

અંધકાર જમ ગૃહવિપે, જાય ન વિના પ્રકાશ.

૬૩.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! જગત્નું ‘નિદાન,’ નામ ઉપાદાનકારણ (જે) ‘તમ’ નામ અજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાનના નાશથી (અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ) જગત્નો પોતાની મેલે નાશ થઈ જાય છે. કેમકે, ઉપાદાનનો નાશ થયા પછે કાર્ય રહે નહિ તે અજ્ઞાનનો નાશ કેવલ જ્ઞાનેકરીને છે, કર્મ અને ઉપાસનાપકરીને નાશ

૧૮. અમેદ બોધની દૃઢતાદ્વારા પરોક્ષતા અને પરિવૃત્તતા પ્રાપ્તિની નિશ્ચિત-અર્થે એ વે વાક્યોમાં ઓતમોત માવ દર્શાવ્યો છે. અને (૧૨૧૨) અન્ય અમગ વ્યતિહાર પણ કરે છે.

૪ તરંગ.) શિષ્યનો પ્રશ્નઃ જીવ બ્રહ્મ એક શી રીતે છે ? ૨૮૧

થતો નથી. કેમકે અજ્ઞાનનું વિરોધિ જ્ઞાન છે. કર્મઉપાસના વિરોધિ નથી. દૃષ્ટાન્તઃ-જેમ ગૃહનેવિપે જે અંધકાર છે, તે કોઈ (અન્યા) ક્રિયાથી દૂર થાય નહિ, કેવલ પ્રકાશેકરી દૂર થાય છે; તેમ અજ્ઞાનરૂપ જે અંધકાર છે, તે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશેકરી દૂર થાય છે; અન્ય કોઈ સાધનેકરી નથી થતો. ૬૩.

(૫ પ્રકારે ઉપદેશકરી સંશય હોય તે પૂછવા શિષ્યને ગુરુ સૂચવે છે.)

શ્લોક.

કહો શિષ્ય ઉપદેશ મેં, જગમંજક મન ધારો;
જે ઇમાં સંશય રહ્યો, તે તું પૂછ વિચારો.

૬૪

૧૫૬. શિષ્ય ઉવાચ.

(શિષ્યના સંશય.)

શ્લોક.

મો મગધન ! જે કંઈ તમ માણ્યું, તે સડ સત્ય જાણી મન રાખ્યું.
જગ નિદાન અજ્ઞાન ઘસાણ્યું, તેનું મંજરુ જ્ઞાન પિછાણ્યું. ૬૫.
જ્ઞાનરૂપ વર્ણન વઢીં કીધું, જગમિથ્યા તે મેં વ્રહ્મ લીધું.
સુખસ્વરૂપ આત્મા પરકાદ્યો, આપ દયાથી મુજને ભાદ્યો. ૬૬.
વઢીં માણ્યું 'તું વ્રહ્મ સ્વરૂપ' તે મેં લહ્યો ન મેદ અનૂપ;
ઈમાં મુજ શંકા શક આવે, જીવવ્રહ્મનો મેદ જણાવે. ૬૭.

ટીકા:—હે મગધન ! આપે કહ્યું જે તે આપનાં વચન હું સત્ય જાણું છું. આપે જે કહ્યું 'જગતનું કારણ અજ્ઞાન છે, તે 'અજ્ઞાનને નાશ કરીને, જગતની નિવૃત્તિ જ્ઞાનેકરીને થાય છે.' તે વાત્તાં મેં જાણી. તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપે કહ્યું:—'જગત્ 'મિથ્યા છે (૧), અને જીવ આનંદસ્વરૂપ છે (૨), તે (જીવ) 'વ્રહ્મથી ભિન્ન નથી' 'કિન્તુ વ્રહ્મરૂપ છે (જીવ વ્રહ્મ બંને એક છે.) (૩), ઇવા નિશ્ચયનું તામ જ્ઞાન છે. તેનેવિપે જગત્

‘મિથ્યા છે (૧), અને જીવ આનંદસ્વરૂપ છે (૨)’, ૫ (વે) વાર્તા
મેં જાણી, પરંતુ ‘જીવ બ્રહ્મ વસ્તુ એક છે’ ૫ (૩) વાર્તા (યથાર્થ)
નથી જાણી. કેમકે જીવબ્રહ્મના ભેદને જણાવવાગણી શકા
મારા હૃદયમાં સ્ફુરે છે ૬૭

(જીવ બ્રહ્મમાં ભેદ છે યથી એકતા વને નહિ)

૧૫૭. (પ્રમેયગત સંશય.)

ષોષાઈ

પુણ્યપાપનો છુ હુ કર્તા, જન્મમરણ ને સુખદુઃખ ધર્તા,
ઘઘ્ઠાં અનેક ભાતે જગ ભાસે, ચાહુ જ્ઞાન અજ્ઞાન જ નાસે ૬૮.
જે યથી વિપરીત સ્વરૂપ તેને બ્રહ્મ કહે મુનિભૂષ,
કહાં એકતા વ્યયમ કરી જાણુ રૂપ વિરુદ્ધ હૃદયમાં માણુ. ૬૯.

ટીકા.—હે ભગવન્ ! હુ પુણ્યપાપનો કર્તા છુ અને તેમણુ
જે ફલ, જન્મમરણ અને સુખદુઃખ, તેમને ધારણ કરુ છુ.
અને નાના પ્રકારના જગત્ મારેવિષે પ્રતીત થાય છે અને
જગત્નુ કારણ જે અજ્ઞાન છે તેને દૂર કરવાને હુ જ્ઞાન ઇચ્છુ
છુ અને બ્રહ્મવિષે ન પુણ્ય છે, ન પાપ છે, ન જન્મ છે ન મરણ
છે, ન સુખ છે, ન દુઃખ છે, અન્ય કાંઈ હેશ બ્રહ્મવિષે નથી.
અને જ્ઞાનની ઇચ્છા છે નહિ યથી બ્રહ્મણુ અને માગ સ્વરૂપ
પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, યથી વનેનાં એકતા વને નહિ યયપિ
મારેવિષે પણ જન્માદિક સસાર પરમાયસ્કરોતે છે નહિ.
તથાપિ મિથ્યા જે જન્માદિક છે તે મને આનંદ પ્રતીત થાય છે.
અને બ્રહ્મમાં નથી યથી વળા ભેદ છે, એકતા વને નહિ ૬૯.

૧૫૮. (પ્રમાણગત સંશય.)

ષોગાઈ

વળા મુર્ચ્છા ધીજાં ઘઘ્ઠાં સદાય, જીવત્રાણપદ્મવ પ્રણયય;
વહુ વૃક્ષમાં સમ થે પડી, ફલ માને દવ ધીજા સ્વચ્છ ૭૦

પ્રકાશ, ભોગરહિત, અસંગ, વેદવચન એ કહે પ્રસંગ;
કર્મ-ઉપાસન વઢી વહુ માયે, જીવ બ્રહ્મ યથો યે રાલે.   ૭૧.

ટીકા:—હે ગુરો ! મને એક અન્ય સંશય છે, તે આપ સાંમઢો. કેવો એ સંશય છે ! જેથી જીવબ્રહ્મની એકતાનો નિશ્ચય ‘પ્રણંશય’ નામ દૂર થઈ જાય (છે). તે સંશય હું આપને કહું છું, આપ સાંમઢોને તે સંશયને દૂર કરો. વેદવિષે મેં એવું વીંટું છે કે—‘એક બુદ્ધિરૂપી વૃક્ષમાં બે પક્ષી છે, તે બંને ‘સમાન છે. તેઓમાંથી એક તો કર્મનાં ફલને ભોગવે છે. એક ‘સ્વચ્છ’—નામ શુદ્ધ છે, ભોગરહિત છે, અસંગ છે, અને તે ‘ભોગવવાવાઢાને પ્રકાશે છે.’

એઓનેવિષે (ભોગ) ભોગવવાવાઢો જીવ પ્રતીત થાય છે, અને થીજો પરમાત્મા પ્રતીત થાય છે. યથી યમની એકતા બને નહિ.

અને વેદવિષે કર્મ અને ઉપાસના વહુપ્રકારનાં કહ્યાં છે, તે જીવબ્રહ્મની એકતાવિષે નિષ્ફલ થઈ જશે. કેમકે, આપ જીવબ્રહ્મની જે એકતા કહો છો, તે, બ્રહ્મવિષે જીવના સ્વરૂપનો અંતર્ભાવ કહો છો અથવા જીવવિષે બ્રહ્મના સ્વરૂપનો અંતર્ભાવ કહો છો ? જો કદાચિત્ બ્રહ્મવિષે જીવના સ્વરૂપનો અંતર્ભાવ કહેશો તો જીવને, બ્રહ્મરૂપ હોવાથી, અધિકારીનો અભાવ થશે, યથી કર્મ અને ઉપાસના નિષ્ફલ થશે. અને જો જીવવિષે બ્રહ્મના સ્વરૂપનો અંતર્ભાવ કહેશો, તો બ્રહ્મને, જીવરૂપ હોવાથી, જેનો ઉપાસના કરાય છે, તે ઉપાસ્યનો, અભાવ થશે, યથી ઉપાસના નિષ્ફલ થશે, અને કર્મનાં ફલ દેવાવાઢો જે પરમાત્મા (ઈશ્વર) તેનો અભાવ થશે; યથી કર્મ નિષ્ફલ થશે. અને મોમાંસક જે કહે છે કે:—‘કર્મ ‘જ ઈશ્વર છે, તેમનાથી જ ફલ થાય છે.’ તે વાર્તા સમીચીન

(સમ્યક્) નથી. કેમકે, જે કર્મ છે તે જડ છે, તેમને ફલ દેવાનું સામર્થ્ય વને નહિ; યથી કર્મનું ફલ ઈશ્વર જ દે છે. એ રીતિએ પરમાત્મા અને જીવની એકતા વને નહિ. ૭૧.

૧૫૯. શ્રીગુરુવાચ.

(શિષ્યશંકાના સમાધાનાર્થે ચાર આકાશ અને ચાર ચેતનની વ્યવસ્થા દર્શાવે છે.)

ચોપાદ.

ગુણ શિષ્ય એક કહુ વિચાર, થાય જેથી~ શંકા નિસ્તાર;
ઘટાકાશ એક, જલભાકાશ, મેઘાકાશ, મહા-આકાશ. ૭૨.
ચાર ભેદ એ નમના જાણ, વહ્લીં ચેતનના તથા પીછાણ;
એક કૂટસ્થ, જીવ વહ્લીં કહિયે, ઈશ, બ્રહ્મ, મન જાણી રહિયે. ૭૩.
જ્યારે રૂપ તેમનું તું જાણોશ, ત્યારે નિજ શંકા સડ માર્ગોશ;
યથી ગુણ તેનો અવ ભેદ, ગુણે જાય જન્માદિક લેદ. ૭૪.

ટીકા:—જે તને શંકા થઈ છે, તેમનો 'નિસ્તાર' નામ નિરાકરણ જેથી થાય, તે વિચાર હું કહું છું. તું સાંભલ. જેમ એક આકાશમાં ચાર ભેદ છે:—એક (૧) ઘટાકાશ છે, અને એક (૨) જલકાશ છે; અને (૩) મેઘાકાશ છે, અને (૪) મહાકાશ છે; તેમ એક ચેતનના ચાર ભેદ છે:—એક (૧) કૂટસ્થ છે, અને (૨) જીવ છે, અને (૩) ઈશ્વર છે, અને (૪) બ્રહ્મ છે. એ ચારે ભેદ, આકાશની પેઠે, ચેતનવિષે છે. હે શિષ્ય ! જ્યારે યમના સ્વરૂપને તું મળા પ્રકારે પીછાળીશ, ત્યારે પોતાની શંકાનું તું પોતે જ સમાધાન જાણી રહીશ. યથી હું યમનું સ્વરૂપ ઘર્ષન કરું છું. તું સાંભલ. જેને સાંભળીને સંશયરહિત જ્ઞાન થઈને જન્માદિક દુઃખનો નાશ પડે. ૭૪.

(ચતુર્વિધઆકાશ.)

૧૬૦. અથ ઘટાકાશવર્ણન.

હો.

જલપૂરિત ઘટને જ દેવ યાવત્ નમ અવકાશ;

યુક્તિનિપુણ પંડિત કહે, તેને ઘટ આકાશ.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! જલે ભરેલા ઘટને જેટલું આકાશ અવકાશ દે છે, તેટલા આકાશને પંડિતજન ઘટાકાશ કહે છે. ૭૫

૧૬૧. અથ જલાકાશવર્ણન.

હો.

જલપૂરિત ઘટમાં જ વહી, છે નમનો આભાસ;

ઘટાકાશયુત વિશ્વ જન માપે જલ-આકાશ. ૭૬.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! જલે ભરેલો જે ઘટ છે, તેનેવિપે નક્ષત્રાદિસહિત (ઉપરના) આકાશનું પ્રતિવિંચ થાય છે, તે (જલ વિના પ્રતિવિંચ થાય નહિ એથી ઘટમાંના જલસહિત) આકાશનું પ્રતિવિંચ, અને ઘટાકાશ (ઘટ જેમાં રહેલો છે તે અને ઘટના અન્તરનું આકાશ) એ બે (આકાશ) મળેલાં સતે જલાકાશ કહેવાય છે. ૭૬.

એનાવિપે કોઈ શંકા કરે છે કે:—આકાશનું પ્રતિવિંચ નથી થતું. ફિતુ કેવલ નક્ષત્રાદિકનું જ પ્રતિવિંચ થાય છે. કેમકે

૧૧. અર્હિ આ શંકા છે,—(૧) ઘટથી બહિર જે આકાશ છે તે 'મહાકાશ' છે. તેથી ભિન્ન ઘટના અન્તરમાં જે આકાશ છે તે 'ઘટાકાશ' છે. એ ઘટાકાશનું મુગમ લક્ષણ છે. તે છોડીને,—(૨) જલપૂરિત ઘટને જેટલું મહાકાશ અવકાશ દે તેટલું આકાશ ઘટાકાશ છે,—એ રીતિપ્રલક્ષણ કરવાનું શુ પ્રયોજન છે ? એનું આ સમાધાન છે. પ્રથમ (૧) કહ્યાપ્રમાણે લક્ષણ કરિયે તો ઘટના કપાલની જેમાં સ્થિતિ છે તે આકાશને પાંચમું 'કપાલાકાશ' કહેવું પડે. તે સામ્રથી વિરુદ્ધ છે. એથી દ્વિતીય (૨) લક્ષણ કરવું યોગ્ય છે.

પં. પી. પુ.

૨૮૬ ઉત્તમઅધિકારીને ઉપદેશ આકાશના મેદ. (વિચારસાગર.

રૂપવાન્ પદાર્થનું પ્રતિવિંબ થાય છે, આકાશ સ્વરૂપેકરીને રહિત છે, યથી આકાશનું પ્રતિવિંબ વને નહિ. યથી શંકા કરે છે તેના સમાધાનના—

દશા.

)

જો જલમાં આકાશનું, પ્રતિવિંબ નવ હોય;
થોડામાં ગંભીરતા, પ્રતીત થાય ક્યમ્ સોય. ૭૭.
યથી જલમાં માનિયે, વ્યોમાભાસ સુજાણ;
જ્યમ રૂપરહિત શબ્દથી, પ્રતિધ્વનિનું ભાન. ૭૮.

ટીકા:—જો જલવિંબે આકાશનું પ્રતિવિંબ ન હોય તો જાનુપરિમાણ જલવિંબે, મનુષ્યપરિમાણ ગંભીરતાની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે નહિ થવી જોઈયે, (તે ગંભીરતાની પ્રતીતિ થાય છે.) યથી આકાશનું પ્રતિવિંબ અંગીકાર કરવું યોગ્ય છે. અન્ય જે કહે છે કે,—‘રૂપરહિત પદાર્થનું પ્રતિવિંબ નથી થતું’ તે પણ નિયમ નથી. કેમકે, રૂપરહિત જે શબ્દ છે, તેનો પ્રતિધ્વનિ થાય છે તે શબ્દનું પ્રતિવિંબ છે. યથી રૂપરહિત જે આકાશ છે તેનું પણ પ્રતિવિંબ વને છે ૭૮.

૧૬૨. અથ મેઘાકાશવર્ણન.

દશા.

જે અવકાશ દે મેઘને ઘઢી તેમાં આભાસ;
તે વંનેને કેહ છે, લુધ્વજન મેઘાકાશ.

ટીકા:—મેઘ જે ઘાદઢ, (તેઓને જે આકાશ) અવકાશ દે છે, અને મેઘના જલમાં જે (તે મેઘોના ઉપરના) આકાશનું પ્રતિવિંબ છે, તે વંને(આકાશ)ને મેઘાકાશ કહે છે. યને વિંબે કોઈ શંકા કરે છે જે, મેઘ તો આકાશવિંબે છે, તેઓમાં જલ અને આકાશનું પ્રતિવિંબ, દીઠા વિના, કેમ જાણ્યું જાય છે ?

તેના સમાધાનો દ્વો.

વધેં મેઘ અનંતજલ, સજલ જ હેતુ ધર્મો;

જલ નહિ નમ આભાસવિણ પ્રતિવિંવ સદ્ તેયો ૮૦.

ટીકા:—યદ્યપિ મેઘવિષે, જલ અને આકાશનું પ્રતિવિંવ પ્રત્યક્ષ છે નહિ, તથાપિ અનુમાને કરીને જાણ્યું જાય છે. મેઘ જે જલની ઘટ્ટિ કરે છે, ધર્મો ધ્વં અનુમાન થાય છે જે, મેઘો-વિષે જલ છે. જો મેઘોવિષે જલ ન હોય તો જલની ઘટ્ટિ મેઘોથી ન થાય. અને મેઘોવિષે જલ છે; તે, આકાશના પ્રતિ-વિંવ સહિત છે; કેમકે જલ હોય છે તે આકાશના પ્રતિ-વિંવ વિના નથી હતું. ધર્મો મેઘોવિષે જે જલ છે, તે પણ આકાશ-ના પ્રતિવિંવચાલું છે. ય રીતિય મેઘવિષે, જલ અને આકાશ-ના પ્રતિવિંવનું અનુમાન થાય છે. ૮૦.

૧૬૩. અથ મહાકાશવર્ણન.

દ્વો.

વાહ્યાભ્યન્તર ધ્વાપકુ જે નમરૂપ;

મહાકાશ તેને કહે, કૌંચિદ્ બુદ્ધિ અનૂપ ૮૧.

ટીકા:—(વહ્યાખંડના) વહિર્ અને અન્તર્ સર્વથા ધ્વાપકુ જે 'નમ (રૂપ)' નામ આકાશનું સ્વરૂપ છે, તેને 'અનૂપ' નામ અદ્ભુત બુદ્ધિમાન્ પંડિત, મહાકાશ કહે છે. ૮૧.

૧૬૪. ચતુર્વિંવ ચેતન.

દ્વો.

ચાર ભાતિ નમનાં કહ્યાં લક્ષણ શ્રુતિ અનુસાર;

અવ ચેતનનાં શિષ્ય ગુણ, જેથી મળે વિચાર. ૮૨.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! ચાર પ્રકારનાં આકાશનાં લક્ષણ કહ્યાં. હવે ચાર ભાતિનાં ચેતનનાં લક્ષણ સાંભલ; જેઓને સાંભળેથી 'વિચાર' નામ વિચારનું ફલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. ૮૨.

૧૬૫. અથ (ઘટાકાશસમાન) કૂટસ્થ(ચેતન)વર્ણન.

શ્લો.

મતિ યા વ્યંષ્ટિઅજ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય;
ઘટાકાશ સમ માનિયે, તે કૂટસ્થ અજન્ય.

૮૩.

ટીકા:—બુદ્ધિ(નું) અથવા વ્યંષ્ટિઅજ્ઞાનનું જે અધિષ્ઠાન-ચેતન છે, તે કૂટસ્થ કહેવાય છે. જે પક્ષમાં બુ દ્ધિ સ હિ ત ચે ત ન જીવ છે, તે પક્ષમાં બુદ્ધિનું (જે) અધિષ્ઠાન (છે તે) 'કૂટસ્થ' કહેવાય છે; અને જે પક્ષમાં વ્યંષ્ટિ અ જ્ઞા ન સ હિ ત ચે ત ન જીવ કહેવાય છે, તે પક્ષમાં વ્યંષ્ટિઅજ્ઞાનનું જે અધિષ્ઠાન છે, તે કૂટસ્થ કહેવાય છે. આ સ્થાનમાં આ સિદ્ધાન્ત છે:—જીવત્વનું જે વિશેષણ છે તેના અધિષ્ઠાનનું નામ કૂટસ્થ કહેવાય છે. તે કૂટસ્થ 'અજન્ય' છે (નામ) ઉત્પત્તિથી રહિત છે. યનો અભિપ્રાય આ છે:—બ્રહ્મથી મિશ્ર જેમ ચિદા-ભાસ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ, આ ઉત્પન્ન નથી થયો કિન્તુ બ્રહ્મ-રૂપ જ છે. જેમ ઘટાકાશ મહાકાશથી મિશ્ર નથી થઈ ગયું, કિન્તુ મહાકાશરૂપ છે. એ જ કૂટસ્થ છે તે જ આત્મપદનો લક્ષ્યઅર્થ છે; અને એ જ પ્રત્યક્ (આત્મા) કહે છે; અને એ જ નિજરૂપ કહે છે; અને એ જ જીવસાક્ષી છે.

૮૩.

૧૬૬. અથ (જલાકાશસમાન) જીવ(ચેતન)વર્ણન.

શ્લો.

કામકર્મયુત બુદ્ધિમાં, જે ચેતન-પ્રતિવિંબ;
તેને જીવ વિદ્વાન્ કહે, જલનમનુલ્લ સર્વિવ.

૮૪.

ટીકા:—નાના કામ (ઘાસના) અને (અદૃષ્ટ) કર્મસહિત

૧૦૦. કૂટસ્થના પર્વાય:—આત્મપદનો સ્વરૂપ, પ્રત્યગાત્મા, નિજરૂપ, જીવસાક્ષી, અન્તમાં કહેશે.

૧૦૧. વ્યંષ્ટિ એ જ અજ્ઞાન. પ્રતિજીવમત એક—અજ્ઞાન.

જે શુદ્ધિ છે, તેમાં જે ચેતનનું પ્રતિબિંબ છે, તેને 'ચિદ્દાનો' નામ ધાર્મિકો લીધે કહે છે. તેઓ કેવળ પ્રતિબિંબમાત્રને જીવ નથી કહેતા, કિન્તુ જેમ ઘડાકાગમદિત આકાશના પ્રતિબિંબને જલ્લાકાશ કહે છે, તેમ 'મર્વિવ' નામ રિંચ જે કૃત્સ્થ તેમદિત ચિદામાત્રને જીવ કહે છે. ધર્મી આ તિદ્ધાન્ત યયોઃ—શુદ્ધિમાં જે ચિદાનામ (૧) અને શુદ્ધિનું અધિષ્ઠાનચેતન (૨) એ બેનું નામ જીવ છે. ૮૪.

૧૬૭. દુષ્ટો.

અધિષ્ઠાન કૃત્સ્થર્થો, યાય 'આમામ' યદ્દાલ્;

રત્નપુષ્પ ઉપર ધન્યો, સ્ફટિક યાય જમ લાલ. ૮૫.

ટીકાઃ—પૂર્વ દુહાવિશે, રિંચ જે કૃત્સ્થ, તે(કૃત્સ્થ)સદિત આમાત્રને જીવ યદ્દાલ્, ધર્મી આ પ્રતીતિ યાય છેઃ—જે શુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ છે તે કૃત્સ્થનું છે, અને યદિદ્દા પ્રસન્નચેતનનું નદિ, કેમકે, જેનું પ્રતિબિંબ દાંચ ને રિંચ કહેવાય છે. તે કૃત્સ્થને રિંચ કહ્યો, ધર્મી તેનું પ્રતિબિંબ છે, એ પ્રતીતિ યાય છે. તે આ દુહાપ્રકારી પ્રતિપાદન કરે છે. જેમ ત્યંટા લાલ પુષ્પ-ઉપર મૂકેલો જે યંચત સ્ફટિક (પારદર્શક વચ્ચર) છે, તેવિંબે

૧૦૨. વિચિત્રવૃત્તિઓના નિશ્ચોને મુગમત્તા સારુ જીવનાં યનવ લ્ધન કરા-ય છેઃ—સ્થૂલદેહસ્થ ઘટમાં નવનિર્માપર્વ-ત મોટે શુદ્ધિસ્થ જડ છે, તે શુદ્ધિસ્થ જડમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ (૧) અને કૃત્સ્થ (૨) એ ઉમયનું નામ જીવ છે.

વંચદશીમાં, શુદ્ધિ (૧) અને તેમાં સ્થિત ચિદામાત્ર (૨) અને એ બંનેનું અધિષ્ઠાન કૃત્સ્થ ચેતન્ય (૩) એ ત્રણના સમૂહને જીવ કહ્યો છે.

ચિદામાત્રસદિત શુદ્ધિનિશિષ્ટ કૃત્સ્થચેતન એ જીવ છે. કિંચા ચિદામાત્રયુક્ત અન્તઃકરણસદિત કૃત્સ્થચેતન્ય, એ જીવ છે. અથવા અધિગ્રાહક અને દેમાં સ્થિત ચિદામાત્ર અને તેમનું અધિષ્ઠાનકૃત્સ્થ એ મિલીને જાવ છે.

રૂપનું (રિંચિનું) ઉદ્ભૂત રજસ્મયી મલિનસત્ત્વપ્રધાન માયા (અધિગ્રા) જે માર્યાને (સ્થનિત ચિદામાત્રને) ઘસ કરે છે તે યશીરૂપ ચેતન્ય એ 'જીવ' તે સંસારી કર્તા, ભોક્તા, સંયોગી રત્વાદિ કહેવાય છે.

પુષ્પની લાલીની ધમક હોય છે, તે (ધમક) લાલ પુષ્પનું પ્રતિ-
વિંબ છે; તેમ કૂટસ્થને આશ્રિત જે બુદ્ધિ, તે (બુદ્ધિ) વિષે
કૂટસ્થના પ્રકાશની ધમક હોય છે. [જેમ સ્ફટિક અત્યંત
ઉજ્જ્વલ છે, તેમ બુદ્ધિ પણ અત્યંત શુદ્ધ છે. કેમકે બુદ્ધિ સત્ત્વ-
ગુણનું કાર્ય છે] યથી કૂટસ્થની ધમકનું નામ પ્રતિવિંબ છે.

અથવા બ્રહ્મચેતનનું પ્રતિવિંબ છે. જેમ મહાકાશનું ઘટના
જલમાં પ્રતિવિંબ થાય છે, અને (ઘટના) અન્તરના આકાશનું
નહિ, કેમકે જેટલી ગંભીરતા જલવિષે પ્રતીત થાય છે, એટલી
ગંભીરતા અન્તરના આકાશમાં છે નહિ. તે ગંભીરતા આકા-
શનું પ્રતિવિંબ છે, યથી તે વહિરના (મહા)આકાશનું પ્રતિ-
વિંબ છે.

જે આ કહે છે:—‘વ્યાપક ચેતનનું પ્રતિવિંબ વને નહિ;’ તે
શંકા આકાશના દૃષ્ટાન્તથી દૂર થાય છે, કેમકે જેમ આકાશ
પણ વ્યાપક છે; અને તેનું પ્રતિવિંબ થાય છે, તેમ વ્યાપકચેતન-
નું પણ પ્રતિવિંબ વને છે.

અને જે કહે છે કે:—‘રૂપવાન્ પદાર્થનું રૂપવાન્ પદાર્થમાં
‘પ્રતિવિંબ થાય છે,’ તે પણ નિયમ છે નહિ; કેમકે, રૂપરહિત
શબ્દનું રૂપરહિત આકાશમાં પ્રતિવિંબ થાય છે. એ પૂર્વે કહિ
આવ્યા યથી ચેતનનું પ્રતિવિંબ વને છે.

એ રીતિય બુદ્ધિમાં આમાસ અને બુદ્ધિનું અધિષ્ઠાનચેતન
એ બંનેનું નામ જીવ છે, એમ કહ્યું; તે જીવ, ત્વંપદનો ઘાત્ય
(અર્થ) કહેવાય છે; અને તેમાંથી ચિદામાસનો (બુદ્ધિમાંનો
આમાસ) ત્યાગ કરીને કેવલ જે કૂટસ્થ છે. તે ત્વંપદનો
લેંધ્ય (અર્થ) કહેવાય છે. અને અહં શબ્દનો ઘાત્ય પણ જીવ
છે, કેવલ કૂટસ્થ લક્ષ્ય છે.

૧૦૩. તુ એ પદનો ઘાત્યરૂપી સાક્ષાત્ જાણવાયોગ્ય અર્થ.

૧૦૪. શબ્દનો પરપરાસંબંધ જે લક્ષણા તેજોરૂપી જાણવા યોગ્ય અર્થ.

૨૬૮. ૬૩.

બુદ્ધિમાંહિ આભાસ જે, પુણ્ય પાપફલ-ભોગ;
ગમન આગમન તે કરે, નહિ ચેતનમાં યોગ. ૮૬.

મિથ્યા જ્યમ ઘટસંગ નમ, કરે ક્રિયા વહુ ભાત;
(પણ) ઘટાકાશ અક્રિય સદા, રહે ઇકરસ શાન્ત. ૮૭.

ટીકા:—યદ્યપિ જીવ (૫) નામ ચિદાભાસ અને કૃટસ્થ
વનનું છે, તથાપિ જીવિતરના જે ધર્મ છે, તે સર્વ આભાસવિષે
છે. પુણ્ય અને પાપ, અને પુણ્યપાપનાં ફલ—સુખદુઃખ, અને
લોકાન્તરવિષે ગમન, અને આ લોકવિષે આગમન, -૫ આદિ
લઈને સર્વ, આભાસસહિત-બુદ્ધિ કરે છે; અને કૃટસ્થ નથી
કરતો. કૃટસ્થવિષે કેવલ ભ્રાન્તિ૫ (ભ્રાન્તિમાનને) પ્રતીતિ
થાય છે. તે ભ્રાન્તિ૫ પ્રતીતિ પણ બુદ્ધિસહિત આભાસને
ધાય છે; કૃટસ્થને નહિ. કેમકે ‘કૃટ’ જે લઘારની પરણ, તેની
પેઠે નિર્વિકારરૂપે ‘સ્થિત’ હોય, તે કૃટસ્થ કહેવાય છે.
અથવા ‘કૃટ’ નામ મિથ્યા જે બુદ્ધિ અને ચિદાભાસ, તેમનાવિષે
અસંગરૂપથી ‘સ્થિત’ હોય, તે કૃટસ્થ કહેવાય છે. ૫થી
કૃટસ્થવિષે ભ્રાન્તિ આદિક વને નહિ, કિન્તુ ચિદામાસમાં વને છે.

૧૬૯. અને અત્યંત વિચારેકરી દેલિયે તો, પુણ્ય-પાપ,
સુખદુઃખ, લોકાન્તરમાં ગમન અને આગમન, કેવલ બુદ્ધિમાં
છે, આભાસમાં પણ નહિ; બુદ્ધિના સંયોગેકરી આભાસમાં
છે. જેમ જલસહિત જે ઘટ છે, તે ઘાંઝો થાય છે અને સીધો
થાય છે, અને જાય છે આવે છે, અને તેના સંબંધેકરી આકાશનો
આભાસ સંપૂર્ણ ક્રિયા કરે છે, અને (આભાસ) સ્વતંત્ર કશું
પણ નથી કરતો; તેમ કામકર્મરૂપી જલથી મયોં જે બુદ્ધિ-
રૂપી ઘટ છે, તે પુણ્યથી આદિલઈને સંપૂર્ણ વિકાર ધારે છે,

અને તેના સંવંધેકરી ચિદામાસ ધારે છે, પણ કૂટસ્થ સર્વ વિકારથી રહિત છે. જેમ જલપૂરિતઘટના વિકારથી રહિત ઘટાકાશ છે, તેનો પેઠે કૂટસ્થને જાણ, એથી જીવત્વના ધર્મ ચિદામાસમાં છે; તથાપિ અજ્ઞાનેકરી કૂટસ્થમાં પ્રતીત થાય છે. એથી બુદ્ધિવિષે કૂટસ્થસહિત જે ચિદામાસ તે જીવ કહેવાય છે. ૮૭.

૧૭૦. એ જે જીવનું સ્વરૂપ વર્ણન કન્યું, એનેવિષે પ્રાજ્ઞની હાનિ થાય છે. કેમકે, જે સુપુત્રિના અભિમાની જીવનું નામ પ્રાજ્ઞ છે, તે સુપુત્રિવિષે બુદ્ધિનો અભાવ થાય છે. એથી બુદ્ધિમાં આભાસ પણ વને નહિ. એથી પ્રાજ્ઞના સ્વરૂપનું પ્રતિ-પાદક જે શાસ્ત્ર છે, તેનો વિરોધ થશે. એ કારણથી જીવનું સ્વરૂપ ઘોડું પ્રતિપાદન કરે છે.

(દ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ અજ્ઞાન.)

દ્વિતી.

ઘા દ્યષ્ટિ અજ્ઞાનમાં, ચિદામાસ જે રેહ;

અધિષ્ઠાન કૂટસ્થયુત, જીવ પદ તેને કહે.

૮૮.

ટીકા:—(પ્રત્યેક જીવસંવંધિ) અજ્ઞાનના અંશનું નામ દ્યષ્ટિ-અજ્ઞાન કહેવાય છે; અને સંપૂર્ણ અજ્ઞાનનું નામ સમષ્ટિ-અજ્ઞાન છે. તે અજ્ઞાનના અંશવિષે જે ચેતનનો આભાસ, અને અજ્ઞાનના અંશનું અધિષ્ઠાન જે કૂટસ્થ છે, તે વંનને જીવપદ કહે છે. એથી પ્રાજ્ઞનો અભાવ નથી થતો.

૧૦૫. જેમ લોહની કઢાઈમાં તપાવ્યુ જે તૈલ તેમા આકાશનું પ્રતિબિંબ હોય છે, એ સમય અગ્નિનો તાપ તૈલને જ છે, તદ્વત આકાશના પ્રતિબિંબને નથી. તો તૈલ-પૂરિત કઢાઈના અધિષ્ઠાનરૂપ આકાશને તો ક્યાંયી જ હોય. તેમ પુણ્યપાપાદિરૂપ જે સંસાર છે તે કેવલ બુદ્ધિમાં છે. આમાસમાં પણ નથી, તો, તેમનું અધિષ્ઠાન કૂટસ્થમાં તો ક્યાંયી જ હોય. પરંતુ તેની કૂટસ્થમાં પ્રતીતિ એ અજ્ઞાનરૂતા પ્રાપ્તિ છે.

પં. પી. પું.

કેમકે, સુપુત્રિવિષે અજ્ઞાન રહે છે. સુપુત્રિવિષે ચેતનના પ્રતિર્ચિય-સહિત જે અજ્ઞાનનો અંશ છે, તે જ બુદ્ધિરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, અને ચેતનનું પ્રતિર્ચિય સાથે જ હોય છે. તે ચિદાભાસસહિત બુદ્ધિમાં પુણ્યાદિક સંસાર પ્રતીત થાય છે. એ અભિપ્રાયેકરી શાસ્ત્રોવિષે કયાંક બુદ્ધિને જ જીવત્વનો ઉપાધિ વર્ણન કરાયો છે. પણ ત્રિચારદષ્ટિએ જીવત્વનો ઉપાધિ અર્જાન છે. ૮૮

૧૭૧. જય (મેઘાકાશ સમાન) ઈશ્વર(ચેતન)વર્ણન,

દુરો.

ચિદ્-છાયા માયાવિષે, અધિષ્ઠાન સંયુક્ત;

મેઘવ્યોમ સમ રૂપ તે, અંતર્યામી, મુક્ત.

૮૯.

ટીકા:—મૈયાવિષે, જે ચેતનની છાયા નામ (માયાસહિત) આમાસ, અને માયાનું અધિષ્ઠાન ચેતન, (એ) ધંનેને ઈશ્વર કહે છે. તે ઈશ્વર મેઘાકાશ સમ છે. તે ઈશ્વર અંતર્યામી છે, કેમકે સર્વને અંતર પ્રેરણા કરે છે, પૃથ્વી અન્તર્યામી છે. અને

૧૦૬. એ જીવનું લક્ષણ છે. એમાં બુદ્ધિ કિંમ બુદ્ધિના સંસ્કારરૂપ ઘટ છે, તેમાં વ્યવહારરૂપ જલ મયું છે, તેમાં ચેતનનું પ્રતિર્ચિય છે. અથવા વ્યવહારરૂપ ઘટ છે, તેમાં મલિનસરૂપ જલ મયું છે, તેમાં ચેતનનું પ્રતિર્ચિય છે, તે અધિષ્ઠાનચેતનસહિત જીવ કહેવાય છે. ૧. પી. પુ.

૧૦૭ અન્યથામાનહેતુત્વાદિયં માયેતિ કીર્તિતા ॥ ૧૮ ॥

આત્મતત્ત્વતિરસ્કારાત્ તમ ઇત્યુચ્યતે યુધેઃ ।

વિદ્યાનાશ્યત્તત્તોઽવિદ્યા મોહસ્તત્કારણત્તતઃ ॥ ૧૯ ॥

સદ્દેહલક્ષણ્યદષ્ટત્રેયમસદિત્યુદિતા યુધેઃ ।

કાર્યનિષ્પત્તિહેતુત્વાત્કારણં પ્રોચ્યતે યુધેઃ ॥ ૨૦ ॥

સ્કંદપુરાણાન્તર્ગતા સૂતસંહિતા પ્રથમસખ્ડ. અ ૮.

અન્યથામાનનો હેતુ હોવાથી એ ‘માયા’ એમ કહેવાય છે, આત્મતત્ત્વના તિર-સ્કાર(આવરણ ઢાંકવા)થી ‘તમ’ એમ બુદ્ધિમન્તોએ કહેવાય છે, વિદ્યાએકરી નાશ થવા યોગ્ય હોવાથી ‘અવિદ્યા,’ તે(આવરણ)નું કારણ હોવાથી ‘મોહ,’ સત્થી વિલક્ષણતાની દૃષ્ટિએ ‘અસત્’ એમ બુદ્ધિમાનોએ કહેવાઈ છે. કાર્યની નિષ્પત્તિ (ઉત્પત્તિ)નો હેતુ હોવાથી ‘કારણ’ (પ્રકૃતિ) કહેવાય છે.

સદામુક્ત છે, કેમકે તેને પોતાના સ્વરૂપમાં આવરણ નથી, પથી જન્મમરણાદિક બંધની પ્રતીતિ નથી, એ હેતુથી ईश्वर નિત્ય-મુક્ત છે અને (ईश्वर) સર્વજ્ઞ છે, (કેમકે) સર્વે પદાર્થોને જાણવા વાળો છે તેને વિષે આ હેતુ છે-માયાવિષે શુદ્ધસત્ત્વગુણ છે. [તમોગુણ અને રજોગુણથી દવાયલો સત્ત્વગુણ ન હોય, કિન્તુ તમોગુણ અને રજોગુણને પોતે દવાવવાવાળો હોય તે શુદ્ધસત્ત્વગુણ કહેવાય છે.] સત્ત્વગુણથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, પથી પ્રભાશસ્ત્રમાયવાન્ સત્ત્વગુણ છે. પરી સત્ત્વગુણ ઘટી માયાવિષે જે ચેતનનો આભાસ તેને સ્વરૂપવિષે અથવા અન્યપદાર્થવિષે આવરણ સમયે નહિ, પથી (ईश्वर) મુક્ત છે અને સર્વજ્ઞ છે (કેમકે-)

અધિષ્ઠાન જે ચેતન છે, તે સો જીવ અને ईश्वર યોગેનેવિષે વધમોક્ષભેદથી રહિય છે (તે અધિષ્ઠાનચેતન) આકાશના સમાન એકરસ છે. પરંતુ આભાસઅશવિષે વધમાશ છે. અધિષ્ઠાનવિષે, આભાસને મ્રાન્તિપકરી (વધમોક્ષ) પ્રતીતિ થાય છે, પથી કેવલ આભાસમાં વધમોક્ષ છે તેવિષે પણ આટલો ભેદ છે-જે આભાસમાં આવરણ છે, તેવિષે વધ છે; જે- (આભાસ)વિષે સ્વરૂપનુ આવરણ નથી, તે મુક્ત છે ईश्वરમાં આવરણ નથી, પથી ईश्वર સદા મુક્ત છે. અને જીવવિષે આવરણ છે, (તેથી) તે વદ્ધ છે. [વદ્ધ નામ વધાયલો છે] કેમકે જે અવિદ્યાના અશમાં ચેતનના આભાસને જીવ કહ્યો, તે અવિદ્યાના સ્વમાય આવરણ ધરવાના છે યદ્યપિ અવિદ્યા, અને અજ્ઞાન, અને માયા એક જ વસ્તુને પદ્ધે છે

૧૦૮ ईश्वરનો માયા ઉપાધિ છે તે પારદર્શક કાવના અતિમહા ૧૬ જેમો છે જેમાંથી સર્વ જોઈ જાણી શકાય છે ખીવનો અજ્ઞા ઉપાધિ છે તે આવરણ મદ્દ જ ન્દાના મૃતિકાના ઘટ જેમો છે, જેમાંથી સર્વ જાણી શકાતું નથી.

તથાપિ શુદ્ધસત્ત્વગુણની પ્રધાનતાપ માયા કહેવાય છે, અને મલિનસત્ત્વગુણની પ્રધાનતાપ અજ્ઞાન અને અવિદ્યા કહે છે. [રજોગુણ અને તમોગુણથી દવાયલો જે સત્ત્વગુણ છે તે મલિનસત્ત્વગુણ કહેવાય છે.] યથી તમોગુણ અને રજોગુણનો અધિકૃતા હોવાથી, અવિદ્યામાં જે જીવનો આભાસ-અંશ તેને, અવિદ્યા, સ્વરૂપનું આવરણ કરે છે, યથી જીવમાં વંધન છે, અને ઈશ્વરમાં નથી.

અધિષ્ઠાનચેતનસહિત માયામાં જે આભાસરૂપ ઈશ્વર છે, તે તત્ત્વદનો વાચ્ય(અર્થ) કહેવાય છે. કેવલ અધિષ્ઠાન-ચેતન તત્ત્વદનો લક્ષ્ય(અર્થ) છે. 'જે ઈશ્વર છે તે જ જગત્ની 'ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરે છે,' એ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેનો આ અભિપ્રાય છે:-ચેતનઅંશ તો શાકાદાની પેઠે અસંગ છે, અને આભાસઅંશ જગત્ની ઉત્પત્તિ આદિ કરે છે, અને તેને જ (આભાસને જ) વિષે સર્વશક્તા છે. અને મક્તજન-નાડપર અનુગ્રહ (ઠપાનું ફલ=ઉદ્ધાર) જે કરે છે તે પણ કેવલ આભાસઅંશ કરે છે. અને જે કાંઈ પેશ્વર્ય છે તે કેવલ આભાસ-માં છે. અને ચેતનઅંશ એકરમ છે, અને વિષે સત્તાસ્ફૂર્તિ દેવાયિના અન્ય પેશ્વર્ય વને નહિ. ૮૯.

૧૭૨. અથ (મહાકાશસમાન) બ્રહ્મ(ચેતન)સ્વરૂપવર્ણન.

શુદ્ધો.

અંતરઃ વહિર્ એક રસ, જે ચેતન મરપૂર;

વિભુ નમસમ તે બ્રહ્મ છે, નહિ સમીપ નહિ દૂર. ૯૦.

ટીકા:-બ્રહ્માણ્ડની 'અંતર' નામ મીતર અને વહિર્ જે મહાકાશની પેઠે, મરપૂર ચેતન છે, તે બ્રહ્મ કહેવાય છે. તે બ્રહ્મ સમીપે નથી અને દૂરે નથી. કેમકે જે વસ્તુ આપણાથી ભિન્ન હોય અને દેશરૂપ ઉપાધિવાળું હોય. તે સમીપ અને

દૂર કહી શકાય છે. બ્રહ્મ (કોઈ વસ્તુથી) ભિન્ન નથી, કિન્તુ સર્વનો આત્મા છે; અને દેશાદિક સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે, યથી સમીપે કે દૂરે કહું જાય નહિ. યદ્યપિ બ્રહ્મશબ્દનું વાચ્ય સોપાધિક પણ છે, કેમકે વ્યાપક વસ્તુનું નામ બ્રહ્મ છે. તે વ્યાપકતા બે પ્રકારની છે,—એક તો આપેક્ષિકવ્યાપકતા છે, અને એક નિરપેક્ષિકવ્યાપકતા છે. જે વસ્તુ કોઈ પદાર્થની અપેક્ષાથી વ્યાપક હોય, અને કોઈની અપેક્ષાથી ન હોય, તેના(વસ્તુના)વિષે આપેક્ષિકવ્યાપકતા કહેવાય છે. જેમ પૃથિવી આદિની અપેક્ષાએ માયા વ્યાપક છે, અને ચેતનની અપેક્ષાએ છે નહિ; યથી માયાવિષે આપેક્ષિકવ્યાપકતા છે. અને જે વસ્તુ સર્વની અપેક્ષાએ વ્યાપક હોય, તેનેવિષે જે વ્યાપકતા, તે નિરપેક્ષિકવ્યાપકતા કહેવાય છે. તે નિરપેક્ષિકવ્યાપકતા ચેતન(બ્રહ્મ) વિષે છે, કેમકે ચેતનના સમાન અથવા ચેતનથી અધિક અન્ય કોઈ વ્યાપક છે નહિ; કિન્તુ ચેતન જ સર્વથી વ્યાપક છે. યથી ચેતનવિષે નિરપેક્ષિકવ્યાપકતા છે. એ બંને પ્રકારની વ્યાપકતાસહિત જે વસ્તુ છે, તે બ્રહ્મ શબ્દનાં વાચ્ય(અર્થ) છે. તે બંને પ્રકારની વ્યાપકતા માયાવિશિષ્ટચેતનવિષે છે. કેમકે વિશિષ્ટવિષે જે માયા-અંશ છે, તે(માયા)નેવિષે તો આપેક્ષિકવ્યાપકતા છે, અને (વિશિષ્ટવિષે જે ચેતનઅંશ છે તે) ચેતનઅંશવિષે નિરપેક્ષિકવ્યાપકતા છે. યદ્યપિ માયાવિશિષ્ટચેતનવિષે નિરપેક્ષિકવ્યાપકતા બને નહિ; કેમકે માયા, ચેતનતા એકદેશવિષે છે, તે માયાવિશિષ્ટચેતનથી, શુદ્ધચેતનની વ્યાપકતા અધિક છે; યથી શુદ્ધચેતનવિષે નિરપેક્ષિકવ્યાપકતા છે. તથાપિ માયા-વિશિષ્ટ જે ચેતન છે તે, પરમાર્થદષ્ટિપ્રકારીને, શુદ્ધ(ચેતન)-થી ભિન્ન નથી, કિન્તુ શુદ્ધરૂપ જ છે. યથી માયાવિશિષ્ટમાં

પણ જે ચેતનઅંશ છે, તેનેવિષે નિરપેક્ષિક જ વ્યાપકતા છે. એ રીતિએ માયાવિશિષ્ટ જ બ્રહ્મશબ્દનું વાચ્ય બને છે. અને શુદ્ધચેતન બ્રહ્મશબ્દનું લક્ષ્ય છે. યથી ईश्वरશબ્દ અને બ્રહ્મશબ્દ બંનેનો સમાન જ અર્થ પ્રતીત થાય છે; મિત્ર અર્થ નહિ. તથાપિ બ્રહ્મશબ્દનો તો આ સ્વભાવ છે:-જે વહુ સ્થાનવિષે લક્ષ્યઅર્થને બોધન કરે છે, અને કોઈક સ્થાનવિષે વાચ્ય અર્થને કહે છે. અને ईश्वरશબ્દનો આ સ્વભાવ છે જે:-વહુ સ્થાનમાં વાચ્ય અર્થને બોધન કરે છે. પટલો મેદ છે. યથી લક્ષ્ય અર્થને લઈને બ્રહ્મશબ્દનો અર્થ મિત્ર નિરૂપણ કન્યો છે. ૯૦.

(અંક ૧૫૮ માં ગિયે શંકા કરેલી તેનું સમાધાન.)

૧૭૩. દ્વો

ચાર માત્ર ચેતન કહ્યું, તેમાં મિથ્યા જીવ;

પુણ્ય-પાપફલ ભોગવે, ચિત્ કૃદસ્થ તે શિવ.

૯૧.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! ચાર પ્રકારનું ચેતન કહ્યું, તેમાં જીવના સ્વરૂપમાં જે મિથ્યા આભાસઅંશ છે, તે પુણ્યપાપ કરે છે, અને તેઓનાં ફલને ભોગવે છે; અને કૃદસ્થ જે ચેતન છે તે ‘શિવ’નામ શિવરૂપ છે. (‘શિવ’નામ કલ્યાણનું છે.) ૯૧.

યથી પ્રથમ જે શંકા કરી હતી જે:-‘બુદ્ધિરૂપી વૃક્ષમાં બે ‘પક્ષી છે,-‘એક પરમાત્મા અને (બીજો) જીવ.’ તેનું આ ઉત્તર કહ્યું:- પરમાત્મા અને જીવનું પ્રહણ નહિ કર્યું. કિન્તુ કૃદસ્થ તો પ્રકાશમાન છે, અને આભાસ ભોગવે છે.

(જીવમાંનો આભાસઅંશ કર્મ કરે છે, અને તેનાં ફલ ભોગવે છે. ईश्वરમાંનો આભાસઅંશ ફલ દે છે.)

૧૭૪. દ્વો.

કર્મા છાયા દેય ફલ, નહિ ચેતનમાં યોગ;

તે છે અસંગ એકરૂપ, જાણે મિત્ર કુલોક.

૯૨.

ટીકા:—જીવના સ્વરૂપમાં જે ચૈતનની 'છાયા' નામ આભાસ-અંશ છે, તે 'કર્મી' નામ કર્મ કરે છે. તે કર્મ કરવા-વાળાને, (ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં જે ચૈતનની) છાયા જે ઈશ્વરનો આભાસઅંશ છે, તે ફલ દે છે. [(દુહાર્માં) 'છા યા' શબ્દ- (છે તે)નો દેહલીડીપક ન્યાયેકરીને પૂર્વે ઉત્તર બંને પાસ સંબંધ છે. જેમ દેહલીનાડપર ધરેલો જે ડીપક છે તે બંને પાસાને પ્રકાશે છે, તેમ 'છાયા' કર્મી છે અને 'છાયા' ફલ દે છે. (એમ બંને પદમાં 'છાયા' શબ્દ આવે છે.)] પથી આ વાર્તા સિદ્ધ થઈ:—જીવના સ્વરૂપમાં જે આભાસઅંશ છે, તે તો પુણ્ય-પાપ કરે છે, અને તેઓનું ફલ ભોગવે છે. અને ઈશ્વરમાં જે આભાસઅંશ છે, તે કર્મનું ફલ આપે છે. અને બંનેનેવિષે જે ચૈતનઅંશ છે, તે- (ચૈતનઅંશ)માં કોઈ ઘાતનો યોગ નથી. જીવમાં જે ચૈતનઅંશ છે તેવિષે તો કર્મ અને ફલનો યોગ નથી; અને ઈશ્વરમાં જે ચૈતનઅંશ છે, તેમાં ફલ દેવાનો યોગ નથી. તે (કર્મ કર-વાનો અને ફલ દેવાનો યોગ) ચૈતનમાં જે કહે છે તે મૂર્છ છે. કેમકે ચૈતન તે બંનેવિષે અસંગ છે; અને એકરૂપ છે. ચૈતન-નામાં ભેદ નથી. જીવચૈતનને ઈશ્વરચૈતનથી અથવા ઈશ્વર-ચૈતનને જીવચૈતનથી 'ભિન્ન' નામ જુદો જે જાણે, તે 'કુલોક' નામ નિદન કરવાયોગ્ય લોક છે. ૫ કહેવાથી થીજો જે પ્રશ્ન કન્યાો હતો કે:—'જીવ અને પરમાત્માની એકતા અંગી-કાર કરવાથી કર્મ અને ઉપાસનાનો પ્રતિપાદક પેદ નિષ્ફલ થશે,' તેનું ઉત્તર કહ્યું જે,—જીવ અને ઈશ્વરમાં ચૈતનભાગ છે તેઓનો તો અમેદ છે, અને આભાસનો ભેદ છે, પથી બંને પ્રકાર-નાં વચન વને છે. ૧૨.

(જીવ બ્રહ્મના લક્ષ્યાર્થનો અભેદ છે તેથી એકતા બને છે)

૧૭૫. ચોથાં.

તેં હે શિષ્ય ! પ્રશ્ન જે કીધા, તેનાં એ ઉત્તર મેં દીધાં;
કહ્યાં જે તે તરમાં ઘે પક્ષી, મોઢા એક, એક અનિચ્છી. ૧૩.
તે ચેતન આભાસ લક્ષ્યાવ્યાં, જમ નમ છાયા મિત્ર વતાવ્યાં,
વહો મિત્ર, કર્મી, ફલદાતા, મતિ-માયા-છાયા, તે તાતા. ૧૪.
જીવ-ઈશમાં ચેતનરૂપ, ભેદ-ગંધથી રહિત અનૂપ;

પથી 'અહં બ્રહ્મ' એ જાણો, 'અહં' શબ્દ કૂટસ્થ પિછાળો. ૧૫.
'બ્રહ્મ' શબ્દનાં અર્થ સુમાણ્યો, મહાકાશસમં લક્ષ્ય જ રાખ્યો.
'અહંબ્રહ્મ' યાવત્ નહિ જાણે, તાવત્ દીન દુઃખિત ભય માને. ૧૬.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! તેં જે પ્રશ્ન કન્યા તેઓનાં મેં ઉત્તર
કહ્યાં. તેં જે કહ્યું હતું કે, -'એક વૃક્ષમાં ઘે પક્ષી છે. એક મો-
ગર છે અને એક ફલદાતા રહિત છે; પથી જીવબ્રહ્મની એકતા
બને નહિ.' એનું મેં ઉત્તર કહ્યું જે -આ સ્થાનમાં જીવ-બ્રહ્મનું
ગ્રહણ કર્યું નહિ, કિન્તુ કૂટસ્થ અને ધુદ્ધિમાં જે આભાસ,
તેઓનું ગ્રહણ કર્યું. તેઓ પોતપોતામાં ઘટાકાશ અને આકાશ
ની છાયાની પેઠે મિત્ર છે.

અને તેં પ્રશ્ન કન્યાં હતો જે: -'જીવ તો કર્મકાંડવાસના-
કરવાવાળો છે, અને પરમાત્મા ફલ દેવાવાળો છે, તેઓની
એકતા બને નહિ.' એનું પણ મેં આ ઉત્તર કહ્યું જે, -કર્મ કરવા-
વાળો જીવ છે નહિ; અને ફલ દેવાવાળો ઈશ્વર છે નહિ;
કિન્તુ જીવમાં જે આભાસઅંશ છે તે (કર્મ) કરે છે; અને
ઈશ્વરમાં જે આભાસઅંશ છે તે ફલ દે છે. અને જીવ-ઈશ્વરમાં જે
ચેતનઅંશ છે, તે ઘટાકાશ મહાકાશની પેઠે, ભેદનો જે 'ગંધ'
નામ લેશ તેથી રહિત છે.' હે શિષ્ય ! એ રીતિએ જીવ અને
બ્રહ્મની એકતા બને છે. પથી 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' નામ 'હું બ્રહ્મ છું'

‘અમ તું જાણ. ‘અહં’ શબ્દનો અર્થ તો ‘કૂટસ્થને જાણ, અને ‘બ્રહ્મ’ શબ્દનો જે મહાકાશના સમ લક્ષ્યઅર્થ કહ્યો છે, તે જાણ. ‘અહં’ શબ્દ અને ‘બ્રહ્મ’ શબ્દના ઘાત્ય અર્થનો અભેદ નથી પણ સ્વરો; પરંતુ લક્ષ્ય અર્થ નો અભેદ છે. અને હે શિષ્ય ! જ્યાંલગી (ઉપરનો સમજ પ્રમાણે) તું ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ (હું બ્રહ્મ છું) એમ નહિ જાણીશ, ત્યાંલગી તું પોતાને દીન માનીશ; અને દુઃખી માનીશ. અને અન્ય જે પરમાત્મા જાણ્યો છે, તે તુંને ભયનો હેતુ થશે. એથી ‘હું બ્રહ્મ છું’ એમ જાણ. ૧૬.

૧૭૬. તત્ત્વદષ્ટિરુવાચ.

(‘અહં બ્રહ્મ’ એવું જ્ઞાન જીવમાં કયા અંશને થાય છે ?)

હો.

કોને થાય, ગુરુ કહો, ‘અહં બ્રહ્મ’ એ જ્ઞાન ?

નહિ જાણું હું આપના કહ્યા વિના જુજાણ. ૧૭.

ટીકા:—‘હે ગુરુ ! આપ શ્રુતિ કરીને કહો ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ (હું બ્રહ્મ છું) એવું જ્ઞાન કોને થાય છે ? આપના કહ્યા વિના એ ઘાત્તાં હું જાણતો નથી. શિષ્યના ચિત્તમાં આ ગૂઢ અભિપ્રાય છે;—‘હું બ્રહ્મ છું,’ એવું જ્ઞાન કૂટસ્થવિષે થાય છે, અથવા આભાસસહિત બુદ્ધિમાં થાય છે. જો કૂટસ્થમાં કહેશો તો કૂટસ્થ વિકારી થશે; અને આભાસસહિત બુદ્ધિમાં કહેશો તો તેને ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન ભ્રાન્તિરૂપ થશે. કેમકે આપે પૂર્વે એવું કાણું જે,—‘કૂટસ્થની અને બ્રહ્મની વ્યવસ્થા છે, અને આભાસ ‘મિથ્ય છે’ એથી બ્રહ્મથી મિથ્ય જે આભાસ, તેને પ્રત્યક્ષ કરીને જે જ્ઞાન, તે ભ્રાન્તિ જ થશે. જેમ સર્પથી મિથ્ય જે રજ્જુ, તેનું સર્પરૂપ કરીને જ્ઞાન, ભ્રાન્તિ છે. એ રીતિએ આભાસસહિત બુદ્ધિને ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ જ્ઞાન ચક્રાર્થ નહિ થશે, કિન્તુ ભ્રાન્તિરૂપ થશે. અને જો કદાચિત્ ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એ જ્ઞાનને

આન્તિરૂપ જ અંગીકાર કરશે, તો એ જ્ઞાનથી મિથ્યા જગતની નિવૃત્તિ નહિ થશે. કિન્તુ યથાર્થ જ્ઞાનેકરી મિથ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે. જેમ રજ્જુના યથાર્થ જ્ઞાનેકરી મિથ્યા સર્પની નિવૃત્તિ થાય છે. એ રીતિએ આભાસસહિત બુદ્ધિને ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ જ્ઞાન બને નહિ. ૧૭.

૧૭૭. શ્રીગુરુવાચ.

(ગુરુ ઘડે છે કે ‘અહં બ્રહ્મ’ એ જ્ઞાન ચિદાભાસને યાચ છે તેની સત્ અવસ્થાનાં નામ.)

સોરઠો.

કહું અવસ્થા સાત; શુણ તું અવે આભાસની,
નહિ ચેતનની યાત, તેઓમાં એ જ્ઞાન છે.

૧૮.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! હવે આભાસની સાત અવસ્થા હું કહું છું, તે તું સાંભળ. તે સત્ અવસ્થામાંથી કોઈ પણ (અવસ્થા ચેતન જે કૂટસ્થ તેની છે નહિ. ‘અને હું બ્રહ્મ છું’ એ જ્ઞાન પણ તે સત્(અવસ્થા)ના અન્તર્ જ છે. ૧૮.

૧૭૮. ચોપાદ.

એક અજ્ઞાન, આવરણ જાણો, આન્તિ, દ્વિવિધ વહ્ની જ્ઞાન, પિછાનો;
શોકનાશ, અતિહર્ષ અપાર, સત્ત્વઅવસ્થા એ નિર્ધાર. ૧૯.

(૧ અજ્ઞાન, ૨ આવરણ, ૩ આન્તિ, ૪ પરોક્ષ અને ૫ અપરોક્ષ એમ બે પ્રકારનું જ્ઞાન, ૬ શોકનાશ, ૭ અતિ અપાર હર્ષ, એ સાત અવસ્થા નિશ્ચય જાણ.

૧૭૯. અથ અજ્ઞાન અને આવરણ સ્વરૂપવર્ણન.

દુહો.

‘ના જાણું હું બ્રહ્મને’, એને કહે અજ્ઞાન,

‘નથી બ્રહ્મ, નથી જ્ઞાન થતું’, એ આવરણ સુજાણ. ૧૦૦.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! ‘હું બ્રહ્મને નથી જાણતો’, એ જે પુરુષ કહે છે, એ વ્યવહાર(કથન અને પ્રતીતિ)ના હેતુ અજ્ઞાન છે.

‘બ્રહ્મ છે નહિ’ અને (બ્રહ્મનું) ‘માન નથી થતું,’ (બ્રહ્મ માસતું નથી) (પમ જે પુરુષ કહે છે) વ્યવહારનો હેતુ આવરણ છે. આવરણથી જ વ્યવહાર થાય છે. કેમકે જે પ્રકારની અજ્ઞાનની શક્તિ છે-એક તો અસત્ત્વાપાદક છે; અને એક અમાનાપાદક છે, તેઓ બંનેને આવરણ કહે છે. ‘યસ્તુ છે નહિ’ એવી પ્રતીતિ કરાવવાવાળી જે શક્તિ, તે અસત્ત્વાપાદક કહેવાય છે. અને ‘યસ્તુનું માન નથી થતું’ એવી પ્રતીતિ કરાવવાવાળી જે અજ્ઞાનની શક્તિ તે અમાનાપાદક કહેવાય છે. એવી રીતિય ‘બ્રહ્મ છે નહિ’ એવા વ્યવહારનો હેતુ, અજ્ઞાનની અસત્ત્વાપાદકશક્તિ છે. અને ‘બ્રહ્મ માન નથી થતું’ એવા વ્યવહારનો હેતુ અજ્ઞાનની અમાનાપાદકશક્તિ છે. જ બંને(શક્તિઓ)નું નામ ‘આવરણ’ છે ૧૦૦.

૧૮૦. અથ શ્રાન્તિ(કિંચા વિશેષ)વર્ણન.

ક્રો.

જન્મમરણ, ગમનાગમન, પુણ્યપાપ, મુક્તિરોદ,
થાય માન નિજરૂપમાં, શ્રાન્તિ યરાળી પેદ. ૧૦૧.

ટીકા:—જન્મથી આદિલક્ષ્ણે જે સંસ્કાર છે, તેની જે ‘નિજ-રૂપ’ નામ કૃત્સ્નમાં પ્રતીતિ તે પેદમાં ‘શ્રાન્તિ’ કહેવાય છે. અને એને જ શોક કહે છે. ૧૦૧.

૧૦૧. શ્રાન્તિને અપ્યાત, વિશેષ, શોક પણ કહે છે:—

અહં મમેતિ યં માયં દેહાસાદાયનાત્મનિ ।

અપ્યાસોઽયં નિરસ્મર્યો વિદુર્યા સ્યાન્મનિષ્ઠયા ॥ ૨૭૧ ॥

માયં સ્યં પ્રત્યગાત્માનં શુદ્ધિતદ્વૃત્તિપાશિનમ્ ।

સોઽહમિત્યેવ સદૃશ્યાઽનાતમન્યાન્મમતિ જાદિ ॥ ૨૭૨ ॥

વિશેષપૂર્વમ્નિઃ

દેહ-શુદ્ધિનો આદિ અત્માવિશે ‘અહં મમ’ (અહં આત્મા) એવો જે માન થે તાત્પર્ય (અર્થ) છે. એવિદ્યાને નિરસ્મર્યો નિરસ્મર્યો (દૂર થઈ જાય) (અર્થ) શુદ્ધિ તદ્વૃત્તિપાશિનમ્ (અર્થ) ૨૭૧. યોગી શુદ્ધિ અને તેની શુદ્ધિઓનો સ્વરૂપ ૨૭૨.

૧૮૧. અથ ટિવિધ(પરોક્ષ અપરોક્ષ) જ્ઞાનવર્ણન.

૩૩૧.

ટિવિધ જ્ઞાન ચત્વાણિયે પરોક્ષઽને અપરોક્ષ,
 'અસ્તિ બ્રહ્મ' પરોક્ષ છે, 'અદ્વં બ્રહ્મ' અપરોક્ષ. ૧૦૨.
 'નાસ્તિ બ્રહ્મ' એ અંશનો, કરે પરોક્ષ વિનાશ,
 સકલ અવિદ્યાજાલને, નાશે અન્ય પ્રકાશ. ૧૦૩.

ટીકા:—'બ્રહ્મ છે નહિ' એ આવરણના અંશને, 'બ્રહ્મ છે' એવું પરોક્ષજ્ઞાન વિનાશે છે. કેમકે, 'સત્યજ્ઞાનઅનંતરૂપ બ્રહ્મ છે' એવું જે જ્ઞાન તેનું નામ પરોક્ષજ્ઞાન છે. તે (પરોક્ષ જ્ઞાન) 'બ્રહ્મ છે નહિ' એવી પ્રતીતિનું વિરોધિ છે; અન્ય(પ્રતીતિ)નું નથી. અને 'હું બ્રહ્મ છું' એવું જે અપરોક્ષજ્ઞાન તે સકલ અવિદ્યા-જાલનું વિરોધિ છે. એ કારણથી 'હું બ્રહ્મને નથી જાણતો' એ અજ્ઞાન, અને 'બ્રહ્મ છે નહિ' અને (બ્રહ્મનું) માન 'નથી થતું' એ આવરણ, અને 'હું બ્રહ્મ નથી, કિન્તુ પુણ્ય-પાપનો કર્તા, અને સુષ્પદુઃખનો મોક્ષા જીવ છું,' એ ભ્રાન્તિ, પટલું જે અવિદ્યાજાલ છે તેને અપરોક્ષજ્ઞાન નાશ કરે છે. ૧૦૩.

૧૮૨. અથ ભ્રાન્તિ(=શોક)નાશવર્ણન.

૩૩૨.

જન્મમરણ મુજમાં નહિ, નહિ સુષ્પદુઃખનો લેશ,
 કિન્તુ અજન્ય કૂટસ્થ હું, ભ્રાન્તિનાશ એ વેશ. ૧૦૪.

માત્રમા જાગીને તે (પ્રત્યમાત્રમા) જ હું છું એવી સદૃષ્ટિપ્રકૃતિ, અનાત્રમા(દેશાદિ)મા આત્મમતિને દણ, એ જ્ઞાન છે. ૨૭૨. બ્રહ્મ અને આત્માના પ્રકારનું વિજ્ઞાન તે જ 'સમ્યજ્ઞાન' કહેવાય છે.

બ્રહ્માર્ત્મકત્વવિજ્ઞાનં સમ્યજ્ઞાનં શ્રુતેર્મતં ૨૦૫. ત્રિ. ૫.

૧૧૦. 'અદ્વં બ્રહ્માસ્મિ' = હું બ્રહ્મ છું - એ જ્ઞાન સર્વ હૈવ વા દૃશ્યજાલનો પરો-ક્ષવાદ થયેથી જ થાય છે. અને તે દૃશ્યજાળનો જે અપરોક્ષવાદ તે બોધનું ફલ છે.

ટીકા:—મારેવિષે જન્મ અને મરણ નહિ, અને સુખદુઃખનો લેશ પણ છે નહિ. અને કોઈ પણ સંસારધર્મ મારેવિષે છે નહિ. કિન્તુ ‘અજન્ય’ નામ જન્મથી રહિત જે કૂટસ્થ, તે ‘હું છું.’ હે શિષ્ય ! એ રીતિય સર્વ અનર્થનો જે નિપેધ, એ ભ્રાંતિનાશનો ‘વેશ’ નામ સ્વરૂપ છે; અથવા એ ભ્રાંતિનાશ ‘વેશ’ નામ ઉત્તમ છે. આ જગે કૂટસ્થમાં જન્મનો નિપેધ કરવાથી સર્વ(અનર્થ)નો નિપેધ જાણી લેવો. કેમકે જન્મપ્રતીતિથી અનંતર, અન્ય અનર્થ પ્રતીત થાય છે; યથી જન્મના નિપેધથી સર્વ અનર્થનો નિપેધ છે. એ જે ભ્રાંતિનાશ છે એને જ શોકનાશ પણ કહે છે. ૧૦૪.

૧૮૩. અથ હર્ષસ્વરૂપવર્ણન.

હો.

સંશયરહિત સ્વરૂપનું, થાય જ અદ્વયજ્ઞાન;

હૃદયે ઉપજે મોદ તય, તે તું હર્ષ પિછાન;

૧૦૫.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! જ્યારે તને સંશયરહિત પાંતાના સ્વરૂપનું એવું જ્ઞાન થશે જે:—‘હું અદ્વય બ્રહ્મરૂપ છું’ ત્યારે તને જે મોદ થશે, તેને તું હર્ષ (અતિપ્રિય આત્મલાભથી અન્તઃકરણનો ઉત્કર્ષ) જાણ. ૧૦૫.

૧૧૧. ‘પ્રમોદ’ અર્થમાં અત્ર ‘મોદ’ શબ્દ છે. તેને નિઃકુશાત્સિ પણ કહે છે. કોઈ પદાર્થની ‘દૃષ્ટા’ થાય ત્યારે તેને ‘પ્રીતિ’ કહે છે, તે પદાર્થ ‘મલેથી’ જે મનમાં હર્ષ થાય તેને ‘મોદ’ કહે છે, અને તે પદાર્થ ‘મોગરેથી’ જે આનંદ થાય તેને ‘પ્રમોદ’ કહે છે. એમ અપરોક્ષજ્ઞાનથી ભ્રાંતિ નાશ થઈ અલંક અધ્યય પરમાનંદની પ્રાપ્તિ જે અધિકારીને થાય છે તેના અન્તરનો ઉદ્ધાર કરીક આ પ્રકારે હોય છે:—

ધન્યોઽહં છત્તત્તયોઽષ્ટં વિમુક્તોઽહં મયપ્રદાત્ ।

નિત્યાનન્દસ્વરૂપોઽહં પૂર્ણોઽહં સ્વદનુપ્રદાત્ ॥ ૪૧૧ ॥

વિ. ચુ.

આપ(ગુરુ)ના અનુપ્રદયથી આ સંસારરૂપ મશ(ચાટુ)થી હું વિમુક્ત છું; હું છત્તપરત્તય છું; હું ધન્ય છું; હું પૂર્ણ છું; હું નિત્ય આનંદસ્વરૂપ છું.

દુહા.

કહી અવન્યા સત્ત મેં, તુજને શિષ્ય સુજાન;
તે સકલા આભાસનો, છે તેઓમાં ઘાન. ૧૦૬.

“ઘાન થાય છે કોદને,” એ પૃછી તે ચાત;
મેં તેનું ઉત્તર ફહું, રચ્છે તે પૂંછ તાત. ૧૦૭.

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૮૮. જે ગૂઢ અભિપ્રાયથી પ્રશ્ન કન્યો હતો, તેને હવે શિષ્ય પ્રકટ કરે છે. (શિષ્યનો પ્રશ્ન.)

પ્રભુ ! થાય આભાસને, ‘અહં બ્રહ્મ’ એ જ્ઞાન,
તમે ભાષ્યું તે જાણ્યું મેં, પણ શંકા એક આન. ૧૦૮.

ચોપાઈ

છે ભિન્ન બ્રહ્મથી આભાસ જ, એમ કન્યો પૂર્વે નિર્ધાર જ.
‘અહં બ્રહ્મ’ તે કેમ જ જાણે ? પોતે ભિન્ન બ્રહ્મથી માને. ૧૦૯.
જો જાણે તો મિથ્યા જ્ઞાન થાયે, રજ્જુ સર્પ સમાન,
ધીગુદ્ધ એ સંદેહ મિટાવો, યુક્તિસહિત નિજઝત્તિ તુણાવો. ૧૧૦.

ટીકા:—હે ભગવન ! આપે પૂર્વે એ કહ્યું જો:—‘કૃતસ્થ અને ‘બ્રહ્મ તો એ એક છે, અને આભાસ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે.’ તે બ્રહ્મથી ભિન્ન આભાસને ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું બ્રહ્મરૂપ કરીને જ્ઞાન વને નહિ. મારું અધિષ્ઠાન જે કૃતસ્થ તે બ્રહ્મરૂપ છે એવું જો

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં કર્તવ્ય મે ન વિચિતે કિંચિત્ ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં પ્રાપ્તવ્યં સર્વમય સંગમ્ ॥ ૨૯૪ ॥

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં તૃપ્તેર્મે કોપમા ભવેલ્લોકે ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં ધન્યો ધન્યઃ પુનઃ પુનર્ધન્યઃ ॥ ૨૯૫ ॥

પંચદશી તૃત્તીયા.

હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું. હવે મારે કિંચિત્ કર્તવ્ય છે નહિ. હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું, હવે સર્વ પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું, મારી તૃપ્તિની લોકમાં કેહ ઉપમા દોઈ શકે ! (કોઈ નહિ.) હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું, ધન્ય ધન્ય પુનઃ પુનઃ ધન્ય इत्यादि.

આભાસને જ્ઞાન થાય, તો (તે) યથાર્થ જ્ઞાન થાય. અને 'અહં બ્રહ્મ' (હું બ્રહ્મ) એ જ્ઞાન યથાર્થ નહિ થને. કેમકે 'અહં' (હું) નામ પોતાના સ્વરૂપનું છે જેને 'હુ' કહે છે, તે આભાસનું સ્વરૂપ મિથ્યા છે, યથી ભિન્ન છે. યથી બ્રહ્મથી ભિન્ન આભાસનું જે સ્વરૂપ, તેને બ્રહ્મરૂપ કરીને જ્ઞાન થાય તો મિથ્યા જ્ઞાન થાય; જેમ સર્પથી ભિન્ન જે રજ્જુ, તેનું સર્પરૂપ કરીને જ્ઞાન મિથ્યા થાય. 'મિથ્યા' નામ ભ્રાન્તિનું છે. તે બ્રહ્મજ્ઞાનને ભ્રાન્તિરૂપ કહેવું થને નહિ. ૧૧૦.

(ગુરુનું ઉત્તર:-અહંશબ્દના યે અર્થ.)

૧૮૫. યુક્ત.

અહં શબ્દના અર્થનો, શુણ તું શિષ્ય વિવેક;

તુજ મનનાં જેથી નશે શંકાકલંક અનેક. ૧૧૧.

(હિ શિષ્ય ! 'અહંશબ્દ'ના અર્થનો વિવેક (ભેદ) તું હવે સાંભલ. જેથીકરીને તારા હૃદયમાંથી શંકારૂપી અનેક કલંક નો નાશ થાય.)

યદ્યપિ થાય આભાસમાં, 'અહં બ્રહ્મ' એ જ્ઞાન;

તથાપિ તે કૃટસ્થનું, લહે આપ અભિમાન. ૧૧૨.

તેનો સદા અભેદ છે, વિમુચેતનસહ તાત;

યાધસમય નિજરૂપ તે, બ્રહ્મરૂપ દર્શાત. ૧૧૩.

ટીકા:-હિ શિષ્ય ! યદ્યપિ 'હું બ્રહ્મ હું' એવું જ્ઞાન યુક્તિસહિત આભાસને થાય છે, અને કૃટસ્થને નહિ; તથાપિ તે (યુક્તિસહિત) આભાસ, કૃટસ્થને અને પોતાના સ્વરૂપને, યંતેને પોતાનો આત્મા જાણે છ: તે આત્માનું 'હું'શબ્દે કરીને બ્રહ્મ થાય છે તે જ અહં (હું) શબ્દનો અર્થ છે.

૧૧૨. યદ્યપિ કહેવાય છે. તેને જ જ્ઞાન, વાચ્ય વા અભિપ્રેય અર્થ કહે છે.

(મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય અને શાકસામાનાધિકરણ્ય).

તે 'અહં' શબ્દમાં માન જે થાય છે કૃટસ્થ તેનો તો વ્રહ્મના સંગે સદા અભેદ (એકતા) છે; જેમ ઘટાકાશનો અને મહાકાશનો સદા અભેદ છે. પણ જ કારણથી કૃટસ્થનું વ્રહ્મનાસાથે મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય વેદાન્તશાસ્ત્રમાં વર્ણન છે. [જે વસ્તુનો જે વસ્તુના સંગે સદા અભેદ હોય, તે વસ્તુનું તેના સંગે મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે. જેમ ઘટાકાશનો મહાકાશના સંગે સદા અભેદ છે, એથી ઘટાકાશ (તે) મહાકાશ છે.] જે રીતિએ ઘટાકાશનું મહાકાશની સાથે મુખ્ય સામાનાધિકરણ્ય છે; તે રીતિએ કૃટસ્થનું વ્રહ્મના સંગે મુખ્ય સામાનાધિકરણ્ય છે; કેમકે કૃટસ્થનો વ્રહ્મનાથે સદા અભેદ છે. એથી હુંશબ્દમાં માન જે થાય છે કૃટસ્થ, તેનો તો વ્રહ્મના સંગે સદા અભેદ છે.

અને હુંશબ્દમાં માન જે થાય છે આભાસ, તેનો વ્રહ્મનાથે, પોતાના સ્વરૂપને વાર્ધાને (મિથ્યા જાણીને) અભેદ થાય છે; જેમ મુક્તનું જે પ્રતિબિંબ (આરોપિતા દર્પણસ્થિત અને અમિમુક્તતા,) તેનાં વિંચસ્વરૂપ (ગ્રીવાસ્થ)મુક્તનાસાથે, પ્રતિબિંબસ્વરૂપને

૧૧૩. એકત્વ વૃત્તિરથે શબ્દાનાં મિત્રવૃત્તિદેતૃનામ્ ।

સામાનાધિકરણ્યં ભવતીત્યેવં યદ્વન્તિ લાક્ષણિકાઃ ॥૩૦॥

સ્વાત્મનિમ્પણ.

મિત્રવૃત્તિદેતૃઓના (મિત્રઅર્થનિષ્ઠ) શબ્દોની એક અર્થવિપે વૃત્તિ (વર્તન) એ સામાનાધિકરણ્ય છે, એજ લાક્ષણિકો (લક્ષણાપ્રતિપાદકો) વદે છે.

સમાન વિમત્તિના બહેતરી 'સમાન' નામ એક છે 'અધિકરણ' નામ અર્થ-રૂપ આશ્રય જેનો એવા જે એ શબ્દ તે સમાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે. તે એ શબ્દનો જે પરાપર સર્વંથ તે સામાનાધિકરણ્ય (એકઅર્થવત્તા) કહેવાય છે. તેમાં એક સત્તા અને સ્વરૂપગણા હોવાથી વાસ્તવ ભેદરહિત એ અર્થના બોધક વાક્યમગત એ પદોનું 'મુખ્ય સામાનાધિકરણ્ય' કહેવાય છે, જેમ ઘટાકાશ પદ અને મહાકાશ-પદનું અથવા કૃટસ્થપદ અને વ્રહ્મપદનું મુખ્ય સામાનાધિકરણ્ય (અભેદ અન્યથા-બોધકત્વ કિંવા એકઅર્થવત્તા) છે.

વાધોને, અભેદ થાય છે. એ જ કારણથી વેદાન્તશાસ્ત્રવિષે આભાસનું બ્રહ્મનાસંગે વાધસામાનાધિકરણ્યે કહ્યું છે. [જે વસ્તુનો વાધ થઈને જેનો સંગે અભેદ થાય, તે વસ્તુનું તેના સંગે વાધસામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે.] જેમ મુખના પ્રતિ-
 વિવનો વાધ થઈને મુખની સાથે અભેદ થાય છે; એથી પ્રતિવિવ મુલ છે, મુખથી ભિન્ન નથી, એવું પ્રતિવિવનું મુલના સાથે વાધસામાનાધિકરણ્ય છે. કિંવા જેમ સ્થાણુ(થાંભલા)માં પુરુષનો ભ્રમ થઈને, સ્થાણુજ્ઞાનથી અનંતર પુરુષ સ્થાણુ છે, એ રીતિએ પુરુષનું સ્થાણુસાથે વાધસામાનાધિકરણ્ય થાય છે. તેમ આભાસનો વાધ થઈને બ્રહ્મના સાથે અભેદ થાય છે. એથી 'હું' શબ્દવિષે 'માન જે થાય આભાસ, તે, બ્રહ્મ છે. ભિન્ન નથી. એવું વાધસામાનાધિકરણ્ય આભાસનું બ્રહ્મના સાથે થાય છે. એ રીતિએ હે શિષ્ય ! 'અહં' શબ્દમાં માન જે થાય છે કુદસ્થ, તેનો તો મુલ્ય અભેદ છે, અને આભાસનો વાધ કરીને અભેદ છે. ૧૧૩.

૧૮૬. તત્ત્વદૃષ્ટિરુચાચ.

(શિષ્યનો પ્રશ્ન-અહંવૃત્તિવિષે કુદસ્થ અને આમામનું માન ક્રમથી થાય છે કે ક્રમવિના ?)

હો.

થાય માન હુંવૃત્તિમાં, સાક્ષી ને આમાસ;
 તે ક્રમથી યા ક્રમ વિના, એનો કરો પ્રકાશ. ૧૧૪.

૧૧૪. સમાન વિમતિના ચણેરી મિલસતપાણુ ને પદાર્થોની દૃષ્ટતાનુ-
 ચોષક વાચ્યતા ને પદોનું 'વાધસામાનાધિકરણ્ય' કહેવાય છે. જેમ સ્થાણુવદ અને પુરુષવદની દૃષ્ટતા અથવા જગત્વદ અને બ્રહ્મવદની દૃષ્ટતા છે, અથવા પ્રતિવિવવદ અને વિવવદની દૃષ્ટતા છે, તે 'વાધસામાનાધિકરણ્ય' છે. વાધવિષે માપનાધિક-
 રણ્ય=વાધપ્રયોગ્ય સામાનાધિકરણ્ય. મિલપ્રવૃત્તિ નિમિત્તકલ્પ રાગે દૃષ્ટાર્થસાચ.

૧૧૫. એ આભાસવાદની રીતિએ કયું છે. પ્રતિવિવવાદની રીતિ નરી છે; તેમાં ચિત્તપ્રતિવિવનો ભેદ જ ગણા નથી.

૪તરંગ.) અહંવૃત્તિમાં સાક્ષીને આભાસનું જ્ઞાન એક જ સમયે થાય છે. ૩૦૯

ટીકા:—હે મગવન ! આપે વળું જે ‘અહંવૃત્તિમાં સાક્ષી અને આભાસ યંનેનું માન થાય છે,’ અનેવિષે હું એક વાર્તા નથી જાણતો. (પૃષ્ઠી પૃનું હું કે) તે વૃદ્ધ અને આભાસનું માન અહંવૃત્તિવિષે ક્રમથી થાય છે, અથવા ક્રમ વિના થાય છે? [એનો અર્થ આ છે.] ‘ક્રમથી’ નામ મિત્ર મિત્ર કાલમાં થાય છે અથવા યંનેનું એક જ કાલમાં માન થાય છે અને આપ મને ‘પ્રકાશ’ નામ ઘોષ કરો. ૧૧૪.

૧૮૭. શ્રીગુરુમ્વાન.

(ગુરુનું ઉત્તર-અહંવૃત્તિવિષે વૃદ્ધ અને આભાસનું માન એક જ સમયે થાય છે.)

દુશે.

સાવધાન થઈ શિષ્ય શુણ, વહુ ઉત્તર નિર્ધાર,
શુણે જાય અજ્ઞાનતમ, વાધમાનુ ઉર્ગો સાર. ૧૧૫.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! તે જે પ્રશ્ન વચ્ચે, તેનું સારભૂત ઉત્તર હું વહુ હું. તુ સાવધાન થઈને સાંમઝ. કેવું ઉત્તર છે કે જેને સાંમઝતાં જ ઘોષરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ થઈને અજ્ઞાનરૂપી તમને નાશાય છે. ૧૧૫.

દુશે.

માન થાય એક જ સમય, સાક્ષી ડોને આભાસ,
ધીજો ચેતનનો વિષય, સાક્ષી સ્વયંપ્રકાશ. ૧૧૬.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! એક જ સમય સાક્ષીનું અને આભાસનું અહંવૃત્તિવિષે માન થાય છે. [સર્વે પ્રકરણમાં ‘આભાસ’ શબ્દથી ‘અતરણસહિત આભાસનું’ ગ્રહણ કરવું] પૃષ્ઠી, ‘ધીજો’ નામ અંતરણસહિત જે આભાસ છે, તે તો ચેતન જે સાક્ષી, તેનો વિષય (તેનાથી પ્રકાશિત) થઈને માન થાય

છે. અને સાક્ષી સ્વયંપ્રકાશરૂપેકરીને ભાન થાય છે અને અંત-
કરણની જે આભાસસહિતવૃત્તિ તેનો વિષય સાક્ષી નથી.

અને ઘટાદિક બહિરના પદાર્થોવિષે તો આવી રીતિ છે:-
જ્યારે ઇન્દ્રિયનો અને ઘટનો સંયોગ થાય, ત્યારે ઇન્દ્રિયદ્વારા
અંતઃકરણની વૃત્તિ નીકળીને ઘટના સમાન આકારને પ્રાપ્ત
થાય છે. જેમ બીવામાં રેડેલો જે તામ્ર(નો રસ) તેનો બીવાના
આકારના સમાન આકાર થાય છે, તેમ અંતઃકરણની વૃત્તિનો
પણ ઘટના આકારના સમાન આકાર થાય છે. તે વૃત્તિ આભાસ-
વિના નથી હતી, કિન્તુ આભાસસહિત હોય છે, કેમકે
વૃત્તિ અંતઃકરણનો પરિણામ છે. [અંતઃકરણનો જે
પરિણામ તેને વૃત્તિ કહે છે.] જેમ અંતઃકરણ સત્ત્વગુણનું
કાર્ય હોવાથી સ્વચ્છ છે, એથી અંતઃકરણવિષે ચેતનનો આભાસ
થાય છે, તેમ વૃત્તિ પણ સ્વચ્છ અંતઃકરણનું કાર્ય છે, એથી
વૃત્તિવિષે ચેતનનો આભાસ થાય છે અને વૃત્તિ જે ઉત્પન્ન થાય
છે તે આભાસસહિત અંતઃકરણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ કારણ-
થી પણ વૃત્તિ આભાસસહિત જ હાય છે.

૧૮૮. (અજ્ઞાનનો આધ્ય અને વિષય, ચેતન છે.)

વિષય જે ઘટ છે તે તમોગુણનું કાર્ય છે એથી સ્વરૂપથી
જડ છે, અને તેવિષે અજ્ઞાન અને તેનું આવરણ છે. એમાં
આવી શંકા થાય છે:-અજ્ઞાન અને તેનું આવરણ, વિચાર-
દૃષ્ટિથી, ચેતનવિષે છે, ઘટવિષે નહિ. કેમકે અજ્ઞાન ચેતનને
આધિત છે, અને ચેતનને જ વિષય કરે છે (=ઢાંકે છે.) એથી
ઘેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે. અને સપ્તઅવસ્થાના પ્રસંગમાં જે
અજ્ઞાનનો આધ્ય અંતઃકરણસહિત આભાસ કરતો, તે અજ્ઞાન-
નો અભિમાની છે. 'હું અજ્ઞાની છું' એવું અભિમાન અંતઃકરણ-
સહિત આભાસને થાય છે; એ કારણથી અજ્ઞાનનો આધ્ય

(આમાસ) કહેવાય છે અને મુખ્ય આશ્રય ચેતન છે, આમાસ-સહિત અંતઃકરણ નહિ. કેમકે આમાસસહિત અંતઃકરણ અજ્ઞાન-નું કાર્ય છે. જે જેનું કાર્ય હોય છે, તે તેનો આશ્રય બને નહિ. યથી ચેતન જ અજ્ઞાનનો અધિષ્ઠાનરૂપ આશ્રય છે, અને ચેતનને જ અજ્ઞાન વિષય કરે છે. [સ્વરૂપનું જે આવરણ કર્યું તે જ અજ્ઞાનનું વિષય કર્યું છે.] તે અજ્ઞાનરૂત આવરણ જડવસ્તુવિષે બને નહિ; કેમકે જડવસ્તુ સ્વરૂપથી જ આવૃત છે, તે(જડ)નેવિષે અજ્ઞાનરૂત આવરણનો કંઈ ઉપ-યોગ નથી. ૫ રીતિ ૫ અજ્ઞાનનો આશ્રય અને વિષય ચૈતન્ય છે. જેમ ગૃહના મધ્યમાં જે અંધકાર છે, તે ગૃહના મધ્યને (આશ્ર-યે છે અને તેને જ) આવરણ કરે છે. યથી ઘટનેવિષે અજ્ઞાન અને તેનું આવરણ બને નહિ. (યથી પૂર્વપક્ષીની શંકા છે.) તેનું આ સમાધાન છે:—

(વસ્તુના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની રીતિ.)

૧૮૯. (વહિરપદાર્થના જ્ઞાનમાં ઘૃત્તિ અને આમાસ ૫ બેનો ઉપયોગ છે.)

જેમ ચેતનના સ્વરૂપથી મિષ્ટ, સત્સસત્થી વિલક્ષણ અજ્ઞાન, ચેતનને આશ્રિત છે, તે અજ્ઞાનેકરી ચેતન આવૃત થાય છે: તેમ ઘટના સ્વરૂપથી મિષ્ટ અજ્ઞાન, યદ્યપિ ઘટને આશ્રિત છે નહિ, તથાપિ અજ્ઞાને ઘટાદિક સ્વરૂપેકરી પ્રકાશ-રહિત જડસ્વરૂપ-રચ્યાં છે, યથી સદ્ધા જ અંધના સમાન

૧૧૬. જેમ ધનનો મુખ્ય આશ્રય કોશ-પેટી આદિ ધનના મઠાર-છે, અને 'હું ધની છું' યવો ધનનો અભિમાનીરૂપ આશ્રય પુષ્પ છે, તેમ અજ્ઞાનનો મુખ્ય આશ્રય ચેતન છે, અને અભિમાનીરૂપ આશ્રય આમાસ અંતઃકરણ છે. પં. પી. પુ.

૧૧૭. ન્યાયમતાનુસાર-ઇન્દ્રિયના અર્થસહ સનિર્મયથી ઉપજે જે જ્ઞાન તે 'પ્રત્યક્ષજ્ઞાન' કહેવાય છે. વેદાન્તમતાનુસાર, -વિષયચૈતન્ય અભિસ પ્રમાણચૈતન્ય ૫ 'પ્રત્યક્ષજ્ઞાન' કહેવાય છે.

આવૃત છે. ઘટાદિકનો તે આવૃત સ્વભાવ અજ્ઞાને કન્પો છે. કેમકે તમોગુણપ્રધાન અજ્ઞાનથી ભૂતની ઉત્પત્તિદ્વારા ઘટાદિક ઉપજે છે. તે તમોગુણ આવરણસ્વભાવવાનું છે, એથી ઘટાદિક પ્રકાશરહિત અંધ જ થાય છે. એ રીતિએ અંધતારૂપ આવરણ, ઘટાદિકોમાં અજ્ઞાનકૃત 'સ્વભાવસિદ્ધ' છે. અને ઘટાદિકોના અધિષ્ઠાનચેતનઆશ્રિત અજ્ઞાન, ચેતનને આચ્છાદિત કરીને, સ્વભાવથી આવૃત ઘટાદિકોને પણ આવૃત કરે છે. યદ્યપિ સ્વભાવથી આવૃત પદાર્થના આવરણમાં પ્રયોજન છે નહિ, તથાપિ આવરણક્ષત્તા પદાર્થ, પ્રયોજનની અપેક્ષા વિના પણ નિરાવરણની પેઠે આવરણસહિતમાં પણ આવરણ કરે છે; એ છોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે અજ્ઞાનથી આવૃત ઘટને વ્યાપ્ત જે થાય છે અંતઃકરણની આભાસસહિત ઘટાકારવૃત્તિ, તેમાં વૃત્તિભાવ તો ઘટના આવરણને દૂર કરે છે, અને વૃત્તિમાં (તે વૃત્તિસાથે) જે આભાસમાગ છે તે ઘટનો પ્રકાશ કરે છે. એ રીતિએ યદિર્ના પદાર્થ-વિષે વૃત્તિ અને આભાસ એ બંનેનો ઉપયોગ છે. (તેવિષે) દૃષ્ટાન્ત.

૧૯૦. જેમ અંધકારમાં કુંડાથી મૃત્તિકા અથવા લાંદનું પાત્ર ઢાંકી મુક્યું હોય, ત્યાં દંડેકરી કુંડાને ફોડી પણ નાંખે, પછી દીપક વિના તે નિરાવરણ યાત્રનો પણ પ્રકાશ થાય નહિ, કિન્તુ દીપકેકરી પ્રકાશ થાય છે. તેમ અજ્ઞાને આવૃત જે ઘટ તે(ઘટ)ના આવરણને (અંતઃકરણનો) વૃત્તિ(માગ દંડની પેઠે) ભંગ પણ કરે છે, તથાપિ ઘટનો પ્રકાશ થાય નહિ. કેમકે ઘટ તો સ્વરૂપે જડ છે, અને વૃત્તિ પણ જડ છે, તેનું આવરણ-ભંગ માત્ર પ્રયોજન છે; તેણે પ્રકાશ થાય નહિ. એથી ઘટનો પ્રકાશક આભાસ છે. નેત્રનો વિષય જે વસ્તુ છે, તેના પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનની એ રીતિ વહી. અને શ્રવણાદિકનો જે વિષય છે, તેના પ્રત્યક્ષની પણ રીતિ એમ જ જાણી લેવી.

વૃત્તિ અને ઘટ એ એકદેશમાં સ્થિત થયાથી ઘટનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. અને અંતઃકરણની વૃત્તિ તો (અન્તર્મા મનો-મય) ઘટાકાર હોય અને ઘટના સંગે વૃત્તિનો સમ્બન્ધ ન હોય, કિન્તુ અન્તર જ વૃત્તિ હોય, તે ઘટનું પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. 'આ ઘટ છે' એવો અપરોક્ષ (નામ પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાનનો આકાર છે; અને 'ઘટ છે' અથવા 'તે ઘટ છે' એવો પરોક્ષ-જ્ઞાનનો આકાર છે. યદ્યપિ સ્મૃતિજ્ઞાન પણ પરોક્ષજ્ઞાન જ છે, તથાપિ સ્મૃતિજ્ઞાન તો 'સંસ્કારજન્ય' છે; અને અનુમિતિઆદિ પરોક્ષજ્ઞાન 'પ્રમાણજન્ય' છે, ઘટલો ભેદ છે. પ્રમાણના પ્રસંગ-થી અમે પ્રમાણનિરૂપણ કરિયે છિયે.

(પ્રમાણનિરૂપણ.)

૧૯૧. (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ.)

ધાર્યાંકે જે છે તે એક 'પ્રત્યક્ષપ્રમાણ' અંગીકાર કરે છે.

૧૯૨. (અનુમાનપ્રમાણ.)

અને કણાંદે અને સુગતમતના જે અનુસારી છે, તે ધીનું 'અનુમાનપ્રમાણ' પણ અંગીકાર કરે છે. કેમકે એક પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ અંગીકાર કરે તો તૃત્તિના અર્થાની ભોજનવિષે પ્રવૃત્તિ નહિ થશે. કેમકે અમુક્તભોજનવિષે તૃત્તિની હેતુતાનું,

૧૧૮. શબ્દબોધથી જનિત અનુભવજ્ઞાનનું રૂપ.

૧૧૯. સ્મૃતિજ્ઞાનનું રૂપ, વા આકાર, વા અભિનય.

૧૨૦. પ્રમાણનું કરણ; વા અનધિગતાર્થક-અનુમય-કારણત્વ; અથવા બોદેદ્વાવૃત્તિ વા ધૃતીદ્વ્યોધ: એ 'પ્રમા' અને તેનું કરણ એ 'પ્રમાણ.' તેનું 'નિરૂપણ' નામ લક્ષણાદિપ્રકારેકરી જ્ઞાનઅનુકૂલ યચન.

૧૨૧. નાસ્તિકમતવાલા દેહાત્મવાદી.

૧૨૨. ઇન્દ્રિયના અર્થસદ સંનિકર્ષેથી उत्पन्न થાય જે જ્ઞાન તે 'પ્રત્યક્ષપ્રમા,' તેમું 'કરણ' નામ પ્રત્યક્ષપ્રમાનું અસાધારણ સાધન જે નેત્રાદિક ઇન્દ્રિય છે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ.'

૧૨૩. વૈશેષિક શાસ્ત્રના વર્તી, જેને, કણમુક્ પણ કહે છે.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે નહિ. યથી (પૂર્વ) ભુક્તભોજનમાં અનુભવ જે કરી છે તૃપ્તિની હેતુતા, તે અભુક્તભોજનમાં પણ અનુમાનેકરી જાણીને, તૃપ્તિના અર્થાન્ની ભોજનમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી, અનુમાનપ્રમાણ પણ અંગીકાર કર્યું જોડયે. ૫ રીતિપ કળાદ અને સુગતમતના અનુસારી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે પ્રમાણ અંગીકાર કરે છે.

૧૯૩. (શબ્દપ્રમાણ.)

અને શાંખ્યશાસ્ત્રના કર્તા જે કપિલ છે તેના મતના અનુસારી ગ્રીષ્મ 'શબ્દપ્રમાણ' પણ અંગીકાર કરે છે. કેમકે જો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે જ પ્રમાણ અંગીકાર કરે તો દેશાન્તરવિષે જેનો પિતા મરી ગયો હોય તેને કોઈ યથાર્થવક્તા આવીને કહે:-'તારો પિતા મરી ગયો છે.' ત્યારે ધોત્તાને પિતાના મરણનો નિશ્ચય નહિ થયો જોડયે. કેમકે દેશાન્તરવિષે સ્થિત પિતાના મરણનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાને કરીને બને નહિ. ૫ રીતિપ કપિલમતના અનુસારી, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને શબ્દ, ૫ વ્રણ પ્રમાણ અંગીકાર કરે છે.

૧૯૪. (ઉપમાનપ્રમાણ.)

અને ન્યાયશાસ્ત્રના કર્તા જે ગૌતમ છે, તેના મતના અનુસારી ચતુર્થપ્રમાણ 'ઉપમાન' પણ અંગીકાર કરે છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ આદિક વ્રણ જ પ્રમાણ અંગીકાર કરે તો, જે પુરવે ગયય (વલદ જેનું પશુ, રોક્ષ) નહિ દોઠો હોય અને ઘનવાસી પુરવથી પયું સાંમઢ્યું હોય કે, 'ગોના સદશ ગયય હોય છે,' તે પુરવ જો ઘનમાં ચાલશે જાય અને (ત્યાં) ગયયને દેખી લે, ત્યારે તેને ઘનવાસી પુરવે કહેલું જે:-'ગોના સદશ ગયય હોય છે' ૫ યાચય, તેના અર્થનું સ્મરણ થાય છે, તે સ્મૃતિથી અનંતર પુરવને આપું જ્ઞાન થાય છે:-'આ પશુ ગયય છે,' ૫યું

જ્ઞાન ન થવું ઝોડ્યે. યથી યવા ચિલક્ષણ જ્ઞાનનો હેતુ 'ઉપમાન-પ્રમાણ' પણ અંગીકાર કરે છે.

૧૯૫. (અર્થાપત્તિપ્રમાણ નામ અનુકાર્યની સિદ્ધિ થાય છે

જેથી તે પ્રમાણ.)

અને પૂર્વમીમાંસાનો એકદેશો જે ભટ્ટનો શિષ્ય પ્રમા-કર છે, તે પંચમ 'અર્થાપત્તિ' (કાર્યથી કારણની કલ્પના) પ્રમાણ પણ અંગીકાર કરે છે. દિનમાં ભોજનત્યાગી પુરુષને સ્થૂલ દેહીને આવું જ્ઞાન થાય છે:- 'આ પુરુષ રાત્રિય ભોજન કરે છે.' ત્યાં રાત્રિભોજનવિના દિનમાં ભોજનત્યાગીના ઘિપે સ્થૂલતા વને નહિ. યથી રાત્રિભોજન(ના જ્ઞાનનું) સ્થૂલતા-(જ્ઞાન) 'સંપાદક' છે, અને રાત્રિભોજન 'સંપાદ' છે. સંપાદ જે રાત્રિભોજન તેના જ્ઞાનનો હેતુ સ્થૂલતાનું જ્ઞાન તે 'અર્થા-પત્તિપ્રમાણ' કહેવાય છે.

૧૯૬. (અનુપલબ્ધિપ્રમાણ.)

અને પૂર્વમીમાંસક જે ભટ્ટ છે તે છદ્ધં 'અનુપલબ્ધિપ્રમાણ' પણ અંગીકાર કરે છે. અને વેદાન્તશાસ્ત્રવિપે પણ પદ્ધ પ્રમાણ અંગીકાર કચ્યાં છે. અનુપલબ્ધિપ્રમાણનું પ્રયોજન આ છે:-શૂ-દ્ધાદિકર્મા ઘટાદિકોના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં જે પદાર્થ-ની પ્રતીતિ નથી થતી, નેના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે. [અપ્ર-તીતિને 'અનુપલબ્ધિ' કહે છે.] ઘટની જે અનુપલબ્ધિ નામ અપ્રતીતિ (ન જણાવું), તેથી ઘટના અભાવ(નો) નિશ્ચય થાય છે. એમ પદાર્થના અમાવનિશ્ચયનો હેતુ જે પદાર્થની અપ્ર-તીતિ તેને 'અનુપલબ્ધિપ્રમાણ' કહે છે.

૧૯૭. (પ્રમાજ્ઞાનનું લક્ષણ.)

પ્રમાજ્ઞાન(યથાર્થજ્ઞાન)નું જે કરણ છે તે 'પ્રમાણ' કહેવાય છે.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે નહિ. યથી (પૂર્વ) ભુક્તભોજનમાં અનુભવ જે કરી છે તૃપ્તિનો હેતુતા, તે અભુક્તભોજનમાં પણ અનુમાનેકરી જાણીને, તૃપ્તિના અર્થીની ભોજનમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી, અનુમાનપ્રમાણ પણ અંગીકાર કર્યું જોઈયે. ય રીતિપ કૃણાદ અને સુગતમતના અનુસારી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે પ્રમાણ અંગીકાર કરે છે.

૧૯૩. (શબ્દપ્રમાણ.)

અને સાંખ્યશાસ્ત્રના કર્તા જે કપિલ છે તેના મતના અનુસારી વ્રીજું 'શબ્દપ્રમાણ' પણ અંગીકાર કરે છે. કેમકે જો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે જ પ્રમાણ અંગીકાર કરે તો દેશાન્તરવિષે જેનો પિતા મરી ગયો હોય તેને કોઈ યથાર્થવક્તા આવીને કહે:-'તારો પિતા મરી ગયો છે.' ત્યારે ધોતાને પિતાના મરણનો નિશ્ચય નહિ થયો જોઈયે. કેમકે દેશાન્તરવિષે સ્થિત પિતાના મરણનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાને કરીને થને નહિ. ય રીતિપ કપિલમતના અનુસારી, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને શબ્દ, ય ત્રણ પ્રમાણ અંગીકાર કરે છે.

૧૯૪. (ઉપમાનપ્રમાણ.)

અને ન્યાયશાસ્ત્રના કર્તા જે મૌતમ છે, તેના મતના અનુસારી ચતુર્થપ્રમાણ 'ઉપમાન' પણ અંગીકાર કરે છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ આદિક ત્રણ જ પ્રમાણ અંગીકાર કરે તો, જે પુરુષ ગયય (બલદ જેવું પશુ, રોગ) નહિ દોઢો હોય અને ઘનવાસી પુરુષથી યવું સાંભળું હોય કે, 'ગોના સદરા ગયય હોય છે,' તે પુરુષ જો ઘનમાં ઘાલ્યો જાય અને (ત્યાં) ગયયને દેલી લે, ત્યારે તેને ઘનવાસી પુરુષે કહેલું જો:-'ગોના સદરા ગયય હોય છે' ય યાચ્ય, તેના અર્થનું સ્મરણ થાય છે. તે સ્મૃતિથી અનંતર પુરુષને આયું જાત થાય છે:-'જા પશુ ગયય છે,' યથું

જ્ઞાન ન થવું જોઈયે. યથી એવા વિલક્ષણ જ્ઞાનનો હેતુ 'ઉપમાન-પ્રમાણ' પણ અંગીકાર કરે છે.

૧૯૫. (અર્થાપત્તિપ્રમાણ નામ અનુસાર્થનો સિદ્ધિ થાય છે

જેથી તે પ્રમાણ.)

અને પૂર્વમીમાંસાનો એકદેશી જે ભટ્ટનો શિષ્ય પ્રમા-
કર છે, તે પંચમ 'અર્થાપત્તિ' (કાર્યથી કારણનો કલ્પના)
પ્રમાણ પણ અંગીકાર કરે છે. દિનમાં ભોજનત્યાગી પુરુષને
સ્થૂલ દેહીને આત્મ જ્ઞાન થાય છે.- 'આ પુરુષ રાત્રિએ ભોજન
કરે છે.' ત્યાં રાત્રિભોજનવિના દિનમાં ભોજનત્યાગીના વિષે
સ્થૂલતા ઘટે નહિ. યથી રાત્રિભોજન(ના જ્ઞાનનું) સ્થૂલતા-
(જ્ઞાન) 'સંપાદક' છે, અને રાત્રિભોજન 'સંપાદ્ય' છે. સંપાદ્ય
જે રાત્રિભોજન તેના જ્ઞાનનો હેતુ સ્થૂલતાનું જ્ઞાન તે 'અર્થા-
પત્તિપ્રમાણ' કહેવાય છે.

૧૯૬. (અનુપલબ્ધિપ્રમાણ.)

અને પૂર્વમીમાંસક જે ભટ્ટ છે તે છટ્ટું 'અનુપલબ્ધિપ્રમાણ'
પણ અંગીકાર કરે છે. અને વેદાન્તશાસ્ત્રવિષે પણ પદ્મ પ્રમાણ
અંગીકાર કર્યા છે. અનુપલબ્ધિપ્રમાણનું પ્રયોજન આ છે:-શૃ-
દ્ધાદિકર્મા ઘટાદિકોના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં જે પદાર્થ-
નો પ્રતીતિ નથી થતી, તેના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે. [અપ્ર-
તીતિને 'અનુપલબ્ધિ' કહે છે.] ઘટનો જે અનુપલબ્ધિ નામ
અપ્રતીતિ (ન જણાવું), તેથી ઘટના અભાવ(નો) નિશ્ચય
થાય છે. એમ પદાર્થના અભાવનિશ્ચયનો હેતુ જે પદાર્થનો અપ્ર-
તીતિ તેને 'અનુપલબ્ધિપ્રમાણ' કહે છે.

૧૯૭. (પ્રમાજ્ઞાનનું લક્ષણ.)

પ્રમાજ્ઞાન(યથાર્થજ્ઞાન)ને જે કરણ છે તે 'પ્રમાણ' કહેવાય છે.

[સ્મૃતિથી ભિન્ન જે અવાધિત (નામ વ્યવહારદશામાં જે વાધને પ્રાપ્ત ન થાય એવા) અર્થને વિષય કરવાવાળું જ્ઞાન છે તે 'પ્રમા' કહેવાય છે.] 'સ્મૃતિજ્ઞાન' જે છે તે 'પ્રમા' નથી, કેમકે જે પ્રમાજ્ઞાન છે તે પ્રમાતાને આધિત હોય છે. અને સ્મૃતિ પ્રમાતાને આધિત નથી; કિન્તુ સાક્ષીને આધિત અંગીકાર કરી છે. અને ભ્રાન્તિજ્ઞાન અને સંશય(જ્ઞાન) પણ સાક્ષીને આધિત અંગીકાર કર્યાં છે. એ કારણથી 'સ્મૃતિ' અને 'ભ્રાન્તિ' અને 'સંશય' એ ત્રણે જ્ઞાન, (બ્રહ્મના) આભાસ-સહિત અવિદ્યાની વૃત્તિરૂપ છે, અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ નહિ; એથી (એ ત્રણ જ્ઞાન) પ્રમાતાને આધિત નથી, કિન્તુ સાક્ષીને આધિત છે. જે અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન હોય, તે પ્રમાતાને આધિત હોય છે, અને તે જ 'પ્રમા' (કિંવા પ્રમાજ્ઞાન) કહેવાય છે. સ્મૃતિજ્ઞાન અંતઃકરણની વૃત્તિ નથી, એથી પ્રમાતાને આધિત નહિ, અને પ્રમા પણ નહિ. એથી પ્રમાનાં લક્ષણવિષે 'સ્મૃતિથી ભિન્ન' કહ્યું જોડયે. અવાધિત અર્થને વિષય કરવાવાળું (નામ ગ્રહણ કરનાર-જણાવનાર) જ્ઞાન તો સ્મૃતિજ્ઞાન પણ છે, પરંતુ સ્મૃતિજ્ઞાન 'સ્મૃતિથી ભિન્ન' નહિ. એથી અવાધિત અર્થને વિષય કરવાવાળું જે સ્મૃતિથી ભિન્ન જ્ઞાન છે તે 'પ્રમા' (યથાર્થ અનુભવ) કહેવાય છે. એ લક્ષણવિષે કોઈ દોષ નથી.

૧૯૮. (સ્મૃતિજ્ઞાન, ભ્રાન્તિજ્ઞાન, સંશયજ્ઞાન.)

અને કોઈ સ્મૃતિજ્ઞાનને પણ પ્રમારૂપ માને છે. તેમના મતમાં પ્રમાનાં લક્ષણવિષે 'સ્મૃતિથી ભિન્ન' એવું ન કહેયું. કિન્તુ 'અવાધિતઅર્થને વિષય કરવાવાળું જે જ્ઞાન છે તે પ્રમા (યથાર્થજ્ઞાન) કહેવાય છે' (એમ કહેયું). ભ્રાન્તિજ્ઞાન જે છે તે અવાધિતઅર્થને વિષય નથી કરતું; કિન્તુ આધિતઅર્થને વિષય કરે છે. એથી પ્રમાનું લક્ષણ ભ્રાન્તિજ્ઞાનમાં નથી જનું.

જેમના મતમાં સ્મૃતિજ્ઞાનવિષે પણ પ્રમાણ્યવહાર છે, તેમના મતમાં સ્મૃતિજ્ઞાન અંતઃકરણની વૃત્તિ છે, અવિદ્યાની વૃત્તિ નહિ; અને સાક્ષીને આશ્રિત પણ નહિ. ફિન્ટુ પ્રમાતાને આશ્રિત છે. કેમકે અંતઃકરણની વૃત્તિનો આશ્રય પ્રમાતા જ વને છે, સાક્ષી વને નહિ. ૫ રીતિપ સ્મૃતિજ્ઞાન કોઈના મતમાં તો અંતઃકરણની વૃત્તિ છે, ૫થી પ્રમારૂપ છે, અને કોઈના મતમાં અવિદ્યાની વૃત્તિ છે, ૫થી પ્રમારૂપ નથી. અને 'ભ્રાન્તિજ્ઞાન' અને 'સંશયજ્ઞાન' ૫ થંને સર્વના મતમાં અવિદ્યાની વૃત્તિ છે; અને સાક્ષીને આશ્રિત છે; ૫માં કોઈ વિવાદ નથી. અને વિચાર કરીને દેખિય તો સ્મૃતિજ્ઞાન પણ અવિદ્યાની વૃત્તિ છે, અને સાક્ષીને આશ્રિત છે, પ્રમારૂપ નથી. કેમકે જે વેદાન્ત-સંપ્રદાયના થેત્તો છે, તેમણે પ્રમાજ્ઞાન પદ પ્રકારનું કહ્યું છે. તે છ પ્રકારમાં સ્મૃતિજ્ઞાન છે નહિ, ૫થી (તે) પ્રમા નહિ.

૧૧૯ (પદ્મપ્રમા. કરણ. કારણ.)

અને મધુસૂદનસ્વામીપ 'સ્મૃતિજ્ઞાન' સાક્ષીને આશ્રિત જ કહ્યું છે. ૫ક તો પ્રત્યક્ષપ્રેમા છે. અને થીજી અનુમિતિ પ્રેમાં છે, અને થીજી ઉપમિતિપ્રેમાં છે, અને થોથી શાબ્દીપ્રેમા છે, અને પાંચમી અર્થાપત્તિપ્રેમા છે, અને છઠી અભાવપ્રેમા (અનુપલબ્ધિપ્રેમા) છે. ૫ પદ્મપ્રમા છે અને પૂર્વે કહ્યાં જે પ્રત્યક્ષાદિ 'પદ્મપ્રમાણ' છે તે તેઓનાં ક્રમથી કેરેણ છે 'પ્રત્યક્ષપ્રમાણ' જે કરણ હોય તે 'પ્રત્યક્ષપ્રમાણ' કહેવાય છે. અ સા ધારણ કારણ જે હોય તે કરણ કહેવાય છે. જે સર્વ કાર્યનું

૧૨૪. વેદાન્તપરિમાપપ્રમના કર્તા ધર્મરાજાધ્વરીન્દ્રાદિ વેદાન્ત જાણનાર. ૧૨૫. પ્રત્યક્ષપ્રમાણજન્ય જ્ઞાન. ૧૨૬. અનુમાનપ્રમાણજન્ય જ્ઞાન. ૧૨૭. ઉપમાનપ્રમાણજન્ય જ્ઞાન. ૧૨૮. શબ્દપ્રમાણજન્ય જ્ઞાન. ૧૨૯. અર્થાપત્તિપ્રમાણજન્ય જ્ઞાન. ૧૩૦. અનુપલબ્ધિપ્રમાણજન્ય જ્ઞાન. ૧૩૧. વ્યાપારમિતત્વે સતિ અસાધારણકારણત્વં.

કારણ હોય તે સાધારણ કારણ કહેવાય છે. જેમ ધર્મઅ-ધર્માદિક, સર્વ કાર્યનાં કારણ છે, એથી સાધારણ કારણ છે. સર્વ કાર્યનું કારણ ન હોય, કિન્તુ કોઈક કાર્યનું કારણ હોય તે અસાધારણ કારણ કહેવાય છે. જેમ દંડ જે છે તે સર્વ કાર્યનું કારણ નથી, કિન્તુ ઘટાદિક જે કાર્યવિશેષ છે તેમનું કારણ છે; એથી દંડ 'અસાધારણ કારણ' કહેવાય છે અને ઘટનું 'કરણ' પણ કહેવાય છે; તેમ પ્રત્યક્ષપ્રમાનાં, ईश्वर અને તેની इच्छाથી આદિલईને (નૈવં કારણો છે તે) તો, 'સાધારણ કારણ' છે; કેમકે ईश्वરાદિ લईને સર્વ કાર્યનાં કારણ છે. તેનાવિના કોઈ કાર્ય થતું નથી; એથી ईश्वરાદિક 'સાધારણ કારણ' છે; અને નેત્રથી આદિલईને જે इन्द्रिय છે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાનાં 'અસાધારણ કારણ' છે. એથી નેત્રાદિક જે इन्द्रिय છે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાનાં 'કરણ' છે. ए રીતિએ નેત્રાદિ જે इन्द्रिय છે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહેવાય છે.

૨૦૦. (ચાર ચેતન:-પ્રમાતા પ્રમાણ, પ્રમિતિ ધા પ્રમા, પ્રમેય)

યદ્યપિ इन्द्रियને, वेदान्तસિद्धान्तવિષે, પ્રમાજ્ઞાનની કારણતા, કહેવું વને નહિ; કેમકે ચેતનના ચાર ભેદ છે:-
 ૧. એક તો 'પ્રમાનાચેતન' છે; અને થીજું 'પ્રમાણચેતન' છે; અને ત્રીજું 'પ્રમિતિચેતન' છે, [તેને જ 'પ્રમાચેતન' પણ કહે છે.]
 ૨. અને ચોથું 'પ્રમેયચેતન' છે; [તેને જ 'વિષયચેતન' પણ કહે છે.]
 ૩. ए રીતિએ પ્રમા નામ ચેતનનું છે; તે નિત્ય છે, इन्द्रियजन्य નથી. એથી इन्द्रिय તેનું (પ્રમાચેતનનું) કારણ નથી, तथापि ચેતનમાં પ્રમાવ્યવહારનાં સંપાદક (સાધક) वृत्ति પણ 'પ્રમા'

૧૩૨. નવ સાધારણ કારણ—ईश्वर (૧). ईश्वરની इच्छा (૨). ईश्वરનું જ્ઞાન (૩). ईश्वરનું પ્રયત્ન (૪). કાલ (૫). દિશા (૬). અટ્ટ (૭). પ્રાગભાવ (૮) પ્રતિબંધનાભાવ (૯).

કહેવાય છે, (અને તે પ્રમાવ્યવહારસંપાદકવૃત્તિરૂપ જે પ્રમા) તેનાં ઇન્દ્રિય કરણ છે.

દેહના મધ્યે જે અંતઃકરણ તેણેકરીને અવચ્છિન્ન જે ચેતન તે પ્રમાતા કહેવાય છે, તે જ અંતઃકરણ નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયદ્વારા નિકલીને જેટલે દૂર ઘટાદિક વિષય સ્થિત હોય પટલો લાંબો પરિણામ અંતઃકરણનો થાય છે. અને આગલ વિષય જે ઘટાદિક છે તેઓની સાથે મિલીને જેવો ઘટાદિકનો આકાર હોય તેવો જ અંતઃકરણનો આકાર થાય છે, -જેમ કુંડ(જલાશય)માં મચ્ચું જે જલ તે છિદ્રદ્વારા નિકલીને, લાંબી નીકના આકારે ધઈને, ઘાટિકાના કેદાર(ખ્યારા)માં જાય છે; અને કેદારમાં જઈને જેવો કેદારનો આકાર હોય, તેવા આકારને તે જલ પ્રાપ્ત થાય છે:-તેમ અંતઃકરણ પણ ઇન્દ્રિયરૂપી છિદ્રદ્વારા નિકલીને વિષયરૂપી કેદારમાં જાય છે; ત્યાં શરીરથી લઈને ઘટાદિક વિષયપર્યંત જે અંતઃકરણનો નીકના સમાન પરિણામ-તેને વૃત્તિજ્ઞાન કહે છે. તેણે કરીને અવચ્છિન્ન (આ સ્થળે વિશિષ્ટ) જે ચેતન તેને પ્રમાણચેતન કહે છે; અને વૃત્તિજ્ઞાનરૂપ જે અંતઃકરણનો પરિણામ તેને પ્રમાણ કહે છે. જેમ કેદારવિપે, જલ જઈને કેદારના સમાનાકાર થાય છે, તેમ ઘટાદિક જે વિષય છે તેઓમાં વૃત્તિ જઈને ઘટાદિકના સમાન આકારને પ્રાપ્ત થાય છે, તેણેકરીને અવચ્છિન્ન જે ચેતન તે પ્રમાચેતન કહેવાય છે. જ્ઞાનના વિષય જે ઘટાદિક તેણેકરીને અવચ્છિન્ન જે ચેતન તે વિષયચેતન

૧૩૩. આ સ્થાનમાં કુંડનું જલ, નીકનું જલ, કેદારનું જલ, અને કેદાર શબ્દ છે ત્યાં ત્યાં તેણે તેણે અવચ્છિન્ન (વિશિષ્ટ) આકાશનું પણ મદ્દન છે. તે આકાશ ચેતનસ્થાનીય છે.

કહેવાય છે; અને પ્રમેયચેતન પણ કહેવાય છે. એ વેદઅર્થના જાણવાવાળા જે આચાર્ય છે તેમની પરિભોળા છે.

૨૦૧. (અવચ્છેદવાદ.)

અમાં આટલો ભેદ છે. જે અવચ્છેદવાદ અંગીકાર કરે છે; તેઓના મતમાં તો અંતઃકરણવિશિષ્ટ જે ચેતન છે તે પ્રમાતા છે; અને તે જ કર્તામોક્તા છે. અને અંતઃકરણઉપહિત (ચેતન) સાક્ષી છે. એક જ અંતઃકરણ પ્રમાતાનું તો વિશેષણ છે, અને સાક્ષીનો ઉપાધિ છે.

(વિશેષણ લક્ષણ.)

સ્વરૂપવિષે જેનો પ્રવેશ હોય એવું જે વ્યાવર્ત્તક ઘટ્ટુ છે તે વિશેષણ કહેવાય છે. [અન્ય પદાર્થથી ભિન્નતા કરીને ઘટ્ટુના સ્વરૂપને જે જણાવે તે વ્યાવર્ત્તક કહેવાય છે. (અને) જેને ભિન્નતા કરીને જણાવે તે વ્યાવર્ત્ત્ય કહેવાય છે.] જેમ 'નીલ ઘટ્ટુ છે,' એ સ્થાનમાં ઘટ્ટુનું નીલતા વિશેષણ છે, કેમકે નીલ ઘટ્ટુનેવિષે નીલતાનો પ્રવેશ છે, અને પીતશ્વેતાદિકોથી ભિન્નતા કરીને જણાવે છે, એથી (નીલતા) વ્યાવર્ત્તક છે, એ રીતિપ નીલતા ઘટ્ટુનું 'વિશેષણ' છે; અને ઘટ્ટુ પરિચ્છેદ્ય છે, કેમકે પીતશ્વેતાદિકોથી ભિન્નતા નામ જૂદો કરીને જણાવાય છે. જે ભિન્નતા કરીને જણાવાય છે તે પરિચ્છેદ્ય કહેવાય છે, વ્યાવર્ત્ત્ય કહેવાય છે (અને) વિશેષ્ય પણ કહેવાય છે. અને 'દંડી પુરુષ છે' એ સ્થાનમાં પણ પુરુષનું દંડ વિશેષણ છે; એ રીતિપ પ્રમાતાનું અંતઃકરણ વિશેષણ છે કેમકે પ્રમાતાના સ્વરૂપવિષે અંતઃકરણનો પ્રવેશ છે, અને પ્રમેય-

૧૩૪. પરિતઃ વ્યાપ્તતા માયા. શાસ્ત્રજ્ઞાની વિશિષ્ટ સજ્ઞા. જેમ મુદ્રગપલિત દીપક કોદ્દેક સ્પર્શમાં સત્તે સપ્રમાદાત્મ સર્વ ગ્રહને પ્રજાશે છે, તેમ કોદ્દેક વેદાસ્ય શેષા સર્વ શાસ્ત્રને પ્રજાશે તે: અથવા સ્વપુદ્ગિચ્છનદ્રાપ સર્વ શાસ્ત્રનો ઉપ-
કારણ સંકેત છે-પરિમાણ.

ચેતનથી ભિન્નતા કરીને, પ્રમાતાના - સ્વરૂપને જણાવે છે, યથી (અંતઃકરણ પ્રમાતાનું) 'વ્યાવર્તક' છે.

(ઉપાધિલક્ષણ, સાક્ષી અને પ્રમાતા.)

જે વસ્તુનો સ્વરૂપવિષે પ્રવેશ ન હોય, અને વ્યાવર્તક હોય, તે ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમ નૈયાયિકના મતમાં કર્ણ-શપ્કુલીથી અવચ્છિન્ન જે આકાશ છે તે 'થોત્ર' કહેવાય છે. એ સ્થાનમાં કર્ણશપ્કુલી થોત્રનો ઉપાધિ છે; કેમકે થોત્રના સ્વરૂપ-વિષે (નામ અન્તર્ આકાશવિષે) તો કર્ણશપ્કુલીનો પ્રવેશ છે નહિ; અને બહિર્ના આકાશથી ભિન્નતા કરીને થોત્રને જણાવે છે, 'યથી વ્યાવર્તક છે. અને 'ઘટાકાશ' જે છે તે મળ પરિમાણ અન્નને અવકાશ દે છે, એ સ્થાનમાં પણ આકાશનો ઘટ ઉપાધિ છે. કેમકે મળ અન્નને અવકાશ દેવાવાળું જે આકાશ છે, તે(આકાશ)ના સ્વરૂપવિષે તો ઘટનો પ્રવેશ છે નહિ. ઘટ પાર્થિવ (પૃથ્વીનું કાર્ય માટીનો) છે, તે(ઘટ)નાવિષે અવકાશ દેવો વને નહિ, યથી (ઘટાકાશના) સ્વરૂપમાં ઘટનો પ્રવેશ વને નહિ, અને વ્યાપક આકાશથી ભિન્નતા કરીને જણાવે છે: યથી મળ અન્નને અવકાશ દેવાવાળું જે આકાશ તેનો ઘટ ઉપાધિ છે. તેમ અંતઃકરણઉપહિત જે ચેતન છે, તે સાક્ષી છે. એ સ્થાનમાં અંતઃકરણ 'સાક્ષીનો ઉપાધિ' છે. કેમકે સાક્ષીના સ્વરૂપવિષે તો અંતઃકરણનો પ્રવેશ છે નહિ, અને 'પ્રમેયચેતનથી' સાક્ષીને ભિન્નતા કરીને જણાવે છે. યથી એ ક જ અં તઃ ક ર ણ સા ક્ષી નો તો ઉ પા ધિ છે, અને પ્ર મા તા નું વિ શે ય ણ છે. એ રીતિએ અંતઃકરણઉપહિત જે ચેતન છે, તે તો સાક્ષી છે, અને અંતઃકરણવિશિષ્ટ (જે) ચેતન (છે, તે) પ્રમાતા છે, [જે ઉપાધિવાળું હોય તે 'ઉપહિત' કહેવાય છે, અને વિશેષણવાળું હોય તે

‘વિશિષ્ટ’ કહેવાય છે.] જે અંતઃકરણ વિશિષ્ટ પ્રમાતા છે. તે જ કર્તા મોક્તા સુખી દુઃખી સંસારી જીવ છે. એ અવચ્છેદ-વાદની રીતિ છે.

૨૦૨. (આભાસવાદ.)

અને આભાસ-વાદમાં આભાસમહિત અંતઃકરણ જીવનું વિશેષણ છે; અને આભાસસહિત અંતઃકરણ સાક્ષીનો ઉપાધિ છે. એથી સામાસઅંતઃકરણવિશિષ્ટ-ચેતન જીવ છે, અને સામાસઅંતઃકરણઉપહિતચેતન સાક્ષી છે. યદ્યપિ ઘંતે પક્ષમાં વિશેષણસહિત ચેતન જીવ છે તે જ સંસારી છે; તથાપિ વિશેષ્ય ભાગ જે ચેતન છે તેને વિષે તો જન્મમરણઆદિલઈને સંસારનો સંમય છે નહિ. એથી વિશેષણમાત્રમાં (જે) સંસાર છે તે જ વિશિષ્ટચેતનમાં પ્રતીત થાય છે, (૧) કહીંક તો વિશેષણના ધર્મનો વિશિષ્ટ(વિશેષણસહિત વિશેષ્ય)માં વ્યવહાર થાય છે; અને (૨) કહીંક વિશેષ્યના ધર્મનો વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે. અને કહીંક (૩) વિશેષણવિશેષ્ય વંતેના ધર્મનો વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે.

(૧) જેમ ‘દંડેકરીને ઘટાકાશનો નાશ થાય છે.’ એ સ્થાનમાં વિશેષણ જે ઘટ છે, તેનો દંડેકરીને નાશ થાય છે. અને વિશેષ્ય જે આકાશ તેનો નાશ થને નહિ, તો પણ વિશિષ્ટ જે ઘટાકાશ છે તેનો નાશ પ્રતીત થાય છે. (એ રીતિએ વિશેષણના ધર્મનો વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે.)

(૨) અને ‘કુંડલી પુરુષ સુષે છે.’ એ સ્થાનમાં કુંડલ, વિશેષણ છે; અને પુરુષ વિશેષ્ય છે. વિશેષણ જે કુંડલ છે તેના વિષે સુષું થને નહિ. વિન્ટુ વિશેષ્ય જે પુરુષ છે તેના વિષે સુવાનું છે. અને ‘કુંડલવિશિષ્ટ (=કુંડલી પુરુષ) સુષે છે’ એથી

૪ તરંગ.)આમાસ-અવચ્છેદ-વાદમાં ભેદ. આમાસવાદની શ્રેષ્ઠતા. ૩૨૩

વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે. (૫ રીતિ ૫ વિશેષ્યના ધર્મનો વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે).

(૩) અને 'શસ્ત્રી પુરુષ યુદ્ધમાં ગયો છે.' ૫ સ્થાનમાં વિશેષણ જે શસ્ત્ર અને વિશેષ્ય (જે) પુરુષ વચ્ચે યુદ્ધમાં ગયા છે, યથા (વિશેષણ અને વિશેષ્ય બંનેના ધર્મનો વિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે).

૫ સ્થાનમાં અવચ્છેદવાદમાં તો (કેવલ) અંતઃકરણ વિશેષણ છે અને આમાસવાદમાં સામાસ અંતઃકરણ વિશેષણ છે; અને બંને પક્ષમાં ચેતન 'વિશેષ્ય' છે. તેનેવિષે તો જન્માદિ સંસાર બને નહિ, કિન્તુ વિશેષણ અંતઃકરણ અથવા સામાસ-અંતઃકરણ, તેનો ધર્મ જે જન્માદિક સંસાર, તેનો વિશિષ્ટચેતનમાં વ્યવહાર કરાય છે. [વ્યવહાર નામ પ્રતીતિ અને કથનનું છે.] ૫ રીતિ ૫ આમાસવાદ અને અવચ્છેદવાદનો ભેદ છે.

૨૦૩. (અધિકારીપરત્વે આમાસવાદની શ્રેષ્ઠતા.)

આમાસવાદમાં તો અંતઃકરણ 'આમાસસહિત' છે, અને અવચ્છેદવાદમાં અંતઃકરણ 'આમાસરહિત' છે. વચ્ચે પક્ષમાં આમાસવાદ શ્રેષ્ઠ છે કેમકે ભાષ્યકારે (ઉપદેશસાદ-સ્ત્રીમાં) આમાસવાદ અંગીકાર કર્યો છે. અને અવચ્છેદવાદમાં વિદ્યારણ્યસ્વામી ૫ (પંચદશીમાં) દોષ પણ કહ્યો છે:-જો આમાસરહિત અંતઃકરણઅવચ્છિન્નચેતનને પ્રમાતા માનિયે, તો ઘટઅવચ્છિન્નચેતન પણ પ્રમાતા થયું જોઈયે. કેમકે, જેમ અંતઃકરણ ભૂતોનું કાર્ય છે તેમ ઘટ પણ ભૂતોનું કાર્ય છે, અને જેમ અંતઃકરણ ચેતનનું 'અવચ્છેદક' નામ વ્યાવર્તક છે, તેમ ઘટ પણ ચેતનનો અવચ્છેદક છે; યથા અંતઃકરણવિશિષ્ટનો પેઠે ઘટવિશિષ્ટ પણ પ્રમાતા થયો જોઈયે. અને અંતઃકરણ-

માં આ ભા સ અંગીકાર કન્યાથી એ દોષ (આવતો) નથી. કેમકે અંતઃકરણ તો ભૂતોના સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે એથી સ્વચ્છ છે; અને ઘટાદિક ભૂતોના તમોગુણનાં કાર્ય છે એથી સ્વચ્છ નથી. જે સ્વચ્છ પદાર્થ હોય તે જ આભાસને યોગ્ય હોય છે, મલિન પદાર્થ આભાસને યોગ્ય નથી. જેમ કાચ અને તેનું ઢાંકણું બન્ને પૃથિવીનાં કાર્ય છે, પરંતુ કાચ તો સ્વચ્છ છે તેમાં મુખનો આભાસ થાય છે, ઢાંકણું સ્વચ્છ નથી એથી તેમાં આભાસ થાય નહિ. તેમ સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી અંતઃકરણ સ્વચ્છ છે, તેમાં ચેતનનો આભાસ થાય છે. શરીરાદિક અને ઘટાદિક તમોગુણનાં કાર્ય હોવાથી સ્વચ્છ નથી, તેઓમાં ચેતનનો આભાસ થાય નહિ.

૨૦૪ (અંતઃકરણમાં દ્વિવિધ પ્રકાશ છે એથી તે જ પ્રમાતા છે.)

એ રીતિએ અંતઃકરણમાં દ્વિવિધ પ્રકાશ છે. એક તો વ્યાપક ચેતનનો પ્રકાશ, અને બીજો આભાસનો પ્રકાશ છે. શરીરાદિક અને ઘટાદિકોમાં એક વ્યાપક ચેતનનો પ્રકાશ તો છે, (પણ) બીજો આભાસનો પ્રકાશ નથી. એથી દ્વિવિધ પ્રકાશસહિત અંતઃકરણવિશિષ્ટચેતન જ પ્રમાતા કહેવાય છે. એક પ્રકાશસહિત જે ઘટાદિક તેઓએકરીને સંયુક્ત ચેતન પ્રમાતા નહિ. જેઓના મતમાં અંતઃકરણમાં આભાસ નથી તેઓના મતમાં, ઘટાદિકોની પેઠે, અંતઃકરણમાં પણ આભાસનો બીજો પ્રકાશ તો છે નહિ. વ્યાપક ચેતનનો જે એક પ્રકાશ અંતઃકરણમાં છે તે જ વ્યાપકચેતનનો પ્રકાશ ઘટાદિકોમાં છે, એથી અંતઃકરણવિશિષ્ટની પેઠે ઘટવિશિષ્ટ, યા શરીરવિશિષ્ટ, યા ભિત્તિવિશિષ્ટચેતન પણ, પ્રમાતા થવો જોઈએ. એ રીતિએ ઘટશરીરાદિકોથી અંતઃકરણમાં આ જ વિલક્ષણતા છે. અંતઃકરણ સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, એથી

સ્વચ્છ હોવાથી ચેતનનો આમાસ પ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે; થીજા પદાર્થ સ્વચ્છ નથી, યથી આમાસ પ્રહણ કરવાને યોગ્ય નથી. આમાસ પ્રહણને યોગ્ય જે અંતઃકરણ તેણે કરીને સંયુક્ત ચેતન જ 'પ્રમાતા' કહેવાય છે. ઘટ્ટાદિક અને શરીરાદિક આમાસપ્રહણને યોગ્ય નથી, યથી તેઓંપકરીને વિશિષ્ટ-ચેતન પ્રમાતા નથી. ય રીતિય આમાસશબ્દ જ ઉત્તમ છે અચ્છેદવાદ નહિ.

૨૦૫. (પ્રમાણ અને પ્રમા-ચેતન.

જેમ અંતઃકરણ આમાસસહિત છે તેમ અંતઃકરણની ઘૃત્તિ પણ આમાસસહિત જ હોય છે. સામાસઘૃત્તિવિશિષ્ટ ચેતન પ્રમાણચેતન કહેવાય છે.

અંતઃકરણની, ઘટ્ટાદિવિષયાકાર જે ઘૃત્તિ તેમાં આરુઢચેતનને પ્રમા અને યથાર્થજ્ઞાન કહે છે. તેનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તે પ્રમાણ કહેવાય છે. કેમકે વિષયાકાર ઘૃત્તિમાં આરુઢચેતનને પ્રમા (ચેતન) કહે છે, ત્યાં ચેતન યથાપિ સ્વરૂપે કરીને નિત્ય છે, યથી ઇન્દ્રિયજન્યતાના અભાવથી, પ્રમાચેતનનું સાધન ઇન્દ્રિય નથી, તથાપિ નિરુપાધિક ચેતનમાં તો પ્રમાવ્યવહાર છે નહિ; કિન્તુ વિષયાકારઘૃત્તિઉપહિત ચેતનમાં પ્રમાવ્યવહાર થાય છે, યથી ચેતનવિષે પ્રમાશબ્દની પ્રવૃત્તિમાં વિષયાકારઘૃત્તિ ઉપાધિ છે. તે વિષયાકારઘૃત્તિ ઇન્દ્રિયજન્ય છે, ઇન્દ્રિય તેનું સાધન છે. પ્રમાત્વનો ઉપાધિ જે ઘૃત્તિ, તે ઇન્દ્રિયજન્ય હોવાથી, ઉપહિતા જે પ્રમા તે પણ ઇન્દ્રિયજન્યા કહેવાય છે. યથી ઇન્દ્રિય પ્રમાનું સાધન કહેવાય છે; પરંતુ અંતઃકરણનો સર્વ પરિણામ 'પ્રમા' નથી કહેવાતો, કિન્તુ શરીરના અન્તરૂ જે અંતઃકરણ, તેનો વિષય ઘટ્ટાદિકાંસુધી પરિણામ તેને પ્રમાણ કહે છે, (અને) વિષય-

થી (સાથે) મઢીને વિષયના સમાન જે અંતઃકરણનો પરિણામ પટલાને પ્રેમો કહે છે. શરીરના અંતર જે અંતઃકરણ ત્યાંથી લઈને ઘટાદિક વિષયસુધી પહોંચ્યો જે અંતઃકરણનો પરિણામ તે જ પ્રમાણરૂપને ધારે છે; યથી પ્રમાનો, પ્રમાણરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિથી, અત્યંત ભેદ નથી. એ રીતિએ વહિરના પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ્યાં થાય, ત્યાં અંતઃકરણની વૃત્તિ વહિર જઈને, વિષય જે ઘટાદિક તેમના સમાનાકારરૂપને ધારે છે. અને શરીરના અંતર જે આત્મા, તેનું પ્રત્યક્ષ થાય, ત્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ વહિર જાય નહિ; કિન્તુ શરીરના અંતર જ વૃત્તિ આત્માકાર થાય છે. તે વૃત્તિએકરી આત્માને આશ્રિત આવરણ દૂર થાય છે, અને આત્મા પોતાના પ્રકાશકરી તે વૃત્તિમાં પ્રકાશે છે. એ કારણથી વૃત્તિ નો વિષય આત્મા ને કહ્યો છે. અને ચિદાભાસરૂપ જે વૃત્તિમાં ફલ, તે (ચિદા-ભાસ)નો વિષય આત્મા નથી. એ પ્રકારે સાક્ષિઆત્મા સ્વયંપ્રકાશરૂપ ભાન થાય છે. એ સિદ્ધ થયું. ૧૧૬.

તત્ત્વદૃષ્ટિરુચાચ.

૧૦૬. (બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થને નહિ.)

હો.

ઈન્દ્રિયના સંબંધ વિણ, 'અહં પ્રત્ન' એ જ્ઞાન;

કેમ થાય પ્રત્યક્ષ પ્રમુ ? મજને કહો સુજાન. ૧૧૭.

ટીકા:—'બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનથી સકલઅધિયાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, પરોક્ષજ્ઞાનથી (થાય) નહિ'. એ પૂર્વે કહ્યું તેનાયિને શંકા કરે છે. પ્રત્નનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થને નહિ; કેમકે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન

૧૩૫. લોહની થાલીમાં લોહદંડ અને લોહજાલ એમ બે ભાગ હોય છે, તેમ યોગ:કરણનું સર્વ પરિણામ થાલીરૂપ છે, તેમાં 'પ્રમાણ' એ દંડરૂપ છે, અને 'પ્રમા' એ જાલ જેવી છે.

૪ તરંગ.)કેવા અભિપ્રાયથી રામકૃષ્ણાદિને પરમેશ્વર કહે છે. ૧૨૭

જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોય છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય બને નહિ. કેમકે નેત્રઇન્દ્રિયે રૂપવાન્નું અથવા નીલાદિક રૂપનું જ્ઞાન થાય છે, પણ બ્રહ્મ નથી. યથી નેત્રઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન બ્રહ્મનું બને નહિ.

૨૦૭ (કેવા અભિપ્રાયથી રામકૃષ્ણાદિ પરમેશ્વર કહેવાય છે.)

રામકૃષ્ણાદિકોની જે મનુષ્યાકાર મૂર્તિ છે તે યદ્યપિ રૂપવતી છે, તથાપિ તે મૂર્તિ માયારચિતા છે, મિથ્યા છે, તે મૂર્તિ બ્રહ્મ નથી, અને પુરાણમાં રામકૃષ્ણાદિકોને બ્રહ્મરૂપતા કહી છે, તે તેમની શરીરરૂપ મૂર્તિ બ્રહ્મરૂપ છે એ અભિપ્રાયથી નથી કહી, કિન્તુ તેમના શરીરનું અધિષ્ઠાનચેતન બ્રહ્મ છે, એ અભિપ્રાયથી કહી છે. એવિપે આવી શંકા થાય છે:- 'સર્વ શરીરનું અધિષ્ઠાનચેતન બ્રહ્મ છે, યથી અધિષ્ઠાન-ચેતનઅભિપ્રાયથી રામકૃષ્ણાદિકને બ્રહ્મરૂપતા કહી હોય તો સર્વ શરીરનું અધિષ્ઠાનચેતન બ્રહ્મ હોવાથી, મનુષ્ય, 'પશુ, પક્ષી, આદિ સર્વ જ બ્રહ્મરૂપ છે, તેઓને સમાન જ 'રામકૃષ્ણાદિકો થશે, યથી રામકૃષ્ણાદિકોને, અધિષ્ઠાનચેતન બ્રહ્મ 'છે, એ અભિપ્રાયથી બ્રહ્મરૂપતા નથી કહી, કિન્તુ તેઓને અન્ય 'જીવોથી વિશેષરૂપતાની સિદ્ધિઅર્થે, તેઓનું શરીર જ બ્રહ્મ છે 'પણુ માનવું યોગ્ય છે'.

એ બને નહિ. કેમકે શરીરનો વાધ કરીને તેમનાં શરીરો-ને બ્રહ્મરૂપતા માનિયે તો, સર્વ શરીરોનો વાધ કરીને સર્વ જ શરીર બ્રહ્મરૂપ છે. અને વાધ કન્યા વિના તો અન્ય શરીરની પેઠે હસ્તપાદાદિક અવયવસહિત રૂપવાન્ ક્રિયાવાન્ શરીરનો, નિરવયવ નીરૂપ અક્રિય બ્રહ્મસહ અભેદ બને નહિ. યથી રામકૃષ્ણાદિકોનું શરીર બ્રહ્મ નહિ; પરંતુ ષટ્લો ભેદ છે. જીવોનાં શરીર પુણ્યપાપને અધીન છે, મૃતોનાં કાર્ય છે; અને જીવોને દેહાદિક અનાત્મપદાર્થોવિપે, અવિદ્યાબલથી અહં-

મમઅધ્યાસ છે: આચાર્યના ઉપદેશે તે અધ્યાસની નિવૃત્તિ થાય છે.

અને રામકૃષ્ણાદિકોનાં શરીર પોતાનાં પુણ્યપાપથી રચિત નથી, (અને) ભૂતોનાં કાર્ય નથી. કિન્તુ જેવાં સૃષ્ટિના આદિ-માં પ્રાણિયોનાં કર્મ ભોગ દેવાને સમ્મુખ થાય, ત્યારે આત્મ-કામ ईश्वरમાં પણ પ્રાણિયોના કર્મના અનુસાર, 'હું જગત્ની 'ઉત્પત્તિ કરું,' एवો संकल्प થાય છે. તે સંકલ્પથી જગત્ની ઉત્પત્તિરૂપ સૃષ્ટિ થાય છે. તેમ સૃષ્ટિથી અન્તર પણ. 'હું જગત- 'હું પાલન કરું,' एवો ईश्वरનો સંકલ્પ થાય છે. તે સંકલ્પ-થી જગત્નું પાલન થાય છે. [કર્મોના અનુસાર સુખદુઃખ-નો સંબંધ (કરી દેયો તે) પાલન કહેવાય છે.] તે પાલન-સંકલ્પના મધ્યે, ઉપાસક પુરુષોની ઉપાસનાના વલથી, ईश्वરને આવો સંકલ્પ થાય છે:—'રામકૃષ્ણાદિકનામસહિત મૂર્તિ સર્વ- 'ને પ્રતીત થાય.' તે ईश्वરસંકલ્પથી, વિશેષનામરૂપરહિત ईश्वરમાં, રામકૃષ્ણાદિક નામ પીતામ્બરધરાદિ શ્યામ-સુંદરવિગ્રહરૂપની, ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વિગ્રહ (દેહ) કર્મને અધીન નથી. યદ્યપિ રામકૃષ્ણાદિ વિગ્રહથી સાધુ અને દુષ્ટોને ક્રમથી સુખ દુઃખ થાય છે. જે જેના સુખદુઃખનો હેતુ હોય છે તે તેનાં પુણ્યપાપથી રચિત હોય છે, एषી પુણ્યપાપ અધીન કહેવાય છે. ए रीतिप अवतारोनां शरीर, સાધુ પુરુષોને સુખનો હેતુ હોવાથી, સાધુ પુરુષોના પુણ્યસમુદાયથી રચિત છે. તેમ અસુરાદિક અસાધુ પુરુષોને દુઃખનો હેતુ હોવાથી, તેમના (અસાધુ પુરુષના) પાપથી રચિત છે. एषी 'अवतारोनां शरीर पुण्यपापने अधीन' નહિ, ए कहेषु नहि संभवे. तथापि जेम जीवे पूर्वशरीरमां पुण्यपापकर्म कन्यां છે, તેમનું ફલ-સુખદુઃખ-ઉત્તરશરીરમાં તે જીવને થાય છે.

ત્યાં શરીરઅભિમાની જીવના પૂર્વ શરીરના પોતાના પુણ્યપાપ-
ને અધીન ઉત્તરશરીર કહેવાય છે; તેમ રામકૃષ્ણાદિકનાં
શરીર, યદ્યપિ સાધુ અસાધુ પુરુષોનાં પુણ્યપાપને અધીન છે,
અને તેઓને સુખદુઃખનો હેતુ છે, પરંતુ રામકૃષ્ણાદિકોનાં,
(પોતાનાં) પુણ્યપાપથી રચિત અવતારશરીર નથી. અને
તેઓને પોતાના શરીરથી સુખનો તથા દુઃખનો ભોગ થાય નહિ.
પણ રામકૃષ્ણાદિકોનાં શરીર પોતાના પુણ્યપાપને અધીન
નથી, એ સંભવે છે.

તેમ ભૂતોના પરિણામ પણ રામકૃષ્ણાદિક શરીર નથી;
કિન્તુ ચેતનઆધિતમાયાનો પરિણામ છે. જો પંચીકૃતભૂતોના
પરિણામ હોય તો કૃષ્ણશરીરોપે રજ્જુકૃત વંધનાદિકોનો
અભાવ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે, તે અસંગત થશે. યદ્યપિ પંચભૂત-
રચિત સિદ્ધયોગિશરીરમાં પણ વંધનાદિક થાય નહિ, તથાપિ
યોગિશરીરમાં (યોગ સિદ્ધ થયાથી) પ્રથમ વંધનાદિ-
કોનો સંભવ હોય છે. પછી યોગાભ્યાસરૂપ પુરુષાર્થથી વંધન-
દાદાદિકોની યોગ્યતા નાશ થાય છે. કૃષ્ણાદિકોનાં શરીરમાં
યોગીની પેઠે કંઈ પુરુષાર્થકરી વંધનાદિકોનો અભાવ નથી.
કિન્તુ તેઓનાં શરીર સહજ જ વંધનાદિયોગ્ય નથી; પણ
ભૂતોના પરિણામ નથી. અને માણ્ઢૂસ્યેંભાષ્યની ટીકામાં આ-
નંદગિરિષ્ રામાદિકશરીર ભૂતોના પરિણામ કહ્યા છે, તે
સ્થૂલદૃષ્ટિ, અન્યશરીરના સમાન તે શરીર પ્રતીત થાય છે,
એ અભિપ્રાયથી કહ્યાં છે. કેમકે આપ્યકારે ગીતાભાષ્યમાં આ

૧૩૬. એ નામની એક ઉપનિષદ છે. તેના ઉપર શરૂના પરમગુરુ ગૌડ-
પાદાચાર્યની જે કારિકાઓ છે, તે ઉપર શંકરનું માધ્ય છે. તે માધ્યની ટીકામાં
એ ઉપનિષદ્સંબંધમાં આ વાક્ય પ્રચલિત છે:—

માણ્ઢૂસ્યમેકમેવાલં મુમુક્ષુણાં હિતાત્તયે ।

તથાપ્યસિદ્ધં ચેત્ જ્ઞાનં દશોપનિષદં પઠ્ ॥

કહ્યું છે:-‘જીવોના ઉપર અનુગ્રહ કરીને શરીરધારીનો પેઠે ‘માયાના વલથી પરમાત્મા કૃષ્ણરૂપ પ્રતીત થાય છે. તે જન્માદિકરહિત છે. વસુદેવદ્વારા દેવકીથી તેનો જન્મ પણ ‘માયાથી પ્રતીત થાય છે.’ એ રીતિએ ભ્રામ્યકારે કૃષ્ણશરીર માયાનું કાર્ય કહ્યું છે. યથી (પંચ)ભૂતોથી અવતાર શરીરની ઉત્પત્તિ નથી; કિન્તુ તેઓનાં શરીરોનું ઉપાદાનકારણ સાક્ષાત્ માયા છે.

અન્ય જીવોને દેહાદિકોમાં આત્મભ્રાન્તિ છે, રામકૃષ્ણાદિકોને નથી. કેમકે જીવનો ઉપાધિ,-અવિદ્યા, મલિનસત્ત્વ-ગુણવતી છે, રામકૃષ્ણાદિકોનો ઉપાધિ,-માયા, શુદ્ધસત્ત્વ-ગુણવતી છે; યથી જીવોને અવિદ્યાદત્તભ્રાન્તિ અને રામકૃષ્ણાદિકોને માયાદત્ત સર્વજ્ઞતા હોય છે. જીવોને અજ્ઞાનદત્ત આવરણ અને ભ્રાન્તિના નાશનિમિત્ત, આચાર્યદ્વારા મહાવાક્યના ઉપદેશજન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા છે. તેમ રામકૃષ્ણાદિકોને આવરણ અને ભ્રાન્તિ નથી, યથી ઉપદેશજન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. કિન્તુ જીવને અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ (ઉપદેશજન્ય) જ્ઞાનની પેઠે, ઈશ્વરને માયાની વૃત્તિરૂપ આત્માનું જ્ઞાન તો ઉપદેશાદિ વિના પણ હોય છે, પરંતુ તે જ્ઞાનથી કશું પ્રયોજન તેમને (રામાદિકોને) સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે જીવોને ઘટાદિકના જ્ઞાનથી, આવરણભંગ અને વિષય જે ઘટાદિક તેઓને પ્રકાશ થાય છે. અને બ્રહ્મરૂપે આત્માનું જ્ઞાન જે જીવોને થાય છે; ત્યાં જ્ઞાનનો વિષય જે આત્મા તેનો આવરણભંગ તો જ્ઞાનથી થાય છે, અને આત્મા (રૂપ) વિષય સ્વયંપ્રકાશ છે, યથી આત્મજ્ઞાનેકરી વિષયનો પ્રકાશ થાય નહિ. તેમ ઈશ્વરને માયાની વૃત્તિરૂપ જે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ યથું જ્ઞાન, તે(જ્ઞાન)નો વિષય ઈશ્વરનો આત્મા, તે આવરણરહિત સ્વયંપ્રકાશ છે; યથી આવરણભંગ

યા વિષયનો પ્રકાશ, ઈશ્વરના જ્ઞાનનું પ્રયોજન નથી. જેમ જીવન્મુક્ત વિદ્વાનને, નિરાવરણ આત્માને વિષય કરવાવાળી અંતઃકરણની 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' ઇચ્છા, આવરણભંગાદિક પ્રયોજનરહિતા હોય છે, તેમ ઈશ્વરને પણ આવરણભંગાદિક પ્રયોજનવિના માયાની ઘટ્તિરૂપ 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' ઇચ્છા જ્ઞાન, ઉપ-દેશાદિક વિના, હોય છે.

૫ રીતિય રામકૃષ્ણાદિકોને જીવોથી વિલક્ષણતા(રૂપ) ઈશ્વરતા હોય છે, તોપણ તેઓનું શરીર માયારચિત છે ઇચ્છા બ્રહ્મ નથી, કિન્તુ મિથ્યા છે. માયાય ઉત્પન્ન કર્યું જે અવતાર-નું શરીર તે હસ્તપાદાદિક અવયવસહિત અને રૂપસહિત કર્યું છે; ઇચ્છા નેત્રઇન્દ્રિયેનો વિષય તેઓનું શરીર હોય છે. બ્રહ્મને નેત્રઇન્દ્રિય વિષય કરે નહિ.

૨૦૮. તેમ ત્વચાઇન્દ્રિય પણ સ્પર્શને અને સ્પર્શના આધ્રયને વિષય કરે છે. બ્રહ્મ સ્પર્શ નથી અને સ્પર્શનો આધ્રય નથી, ઇચ્છા ત્વચાઇન્દ્રિયનો વિષય નથી.

૨૦૯. રસનાઇન્દ્રિયે રસનું જ્ઞાન, ઘ્રાણે ગંધનું જ્ઞાન, શ્રોત્રે શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. રસ-ગંધ-શબ્દથી બ્રહ્મ વિલક્ષણ છે; ઇચ્છા રસનાદ, ઘ્રાણે, અને શ્રોત્રેકરી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય નહિ.

૨૧૦. અને કર્મઇન્દ્રિય જ્ઞાનનાં સાધન નથી, કિન્તુ વચ-નાદિક ક્રિયાનાં સાધન છે; ઇચ્છા તેઓએકરી તો કશાનું જ્ઞાન થાય નહિ.

૫ રીતિય કોઈ ઇન્દ્રિયવતે બ્રહ્મનું જ્ઞાન વને નહિ, ઇન્દ્રિય

૧૩૭ નેત્ર અને ત્વચા ૫ બે ઇન્દ્રિયોમાં, ગુણ અને ગુણી ૫ ઉભયના પ્રદળનું સામર્થ્ય છે. શ્રોત્ર, રસના, અને ઘ્રાણ ૫ ત્રણ ઇન્દ્રિયોમાં, કેવલ ગુણના પ્રદળનું સામર્થ્ય છે, ગુણીના પ્રદળનું સામર્થ્ય નથી.

વતે જે જ્ઞાન, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. [પ્રત્યક્ષને જ અપરોક્ષ કહે છે.] યથી બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થને નહિ, કિન્તુ શબ્દેકરી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. જે શબ્દેકરી જ્ઞાન હોય તે પરોક્ષ હોય છે, યથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ પરોક્ષ જ થાય છે. (૯ પ્રમાણે તત્ત્વદષ્ટિની શંકા છે.)

શ્રીગુરુવાચ.

૨૧૧. (ગતઅંક ૨૦૬ થી ૨૧૦ પર્યન્તની શંકાનું સમાધાન.
પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ઇન્દ્રિયજન્યતાનો અનિયમ.)

હ્રો.

ઇન્દ્રિયવિન પ્રત્યક્ષ નહિ, શિષ્ય ? ૯ નિયમ ન જાણ;
વિનેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે, જેમ દુઃખસુખ જ્ઞાન. ૧૧૮.

ટીકા:—‘ઇન્દ્રિયસંબંધ વિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય નહિ,’ ૯ નિયમ નથી. કેમકે, જેમ સુખનું અને દુઃખનું જ્ઞાન થાય તે કોઈ ઇન્દ્રિયેકરી થાય નહિ, (તેમ સતે) તે સુખદુઃખનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે. યથી ઇન્દ્રિયસંબંધેકરી જે જ્ઞાન થાય તે જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય, ૯ નિયમ નથી. કિન્તુ વિષયર્મગ વૃત્તિનો સંબંધ થઈને વિષયાકારવૃત્તિ ત્યાં થાય ત્યાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન

૧૧૮. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કિંવા અપરોક્ષજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહેવાય છે.—અન-
ધિગતઅનાધિતવર્તમાનયોગ્યવિષયચૈતન્યઅભિદ્ય-પ્રમાણચૈતન્ય.

નિરુત્તવિષયચૈતન્યઅભિદ્ય પ્રમાણચૈતન્ય ૯ પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

‘વિષયચૈતનનો વૃત્તિચૈતનસદ્ અમેદ,’ ૯ વિશેષણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું વ્યાપ્તક-
લક્ષણ છે. તે અમેદ કહી ઇન્દ્રિયદ્વારા (૧) હોય છે, કહી શબ્દેકરી (૨) હોય છે.
અને કહી ઇન્દ્રિય શબ્દ રૂપ સાક્ષાનિમિત્ત વિના પણ અન્તઃકરણની કેવળવૃત્તિ,
દ્વારા (૩) હોય છે. ચૈતનનો સ્વરૂપેકરીને તો કહી મેદ છે જ નહિ. કિન્તુ વિષય
અને વૃત્તિરૂપ ઉપાધિ ૯ વેલ મેદ છે, તે ઉપાધિ વગરે મિત્ર દેગમાં રિય
હોય, ત્યારે તે ઉપાધિમત્ ચૈતનનો મેદ કહેવાય છે. વગરે વિષયાકારવૃત્તિ
થાય ત્યારે ઉપાધિમત્ વિષયરૂપઉપાધિ અને વૃત્તિરૂપઉપાધિ-૯કરેગરિયે
રિયત થાય છે, યથી તે ઉપાધિમત્વિષયવચેતન અને વૃત્તિચૈતનનો અમેદ

૪ તરંગ.) વિષયાકાર વૃત્તિ થાય ત્યાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. ૩૩૩

કહેવાય છે. વિષયસંગ વૃત્તિનો તે સંબંધ કહીક ઇન્દ્રિયદ્વારા થાય છે, અને કહીક શબ્દેકરી થાય છે. જેમ 'દશમો તું છું,' (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૭. ટિપ્પની ૨૬.) એ શબ્દેકરી દશમો જે પોતે, તેસાથે અંતઃકરણની વૃત્તિનો સંબંધ થઈને, દશમાકારવૃત્તિ થાય છે; યથી શબ્દજન્ય પણ દશમાનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે.

તેમ પ્રમાતાવિષે સુખદુઃખ થાય, ત્યારે સુખાકાર દુઃખાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિ થાય, (તથા) તે વૃત્તિસાથે સુખદુઃખનો સંબંધ થાય છે, યથી સુખદુઃખનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. પૂર્વઉત્પન્ન સુખદુઃખ નષ્ટ થયા પછી જ્યાં પુરુષને સાંમરી આવે, ત્યાં સુખાકાર-દુઃખાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિ તો થાય છે, પરંતુ નષ્ટ થયેલાં સુખદુઃખસાથે વૃત્તિનો સંબંધ નથી; યથી તે જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છે, પ્રત્યક્ષરૂપ નથી. યદ્યપિ અંતઃકરણના ધર્મ સુખદુઃખ સાક્ષિભાસ્ય છે, તથાપિ સુખાકાર-દુઃખાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિદ્વારા સાક્ષી સુખદુઃખનો પ્રકાશ કરે છે. જે સાક્ષિભાસ્ય પદાર્થ છે તેમને પણ સાક્ષી, વૃત્તિની અપેક્ષાથી જ, પ્રકાશે છે. જેમ શુકિરજત સાક્ષિભાસ્ય છે, ત્યાં અવિદ્યાની વૃત્તિની અપેક્ષાકરીને સાક્ષી રજતને પ્રકાશે છે. પરંતુ સુખદુઃખના પ્રકાશમાં અંતઃકરણની વૃત્તિ સાક્ષીની સહાયિકા છે, અને મિથ્યા રજતાદિકના પ્રકાશમાં અવિદ્યાની વૃત્તિ (સાક્ષીની) સહાયિકા છે.

કહેવાય છે. તે 'વિષયચેતનસદ્ વૃત્તિચેતનનો અભેદ,' એ જ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે, અને અપરોક્ષજ્ઞાન અને સાધાત્કાર પણ કહે છે. એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું લક્ષણ,— ઇન્દ્રિયદ્વારા (૧) ઇન્દ્રિયજન્ય બાહ્ય ઘટાદિકોના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવિષે, અને શબ્દદ્વારા (૨) મહાવાક્યજન્ય વ્રક્ષના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવિષે, અને ઇન્દ્રિય-શબ્દ-રૂપ બાહ્યીનીમત્ત વિના (૩) અન્તરૂપજતા સુખદુઃખના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવિષે, અનુગત છે; અને અવિદ્યાની વૃત્તિરૂપ જીવના રજુસર્પાદિકના જ્ઞાનવિષે, અને વિદ્યા ક્રિયા માયાની વૃત્તિરૂપ ર્શ્વરના જ્ઞાનવિષે પણ, અનુગત છે.

પં. પી. પુ.

પરીતિપ સાક્ષિભાસ્ય પદાર્થના જ્ઞાનમાં પણ વૃત્તિની અપેક્ષા છે. તે વૃત્તિ જ્યાં ઇન્દ્રિયાદિક बाह्यસાધનથી થાય, (ત્યાં) તે(વૃત્તિ)નો વિષય સાક્ષિભાસ્ય નથી કહેવાતો. સુખદુઃખને વિષય કરવાવાઢો વૃત્તિમાં बाह्यેન્દ્રિયાદિક હેતુ નથી; કિન્તુ જ્યારે સુખાદિક ઉત્પન્ન થાય, તે જ કાલમાં અન્ય સાધનની અપેક્ષા વિના, સુખાકાર-દુઃખાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિ થાય છે, તે વૃત્તિમાં આરૂઢ સાક્ષી સુખદુઃખને પ્રકાશે છે, યથી સુખદુઃખ સાક્ષિભાસ્ય કહેવાય છે.

૨૧૨. અને बाह્ય જે ઘટાદિક છે તેમનીસાથે અંતઃકરણની વૃત્તિનો સંબંધ નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયદ્વારા થાય છે; યથી ઘટાદિક સાક્ષિભાસ્ય નથી.

(બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.)

તેમ બ્રહ્માકારે અંતઃકરણની વૃત્તિ થાય છે, તે અંતઃકરણની વૃત્તિ બહિર્ જતી નથી, કિન્તુ શરીરના અંતર્ જ થાય છે. તે વૃત્તિસાથે બ્રહ્મનો સંબંધ છે; યથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ, સુખદુઃખના જ્ઞાનની પેઠે, પ્રત્યક્ષ રૂપ છે. પરંતુ સુખાકારદુઃખાકાર-વૃત્તિમાં बाह્ય (પ્રમાણરૂપ) સાધનની અપેક્ષા નથી; યથી સુખદુઃખ સાક્ષિભાસ્ય છે. અને બ્રહ્માકાર જે અંતઃકરણની

૨૧૧. જેમ ચક્રુવિપે સૂર્યની અમેદતા છે. તે અમેદતા, અંગુલિ આદિરૂપ સ્વલ્પ આવરણેકરી આચ્છાદિત થયે, બ્રહ્માણ્ડવર્તિ સૂર્યનો પ્રકાશ દેખાતો નથી. અને તે આવરણ નિવૃત્ત થયે ચક્રુગત અન્તઃકરણની વૃત્તિપ્ર બ્રહ્માણ્ડવર્તિ સૂર્યનો પ્રકાશ દેખાય છે; તેમ સાક્ષીઆત્માવિપે બ્રહ્મની અમેદતા છે. તે અમેદતા અન્તઃકરણગત અજ્ઞાનાંશરૂપ સ્વલ્પ આવરણેકરી આચ્છાદિત થયે, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ માસતું નથી. જ્યારે શરીરના અન્તર્ ઉપજી બ્રહ્મ-આત્માની અમેદતાના આકાર-વૃત્તિપ્રકરી ઉક્ત આવરણમંગ થાય, ત્યારે ગૃહગત આકાશના અસંગતાદિકના જ્ઞાનેકરી મહાકાશના અસંગતાદિકના જ્ઞાનની પેઠે, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ બ્રહ્મનું સ્વપ્રકાશ-તાપ્કરીને જ્ઞાન થાય છે.

૪ તરંગ.) વિષયસાથે વૃત્તિનો સંબંધ થાય તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. ૩૩૧

વૃત્તિ, તેમા તો ગુરુદ્વારા ચેદવચનનો ધોત્ર સાથે સવધ (રૂપ) વાહ્યસાધન જોડયે છિયે, ઇથી બ્રહ્મ સાક્ષિમાત્ર્ય નહિ એ રીતિએ જ્યાં વિષયસાથે વૃત્તિનો સંબંધ થાય ત્યાં પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન કહેવાય છે 'અહ બ્રહ્માસ્મિ' એ વૃત્તિના, વિષય જે બ્રહ્મ, તેસાથે સવધ છે, ઇથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ સમયે છે

(પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ જ્ઞાન)

અને જ્યાં ધૂમને દેહીને અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં ધૂમનું જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ છે, પણ અગ્નિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી. કેમકે, નેત્રદ્વારા અંતઃકરણની વૃત્તિનો ધૂમસાથે સવધ છે, ઇથી ધૂમનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, અને અનુમાનથી, અંતઃકરણની વૃત્તિ દારીરના અંતર અગ્નિના આકારને ગ્રહણ કરવાવાળી તો થઈ, પરંતુ અગ્નિસાથે વૃત્તિનો સવધ નથી, ઇથી અગ્નિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી એ રીતિએ જ્યાં વૃત્તિ સાથે વિષયનો સવધ થાય, ત્યાં 'પ્રત્યક્ષ' જ્ઞાન કહેવાય છે જ્યાં વૃત્તિસાથે વિષય નો સવધ હોય નહિ, વિષય બહિર દૂર હોય, અથવા ભૂત વા ભવિષ્યત્ હાય અને અનુમાને અથવા શબ્દે વિષયાકાર વૃત્તિ અંતર થાય તે જ્ઞાન 'પરોક્ષ' કહેવાય છે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ હોય છે એ નિયમ નથી જેમ સુખદુઃખનું જ્ઞાન

૧૪૦ જેમ બ્રહ્મ સાક્ષિમાત્ર્ય નહિ, તેમ બ્રહ્મ, ચિદામાસસહિત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પ્રમાતાનો પણ, વિષય નહિ અન્ય દીપકની અપેક્ષાએ રહિત કેવલ ચતુરના વિષય દીપકની પટે, અંતઃકરણની 'અહ બ્રહ્માસ્મિ', એ આકારવતી કેવલ વૃત્તિનો વિષય બ્રહ્મ છે ઇથી બ્રહ્મ પ્રમાતામાત્ર્ય પણ નથી કિન્તુ પોતાના પ્રકાશ માં અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષાએરહિત સર્વનું પ્રકાશક એવું સ્વયપ્રકાશરૂપ બ્રહ્મ છે વૃત્તિ પણ, જેમ શાર, વસ્ત્રના મળને દૂર કરે છે, તેની પટે, બ્રહ્મપરનું આવરણ મમ્મ કરે છે-તે જ વૃત્તિનું વિષય બ્રહ્મ છે વૃત્તિનું અન્ય પ્રકારનું વિષય કરવું નથી અને 'અહ બ્રહ્માસ્મિ' ઇથી વૃત્તિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાને વાહ્યસાધનની અપેક્ષા વિના સાખી પ્રકાશ છે ઇથી તત્ત્વજ્ઞાન સાક્ષિમાત્ર્ય છે

ઇન્દ્રિયજન્ય નથી અને પ્રત્યક્ષ છે; તેમ દશમપુરુષનું જ્ઞાન શબ્દ-
જન્ય છે તો પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે. એ રીતિએ ગુરુદ્વારા શ્રવણ
કન્યો જે મહાવાક્યરૂપ વેદશબ્દ, તે(શબ્દ)થી ઉત્પન્ન થયું બ્રહ્મ-
જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ જ સંભવે છે. ૧૧૮.

(બ્રહ્માત્મૈકત્વ ઉપદેશે તત્ત્વદૃષ્ટિના ભેદમ્ભ્રમનો અન્ત.)

હા.

ગુરુનો એ ઉપદેશ શુણો, તત્ત્વદૃષ્ટિ ધીમંત;

આત્મા જાણી બ્રહ્મરૂપ, કર્યો ભેદમ્ભ્રમ અંત. ૧૧૯.

‘અહં બ્રહ્મ’ એ વૃત્તિમાં, નિરાચરણ છે માન;

દાદુ આદિરૂપ તે, હમ લીધું અમે પિછાનિ. ૧૨૦.

इति श्रीविचारसागरे उत्तमाधिकाऽप्युपदेशनिरूपणं नाम

चतुर्थस्तरंगः

समाप्तः ४.

अथ श्रीविचारसागरस्य

पंचमतरंगप्रारंभः

अथ श्रीगुरुवेदादिव्यावहारिकप्रतिपादन
मध्यमाधिकारिसाधननिरूपणं.

२१३. (अद्वैतमतविषे अदृष्टिनी शंका.)

पूर्व तरंगमां एम फलुं के:- 'गुरुमुखद्वारा श्रवण
'कन्या वेदवाक्यधी अद्वैत प्रहसनो साक्षात्कार थाय छे.' तेने
सांभलीने अदृष्टिनाम द्वितीयशिष्य आ शका करे छे.-
वेदगुरु सत्य होय तो अद्वैतनी हानि, असत्य होय तो तेमना
धी पुरुषार्थनी प्राप्ति बने नहि. बने रीतिप वेदगुरुधी अद्वैत-
ज्ञान बने नहि.

धोपाई

वेद गुरु जो मिथ्या कहिये, तेथी मचदुर नाशुं न जोइये।
जेम ज मिथ्या मरुस्थलनुं जल, कृपानाशनु तेमां नहि बल. १.
सत्य वेदगुरु कहे तो द्वैत थाय, जाय सिद्धान्त अद्वैत,
एम जोई शंकरमत अशुद्ध, त्यजो सकल मध्यादि प्रमुद्ध. २
ए शंका भगवन् मम उपजे, यो उत्तर दयालु विण खीजे,

२१४ (गुरुनुं उत्तर-शंकरमतनी प्रमाणता)

गुरु बोल्या शिष्यनी शुणी घाणी, शंकरनुं मत परम प्रमाणि. ३.
चारामित्र मध्यादिक जे छे, वेदविरुद्ध कहे सर्वे ते छे,
एमां व्यास-वचन शुणी लइये, शंकरमत ज प्रमाण कारये. ४.

(વ્યાસનારાયણનાં વચન)

- ‘કલિમાં વેદઅર્થ વહુ કરશે, શ્રીશંકર શિવ તદાવતરશે;
 ‘જૈનબુદ્ધમત મૂલ ઉઘાડશે, ગંગાયો પ્રભુમૂર્તિ કાઢશે. ૫.
 ‘જેમ જગત્માં-સૂર્યપ્રકાશ, અંધકારનો કરે જ નાશ;
 ‘સર્વ વસ્તુ જ્યમત્યમ ભાસે, સંશય અને વિપર્યય નાસે. ૬.
 ‘વેદઅર્થમાં તેમ અજ્ઞાન, દૂર કરે શંકર-વ્યાખ્યાન;
 ‘કરશે તે ઉપદેશ યથાર્થ, નાસે સંશય ને ઐયધાર્ય. ૭.
 ‘વેદઅર્થ ઘોઝા જે કરશે, તે ઘાઠ વૃથા પરિશ્રમ ધરશે.’
 એમ વ્યાસ પુરાણે કેહે, પ્રમાણ શંકરમતમાં એ છે. ૮.
 મધ્વાદિકતું મત ન પ્રમાણ્યું, એ અમ વ્યાસવચનથી જાણ્યું.
 અન્ય પ્રમાણ કહું તે શુણિયે, વાલ્મીકિ ક્રપિ મુખ્ય જે ગણિયે. ૯.
 તે મુનિહૃત ગ્રંથ વાસિષ્ઠ, તેમાં મત અદ્વૈત સ્પષ્ટ.
 શંકરે અદ્વૈત યજ્ઞાણ્યું, તેનું મત એ હેતુ પ્રમાણ્યું. ૧૦
 વાલ્મીકિક્રપિ વચનવિરુદ્ધ, ભેદવાદ લલ સકલ અનુદ્ધ. ૧૧.

૨૧૬. (ભેદવાદની અપ્રમાણતા.)

ટીકા:—સર્વ પ્રકરણનો ભાવ આ છે:—વ્યાસભગવાને પુરાણમાં આ કહ્યું છે:—‘જ્યારે કલિમાં વેદના અર્થ (લોક) નાનાપ્રકારે કરશે ત્યારે રૂપાલુ શિવ, શ્રીશંકર નામ ધરતેને અગતાર લઈને, ઘટ્ટિનાયની મૂર્તિનો દેવનશીમાંથી ઉદ્ધાર, સ્વસ્થાનમાં સ્થાપન, જૈનબુદ્ધમતઊંડન અને વેદનું યથાર્થ વ્યાખ્યાન કરશે. (વાયુ-કૂર્માદિપુરાણમેંતે) એ વ્યાસવચન-

૧૪૨. અયયાર્થ=પ્રાપ્તિ.

૧૪૩. (શંકરાચાર્યવિષે વ્યાહનું ભવિષ્યરૂપન.)

કલો યદ્રો મહાદેવો લોકાનામીશ્વરઃ પરઃ ।
 ફરિપ્યત્યવતારં સ્વં શંકરો નીલલોહિતઃ ॥
 ધૌતસ્માર્તપ્રતિષ્ઠાર્ય મક્તાનાં દ્વિતકામ્યયા ।
 ઉપદેશ્યતિ તત્ત્વાનાં શિષ્યાણાં બ્રહ્મસંમિતં ॥
 સર્વયેદાન્તસારં ચ ધર્માન્વેદનિર્દર્શનાન્ ।

થી શ્રીશંકરમત પ્રમાણ છે; અને મધ્વાદિકોનું ભેદમત અપ્રમાણ છે. અને ઉપનિષદ્, ગીતા, સૂત્ર, યજુર્ણ જે વેદાન્તનાં પ્રસ્થાન (ઉપદેશના ઉપાય) છે, તેમનાં યદ્યપિ મધ્વાદિકે કોઈ રીતિપ સંઘીને સ્વસ્થમતને અનુસાર વ્યાખ્યાન કન્યાં છે, તથાપિ વ્યાસવચનથી શ્રીશંકરકૃત વ્યાખ્યાન જ યથાર્થ છે. અને આદિકાપિ સર્વજ્ઞ વાલ્મીકિ ઋષિપ ઉત્તરરામાયણ (યોગ) ઘાસિષ્ઠનામે ગ્રંથ કન્યો છે, ત્યાં અદ્વૈતમતમાં પ્રધાન જે દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિર્વાદ છે, તે અનેક દૃષ્ટિદાસોથી પ્રતિપાદન કન્યો છે. યથી વાલ્મીકિવચન અનુસાર અદ્વૈતમત પ્રમાણ છે; અને વાલ્મીકિવચન વિરુદ્ધ ભેદમત અપ્રમાણ છે. ય રીતિપ સર્વજ્ઞ ઋષિમુનિવચનવિરોધથી ભેદવાદ અપ્રમાણ કહ્યો, અને યુક્તિથી પણ ભેદવાદ વિરુદ્ધ છે, ય સંઘન (સંઘર્ષણ) આદિક પ્રંથમાં શ્રીહર્ષાદિકે પ્રતિપાદન કન્યું છે. યુક્તિ કાઠિન છે યથી ભેદમતસંઘનની યુક્તિ લખી મથી.

૨૧૬. અને ઋષિમુનિવચનથી વિરુદ્ધ ભેદમતમાં જૈન-મતની પેઠે અપ્રમાણતા નિશ્ચય થયાથી, યુક્તિથી સંઘનની આસ્તિક અધિકારીને અપેક્ષા પણ નથી ય કહે છે -

શ્રીહર્ષે 'સંઘન' નામે જે ગ્રંથ કન્યો છે તેમાં ભેદનું સંઘન અને યકતાનું મંડન કન્યું છે. તે(ગ્રંથ)માં વહુ વિસ્તાર-થી લખ્યું છે કે, - 'ભેદવાદ યુક્તિ સહન કરી શકતો નથી.' (૧૨) વીજો 'ભેદધિકાર' નામે જે ગ્રંથ છે તેમાં ભેદસં-

૧૪૪. દૃષ્ટિ સમયે સૃષ્ટિ. વા દૃષ્ટિ ય જ સૃષ્ટિ.

૧૪૫. યને 'ન્યાયસંઘનસંહારાદ્ય' પણ કહે છે. નૈપધીયચરિતના કર્તા હીરના પુત્ર શ્રીહર્ષ કવિ યના કર્તા છે.

૧૪૬. ગીર્વાણેન્દ્રસસ્વતી અને જગન્નાથાશ્રમના શિષ્ય અને નારાયણાશ્રમના ગુરુ નૃસિંહાશ્રમકૃત ય 'ભેદધિકાર' ગ્રંથ છે. તેઓએ અદ્વૈતદીપિકા, તત્ત્વવિવેક, વેદાન્તવિવેક આદિ વહુ ગ્રંથ રચ્યા છે.

હનનો માર્ગ છે. (પણ તેમાંના) તે તર્કો (મીમાંસારૂપ વિચાર) અતિ કઠિન દુરુદ્ધ (દુઃસ્વેકરી કલ્પના-પરીક્ષા-થાય પવો) છે. હે શિષ્ય ! તેઓમાં તારો મતિ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ; (૧૩).
 યથી જે યુક્તિએ ભેદને સંડોવ કરે છે તે ઉક્તિ (કથન) તને કહી નથી. જ્યારે ભેદમત અપ્રમાણ જાણ્યો ત્યારે સંડોવના યુક્તિનો અપેક્ષા પણ નથી. (૧૪).

વેદવચનથી પણ ભેદમત વિરુદ્ધ છે એ કહે છે. કઠઉપનિ-
 પદ્માં યમરાજા (નચિકેતા પ્રતિ) પોકારી કહે છે, -હિ તાત !
 ‘ભેદમતીતિ મહાદુઃસ્વદાત્રી છે, યથી ચિત્તથી ભેદવાદનો ત્યાગ કર અને એક અદ્વૈતવાદપ્રતિ અનુરાગ રાખ.’ (૧૫).

“ ॥ મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ ય હહ નાનેવ પદ્ય-
 તિ” ॥ ૬૩ શ્રુતેઃ (જે (પુણ્ય) હાં (પરમાત્માધિપે) નાના
 (ભેદ) પેઠે દેવે છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પામે છે.)

“દ્વિતીયાદૈ ભયં ભવતિ ॥”

“ ॥ અન્યોસાવન્યોહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા પશુ-
 રેવ સ દેવાનામ્ ॥” ૬૪ શ્રુતી.

અર્થ:—જે (પોતાની) મતિમાં ‘દ્વિતીયને ધારે તેને તેથી
 ‘ભય થાય છે,’ એમ વેદ પોકારે છે. જ્ઞેય અને ધ્યેય એ અન્ય
 ‘છે હું અન્ય છું એમ જાણે, તે દેવોના પશુ જ જેવો છે. તે કંઈ
 ‘જાણતો નથી.’ એમ વેદનો ઢંઢેરો છે. (૬૬). યથી હે શિષ્ય !
 અતિ દુઃસ્વદાતા મધ્યાદિકની યાણી તે સાંમઝી હોય તે વિસારી
 મૂક. તારા હૃદયમાં જ્યાં લગી દ્વૈતવચન હશે ત્યાં લગી અદ્વૈતનો
 સાક્ષાત્કાર નહિ થાય. (૧૭).

૨૧૭. દ્વૈતવચનનું જો સ્મરણ થાય તો સાક્ષાત્ થાય
 તેમાં પણ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે; (કારણ કે) પૂર્વસ્મૃતિ,

સાક્ષાત્ વિનાશે છે. તેવિધે પેક આવી કથા પ્રકાશું છું તે સાંમઝ. (૧૮).

(મર્હુની વાર્તા.)

મર્હુ નામે પેક રાજાનો મંત્રી હતો. સર્વ રાજકાર્ય તે મર્હુને તંત્ર (અધીન) હતું, તેથી અન્ય જેટલા અમાત્યમંત્રીઓ હતા તેટલા તેની સાથે રૂંધાં કરતા; (૧૯). (પણ) મર્હુની કશી હાનિ કરી શકતા નહિ. (કારણકે) મહારાજે પોતાના જીવ-સમાન પ્રિય તેને જાણ્યો હતો. પછી સર્વેષ મલીને આ ઉપાય રચ્યો. ઢોંઢધાડ નંલાવી ઢંગો મચવાવ્યો. (૨૦). એ ઘાત સાંમલી રાજાએ પોતાની સમા ભરી સર્વ ઉગ્ર અમાત્યોને ઘોલાવી લીધા અને તેમને ફાલું કે:-‘વેગથી ચઢી જાઓ અને ધાડ-‘ઢંગાને નસાડો.’ (૨૧). ત્યારે સર્વેષ મલીને આ ઉત્તર આપ્યું કે:-‘તમે તો સદા મર્હુને જ જાણ્યો છે. અને મરવાસારુ અથે ‘અમને મોકલો છો. મર્હુને કહિ કેમ નથી ચઢાવતા?’ (૨૨). (એ સાંમલી) પછી મર્હુ કરજોડી ઘોલ્યો કે:-‘હિ મહારાજ ! ‘મારી ઘિનતી સાંમલિયે. મહારાજાની આજ્ઞા હોય તો હું ‘ઢોંઢી સકલ ધાડને માહું.’ (૨૩). ત્યારે રાજા મર્હુ પ્રતિ ઘોલ્યો કે:-‘તમે ચઢી જાઓ, કાર્ય સમારો.’ મર્હુએ જતાં જ તે સર્વને માન્યા. અને ઘણિક અને જુપીચલ(ચેટુત)ને સુઝી કન્યા. (૨૪). તેઓએ (પેલા ઘીજા અઢેલા મંત્રીઓએ) મર્હુનો વિજય જ્યારે સાંમલ્યો ત્યારે (ઘીજો પ્રપંચ રચ્યો અને) રાજા પ્રતિ આ કહ્યું, - ‘મર્હુ માન્યો ગયો. અને કાર્ય સુઢન્યું ‘નહિ.’ એ મિથ્યા ઘચન સાંમલતાં જ (૨૫) રાજાએ તેને સ્થાનકે ઘીજો અમાત્ય પ્રધાન કન્યો. અને તેને છત્ર, સુલપાલ, પંલાદિ ઢીધાં. પછી પેલા ઘીજા મંત્રીઓએ પોતામાં પવી યુક્તિ કરી કે રાજા સ્વપ્નમાં પણ મર્હુને સાંમલે નહિ. (૨૬).

ત્યારે 'મહુંપ સર્વ વૃત્તાન્ત સાંમઢી અને આયું ગણીને કે:-
'(પેલા લોકો) હવે રાજા પ્રતિ મને જવા દેશે નહિ; દ્વારલગી
'ગયે તો મારા પ્રાણ જ લેશે,'-તેણે તપસ્વીનું રૂપ ધન્યું (૨૭).
(અને વિચાર કરવા માંડ્યા કે:-)

આજ લગી સર્વ પદાર્થ ભોગવ્યા, દેહ અને ઇન્દ્રિય નીરોગી
રહ્યાં, સુંદર તેંદ્રીની જે ચાર ચતુષ્પાદ, ચાર પુષ્પ, ચાર ફલ અને
ચાર પક્ષીથી સોહ્યામણી થઈને મનને મોહમાં નાંચે છે," (૨૮).

૧૪૭. રૂદ્રાંધી-સ્રીનાં અંગોના વર્ણનરૂપ આરોપ કન્યા છે તે દોષદટ્ટિરૂપ
અપવાદઅર્થ છે.....અથી સ્રીના અંગની ઉપમામાં તાત્પર્ય નથી. કિન્તુ
તેવી ઉપમા દેવાવાઢા વિપયલંપટ જનોના ઉપદાસમાં તાત્પર્ય છે. સર્વ કાવ્યમંથનો
પણ એ જ અભિપ્રાય છે. પં. પી. પું.

૧૪૮. અક ૨૧-૩૦-૩૧-૩૨ ના દુદા મૂલમાંથી ટીપમાં નાંચ્યા છે.
કામશાસ્ત્રમાં સ્રીના શરીરનાં અવયવોને ચાર પશુ, ચાર ફૂલ, ચાર ફલ, અને
ચાર પક્ષીની ઉપમા આપેલી છે, તે:-

ચાર ચતુષ્પદનાં નામ. દુદો.

[કરિકર ઉર, મૃગધુરી પુરજ, કેસરી સમ કટિ માન;

લોચન ચપલ કુરંગસમ, ઘર્ષે પરમ સુખાળ] ૨૧.

(હાથીની શુદ્ધ જેવી સાયલ-જાગ, મૃગની સરી જેવું ગુહ્યસ્થાન, સિંહની વેડ
જેવી પાતઢી કમર, અને શરણની આંસ જેવાં ચંચલ નેર, એ રીતિએ ચારપર્ગા
પ્રાણીનાં ચાર યાનાંસહિત સુંદર સ્રી.)

ચાર ફલનાં નામ. દુદો.

[કમલ વદન, અલસી કુસુમ ચિત્રુક ચિન્હ મતિધામ;

તિલપ્રહ્લસમ નાસિકા, ચંપક તનુ અભિરામ.] ૨૦.

(કમલના જેવું મુલ; અલસીના ફૂલ જેવું-બુદ્ધિના ધામ જેવી હૃદયની ઉપર-
ઘનશ્યામ હુંદર; તલના ફૂલ જેવી નાસિકા; અને ચંપાના ફૂલ જેવું સુંદર શરીર,
આં ચાર ફૂલ જેની પાસે છે એવી સ્રી.)

ચાર ફલનાં નામ. દુદો.

[ચિંચ અધર, દાહિમ દસન, હરજ ચિહ્નસમ ધીર,

કોહર સમ એઢી કહત, કોવિદ મતિગંમીર.] ૨૧.

(પાકા ધીલોઢા જેવો નીચેનો હોઢ, દાહિમના બીજ જેવા દન્ત, ચીલાનાં

૨૧૮. જેમ સાગર ગંગાને કદિ પળ ત્યાગ કરતો નથી, તેમ જે સ્ત્રીથી રસિક(પુરુષ)નું મન અનુરાગે છે એવી અને વલી વ્રત્તાપ જાણે અપર તિલોત્તેમા જ [જેણે સુંદને દૃષ્યો તેથી તે શ્રેષ્ઠ નહિ.] વનાવી હોય એવી, (અતિ સુંદર સ્ત્રી) (૩૩). જેના હાથપગનો રંગ મેંદી અને જપા પુષ્પ જેવો છે, તેનો મં નિમિષ ત્યાગ કન્યો નથી. તે સ્ત્રીભોગનાં ઉપકરણ-ધીજા સર્વ ભોગ ભોગવ્યા છે. મરણ નિકટ આનું છે (૩૪). અરે ! મારા જેવો જગત્માં મૂઢ કોણ છે ?

જેના કઠિન અને સ્થિર સ્તન, કોશર (સલગમનાં લાલ વંદ) જેવી દહો, એ રીતે ચાર ફલગાલી છો.)

ચાર પર્શનાં નામ. દુહો.

[મરાલ સમ છે મદ ગતિ, કપોત કઠ જ બેશ,
કોઠિલ-વાળી અતિ મધુર, મયૂરપુચ્છસમ કેશ.] ૩૨.

(હંસના જેવી મદગતિ, કપોત (હોલા વા વનૂતર) ના જેવો કઠનો આકાર કોયલના જેવી વહુ મધુર વાળી, અને મોરના પીટાં જેવા વાલ, એ રીતે ચાર પર્શી જેની પાસે છે એવી.)

૧૪૯. સ્વર્ગની મુખ્ય અપ્સરામાની એક અપ્સરા. તેથિએ એવી કથા છે કે:— સુંદ અને ઉપસુંદ નામે બે દૈત્ય નિસુંદના પુન હતા. તેને વ્રહ્માનુ એણે ધરદાન હતું કે તેઓનામાં અન્યોન્ય વિરોધ પેશી તેઓ પરસ્પર લડે ત્યારે જ મરે. ધીજા કોઈથી મરે નહિ. તેઓને પરસ્પર પરમહ્નેદ હતો. તેઓ સમધી મહાવલ્લવાનુ યયા અને હન્દને હન્દ્રાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને દેવોને સતાવવા લાગ્યા તેથી દેવો વ્રહ્મા પાસે આવ્યા અને તે દૈત્યોનો નાશ કરવા ઉપાય યોજવા પ્રાર્થના કરી. તેથી વ્રહ્માએ નિલતિલ જેવાં રત્નની એક અતિ સુંદર સ્ત્રી ઘડી અને તેનું નામ 'તિલોત્તમા' પાડ્યું. પટ્ટી જ્યાં સુંદરઉપસુંદ રહેતા હતા ત્યાં તે સ્ત્રીને મોકલી. એને જોતાં જ વન્ને માશ્યો દોડી આવ્યા અને એકેકો હાથ શાલ્યો. પટ્ટી તે સ્ત્રીને લેવા બંને પરસ્પર યુદ્ધ કર્યું. તે એટલે મુઠી કે વન્ને જળ પરસ્પરના પ્રહારથી મરણ પામ્યા. એ તિલોત્તમા સુંદરઉપસુંદના મરણમા નિમિત્ત થઈ તેથી દત્યારી ગણાઈ એટલે તે શ્રેષ્ઠ નહિ. પણ પોતાની સ્ત્રી તેવી નહિ એથી તિલોત્તમાથી પણ શ્રેષ્ઠ, એવો અભિપ્રાય છે. સ્ત્રીમાં મોહિત થયેથી વિવેક જાઈ મહાવલ્લવાનોમાં કુસંપ થઈ મરણ થાય છે.

હું આજસુધી ભગમાં લંપટ થયો. (અરે ય ધિઃકારવા યોગ્ય છે !) મલિન માંસઉપર ચામડું લપેટેલું અને ઉપર અલિન્ (વિછીના દંશવાલા)વાલ પ્થું, અશુદ્ધ અને નિશાદિન અંદર મૂત્રથી ગંદું અને મીનું રહેનાર અને જેમાંથી ક્ષતવિના માંસ-મય રુધિર સ્રવે છે પ્થું, અતિ અપવિત્ર અને ગ્લાનિનું સ્થાન,-પ્રેમાં કિયો પદાર્થ સુંદર છે. (૩૫-૩૬) જેને કેલના સ્તંભ અને હાથોની સુંદની ઉપમા આપે છે તે સ્ત્રીની જાંઘ તો સદા નિન્દિત જ છે, અને હાડકાં, માંસ, લોહી, અને ચામડી-નો પસારો અને મૂત્રનો પચપચો છાલ ન હોય, તેવી છે. સ્કૂલ નિતંબ (ધગડા) જે સારા લાગે છે તેના મધ્યમાં તો મલનો મલિન નલ (ગુદ) રહ્યો છે, જેને તટે અતિ દુર્ગંધ રહે છે. અરે ! ત્યાં જે આસક્ત થાય તે અંધ છે. (૩૭-૩૮).

ધુંક અને લાલથી મીના થતા અધરને ગ્લાનિ ત્યજી પોતાના મુખમાં દે છે. દૃષ્ટમદા (જેને દેહતાં જ મદ્ ચઢી જાય પવી) નારીરૂપ મદિરાને સેવીને શુદ્ધઅશુદ્ધનો વિષેક તજી દીધો (૩૯). (ધિ.કાર છે.) નારીનાં જે અંગ સારાં કહે છે, (તે તો,) વિચાર કરતાં પર્વા પીકાં લાગે છે. મેં હવે નારીને કુડ-કપટની ધાણ જાણી અને ત્યજ્યા વિચારી છે (૪૦).

૨૧૯. કાલકંદ (વરફી), પંડા, કંદ, દુગ્ધપાક, ત્હાં, તંદુલ, વહુપ્રકારનાં વ્યંજન (શાકાદિ), ઘૃત, અને વીજાં વિવિધ ભોજન જે કન્યાં તે સર્વના રસ જીમે લીધા છે (૪૧), પણ હજી-સુધી ય(શરીર)ને તૃપ્તિ થઈ નહિ, પથી તેને પોષણું વૃથા છે. ઘનનાં ફલકંદ ક્ષુધાનો નાશ કરે છે. (પ્રમ સતે) આ જીવ પરાધીન કેમ થાય છે ! (૪૨). ગુફારૂપી મહાલય અને ઘન-રૂપી ઘાગ ઘણા છે, તો રાજાનો ચેલો (ચાકર) શાસાઈ હું ધાડું ! શિલારૂપી સેજ છે, અને પોતાના મુજરૂપી ડસીકું છે.

કરુણી પાત્રમાં નિર્મલ નિર્ઝરાનાં જલ છે જે કોઈ રોકે નહિ. (૪૩). હે મર્ત્ય ! એકાન્તમાં જ ઘેસીને સ્વચ્છંદ થઈને પરમાનંદને લઈ. સમુદ્રપર્યન્ત સર્વ જ પૃથ્વી મળે (તોપણ) એકાન્ત વિના આનંદ કદિ પળ છે નહિ. (૪૪).

૨૨૦. (સર્વને એકાન્તમાં જ સુખ છે) પૃથ્વીપતી, નીરોગી, યુવા, રુદ્ધ અને વલવાન્ સ્થૂલ(શરીર), વિદ્વાન્, યૌગ જે રાજા હોય તેમાં મનુષ્યસુતાનો અંત છે (અન્ત આવ્યો એમ ગણાય છે.) (૪૫).

અને જે માનવગંધર્વ કહેવાય છે તે ઉપર કહેલા રાજાથી સોગુણ સુખ પામે છે. અન્ય જે દેવગંધર્વ હોય છે, તેને માનવગંધર્વથી સોગુણ સુખ ઘધારે છે. (૪૬). દેવગંધર્વનું જે સુખ છે તેથી પિતૃલોકનું (સુખ) સોગુણ છે. વલી તે પિતૃલોકથી આજ્ઞાન(સ્વર્ગજાત)દેવમાં સોગુણ સુખ છે. આજ્ઞાનદેવથી કર્મદેવમાં સોગુણ સુખ છે (૪૭). તેમાં વલી જે મુખ્યદેવ છે તેઓમાં કર્મદેવથી સોગુણ (સુખ) છે. અને જે ત્રિલોકપતિ ઇંદ્ર કહેવાય છે તેમાં (તે મુખ્યદેવથી) પણ સોગુણ (સુખ) ગણીલ્યો (૪૮) સર્વ દેવના શુભ વૃદ્ધસ્પતિ છે તે ઇંદ્રથી સોગુણ સુખની ગતિને લે છે. જેનું નામ પ્રજાપતિ કહે છે તે વૃદ્ધસ્પતિથી સોગુણ સુખ રાખે છે. (૪૯). તેનાં કર્તાં પણ બ્રહ્મનું સુખ સોગુણ છે તે લેશ પણ દુઃખ કદિ લેતા નથી. પટલા એ વ્રમથી સુખને પામે છે એમ તૈત્તિરીય શ્રુતિ સમજાવે છે. (૫૦),

તોરબો

રાજાથી બ્રહ્માન્ત, કહ્યું જે સુખ તે સકલ લે,
રહે સદા એકાન્ત, કામદગ્ધ જેનું ન હૃદય. ૫૧.

૧૫૦. [મુખ્ય દેવ ઇન્દ્રીશ (૩૧) છે. તેમાં ૧૧ રુદ્ર, ૧૨ આદિત્ય, ૮ વસુ. તેમાં ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિ મલી ૩૩ દેવ થાય છે.

૨૨૧. અથ યુવતીસંગદુઃસ્વર્ણન.

एकान्त देशमां एव सुख छे. युवती, पुत्र, धनना संगथी सदा दुःख छे. जेनी खी कुरूप अने कुचचनी होय छे तेने हृदये सदा आ शोक थाय छे. (५२):-हे प्रभु! पुरीपनो पिण्ड आ रंडा, ए मने क्या पापनो दंड दीघो छे. सर्पिणी, पागडी, वोकडी, भेंश, नोली अने नागणीना (५३) भूतभावती (चुडेल) उटणीना जेवा तो घोलो बोले छे. गधेडीनुं घोल्हुं सांभली गधेडा मोहे छे. शीयाली जे उंचा स्वरने रात्रे उच्चारै छे ते सांभली हजारो शीयालवा पोकारै छे (५४.) (प्राणीने गमती खीनुं बोल्हुं प्रिय छे.) निरपराधिनी खीने तजवी ए, विराग बिना, वनतुं नथी तेथी (पूर्वजन्ममां करेला) पापनुं (स्त्रीरूप फल) जीवने लाप्पुं छे-आप्पुं छे. खीना कुबोल सांभलीने अने कुरूप तनु जोईने निशदिन प्रियनुं मन दुःखित रहै छे. (५५.) जे कामिनी सुरूप अने सुवाणी-घाली छे, ते घली कुरूप खीथी (अधिरू) दुःखदात्री छे. चमकती चामडीनी ते प्रियने प्रिया छे; तेथी तेना धर्म अने अर्थनो नाश करनारी अने मोक्षने बिगाडनारी छे. (५६.) खीनां मीठां वेण छे ते झेरवाला लाडू जेवां छे, तेने खाई बुद्धिने गुमावी भडवो थाय छे, अने ते कामथी अंध धई एक कामिनी बिना वीजुं स्वप्नमां पण देखतो नथी. (५७.)

૨૨૨. અથ યુવતીસંગે ધર્મવિગાદ

जे कई धन वहिर्धी के घरमांथी मळे छे सर्व कामिनीने सारु खरचे छे. तेने भूषणवस्त्र पहिरावे छे पण गुरु, पिता माता तो तेने सांभरतां पण नथी. (५८.) दुधपाक, मीठाई, मेवा, पान, निजदेव (जे ते खी) तेने भक्तिथी दे छे. खी छे ते खेडुत जेवी छे अने तेनो प्रिय ते बलद् जेवो छे. ते

નાયને સ્નેહરૂપી નાથે સ્ત્રીપ નાવ્યો છે, તે હુટી શક્તો નથી, તેને કૂટ્યાં જ કરે છે. (૫૯).

૨૨૩. અપ શ્રુતિસંગે પર્મગિહાદ.

જેમ પિંજરામાં રાખેલો પાંપટ શુદ્ધ અશુદ્ધ જે શિષ્ય હોય તે વાંહે છે, તેમ (પેલો ધર્મી) જે કંઈ તે નારી શિષ્ય છે તે જ (પોતાનાં) માતાપિતા અને ગુરુને સંમળાયે છે. (૬૦.) જેમ મોર મોરલી આગલ નાચી રોજાશીને પોતે અગુરાને છે તેમ વિવિધ ઘેષેકરી સ્ત્રીનું મન રોજાશીને પ્રિયનું મન રોજે છે. (૬૧.) જ્યારે બંનેનું મન અનુરાગવાળું થાય છે ત્યારે મદનરૂપ મદિરાનો મદ જાગે છે. પછી વાવરા થઈ ઘસ્રનો ત્યાગ કરે છે. અને અતિ ઉન્મત્ત થઈ ઘડી ઘૂર્ણા લાગે છે. (૬૨.) નમ્ર અમંગલ પ્રેતરૂપ ધરી (વાય) મીઠી કરી મીઠે છે. જાણે ઘે ઘેટાનું દંગલ (લડવું થતું) હોય. જેમ કોઈ મતઘાલો દારુડિયો ગંદકી મલિનતા કે ચાલ ગળ્યા વિના ગમે ત્યાં આલોટ્યાં કરે છે. (૬૩.) તેમ નરનારી મદનના મદથી અંધ થઈને અતિ મલિન અંગમાં વંધાય છે. મનને મદનમદ જે ભ્રમ કરે છે, તે સાંમળી ત્યાગી જનને આશ્ચર્ય થાય છે. (૬૪.) મદનના મદથી નરની બુદ્ધિ નાશ પામે છે, (તેથી તે સ્ત્રી) ઉચ્ચ છે કે નીચ છે, ઘરની છે કે પરની છે, ૫ કંઈ જોતો નથી. સ્ત્રીને પણ મદને વાવરી વનાવી છે. (તેથી) જે ત્રિયા દુઃખદા છે તે સુખદા થાય છે. (૬૫.) પ્રવલ કામની મદિરાથી મદ જાગે છે ત્યારે ઢિજની સ્ત્રી ધાનક (વાઘરી-ફોલી) સાથે લાગે છે. નર નારી મદનરૂપી મદિરા પીધ છે (તેથી) પચી અનત ખુવારી કરે છે. (૬૬.) કામરૂપ દોષ ૫ રીતિપ નરને ઘગોવે છે તે સુંદરસ્ત્રીને જાંયાથી પ્રકટે છે. પચી અતિ સુરૂપવતી સ્ત્રી દુઃખદાત્રી છે, -પચી તેના ત્યાગને મુનિ સુખદાતા કહે છે. (૬૭.)

જે સુખ્યા સ્ત્રીમાં અનુરાગ કરે છે અને તેને વિષસમ દુઃસદા છે પણ દેસી ભાગતા નથી, તેઓ ઉભય લોકની વધુ હાનિ કરે છે. એમ મુનિજનના ગણ, પ્રમાણ ઘણાની, ગણે છે. (૬૮.)

૨૨૪. (શતિસગધી વિંદુનો નાશ.)

(મનુષ્ય) જે નાનાવિધ ભોજન રસાય છે તેનો રસ ફલગ્ન્ય વિંદુ(ધીર્ય)ને ઉપજાવે છે. સર્વનું જીવન વિંદુને અધીન છે. મનનો શોક વિંદુએ નાશ પામે છે. (૬૯.) જ્યારે જનનું મન મલગાસિ થાય છે ત્યારે શોક કરે છે અને અતિ-ઉદાસીનતા (મૂઢતા) ધરે છે. જ્યારે મન રધિરમાં નિવાસ ધરે છે ત્યારે ઘંચલ થઈ અધિક રજો ગુણ ધારે છે. (૭૦.) પણ જ્યારે મન વિંદુમાં ઘાસ કરે છે ત્યારે, શોક અને ઘંચલતા નાશ છે, (પટલું જ નહિ પણ) પોતાને જ ચલવાનું જન જાણે છે અને પ્રમદ્ધ થઈ શુભકાર્ય કરે છે. (૭૧.) જે જનમાં અધિક વિંદુ હોય છે તેના તનુમાં સુંદર કાન્તિ અને રૂપ હોય છે. શરીરમાં વિંદુનું જ અજવાલું છે. વિંદુનો નાશ થતાં શરીર હત્યારા જેવું થાય છે. (૭૨.) જેના વિંદુનો કદિ પણ નાશ થતો નથી, તેના શરીરમાં ઘલિયાં (પડતાં નથી) અને પલ્લિયાં પ્રકાશતાં નથી. યોગી છેચરી-મુંદ્રા કરે છે તેથી વિંદુને રક્ષીને

૧૫૧. દોષેણ તીવ્રો વિષયઃ કૃષ્ણસર્પવિપાદયિ ।

વિષં નિહન્તિ ભોક્તારં દષ્ટારં ચશ્ત્રુવાપ્યયં ॥ ૭૧ ॥

વિવેકચૂઢામણિઃ

દુહો. અધિવિષ તનુ કાટે ચઢે, ચહિ ચિતવત, ચઢી જાત,

શાન પ્યાન પુનિ પ્રાણ હું, હેત મૂલ શુત રસાત.

૧૫૨. કપાલકુહરે જિહ્વા પ્રતિષ્ઠા વિપરીતગા ।

મુધોરન્તર્ગતા દર્શિર્મુદ્રા ભવતિ છેચરી ॥

મદ્ર થાય છે. (૭૩.) યોગીઓ જે અણસિદ્ધિ^{૫૫} ધારણ કરે છે તે (યોગી) વિંદુ રસેથી મોતી થઈ હારે છે. જગત્માં પણ અતિ ઉત્તમ જે વિંદુ છે, તેને સ્ત્રી પોતાના માગમાં છીનાવી લે છે. (૭૪.) જેમ છેદુત શેલડીને વારંવાર ફોલમાં ઘાલી પીલે છે અને તેના રસને નીચોવી લે છે અને પછી (તે શેલડીનો) પુલો અસાર (કુંચા) થાય ત્યારે તેને વાળે છે. (૭૫) તેમ સ્ત્રી પ્રિયને વાથમાં પીંશીને, તેના અમીરસને સૂંચી લઈ પોતાની.. રૂપ ઘટ્ટને ભરે છે. અને ત્યાંસુધી તેના અંગમાં વિંદુનું પગ વિંદુ શેષ રહે ત્યાંસુધી (સ્ત્રી) ધ્વો ક્રિયા ધારંવાર નિત્ય કર્યાં કરે છે. (૭૬.) ફુલમાંથી ફુલેલ સૂંચી જેમ કુંચા રાખે છે તેમ નારી નરનો દેહ (કુંચા જેવો) અસાર કરી નાંચીને પછી તે અકામ દાય થાય ત્યારે તેને, અલાત (બઢતાં) સોયનાંના જેવા સૂસા ઘોલથી, વાળે છે. (૭૭.)

જે શુરૂપવાન્, ઘલવાન્ અને ધનવાન્ હોય છે તે નરના ઉપર નારી ઘલિહારી થાય છે, અને તેનાં રૂપ, ધન અને ઘલનો અંત કરી પછી તેને કહે છે કે-તું કોનો કાન્ત ! (૭૮.) (પમ છતાં પળ) ઘઢી જે અનાહી તેને કરી મઢવા ચઢાય છે, તેને ઘડઉપર હાથ મૂકતાં જ (રાંડ) ગાઢો દે છે, નારુ ચઢાવીને આંખ મરડે છે, જેથી પતિ સહેજપાસે જાય જ નહિ. (૭૯.) કોટિ ઘઢનો સંઘાત કરાય અને તે સર્વનો સાર સૂંચી પકટો મૂકાય, તે પણ સ્ત્રીના હૃદયા જેવું કઠોર નથી,—પરો ઋપિ

ચિત્ત ચરતિ સ્વે યસ્માત્ જિહ્વા ચરતિ સ્વે ગતા

તેનેપા સ્વેચરી નામ મુદ્રા સિદ્ધૈર્નિપેવિતા ॥

યાવદ્વિંદુઃ સ્થિરો દેહે તાવન્મૃત્યુભયં કુત ।

યાવદ્વદ્વા ચ સા મુદ્રા તાવદ્વિન્દુર્ન ગચ્છતિ ॥

૧૫૩. અણિમા લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યં મહિમા તથા ।

ઈશિત્યં ચ ધૃશિત્યં ચ તથા કામાવસાયિતા ॥

મુનિના ગણ ઢંઢેરો પીટી દે છે. (૮૦.) જેમ જેમ સ્ત્રી ગુમાન કરે છે અને હઠે છે તેમ તેમ શઠમતિ જનનું મન (વધારે વધારે) ચાંટે છે. કોઈક ચાર તેનું ચાંછિત કરીને તેને પકડીને મરણ સુધી છોડતી નથી. (૮૧.) શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ગીતા, ને પુરાણ મળેલો, તર્કમાં નિપુણ અને વહી કોઈપણ જિતાયલો નહિ પણ નરને પણ, જેમ ધાત્રીગર વાનરને અધીન કરે છે તેમ, નારી અધીન કરે છે. (૮૨.) (તેની પાસે) સર્વ કંઈ મન-ભાવનું કરાવે છે, અને એ મળેલા પશુને મલી માતે ગચાવે છે. જ્યારે પંડિત પક્ષીને સ્ત્રી પ્રતિ જાય ત્યારે ઉક્તિ (બોલવું) અને યુક્તિ એ સર્વ જ વિસરે છે. (૮૩.) જ્યારે કદા વેદ(નામ વિદ્યા)ને એ સંભારે છે ત્યારે કંઈક સ્ત્રીમાં શ્વેદ માને છે; અને તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાને ધારે છે; (પણ તેને) કરી સ્ત્રીનાં નયનની સેનરૂપી શર (વાણ) શારે છે. (૮૪.) નયનકટાક્ષરૂપી ઘડુ છેરી શર, મુકુટીયુગલરૂપી કમાનને જોડી તાળીને સેપર ચઢાવી સ્ત્રી મારે છે, તે સર્વ જનનાં હૃદય શારે છે. તેમાંથી વિદ્વાન્ પણ વચતા નથી, તો શઠગણની ગણત્રી જ શી? (૮૫.) સ્ત્રીમાં તીવ્ર ત્રિરાગ થયો નથી (પથી) યમ મતિમદ (લોક) ફરીથી તેમાં રાગ કરે છે. જેમ ચાકરડપર હુકમ કરે તેમ ઢાકુર-પેઠે વેઠેલી (પતિપર) વિવિધ આજ્ઞા કરે છે. (૮૬.) નારીના નયનશરે જે નર વિધાયા છે તેનાં હૃદય સીધાં હોતાં નથી. સારઅસાર, સુખદુઃખ, સર્થ તે વીસરી જાય છે, -તો તે ભવ દુઃખમાંથી કેમ નીસરે! (૮૭.) નારી વેદ્યા હો, પરકીયા હો, તે થુરી છે. ત્રીજી ઘરની (સ્વકીયા) પણ નરકનીશાની છે. વિવેકો (જન) ત્રણેમાં સ્નેહ ત્યજે છે. જે સ્નેહ કરે તે શઠના મ્હોડપર ધૂલ (પડો.) (૮૮.)

ડાં.

અર્થ, ધર્મ, ને મોક્ષને, નારોં ઢિગાડે પન;
જાણી સર્થ અનર્થ-મૂલ, થાય ત્યજે તે, ચેન. ૮૯.

૨૨૫. (પુત્ર આસક્તિમાં દુઃખ.)

પુત્ર સદા આમ દુઃખ દે છે:-તેની પ્રાપ્તિ નહિ પ (પ્રથમ)
પરુ દુઃખ, ગર્ભસમય દુઃખ, જન્મતાં દુઃખ, અને મરે તો અનેક
દુઃખ. (૧૦) જ્યાં લગી નારી ગર્ભને ધારે નહિ ત્યાં લગી
દંપતી (વર્યધૃ) ના મનમાં ભારે દુઃખ થાય છે. જો ગર્ભ રહે તો
પણ પ ચિંતા (દુઃખ) નાશતો નથી. પુત્ર કે પુત્રી થશે (પ ચિન્તા)
પ્રકાશે છે. (૧૧.) ગર્ભ ગર્યાના અનન્ત હેતુઓ તેઓથી
હરીને અતિ ચિન્તા કરે છે. જો નવમાસ વિતી ગયે પુત્ર
થાય તો જનનીજનક અધિક દુઃખે મરાય છે. (૧૨.) સકલ
જગતમાં કોઈ જનનો પશું જન્મ નથી કે, જેમાં નવગ્રહ-
માંથી એક થે ધીંગલ્યા હોય નહિ. તે વિગટેલા ગ્રહની નિશિ-
દિન ચિંતા, માતાપિતા પુત્રાન્ત થેશી કન્યાં કરે છે. (૧૩.)
ધાવડું ત્યજીને જ્યારે શિશુ (બાલક) ઉદાસ થાય છે ત્યારે
બંને મઝીને રોવા લાગે છે. પમ ચિંતા કરતાં કરતાં કેટલાક માસ
જાય છે પટલે પુત્રના શીળા દાંત નીકળે છે, (૧૪.) ત્યારે-
દાંત નીકળતાં વધુ બાલકો મરી જાય છે-પશું ચિંતાદુઃખ
સ્ત્રીપુરુષને થાય છે. પ દુઃખમાંથી દુર્બલ બાલક જીવે (તે
સાર) ચકલું જોઈ ઉતાર મૂકે છે. (૧૫.) મ્લેચ્છ, ચમાર,
બંડાલ અને કોઝી પવાનીપાસે, ઘોરી દિજ (હોય તે પણ)
પીઝી (ઉજળી) નંપાવે છે, અને સર્યદ રહ્યાજા (હોજા), પીર,
અને ફકીરો પાસે નમે છે અને અધીરા થઈને હાથ જોડે છે.
(૧૬.) જેને આર્ય લોક (હિન્દુ) કદા માને નહિ, તેને પુત્ર
સાદ રૂપ જાણે છે. નાના મૂત મેરવને મનાવે છે, અને શ્મશાન-

ભૂમિમાં શિવાલિ (શિયાલને લલિદાન) ધરે છે. (૧૭.) ઘરમાં વાઘરીનાં (ભૂવાનાં) ઢાકલાં વાગે છે અને (તેને) હાથ જોડતાં અને પૂજતાં લાજતા નથી. ધીજાં વહુ તાઘીજ અને ચંચ લપ્તી મઢાવીને પુત્રને ગલે ઘાલે છે. (૧૮.) નિજ કુલમાં એક અચ્યુત- (દેશ્વર)ની પૂજા છે. કોણે પણ ધીજાને સ્વપ્નમાં સંભારેલા નહિ, તે કુલનો નિયમ, પુત્રહિત સારૂ ત્યાગે છે, અને વ્યમિ- ચારિણીની પેઠે, જર્હિ તર્હિ લાગે છે. (૧૯.) જ્યારે શીતલાનું નીકલવું થાય છે ત્યારે માતાપિતાના મનનું વિક્સયું નાશે છે. જ્ઞાનક્રિયા તજીને (તેઓ) મલિન રહેતાં પરમદેવ ગધેડાને ફર્યો છે. (૧૦૦.) અને વાગ(હોરડા)ને મરડીને કહે છે કે 'હે માતા (ગધેડી) ! મારો શિશુ મને વક્સજે અને હું તારા 'ગધેડાને ઘરાવું છું.' એમ કહી ચોળામાં ઘણા ધરી વિનતિ કરી ગધેડાને ચારે છે. (૧૦૧.) એવાં અનંત દુઃખથી શિશુનું પાલન થાય છે; અને યીજાં હજારો (દુઃખ) તે યુવા થાય ત્યાંલગી વેઠવાં પડે છે, પણ જો પુત્રનું વય થોડું હોય છે તો, ફરોડાં ઉપાય કરો પણ તે મરે છે જ. (૧૦૨.) અને મરે સતે માતાપિતા પોતાને અનાથ દીન માનીને માર્યા કૂટે છે, અને હાયહાય કહી નિશદિન રોયાં ફરે છે તથા ધિક્ધિક્ કહી પોતાના જન્મને વગોવે છે. (૧૦૩) પુત્રમરણનું દુઃખ છે તે જેવું પુત્રવાળાં જાણે છે તેવું અપુત્ર જાણતાં નથી. જો (પુત્ર) જીવે તો તે તરુણ થતે જ નારીનું મરણપોષણ કરવા લાગે છે. (૧૦૪.) જેઓએ અનેક યત્નોએ કરીને પ્રતિપાલ્યો તેઓને તો જલ પાવું પણ મારે પડે છે. રાત્રે પલંગપર નારી શિખવે જે તારાં માતાપિતા મને શાલો દે છે. (૧૦૫.) (તે સાંભલી) જો સુપુત્ર હોય તો પ્રાતઃકાલમાં ડઠીને મસ્તકને નમાવી દૂરથી માથાપને નમે છે, માતાપિતા ઇચ્છે છે કે (પુત્ર) પાસે

આવે (પણ) પુત્ર આંસુથી સન્મુખ દેરતો નથી. (૧૦૬.) કુપુત્ર હોય તો પ્રાતઃકાલમાં ઉઠતાં જ ગાઝોના જેવાં અસહ્ય ઘચન વકો ઘરનું સર્વ ધન હદે જૂદો થાય છે. માથાપને તેમનું શરીર જ ફક્તું દે છે. (૧૦૭.) પછી તેઓને કદા સંમારતો પણ નથી. પોતાના અને સ્ત્રીના શરીરનું સર્વ દિન પોષણ કરે છે. એવું જોઈ માથાપ નિઃશ્વાસ મૂકે છે. ૫ પ્રકારે પુત્ર સદા દુઃખનો ઢાલો છે. (૧૦૮.) વિચાર કરી દેલિયે (તો ૫મ) પુત્ર સદા દુઃખરૂપ છે. પુત્રથી જે સુખ ચંદાય છે તે મૂઢાના રાજા છે. (૧૦૯).

૨૨૬. (ધનઆસક્તિમાં દુઃખ.)

દ્રો.

સ્ત્રી પુત્ર લ્યજી જે ધન ચહે, તેના મુલમાં ધૂલ;

ધનજોડન, રક્ષાકરણ, સ્વચ્છ, નાશ, દુઃખમૂલ. ૧૧૦

જે વધુ માયા (ધન) જોડવાને ઇચ્છે છે તે લાલો અને ક્રોડો અનર્થ કરે છે. જે જન ધનને જોડવા લાગે છે, તે જાતિના ધર્મ અને કુલના ધર્મનો પણ ત્યાગ કરે છે (૧૧૧). તદ્વિ ભાગ્ય-વિના ધન ફક્તું થતું નથી. (કદાપિ) ફક્તું થયું તો તેની રક્ષા કરી કરીને મરે છે. સ્વચ્છતાં ધન ઘટી જશે ૫ ચિંતા થાય છે, અને નાશ થયેથી નિરાદિન અનન્ત તાપ થાય છે. (૧૧૨). ૫મ ધન, મનને સદા દુઃખ કરે છે. તે(ધન)ને જે ચાહાય છે તે જનને ધિક્કુ ધિક્કુ છે.

(૫ પ્રમાણે)સ્ત્રી, પુત્ર, અને ધન, ૫ઓને દુઃખદાતા જાણીને મહુપ (તેમના ઉપરથી) મમતાનો નાતો લ્યજો. (૧૧૩.) પછી મહુ ફક્ત વનમાં ગયો અને ચિત્તને શાન્ત કર્યું.

૧૫૪. અર્થાનામર્જને દુઃખં તથૈવ પરિપાલને ।

નાશે દુઃખં વ્યયે દુઃખં ધિગર્થ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૧ ॥

૨૨૭. (અયે પેલા રાજાપામે) જે નરો મંત્રી થયો તેણે એ સર્વ ઘૃતાન્ત સાંભળ્યો. તેને આ ચિન્તા ઉપજી, -જો 'ભરુ' જીવે છે (એ ઘાતા) રાજા સાંભળશે અથવા કોઈ નાકે એ મઢી જશે તો અમે જુઠા ઠરીશું, અને રાજા સર્વને વંડ દેશે. યથી અયે (સર્વે) મઢીને કહો કે, - 'ભરુ પ્રવંડ પ્રેત થયો છે'. (૧૧૪.) એ સલાહ પરસ્પર કરીને, (સર્વે) રાજસભામાં ગયા; અને સર્વે એ મઢીને રાજાને કહ્યું કે, - 'ભરુ નીચ પ્રેત થયો છે'. (૧૧૫.) દેહપર રાસ લગાવે છે, અને જેને મઢે તેને ઘાત કરે છે અને પછી મારે છે. અને તે જ નર થયે છે જે તેને દેહી પછી (નાશી) જાય છે. (૧૧૬.)

(એ ઘાત) સાંભળી રાજાએ, પ્રમાદી અને અચેત થઈને સાચજુઠ જાણ્યા વિના, યવો નિશ્ચય કન્યો કે, - 'ભરુ મરીને પ્રેત થયો છે.' (૧૧૭.) કેટલાક દિવસ વિતી ગયા પછી રાજા શિકાર મારવા ગયો. ત્યાં એક સઘન ગિરિધનમાં જ્યાં હજારો મૃગરાજ (સિંહ) હતા ત્યાં પેઠો. (૧૧૮.) ત્યાં પોતાનો મંત્રી 'ભરુ' એક તલતલે તપ કરતો હતો તેને દેહી દુઃખ દાતા પ્રેત માનીને રાજા ઉલટો ભાગ્યો. (૧૧૯.)

૨૨૮. જેમ, 'ભરુ' મુવો અને પ્રેત થયો છે, - એ અસત્ય વાક્યને સત્ય જાણું તેથી, પોતાની આંખે (રાજાએ 'ભરુ'ને) જીવતો દેહી લીધો તોપણ (તેને) પ્રેત માની ભાગ્યો; તેમ જે અજાણ (લોક) વંચરૂથી (ઠગ લોકથી) દ્વૈતને સાંભળીને મતિમાં વિશ્વાસ કરે છે, તે અદ્વૈત બ્રહ્મને પ્રત્યક્ષ જાણે તોપણ તેના (ઠગાઈ ગયેલા મોઢાના) હૃદયમાં તે ઠસતું નથી. (૧૨૦)

જે કોઈ અજાણ્યા, ભેદવચનઉપર વિશ્વાસ કરીને સાંભળે છે, તે જન સદા દુઃખ ભોગવે છે, અને (તેમને) બ્રહ્મનુ જ્ઞાન

૧ તાંગ.) મિથ્યા દુઃખ મિથ્યા સાધનથી જ છેદાય છે. ૩૧૧

થતું નથી. (૧૨૧.) પછી ભેદનાં યત્ન સાંભળે તો (તેને) અસત્ય જાણે ત્યારે તેને મહાવાક્યથી સત્ય જ્ઞાન થાય. (૧૨૨.)

હે શિષ્ય ! તં જે ભેદની કહાણિયો સાંભળી હોય તેને નર-
કની નિશાની અને જુઠી જાણ. તેઓના કહેનારા પણ મર્વ
પુણ્યાર્યસુખથી મ્લેટલા પદા શઠ અને જુઠા છે. (૧૨૩.) તેઓનો
મંગ કદાપિ ન કરવો, જો સંગ થાય તો (તેમનાં જુઠાં)
યત્ન સાંભળવાં નહિ, (જો જુઠાં યત્ન) સાંભળવામાં આવે
તો સાંભળતાં જ ત્યજવાં અને મ્લેચ્છ અને જીન યત્નસમ જાણીને
તેથી ભાગવું. (૧૨૪.)

૨૨૧. (મિથ્યા દુઃખ મિથ્યાજ જ છેદાય.)

(હે શિષ્ય ! તારી શંકા હતી કે) 'જો દૈશિક (ગુરુ) અને
'વેદ મિથ્યા હોય તો, (તેઓ કેમ કરી ભવદુઃખનો છેદ કરી
'શકે ?' અને અગ્રે ઉત્તર (તું) સાંભળી લે. મિથ્યા દુઃખ છે
તે મિથ્યાથી જ છેદાય છે. (૧૨૫.)

(૫ પ્રિયે દ્રષ્ટાન્ત. ૫૧ રાજાનું રૂપ.)

ચોગાં.

વેદ ગુરુ સત્ય જ જો હોય, તો મિથ્યા ભવદુઃખ ન સોય,
અમાં ૫૧ દ્રષ્ટાન્ત શ્રુણાવું, જેથી તુ જ સંદેહ નશાવું. ૧૨૬.
સુરપતિ ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં જોવો, પ્રવલ પ્રતાપ ૫૧ ભૂપ પવો;
ભીમસમાન શૂર વહુ નિત્યે, ચાર પાસ તેની રહે પ્રીતે. ૧૨૭.
ચાંદ્રા લઈ નિજનિજ હથિયારો, યજ્ઞ રહે તે દ્વાર હજારો;
મંદિર અંતર, દોઢી, ઉમા, લઈ સ્વર્ગને કોશથી કાઢી સહિ. ૧૨૮.
ઉદ્ય મહાલય અટારી જેમાં, ફૂલ સેજ સૂવે નૃપ તેમાં;
પક્ષી પોચવાને પામે નહિ, અન્ય કેમ ચાલી જાયે તહિ ? ૧૨૯.
આવું સ્વપ્ન ત્યાં વીતું નૃપે, ૫૧ રૂપો સ્વપ્ન શિયાળે જડપે;
દ્રષ્ટે ભૂપ છોટાવા નિજ પગ, શિયાળ ન મૂકે ૫૧ પગરગ. ૧૩૦.

तदा उभां नृप एव पुकारे, छे को एवो शियाल मारे;
 उभा यांदा जे निजद्वारे, सहाय तेणे न दौधौ त्यारे. १३१.
 नृपे दंड लीधो निज करमां, पांते मान्यो शियाल शिरमां;
 दंड लागी थयो तेनो अन्त ज, पगरगथी निःसन्या तव दंत ज. १३२.
 लाग्या गाढ दंत नृपपगमां, चाले लंगडतो मारगमां;
 तव चाल्यो लई लाकटी करमां, पहोच्यो घावैद्यतणा घरमां. १३३.
 तेने कथुं मलम घो एवो, पग-घा तुरत भराए तेवो ;
 कथुं आ नृपने घावैद्ये तहिं, घरमां मलम तयार ज छे नहि. १३४.
 जो तुं दे एक पैसो मज्जने, तो तयार करी देउं तजने;
 तव पलट्यो नृप लाकडी टंके, नहि देवाने कोडी ज एके. १३५.
 ते घरथो दली शोक करे छे, कोण धनविना चात घुजे छे !
 जो बहुभागी ने धनी हुं हत, घावैद्य ज दोडयो घर आयत. १३६.
 मने नकामो रंक जाणी त्यम, टाल्यो घरथी तुरत रोग ज्यम;
 दोष कशो नय देवो एने, प्रीति स्वार्थविना छे केने ? १३७.
 मातपिता बान्धव सुत नारी, करे प्रीति स्वार्थथी भारी;
 जो स्वार्थ सिद्धि नहि पामे, जांयुं एमने गमे न सामे. १३८.
 जे विना घडी एरु न रहे, अपार दुःख विरहे सउ लहे;
 गृह-पदपर आव्यो देखीने, गृहनां धाई मले भेटीने. १३९.
 विधि अधीन ते पतियो थाय, सौ अंगे पाणी चुतुं जाय;
 आंगळियो जेनी सरी पडती, तेने मुख भाखी वणवणती. १४०.
 तेने कहे गृहनां ते प्यारां, अवे तुं मर पापी हत्यारा;
 नेत्र न तृप्त थतां जोई जेने, ग्लानि वमनवत् देखी तेने. १४१.
 जे पति प्रिय लागतो हृदयथी, पळ न च्छाती दूर करवा उरथी;
 तेनो पवन वचवा चाये, लुगडुं नाक दे समीप जाये. १४२.
 मातपिता जे खोळे लेतां, संकोचे करथी कंई देतां;
 मळता भुज भेटी जे म्हातो, करे पद्मान्तर राखी चातो. १४३.

૧ તાંગ.) મિથ્યા દુઃસ મિથ્યા સાવનથી જ છેદાય છે. ૩૬૭

પમ સ્વાર્થનું જગત મદુ સહિ, સ્વાર્થવિના કોઈ કોઈનું પ્રિય નહિ.
 વિધિપ સ્વાર્થ યોગ્ય નવ કીધો, ધથી પળે મલમ ન દીધો. ૧૪૪.
 પ ચિંતનાં મલ્લ્યો મુનિ પણ, દર્દ જડી મટાડવું ઘાડુંઃલ છેક;
 નિદ્રાથી નૃપ જાગ્યો ત્યારે, ઘાડુઃલ, મુનિ, નાશ્યાં ત્યારે. ૧૪૫.
 શિષ્ય ! પ જ દૃષ્ટાન્ત પ્રકાશ્યું, લગ્ય,-મિથ્યાથી મિથ્યા નાશ્યું;
 રાજાપ દીટું મિથ્યા દુઃલ, સાચ સમાજે ન કન્યું કઈ સુલ. ૧૪૬.

૨૩૦. ટીકાઃ—મર્ચ પ્રસ્થાપનો અર્થ સ્પષ્ટ (છે); માવ
 આ છે:—સંસારરૂપ દુ.લ મિથ્યા છે; ધથી તેને દૂર કરવાનાં
 સાધન-વેદગુરુ-મિથ્યા જ જોડાયે. મિથ્યાના નાશમાં સત્ય સાધ-
 નની અપેક્ષા નથી. અને સત્ય સાધન હોય તો તેઓથી
 મિથ્યાનો નાશ થાય નહિ. જેમ રાજાના સમીપ મિથ્યા
 શિયાલ સ્વપ્નમાં પહોંચી (તે) કોઈ સત્ય યોદ્ધાથી રોનાઈ
 નહિ, અને રાજાપ પોતાન્યુ ત્યારે કોઈથી પણ (તે શિયાલ)
 મરી નહિ. અને રાજાની પામે અનેક સાચાં શસ્ત્રો મૂંઝ્યાં
 હતાં; તોપણ (તે કામમાં આવ્યાં નહિ અને) મિથ્યા ઢંઢે મરી.
 અને રાજાને મિથ્યા ઘા થયો ત્યારે કોઈ વૈદ્ય કે પાટો વાંધ-
 નાર સાચો મલ્લ્યો નહિ. મિથ્યા પાટો વાંધનાર પાસે ગયો
 તેણે પૈસા માગ્યો, તો અનત સાચા રાજાના ધન્યા જ રહ્યા.
 પણ પૈસો પણ રાજાને મલ્લ્યો નહિ, કોઈ પણ સત્ય સાધન
 રાજાનાં દુઃસનો નાશ કરવામાં સમર્થ થયું નહિ; કિન્તુ
 મિથ્યા મુનિપ મિથ્યા લડી (યુદ્ધ) દઈને મિથ્યા દુઃસનો
 નાશ કર્યો. ધવી રીતિનાં સ્વપ્ન સર્જને અનુભવસિદ્ધ છે.
 જાગ્રત પદાર્થનો સ્વપ્નમાં કોઈને કદા પણ ઉપયોગ થતો નથી.
 તેમ મિથ્યા જે સંસારદુઃલ તેનો નાશ (ચેતનની અપેક્ષાથી)
 મિથ્યા વેદગુરુથી થાય છે. સાચા વેદગુરુ અપેક્ષિત નથી.

૨૩૧. જેમ મરસ્થલ(શાંજવા)નાં મિથ્યા જલથી તૃપાનો

‘નાશ થાય નહિ; તેમ મિથ્યા વેદગુરુથી સંસારદુઃખનો નાશ થાય નહિ; અને મિથ્યા વેદગુરુ માનીને સંસારદુઃખનો તે ‘ઓનાથી નાશ અંગીકાર કરશે, તો મરુભૂમિના જલથી પણ ‘તૃપાનો નાશ થયો જોડ્યે,’ એ શંકા શિષ્યે ફરી હતી તેનું સમાધાન.

હોવાઈ.

યદપિ મિથ્યા મરસ્થલપાણી, તેથી તૃપા મટાડો ન જાણી; તદપિ તવ દૃષ્ટાન્ત વિપમ છે, જો વેમાં સત્તાભેદ જ છે. ૧૪૭.

ટીકા:—યદપિ મિથ્યા જે મરુભૂમિનું પાણી તેથી કોઈપણ તૃપા મટાડી નથી, અને મિથ્યા ગુરુવેદથી દુઃખના નાશની પેટે, મિથ્યા જલથી તૃપાનો નાશ થયો જોડ્યે, અને તૃપાનો નાશ થતો નથી; તેમ મિથ્યા ગુરુવેદથી સંસારનો નાશ થતો નહિ. ‘તદપિ’, નામ તો પણ, તારું દૃષ્ટાન્ત વિપમ છે. કેમકે, ‘વેમાં’ નામ મરસ્થલના જલમાં અને તૃપા-પ વેમાં, સત્તાનો ભેદ છે, તે જુઓ. ૧૪૭.

૨૩૨. ત્રિવિધા સત્તા=વિચિત્રમાનતા.

હોવાઈ.

સૈમસત્તા, ભવદુઃખ, ગુરુ વેદ, શ્વ ગુરુ વેદ કરે ભવહેદ; આપસમાં સમસત્તા જેની, લક્ષ્ય સાધકવાધકતા તેની. ૧૪ .

૧૫૫. ૧૬૧ આ શિક્ષા છે:—‘સમસત્તાવાળા પદાર્થ જ પરસ્પર સાધક વાધક છે,’ એ નિયમ ઘટિત છે નહિ. કિન્તુ વિપમસત્તાવાળા પદાર્થો પણ કાંઈક પરસ્પર સાધકવાધક હોય છે. કેમકે, સર્વે આતેપની અધિષ્ઠાનથી વિપમસત્તા છે, તે (આરોધ)ની સાધકતા (કારણતા) અધિષ્ઠાનમાં છે, જેમ કલ્પિતરજતનુ અધિષ્ઠાન શુક્તિ છે. તે (શુક્તિ)ની વ્યાવહારિકસત્તા છે, રજતનો પ્રતિભાસસત્તા છે. તે પ્રતિભાસ-સત્તાવાળા રજતની સાધકતા (કારણતા) શુક્તિમાં છે, કિંવા જગતેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, તેની પરમાર્થ-સત્તા છે, અને જગત્ની વ્યાવહારિકસત્તા છે. તે વ્યાવહારિકસત્તાવાળા જગત્ની સાધકતા બ્રહ્મમાં છે. એથી વિપમસત્તાવાળું પણ સાધક હોય છે. અને અન્તઃકરણની શુષ્કરૂપ શુક્તિના યથાર્થ શાનેરી

ટીકા:—મયદુઃખ અને ગુરુવેદની 'સમસત્તા' નામ પરસત્તા છે; એથી ગુરુવેદથી મયદુઃખનો છેદ થાય છે. જેમની પરસ્પરમાં સમસત્તા હોય છે, તેઓની પરસ્પરમાં સાધકતા અને વાધકતા હોય છે. જેમ સૃષ્ટિકા અને ઘટની સમસત્તા છે, એથી સૃષ્ટિકા ઘટની સાધકતા છે; અગ્નિ અને ફાટની સમસત્તા છે ત્યાં અગ્નિ ફાટનો વાધક છે. [સાધક નામ કારણ અને વાધક નામ નાશક.] મસ્ત્યલના જલની અને તૃપાની સમસત્તા નથી; એથી મસ્ત્યલનું જલ તૃપાનું વાધક નથી. એ સ્થાનમાં આ રહસ્ય છે:—ચેતનમાં પરમાર્થસત્તા છે, અને જ્ઞાનસહિત રજતનો વાધ થાય છે. ત્યાં જ્ઞાનસહિત રજતની પ્રતિભાસ-સત્તા છે, અને શુક્તિના જ્ઞાનની વ્યાવહારિકસત્તા છે; એથી વિપ્રમસત્તાવાળું પણ વાધક હોય છે. તેથી 'વિપ્રમસત્તાવાળા પદાર્થ પરસ્પરમાં સાધકવાધક હોય નહિ,'—એ નિયમ અસંગત છે.

પ(શક્તા)નું આ સમાધાન છે.—કેવલ (શુદ્ધ) શુક્તિ ક્રિયા બ્રહ્મ, કમયી, રજતની ક્રિયા જગત્તરી કલ્પનાનાં અધિજ્ઞાન (=વિચારિત્વપાદનકારણ) છે નહિ. કિન્તુ તૂલાવિદ્યાસહિત શુક્તિ રજતનું અધિજ્ઞાન છે; અને મૂલાવિદ્યાસહિત બ્રહ્મચેતન જગત્તું અધિજ્ઞાન છે. કહિ 'વિશેષણના ધર્મનો યિશિષ્ટમાં વ્યવહાર થાય છે,'—એ નિયમથી પ્રાતિભાસિક તૂલાવિદ્યાસહિત શુક્તિ 'પ્રાતિભાસિક' કહેવાય છે; અને વ્યાવહારિકમૂલાવિદ્યાસહિત બ્રહ્મચેતન પણ વ્યાવહારિક કહેવાય છે. યદ્યપિ હહાં અવિદ્યા 'ઉપાધિ' છે, વિશેષણ નથી; તથાપિ અવિવેકી જનોની દષ્ટિએ વિશેષણની પેટે પ્રતીત થાય છે, એથી 'વિશેષણ' કહેવાય છે. એથી જ તે અવિદ્યાના ધર્મ-પ્રાતિભાસિકતા અને વ્યાવહારિકતા-(તેમનો) પોતાનાં વિશેષ્ય (આધ્ય જે) શુક્તિ અને બ્રહ્મ તેમાં વ્યવહાર થાય છે. એથી હહાં વિ પ મ-સત્તા-વાળું સાધક નથી પણ સમ-સત્તાવાળું જ સાધક છે.

અને પંચાદિકાકારની રીતિએ મૂલ અવિદ્યાથી મિશ્ર તૂલ-અવિદ્યા નથી, એથી તેની નિવૃત્તિ (વાધ) શુક્તિના જાનેકરી થાય નહિ; કિન્તુ બ્રહ્મજાનેકરી થાય છે. પરંતુ વ્યાવહારિક અન્તઃકરણની વૃત્તિરૂપ શુક્તિના યથાર્થ જાનેકરી શુક્તિનિઃ મૂલાવિદ્યાનો તિરસ્કાર થાય છે. (વાધ નથી થતો.) તેથી તેનાં કાર્ય જ્ઞાનસહિત રજતનો પણ તિરસ્કાર થાય છે; એથી હહાં વિપ્રમસત્તાવાળું વાધક નથી એ (મૂલપ્રયમોના) પ્રસંગાનુસારી સમાધાન છે. પં. પી. પુ.

ચેતનથી ભિન્ન જે મિથ્યા પદાર્થ, તેમાં જે પ્રકારની સત્તા છે:-એક તો વ્યવહારસત્તા છે અને વીજી પ્રતિભાસસત્તા છે.

૨૨૩. (વ્યાવહારિકસત્તૌ.)

જે પદાર્થનો બ્રહ્મજ્ઞાનવિના વાધ થાય નહિ, કિન્તુ બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ વાધ થાય, તે પદાર્થમાં વ્યવહારસત્તા કહેવાય છે. તે વ્યવહારસત્તા ઈશ્વરસૃષ્ટિમાં છે. કેમકે દેહઇન્દ્રિયાદિ પ્રપંચ જે ઈશ્વરસૃષ્ટિ, તેનો બ્રહ્મજ્ઞાનવિના વાધ થાય નહિ. બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ વાધ થાય છે. યદ્યપિ ઈશ્વરસૃષ્ટિના પદાર્થોનો બ્રહ્મજ્ઞાનવિના નાશ તો થાય છે પણ સ્વરો; પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનવિના વાધ થાય નહિ. [અપરોક્ષમિથ્યા-નિશ્ચયનું નામ વાધ છે.] તે અપરોક્ષમિથ્યા-નિશ્ચય ઈશ્વરસૃષ્ટિના પદાર્થોમાં બ્રહ્મજ્ઞાનથી પ્રથમ (પૂર્વ) કોઈને થાય નહિ, બ્રહ્મજ્ઞાનથી અનંતર જ થાય છે. યથી (શુદ્ધ ચેતનને આચ્છાદન કરનારી) મૂળ- (કારણ) અવિદ્યાનાં કાર્ય જે જાગૃત્તા પદાર્થ, -ઈશ્વરસૃષ્ટિ, -તેમાં વ્યવહારસત્તા છે. જન્મ, મરણ, વંધ, મોક્ષ આદિક વ્યવહારને સિદ્ધ કરવાવાળી જે સત્તા નામ હોયું (વિચિત્રતા), તે વ્યવહારસત્તા કહેવાય છે.

૨૩૪. (પ્રાતિભાસિકસત્તૌ)

અને બ્રહ્મજ્ઞાનવિના જ જેઓનો વાધ થાય તે પદાર્થોમાં પ્રતિભાસસત્તા કહેવાય છે. જેમ બ્રહ્મજ્ઞાનવિના જ, શુક્તિ, રજ્જુ, મગ્સ્યલ, આદિકોના જ્ઞાનથી, રૂપું, સર્વ, જલ, આદિકોનો વાધ થાય છે. તેમાં પ્રતિભાસસત્તા છે. ['પ્રતિભાસ'

૧૫૬. જાગૃત્તા ઘટાદિપદાર્થની વ્યાવહારિકસત્તા ગણાય છે; અને તેનો વાધ તદ્વજ્ઞાનેશ્વરી થાય છે.

૧૫૭. શુધિરજતાદિની પ્રાતિભાસિકસત્તા ગણાય છે. અને તેનો વાધ તે ઓના અધિજ્ઞાના સાક્ષાત્શરેશ્વરી થાય છે.

૧ તર્ગ.) મિથ્યા દુઃખ મિથ્યા સાધનથી જ હેંદાય છે. ૩૬૧

નામ પ્રતીતિ માત્ર, જે 'મત્તા' નામ થયું- (વિદ્યમાનતા), તે પ્રતિભાસસત્તા કહેવાય છે.] (ગુણિઆદિ જડ પદાર્થ ઉપહિત-ચેતનને આચ્છાદન કરનારી) મૂળાઅવિદ્યાનાં કાર્ય,-રૂપા આદિરૂ પદાર્થોનું પ્રતીતિ માત્ર જ હોયું (વિદ્યમાનતા) છે, યથી તેઓની પ્રતિભાસસત્તા છે.

૨૩૫. (પારમાર્થિકસંતો.)

જેનો વ્રણ કાલમાં વાધ થાય નહિ, તેનો પરમાર્થ-સત્તા કહેવાય છે. ચેતનનો વાધ કદા થાય નહિ. યથી પરમાર્થસત્તા ચેતનની છે.

૨૩૬. (વેદગુરુ અને સંસારદુઃખની સમાનસત્તા હોવાથી

દુઃખનો નાશ થાય છે.)

૫ રીતિ૫ વેદગુરુ અને સંસારદુઃખ, યમોની ૫ક વ્યવહારસત્તા હોવાથી પરસ્પરમાં સમસત્તા છે, યથી મિથ્યા વેદગુરુથી મિથ્યા મયદુઃખનો નાશ થને છે. અને ક્ષુધાપિપાસા પ્રાણોના ધર્મ છે; પ્રાણ અને તેઓના ધર્મોનો વ્રહ્મજ્ઞાનવિના, વાધ થાય નહિ. યથી પિપાસાની વ્યવહારસત્તા છે. મરસ્થલના જલનો વ્રહ્મજ્ઞાનવિના જ, મરસ્થલના જ્ઞાનથી, વાધ હોવાથી, મરસ્થલના જલની પ્રતિમાસિકસત્તા છે. યથી પિપાસા અને મરસ્થલની સમસત્તા નહિ હોવાથી, તે જલથી પિપાસાનો નાશ થાય નહિ. ૫ પ્રકારે દાર્ણાન્તવિષે વાધરૂ વેદગુરુ અને વાધ્ય સંસારદુઃખ, તેઓની સત્તા ૫ક છે. અને દૃષ્ટાન્ત વિષે જલ અને પિપાસાની સત્તાનો ભેદ છે, યથી દૃષ્ટાન્ત ચિરમ નામ દાર્ણાન્તના સમ નથી. ૧૫૮.

૧૫૮. વ્રહ્મની પારમાર્થિકસત્તા છે. અને તેનો વાધ ત્રિકાલમાં કદાપિ થતો જ નથી.

૨૩૭. શંકા.

(વાધમાં પૂર્વોક્ત સત્તાભેદ શા હેતુથી રાખ્યો છે ?)

ચોપાર્દ.

બ્રહ્મભિન્ન મિથ્યા સૌ માલ્યો, તેનો ભેદ શા કારણ રાલ્યો ?

ઉપજ્યો ય મજને સંદેહ, પ્રમુ કરો અવ છેદન તેહ. ૧૪૯.

ટીકા:—હે પ્રમુ ! બ્રહ્મથી ભિન્ન સર્વને આપ મિથ્યા કહો છો, તે મિથ્યા પદાર્થમાં શુકિરૂપ, રજ્જુસર્પ, મરુસ્થલજલ આદિકોનો બ્રહ્મજ્ઞાન વિના જ વાધ, અને સંસારદુઃખનો બ્રહ્મજ્ઞાનથી અનન્તર વાધ, ય ભેદ કયા હેતુથી રાલ્યો છો ? ૧૪૯.

૨૩૮. ઉત્તર.

(જેના અજ્ઞાનથી જે ઉપજે છે તેના જ્ઞાનથી તેનો વાધ થાય છે.)

ચોપાર્દ.

સકલ અવિદ્યાકાર્ય જ મિથ્યા, શિષ્ય નહિ તેમાં કંઈ તથ્યા;
જે અજ્ઞાનથી ઉપજે જેહ, થાય વાધ તે જ્ઞાને તેહ. ૧૫૦.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! યદ્યપિ બ્રહ્મથી ભિન્ન સકલ, અવિદ્યાનુ કાર્ય છે તેથી, મિથ્યા છે, તેમાં કિંચિત્ પણ 'તથ્યા' નામ સત્ય નથી, પરંતુ જે ના અ જ્ઞા ન થી જે ઉ પ જે છે, તે ના જ્ઞા ન થી તે નો વા ધ થા ય છે. શુકિ, રજ્જુ, મરુસ્થલ, આદિ- કોના અજ્ઞાનથી, રૂપ, સર્પ, જલ, આદિ ઉપજે છે, તેઓનો વાધ, શુકિ, રજ્જુ, મરુસ્થલ, આદિકોના જ્ઞાનથી થાય છે. અને બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી જે જન્મમરણાદિક સંસારદુઃખ ઉપજે છે, તેનો વાધ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે. ૧૫૦.

૨૩૯. શિષ્ય ઉવાચ.

(સંસાર કયા ક્રમથી ઉપજે છે ?)

દ્વિતી.

મગચન્ ! બ્રહ્મ જ્ઞાનથી, જે ઉપજે સંસાર,
કયા ક્રમેથી થાય તે, કહો મને નિર્ધાર.

અર્થ સ્પષ્ટ. ૧૫૧.

૨૪૦. શ્રી ગુરુત્વાચ.

(જગત્નો ઉત્પત્તિના ક્રમનો અનિયમ.)

ષોપાદ.

થાય સ્વપ્ન જ્યમ વિનાક્રમથી, ત્યમ મિથ્યા જગ માસે ભ્રમથી;
જાણ્યો ઇચ્છે તેનો ક્રમ જે, વસન નિચોવે મરસ્થલ-જલ તે.

અર્થ સ્પષ્ટ. ૧૫૨.

દ્વિતી.

ઉપનિષદોમાં વહુ વિધે, જગત્ઉત્પત્તિ પ્રકાર;

અભિપ્રાય તેનો જ આ, - 'ચેતન મિથ્ય અસાર.' ૧૫૩.

ટીકા.-યદ્યપિ ઉપનિષદોમાં જગત્ની ઉત્પત્તિ અનેક પ્રકારે કહી છે. છાન્દોગ્ય(ઉપનિષદ)માં તો, - 'સત્ત્વરૂપ પરમાત્માથી અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, ક્રમથી ઉપજે છે,' - એ કહ્યું છે. અને તૈત્તિરીયમાં આકાશ, ઘાસુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી, ક્રમથી થાય છે, એ રીતિએ પંચભૂતની ઉત્પત્તિ કહી છે. અને કહી સર્વની પરમેશ્વર ઉત્પત્તિ કરે છે, એ રીતે ક્રમ વિના પણ ઉત્પત્તિ કહી છે. એમ જગત્નો ઉત્પત્તિ વેદમાં અનેક પ્રકારે કહી છે. ત્યાં વેદનો આવો અભિપ્રાય છે - જગત્ મિથ્યા છે, જો જગત્ કંઈ પદાર્થ હોત તો તેની ઉત્પત્તિ અનેક પ્રકારે વેદ કહત નહિ. અનેક પ્રકારે જગત્ની ઉત્પત્તિ કહી છે, તેથી જગત્ની ઉત્પત્તિ પ્રતિષાદનમાં વેદનો અભિપ્રાય નથી, કિન્તુ અદ્વૈત બ્રહ્મ લક્ષ્યવાને, જગત્નો નિષેધ કરવાઅર્થે, મિથ્યા જગત્નો કોઈ રીતિએ આરોપ કન્યો છે. દૃષ્ટાન્ત.-જેમ વિનોદના નિમિત્ત ઉઢાવવાસારૂ દારૂનો હસ્તી બનાવે છે, તેનાં કાન-પૂછડું વામાંચુંકાં હોય છે નો સુધાં કરવાસારૂ યત્ન નથી કરતા; તેમ અદ્વૈતજ્ઞાનના નિમિત્ત પ્રપંચને નિષેધવાસારૂ, પ્રપંચનો આરોપ કન્યો છે. યથી વેદે, પ્રપંચનો ઉત્પત્તિ-ક્રમ, એક-

રૂપ કહેવામાં, યત્ન નથી કન્યો. પ્રપંચની ઉત્પત્તિ વેદે એક-
રૂપ નથી કહી, યથી આ જણાય છે:-વેદનો અભિપ્રાય પ્રપંચ-
નિષેધનમાં છે; તેની ઉત્પત્તિમાં અભિપ્રાય નથી.

૨૪૧. અને સૂત્રકાર (વ્યાસનારાયણ) ભાષ્યકારે (શંકરે)
બ્રહ્મસૂત્રના દ્વિતીય અધ્યાયમાં ઉત્પત્તિ કહેવાવાળાં શ્રુતિ-
વચનનો વિરોધ દૂર કરીને જે એકરૂપે, તૈત્તિરીયશ્રુતિને
અનુસાર ઉત્પત્તિમાં સર્વ ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય કહ્યો છે, તે
મંદજિજ્ઞાસુને નિમિત્ત કહ્યો છે. ઉત્પત્તિવાક્યોના પૂર્વે કહેલા
અભિપ્રાયને જે નથી જાણતા, તે મંદજિજ્ઞાસુને, ઉપનિષદોમાં
નાના પ્રકારે જગત્ની ઉત્પત્તિ દેખીને, પરસ્પરમાં ઉપનિષ-
દોનો વિરોધ છે, એ પ્રાપ્તિ થઈ જવાની. તેને દૂર કરવાને
સર્વ ઉપનિષદોમાં એકરૂપેકરી જગત્ની ઉત્પત્તિ(ના)પ્રતિ-
પાદનનો પ્રકાર (સૂત્રકાર અને ભાષ્યકારે) કહ્યો છે. અને
જેને બ્રહ્મવિચારેકરી યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય, તેને લંબેચિન્તનના
નિમિત્ત પણ ઉત્પત્તિક્રમ કહ્યો છે. જે કમથી ઉત્પત્તિ કહી
છે, તેથી વિપરીતક્રમથી લયચિન્તન કરે, તે લયચિન્તનથી
અઢેતમાં શુદ્ધિ સ્થિતા થાય છે. તે લયચિન્તનનો પ્રકાર
પંચીકરણમાં ચાર્તિકકાર સુષ્ટેવરાચાર્યે કહ્યો છે. આ ગ્રંથ
ઉત્તમ જિજ્ઞાસુના નિમિત્ત છે. યથી જગત્ની ઉત્પત્તિ અને
લયનો પ્રકાર નથી લખ્યો. અને (આ) સાગરરૂપ છે, યથી
સંક્ષેપે દેખાડે છે. શુદ્ધબ્રહ્મથી જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય નહિ;
કેમકે શુદ્ધબ્રહ્મ અસંગ છે અને અક્રિય છે; કિન્તુ માયાવિશિષ્ટ
જે ईશ્વર તેથી જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે. યથી માયા અને ईશ્વર-
નું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે. ૧૫૩.

૨૪૨. (માયા અને ईश्वરનું સ્વરૂપ.)

કવિત.

જીવ ईश-ભેદહીન, ચેતનસ્વરૂપમાંહી
 માયા, તે, અનાદિ, એક, સાન્ત તેને માનિયે;
 સતઽને અમત્યી ચિલ્લક્ષણ સ્વરૂપ તેનાં
 તેને જ અવિદ્યા ઽને. અજ્ઞાન જ વણાણિયે.
 સામાન્ય-ચેતન ન વિરોધી તેનું સાધક છે,
 વૃત્તિમાં આરુઢ વા વિરોધી વૃત્તિ જાણિયે;
 માયામાં આભાસ, અધિષ્ઠાન, અને માયા મઢી,
 ईશ સર્વજ્ઞ જગત્કેતુ જ પીછાણિયે. ૧૫૪.

(માયાનું સ્વરૂપ.)

ટીકા:—જીવ-ईશ્વર-ભેદરહિત જે શુદ્ધચેતન તેને આશ્રિતા માયા છે. તે માયા અનાદિ નામ આદિરહિત છે. [આદિ નામ ઉત્પત્તિનું છે.] જો માયાનો ઉત્પત્તિ અંગીકાર કરિયે તો, માયાના કાર્યપ્રપંચથી તો, પુત્રથી પિતાની (ઉત્પત્તિની) પેઠે, માયાની ઉત્પત્તિ થને નહિ; ચેતનથી જ માયાની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. ત્યાં જીવમાય અને ईશ્વરમાય તો માયાનાં કાર્ય છે; માયાની સિદ્ધિ થયાવિના જીવईશ્વરનું સ્વરૂપ અસિદ્ધ છે. યથી જીવચેતનથી વા ईશ્વરચેતનથી માયાની ઉત્પત્તિ કહેવી અસંભવ છે. અને શુદ્ધચેતન અસંગ છે, અક્રિય છે, નિર્વિકાર છે; તેથી માયાની ઉત્પત્તિ માને, (તે) વિકારી થશે. અને શુદ્ધચેતનથી માયાની ઉત્પત્તિ થાય તો મોક્ષદશાવિપે માયા પુનઃ ઉપજશે; યથી મોક્ષનિમિત્ત સાધન નિષ્ફલ થશે. ય રીતિય માયા ઉત્પત્તિરહિતા છે, યથી અનાદિ છે, અને એક છે, (અને) 'સાન્ત' નામ અંતવાઢી છે; (કારણ) જ્ઞાનેકરી માયાનો અન્ત થાય છે.

અને (માયા) સત્-અસત્-થી વિલક્ષણા છે. [જેનો ત્રિકાલ-માં વાધ થાય નહિ તે સત્ કહેવાય છે. એવું ચેતન છે.] માયાનો જ્ઞાનથી વાધ થાય છે એથી સત્-થી (તે) વિલક્ષણ છે. [જેનો ત્રિકાલમાં પ્રતીતિ થાય નહિ તે શશઞ્ચંગ, વંધ્યાપુત્ર, આકાશફૂલ, આદિક અસત્ કહેવાય છે.] જ્ઞાનથી પૂર્વે માયા અને ને(માયા)નું કાર્ય પ્રતીત થાય છે. જાગ્રત્-વિષે ‘હું અજ્ઞાની છું, બ્રહ્મને નથી જાણતો,’ એ રીતિએ માયા પ્રતીત થાય છે. અને સ્વપ્ન-વિષે જે નાના પદાર્થ પ્રતીત થાય છે, તેઓનું ઉપાદાનકારણ માયા છે. અને સુષુપ્તિથી અનંતર અજ્ઞાનની આ રીતિએ સ્મૃતિ થાય છે: -‘હું સુખે સૂતો હતો, કશું પણ ‘જાણતો ન હોયો.’ તે સ્મૃતિ અજ્ઞાત-વસ્તુની થાય નહિ. એથી સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે; તે અજ્ઞાન અને માયા એક જ છે, તેઓના ભેદ નથી. એ પ્રકારે ઘણે અવસ્થા-વિષે માયાની પ્રતીતિ થાય છે; એથી અસત્-થી વિલક્ષણા છે. એ રીતિએ સત્-અસત્-થી વિલક્ષણા જે માયા તેનું કાર્ય પણ સત્-અસત્-થી વિલક્ષણ છે. [સત્-અસત્-થી વિલક્ષણને જ અદ્વૈત-મતમાં મિથ્યા કહે છે. અને અનિર્વચનીય પણ કહે છે.] એથી માયા અને તેનાં કાર્યથી દ્વૈતની સિદ્ધિ થાય નહિ. કેમકે જેમ ચેતન સત્-રૂપ છે, તેમ માયા અને તેનું કાર્ય સત્-રૂપ હોય તો દ્વૈત થાય; તે માયા અને તેનું કાર્ય સત્-અસત્-થી વિલક્ષણ હોવાથી મિથ્યા છે. મિથ્યા પદાર્થથી દ્વૈત થાય નહિ. જેમ સ્વપ્નના પદાર્થ મિથ્યા છે, તેઓથી દ્વૈત થાય નહિ.

૨૪૩. (સ્વાશ્રય સ્વવિષય અજ્ઞાન.)

જીવદેહ-ધર-વિભાગ-રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મને આશ્રિતા માયા છે, અને તે શુદ્ધ બ્રહ્મને જ આચ્છાદન કરે છે. જેમ ગૃહને આશ્રિત અંધકાર ગૃહને આચ્છાદન કરે છે. એ પક્ષને સ્વાશ્રય-સ્વવિ-

પર્યપક્ષ કહે છે. 'સ્વ' નામ શુદ્ધ દ્રવ્ય જ, 'આશ્રય,' અને 'સ્વ' નામ શુદ્ધ દ્રવ્ય જ, 'વિષય,' નામ માયાયાં આચ્છાદિત છે [અર્થ આ, -દેહાવલું છે.] સંક્ષેપ-શારીરક, (પંચ-પાદિકા) ચિત્તરણ, વેદાન્તમુક્તાવલિ, અદ્વૈતસિદ્ધિ, અદ્વૈત-દીપિકા, આદિકાંચકારોપ સ્વાધ્યયસ્વવિષય જ અજ્ઞાન અંગી-કાર કન્યું છે.

૨૪૪. (અન્યાશ્રય અન્યવિષય અજ્ઞાન.)

અને ઘાચસ્પતિનું આ મત છે:-અજ્ઞાન જીવને આશ્રિત છે, અને વ્રહ્મને વિષય કરે છે (નામ ઢાંકે છે). 'હું' અજ્ઞાની 'વ્રહ્મને નથી જાણતો', એ પ્રતીતિથી, 'હું' શબ્દનો અર્થ જીવ, 'અજ્ઞાની' કહેવાયાં અજ્ઞાનનું 'આશ્રયમાન' (તે જીવને) થાય છે; અને 'વ્રહ્મને નથી જાણતો' એથી અજ્ઞાનનો વિષય વ્રહ્મ પ્રતીત થાય છે. એ રીતિએ અજ્ઞાન, જીવને આશ્રિત અને વ્રહ્મને વિષય નામ આચ્છાદન કરે છે. તે અજ્ઞાન એક નહિ, કિન્તુ અનંત છે. કેમકે જો એક અજ્ઞાન માને તો, એક અજ્ઞાનની, એકના જ્ઞાનથી, નિવૃત્તિ થવાથી, અન્યોને અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય સંસાર પ્રતીત નહિ થવો જોઈએ. જો એમ કહે કે, -આજ સુધી કોઈને જ્ઞાન થયું નથી, તો આગલ પણ કોઈને જ્ઞાન નહિ થશે; એથી શ્રવણાદિ સાધન નિષ્ફલ થશે. એથી અનંત જીવોને આશ્રિત અજ્ઞાન અનંત છે. અનંત જીવોનાં અનંત અજ્ઞાન-ફલિપત, ઈશ્વર અનંત અને વ્રહ્માંડ અનંત છે. જે જીવને જ્ઞાન થાય તેનું અજ્ઞાન, ઈશ્વર, અને વ્રહ્માંડ(એ ત્રણે)ની નિવૃત્તિ

૧૬૦. જેમ અંશુવરે આસને ઢાકિ એટલે વસ્ત્ર દેલાનું નથી. તે અંશુરો આસપાસે છે અને આસને આશ્રિત છે અને આકાશને વિષય કરે છે નામ 'ઢાકે છે' -દેલાવા દેતો નથી. તેમ અજ્ઞાન જીવની પાસે છે અને તેને આશ્રિત છે, અને વ્રહ્મને વિષય કરે છે=વ્રહ્મને ઢાકે છે.

પાય છે. જેને જ્ઞાન નહિ થાય તેને વંધ રહે છે:—૫ વાચસ્પતિનું
 ૧૮ છે, તે સમીચીન નથી. કેમકે:—

૨૪૫. (અજ્ઞાન એક છે.)

‘ઈશ્વર જીવના અજ્ઞાનથી કલ્પિત છે’ ૫ કહેવું શ્રુતિ,
 સ્મૃતિ, પુરાણથી વિરુદ્ધ છે. ઈશ્વર અનંત અને જીવજીવમાં
 સૃષ્ટિનો ભેદ ૫ પણ વિરુદ્ધ છે, ૫થી નાના અજ્ઞાન માનવાં
 ૫ અસંગત છે. અને નાના અજ્ઞાન માનીને ઈશ્વર અને સૃષ્ટિ
 એક માનિયે તો વને નહિ. કેમકે, જીવ, ઈશ્વર, પ્રપંચ, (સૃષ્ટિ)
 અજ્ઞાનકલ્પિત છે. અનંત અજ્ઞાન માન્યેથી, એક એક અજ્ઞાન-
 કલ્પિત જીવની પેઠે ઈશ્વર અને પ્રપંચ પણ અનંત જ થશે.
 ૫થી જ વાચસ્પતિ ૫ અનંત ઈશ્વર અને અનંત સૃષ્ટિ કહી છે.
 ૫થી અજ્ઞાન એક છે, ૫ મત સમીચીન છે.

૨૪૬. (સ્વાશ્રય સ્વવિષય અજ્ઞાન છે.)

તે ‘‘ અજ્ઞાન પણ જીવને આશ્રિત નથી, કિન્તુ
 શુદ્ધબ્રહ્મને આશ્રિત છે. કેમકે જીવભાવ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. તે
 અજ્ઞાન સ્વતંત્ર કદિ પણ રહે નહિ. ૫થી નિરાશ્રય અજ્ઞાનથી
 તો જીવભાવ વને નહિ. પ્રથમ કોઈને આશ્રિત અજ્ઞાન હોય,
 ત્યારે અજ્ઞાનનું કાર્ય જીવભાવ થાય. જીવત્વની પેઠે ઈશ્વરતા

૧૬૧. ‘અજ્ઞાન એક છે,’ ૫નો આ અભિપ્રાય છે.—જેમ અશીરૂપ અંધકાર
 એક છે તેના અંશરૂપ નાના અંધકાર પ્રતિગ્રહવિષે સ્થિત છે;—(તેમાંથી) જે ગૃહમાં
 દીપક થાય તે ગૃહનો અંશરૂપ અંધકાર નાશ થાય છે; તેમ અંશી (રૂપ) અજ્ઞાન
 એક છે, તેવા અંશરૂપ નાના અજ્ઞાન પ્રતિઅન્તઃકરણદેશમાં ગત સાધિચેતન—વિષે
 સ્થિત છે;—(તેમાંથી) જે અન્તઃકરણદેશમાં જ્ઞાન થાય તે અન્તઃકરણ—દેશગત
 અજ્ઞાન અંશનો નાશ થાય છે, ૫થી એકને જ્ઞાન થાય તેથી સર્વને, અજ્ઞાન-
 તત્કાર્યની નિષ્ક્રિયતા, નુકસિ પ્રતીતિ થાય નહિ. ૫રીતિ ૫ એક અજ્ઞાનને અંગીકાર
 કરે પણ બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા વને છે. અને ‘જીવના અજ્ઞાને કલ્પિત ઈશ્વર
 અનન્ત છે અને જીવજીવમાં સૃષ્ટિનો ભેદ છે,’ ૫ શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણથી વિરુદ્ધ
 ૫જનો અંગીકાર કરવો પણ નથી પડતો. પં. પી. પુ.

પણ અજ્ઞાન(માયા)નું કાર્ય છે. તે(ઈશ્વર)ને આશ્રિત પણ અજ્ઞાન નથી, કિન્તુ શુદ્ધબ્રહ્મને આશ્રિત અનાદિ અજ્ઞાન છે. અનાદિ જે ચેતન અને અજ્ઞાન તેઓનો સંબંધ પણ અનાદિ છે. ચેતન-અજ્ઞાનના અનાદિ સંબંધથી, જીવભાવ ઈશ્વરભાવ પણ અનાદિ છે. પરંતુ જીવભાવ અને ઈશ્વરભાવ અજ્ઞાનને અધીન છે, યથી (તે) અજ્ઞાનનું કાર્ય કહેવાય છે. યદ્યપિ 'હું અજ્ઞાની હું,' એ રીતિએ જીવને આશ્રિત અજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે, તથાપિ શુદ્ધબ્રહ્મને આશ્રિત જે અજ્ઞાન તેનું જીવને 'હું અજ્ઞાની હું,' એ અભિમાન થાય છે. અને જીવ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે, યથી અજ્ઞાનનો અધિષ્ઠાનરૂપ આશ્રય, જીવ વને નહિ. કિન્તુ શુદ્ધ-બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનનું અધિષ્ઠાનરૂપ આશ્રય છે. શુદ્ધબ્રહ્મ અધિષ્ઠાનને આશ્રિત જે અજ્ઞાન, તે(અજ્ઞાન) તે બ્રહ્મને જ આચ્છાદન કરે છે. ત્યારપછી 'હું અજ્ઞાની હું,' એ રીતિએ અજ્ઞાનનો અભિ-માનીરૂપ આશ્રય જીવ થાય છે. એ પ્રકારે સ્વા શ્ર ય સ્વ વિ પ-ય અ જ્ઞા ન છે.

૨૪૭. તે અજ્ઞાન યદ્યપિ એક છે અને જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, પરંતુ જે અંતઃકરણમાં અજ્ઞાન હોય, તે અંતઃકરણઅવ-ચ્છિન્ન ચેતનમાં સ્થિત જે અજ્ઞાનનો અંશ તેની નિવૃત્તિ જ્ઞાનથી થાય છે, તે જ મુક્ત થાય છે. જે અંતઃકરણમાં જ્ઞાન ન હોય, ત્યાં અજ્ઞાનનો અંશ રહે છે, અને બંધ રહે છે. એ રીતિએ એક અજ્ઞાન પક્ષમાં બંધ મોક્ષ વ્યવહાર વને છે. અને કોઈને વાચસ્પતિની રીતિએ નાનાઅજ્ઞાનવાદ જ બુદ્ધિમાં પ્રવેશ હોય તો, તે પણ અદ્વૈત જ્ઞાનનો ઉપાય છે. તેના ચંદનમાં કંઈ આગ્રહ નથી. જે રીતિએ જિજ્ઞાસુને અદ્વૈતગોચ થાય તે રીતિએ બુદ્ધિની સ્થિતિ કરે. શુદ્ધબ્રહ્મને આશ્રિત જે માયા તેને અ-વિ દ્યા અને અ જ્ઞા ન કહે છે. [અચિન્ત્યશક્તિ અને યુક્તિને

સહન ન કરે યથી માયી કહે છે.] વિદ્યાથી નાશ થાય છે યથી અવિદ્યા કહે છે. સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરે છે યથી અજ્ઞાન કહે છે. જે ચેતનને આશ્રિત (પ્ર માયા) છે તે સામાન્યચેતને તેનું વિરોધી નથી; કિન્તુ સામાન્યચેતન માયાનું સાધક છે; (અને) સત્તા સ્ફુરણ દે છે. અને વૃત્તિમાં 'આરૂઢ' નામ સ્થિત જે ચેતન અથવા ચેતનસહિત વૃત્તિ તેની (અજ્ઞાનની) વિરોધિની જાણિયે. કથિતના ત્રણ પાદથી માયાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

૨૪૮. (ईश्वरનું સ્વરૂપ.)

'માયામાં આભાસ' ઇત્યાદિ (ગત ૨૪૨ ના અંકમાંના કથિતના) ચતુર્થ પાદથી ईश्वરનું સ્વરૂપ કહે છે:-શુદ્ધસત્ત્વગુણસહિત માયા (૧), અને માયાનું અધિષ્ઠાન ચેતન (૨), (અને) માયામાં આભાસ (૩), પ્ર ત્રણ મઠે સતે તે ईश्वર કહેવાય છે તે ईश्वર સર્વજ્ઞ છે; તે જ જગત્નો 'હેતુ' નામ કારણ છે.

(ઉપાદાન અને નિમિત્ત પ્ર ધે પ્રકારનાં કારણ.)

કારણ ધે પ્રકારનાં હોય છે:-એક તો ઉપાદાનકારણ હોય છે. અને એક નિમિત્તકારણ હોય છે. જેનો કાર્યના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ હોય, અને જે વિના કાર્યની સ્થિતિ હોય નહિ, તે 'ઉ'

૧૬૨. અધ્યક્તામ્ની પરમેશશક્તિરનાથવિદ્યા ત્રિગુણાત્મિકા પરા ।
કાર્યાનુમેયા સુધિયેવ માયા યયા જગત્સર્વમિદં પ્રસૂયતે ॥ ૧૧૦ ॥

વિ. પૃ.

૧૬૩. જેમ સામાન્ય અગ્નિ, જલ અને વૃક્ષીનાં સર્વ કાર્યોમાં ગુપ્ત રહેલો છે, તે સામાન્ય અગ્નિ અંધકારનો વિરોધી થા નાશક નથી. પરંતુ સંપર્કનદ્વારા વિશેષરૂપે થયે સતે તે અગ્નિ અંધકારનો વિરોધી થા નાશક છે. તેમ સામાન્યચેતન માયાનું વિરોધી નથી, પરંતુ જ્ઞાનેશ્વરી પ્રકટિત વૃત્તિઆરૂઢ વિશેષચેતન માયાનું વિરોધિસાધક છે.

૧૬૪. ઉપાદાનકારણને નૈયાયિકો સમચાચિકારણ કહે છે. કાર્યઅભિસકારણ, કાર્યાન્વિતકારણ, કાર્યની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને સ્વરૂપ, પ્ર ત્રણેનું જે કારણ (નામ કાર્યથી નિવૃત્ત અધ્યસહિત પૂર્વવૃત્તિ) તે 'ઉપાદાનકારણ' કહેવાય છે.

પાદાન-કારણ કહેવાય છે. જેમ મૃત્તિકા ઘટનું ઉપાદાન-કારણ છે-ઘટના સ્વરૂપમાં તે(મૃત્તિકા)નો પ્રવેશ છે, અને મૃત્તિકા વિના ઘટની સ્થિતિ નથી.

જેનો સ્વરૂપમાં પ્રવેશ નથી, કિન્તુ મિશ્ર સ્થિત હોઈને કાર્યને કરે, અને જેના નાશથી કાર્ય વિગટે નહિ, તે નિમિત્ત-કારણ કહેવાય છે જેમ કુંભકાર, દંડ, ચક્ર આદિક ઘટનાં નિમિત્તકારણ છે. ઘટના સ્વરૂપમાં તેઓનો પ્રવેશ નથી, ઘટથી 'મિશ્ર' નામ કિનારે સ્થિત હોઈને ઘટની ઉત્પત્તિ કરે છે. અને ઉત્પત્તિ થયા પછી કુંભકાર, દંડ, ચક્ર આદિકોના નાશથી ઘટ વિગટે નહિ. એ રીતિય ઉપાદાન અને નિમિત્ત ઘે પ્રકારનાં કારણ હોય છે.

૨૪૯. અને જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત ઘણે પ્રકારથી ઈશ્વર જ કારણ છે. જેમ એક જ ઝર્ણનામિ (કતોલિયો) જાલાંનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે. અને જો આમ

૧૬૫. કાર્યની ઉત્પત્તિમાત્રમાં જે કારણ તે 'નિમિત્તકારણ' કહેવાય છે. નિમિત્તકારણ અનેક પ્રકારના હોય છે.

૧૬૬. ઉપાદાનં પ્રપચસ્ય મૃદ્ધાણ્ડસ્યેવ કથ્યતે ।

અજ્ઞાનં ચેતિ વેદાન્તૈસ્તસ્મિન્નષ્ટે ક વિશ્વતા ॥ ૧૪ ॥

અપરોક્ષાનુભૂતિ.

મૃત્તિકાના પાત્રનું મૃત્તિકા (ઉપાદાનકારણ) છે, તેમ આ પ્રપચનું અજ્ઞાન (માયા) અને (તેમાનો ચેતનભાગ ઈશ્વર) ઉપાદાન (કારણ) છે, એમ વેદાન્તો(ઉપ-નિપદો)એ કહેવાય છે. તે અજ્ઞાન નષ્ટ થયે સતે વિશ્વતા (પ્રપચ=જીવ-જગત્-ઈશ્વર=માય) ક્યાં !

એનો આ માત્ર છે:-કેવલ ચેતનભાગ નિર્વિકાર છે (તેમાં કારણતા હોય નહિ), તેથી તે જગતનું કારણ અને નહિ. કેવલ માયા પણ જદ્દ હોવાથી જગતનું કારણ અને નહિ તેથી ઉભય (માયા અને ચેતન અર્થાત્ ઈશ્વર) મિલીને જ જગતનું કારણ થાય છે. 'સત્યાનૃતે મિથુનીકરોતિ' એમ શ્રુતિ છે.

ક્યા પ્રશ્ન પ્રપચનું ઉપાદાનકારણ કહેશ્ય છે ત્યા પૂર્વે અવસ્થાના પરિત્યાગ વિના અવસ્થાતરપ્રાપ્તિ લક્ષણ છે જેનું, એવું 'વિવર્તિ ઉપાદાન-કારણ' ગણવું.

૩૭૨ મધ્યમાવિકારિસાધનનિરૂપણ. જીવનું સ્વરૂપ. (વિચારસાગર.

કહિય કે:-ઝર્ણનાભિનુ જડ-શરીર જાલાંનું ઉપાદાન કારણ, અને ઝર્ણનાભિના શરીરમાં 'જે' ચેતનભાગ તે નિમિત્ત-કારણ છે; યથી એક ईश्वरને નિમિત્તકારણ અને ઉપાદાનકારણ માનવામાં ફર્ક (ઉક્ત) દૃષ્ટાન્ત(નું) સાદૃશ્ય) નથી. (૫ શકા થાય) તો ઝર્ણનાભિ પેઠે, ईश्वરનું શરીર (જે) જડમાયા, (તે) જગતનું ઉપાદાન કારણ, અને ચેતનભાગ નિમિત્તકારણ (૫મ ગણવું). ૫ રીતિય એક જ ईश्वર, જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણ છે. તેમાં ઝર્ણનાભિ(કરોલિયા)નું દૃષ્ટાન્ત અને મુખ્ય દૃષ્ટાંત સ્વર્ણ છે. જે સમયે જીવોનાં કર્મ ફલ દેવાને સંમુલ્લ હોય નહિ ત્યારે પ્રલય થાય છે. અને (જે સમય) જીવોનાં કર્મ, ફલ દેવાને સંમુલ્લ હોય, ત્યારે સૃષ્ટિ થાય છે. ૫ રીતિય જીવકર્મને અધીન સૃષ્ટિ છે. યથી,

૨૫૦. (જીવનું સ્વરૂપ.)

દ્વયો

મલિનસત્ત્વ અજ્ઞાનમાં જે ચેતન-આમાસ,

અધિષ્ઠાનયુત જીવ તે, કરે કર્મ-ફલ-આશ.

૧૫૫.

ટીકા:-(જે) રજોગુણ-તમોગુણને ડાઘી લે તે 'શુદ્ધ સત્ત્વ-ગુણ' કહેવાય છે. અને (જે) રજોગુણ તમોગુણથી પોતે ડાઘાય તે 'મલિન સત્ત્વગુણ' કહેવાય છે. તે (૧) મલિન-સત્ત્વગુણસહિત અજ્ઞાનના અંશમાં જે ચેતનનો આમાસ, અને (૨) અજ્ઞાન, અને (૩) તેનું અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ, ૫ ત્રણે મઢે સતે જીવ કહેવાય છે. તે જીવ કર્મ કરે છે, અને ફલની આશા કરે છે. ૧૫૫.

૧૬૭. સ્વપ્ન થાય છે ત્યારે જે પ્રપચની ઉત્પત્તિ માસે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ ૫ એ, મલિનસત્ત્વગુણ અવિદ્યાઉપહિત સાધિચેતન જીવ પોતે છે, તેમ આ વ્યાવહારિક જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણ-કેવા 'અભિન્નનિ-મિત્તઉપાદાનકારણ-શુદ્ધસત્ત્વગુણમાયાઉપહિત' સાધિચેતન-ईश्वર છે.

૨૫૧. (ઈશ્વરમાં વેદમ્ય-નૈર્ઘૃણ્ય-દોષ છે નહિ.)

તે જીવનાં કર્મને અનુસાર ઉચ્ચનીચભોગનિમિત્ત ઈશ્વર સૃષ્ટિ રચે છે. યથી ઈશ્વરમાં વિષમદૃષ્ટિ અને ખૂરતા નથી. અને જો આમ કહિયે:-સર્વથી પ્રથમ સૃષ્ટિથી પૂર્વ કર્મ ન હતાં, અને પ્રથમ સૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ-નીચશરીર અને ભોગ ઈશ્વરે રચ્યાં છે; યથી ઈશ્વર વિષમદૃષ્ટિ છે. તે વને નાહ. કેમકે સંસાર (પ્રવાહરૂપે) અનાદિ છે. ઉત્તરઉત્તર સૃષ્ટિમાં પૂર્વપૂર્વસૃષ્ટિનાં કર્મ હેતુ છે. સર્વથી પ્રથમ કોઈ સૃષ્ટિ નથી, યથી ઈશ્વરમાં દોષ નથી.

૨૫૨. (જગત્ની ઉત્પત્તિ)

વિવૃત.

જીવોનાં પૂર્વસૃષ્ટિનાં કર્મઅનુસાર, ઈશ-
 ઇચ્છા થાય, - 'જીવભોગ જગ ઉપજાવિયે.'
 નભ, વાયુ, તેજ, જલ, ભૂમિ, ભૂત રચ્યાં ત્યાં
 શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, ગુણ ગાદિયે,
 સત્ત્વઅંશ પાંચતણો મઠી ઉપજે છે સંસ્કૃત,
 રજોગુણઅંશ મઠી પ્રાણ તેમ જાણિયે;
 એક એક ભૂત સત્ત્વઅંશ જ્ઞાનેન્દ્રિય રચે,
 કર્મેન્દ્રિય રજોગુણ અંશથી પ્રમાણિયે. ૧૫૬.

ટીકા:-જ્યારે જીવોનાં કર્મ, ભોગ દેવાથી ઉદાસીન થાય, ત્યારે પ્રલય થાય છે. પ્રલયમાં સર્વ પદાર્થોના સંસ્કાર માયામાં રહે છે. યથી જીવોનાં કર્મ યજે વાસી રહ્યાં હતાં, તે સૂક્ષ્મ થઈને માયામાં રહે છે. જ્યારે કર્મ, ભોગ દેવાને સમુલ્લ થાય છે, ત્યારે ઈશ્વરને આ ઇચ્છા થાય છે:- 'જીવોના ભોગનિમિત્ત 'જગત્' ઉપજાવિયે.'

૨૫૩. (પંચમહાભૂત. સૂક્ષ્મસૃષ્ટિનિરૂપણ.)

ઈશ્વરની પવી ઇચ્છાથી માયા તમોગુણપ્રધાના થાય છે. તે તમોગુણપ્રધાનમાયાથી આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, ભૂમિ એ પંચભૂત રચ્યાં જાય છે. તે(પંચ)ભૂતોમાં ક્રમથી, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પાંચ ગુણ થાય છે. માયાથી શબ્દસહિત આકાશની ઉત્પત્તિ. અને આકાશથી વાયુની ઉત્પત્તિ. વાયુ આકાશનું કાર્ય છે, પથી આકાશનો શબ્દગુણ વાયુમાં હોય છે, અને પોતાનો સ્પર્શ (ગુણ) હોય છે. વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ. અને તેજમાં આકાશનો શબ્દ અને વાયુનો સ્પર્શ હોય છે, તથા પોતાનો રૂપ(ગુણ) હોય છે. તેજથી જલની ઉત્પત્તિ. આકાશનો શબ્દ, વાયુનો સ્પર્શ, અને તેજનું રૂપ જલમાં હોય છે, તથા પોતાનો રસ(ગુણ) હોય છે. જલથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ. અને આકાશનો શબ્દ, વાયુનો સ્પર્શ, તેજનું રૂપ, અને જલનો રસ પૃથ્વીમાં હોય છે, પોતાનો ગંધ (ગુણ) હોય છે. આકાશમાં પ્રતિ-ધ્વનિરૂપ શબ્દ છે. વાયુમાં, શીશીશબ્દ અને ઉષ્ણ-શીત-કઠિન-થી ચિલક્ષણ સ્પર્શ છે. અગ્નિરૂપ તેજમાં, મુક્તમુક્તશબ્દ, અને ઉષ્ણ સ્પર્શ, અને પ્રકાશ રૂપ છે. જલમાં, સુલુચુલ્લ શબ્દ, શીત સ્પર્શ, શુદ્ધ રૂપ, અને મધુર રસ છે. [અને પૃથ્વીના સંબંધથી ક્ષાર તથા કટુ જલ પ્રતીત થાય છે, (પરંતુ) જલનો રસ મધુર જ છે તે મધુરતા, હરીતકી (હરદે) આદિક ભક્ષણ કરીને જલપાન કન્યાથી, પ્રકટ થાય છે.] પૃથ્વીમાં કદ્દકદશબ્દ; ઉષ્ણશીતથી ચિલક્ષણ કઠિન સ્પર્શ છે; શ્વેત, નીલ, પીત, રક્ત, હરિત આદિ રૂપ છે, મધુર, આમ્લ, ક્ષાર, કટુ, કપાય, તિક્ત રસ છે; અને સુગંધ અને દુર્ગંધ એ પ્રકારનો ગંધ છે. એ રીતિય આકાશમાં એક, વાયુમાં એ, તેજમાં ત્રણ, જલમાં ચાર, પૃથ્વીમાં પાંચ ગુણ છે. તે-

ઓમાં એક એક (ગુણ) પોતાનો છે અને અધિક કારણના (ગુણ) છે. અને સર્વનું મૂલકારણ ઈશ્વર છે, તેમાં માયા અને ચેતન બે ભાગ છે. સર્વ ભૂતમાં મિથ્યાત્વ માયાનું છે અને સત્તાસ્ફૂર્તિ ચેતનનાં છે. કવિતના બે પાદનો ૫ અર્થ છે.

૨૫૪. (અંતઃકરણ.)

પંચભૂતનો સત્ત્વગુણઅંશ મઢીને, 'સત્ત્વ' નામ અંતઃકરણને ઉપજાવે છે. અંતઃકરણ જ્ઞાનનો હેતુ છે; અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સત્ત્વગુણથી અંગીકાર કરી છે. યથી અંતઃકરણ ભૂતોના સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે. અને પંચભૂતોનાં કાર્ય-પંચજ્ઞાનઇન્દ્રિય-તે સર્વનું (અંતઃકરણ) સહાયક છે, યથી પંચભૂતોના મઢેલા સત્ત્વગુણથી અંતઃકરણની ઉત્પત્તિ કહી છે. દેહની 'અંતર' નામ (અભ્યંતર) भीतर છે, અને 'કરણ' નામ જ્ઞાનનું સાધન છે, યથી અંતઃકરણ કહેવાય છે. અને ભૂતોના સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, યથી અંતઃકરણનું 'સત્ત્વ' પણ નામ છે.

(અંતઃકરણની ચાર વૃત્તિઓ.)

અંતઃકરણનો જે પરિણામ તેને 'વૃત્તિ' કહે છે. તે અંતઃકરણની વૃત્તિ ચાર છે. પદાર્થના સાર અસાર સ્વરૂપને નિશ્ચય કરવાવાળી (નિશ્ચયાત્મિકા) વૃત્તિ 'બુદ્ધિ' કહેવાય છે; સંકલ્પવિકલ્પ (આત્મ) વૃત્તિ 'મન' કહેવાય છે; ચિન્તા(પરા-પરઅનુસંધાનઆત્મિકા)વૃત્તિ 'ચિત્ત' કહેવાય છે; 'અહં' (હું) યથી અભિમાન(આત્મિકા) વૃત્તિ 'અહંકાર' કહેવાય છે.

૨૫૫. (પંચગ્રાણ.)

પંચભૂતોના મઢેલા રજોગુણઅંશથી ગ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય

૧૬૮. વૃત્તિનું યયાર્ય લક્ષણ આ છે:—'અસ્તિ' વ્યવહારનો હેતુ જે—(સુપ્તિમા) અધિગાનો અને (જાગૃત્સ્વપ્નમા) અન્તઃકરણનો—પરિણામ, તે વૃત્તિ.

છે. તે પ્રાણ, ક્રિયાભેદથી અને સ્થાનભેદથી, પાંચ પ્રકારના છે. જેનું હૃદયસ્થાન, અને શુધાપિશાસા (લાવાપીવાની ઇચ્છારૂપ) ક્રિયા (છે), તે 'પ્રાણ' કહેવાય છે. અને જેનું ગુદસ્થાન અને મૂત્રમલ અધોનયન (નીચે આણવારૂપ) ક્રિયા તે અપાન (કહેવાય છે). જેનું નાભિસ્થાન અને મુક્તપીત (લાધેલાં પીધેલાં) અન્નજલને પાવનયોગ્ય (જે) સમ કરે તે સમાન. જેનું કંઠસ્થાન અને શ્વાસક્રિયા તે ઉદાન, જેનું સર્વ શરીરસ્થાન, રસમેલન ક્રિયા તે વ્યાન. (૫) પ્રકારે પંચપ્રાણ છે. અને કહિં નાગ, કુર્મ, રુક્લ, દેવદત્ત, અને ધનંજય (૫) પંચ (૭૫)પ્રાણ અધિક કહ્યા છે. તેઓની ઉદ્ધાર, નિમેષ, ઈંક, જૂમ અને મૃત શરીરને ફુલાવવું, ૫ ક્રમથી, ક્રિયા કહી છે. પૃથ્વી, જલ, તૈજ, વાયુ, અને આકાશ, ૫ પાં છે ના રજોગુણઅંશથી એક એકની (૭૫પ્રાણની) ક્રમથી ઉત્પત્તિ કહી છે. અને અપાન, સમાન, પ્રાણ, ઉદાન, અને ધ્યાન, ૫ઓની ૫૫ પૃથ્વીઆદિક ૫ ક ૫ ક ના રજોગુણઅંશથી ઉત્પત્તિ કહી છે; સર્વના મ છે લા રજોગુણઅંશથી નહિ. પરંતુ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં ૫ પ્રક્રિયા નથી; કેમકે પંચદશોવિપે વિદ્યારણ્યસ્વામીય તથા પંચીકરણવિપે (સુરેશ્વરચાર્ય) ચાર્તિકકારે સૂક્ષ્મશરીરમાં અને પંચકોશોમાં, નાગ, કુર્મઆદિકોનું પ્રહણ કન્યું નથી; અને તેઓ ૫ અપાનાદિ પંચપ્રાણની ઉત્પત્તિ ૫૫, ભૂતોના મ છે લા રજોગુણ અંશથી કહી છે. યથી ૫ ક ૫કના રજોગુણ અંશથી આપાનાદિની ઉત્પત્તિકથન અસંગત (છે), અને સૂક્ષ્મશરીરમાં, નાગ, કુર્મઆદિકોનું પ્રહણ (૫૫) અસંગત (છે); પંચપ્રાણજ સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રહણ છે. પ્રાણ વિશેષ(પ્રિરણ)રૂપ છે, અને વિશેષસ્ત્રમાય રજોગુણનો છે. યથી ભૂતોના રજોગુણઅંશથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહી છે. ૫ તૃતીય પાદનો અર્થ છે.

૨૫૬. (પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય.)

एक एक भूतानो सत्त्वगुणअंश, पंचज्ञानइन्द्रिय रचे छे; अने एक एकनो रजोगुणअंश एक एक कर्मइन्द्रिय रचे छे. आकाशना सत्त्वगुण(अंश)धी ध्यौत्र, वायुना सत्त्वगुणअंशधी त्यक, तेजना सत्त्वगुणअंशधी नेत्र, जलना सत्त्वगुणअंशधी रसना, अने पृथ्वीना सत्त्वगुणअंशधी घ्राण थाय छे. ए पंच-इन्द्रिय ज्ञाननां साधन छे, एथी ज्ञानेन्द्रिय कहैवाय छे. अने ज्ञान सत्त्वगुणधी थाय छे, एथी भूताना सत्त्वगुणधी (ज्ञानेन्द्रियनी) उत्पत्ति कहौ छे. ध्यौत्रेन्द्रिय आकाशनी गुणने ग्रहण करे छे, एथी ध्यौत्रेन्द्रियनी आकाशधी उत्पत्ति कहौ. तेम जे भूतना गुणने जे इन्द्रिय ग्रहण करे, ते भूतथी ते इन्द्रियनी उत्पत्ति कहौ छे.

(पंचकर्मेन्द्रिय.)

आकाशना रजोगुणअंशधी वाक्इन्द्रियनी उत्पत्ति, वायुना रजोगुणअंशधी पाणिनी, तेजना रजोगुणअंशधी पादनी, जलना रजोगुणअंशधी उपस्थनी, अने पृथ्वीना रजोगुणअंशधी गुदानी, उत्पत्ति थाय छे. [स्त्रीना अने पुढप-ना शुद्ध्यस्यानमां जे विषयानंदनुं साधन इन्द्रिय ते 'उपस्थ' कहैवाय छे.] 'कर्म' नाम क्रियानुं छे. (उपरनां) ए पांच इन्द्रियो क्रियानां साधन छे; एथी कर्मेन्द्रिय कहैवाय छे. क्रिया रजोगुणधी थाय छे; एथी भूताना रजोगुण-अंशधी तेमनी उत्पत्ति कहौ छे. २५६.

૨૫૭. (આત્મ-અનાત્મવિવેક.)

सर्वथा हत.

भूत अपंचीकृतऽने तेनुं कार्यं सूक्ष्मसृष्टि ए जाण;
पंचीकृतभूतोधी उपज्यो स्थूल प्रसारो सर्वे मान्

કારણ-સૂક્ષ્મ સ્થૂલ દેહ, ડને પંચકોશ યમાં પરમાણ;
કરી વિવેક, લક્ષ્ય આત્મા મિત્ર જ, મુંજ રૂપીકાથી જ્યમ લાળ.

ટીકા:—અપંચીકૃત ભૂત અને તેમનું કાર્ય,—અંતઃકરણ, પ્રાણ, જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય, પટલી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મસૃષ્ટિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયથી થાય નહિ. નેત્રનાસિકાદિક ગોલક તો ઇન્દ્રિયોના વિષય છે. પરંતુ તે ગોલકોમાં સ્થિત જે ઇન્દ્રિય, તે કોઈનાં ઇન્દ્રિયોના વિષય નથી. સૂક્ષ્મસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી અનંતર, રૂપરતી રૂચ્છાથી, સ્થૂલસૃષ્ટિના નિમિત્ત (અપંચીકૃત) ભૂતોનું પંચીકરણ હતું હવું.

૨૫૮. (પંચીકરણ અને તેના બે પ્રકાર.)

પંચીકરણ બે પ્રકારે કહ્યું છે. (એક તો) એક એક ભૂતના બે બે ભાગ સમ થઈને એક એક ભાગના ચાર ચાર ભાગ થયા. પાંચ ભૂતોના અર્ધ અર્ધ ભાગ પૃથક્, જેમના તેમ રહ્યા છે, અને અર્ધ અર્ધ ભાગના જે ચાર ભાગ તે પૃથક્ રહ્યા. મોટા અર્ધ ભાગોમાં (વાકીના ચાર) પોતપોતાના ભાગને છોડીને મીલેથી સર્વ ભૂતોમાં અર્ધ ભાગ પોતાનો, અને અર્ધ ભાગ પોતાથી રૂતર ચારે ભૂતોનો (ચોથો ચોથો ભાગ) મીલીને પંચીકરણ કહેવાય છે. અને વીજો પ્રકાર આ છે:—એક એક ભૂતના

૧ આગવાસ વિટાપલા તૂળ-છાલ-થી મુંજના-સરફટના શલિયાને ગુરો કરે તેમ.

૧૬૯. ધારો કે:—પંચભૂતોને રથાને, ચાલીસ રૂપીઆ મારના એક શેર ચોલા, એક શેર ધડ, એક શેર દાઢ, એક શેર મોગ, અને એક શેર શાઝરી, એવી પચપાન્ચ છે. તેની પાંચ દગલિયો કરી. ઉપર જણા પ્રમાણે તે પ્રત્યેકના બે બે સમ ભાગ વન્ધ્યા, તો વિશ વિશ રૂપીઆ મારના બે અર્ધા શેર ચોલા, બે અર્ધા શેર ધડ, બે અર્ધા શેર દાઢ, બે અર્ધા શેર મોગ, અને બે અર્ધા શેર શાઝરી, એવી દસ દગલિયો થઈ. તેમાંથી પ્રત્યેક પાન્ચની વીસ રૂપીઆ મારની અર્ધ શેરની એકેથી દગલિયો એમની એમ રાગી; તે પાંચ આખી રહી. શાઝરીની વીસ રૂપીઆ મારના અર્ધા અર્ધા

થે થે ભાગ થયા તે સમ નહિ; કિન્તુ (એકેક ભૂતના પંચમાગ કરી) એક ભાગ ચાર અંશનો (મોટો) અને એક ભાગ પાંચમા (એક) અંશનો (નહાનો) એ રીતિએ અધિક ન્યૂન થે ભાગ થયા. તેઓમાંથી સર્વ (ભૂતોના) અધિક ભાગ જેવાના તેવા પૃથક્ સ્થિત રહે; અને પંચભૂતોના ન્યૂન જે પંચમાગ તેઓના એક એક ભાગના પાંચ પાંચ ભાગ કરીને, પૃથક્ સ્થિત અધિક પંચ ભાગોમાં (ન્યૂન ભાગનો પાંચમો પાંચમો) એક એક ભાગ મિલિને પંચીકરણ થાય છે.

પ્રથમ પક્ષમાં એક ભાગના ચારે ભાગ, પૃથક્ રહેલા અર્ધા અર્ધા ભાગોમાં પોતાના ભાગને છોડીને મીલે. અને ઘોઝા પક્ષમાં ન્યૂન ભાગના પાંચ ભાગ, પૃથક્ રહેલા અધિક પંચભાગોમાં પોતાના ભાગસહિત[માં], મીલે. અને પ્રથમ પક્ષમાં પંચીકૃત ભૂતોમાં, પોતાનો અર્ધ અંશ, અને અર્ધ અંશ કન્યોનો (જે ચાર ભૂતો રહ્યાં તેનો ચોથો ચોથો ભાગ મઝીને થયેલો અર્ધ ભાગ); ઘોઝા પક્ષમાં પંચીકરણ કન્યેથી પોતાના એક-ઘોઝા (અંશ) અને અન્ય(ભૂત)ના ચાર અંશ.

અને ઘોઝા પક્ષની સુગમ રીતિ આ છે:-એક એક ભૂતના પચીશ પચીશ ભાગ હોય. (તિમાંથી) એકત્રીશ એકત્રીશ ભાગ

શેરની પાંચ ઢગલીઓ રહિયો, તે પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભાગ વચ્ચા, એટલે એકેકી પાંચ રૂપીઆ મારના નવટાંકની એવી પ્રત્યેક ધાન્યની ચાર ચાર ઢગલીઓ થઈ. કુલ ૨૦ ઢગલીઓ નવટાંક નવટાંકની થઈ. એવે ચોલાની જે પ્રથમ જુદી રાંધેલી વીશ રૂપીઆ મારના અર્ધા શેરની ઢગલી છે તે, અને તેમા નવટાંક ધડ, નવટાંક દાલ, નવટાંક મોગ, અને નવટાંક નાજરી, એ રીતે ચારે વાનાં નવટાંક નવટાંક મેલવતાં એ ચારે મઝી વીસ રૂપીઆમાર અર્ધો શેર થયુ તે એકટુ કરિયે એટલે કુલ ચાલીશ રૂપીઆમાર શેર એક થાય, એ પ્રમાણે ઘોઝા ધાન્યમાં અનુક્રમે કરવુ એ રીતિએ જે સીંચદુ થયુ તે પંચીકરણ કહેવાય છે. સોલ ભાગ કરી અંગણિત રીતિએ લખિયે તો $-૧૬ = (૮+૮) = (૮+[૪ \times ૨]) = ૧૬.$

અને ચાર ચાર ભાગ પૃથક્ થયા. ચાર ચાર ભાગોમાંથી એક એક ભાગ પોતાના એકવીશ ભાગને છોડી (અન્યના) એકવીશ એકવીશ ભાગમાં મળે. (એમ કન્યે ચારે ભૂતના ચાર ભાગ પેલા પોતાના એકવીશ ભાગમાં મીલેથી કુલ પચીશ પચીશ પૂરા થાય.) એ રીતિએ બે પ્રકારનું પંચીકરણ કહ્યું છે. એક એક ભૂતમાં પાંચ પાંચ ભૂતને મેલવીને જે કરવું તેનું નામ પંચીકરણ છે. જે ભૂતોનું પંચીકરણ કન્યું છે તેઓને પંચીકૃત (ભૂત) કહે છે.

૨૫૯. (સ્થૂલસૃષ્ટિ. ચૌદ લોક.)

તે પંચીકૃત ભૂતોથી, इन्द्रियोના વિષય જે સ્થૂલબ્રહ્માણ્ડ તે થતું હવું. તે બ્રહ્માણ્ડના અંતર, ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વલોક, મહાલોક, જનલોક, તપોલોક, અને સત્યલોક, એ સત્-ભુવન ઉપરનાં થતાં હવાં. અને અતલ, સુતલ, પાતાલ, વિતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાતલ, એ સાત લોક નીચેના થતા હવા. તે ચતુર્દશ લોકોમાં જીવોના ભોગયોગ્ય અશ્તાદિક, અને ભોગનાં સ્થાન, -દેવ મનુષ્ય પશુ આદિ સ્થૂલશરીર થતાં હવાં. સક્ષેપથી સૃષ્ટિનું એ નિરૂપણ કન્યું. અને માયાનાં કાર્યનું વિસ્તરથી નિરૂપણ કરતે, કોટિ બ્રહ્માના વચથી પણ, માયાકૃતપદાર્થનિરૂપણનો અન્ત થાય નહિ. એ ચાલ્મીકિય અનેક ઇતિહાસેકરી (યોગ)વાસિષ્ઠમાં નિરૂપણ કન્યું છે. સર્વેયાના બે પાદનો એ અર્થ છે.

૨૬૦. (શરીરત્રય.)

(સર્વેયાના) તૃતીય શબ્દનો અર્થ આ છે: -‘અમ્ભ’ નામ માયા અને તેનાં કાર્યમાં, ત્રણ શરીર અને પંચકોશ છે. શુદ્ધ-સત્ત્વગુણસહિત માયા, ईश्वરનું કારણ શરીર છે; અને મલિનસત્ત્વગુણસહિત અવિદ્યા અંશ, જીવનું કારણ શરીર

છે. (તે કારણ શરીરથી) ઉત્તર શરીરનાં આરંભક, પંચસૂક્ષ્મ-
મૂત (છે; અને તે પંચસૂક્ષ્મમૂતનાં કાર્ય-) મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત,
અહંકાર; પંચપ્રાણ; પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય; અને પંચકર્મન્દ્રિય; (૫ સર્વ
મઝી) જી ધ નું સૂક્ષ્મ શરીર છે. અને સર્વ જીવાનાં સૂક્ષ્મશરીર
જ મિલીને હે શ્વ ર નું સૂક્ષ્મ શરીર છે. સંપૂર્ણ સ્થૂલગ્રહાણ્ડ
હે શ્વ ર નું સ્થૂલશરીર છે. અને જીવાનાં વ્યપ્તિ સ્થૂલશરીર
(તો) પ્રસિદ્ધ છે.

(પંચકોશ.)

૫ ગ્રણે શરીરોમાં જ પંચકોશ છે. કારણશરીરને આ નં દ-
મ ય કો શ કહે છે. વિ જ્ઞા ન મ ય, મ નો મ ય, અને પ્રા ણ મ ય,
૫ ગ્રણ કોશ સૂક્ષ્મશરીરમાં છે. [પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય, અને તિશ્વ-
રુપ અંતઃકર્મણની ધૃત્તિ (જે) બુદ્ધિ તે વિજ્ઞાનમયકોશ
કહેવાય છે. પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય અને સંકલ્પવિકલ્પરુપ અંતઃકર્મ-
ણની ધૃત્તિ (જે) મન તે મનોમયકોશ કહેવાય છે. પંચ-
પ્રાણ અને પંચકર્મેન્દ્રિય પ્રાણમય કોશ છે.] સ્થૂલશરીરને
અન્નમયકોશ કહે છે. ૫ રીતિ ૫ ગ્રણ શરીરમાં જ પંચકોશ
છે. ઈશ્વરનાં શરીરમાં ઈશ્વરના કોશ, અને જીવનાં શરીરમાં

૧૭૦. ઈશ્વરશરીરના પંચકોશ. સમષ્ટિ અજ નરૂપિણી માયા ઈશ્વરનું કારણ
શરીર છે, તે ઈશ્વરનો આ નન્દ મ ય કો શ છે. અને જીવોના સૂક્ષ્મશરીરની
સમષ્ટિ જે દિવ્યગર્ભ, તે ઈશ્વરનું સૂક્ષ્મ શરીર છે, તેમાં વિજ્ઞાનમય, મનોમય, અને
પ્રાણમય, ૫ ગ્રણ કોશ આ પ્રમાણે છે.—શ્રોત્રાદિક જ્ઞાનેન્દ્રિયની—અધિષ્ઠાત્રી દેવતા—
દિવપાલ,—વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અને અશ્વિનીકુમાર, ૫ પાંચ ઈશ્વરના જ્ઞાનેન્દ્રિય,
અને સમષ્ટિબુદ્ધિમય મહત્ત્વસ્વરૂપ વા સર્વે બુદ્ધિઓનો અભિમાની બ્રહ્મારૂપ ઈશ્વરની
બુદ્ધિ, ૫ મિલીને, ઈશ્વરનો વિ જ્ઞા ન મ ય કો શ કહેવાય છે. અને ઈશ્વરનાં પૂર્વોક્ત
જ્ઞાનેન્દ્રિય, અને સમષ્ટિમનરૂપ અહંકારમય, વા સર્વેના મનોનો અભિમાની ચંદ્રમા-
રૂપ ઈશ્વરનું મન, ૫ મિલીને, ઈશ્વરનો મ નો મ ય કો શ કહેવાય છે. અને વાણી
આદિ કર્મેન્દ્રિયની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા—અગ્નિ, હન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, પ્રજાપતિ અને યમ
(મૃત્યુ) ૫ પાંચ ઈશ્વરનાં કર્મેન્દ્રિય, અને સમષ્ટિપ્રાણ વા વાયુના અભિમાની દેવતા—

જીવના કોશ છે. કોશ નામ મ્યાનનું છે. (તરવારના) મ્યાનની પેટે પંચકોશ આત્માના સ્વરૂપને આચ્છાદન કરે છે; યથી અન્નમયાદિક 'કોશ' કહેવાય છે. અનેક મંદમતિ પુરુષ પંચકોશમાં જે અનાત્મપદાર્થ છે, તેમાંના કોઈ એકને આત્મા માનીને, મુખ્ય સાક્ષિઆત્મસ્વરૂપથી વિમુક્ત જ રહે છે. યથી અન્નમયાદિક (કોશ) આત્મસ્વરૂપને આચ્છાદન કરે છે.

૨૬૧. (વિરોચનમતવાલા સ્થૂલશરીરને આત્મા માને છે.)

ત્યાં કેટલાક પામર વિરોચનમતના અનુસારી સ્થૂલ-શરીરરૂપ અન્નમયકોશને જ આત્મા કહે છે અને આ યુક્તિ કહે છે:—જેમાં અહંબુદ્ધિ હોય તે આત્મા છે. તે અહંબુદ્ધિ સ્થૂલ-શરીરમાં હોય છે. 'હું મનુષ્ય છું. હું પ્રાણી છું' યથી પ્રતીતિ સર્વને થાય છે; અને તે મનુષ્યપણું, પ્રાણીપણું, સ્થૂલ-શરીરમાં જ છે. યથી સ્થૂલશરીર જ અહંબુદ્ધિનાં વિષય હોવાથી આત્મા છે. ક્રિયા જેમાં મુખ્યપ્રીતિ હોય તે આત્મા છે. સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ, આદિ સ્થૂલશરીરના ઉપકારક હોય તો, તેમાં પ્રીતિ હોય છે; અને સ્થૂલશરીરનાં ઉપકારક હોય નહિ તો પ્રીતિ થાય નહિ. જેના નિમિત્ત અન્યપદાર્થમાં પ્રીતિ થાય તે સ્થૂલશરીરમાં જ મુખ્ય પ્રીતિ છે. યથી સ્થૂલશરીર

રૂપ રૂંધરના પ્રાણ, એ મિલીને રૂંધરનો પ્રાણમય કોશ કહેવાય છે. અને સમષ્ટિ-સ્થૂલસૃષ્ટિસ્વ વિરાટ એ રૂંધરનું સ્થૂલશરીર છે. તે રૂંધરનો અપ્રમય કોશ છે.

જેમ, જીવના શરીરમાં જે જીવના કોશો છે, તે જીવની દૃષ્ટિ જીવનું નિઃસ્વરૂપ જે પ્રત્યગાત્મા તેના આચ્છાદક છે; તેમ રૂંધરના શરીરમાં જે રૂંધરના કોશો છે, તે, રૂંધરની દૃષ્ટિ એ રૂંધરનું નિઃસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેના આચ્છાદક નહિ, વિન્ય જીવની દૃષ્ટિ બ્રહ્માના આચ્છાદક છે. યથી જીવને જેમ દૃષ્ટિવંચકોગોથી પ્રત્યગાત્માનું વિવેચન કર્તવ્ય છે, તેમ સમષ્ટિવંચકોગોથી બ્રહ્મનું વિવેચન પણ જીવને જ કર્તવ્ય છે. રૂંધરને આરણના અધાવધો નિવૃત્ત હોવાવશી, કંઈ પણ કર્તવ્ય છે નહિ.

જ આત્મા છે. તે(સ્થૂલશરીર)નું, ચરત્ર, ભૂષણ, અંજન, મંજન, અને નાનાવિધ ભોજનેકરી, ધૃંગારપોષણ જ પરમ પુર-
પાર્ય છે. ૫ અસુરસ્વામી વિરોચનનો સિદ્ધાન્ત છે.

૨૬૨. (કોઈ સ્થૂલશરીરને નહિ પણ इन्द्रियोને જ
આત્મા માને છે.)

અન્ય કોઈ આમ કહે છે:-સ્થૂલશરીર જ આત્મા નથી
કિન્તુ સ્થૂલશરીરમાં જેના હોવાથી જીવનચલહાર થાય છે
અને જેના ન હોવાથી મરણચલહાર થાય છે તે આત્મા સ્થૂલ
શરીરથી મિત્ર છે. જીવનમરણ इन्द्रियोને અધીન છે. જેટલા
કાલ સુધી શરીરમાં इन्द्रिय હોય તેટલા કાલ સુધી જીવન
છે. અને કોઈ इन्द्रिय ન હોય ત્યારે મરણ કહેવાય છે. અને
'હું દેખું છું, હું સાંભળું છું, હું ચાલું છું,' ૫ રીતિ ૫ અહંબુદ્ધિ
પણ इन्द्रियમાં હોય છે. ૫થી इन्द्रिय જ આત્મા છે.

૨૬૩. (કોઈ इन्द्रियोને નહિ પણ પ્રાણને જ આત્મા માને છે.)

અને હિરણ્યગર્ભના ઉપાસી પ્રાણને આત્મા કહે છે. તેમાં
યુક્તિ કહે છે કે:-જ્યારે મરણસમયે મુચ્છા થાય છે ત્યારે તેનાં
સંબંધી પુત્રાદિક, પ્રાણ શેષ હોય તો જીવન (છે ૫મ) જાણે
છે, અને પ્રાણ શેષ ન હોય તો મરણ જાણે છે. કિંવા શરીર-
માં નેત્રइन्द्रिय ન હોય તો અંધશરીર રહે છે, શ્રોત્ર વિના
વધિર રહે છે, વાક્ વિના મૂક રહે છે, ૫મ જો इन्द्रिय ન હોય
તેના વ્યાપાર વિના પણ શરીરસ્થિત જ રહે છે; અને પ્રાણ વિના
તે જ ક્ષણમાં શ્મશાનના સમાન અમગલ ભયંકર થઈને પડી
જાય છે. અને 'હું દેખું છું, સાંભળું છું,' ૫ પ્રતીતિ ૫ પણ इन्द्रિ-
યાથી મિત્ર જ આત્મા સિદ્ધ થાય છે. કેમકે નેત્રસ્વરૂપ હું
દેખું છું, શ્રવણસ્વરૂપ હું સાંભળું છું,' જો ૫થી પ્રતીતિ થાય
તો इन्द्रियરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય. કિન્તુ 'હું નેત્રવાલો દેખું

‘હું, શ્રોત્રવાલો હું સાંભળું હું,’ એવી પ્રતીતિ થાય છે. એથી
 इन्द्रियથી મિશ્ર જ આત્મા છે. અને સુષુપ્તિમાં સર્વ इन्द्रियનો
 અભાવ છે, તોપણ પ્રાણના હોવાથી જીવનવ્યવહાર થાય છે,
 એથી જીવન-મરણ પણ इन्द्रियोને અધીન નહિ. કિન્તુ સ્થૂલ-
 શરીર અને પ્રાણના વિયોગને મરણ કહે છે. એથી જીવન-મરણ
 પ્રાણને જ અધીન છે. તે(પ્રાણ) જ આત્મા છે.

૨૬૪. (કોઈ પ્રાણને નહિ પણ મનને આત્મા માને છે.)

અન્ય કોઈ આવું કહે છે:-પ્રાણ જડ છે, એથી ઘટની પેઠે
 અનાત્મા છે. અને બંધમોક્ષ મનને અધીન છે. વિષયમાં આસક્ત
 જે મન, તે બંધનનો હેતુ છે. વિષયવાસનારહિત મન મોક્ષનો
 હેતુ છે. અને મનના સંબંધથી જ इन्द्रिय જ્ઞાનના હેતુ છે. મનના
 સંબંધ વિના इन्द्रियથી જ્ઞાન થાય નહિ. એથી સર્વ વ્યવહારનો
 હેતુ મન છે તે (મન) જ આત્મા છે.

૨૬૫. (ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી વૌદ્ધ, મનને નહિ પણ
 बुद्धિને આત્મા માને છે.)

અને ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી વૌદ્ધ આ કહે છે:-મનનો
 વ્યાપાર बुद्धિને અધીન છે. કેમકે बुद्धિનો જ આકાર મન
 થાય છે, એથી ક્ષણિકવિજ્ઞાનરૂપ बुद्धિ જ આત્મા છે, મન નહિ.
 આ તેમનો અભિપ્રાય છે:-સંપૂર્ણ પદાર્થ, વિજ્ઞાનના જ આકાર
 છે; તે વિજ્ઞાન પ્રકાશરૂપ છે. અને ક્ષણક્ષણમાં વિજ્ઞાનનાં
 उत्पत्तिનાશ થાય છે. પૂર્વવિજ્ઞાનના સમાન અન્યવિજ્ઞાનની
 उत्पत्ति થયેથી પૂર્વવિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. તેમ તૃતીય
 વિજ્ઞાનની उत्पत्ति અને દ્વિતીય વિજ્ઞાનનો નાશ, ચતુર્થ-
 (વિજ્ઞાન)ની उत्पत्ति અને તૃતીય(વિજ્ઞાન)નો નાશ થાય છે. એ
 રીતિપ નદીના પ્રવાહનો પેઠે વિજ્ઞાનની ધારા વની રહે છે. તે

વિજ્ઞાનની ધારા થે પ્રકારની છે. એક તો આલયવિજ્ઞાનધારા છે, અને ધીજી પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા છે. ‘અહં અહં’ (હું હું) એવી વિજ્ઞાનધારાને ‘આલયવિજ્ઞાનધારા’ કહે છે. તેને જ બુદ્ધિ કહે છે. ‘આ ઘટ છે, આ શરીર છે,’ એવી વિજ્ઞાનધારાને ‘પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા’ કહે છે. આલયવિજ્ઞાનધારાથી પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારાની ઉત્પત્તિ થાય છે. મનનું સ્વરૂપ પણ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારામાં છે, એથી આલયવિજ્ઞાનધારારૂપ બુદ્ધિનું (મન) કાર્ય છે, તે બુદ્ધિ જ આત્મા છે. આલય-વિજ્ઞાનધારાવિષે, પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારાના વાધચિન્તનથી નિર્વિ-શેષક્ષણિકવિજ્ઞાનધારાની સ્થિતિ જ, તેમના મતમાં, મોક્ષ છે. એ રીતિએ વિજ્ઞાનગ્રાહી બુદ્ધિને જ ક્ષણિકરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ-રૂપ કલ્પના કરીને આત્મા કહે છે.

૨૬૬. (ભટ્ટમત પ્રમાણે બુદ્ધિ નહિ પણ આનંદમય-કોશ તે આત્મા મનાય છે.)

અને પૂર્વમીમાંસાનો વાર્તિકકાર ભટ્ટ આ કહે છે:-વિ-ધુત્તની પેઠે ક્ષણિકરૂપ આત્મા નહિ, વિન્તુ સ્થિરસ્વરૂપઆત્મા, જડસ્વરૂપ અને ચેતનરૂપ છે. તેનો અભિપ્રાય આ છે-સુપુત્રિથી જાગીને પુદ્ગલ આ કહે છે.-‘હુ જડ થઈને સૂતો ‘હતો.’ એથી આત્મા જડરૂપ છે, અને જાગેલાને સ્મૃતિ થાય છે, અજ્ઞાતની સ્મૃતિ થાય નહિ. આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન જ્ઞાનનાં અન્ય સાધન સુપુત્રિમાં નથી, એથી સુપુત્રિમાં સ્મૃતિનો હેતુ જ્ઞાન છે. તે આત્માનું સ્વરૂપ જ છે. એ રીતિએ રાઘોત-(આગિયા)ની પેઠે આત્મા પ્રકાશ અને અપ્રકાશરૂપ છે:-જ્ઞાનરૂપ છે એથી પ્રકાશરૂપ, અને જડ છે એથી અપ્રકાશરૂપ છે. તે પ્રકાશરૂપ અને અપ્રકાશરૂપ આનંદમયકોશ છે. કેમકે સુપુત્રિમાં ચેતનના આભાસસાહિત જો અજ્ઞાન તેને આનંદમય

કોશ કહે છે. ત્યાં આભાસ તો પ્રકાશરૂપ, અને અજ્ઞાન અપ્રકાશરૂપ છે. યથો ભટ્ટના મતમાં આનંદમયકોશ જ આત્મા છે.

૨૬૭. (શૂન્યવાદી માધ્યમિકબૌદ્ધ શૂન્યને જ આત્મા માને છે.)

અને શૂન્યવાદી બૌદ્ધ આ કહે છે:-આત્મા નિરંશ છે, યથી એક આત્માને પ્રકાશરૂપ અને અપ્રકાશરૂપ કહેવો વને નહિ. અને સ્વદ્યોતનો તો એક અંશ પ્રકાશરૂપ છે અને વીજો અંશ અપ્રકાશરૂપ છે. તેનો પેઠે અંશરહિત આત્માવિપે ઉભયરૂપ કહેવું અનગત છે. યથી ઉભયરૂપની સિદ્ધિસારૂ આત્મા અંશસહિત જ માનવો પડશે. જે અંશવાળા પદાર્થ ઘટાદિ છે તે ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા હોય છે; તેમ આત્મા પણ અંશસહિત હોવાથી ઉત્પત્તિ-નાશવાળો જ માનવી પડશે. જે ઉત્પત્તિ-નાશવાળો પદાર્થ હોય તે ઉત્પત્તિથી પૂર્વે અને નાશથી અનંતર અસત્ હોય છે. જે આદિઅંતમાં અસત્ હોય તે મધ્યમાં પણ સત્ હોય નહિ; કિન્તુ મધ્યમાં પણ અસત્ જ હોય છે. યથી આત્મા અસત્રૂપ છે. તેમ આત્માથી ભિન્ન પણ સંપૂર્ણ પદાર્થ ઉત્પત્તિનાશવાળા છે, યથી અસત્રૂપ છે. એ રીતિય આત્મા અને અનાત્મા સમગ્ર વસ્તુ અસત્રૂપ હોવાથી શૂન્ય જ પરમતત્ત્વ છે, એ શૂન્યવાદી માધ્યમિકબૌદ્ધનું મત છે.

તે પણ અજ્ઞાનરૂપ આનંદમયકોશને પ્રતિપાદન કરે છે. કેમકે અજ્ઞાન ગ્રણ રૂપથી પ્રતીત થાય છે. અદ્વૈતશાસ્ત્રના સંસ્કારરહિત જે મૂઢ, તેઓને તો જગત્રૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત અજ્ઞાન, સત્ય પ્રતીત થાય છે. અને અદ્વૈતશાસ્ત્રના અનુસાર યુક્તિનિપુણ પંડિતોને સત્અસત્થી વિલક્ષણ અનિર્વચનીયરૂપ અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય જગત્, પ્રતીત થાય છે. જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત જે જીવન્મુક્તવિદ્વાન્ તેઓને, કાર્યસહિત અજ્ઞાન, ઉ-

ચ્છરૂપ પ્રતીત થાય છે. તુચ્છ, અસત્, અને શૂન્ય, એ પ્રણે શબ્દ એક જ અર્થને કહે છે. એ રીતિએ જીવન્મુક્તને તુચ્છ-રૂપ જે પ્રતીત થાય અજ્ઞાન, તેનેવિષે મોહિત શૂન્યવાદી પરમપુરુષાર્થને નથી જાણતા; કિન્તુ તુચ્છરૂપ આનંદમયકોશને જ આત્મા કહે છે.

૨૬૮. (પૂર્વમીમાંસક પ્રમાકર અને નૈયાયિક, શૂન્યને નહિ પળ, આનંદમયકોશને આત્મા માને છે.)

અને પૂર્વમીમાંસાનો એકદેશી પ્રમાકર અને નૈયાયિક આ કહે છે:-આત્મા શૂન્યરૂપ નહિ. કેમકે જે શૂન્યરૂપ આત્મા માને છે તેને આ પૂછે છે:-‘શૂન્યરૂપનો તં અનુભવ કયો છે, ‘અથવા નહિ ?’ જો આમ કહે:-‘શૂન્યરૂપનો અનુભવ નથી ‘કયો,’ તો શૂન્ય છે નહિ, એમ સિદ્ધ થયું. અને જો કહે કે,-‘શૂન્યનો અનુભવ કયો છે,’ તો જેણે શૂન્યનો અનુભવ કયો છે, તે (અનુભવ કરનાર) આત્મા શૂન્યથી વિલક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. એ રીતિએ શૂન્યથી વિલક્ષણ આત્મા છે. તેવિષે મનના સંયોગથી જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાનગુણથી આત્મા એ ત ન કહેવાય છે. અને સ્વરૂપથી આત્મા જડ છે. તેમ (ઘઙ્ઘી જેમના મતમાં) સુષ્ણ, દુઃષ્ણ, શ્ચ્છા, ક્ષેપ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, આદિક ગુણ આત્માવિષે છે; તેઓના મતમાં પણ આનંદમય-કોશ જ આત્મા છે. અને વિજ્ઞાનમયકોશમાં જે બુદ્ધિ છે, તે આત્માનો જ્ઞાનગુણ કહે છે; કેમકે આનંદમયકોશમાં ચેતન ગૂઢ (ગુપ્ત) છે (તે) વિવેકહીનને પ્રતીત થાય નહિ. અને પ્રમા-કર તથા નૈયાયિક આત્માને સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનહીન માનીને સ્વરૂપથી જડ કહે છે. યથી ગૂઢ (છે) ચેતન (જેમાં યથા) આનંદમયકોશમાં જ તેઓને (નૈયાયિકાદિકોને) આત્મભ્રાન્તિ છે, અને આત્મસ્વરૂપ નિત્યજ્ઞાનને તો જીવ(આત્મા)માં માનતા

નથી, કિન્તુ અનિત્યજ્ઞાન (જીવાત્મામાં)માને છે. તે અનિત્ય-જ્ઞાન, સિદ્ધાન્તમાં, અંતઃકરણની ઘટ્તિ (જે) બુદ્ધિ(તે)રૂપ છે. એ રીતિએ પ્રમાણર-નૈયાયિકમતમાં આનંદમયકોશ આત્મા છે; અને બુદ્ધિ તેનો ગુણ છે. તેઓનું મત પણ સમી-ચીન નથી. કેમકે—

૨૬૯. (ઉપરનાં મતોસંબંધમાં વિચાર.)

જ્ઞાનથી ભિન્ન જે જડવસ્તુ ઘટાદિ છે તે અનિત્ય છે. તેમ આત્મા પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોય તો ઘટાદિકની પેઠે જડ હોવાથી અનિત્ય થશે. જો આત્મા અનિત્ય હોય તો મોક્ષને અર્થે સાધન નિષ્ફળ થશે. એ રીતિએ વેદાન્તગ્રાંથમાં વિશ્વાસ-હીન અનેક બહિર્મુલ્ય પંચકોશમાં જ કોઈ પદાર્થને આત્મા માને છે; અને મુખ્ય આત્મસ્વરૂપ સાક્ષીને જાણતા નથી. યથી અન્નમયાદિક આત્માના આચ્છાદક હોવાથી કોશ કહેવાય છે.

(ઈશ્વરનું સ્વરૂપ.)

જેમ જીવના પંચકોશ, જીવનું યથાર્થ સ્વરૂપ સાક્ષીને આચ્છાદન કરે છે, તેમ ઈશ્વરના સમષ્ટિપંચકોશ ઈશ્વરના યથાર્થ સ્વરૂપને (જીવોની દૃષ્ટિથી) આચ્છાદન કરે છે. કેમકે ઈશ્વરનું યથાર્થ સ્વરૂપ તો તત્પદનું લક્ષ્ય છે, તેને ત્યાગીને, કોઈ તો માયારૂપ આનંદમયકોશવિશિષ્ટ જે અંતર્યામી તત્પદ-નું વાચ્ય, તેને જ પરમતત્ત્વ કહે છે; તેમ હિરણ્યગર્ભ, વૈશ્વા-નર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, શિવ, ગણેશ, દેવી, સૂર્યથી આદિલઈને, અસિ, કુદાલી, પીપ્પલો, આકાશ, વાંસપર્વત પદાર્થોમાં (એ જ) પરમાત્મા (છે એવી) મ્હાન્ટિ કરે છે: યદ્યપિ સર્વ પદાર્થોમાં લક્ષ્ય-ભાગ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી; તથાપિ તે તે ઉપાધિસહિત-ને જે પરમાત્મા માને છે, તે તેને મ્હાન્ટિ છે; એ રીતિએ પંચ-

કોશથી આવૃત્ત જે જીવદેહ્યરતું પરમાર્થસ્વરૂપ, તેથી વિમુક્ત થઈને દેહાદિકોમાં આત્મદ્વાનિ કરીને પુણ્યપાપ કર્મ કરે છે. અને અંતર્યામીથી આદિલઈને વાંસપર્વતને દેહસ્વરૂપ માનીને આગાધન કરીને સુખ રૂચે છે. જેમા ઉપાધિનું આરાધન કરે છે, તેને અનુમાર જ તેઓને ફલ થાય છે. કેમકે, કારણ-સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ-પ્રપંચ સર્વે દેહ્યરના પ્રણ શરીરના અંતર્ભૂત છે. તેમાં ઉપામનાના અનુસાર ફલ પણ મળેથી જ થાય છે. પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાન વિના મોક્ષ થાય નહિ. જો મોક્ષની રૂચા હોય તો વિવેકથી જીવદેહ્યરના સ્વરૂપને પંચકોશથી પૃથક્ કરે. દષ્ટાન્ત:-જેમ મુંજ અને રૂપીકા નામ તુલ (મુંજ જાતના મર-કટની શલાકા (શરિયો) અને મુંજનાં તૃણ) મળ્યાં હોય છે, તેઓને (શલાકાઉપરનાં પાત્રાંને)તોડીને (મધ્યની તુલથી વિદાયલી શલાકાને) પૃથક્ કરે છે; તેમ વિવેકથી જીવદેહ્યરના સ્વરૂપને પંચકોશથી પૃથક્ જાણે. ૫ (ઉપરના) સંધેયાનો અર્થ છે. ૧૫૭.

૨૭૦. (તે પંચકોશથી આત્મવિવેકનો પ્રકાર.)

સર્વો.

સ્થૂળદેહનું જ્ઞાન ન થાયે સ્વપ્નમાંહિ છે આત્મજ્ઞાન;

સુષુપ્તિસમયે સૂક્ષ્મજ્ઞાન નહિ, સુષુપ્તસ્વરૂપ છે આત્મ જ જ્ઞાન;

માસે, થયે સમાધિ અવસ્થા, નિરાચરણ આત્મા, ન જ્ઞાન;

વમ દેહ પ્રણ છે વ્યભિચારી, આત્મા અનુગત મિત્ર જ જાણ. ૧૫૮.

ટીકા:-સ્વપ્ન-અવસ્થામાં જ સ્થૂળદેહનું જ્ઞાન થાય નહિ અને આત્માનું 'જ્ઞાન' થાય છે. તેમ સુષુપ્તિઅવસ્થામાં સૂક્ષ્મ-શરીરનું જ્ઞાન થતું નથી, અને સુષુપ્તસ્વરૂપ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ-રૂપથી 'જ્ઞાન' નામ પ્રાપ્ત થાય છે (જો) સુષુપ્તનું જ્ઞાન સુષુ-પ્તિમાં ન હોય તો 'હું સુષુપ્તે સૂતો હતો,' પદો સ્મૃતિ, જાગીને નહિ ધરે જોડાયે. (પણ તે થાય છે) પદો સુષુપ્તનું જ્ઞાન

(મહાવામ્યના અર્થનો ઉપદેશ. આત્માનું સ્વરૂપ.)

સંગ્રહો.

પંચકોશથી આત્મા મિત્ર જ જાણી જાણ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ;
તેથી મિત્ર જે દેહાચ ગુણાય જ, તે માનો મિથ્યા ભ્રમકૃપ;
મિથ્યા ન અધિષ્ઠાન વિગાડે, સ્વપ્નમીલે ન દરિદ્રી ભૂપ;
સહુ કંઈ કર્તા *તથાપ્યકર્તા તુજ અદ્ભુત રૂપ યવું અનુપ. ૧૫૨.

ટીકા:-હે શિષ્ય ! પંચકોશથી આત્માને મિત્ર જાણીને પછી
'તે' નામ તે આત્મા, બ્રહ્મસ્વરૂપ છે; એ જાણો.

(શંકા.)

૨૭૨. યનેવિપે આથી શંકા થાય છે:-આત્મા પુણ્યપાપ
કરે છે તેથી સ્વર્ગ નરક અને, મૃત્યુલોકમાં નાના પ્રકારનાં
સુખદુઃખ ભોગવે છે, તેનો બ્રહ્મસંગે એકતા બને નહિ.

એ શંકાનું સમાધાન.

૨૭૩. (શરીરઅધ્યાસે કર્તા અને સ્વરૂપે અકર્તા આત્માનો
બ્રહ્મસંગે અભેદ છે.)

'તેથી મિત્ર જે દેહાચ' इत्यादि (સંવેયાનાં) વ્રણ પાદોથી
કહે છે. તે બ્રહ્મરૂપ આત્માથી મિત્ર જે દેહાચ છે, અને સ્વર્ગ,
નરક, પુણ્ય, પાપ, શાસ્ત્રકરી સમહાસ છે, તે સંપૂર્ણ મિથ્યા
ભ્રમ છે; એમ માનો. અને મિથ્યા વસ્તુ અધિષ્ઠાનને વિગાડે
નહિ. જેમ સ્વપ્નની મિથ્યા 'મીલ' નામ મિથ્યા માગવાથી
ભૂપ (રાજા) દરિદ્રી થતો નથી, અને મરસ્યલનાં મિથ્યા
જલથી ભૂમિ મીની થાય નહિ. (અને) મિથ્યા સર્પથી રજ્જુ
વિપસહિત થાય નહિ. યથી 'સહુ કંઈ કર્તા' નામ સંપૂર્ણ
મિથ્યા શુભ અશુભ ક્રિયાનો કર્તા છે, તોપણ 'અકર્તા' નામ

* તથાપિ અકર્તા, સર્વ કંઈ કર્તા સતે પણ અકર્તા.

પરમાર્થથી કર્તા નથી. એવું તારું અદ્ભુત (નામ) આશ્ચર્યરૂપ, 'અનુપમ' નામ ઉપમારહિત છે. એનાં ભાવ આ છે:-બ્રહ્મસાથે અભિન્ન તારા સ્વરૂપવિષે, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મશરીર અને તેઓની શુભ-અશુભ-ક્રિયા અને તેનું ફલ-જન્મ મરણ, સ્વર્ગ-નરક, સુખ-દુઃખ, સંપૂર્ણ અગ્નિચાપ કલ્પિત છે. તે કલ્પિત સામગ્રીય તારો બ્રહ્મભાવ વિગડતો નથી. યથી જ્ઞાનથી પ્રથમ પણ આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, તેનેવિષે ઘણે કાલમાં શરીર અને તેના ધર્મોનો સંબંધ નથી. કિન્તુ આત્મા સદા જ નિત્યમુક્ત છે. તેનો બ્રહ્મથી કદિ પણ ભેદ નથી. ૧૫૯.

૨૭૪. જો આમ કહે'-આત્મા સદા જ નિત્યમુક્ત બ્રહ્મસ્વ-રૂપ હોય તો, શ્રવણાદિ જ્ઞાનનાં સાધન નિષ્ફલ થશે. તેનું સમાધાન.

(જીવન્મુક્તની દૃષ્ટિ.)

इन्द्रविजय अध्याय मत्तगर्भे दत्त.

જો, ન, સપુણ્ય મમાન પ્રવંચ જ, તો રૂંદા ફર્યા કર્તા જ વદાયે; સાશ્ય નહિ, શ્મ સાક્ષીસ્વરૂપ ન, દશ્ય નહિ દક્ષ કોને જણાયે. વંધ જ હોય તો મોક્ષ વને, ઘડ્યાં હોય અંજાન તો જ્ઞાનથી શામે જાણો જ એ પરતવ્ય તજે સડ, નિશ્ચલ થતાં જ નિશ્ચલ પામે. ૧૬૦.

ટીકા -જીવન્મુક્ત વિદ્વાનની દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય તુચ્છ છે. તે જીવન્મુક્તનો નિશ્ચય થતાયે છે. દે શિષ્ય ! આ પ્રવંચ, 'મપુણ્યમમાન' નામ આકાશના ફૂલની પેઠે, છે નહિ, યથી તેનો પર્તા રૂંધ્યર પણ છે નહિ. માશીનો ત્રિષય અજ્ઞાનાદિક 'સાશ્ય' વદેવાય છે. તે 'માશ્ય' નથી યથી માક્ષી પણ નથી. તેમ દશ્યનો પ્રજાણ 'દક્ષ' વદેવાય છે. અને પ્રજાણના ચોગ્ય દેહાદિક 'દશ્ય' વદેવાય છે. તે દેશ

દિક દૃશ્ય છે નહિ, યથી દૃક્ પણ નથી. યદપિ કેવલ કૃત્રસ્થ-ચેતનને સાક્ષી અને દૃક્ કહે છે; તેનો (સ્વરૂપેકરી) નિપેધ વને નહિ. તથાપિ સાક્ષ્યની અપેક્ષાએ 'સાક્ષી' નામ (છે), અને દૃશ્યની અપેક્ષાથી 'દૃક્' નામ છે. સાક્ષ્ય અને દૃશ્યનો અભાવ છે. યથી સાક્ષી અને દૃક્ (પ) 'ના મ નો' નિપેધ કરે છે; 'સ્વ મ્ પ' નો નહિ. અને ધંધ હોય તો વંધની નિવૃત્તિ-રૂપ મોક્ષ હોય; (પણ) ધંધ જ નહિ તેથી મોક્ષ પણ નહિ. અને અજ્ઞાન હોય તો તેનો જ્ઞાનથી નાશ થાય. અજ્ઞાન છે નહિ યથી તેનું નાશક જ્ઞાન પણ નથી. એમ જાણીને 'કર્તવ્ય તજે' નામ 'મારું પ કરવા યોગ્ય છે' એ બુદ્ધિને ત્યાગે. કેમકે આ લોક તથા પરલોક તો તુચ્છ છે; તેથીના નિમિત્ત કંઈ કર્તવ્ય નથી. આત્મામાં ધંધ નથી તેથી મોક્ષને નિમિત્ત પણ કર્તવ્ય નથી, એ રીતે આત્માને નિત્યમુક્તબ્રહ્મ-રૂપ જાણીને જ્યારે નિશ્ચલ થાય, સર્વ કર્તવ્ય ત્યાગે; ત્યારે 'નિશ્ચલ' નામ અક્રિય બ્રહ્મસ્વરૂપ વિદેહમોક્ષને પ્રાપ્ત થાય. એનો અભિપ્રાય આ છે:-

યદપિ આત્મા, જ્ઞાનથી પ્રયમ પણ, નિત્યમુક્ત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે; પરંતુ જ્ઞાનથી પૂર્વે, આત્માને કર્તા ભોક્તા મિથ્યા માનીને, સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ અર્થે અનેક સાધન કરે છે, તેથી ક્લેશને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જો ઉત્તમ આચાર્ય મળે તો તે વેદાન્તવાક્યોનો ઉપદેશ કરે છે. તે વેદાન્તવાક્યોના શ્રવણથી આત્મ જ્ઞાન થાય છે:- 'હું કર્તા-ભોક્તા નહિ, કિન્તુ હું 'બ્રહ્મસ્વરૂપ છું. યથી મારે કિંચિત્ પણ કર્તવ્ય નથી.' એવું જાણવું જ શ્રવણાદિકોનું ફલ છે. અને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વેદાન્ત-શ્રવણનું ફલ નથી. કારણ કે બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે, યથી નિત્યપ્રાપ્ત છે. ૧૬૦.

૨૭૫. (ગોપ્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ.)

દુહો.

ए ज चिन्ह अज्ञाननुं, जे माने कर्त्तव्य;

ते ज ज्ञानी सुघड नर, नहि जेने भवितव्य. १६१.

ટીકા:-જે કર્તવ્ય માને તે અજ્ઞાનનું ચિહ્ન છે; અને 'જેને 'ભવિતવ્ય નહિ' નામ જે અન્યરૂપ થવા નથી ચ્હાતો તે નર જ્ઞાની કહેવાય છે. ૧૬૧.

૨૭૬. (इन्द्रविजय वृत्त.)

एक अखंडित, ब्रह्म, असंग, अजन्म, अहृदय, अरूप, अनामी;
मूल-अज्ञान न, सूक्ष्म न, स्थूल न, व्यष्टि समष्टि न, (अंतर्धर्मी.)
ईश न, सूत्र विराट न, प्राज्ञ न, तेजस विश्वरूप न जैमां; भोग
न, जोग न, बंध न मोक्ष, न कांइ तहि धली છે સહુ તેમાં. ૧૬૨.
જાગ્રત્માંહી પ્રવંચ પ્રમાસત તે સડ બુદ્ધિવિલાસ ધન્યો છે.

स्वप्नविषे ज्यम भोग्य न, भोग न, तो एण चित्र विचित्र जण्यो છે.
લીન સુષુપ્તિવિષે મતિ થાય જ, ભેદ મટત્તે, રૂપ એક શુણ્યો છે.
बुद्धिरचित मनोरथ मान ज, निश्चल बुद्धिप्रकाश भण्यो છે. ૧૬૩.

'સંવેયા વૃત્ત.

जेने हृदये ज्ञान प्रकाशे तमअंधारू थाय विनाश;

सदा असंग एरू रस आत्मा ब्रह्मरूप ते स्वयंप्रकाश;

૧ નિશ્ચલ નામ વ્રહ્મ તેને શાસ્ત્રમાં બુદ્ધિનું 'પ્રકાશક' કહ્યું છે.

૧૭૧. श्रीमद्भगवत्गीताता पंचम अध्यायगत ७ थी १ पर्यन्त श्लोकानो
अभिप्राय लईने भणकर्ताए ए युगल सवेया लख्या છે. તે મૂલશ્લોક:-

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रिय ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

(કર્મરૂપયોગે યા વ્રહ્મનિશ્ઠારૂપ સંન્યાસ) યોગે જે યુક્ત છે, (અને તેનેદરી) શુદ્ધ
(રાગદ્વેષરહિત) છે આત્મા (અન્તઃકરણ) જેનો, (અને તેનેદરી) જિ વાં છે (=વિષય
ની પ્રવૃત્તિથી વિમુક્તતાને પ્રાપ્ત કર્યા છે) એને પ્રજ્ઞાવાનું હૃદય જેને, (અને
એનેદરીને જિત્યો છે આત્મા નામ વાપ્તગતનારૂપ સ્વમાય જેને તેથી વ્રહ્માયી

ના ફર્ક થયું, ન છે, નહિ થારો; જગત્ મનોરથ માત્ર ચિલાસ; તેની પ્રાપ્તિ નિવૃત્તિ ન જોડયે, જેમ જ્ઞાનીને કોઈ ન આશ. ૧૬૪. દેસે, શુણે, ન દેસે, ન શુણે, સડ રસ પ્રદે, ન છે વલ્લી સ્વાદ; સુંઘો, સ્પર્શો, સ્પર્શે ન, ન સુંઘે, વચન ન બોલે, કરે ધિવાદ; પ્રહો, ન પ્રદે, મલ ત્યજે, ન ત્યાગે, ચાલે નહિ, વઘી ધાવે પાદ; યુવતી ભોગવે, સંન્યાસી સદા, શિષ્ય ! જાણ અદ્ભુત સંવાદ. ૧૬૫.

(એનો અભિપ્રાય કહે છે.)

નિજ વિષયોમાં ઇન્દ્રિય ઘટે, તેઓથી નહિ મારો સંગ; હું ઇન્દ્રિય નહિ; મારું ન ઇન્દ્રિય, હું સાક્ષી કૃટસ્થ અસંગ; ઇન્દ્રિ વિષય ભોગવે ત્યાગે, લાગે મને ન કિંચિત્ રંગ; એ નિશ્ચય જ્ઞાનીનો, જેથી કર્તા માસે, કરે ન અંગ ! ૧૬૬.

હે અંગ ! નામ હે પ્રિય ! અન્ય અર્થ સ્પષ્ટ. ૧૬૬.

આદિ લઈને સ્તવપર્યન્ત) સર્વ ભૂતોના આત્મભૂત (સ્વરૂપભૂત) થયો છે (પ્રયગ્ રૂપ) આત્મા જોનો, [એવા સર્વાત્મભાવને પ્રાપ્ત થયો જે બ્રહ્મચિત્તમ છે તે શરીરનો યાના (નિર્વાહ) અર્થ વિધિ અવિધિ પૂર્વક] કર્મ કર્મ કરે સતે પણ (તે પુણ્ય યા અપુણ્યરૂપ કર્મકરી) હેપાનો નથી;—કર્મધિવે અકર્મતાની દૃષ્ટિએ તે સંબંધને પામતો નથી.

× × × × × × × ×

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પદ્યન્ શૃણ્યન્ સ્પૃશન્ જિઘ્રન્નશ્નન્ ગચ્છન્સ્વપન્થસન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્વિસૃજન્તૃહ્નન્નુન્મિપન્નિમિપન્નપિ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તેતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

અર્થ.—(આત્માના સ્વમાનને જાણનાર જે બ્રહ્મચિત્) તત્ત્વચિત્ (તે પોતાની કૃટસ્થતા અસંગતા અને અન્તર્ બહિર્ પૂણતાના દર્શનરૂપ પ્રજ્ઞા) યુક્ત થઈ (બહિર્) દેહતો, સાંમલ્લતો, સ્પર્શતો, સુષ્ણો, સ્વાતો, ચાલતો, ધૃતો, શ્વાસ લેતો, મૂકતો, બોલતો, મલ ત્યાગતો, રેતો, આપતો, ઝન્મેગ્નિમેપને કરતો સતો પણ, ઇન્દ્રિયો જ ઇન્દ્રિયોના અર્થ જે ગન્ધસ્પર્શાદિવિષયો તેમાં પડે છે, એમ (અને પોતે દૃષ્ટા, શ્રોતા, કર્તા, મોક્ષા નથી એવા લક્ષ્યગતી વૃત્તિને સર્વદા) ધરતો સતો હું (સાક્ષી) કિંચિત્ પણ કરતો જ નથી, એમ માને છે.

૨૭૭. એ રીતિએ આચાર્યે શિષ્યને ગોપ્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ કન્યો; તો પણ શિષ્યનું મુખ અત્યંત પ્રસન્ન ન દેખીને આવું જાણ્યું:-શિષ્ય કૃતાર્થ નથી થયો. જો કૃતાર્થ (થયો) હત તો તેનું મુખ પ્રસન્ન હત. યથી પુનઃ સ્થૂલ રીતિએ ઉપદેશ કરવાને—

લયચિન્તન કહે છે:-

સૈયા દત્ત.

કાર્ય માટીનું છે ઘટ તેમાં માટી વાહ્યને અંતર જેમ;
જલથી ફેન તરંગ ધુધુદા ઉપજે જલથી જુદા ન એમ;
જે જેનું કાર્ય જ છે તે તો કારણરૂપ પીછાળો તેમ,
કારણ દેશ સકલનું તે હું, લયચિન્તન જાણો વિધ એમ. ૧૬૭.

ટીકા:—જેમ માટીનાં કાર્યની બહિર્ અંતર માટી છે, યથી માટીનાં સર્વ કાર્ય માટી સ્વરૂપ જ છે; ફેન આદિ જલનાં કાર્ય જલસ્વરૂપ જ છે, એમ જે જેનું કાર્ય છે, તે તે કારણ-સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. કિન્તુ કાર્ય કારણ જ સ્વરૂપ છે. અને સકલ પ્રવંચનું મૂલ કારણ ઈશ્વર છે, યથી સર્વ કાર્ય-પ્રવંચ ઈશ્વરરૂપથી ભિન્ન નથી; કિન્તુ સર્વ પ્રવંચનું સ્વરૂપ ઈશ્વર જ છે તે ઈશ્વર હું હું એ રીતિએ લયચિન્તન (નામ કાર્યને કારણરૂપ) જાણી તું (જેનું ધ્યાન) કર.

૨૭૮. લયચિન્તનનો સંક્ષેપથી આયો ક્રમ છે:—સ્થૂલ બ્રહ્માંડ સર્વ પંચીકૃત ભૂતોનું કાર્ય છે. ત્યાં જે પૃથ્વીનું કાર્ય તે પૃથ્વીસ્વરૂપ અને જલનું કાર્ય (તે) જલસ્વરૂપ, એ રીતિએ જે ભૂતોનું જે કાર્ય તે તેનું જ સ્વરૂપ છે. એ રીતિએ સર્વ સ્થૂલબ્રહ્માંડ પંચીકૃતભૂતસ્વરૂપ છે. તેમ પંચીકૃતભૂત પણ અપંચીકૃત-ભૂતોનાં કાર્ય છે. યથી અપંચીકૃત(ભૂત) સ્વરૂપ જ પંચીકૃત-ભૂત છે, ભિન્ન નથી. અને અંતઃકરણ આદિ સૂક્ષ્મણ્ડિ પણ

અપંચીરૂતભૂતોનું કાર્ય હોવાથી, અપંચીરૂતભૂતસ્વરૂપ છે. તેમાં અંતઃકરણ સર્વ ભૂતોના સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, યથી સત્ત્વગુણસ્વરૂપ છે. અને ભૂતોના રજોગુણઅંશનું કાર્ય પ્રાણ રજોગુણસ્વરૂપ છે. ગુદારન્દ્રિય પૃથ્વીના રજોગુણઅંશનું કાર્ય, તે પૃથ્વીના રજોગુણસ્વરૂપ; પ્રાણાન્દ્રિય પૃથ્વીના સત્ત્વગુણનું કાર્ય, તે સત્ત્વગુણસ્વરૂપ, ઇમ રસના અને ઉપસ્થ જલના સત્ત્વગુણ-રજોગુણસ્વરૂપ; નેત્ર અને પાદ તેજના સત્ત્વગુણ-રજોગુણસ્વરૂપ; ત્વક્ અને પાણિ વાયુના સત્ત્વગુણ-રજોગુણસ્વરૂપ; શ્રોત્ર અને વાહુ આકાશના સત્ત્વગુણ-રજોગુણસ્વરૂપે; ૫ રીતિપ સર્વ સૂક્ષ્મણ્ડિ અપંચીરૂતભૂતસ્વરૂપ છે.

૨૭૨. ૫ ચિન્તન કરીને અપંચીરૂતભૂતોનું પણ લયચિન્તન કરે. પૃથ્વી જલનું કાર્ય છે, યથી જલસ્વરૂપ છે. જલ તેજનું કાર્ય છે (યથી) તેજસ્વરૂપ છે. તેજ વાયુનું કાર્ય હોવાથી વાયુસ્વરૂપ છે. (અને) વાયુ આકાશનું કાર્ય (હોવાથી) આકાશસ્વરૂપ છે. તમોગુણપ્રધાનપ્રકૃતિનું કાર્ય આકાશ પ્રકૃતિસ્વરૂપ છે.

(કારણસહિત માયાનાં જૂદાં જૂદાં નામ.)

અને માયાની અવસ્થાવિશેષ જ પ્રકૃતિ છે, યથી પ્રકૃતિ માયાસ્વરૂપ છે. ૫૨ (જ) વસ્તુનાં પ્રધાન, પ્રકૃતિ, માયા, અવિદ્યા, અજ્ઞાન; ૫ નામ છે. સર્વ કાર્યને પોતાનામાં લીન કરીને પ્રલયમાં સ્થિત ઉદાસીનસ્વરૂપને પ્રધાન કહે છે. અને સૃષ્ટિના ઉપાદાન યોગ્ય તમોગુણપ્રધાનસ્વરૂપને પ્રકૃતિ કહે છે. જેમ દેશકાલાદિ સામગ્રીયિના દુર્ઘટ વધાર્યની દ્વન્દ્વજાલેકરી ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યાં દ્વન્દ્વજાલને માયા કહે છે; તેમ અસંગ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં દૃષ્ટાદિક દુર્ઘટ છે, તેને કહે છે યથી માયા કહે છે. સ્વરૂપને આચ્છાદન કરે છે

પથી અજ્ઞાન કહે છે. બ્રહ્મવિદ્યાપ નાશ થાય છે પથી અવિદ્યા કહે છે. અને સ્વતંત્ર થવા પણ રહે નહિ, કિન્તુ ચેતનને આધિત જ રહે છે પથી શક્તિ પણ કહે છે. એ રીતિપ્ર પ્રકૃતિ આદિક પ્રધાનતા જ ભેદ છે. જેમ પથી પ્રધાનરૂપ છે. તે પ્રધાન, બ્રહ્મચેતનની શક્તિ છે. જેમ પુરુષમાં સામર્થ્યરૂપ શક્તિ પુરુષથી ભિન્ન નથી, તેમ ચેતનમાં પ્રધાનરૂપ શક્તિ બ્રહ્મચેતનથી ભિન્ન નથી. એ પ્રકારે સર્વ અનાત્મપદાર્થોનો બ્રહ્મરૂપે લયચિન્તન કરીને “તે અદ્વય બ્રહ્મ હુ હું” એ ચિન્તન કરે.

(ધ્યાન અને જ્ઞાનનો ભેદ.)

૨૮૦. જેને મહાશક્ત્યવિચાર કન્યાથી પણ શુદ્ધિની મદ-તાદિક કોઈ પ્રતિબંધકથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ, તેને એ

૧૭૨. વચ્ચે બ્રહ્મનો શક્તિ બ્રહ્મથી ભિન્ન કહિયે તો અદ્વૈતધ્રુવેથી વિચ્છેદ થશે, અને અભિન્ન કહિયે તો તેને બ્રહ્મરૂપ રોવાથી બ્રહ્મમાયે અભિન્નતા રૂઢિ-નામેઢરી કયન સ્પર્ધ થશે. પથી શક્તિનો બ્રહ્મનો સાથે ભેદ-અભેદ બંને કરેડું ધરો. અને ભેદઅભેદ એ ધર્મ ઠમ્—પ્રજ્ઞાગતી પેટે એકઆધરથિવે રહે નહિ. પણ શક્તિનો બ્રહ્મનો સાથે,—રજ્જુમાયે સર્જના સ્વપ્નની પેટે,—કલિત્વભેદ અને વાસ્તવઅભેદરૂપ અનિર્વચનીયતાદામ્ય સંસ્પર્ધ છે તેથી શક્તિનો ઘોડાના કાન. આધર)થી વાસ્તવભેદના અભાવથી અને કોઈ પ્રમાણથી ભિન્નપણું જિત અભાવ-થી છે શક્તિ બ્રહ્મથી નિષ્ઠા નહિ, કિન્તુ જેમ કલિત્વ સર્વ વસ્તુઓ રાહુરૂપ છે, તેમ શક્તિ વસ્તુઓ બ્રહ્મરૂપા જ છે. પં. પી. પુ

૧૭૩. માત્રમદર્શનથિવે ઓઢ ઉગવો છે. જાણતા રીતિપ્ર જાણતિ વિચર-થી, ઓશાદિ રૂઢિપ્રકોનો મરથિવ ડરસંહાર કરીને, તે જ્ઞાનનો પ્રકાર પેડવિવ રીતે ઉપસંહાર કરીને-જાણ કરીને એકામરૂપ છે (એકવચન) ચિન્તન છે “તેન” અથવા (એકવચન) વેલપ સાવન મરૂ અવિચિત્તમ મરૂવ (જનિ) એ, “તેન” બ્રહ્મ અને “મ” એકલ અનુમરૂવ એ, “જા ન”

૧૭૪. આ મરથિવમાં ત્રિવિધ પ્રતિવચ કયા છે -

પુન. પુનર્વિષ્ણારેતિ ત્રિવિધપ્રતિવચનમ્ ।

ન પેલિ તત્પ્રમિપેતદ્વાનિક સમ્યગીતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

વેદવદ્વાં ધ્યાનરીત ૧.

લયચિન્તનરૂપ ધ્યાન કશું છે. ધ્યાન અને જ્ઞાનનો આટલો ભેદ છે:-જ્ઞાન તો પ્રમાણ અને પ્રમેયને અધીન છે, વિધિ (અજ્ઞા-તાર્થજ્ઞાપક વેદમાત્ર અથવા પુરુષપ્રેરક શાસ્ત્રવચન) અને પુરુષ-ની રૂચ્છાને અધીન નથી. અને ધ્યાન, વિધિને, અને પુરુષની રૂચ્છા અને વિશ્વાસ તથા હટને, અધીન છે. જેમ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં પ્રમાણ નેત્ર અને પ્રમેય ઘટાદિક, ત્યાં નેત્રનો અને ઘટનો સંબંધ થયાથી પુરુષની રૂચ્છા વિના પણ ઘટનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. ભાદ્રપદ શુદ્ધ ચતુર્થીને દિને ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ છે, વિધિ નથી. અને પુરુષને આ રૂચ્છા હોય છે:-‘મને આજ ચંદ્રદર્શન ન થાય.’ તો પણ કોઈ રીતિપ નેત્ર(રૂપ) પ્રમાણનો જો ચંદ્ર-(રૂપ) પ્રમેયસાથે સંબંધ થઈ જાય તો ચંદ્રનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવશ્ય જ થાય છે. પરિતિપ પ્રમાણપ્રમેયને અધીન જ્ઞાન છે; વિધિ અને રૂચ્છાને અધીન નથી. અને શાલગ્રામ વિણ્ણુરૂપ છે પરજ્ઞાન કરે, તેને ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં શાસ્ત્ર-પ્રમાણેકરી વિણ્ણુને તો ચતુર્ભુજ મૂર્તિ, શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, લક્ષ્મીસહિત જાણે છે, અને નેત્રપ્રમાણે કરી શાલગ્રામને શિલા જાણે છે. તથાપિ વિધિ, વિશ્વાસ, (અને) રૂચ્છાથી શાલ-ગ્રામ વિણ્ણુ છે એ ધ્યાન થાય છે. પરંતુ તે ધ્યાન નાના

બહુવાર (તત્ત્વને) વિચારે સતે પણ ત્રિવિધ પ્રતિબંધ(ના બલ)થી તત્ત્વને નથી જાણતો (સાધ્યાત્કાર નથી થતો), એમ વાર્તિકમાં સારી રીતિએ કહ્યું છે.—કાર્યને અનુકૂલ કોઈ ધર્મનો વિષટક—બિગાડનાર નિવારનાર—તેને ‘પ્રતિબંધ’ કહે છે. પ્રારબ્ધેકરી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રતિબંધ ત્રણ પ્રકારના છે:-ભૂતભાવિને, વર્તમાન. પ્રસ્તુતકાર્ય જે જ્ઞાન તેને અનુકૂલ ધર્મ—શ્રવણ-મનન નિદિધ્યાસનવિધે યોગ્યત્વ—તેને જે બિગાડે તેને ‘પ્રતિબંધ’ કહે છે. પૂર્વે અનુભવેલા વિષયે અગ્રશેકરી પુનઃ પુનઃ સ્મરણ તે ‘ભૂતપ્રતિબંધ’. ફલામિત્તિ-ધૃત પ્રારબ્ધશેષ, બ્રહ્મલોકેચ્છા, તે ‘ભાવિ-પ્રતિબંધ.’ વિપયાસક્તિ, પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) માન્ધ, કુતર્ક, વિપર્યય, દુરાગ્રહ, એ ચતુર્વિધ ‘વર્તમાનપ્રતિબંધ’ છે.

પ્રકારનું છે. કહિં તો અન્યવસ્તુનું અન્યરૂપથી ધ્યાન, - જેમ શાલગ્રામનું વિષ્ણુરૂપથી ધ્યાન - એને 'પ્રતીકધ્યાન' કહે છે. અને વૈકુંઠલોકવાસી વિષ્ણુનું શંખચક્રાદિકસહિત ચતુર્ભુજ મૂર્તિરૂપે ધ્યાન છે, ત્યાં અન્યનું અન્યરૂપથી ધ્યાન નથી, કિન્તુ ધ્યેયરૂપના અનુસાર એ ધ્યાન છે. વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ તો છે નહિ, કેવલ શાંત્રીકરી જણાય છે. અને શાંત્રી શંખચક્રાદિકસહિત જ વિષ્ણુનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, એથી ધ્યેયસ્વરૂપને અનુસાર જ એ ધ્યાન છે. વિધિ-વિશ્વાસ-ઈચ્છા વિના ધ્યાન ધ્યાય નહિ. 'આ ઉપાસના કરે,' એવું પુરુષનું પ્રેરક ઘચન, તે વિધિ કહેવાય છે. તે ઘચનમાં શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ કહેવાય છે. અને અંતઃકરણની કામનારૂપ રજોગુણની વૃત્તિ, તે ઈચ્છા કહેવાય છે. એ ધ્રુવ ધ્યાનના હેતુ છે, જ્ઞાનના નથી. અને ધ્યાન હઠેકરી થાય છે, જ્ઞાનમાં હઠની અપેક્ષા નથી. કેમકે નિરંતર ધ્યેયાકાર ચિત્તની વૃત્તિને ધ્યાન કહે છે; ત્યાં વૃત્તિમાં વિશેષ હોય તો હઠેકરી વૃત્તિની સ્થિતિ કરે, અને જ્ઞાનરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિ પર તત્કાલ આચરણમંગથયેથી, વૃત્તિની સ્થિતિનો ઉપયોગ નથી, એથી (જ્ઞાનવિષે) હઠની અપેક્ષા નથી.

(અહંગ્રહ-ઉપાસના)

વૈકુંઠવાસી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના ધ્યાનની પેઠે, 'હું બ્રહ્મ છું.' એ ધ્યાન પણ ધ્યેયને અનુસાર છે. પ્રતીક(ધ્યાન) (ધ્યાન)નહિ, પરંતુ એ અહંગ્રહધ્યાન છે. [ધ્યેયસ્વરૂપનું પોતા-સાથે અમેદ કરીને ચિન્તન અહંગ્રહધ્યાન કહેવાય છે.] જે પુરુષને અપરોક્ષજ્ઞાન ન થાય, અને ઘેદની આશારૂપ વિધિમાં વિશ્વાસ કરીને હઠેકરી નિરંતર 'હું બ્રહ્મ છું' એ

વૃત્તિની સ્થિતિરૂપ 'અહંપ્રહધ્યાન' કરે, તેને પણ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત થઈને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૬૭.

૨૮૧. (પ્રણવનું અહંપ્રહધ્યાન.)

અન્યરીતિપ અહંપ્રહઉપાસના કહે છે.

સૌથા વૃત્ત.

ધ્યાન અહંપ્રહ પ્રણવરૂપનું કહ્યું સુરેશ્વર શ્રુતિઅનુસાર;

અક્ષરપ્રણવ પ્રત્ય મમરૂપ તે, શ્વેત અનુલ્લવ નિજમતિગતિ ધાર;

પના સમાન અન્ય ધ્યાન નહિ. પંચોક્તરૂપપ્રકાર વિચાર.

જે મુનિ કરે ઉપાસના એ તે નાજો દ્રુત મસાર અપાર. ૧૬૮.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! 'પ્રણવરૂપ' નામ ઈશ્વરસ્વરૂપનું

અહંપ્રહ ધ્યાન, માંડવ્ય પ્રશ્ન આદિક શ્રુતિને અનુસાર સુરે-

૧૭૧. વાપ્ત ધ્રુમતયા બુદ્ધા તત્રાંગારાનુમાનતઃ ।

યદ્વિશદ્વચ્ચુચા લન્ધ. સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૭ ॥

પંચદશી-ધ્યાનદીપ. ૯.

યદ્યપિ સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન, સમ્યક્શ્રવણમનનનિદિધ્યાસનના અનુગ્રાહના અધિકારીને 'તત્ ત્વં' પદના અર્થના વિવેચનપૂર્વક મહારાક્ષ્યનો અર્થ (બ્રહ્મ. આત્માની એકતા) તેના અપરોક્ષજ્ઞાનેરી બ્રહ્મમાય-લક્ષણ મોક્ષ થાય છે, એવો વેદાન્તશાસ્ત્રિયે પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્ત છે, તથાપિ કોઈ બુદ્ધિમાંઘાદિ પ્રતિરુધ્ધે-કરી વાક્યાર્થવિપયા અપરોક્ષપ્રમિતિ (યથાર્થઅનુમવજ્ઞાન) ઉત્પન્ન નહિ થઈ, ત્યાં મોક્ષકલ્પ-ઉપાસનાદ્વારા તે પ્રમિતિને ઉત્પન્ન કરવા બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાએ પણ (જ્ઞાન થઈ) મોક્ષ થાય છે. એ માર્ગ દર્શાવે છે. તેવિષે 'સત્તાદિભ્રમ' નું દર્શાવત આવે છે —

(કોઈક પ્રદેશમાં સ્થિત) વાપ્ત(વાક)ને ધ્રુમત્વ (ધૂમાઢાવણું) માનીને તેના મૂળપ્રદેશમાં અંગાર(અગ્નિ)ના અનુમાનથી દેવગતિએ ચઢિ (અગ્નિ) મળે છે. ત્યારે વાપ્તવિષય ધ્રુમજ્ઞાનને 'સત્તાદિભ્રમ' મનાય છે.

એ દર્શાવતની દાર્શનિકવિષે યોજના આપી છે:—જેમ વાપ્તને ધ્રુમ ગણી-જ્યાં ધ્રુમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય—એ અનુમાનથી અગ્નિ લેવા ગયેલા પુરુષને, વાપ્ત એ ધ્રુમ ન હતો તેથી મિથ્યાજ્ઞાન હતું, તો પણ તેદ્વારા અગ્નિની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ દેવગતિએ થાય છે, તેમ 'અહંપ્રહ ધ્યાન' થી બ્રહ્માત્મસ્વજ્ઞાન થઈ મોક્ષ થાય છે.

૧ તરિત, શકિત, વિનાવિલ્લે

શ્વરાચાર્યે કહ્યું છે, તે તું કર તેનો સંક્ષેપથી પ્રકાર આ છે:-
 પ્રણવઅક્ષર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, 'તે પ્રણવસ્વરૂપ બ્રહ્મ હું છું.' એ
 રીતિએ 'અનુલવ' નામ ક્ષણમાત્રઅંતરાયરહિત નિજમતિની
 'ગતિ' નામ વૃત્તિ, ધાર, સ્થિત કર. એના સમાન અન્ય ધ્યાન
 છે નહિ. અને એ ધ્યાનનો પ્રકાર નામ વિશેષરીતિ સુરેશ્વર-
 રૂત પંચીકરણ નામના ગ્રંથેકરી વિચાર. ચતુર્થ પાદ સ્પષ્ટ.
 ૨૮૨. (પ્રણવ-૩૩૩ઉપાસનાની રીતિ.)

યદ્યપિ પ્રણવઉપાસના યદુ ઉપનિષદોમાં છે; તથાપિ
 (ફારિકાસહિત) માંડૂક્યઉપનિષદમાં વિશેષ છે. તેના
 ધ્યાનધ્યાનમાં ભાષ્યકાર અને આનંદગિરિએ તેની રીતિ સ્પષ્ટ
 લિખી છે. તે જ રીતિ ચાર્તિકકારે (સુરેશ્વરાચાર્ય) પંચીકરણ-
 માં લિખી છે. તથાપિ તે ગ્રંથના વિચારોમાં જેમની બુદ્ધિ
 સમર્થ છે નહિ, તેમને અથે પ્રણવ ઉપાસનાની રીતિ અમે
 લલિયે છિયે. બે પ્રકારે પ્રણવનું ચિન્તન ઉપનિષદમાં કહ્યું છે;
 એક તો પરબ્રહ્મરૂપે પ્રણવનું ચિન્તન કહ્યું છે; અને બીજું
 અપરબ્રહ્મરૂપે કહ્યું છે. [નિર્ગુણબ્રહ્મને પરબ્રહ્મ કહે છે; અને
 સગુણબ્રહ્મને અપરબ્રહ્મ કહે છે.] પરબ્રહ્મરૂપે પ્રણવનું ચિન્તન
 કરે તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. અને અપરબ્રહ્મરૂપથી પ્રણવનું
 ચિન્તન કરે તે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ નિર્ગુણ-સગુણ
 ભેદથી પ્રણવઉપાસના બે પ્રકારની છે.

૨૮૩. (નિર્ગુણરૂપ પ્રણવઉપાસના.)

તેમાં નિર્ગુણઉપાસનાની રીતિ લલિયે છિયે, સગુણ
 ની નહિ. કેમકે, જેને બ્રહ્મલોકની કામના હોય તેને
 નિર્ગુણઉપાસનાથી પણ (બ્રહ્મલોકની) કામનારૂપ પ્રતિવંધકથી,
 જ્ઞાનદ્વારા તત્કાલ મોક્ષ થાય નહિ, વિન્નુ બ્રહ્મલોકની જ
 'પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં હિરણ્યગર્ભના સમાન ભોગોને ભોગવીને

જ્ઞાન થાય ત્યારે મોક્ષ થાય. અને જેને બ્રહ્મલોકની કામના નહિ હોય તેને આ લોકમાં જ જ્ઞાન થઈને મોક્ષ થાય છે. એ રીતિએ સમુજાઉપાસનાનું ફલ પણ નિર્ગુણઉપાસનાને અંતર્ભૂત છે. ધર્મી નિર્ગુણ ઉપાસનાનો પ્રકાર કહિયે છિયે:-જે કાંઈ કારણકાર્યવસ્તુ છે તે ઐકારસ્વરૂપ છે; ધર્મી સર્વરૂપ ઐકાર છે. સર્વ પદાર્થોમાં નામ અને રૂપ બે ભાગ છે. ત્યાં રૂપમાગ પોતપોતાના નામમાગથી જૂદાં નથી, કિન્તુ નામસ્વરૂપ જ રૂપમાગ છે. કેમકે પદાર્થનું 'રૂપ' નામ આકાર, તેનું નામવતે નિરુપણ કરોને પ્રહણ ઘા ત્યાગ થાય છે, નામ જાણ્યા વિના કેવલ આકારથી વ્યવહાર સિદ્ધ થાય નહિ, ધર્મી નામ જ સાર છે. અને આકારનો નાશ થયેથી પણ નામ શેષ રહે છે. જેમ ઘટનો નાશ થયેથી મૃત્તિકા શેષ રહે છે, ત્યાં ઘટ મૃત્તિકાથી પૃથક્ વસ્તુ નથી, મૃત્તિકાસ્વરૂપ છે; તેમ આકારનો નાશ થયેથી મૃત્તિકાની પેઠે શેષ રહે જે નામ, તેથી આકાર પૃથક્ નથી, -નામસ્વરૂપ જ આકાર છે. કિંના જેમ ઘટશરાવાદિકોમાં મૃત્તિકા અનુગત છે, અને ઘટશરાવાદિક પરસ્પર વ્યભિચારી છે; ધર્મી ઘટશરાવાદિક મિથ્યા, તેઓમાં અનુગત મૃત્તિકા સત્ય છે: તેમ ઘટઆકાર અનેક છે તે સર્વનું 'ઘટ' એ વે અક્ષર(નું)નામ એક છે; તે આકાર પરસ્પર વ્યભિચારી, અને સર્વ ઘટના આકારમાં નામ એક અનુગત છે; ધર્મી મિથ્યા આકાર સત્ય નામથી પૃથક્ નથી. એ રીતિએ સર્વ પદાર્થોના આકાર પોતપોતાના નામથી મિશ્ર નથી, કિન્તુ નામસ્વરૂપ જ આકાર છે. તે સર્વ નામ ઐકારથી મિશ્ર નથી, કિન્તુ ઐકારસ્વરૂપ જ નામ છે કેમકે વાચક શબ્દને નામ કહે છે, અને લોકવેદના સર્વ શબ્દ ઐકારથી ઉત્પન્ન થયા છે, એ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંપૂર્ણ કાર્ય,

કારણસ્વરૂપ હોય છે, યથી ઑંકારનાં કાર્ય જે વાચક શબ્દ-રૂપ નામ તે ઑંકારસ્વરૂપ છે. ય રીતિય રૂપભાગ જે પદાર્થોનો આકાર તે તો નામસ્વરૂપ છે, અને સર્વ નામ ઑંકારસ્વરૂપ છે. યથી સર્વસ્વરૂપ ઑંકાર છે.

૨૮૪. (ઑંકાર અને બ્રહ્મનો અમેદ.)

જેમ સર્વસ્વરૂપ ઑંકાર છે, તેમ સર્વસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, યથી ઑંકાર બ્રહ્મરૂપ છે. કિંવા ઑંકાર બ્રહ્મનો વાચક છે, બ્રહ્મ વાચ્ય છે. વાચ્યનો અને વાચકનો અમેદ હોય છે. યથી પણ ઑંકાર બ્રહ્મરૂપ છે. અને વિચારદૃષ્ટિથી ઐ (ઓ) અક્ષરબ્રહ્મવિષે અધ્યસ્ત છે, બ્રહ્મ તેનું અધિષ્ઠાન છે. અધ્યસ્તનું સ્વરૂપ અધિષ્ઠાનથી અન્ય હોય નહિ, યથી પણ ઑંકાર બ્રહ્મ-સ્વરૂપ છે. યથી ઑંકારને બ્રહ્મરૂપે કરીને ચિન્તન કરે.

૨૮૫ (બ્રહ્મ અને જીવના ચાર ચાર પાદ.)

બ્રહ્મરૂપ ઑંકારને આત્માસાથે પણ અમેદ ચિન્તન કરે. કેમકે આત્માનો બ્રહ્મસાથે મુખ્ય (સ્વરૂપે) અમેદ છે. અને બ્રહ્મને ચાર પાદ છે. તેમ આત્માને પણ ચાર પાદ છે. ['પાદ' નામ ભાગનું છે. તેને જ અંશ પણ કહે છે] વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ, ईश्वर, અને તત્પદનું લક્ષ્ય ईश्वरસાક્ષી, ય ચાર પાદ બ્રહ્મના છે. વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ, અને ત્વપદનું લક્ષ્ય જીવસાક્ષી, ય ચાર પાદ આત્માના છે. જીવસાક્ષીને જે તુરીય (પણ) કહે છે.

(વિરાટ અને વિશ્વનાં સાત અંગ)

સમદૃષ્ટિશૂલપ્રપચસહિત ચેતન વિરાટ કહેવાય છે. વ્યદૃષ્ટિશૂલઅભિમાની વિશ્વ કહેવાય છે. વિરાટનો અને વિશ્વનો ઉપાધિ શૂલ છે, યથી વિરાટરૂપ જ વિશ્વ છે, વિરાટ થી ભિન્ન નથી. વિરાટરૂપ વિશ્વનાં સાત અંગ છે, સ્વર્ગ

લોક મૂડાં છે, સૂર્ય નેત્ર છે, પાયુ પ્રાણ છે, આકાશ ધડ (કવંધ) છે; સમુદ્રાદિરૂપ જલ મુખસ્થાન છે, પૃથિવી પાદ છે, જે અગ્નિમાં હોમ કરિયે તે અગ્નિ મુખ છે, ૯ સાત અંગ (વિરાટરૂપ વિશ્વનાં માંદ્રવ્યમાં) કયાં છે. યદપિ સ્વર્ગ-લોખાદિક વિદ્યનાં અંગ યને નહિ, તથાપિ વિરાટનાં અંગ છે. તે વિરાટસાથે વિશ્વનો અમેદ છે. ૯થી વિશ્વનાં અંગ કયાં છે.

(વિરાટરૂપ વિશ્વનાં મુખ.)

તેમ વિરાટ(રૂપ)વિશ્વનાં ઓગળીશ મુખ છે.-પંચપ્રાણ, પચકર્મઇન્દ્રિય, પંચજ્ઞાનઇન્દ્રિય, ચાર અત્કરણ; ૯ ઓગળીશ, મુખની પેટે, ઓગળનાં સાધન છે, ૯થી મુખ કહેવાય છે. ૯ ઓગળીશથી, સ્થૂલશબ્દાદિમાંને, વાદ્યવૃત્તિફરિતે, જાગ્રત અવસ્થાવિષે, ઓગળે છે, ૯થી વિગટરૂપ વિશ્વ સ્થૂલનો મોક્ષા, અને વાદ્યવૃત્તિ (વહિઃશ્રવ) કહેવાય છે, અને જાગ્રત અવસ્થાવાલો કહેવાય છે.

૨૮૬. પ્રાણાદિક ઓગળીશ જે ઓગળનાં સાધન છે, તેઓમાં શ્રોત્રાદિક (દશ) ઇન્દ્રિય, અને અત્કરણ ચાર, ૯ ચતુર્દશ પોતપોતાના વિષય અને પોતપોતાની દેવતાનું સાહાય્ય ચહાય છે. દેવતા (અને) ત્રિપયના સાહાય્યવિના કેવલ ૯ઓથી (ઇન્દ્રિયો અને અત્કરણ મઢી ચતુર્દશથી) મોગ થાય નહિ. ૯થી પંચપ્રાણ અને ચતુર્દશત્રિપુટી (ઇન્દ્રિયો અત્કરણાદિ ૧૪ + તેમના વિષય ૧૪ + તેમની દેવતા ૧૪ ૯મ ફરી=૪૨ વિરાટ-રૂપ વિશ્વનાં મુખ કહેવાય છે. [વ્રજના સમુદાયનું નામ ત્રિપુટી છે.] -

(ઇન્દ્રિય, વિષય અને દેવતાની ચતુર્દશ ત્રિપુટી.)

તે ત્રિપુટી આ રીતે કહી છે.-શ્રોત્રઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, અને તેનો વિષય શબ્દ અધિભૂત છે, દિશાની અભિમાનિની

દેવતા અધિદેવ છે. [આ પ્રકરણમાં ક્રિયાશક્તિવાળાં અને જ્ઞાનશક્તિવાળાં ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણ અધ્યાત્મ કહેવાય છે: તેમના વિષયો અધિભૂત કહેવાય છે; અને તેમની સહાયક દેવતા અધિદેવ કહેવાય છે.]

ત્યજાઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, તેનો વિષય સ્પર્શ અધિભૂત છે, અને વાયુતત્ત્વનો અભિમાનિની દેવતા અધિદેવ છે. નેત્રઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, રૂપ અધિભૂત છે, સૂર્ય અધિદેવ છે. રસના ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, રસ અધિભૂત છે, ઘરુણ અધિદેવ છે. ગ્રાણ ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, ગંધ અધિભૂત છે, અશ્વિનીકુમાર અધિદેવ છે. [અને ધાર્ત્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્ય પૃથિવીની અભિમાનિની દેવતા ગ્રાણની અધિદેવ કહી છે, તે પણ વને છે. કેમકે પૃથિવીથી ગ્રાણની ઉત્પત્તિ છે. પૃથી પૃથિવી (દેવતા) અધિદેવ કહી છે: અને સૂર્યની વડવાની (ઘોઠોરૂપ થયેલી સ્ત્રીની) નાસિકાથી અશ્વિનીકુમારની ઉત્પત્તિ કહી છે; પૃથી નાસિકાનો અધિદેવ કહી અશ્વિનીકુમાર જ કહે છે.] વાક્-ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, વક્તવ્ય અધિભૂત છે, અગ્નિદેવતા અધિદેવ છે, હસ્તઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, પદાર્થનું ગ્રહણ અધિભૂત છે, ઇન્દ્ર અધિદેવ છે. પાદ ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, ગમન અધિભૂત છે, અને વિષ્ણુ અધિદેવ છે. ગુદ(ગોલકમાં સ્થિત પાયુ) ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ, મલત્યાગ અધિભૂત, યમ અધિદેવ છે. ઉપસ્થઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ, પ્રામ્પ્તધર્મના (મૈથુનક્રિયારૂપ પશુધર્મના) સુખની ઉત્પત્તિ અધિભૂત, પ્રજાપતિ અધિદેવ છે. મન અધ્યાત્મ છે, મનનો વિષય (મન્તવ્ય) અધિભૂત છે, ચંદ્રમા અધિદેવ છે. બુદ્ધિ અધ્યાત્મ છે, બોદ્ધવ્ય અધિભૂત છે, વૃહસ્પતિ અધિદેવ છે. [જ્ઞાનનો વિષય બોદ્ધવ્ય કહેવાય છે.] અહંકાર અધ્યાત્મ છે, અહંકારનો વિષય અધિભૂત છે, રુદ્ર

૧ તાં.) વ્યપ્તિ સ્મૃતિ અને ઐશ્વારની માત્રાઓનું અભેદચિંતન. ૪૦૭

અધિદેવ ટે ચિત્ત અપ્યાત્મ છે, ચિન્તનના વિષય અધિભૂત છે, ક્ષેત્રજ જે સાક્ષી તે અધિદેવ છે. ૫ ચતુર્દશ ત્રિપુટી અને પ્રચપ્રાણ ૫ ઓગળીશ વિરાટરૂપ વિશ્વના મુખ છે.

૨૮૭ (વિશ્વ વિરાટ અને ઐશ્વારની 'અ' માત્રાનું
અભેદચિંતન.)

જેમ વિરાટસાથે વિશ્વના અભેદ છે, તેમ ઐશ્વારની પ્રથમ માત્રા જે અક્ષર, તેનો પણ વિરાટરૂપ વિશ્વસાથે અભેદ છે કેમકે વ્રત્તના ચારે પાદમા પ્રથમ પાદ વિરાટ છે, અને આત્માના ચાર પાદમા પ્રથમ વિશ્વ છે, તેમ ઐશ્વારની ચાર માત્રારૂપ (ચાર) પાદમા પ્રથમ પાદ અક્ષર છે. ૫થી 'પ્રથમતા' ધર્મ ૫ ગુણેમા સમાન હોવાથી, વિશ્વ, વિરાટ, (અને) અક્ષર, એમનો અભેદ ચિંતન કરે

૨૮૮ જે સાત અંગ અને ઓગળીશ મુખ વિશ્વના કહ્યાં તે જ સાત અંગ અને ઓગળીશ મુખ તૈજસના પણ જાણવાને યોગ્ય છે પરંતુ આટલા ભેદ છે - વિશ્વના જે અંગ અને મુખ છે, તે તો ઈન્દ્રિયચિત્ત છે, અને તૈજસના જે ઈન્દ્રિય, વિષય અને દેવતારૂપ ત્રિપુટી અને મૂર્દાદિક અંગ તે મનામય છે તેજસ્વતા ભાગ સૂક્ષ્મ છે. યદ્યપિ ભાગ નામ સુર અથવા દુઃખના જ્ઞાનદ્રુ છે, તેનેવિષે સ્થૂળના અને સૂક્ષ્મતા કહેવી વને નહિ, તથાપિ વાહ્ય જે શબ્દાદિ વિષય છે, તેઓના સ્વધર્મથી, જે સુર અથવા દુઃખના સક્ષાકાર તેને સ્થૂળ (ભાગ) કહેવાય છે અને માનસ જે શબ્દાદિ તેઓના સ્વધર્મથી જે ભાગ થાય તે સૂક્ષ્મ (ભાગ) કહેવાય છે. ૫ જ કારણથી વિશ્વ તો સ્થૂળના ભાક્તા શ્રુતિવિષે કહ્યા છે અને તૈજસ સૂક્ષ્મના ભાક્તા કહ્યા છે કેમકે તેજસના ભોગ્ય જે શબ્દાદિક છે તે તો માનસ છે ૫થી સૂક્ષ્મ છે અને તેઓની અપેક્ષા કરીને, વિશ્વના ભોગ્ય,

વાત શન્દાદિક છે તે સ્થૂલ છે, અને વિશ્વ વહિઃપ્રજ છે, તૈજસ અંતઃપ્રજ છે. કેમકે જે વિશ્વની અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પ્રજા છે, તે વહિરૂ જાય છે, અને તૈજસની નથી જતી.

૨૮૯. (તૈજસ, હિરણ્યગર્ભ અને ઐકારની 'ઉ'માત્રાનું અભેદચિન્તન.)

જેમ વિશ્વનો અને વિરાટનો અભેદ છે, તેમ તૈજસને પણ હિરણ્યગર્ભરૂપ જાણે. કેમકે તૈજસનો સૂક્ષ્મ ઉપાધિ છે, અને હિરણ્યગર્ભનો પણ સૂક્ષ્મ જ છે, એથી બંનેની એકતા જાણે. તૈજસ-હિરણ્યગર્ભની એકતા જાણીને ઐકારની દ્વિતીય-માત્રા ઉકારસાથે તેમના અભેદ ચિન્તન કરે. કેમકે આત્માના ચાર પાદમાં દ્વિતીયપાદ તૈજસ છે, પ્રજ્ઞના પાદમાં હિરણ્યગર્ભ ધીજો પાદ છે, ઐકારની માત્રામાં દ્વિતીયમાત્રા ઉકાર છે. 'દ્વિતીયતા' ગ્રણેમાં સમાનધર્મ છે, એથી ગ્રણેની એકતા ચિન્તન કરે.

૨૯૦. (પ્રાજ્ઞ, ઈશ્વર અને ઐકારની 'મ'માત્રાનું અભેદચિન્તન.)

અને પ્રાજ્ઞને ઈશ્વરરૂપ જાણે. કેમકે પ્રાજ્ઞનો કારણ-ઉપાધિ છે. અને ઈશ્વરનો પણ કારણઉપાધિ છે. ઈશ્વર અને પ્રાજ્ઞ, પાદોમાં તૃતીય છે. ઐકારની તૃતીયમાત્રા મકાર છે. 'ત્રીજાપણું' ગ્રણેમાં સમાનધર્મ છે, એથી ગ્રણેની એકતા જાણે. અને એ પ્રાજ્ઞ પ્રજ્ઞાનધન છે. કેમકે જાગ્રત્ અને સ્વપ્નનાં જેટલાં જ્ઞાન છે તે સુષુપ્તિવિષે 'ધન' નામ એક અવિદ્યારૂપ થઈ જાય છે, એથી પ્રાજ્ઞધન કહેવાય છે; અને આનંદમુક્ત પણ એ પ્રાજ્ઞ શ્રુતિમાં કહ્યો છે. કેમકે અવિદ્યાએ આવૃત્ત જે આનંદ છે, તેને એ પ્રાજ્ઞ ભોગવે છે, એથી આનંદમુક્ત કહેવાય છે.

જેમ તૈજસ અને વિશ્વના ભોગ ત્રિપુટીય થાય છે, તેમ

પ્રાજ્ઞના ભોગની પણ ત્રિપુટી કહેવાય છે. ચેતનના પ્રતિવિંચ સહિત જે અવિયાની ઘટિ છે તે અધ્યાત્મ છે, અજ્ઞાને આવૃત્ત જે સ્વરૂપ આનંદ તે અધિભૂત છે, અને ઈશ્વર અધિર્દેવ છે. એ રીતિએ વિશ્વ તો વહિઃપ્રજ છે, તૈજસ અંતઃપ્રજ છે, અને પ્રાજ પ્રજ્ઞાનઘન છે.

૨૯૧. (ઉપાધિહૃત જ મેદ. વાસ્તવ એકતા.)

પદ્મા જે ગ્રણેનો મેદ છે તે ઉપાધિપકરીને છે. વિશ્વના સ્ફુલ્લ, સૂક્ષ્મ, અને અજ્ઞાન, (૫) ગ્રણ ઉપાધિ છે. અને તૈજસના, સૂક્ષ્મ અને અજ્ઞાન એ બે ઉપાધિ છે. અને પ્રાજના એક અજ્ઞાન ઉપાધિ છે. એ રીતિએ ઉપાધિની ન્યૂનતા-અધિકતાએ ગ્રણનો મેદ છે. પરમાર્થેકરીને સ્વરૂપે મેદ નથી.

વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ, એ ગ્રણેવિષે અનુગત જે ચેતન છે, તે પરમાર્થેકરી ગ્રણ ઉપાધિના સંબંધથી સહિત છે. ગ્રણે ઉપાધિનું અધિષ્ઠાન તુરીય છે. તે વહિઃપ્રજ નથી, અને અંતઃપ્રજ નથી, અને પ્રજ્ઞાનઘન પણ નથી; કર્મસંદ્રિયનો અને જ્ઞાન-સંદ્રિયનો વિષય નહિ; અને બુદ્ધિનો વિષય નહિ; કોઈ શબ્દનો વિષય નહિ; પદ્મા જે તુરીય છે, તેને પરમાત્માનો ચતુર્થ પાદ, ઈશ્વરસાક્ષી, શુદ્ધબ્રહ્મરૂપ, જાણે.

૨૯૨. (પરમાર્થ અને અપરમાર્થ પદ્મા આત્માનાં અને ઍકારનાં બે સ્વરૂપનું અભેદચિન્તન)

એ રીતિએ બે પ્રકારનું આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું. એક તો પરમાર્થરૂપ છે અને એક અપરમાર્થરૂપ છે. ગ્રણ પાદ તો અપરમાર્થરૂપ છે; અને એક પાદ, -તુરીય, -પરમાર્થરૂપ છે. જેમ આત્માનાં બે સ્વરૂપ છે, તેમ ઍકારનાં પણ બે સ્વરૂપ છે. અકાર, ઉકાર, અને મકાર, એ ગ્રણ માત્રારૂપ જે વર્ણ છે, તે તો અપરમાર્થરૂપ છે; અને ગ્રણે માત્રાવિષે વ્યાપક, અસ્તિ-

માત્રિપ્રિયરૂપ જે અધિષ્ઠાનચેતન છે, તે પરમાર્થરૂપ છે. જે ઐકારનું પરમાર્થરૂપ છે તેને શ્રુતિવિષે 'અમાત્ર' શબ્દ-કરીને કહ્યું છે. કેમ કે તે પરમાર્થસ્વરૂપવિષે 'માત્રા' વિભાગ છે નહિ, યથી 'અમાત્ર' કહેવાય છે. એ રીતિએ એ સ્વરૂપ-વાળો જે ઐકાર છે, તેનો એ સ્વરૂપવાળા આત્માની સંગે અભેદ જાણે.

વ્યપ્તિ અને સમપ્તિ જે સ્થૂળપ્રપંચ, તે સહિત વિશ્વ અને વિરાટનો અકારસાથે અભેદ જાણે. આત્માના જે પાદ છે તેઓનાવિષે 'વિશ્વ આદિ' છે; અને ઐકારની માત્રાવિષે 'અ'કાર-આદિ છે, યથી એને એક જાણે. સૂક્ષ્મપ્રપંચસહિત જે હિરણ્ય-ગર્ભરૂપ તૈજસ છે, તેને ઉકારરૂપ જાણે. તૈજસ પણ ધીજો છે અને ઉકાર પણ ધીજો છે, યથી એને એક જાણે. કારણ ઉપાધિસહિત જે ईશ્વરરૂપ પ્રાજ્ઞ છે, તેને મકારરૂપ જાણે. જેમ ईશ્વરરૂપ પ્રાજ્ઞ ધીજો છે તેમ મકાર પણ ધીજો છે, યથી ईશ્વરરૂપ પ્રાજ્ઞ અને મકારને એક જાણે. (૫) ધ્રુણેવિષે અનુગત (વ્યાપેલો) જે પરમાર્થરૂપ તુરીય છે તેને, ઐકાર ધર્મની ધ્રુણ માત્રાવિષે અનુગત જે ઐકારનું પરમાર્થરૂપ 'અમાત્ર' છે, તેસાથે અભિન્ન જાણે. જેમ વિશ્વાદિક વિષે તુરીય અનુગત છે, તેમ અકારાદિક ધ્રુણે માત્રાવિષે અમાત્ર અનુગત છે; યથી ઐકારના અમાત્રરૂપને અને તુરીયને એક જાણે. એ રીતિએ આત્માના પાદ અને ઐકારની જે માત્રા છે તેઓની એકતા જાણીને લયચિન્તન કરે.

૨૯૩. (લયચિન્તન અને ઐકારનું નિર્ગુણ ઉપાસન.)

તે લયચિન્તન કહેવાય છે. વિશ્વરૂપ જે અકાર છે તે તૈજસરૂપ ઉકારથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ ઉકારરૂપ છે એવું જે ચિન્તન કર્યું તે આ સ્થાનમાં 'લય' કહેવાય છે.

પશું જ અન્ય માત્રાવિપે પણ જાણી લેવું. અને જે ઉકારવિપે
 અકારનો લય કન્યો છે, તે તૈજસરૂપ ઉકારનો, પ્રાણરૂપ જે
 મૂકાર છે તેને વિપે, લય કરે. અને પ્રાણરૂપ જે મૂકાર છે,
 તેને તુરીયરૂપ જે ઐકારનું પરમાર્થરૂપ અમાત્ર છે, તેનાવિપે
 લીન કરે. કેમકે સ્થૂલની ઉત્પત્તિ અને લય સૂક્ષ્મવિપે થાય
 છે. યથી વિશ્વરૂપ જે અકાર છે તેનો તૈજસરૂપ ઉકારમાં
 લય વને છે. અને સૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ અને લય કારણમાં થાય
 છે. યથી તૈજસરૂપ જે ઉકાર છે, તેનું કારણ પ્રાણરૂપ જે
 મૂકાર છે, તેનેવિપે લય વને છે. આ સ્થાનવિપે વિશ્વઆદિ-
 ઘોના ગ્રહણથી સમપ્તિ જે ચિરાદ્ આદિક છે તેઓનું અને
 પોતપોતાની જે ત્રિપુટી છે તેઓં સર્વનું ગ્રહણ જાણવું. જે પ્રાણ-
 રૂપ મૂકારવિપે ઉકાર લય કન્યા છે, તે મૂકારને તુરીય
 રૂપ જે ઐકારનું પરમાર્થરૂપ અમાત્ર છે, તેનેવિપે લીન કરે.
 કેમકે ઐકારના પરમાર્થ સ્વરૂપનો તુરીયસાથે અભેદ છે,
 તે તુરીય ગ્રહ્યરૂપ છે. અને શુદ્ધ(ગ્રહ્ય)વિપે ईश्वर પ્રાણ
 વને કલ્પિત છે. 'જે જેને વિપે કલ્પિત હોય છે, તે
 તેનું સ્વરૂપ હોય છે.' યથી ईश्वरસહિત પ્રાણરૂપ જે
 મૂકાર તેનો લય (શુદ્ધગ્રહ્યમાં) વને છે. ૫ રીતિય જે
 ઐકારના પરમાર્થસ્વરૂપ અમાત્રવિપે સર્વનો લય કન્યા છે
 'તે હું છું' (સોઽહં અથવા સોઽહમસ્મિ) પશું, પકાગચિત્ત ધર્શને
 ચિન્તન કરે. સ્થાવરજંગમરૂપ અને અસંગ, અઘ્ય, અસંસારી,
 નિત્યમુક્ત, નિર્ભય, ગ્રહ્યરૂપ ઐકારનું પરમાર્થસ્વરૂપ 'તે હું
 છું' પશું ચિન્તન કન્યાથી જ્ઞાન ઉદય થાય છે; યથી જ્ઞાન-
 દ્વારા મુક્તિરૂપ ફલનું દેવાવાલું ૫ ઐકારનું નિર્ગુણ ઉપાસન
 છે, તે સર્વથી ઉત્તમ છે.

૨૯૪. (ઐકારચિન્તનમાં કેવલ પરહસનો અધિકાર)

જે પૂર્વરીતિપ ઐકારના સ્વરૂપને જાણે છે તે મુનિ છે, જે નથી જાણતો તે મુનિ નહિ. કેમકે 'મુનિ' નામ મનન કરવાવાળાનું છે. ઐકારનું ચિન્તન મનનરૂપ છે. જેને ઐકારનું ચિન્તનરૂપ મનન નહિ તે મુનિ નહિ. ઐ માંદ્વિસ્યુપનિષદની રીતિપ સક્ષેપથી ઐકારનું ચિન્તન કહ્યું છે. અન્ય પણ નૃસિંહતાપની આદિક ઉપનિષદોમાં પણ એનો પ્રકાર છે. ઐ 'ઐકારનું ચિન્તન પરમહંસોનું ગોપ્ય ધન છે.' વહિર્મુખ પુરુષનો એવિપે અધિકાર નથી, અત્યંત અંતરમુખનો અધિકાર છે. ગૃહસ્થનો એમાં અધિકાર નથી. ધન, પુન, સ્ત્રીસંગાદિકરહિત પરમહંસનો અધિકાર છે.

૨૯૫. (ઐકારના ધ્યાનનું ફલ)

પૂર્વ પ્રકારે ઐકારનું બ્રહ્મરૂપથી ધ્યાન કન્યાથી જ્ઞાન-દ્વારા મોક્ષ થાય છે. પરંતુ જે પુરુષની આ લોકના મોંગોમાં અથવા બ્રહ્મલોકના મોંગોમાં કામના હોય, તીવ્ર વૈરાગ્ય નહિ હોય, અને હઠેકરી કામનાને રોકીને, ધનપુત્રા-દિકોને ત્યાગીને, પરમહંસગુરુના ઉપદેશેકરી ઐકારરૂપ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે, તેને ભોગની કામના જ્ઞાનમાં પ્રતિબધ છે, એથી જ્ઞાન નથી થતું, કિન્તુ ધ્યાન કરતાં જ, શરીરત્યાગથી અનંતર અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ થાય. જો આ લોકમાં ભોગની કામના રોકીને ધ્યાનમાં લાગ્યો હોય, તો આ લોકમાં અત્યંત વિભૂતિવાળા પવિત્ર સત્સગિષુલમાં જન્મ થાય છે. ત્યાં પૂર્વકામનાના વિષય સર્વ ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પૂર્વજન્મના ધ્યાનના સંસ્કારોથી પુનઃ વિચારમાં અથવા ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેથી જ્ઞાન થઈને મોક્ષ થાય છે.

૨૯૬. અને બ્રહ્મલોચના મોંગોની કામના રોકીને ઐકાર-

રૂપ બ્રહ્મના ધ્યાનમાં લામ્યો દોષ તો શરીર ત્યાગીને બ્રહ્મ લોક પ્રતિ જાય છે. ત્યાં મનુષ્યોને, પિતૃઓને, અને દેવોને, દુર્લભ જે સ્વતંત્રતા છે તેના આનંદને મોગયે છે. જેટલી હિરણ્ય-ગર્ભની વિભૂતિ છે તે સર્વ સત્યસંકલ્પાદિક વિભૂતિ એને પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૯૭. (બ્રહ્મલોક પ્રતિ જવાના માર્ગનો ક્રમ.)

જે માર્ગે બ્રહ્મલોક પ્રતિ જાય છે તે માર્ગનો ક્રમ આ છે:-જે પુરુષ બ્રહ્મનો ઉપાસનામાં તત્પર છે, તેના મરણસમયે, ઇન્દ્રિય, અંતઃક્રમણ સર્વ યજ્ઞપિ મૂર્ચ્છિત છે, કદિ જવામાં સમર્થ નથી, અને યમદૂત તેના સમીપ આવે નહિ, જે તેના લિંગ-શરીરને લઈ જાય; પરંતુ અગ્નિની અભિમાનિની દેવતા, તેને મરણસમયે શરીરથી કદાહીને પોતાના લોક પ્રતિ લઈ જાય છે. તે અગ્નિલોકથી દિનની અભિમાનિની દેવતા લઈ જાય છે. ત્યાંથી શુક્રપક્ષની અભિમાનિની દેવતા પોતાના લોકમાં લઈ જાય છે. ત્યાંથી આગલ ઉત્તરાયણ જે પદ્માસ છે, તેઓની અભિમાનિની દેવતા લઈ જાય છે. ત્યાંથી આગલ સંવત્સરની અભિમાનિની દેવતા લઈ જાય છે. ત્યાંથી આગલ દેવલોકની અભિમાનિની દેવતા લઈ જાય છે. ત્યાંથી આગલ વાયુની અભિમાનિની દેવતા લઈ જાય છે. ત્યાંથી આગલ ચંદ્રદેવતા લઈ જાય છે. ત્યાંથી આગલ સૂર્યદેવતા લઈ જાય છે. ત્યાંથી આગલ વિજળી(વિદ્યુત)ની અભિમાનિની દેવતા પોતાના લોક પ્રતિ લઈ જાય છે. ત્યાં વિજળીલોકમાં તે ઉપાસકના સામા,—હિરણ્યગર્ભની આશાપ દિવ્યપુરુષ હિરણ્યગર્ભલોક-ધાસી હિરણ્યગર્ભસમાનરૂપ તેને લેવાને આવે છે, તે પુરુષ વિજળીના લોકથી ચરણલોકમાં લઈ જાય છે. વિજળીની અભિ-

માનિની દેવતા સાથે આવે છે. વરુણ લોકથી ઇન્દ્રલોક પ્રતિ લઈ જાય છે. અને વરુણદેવતા પણ ઇન્દ્રલોકસુધી હિરણ્ય-ગર્ભલોકવાસી પુરુષ અને ઉપાસકની સાથે રહે છે. ત્યાંથી આગળ ઇન્દ્રદેવતા પ્રજાપતિના લોકસુધી બંનેની સાથે રહે છે. ત્યાંથી આગળ (દક્ષ)પ્રજાપતિ તેઓ બંનેની સાથે બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જવાવિષે સમર્થ નથી, ઇથી બ્રહ્મલોકમાં તે દિવ્ય-પુરુષની સાથે તે ઉપાસક પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મલોકના અધિ-પતિ હિરણ્યગર્ભ છે. સૂક્ષ્મસમષ્ટિનું અભિમાની ચેતન હિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે. તેને જ કાર્યબ્રહ્મ કહે છે. કાર્યબ્રહ્મના નિવાસસ્થાન-ને બ્રહ્મલોક કહે છે.

૨૯૮ (સાંયુજ્યમોક્ષ.)

યદ્યપિ પૂર્વ રોતિષ ઐકારની ઉપાસના શુદ્ધબ્રહ્મરૂપે કરીને કહી છે; (અને) શુદ્ધબ્રહ્મના ઉપાસકને શુદ્ધબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જોઈયે; તથાપિ શુદ્ધબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનથી જ થાય છે. અને કામનારૂપ પ્રતિવંધેકરી, જેને જ્ઞાન થયું નહિ, તેને કાર્ય-બ્રહ્મની સાંયુજ્ય(મુક્તિ)રૂપ મોક્ષ થાય છે. બ્રહ્મલોકમાં પ્રાપ્ત જે ઉપાસક છે, તેને હિરણ્યગર્ભના સમાન વિભૂતિ પ્રાપ્તા થાય છે. (તે) સત્યસંકલ્પ થાય છે. જેણે શરીરની ઇચ્છા કરે તેણે જ તેનું શરીર થાય છે, જે ભોગોની ઇચ્છા કરે તે સર્વ

૧૭૭. સાલોક્ષ્યસાદિસામીપ્યસારૂપ્યૈકત્વમપ્યુત ।

દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥

માગધન ૩ રુક. ૨૧ અધ્યાય.

ઈશ્વરના લોકમાં પ્રજારૂપે રહેલું એ 'સાલોક્ષ્ય'; ઈશ્વરના સુવરાજરૂપે રહેલું એ 'સાદિ' (વા સાંયુજ્ય), ઈશ્વરના સેવકરૂપે તેની સમીપમાં રહેલું એ 'સામીપ્ય' ઈશ્વરના અનુજરૂપે તેના સમાનરૂપની પ્રાપ્તિ એ 'સારૂપ્ય', અને એકત્ય પણ, મોક્ષ છે. તે અપાય તોપણ મારી સેવા વિના લોક લઈ શકતા નથી, એમ ભગવાન વદે છે.

ભોગ સંકલ્પથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જો એક સમય હજાર શરીરો-
 ૫ જૂદા જૂદા ભોગની ઇચ્છા કરે તો તે જ સમય હજાર
 શરીર અને તેઓના ભોગોની જૂદી જૂદી સામગ્રી ઉપજે છે.
 અને વધુ શું કહિયે ! જે કંઈ સંકલ્પ કરે તે સિદ્ધ થાય છે.
 પરંતુ જગત્ની ઉત્પત્તિ, પાલન, સંહાર, ૫ વિના અન્ય સર્વ
 વિભૂતિ દેશ્વરના સમાન થાય છે. ૫ને જ સાયુજ્યમોક્ષ કહે
 છે. ૫વા હિરણ્યગર્ભના સમાન થયે સતે વહુકાલ સંકલ્પ-
 સિદ્ધ દિવ્યપદાર્થોને ભોગવીને, પ્રલયકાલમાં જ્યારે હિરણ્ય-
 ગર્ભના લોકનો નાશ થાય ત્યારે, જ્ઞાન થઈને ઉપાસકને ત્રિદેહ-
 મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૯૯. (અહંગ્રહધ્યાને જ સત્ત્વગુણી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

જેમ ઐકારરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાવાળા બ્રહ્મલોક-
 ની પ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ઉપનિષદોમાં
 બ્રહ્મની અન્યા પણ ઉપાસના કહી છે, તેઓથી ૫ જ ફલ
 થાય છે. પરંતુ અહંગ્રહઉપાસના વિના અન્યઉપાસનાથી
 બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. ૫ ચાર્ત્ત્ત સૂત્રનારે અને
 ભાવ્યકારે (શારીરકના) ચતુર્થ અધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કરી
 છે. જેમ નર્મદેશ્વરનું શિવરૂપે, અને શાલગ્રામનું વિષ્ણુરૂપે
 ધ્યાન કર્યું છે, તે પ્રતીકધ્યાન છે, અહંગ્રહ નહિ: અને
 મનનું બ્રહ્મરૂપે, આદિત્યનું બ્રહ્મરૂપે, ધ્યાન કર્યું છે, તે પણ
 પ્રતીકધ્યાન છે, અહંગ્રહ નહિ. તેઓનાથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ
 થાય નહિ. સગુણ અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મને પોતાસાથે અભેદ
 કરીને ચિન્તન કરે, તેને અહંગ્રહ ધ્યાન કહે છે. તેથી જ બ્રહ્મ
 લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૩૦૦. પૂર્વ કહ્યો જે માર્ગ છે તેને 'ઉત્તરાયણમાર્ગ' કહે
 છે, અને 'દેવમાર્ગ' પણ કહે છે. તે દેવમાર્ગે જે ઉપાસક બ્રહ્મ-

લોક પ્રતિ જાય છે, તેઓને ફરી સંસાર થતો નથી, કિન્તુ જ્ઞાન થઈને વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં જ્ઞાનનાં સાધન જે ગુરુઉપદેશાદિક છે, તેઓની પણ અપેક્ષા નથી, કિન્તુ બ્રહ્મલોકમાં ગુરુઉપદેશાદિ સાધન વિના જ જ્ઞાન થાય છે. કેમકે બ્રહ્મલોકમાં તમોગુણ રજોગુણનો તો લેશ પણ નથી. કેવલ સત્ત્વગુણપ્રધાન એ લોક છે, તમોગુણ નહિ, યથી જડતા આલસ્યાદિક નહિ, રજોગુણ નહિ, યથી કામક્રોધાદિરૂપ રજોગુણનું કાર્ય, વિશેષ નહિ, કેવલ સત્ત્વગુણ છે, યથી સત્ત્વગુણનું કાર્ય, જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ તે લોકમાં પ્રધાન છે.

૩૦૧. (આત્માનું પરમાર્થરૂપ.)

ઐકારની બ્રહ્મરૂપે પૂર્વ જે ઉપાસના કરી છે, ત્યારે ઐકારની માત્રાનો અર્થ આ રીતિએ ચિન્તન કન્યો છે. - 'સ્થૂલ ઉપાધિસહિત વિરાટ્ વિશ્વ ચેતન, અકારનું વાચ્ય છે. સૂક્ષ્મ-ઉપાધિસહિત હિરણ્યગર્ભ તેજસ ચેતન ઉકારનું વાચ્ય છે. કારણઉપાધિસહિત ईશ્વરપ્રાણ ચેતન મુકારનું વાચ્ય છે.' એવા અર્થ જે પૂર્વ ચિન્તન કન્યો છે, તેની બ્રહ્મલોકમાં સ્મૃતિ થાય છે, અને સત્ત્વગુણપ્રમાણથી આનું વિવેચન થાય છે - સ્થૂલ, ઉપાધિપકરીને ચેતનમાં વિરાટ્પણ અને વિશ્વપણ પ્રતીત થાય છે, સ્થૂલસમષ્ટિ(ઉપાધિ)ની દષ્ટિએ વિરાટ્પણ છે, અને સ્થૂલ વ્યષ્ટિ(ઉપાધિ)ની દષ્ટિએ વિશ્વપણ છે. અને સમષ્ટિવ્યષ્ટિ-સ્થૂલ(ઉપાધિ)ની દષ્ટિ વિના, વિરાટ્માવ અને વિશ્વમાવ પ્રતીત થાય નહિ, કિન્તુ ચેતનમાત્ર જ પ્રતીત થાય છે. તેમ સૂક્ષ્મઉપાધિસહિત હિરણ્યગર્ભ તેજસ ચેતન ઉકારનું વાચ્ય છે ત્યાં સમષ્ટિ સૂક્ષ્મઉપાધિની દષ્ટિએ ચેતનમા હિરણ્યગર્ભતા, અને વ્યષ્ટિસૂક્ષ્મ ઉપાધિની દષ્ટિએ તેજસતા પ્રતીત થાય છે. સૂક્ષ્મઉપાધિની દષ્ટિ વિના હિરણ્યગર્ભતા અને તેજસતા પ્રતીત થાય નહિ.

તેમ મૂકારનું વાચ્ય ईश्वर-प्राज्ञ(चित्त) છે. ત્યાં સમષ્ટિ-અજ્ઞાન(=કારણ)ઉપાધિની દષ્ટિષ્ ચેતનમાં ईश्वरતા, અને વ્યષ્ટિ-અજ્ઞાનઉપાધિની દષ્ટિષ્ ચેતનમાં પ્રાજ્ઞતા પ્રતીત થાય છે. અજ્ઞાનઉપાધિની દષ્ટિ વિના, ईश्वरતા અને પ્રાજ્ઞતા પ્રતીત થાય નહિ. જે વસ્તુ, જેનાવિષે, અન્યની દષ્ટિથી, પ્રતીત થાય, તે તેનાવિષે પરમાર્થકરી હોય નહિ. (અર્થાત્ જે 'વસ્તુ' નામ વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને ईश्वर, તથા વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ, 'જેનાવિષે' નામ ચેતનનાવિષે, 'અન્યની દષ્ટિથી' નામ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને અજ્ઞાત અથવા કારણની દષ્ટિથી પ્રતીત થાય છે, તે પરમાર્થકરી ચેતનવિષે નથી.) જે જેનું રૂપ, અન્યની દષ્ટિ વિના, પ્રતીત થાય, તે તેનું પરમાર્થરૂપ હોય છે. જેમ એક પુરુષમાં પિતાની દષ્ટિથી પુત્રતા અને પિતામહની દષ્ટિથી પૌત્રતાદિરૂપ ભાન થાય છે, તે પરમાર્થકરી નથી. પુરુષનો વિંદ્ જ પરમાર્થ છે, તેમ સ્થૂલસૂક્ષ્મ-કારણ-ઉપાધિની દષ્ટિથી જે વિરાટ વિશ્વાદિકરૂપ ભાન થાય છે, તે મિથ્યા છે; ચેતનમાત્ર જ સત્ય છે. તે ચેતન સર્વ-ભેદરહિત છે. કેમકે વિરાટ અને વિશ્વનો જે ભેદ છે, તે વંનેના ઉપાધિ તો થયેપિ 'સ્થૂલ' છે, તથાપિ 'સમષ્ટિઉપાધિ' વિરાટનો અને 'વ્યષ્ટિઉપાધિ'વિશ્વનો-તે 'સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ'ઉપાધિથી તેઓનો ભેદ છે; ણથી સ્વરૂપે ભેદ નથી. તેમ તૈજસનો હિરણ્યગર્ભથી ભેદ પણ 'સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ'ઉપાધિષ્ છે; સ્વરૂપથી નથી. તેમ ईश्वરથી પ્રાજ્ઞનો ભેદ પણ 'સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ'ઉપાધિના ભેદથી છે; સ્વરૂપથી નથી. એમ પ્રાજ્ઞનો ईश्वરસાથે અભેદ, અને તૈજસનો હિરણ્યગર્ભસાથે અભેદ, તથા વિશ્વનો વિરાટસાથે અભેદ છે. ૫ પ્રકારે સ્થૂલઉપાધિવાલાનો સૂક્ષ્મઉપાધિવાલાથી વા કારણઉપાધિવાલાથી ભેદ

નથી. કેમકે સ્થૂલસૂક્ષ્મકારણઉપાધિની દૃષ્ટિ ત્યાગ્યેથી, ચેતન-સ્વરૂપમાં કશા પ્રકારનો ભેદ પ્રતીત થાય નહિ. અને અનાત્માસાથે પણ ચેતનનો ભેદ નથી. કેમકે અનાત્મા દેહાદિક અવિદ્યાકાલમાં પ્રતીત થાય છે, પરમાર્થેકરી નથી; તેઓનો પણ ચેતનથી ભેદ વને નહિ. એમ સર્વ ભેદરહિત અસંગ, નિર્વિકાર, નિત્યમુક્ત, બ્રહ્મરૂપ આત્મા, ઐકારનો લક્ષ્ય, સ્વયંપ્રકાશરૂપ, તે ઉપાસકને માન થાય છે. તેથી હિરણ્યગર્ભલોકવાસીને સંસાર થાય નહિ. (અને જ્ઞાનદ્વારા અન્તે વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.)

૩૦૨. (ઐકાર અને મહાવાક્યના અર્થની એકતા.)—

યદ્યપિ મહાવાક્યના વિવેક વિના જ્ઞાન થાય નહિ, તથાપિ ઐકારનો વિવેક જ મહાવાક્યનો વિવેક છે. સ્થૂલઉપાધિ-સહિત ચેતન, અકારનું વાચ્ય (છે): સ્થૂલઉપાધિને ત્યાગીને ચેતનમાત્ર અકારનું લક્ષ્ય (છે). તેમ સૂક્ષ્મઉપાધિ-સહિત ચેતન ઉકારનું વાચ્ય (છે): સૂક્ષ્મઉપાધિને ત્યાગીને ચેતનમાત્ર (ઉકારનું) લક્ષ્ય (છે). કારણઉપાધિસહિત ચેતન મૂકારનું વાચ્ય (છે): કારણઉપાધિને ત્યાગીને ચેતનમાત્ર (મૂકારનું) લક્ષ્ય (છે). એ રીતિએ ઉપાધિસહિત વિશ્વાદિ, અકારાદિ માત્રાના વાચ્ય; અને ઉપાધિસહિત ચેતન ઐકારવર્ણનું વાચ્ય છે, અને તેમ નામરૂપ સકલ ઉપાધિસહિત ચેતન ઐકારવર્ણનું વાચ્ય છે, અને નામરૂપ સકલ ઉપાધિરહિત ચેતન ઐકારવર્ણનું લક્ષ્ય છે. એમ ઐકારનો અને મહાવાક્યોનો અર્થ એક જ છે. યથી ઐકારના વિવેકથી અદ્વૈતજ્ઞાન થાય છે.

એ રીતિએ આચાર્યના મુલથી શ્રવણ કરીને અદૃષ્ટિ નામે જે મધ્યમ શિષ્ય તે ઉપાસનમાં પ્રવૃત્ત થઈને જ્ઞાનદ્વારા પરમ-પુરુષાર્થ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયો. ૧૬૮.

૩૦૩. નિર્ગુણ ઉપાસનામાં જે નો અધિકાર નથી
તેને કર્તવ્ય કહે છે.

સવેપા.

જો એ નિર્ગુણ ધ્યાન થાય નહિ, (તો) સગુણઈશ કર મનનું ધામ;
સગુણઉપાસન થાય જ નહિ તો, કરી નિષ્કામ કર્મ, ભજ રામ;
જો નિષ્કામ કર્મ પણ થાય ન, તો કરાય દુભ કર્મ સકામ;
જો નય થાય સકામ કર્મ પણ, તો શઠ ! ધારંવાર મરી જામ. ૧૬૯.

દુષો.

ઐકારનો અર્થ લઈ, ધર્મો રૂપાર્થ અદૃષ્ટિ;
આ તરંગ મળનારને, શાદુ કરો સુદૃષ્ટિ. ૧૭૦.

इति श्रीविचारसागरे गुरुनेदादिव्यावहारिकप्रतिपादन-
मध्यमाधिकारिसाधनवर्णनं नाम पंचमस्तरंगः

• समाप्तः ५

૧૭૮. મોક્ષનો ઉપાય તો બ્રહ્માભેદત્યાગિત્વાદિ સિદ્ધિ સંસારહરમિદ્ધ નિવૃત્તિ-
યોગિક સમિદાનંદ બ્રહ્મનો સાધાત્મકાર છે. કોઈ પ્રતિરોધનો તેના વિનાશનો
પ્રવૃત્તિ થી શકે નહિ તો, પછી નિર્ગુણઉપાસના કરવી. તે નિર્ગુણઉપાસના
પણ જો થી નહિ તો, પછી સગુણ ઈશ્વરમાં મનનો નિવાસ કરવો. તે સગુણ-
ઉપાસન પણ જો ન થયે તો નિષ્કામ કર્મ કરી, રામ મહાશ. તે નિષ્કામ કર્મ
પણ થાય નહિ તો, સકામ દુભકર્મ કરવા અને અનુક્રમે ડાહ્યા ટેલી જો તે
સકામકર્મ પણ થાય નહિ તો વડી, કહે છે કે—હે શઠ ! ધારંવાર જ-ન-મર-
ણની મહાનુભાવક પદમાજમાં પડ્યા કર.

શ્રીગણેશાય નમઃ

અથ શ્રીવિચારસાગરસ્ય

પષ્ટતરંગપ્રારંભઃ

અથ ગુરુવેદાદિસાધનમિથ્યાવર્ણનં.

૩૦૪. ઉપોદ્ઘાત. દુષ્ટો.

“ચેતનમિદં અનાત્મ સડ, મિથ્યા સ્વપ્નસમાન. ”

પમ શુણી ઘોલ્લો શ્રીજો, નર્કદૃષ્ટિ મતિમાન. ૧.

ટીકા:-ચતુર્થ તરંગમાં ઉત્તમઅધિકારીને ઉપદેશનો પ્રકાર કહ્યો, પંચમ તરંગમાં મધ્યમ(અધિકારી)ને (ઉપદેશનો પ્રકાર) કહ્યો. આ (પષ્ટ) તરંગમાં કનિષ્ઠઅધિકારીને ઉપદેશનો પ્રકાર કહે છે. જેને શંકા વધુ ઉપજે, તેની યથાપિ બુદ્ધિ તીવ્રા હોય છે તથાપિ તે કનિષ્ઠ અધિકારી છે. આ તરંગ યુક્તિપ્રધાન છે; પથી સાંભળેલા અર્થમાં જેને કુતર્ક ઉપજે તેને આ તરંગનો ઉપયોગ છે. કુતર્કદૂષિતબુદ્ધિ કનિષ્ઠ અધિકારી હોય છે, તેને ઉપદેશનો પ્રકાર આ તરંગમાં છે. પૂર્વ તરંગમાં પ્રણવઉપાસના અને જગત્ની ઉત્પત્તિનિરૂપણથી પૂર્વે આમ કહ્યું:- “ચેતનથી મિત્ત જે અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય અનાત્મા કહે- “વાય છે, તે અનાત્મપદાર્થ સર્વ સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે.” પ યાત્નાને સાંભળીને થંને ઘ્રાતા(તત્ત્વદૃષ્ટિ અને અદૃષ્ટિ)ને પ્રશ્નથી ઉપરામ લેલીને,

તર્કદૃષ્ટિ પ્રશ્ન કરે છે.

૨૦૧. દુશે.

પ્રથમ ઘાત જ યમ્તુની, સ્મૃતિ સ્વપ્નમાં હોય;
જાગ્રતમાં અઘાત અતિ, તેને જુએ ન કોય. ૨.

ટીકા:-પૂર્વે જે અન્યંત અઘાત પદાર્થ છે તેનું સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાય નહિ; કિન્તુ જાગ્રતમાં જેનું અનુભવજ્ઞાન હોય તેનો સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ થાય છે. યથા સ્મૃતિજ્ઞાનના વિષય જાગ્રતના પદાર્થો સત્ય હોવાથી તેઓનું સ્વપ્નમાં સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન પણ સત્ય છે. યથા સ્વપ્નના દૃશ્યન્તથી જાગ્રતના પદાર્થોને મિથ્યા કહેવા સંભવે નહિ.

અન્યપ્રકારથી સ્વપ્નજ્ઞાનના વિષયપદાર્થોનો સત્યતા(ને) પ્રતિપાદન કર છે.

૨૦૬. દુશે.

અથવા સ્થૂલ ત્વજી, લિંગ તે, બહિર્ જોવા જાય,
ગિરિ, સમુદ્ર, વન, વાજિ, ગજ, તે મિથ્યા કયમ થાય. ૩.

ટીકા:-‘અથવા’ નામ અન્ય પ્રકારથી સ્વપ્નનું જ્ઞાન અને તેના વિષયપદાર્થ સત્ય છે, મિથ્યા નથી. કેમકે સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થૂલશરીરને ત્યાગીને, લિંગશરીર બહિર્ નિકળીને, સાચા ગિરિસાગરાદિકોને દેખે છે, યથા સ્વપ્ન મિથ્યા નહિ.

૨૦૭. (તર્કદૃષ્ટિના ઉપરના પ્રશ્નનાં ઉત્તર,
અંક ૨૦૭ થી ૨૨૮ પર્યન્ત.)

(સ્વપ્નનું જ્ઞાન સ્મૃતિજ્ઞાન નથી.)

દુશે.

આ હસ્તી આગળ ડમ્બો, યહું થાયે જ્ઞાન;
સ્વપ્નમાં જ, સ્મૃતિરૂપ તે કેમ થાય ? સુજાન. ૪.

ટીકા:-પૂર્વકાલસંબંધી પદાર્થનું જ્ઞાન ‘સ્મૃતિ’ (જ્ઞાન)

હોય છે. જેમ પૂર્વે દીઠેલા હસ્તીની 'તે હસ્તી' યવી સ્મૃતિ થાય છે. અને 'આ હસ્તી સંમુખ સ્થિત છે' યવું જ્ઞાન (તે) સ્મૃતિ નહિ, કિન્તુ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, અને સ્વપ્નમાં તો 'આ હસ્તી આગલ સ્થિત છે, આ પર્વત છે, આ નદી છે,' યવું જ્ઞાન થાય છે. યથી જાગ્રત્માં દીઠેલા પદાર્થોની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ નથી, કિન્તુ હસ્તી આદિકનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે.

(પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના યે પ્રકાર-અભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષ.)

અને જો આમ કહે:-'જાગ્રત્માં જાણેલા પદાર્થોનું જ સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાય છે. અજ્ઞાત પદાર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ. યથી જાગ્રત્ પદાર્થોના જ્ઞાનના સંસ્કારોથી સ્વપ્નના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંસ્કારજન્યજ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે. યથી સ્વપ્નનું જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છે.' તે શંકા યને નહિ. કેમકે, પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન યે પ્રકારનું હોય છે. યક અભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષ હોય છે અને યોજું પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષ હોય છે. કેવલ ઇન્દ્રિયસંબંધથી જે જ્ઞાન થાય તે અભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. જેમ નેત્રના સંબંધથી હસ્તીનું-'આ હસ્તી છે,' યવું જ્ઞાન (તે) અભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષ (જ્ઞાન) છે. અને પૂર્વજ્ઞાનના સંસ્કારથી અને ઇન્દ્રિયસંબંધથી જે જ્ઞાન થાય તે 'પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષ (જ્ઞાન), કહેવાય છે. જેમ પૂર્વે દીઠેલા હસ્તીનું-'તે હસ્તી આ છે,' યવું જ્ઞાન થાય, તે 'પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષ' (જ્ઞાન) કહેવાય છે. ય્યાં પૂર્વે હસ્તીના જ્ઞાનના સંસ્કાર, અને હસ્તીસાથે નેત્રનો સંબંધ, પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષનો હેતુ છે. યથી 'સંસ્કારજન્ય જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ જ હોય છે' ય નિયમ નથી; કિન્તુ પ્રત્યભિજ્ઞા-પ્રત્યક્ષ યજ સંસ્કારજન્ય હોય છે. યરંતુ ઇન્દ્રિયસંબંધ યિના

૧૭૧. 'ઉદ્ભૂત-સંસ્કાર માત્ર-જન્ય જ્ઞાન' ય સ્મૃતિનું પૂર્ણ લક્ષણ ગણાય છે.

કેવલ સસ્કારજન્ય જ્ઞાન હોય તે સ્મૃતિજ્ઞાન કહેવાય છે. સ્વપ્નમાં હસ્તીઆદિકનું જ્ઞાન કેવલ સસ્કારજન્ય નથી, વિન્ટુ નિદ્રાન્ય દોષજન્ય છે. અને હસ્તીઆદિકનોપેટે સ્વપ્નમાં કલ્પિત इन्द्रिय પણ છે, યથી इन्द्रियजन्य છે. યધપિ સ્વપ્નના પદાર્થ સાક્ષિમાસ્ય છે, इन्द्रियजन्य જ્ઞાનના વિષય નથી, તથાપિ અવિચેકીની દૃષ્ટિથી સ્વપ્નનું જ્ઞાન इन्द्रियजन्य કહેવાય છે. ય ચેતિય સ્વપ્નનું જ્ઞાન જાગ્રતના પદાર્થની સ્મૃતિ નથી.

અને નિદ્રાથી જાગીને પુરુષ આમ કહે છે. - 'હુ સ્વપ્નમાં 'હસ્તીઆદિકોને દેખતો હતો.' જો હસ્તીઆદિકોની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ હોય, તો જાગીને આનું કહેનુ જોડયે- 'હુ સ્વપ્નમાં હસ્તીઆદિ- 'કોનુ સ્મરણ કરતો હતો,' (પણ) યનું કોઈ નથી કહેનું. યથી જાગ્રતના પદાર્થોની સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ નથી.

અને 'જાગ્રતમાં જે દોઢા સાંભળ્યા પદાર્થ છે તેમનુ જ સ્વપ્નમાં 'જ્ઞાન થાય,' ય નિયમ નથી. કિન્ટુ જાગ્રતમાં અજ્ઞાત પદાર્થનું પણ સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાય છે. કદાચિત્ સ્વપ્નમા યવા વિલક્ષણ પદાર્થ પ્રતીત થાય છે જે આત્મા જન્મવિષે કદિ ત્રિઢા સાંભળ્યા હોય નહિ. યથી તે(સ્વપ્ન)નુ જ્ઞાન સ્મૃતિ (જ્ઞાન) નથી.

યધપિ- 'આ જન્મના પદાર્થોના જ્ઞાનના સસ્કાર જ સ્મૃતિના 'હેતુ છે,' ય નિયમ નથી, કિન્ટુ અન્યજન્મના જ્ઞાનના સસ્કાર-થી પણ સ્મૃતિ થાય છે. કેમકે અનુકૂલ જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. અનુકૂલ જ્ઞાન વિના પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. યથી વાલક-ની સ્તનપાનમાં જે પ્રથમપ્રવૃત્તિ થાય છે, તેનો હેતુ, વાલક-ને પણ 'સ્તનપાન મને અનુકૂલ છે,' યહુ જ્ઞાન હોય છે. ત્યાં અન્યજન્મવિષે સ્તનપાનમાં જે અનુકૂલતા અનુભવ કરી છે, તેના સસ્વારોથી વાલકને પ્રથમ અનુકૂલતાની સ્મૃતિ થાય છે. યથી જન્માન્તરના જ્ઞાનસસ્કારથી પણ સ્મૃતિ થાય છે. તેમ

આ જન્મવિષે અજ્ઞાતપદાર્થોની પણ અન્યજન્મના જ્ઞાનના સંસ્કારો-
થી સ્વપ્નવિષે સ્મૃતિ સંભવે છે. તથાપિ કોઈ પદાર્થ સ્વપ્નમાં
પણ પ્રતીત થાય છે, જેઓનું જાગ્રત્માં કોઈ જન્મવિષે જ્ઞાન
સંભવે નહિ. જેમ પોતાના મસ્તકછેદનને પોતે નેત્રોપ કરી
સ્વપ્નમાં देखે છે. ત્યાં જાગ્રત્માં પોતાનું મસ્તકછેદન નેત્રોપ
કરી देखે નહિ. યથી જાગ્રત્ પદાર્થોના જ્ઞાનના સંસ્કારોથી
સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ નથી. પણ સ્વપ્નને સ્મૃતિરૂપ (કહેયું તેના)
લંડનમાં અનેક યુક્તિઓ, ગ્રંથકારોપ કહી છે. પરંતુ સ્વપ્નને
સ્મૃતિ માનવામાં પૂર્વુક્ત દુષ્ણ અતિપ્રવલ છે જે, -સ્મૃતિજ્ઞાનનો
વિષય સંમુલ્ય પ્રતીત થાય નહિ; અને સ્વપ્નના હસ્તીઆદિક
સ્વપ્નકાલમાં સંમુલ્ય પ્રતીત થાય છે. યથી હસ્તીઆદિકોની
સ્વપ્નમાં સ્મૃતિ નથી.

૩૦૮. '(સ્વપ્નમાં) લિંગશરીર વહિર નીકળીને સાચા ગિરિ-
'સમુદ્રાદિકોને देखે છે,' યયું ઘાદીપ કહ્યું હતું યતું ઉત્તર:-
(સ્વપ્નમાં લિંગશરીર વહિર જતું નથી.)

હો.

વહિર લિંગ જો નીકળે, દેહ અમંગલ થાય;
પ્રાણસહિત સુંદર લસે, યથી લિંગ જણાય. ૫.

ટીકા:-જો સ્થૂલશરીરથી નીકળીને લિંગશરીર, વહિર
સાચા ગિરિસમુદ્રાદિકોને देखે તો, લિંગશરીરના નીરઝ-
વાથી જેમ મરણઅવસ્થામાં શરીર ભયંકરરૂપ પ્રતીત થાય છે,
તેમ સ્વપ્નઅવસ્થાવિષે પણ લિંગશરીરના અભાવથી સ્થૂલશરીર
અમંગલ' નામ ભયંકર થયું જોડયે; અને પ્રાણસહિત મૃતરૂસમાન
થયું જોડયે. અને સ્વપ્નઅવસ્થામાં યયું થાય નહિ; મિત્તુ
સ્વપ્નઅવસ્થામાં સ્થૂલશરીર પ્રાણસહિત હોય છે. અને જાગ્રત્ની
પેટે 'સુંદર' નામ મંગલરૂપ હોય છે. યથી સ્થૂલશરીરના વહિર
લિંગશરીર સ્વપ્નાવસ્થામાં નીકળતું નથી.

અને જો આમ કહે:-

‘સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાણ તો જાય નહિ, કિન્તુ અંતઃકરણ અને (જ્ઞાન)ઇન્દ્રિય વહિર્ પર્વતાદિકોમાં જઈને તેઓને દેખે છે. પ્રાણ વહિર્ જાય નહિ યથી સ્થૂલશરીર મરણઅવસ્થાના સ-માન ભયંકર થાય નહિ. અને પ્રાણને વહિર્ જવાનું કંઈ પ્ર-યોજન પણ નહિ. કેમકે પ્રાણમાં જ્ઞાનશક્તિ નથી, કિન્તુ ક્રિયાશક્તિ છે; યથી વહિર્ના પદાર્થોના જ્ઞાનનું જેમાં સા-મર્થ્ય છે તે જ જાય છે. જ્ઞાનશક્તિ, અંતઃકરણ અને જ્ઞાન-ઇન્દ્રિયમાં છે. પ્રાણની પેઠે કર્મઇન્દ્રિયમાં પણ જ્ઞાનશક્તિ નથી, ક્રિયાશક્તિ છે યથી પ્રાણ અને કર્મઇન્દ્રિય શરીરમાં રહે છે. યથી મરણનિમિત્તથી (થતા) દાહઆદિકોથી રક્ષા થાય છે. અને વહિર્ અંતઃકરણ (અને) જ્ઞાનઇન્દ્રિય જાય છે. તે સાચા પર્વતાદિકોને દેખીને, પ્રાણ અને કર્મઇન્દ્રિયની સમીપ (પાછાં) આવે છે.’

તે પણ વને નહિ. કેમકે સ્થૂલસૂક્ષ્મપ્રસમાજમાં સર્વનો સ્વામી પ્રાણ છે. પ્રાણ વિના શરીરને દેખીને ક્ષણમાત્ર પણ રહેવા નથી દેતા. વહિર્ ભડે જાય છે, દાહ કરે છે, (અને) સ્પર્શથી જ્ઞાન કરે છે. યથી સ્થૂલશરીરનો સાર પ્રાણ છે, તેમ સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રાણ પ્રધાન પ્રાણ છે.

(ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાણ પ્રધાન છે.)

પ્રાણ ઇન્દ્રિયાદિકે, પરસ્પર શ્રેષ્ઠતાવિવાદ કરીને, પ્રજા-પતિના સમીપ જઈને કહ્યું:-‘હે ભગવન્ ! અમારાગિષે કોણ શ્રેષ્ઠ છે ?’ ત્યારે પ્રજાપતિષ કહ્યું-‘તમે સર્થ સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ કરીને એક એક નીકળતાં જાઓ. જેના નીકળવાથી

‘શરીર અમંગલરૂપ થઈને પડી જાય તે તમારામાં શ્રેષ્ઠ છે.’ પ્રજાપતિના વચનથી નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયોના ઇકપેક્ષના અમાવ-થી અંધાદિરૂપ શરીરની સ્થિતિ દીઠી, અને પ્રાણે નીકળવાનો ઉદ્યોગ કરતાં જ શરીર પડવા લાગ્યું. ત્યારે સર્વેષ આમ નિશ્ચય કન્યો. - ‘અમારો સર્વનો સ્વામી પ્રાણ છે.’ એ કારણથી જ્યાંસુધી શરીરમાં પ્રાણ રહે છે ત્યાંસુધી સર્વે રહે છે. શરીરમાંથી પ્રાણને નીકળી જતાં જ સર્વ નીકળી જાય છે. યથી સૂક્ષ્મસમાજનો, રાજાની પેઠે, પ્રાણ જ પ્રધાન છે. તેના નીકળ્યા વિના અંતઃકરણ જ્ઞાનઇન્દ્રિય બહિર્ નીકળે નહિ.

ક્રિયા અંતઃકરણ અને જ્ઞાનઇન્દ્રિય, ભૂતોના સત્ત્વગુણનાં કાર્ય છે. તેઓમાં જ્ઞાનશક્તિ છે, ક્રિયાશક્તિ નથી. પ્રાણમાં ક્રિયાશક્તિ છે તેના ચલથી મરણસમયે લિંગશરીર આ સ્થૂલને ત્યાગીને હોંકાન્તર પ્રતિ જાય છે. અને પ્રાણના જ ચલથી ઇન્દ્રિયદ્વારા અંતઃકરણની વૃત્તિ બહિર્ ઘટાદિકોના સમીપ જાય છે. અને પ્રાણના સહાય વિના અંતઃકરણાદિકનું બહિર્ગમન સમ્ભવે નહિ એ કારણથી યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:- ‘પ્રાણનિરોધ વિના મનનો નિરોધ થાય નહિ. પ્રાણના સંચાર-થી મનનો સંચાર થાય છે. પ્રાણના નિરોધથી મનનો નિરોધ થાય છે.’ યથી મનના નિરોધરૂપ જે રાજયોગ તેની જેને ઇચ્છા હોય, તે પ્રાણનિરોધરૂપ ‘દૃઢયોગનું’ અનુષ્ઠાન કરે. યથી પણ પ્રાણને અધીન અંતઃકરણનું ગમન છે. તેના નીકળ્યાવિના અંતઃકરણ (અને) જ્ઞાનઇન્દ્રિય બહિર્ નીકળે નહિ. અને સ્વપ્નઅવસ્થામાં સ્થૂલશરીર પ્રાણ સમેત પ્રતીત થાય છે. યથી ‘બહિર્ જઈને સાચા પદાર્થને સ્વપ્નમાં દેખે છે,’ એ સમ્ભવે નહિ.

કિંવા કોઈ પુરુષ પોતાના સંબંધીને સ્વપ્નમાં મળીને જો

વ્યવહાર કરે તો જાણીને તે સંબંધી મળે ત્યારે આમ નથી કહેતા જો:-‘રાત્રિયે આપણે મળ્યા હતા, અને અમુક વ્યવહાર ‘કન્યો’ હતા’ અને પૂર્વપક્ષીની રીતિએ તો, બહિર્ નીકળીને તે સંબંધીને મળીને, વ્યવહાર સાચો કન્યો છે, તે મળ્યાનું અને વ્યવહારનું જ્ઞાન સંબંધીને હોયું જોઈએ; અને મળે ત્યારે સંબંધીએ કહ્યું જોઈએ. અને મિદ્ધાન્તમાં તો સંબંધી અને તેનો મીલાપ સર્વ અંતર્ જ કલ્પિત છે.

કિંવા જો બહિર્ જઈને સાચા પદાર્થોને દેખે, તો રાત્રિમાં સૂતેલો પુરુષ, હરિદ્વારમાં મધ્યાહ્નના સૂર્યથી તપેલો મહલ ગંગાથી પૂર્વે અને નીલપર્વત ગંગાથી પશ્ચિમે દેખે છે. ત્યાં રાત્રિમાં મધ્યાહ્નનો સૂર્ય નથી, ગંગાથી પૂર્વ દિશામાં હરિદ્વાર-પુરી નથી, અને ગંગાથી પશ્ચિમ નીલપર્વત નથી. યથી પણ સાચા પદાર્થોનું દેખવું સ્વપ્નમાં અસંભવ છે: અને જાગ્રતની સ્મૃતિ (૧). અને બહિર્ નીકળીને રૂઢવરૂત પર્વતાદિકાનું સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાય છે (૨). એ વંને પશ્ચાન્નું નિરાકારણ કન્યું.

૩૦૯ સિદ્ધાન્ત કહે છે. ૩૦.

(સ્વપ્નમાં સર્વ ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થાય છે.)

યથી અંતર્ ઉપજે, ત્રિપુટી સકલ સમાજ;

વેદ કહે એ અર્થને સહુ પ્રમાણ શિરતાજ. ૬.

ટીકા:—જાગ્રતના પદાર્થોની સ્મૃતિ, અને લિંગ(શરીર)નું બહિર્ નીકળવું (એ પૂર્વોક્ત વે પક્ષ) તો સંભવે નહિ. તથાપિ જાગ્રતની પેઠે જ્ઞાતા, જ્ઞાન (અને) જ્ઞેય (એ) ત્રિપુટી સ્વપ્નમાં પ્રતીત થાય છે; યથી કંઠની નાડીના અંતર્ જ સર્વ કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘સર્વ પ્રમાણનો શિરતાજ’ નામ પ્રધાન જો વેદ છે તેણે એમ કહ્યું છે. ઉપનિષદમાં આ પ્રસંગ છે:—‘જાગ્રતના ‘પદાર્થ સ્વપ્નમાં પ્રતીત નથી થતા. કિન્તુ રથ અને ઘોડા તથા

‘માર્ગ, તેમ જ રથમાં ઘેસવાવાળા, સ્વપ્નમાં નવીન ઉત્પન્ન થાય છે.’ ધર્મી પર્વત, સમુદ્ર, નદી, વન, ગ્રામ, પુરી, સૂર્ય, ચંદ્ર, જે કંઈ સ્વપ્નમાં દેખાય છે, તે નવીન ઉપજે છે. જો સ્વપ્નમાં પર્વતાદિ ન હોય તો તેઓનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સ્વપ્નમાં થાય છે, તે નહિ થયું જોઈયે. કેમકે વિષયસાથે ઇન્દ્રિયનો સંબંધ; વા અંતઃકરણની વૃત્તિનો સંબંધ, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો હેતુ છે. ધર્મી પર્વતાદિક વિષય, અને તેઓના જ્ઞાનનાં સાધન ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણ, સર્વ અંતર ઉત્પન્ન થાય છે.

યદ્યપિ સ્વપ્નના પદાર્થ શુક્રિજ્જતાદિકોની પેઠે, સાક્ષિ-ભાસ્ય છે; અંતઃકરણ ઇન્દ્રિયનો સ્વપ્નના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ નથી ધર્મી, જ્ઞેય જે પર્વતાદિક છે, તેઓની જ ઉત્પત્તિ સ્વપ્નમાં માનવી યોગ્ય છે; જ્ઞાતા (અંતઃકરણ) જ્ઞાન અને ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય નથી. તથાપિ જેમ સ્વપ્નમાં પર્વતાદિક પ્રતીત થાય છે, તેમ ઇન્દ્રિય અંતઃકરણ પ્રાગસહિત સ્થૂળ-શરીર પણ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થાય છે, ધર્મી તેઓની પણ ઉત્પત્તિ માનવી જોઈયે.

કિંવા સ્વપ્નના પદાર્થોંવિષે નેત્રાદિકોની વિષયતા માન થાય છે. તે (જાગ્રત્માં) ‘વ્યાવહારિક’ નેત્રાદિકોની વિષયતા તો સ્વપ્નના ‘પ્રાતિભાસિક’ પદાર્થોંવિષે વને નહિ. કેમકે, ‘સ મ સ ત્તા વા ળા પ દાર્થ જ પો ત પો તા માં સા ધ ક વા ધ ક ‘હો ય છે.’ એ પંચમ તરંગમાં પ્રતિપાદન કન્યું છે. ધર્મી વ્યાવહારિક નેત્રાદિક શરીરમાં છે પણ તેઓથી સ્વપ્નના (પ્રાતિ-ભાસિક) પદાર્થની વિષમસત્તા હોવાથી, તેઓના જ્ઞાનની વિષયતા સ્વપ્નના પર્વતાદિકોને વને નહિ. કિંવા વ્યાવહારિક જે ઇન્દ્રિય છે તે પોતપોતાના ગોલરૂને ત્યાગીને કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય નહિ. અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં (સૂતેલાના)

હસ્ત, પાદ, વાહુનાં ગોલક તો નિશ્ચલ અન્યને દેસાય છે, અને હસ્તમાં દ્રવ્યગ્રહણ કરીને (સ્વપ્નમાં તે સૂતેલો) પોષ્કારતો ધાવન કરે છે. યથી સ્વપ્નમાં શ્ચિદ્રિયોની ઉત્પત્તિ અવશ્ય માનવી જોઈયે. તેમ સુષુપ્તદુઃસ અને તેઓનું જ્ઞાન, તથા સુષુપ્ત-દુઃસજ્ઞાનના આશ્રય-પ્રમાતા, સ્વપ્નમાં પ્રતીત થાય છે. વિના-યયેલા પદાર્થની પ્રતીતિ ધાય નહિ. યથી સર્વ ત્રિપુટી-સમાજ સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

અનિર્વચનીય રૂપાતિની આ રીતિ છે:-‘જે ટલાં બ્ર મ જ્ઞાન ‘હે તે ઓ ના વિ પ ય સ ધ અ નિ ર્વ ચ ની ય ઉ ત્પ ન્ન થાય ‘હે. વિ પ ય વિ ના કો ઈ જ્ઞા ન થાય ન હિ.’ ય સિદ્ધાન્ત છે. અન્ય શાસ્ત્રના મતમાં તો, ‘અન્ય પદાર્થનું અન્ય રૂપથી જ્ઞાન ‘ધાય તે બ્રમ કહેયાય છે.’ સિદ્ધાન્તમાં તો ‘જેવો પદાર્થ ‘હોય તેવું જ જ્ઞાન ધાય છે.’ યથી બ્રમસ્થલમાં પળ વિપયની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થાય છે વિપય વિના જ્ઞાન ધાય નહિ. ય રીતિય સ્વપ્નમાં ત્રિપુટીની પ્રતીતિ હોવાથી સર્વ સમાજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૬.

૩૧૦. યનેવિધે આવી શંકા ધાય છે:-સ્વપ્નના જે પદાર્થ પ્રતીત થાય છે, તેઓની ઉત્પત્તિ અંગીકાર ધાય તો, જેમ સ્વપ્ન-દષ્ટાન્તથી જાગ્રતના પદાર્થ મિથ્યા સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા છે, તેમ જાગ્રતના પદાર્થોની પેઠે ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી સ્વપ્નના પદાર્થ પળ સત્ય થયા જોઈયે. અને સ્વપ્નના પ્રતીત પદાર્થની ઉત્પત્તિ ન માનિયે તો ય દોષ (આવતો) નથી. કેમકે જાગ્ર-તના પદાર્થ તો ઉત્પન્ન થઈ પ્રતીત થાય છે, અને સ્વપ્નમાં પદાર્થ (ઉત્પન્ન) થયાવિના પ્રતીત થાય છે. યથી સ્વપ્નમાં (ઉત્પન્ન) થયાવિનાના પદાર્થોનું જ્ઞાન બ્રમરૂપ હોય છે, તેઓની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય નથી.

૩૧૧. પ શં કા નું સ મા ધા ન.

દુહો.

સાધનસામગ્રી વિના ઉપજે, તે જુઠું હોય;
સામગ્રીવિન ઉપજે, જે તે મિથ્યા સોય. ૭.

ટીકા:-જે વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં જેટલી દેશકાલાદિસામગ્રી 'સાધન' નામ કારણ છે, એટલી સામગ્રી વિના ઉપજે તે મિથ્યા કહેવાય છે. અને સ્વપ્નના હસ્તી આદિકોની ઉત્પત્તિને યોગ્ય દેશકાલ છે નહિ. વહુકાલમાં અને વહુદેશમાં ઉપ-જવાયોગ્ય હસ્તીઆદિ ક્ષણમાત્ર કાલમાં અને સૂક્ષ્મ ધંટદેશમાં ઉપજે છે, એથી મિથ્યા છે. યદ્યપિ સ્વપ્નઅવસ્થામાં કાલ દેશ પણ અધિક પ્રતીત થાય છે, તથાપિ અન્ય પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નમાં અધિક કાલ અને અધિક દેશ પણ અનિર્ણયનીય, પ્રાતિભાસિક ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે વિષય વિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય નહિ. અને સ્વપ્નમાં અધિક દેશકાલનું જ્ઞાન થાય છે. ધ્યાનહારિક દેશકાલ ન્યૂન છે. એથી પ્રાતિભાસિક (દેશ-કાલ) ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ સ્વપ્નઅવસ્થામાં ઉપજ્યા જે પ્રાતિભાસિક દેશકાલ, તે સ્વપ્નઅવસ્થાના હસ્તીઆદિકોના, કારણ નથી. કેમકે કારણ હોય તે પહેલાં ઉપજે છે, અને કાર્ય પછી ઉપજે છે. સ્વપ્નનાં દેશકાલ અને હસ્તીઆદિક એક જ સમયમાં થાય છે. એથી તેઓનો (હસ્તીઆદિ અને દેશકાલનો) કાર્યકારણમાત્ર વને નહિ. અને વ્યવહારિક દેશકાલ ન્યૂન છે, હરિતઆદિકોને યોગ્ય નથી, એથી દેશકાલ-રૂપ સામગ્રી વિના ઉપજે છે, એથી સ્વપ્નમાં પદાર્થ મિથ્યા છે. માતાઆદિ લઈને ધીજી પણ હસ્તીઆદિકોની સામગ્રી સ્વપ્નમાં છે નહિ. યદ્યપિ સ્વપ્નમાં પ્રાણિપદાર્થના માતાપિતા પણ પ્રતીત થાય છે. તથાપિ સ્વપ્નના માતાપિતા પુત્રની ઉત્પત્તિના

કારણ નથી. કેમકે માતાપિતા અને પુત્ર એક ક્ષણમાં સાથે ઉપજે છે. એથી તેઓનો કાર્યમારણમાત્ર નથી. જે નિદ્રા સહિત અવિદ્યા સ્વપ્નના પદાર્થ ઉપજે છે, તે જ અવિદ્યા તે પદાર્થો-વિષે, માતાપણુ, પિતાપણુ, અને પુત્રપણુ ઉપજાવે છે, એ રીતિપ સ્વપ્નના પદાર્થની ઉત્પત્તિમાં કોઈ સામગ્રી નથી, કિન્તુ અવિદ્યા જ નિદ્રાસ્વપ્નસહિત કારણ છે. દોષસહિત અવિદ્યાથી જે જન્ય હોય, તે શુકિરજતની પેઠે મિથ્યા હોય છે. એથી સ્વપ્નના પદાર્થ સત્ય નથી, મિથ્યા છે.

તેઓનું ઉપાદાનકારણ અત કરણ છે, અથવા સાક્ષાત્ અવિદ્યા જ તેઓનું ઉપાદાનકારણ છે. પહેલા પક્ષમાં સાક્ષિ ચેતન સ્વપ્નનું અધિષ્ઠાન છે. કોજા પક્ષમાં બ્રહ્મચેતન સ્વપ્નનું અધિષ્ઠાન છે એ રીતિપ અત કરણનો અથવા અવિદ્યાનો પરિણામ, અને ચેતનનો વિવર્ત સ્વપ્ન છે

૩૧૨. એનાવિષે આથી શકા થાય છે —કોજા પક્ષમાં બ્રહ્મચેતન સ્વપ્નનું અધિષ્ઠાન કહ્યું, અને અવિદ્યા ઉપાદાનકારણ કહી, ત્યા અધિષ્ઠાનના જ્ઞાને, કલ્પિતની નિવૃત્તિ થાય છે અને સ્વપ્નનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, એથી બ્રહ્મજ્ઞાન વિના અજ્ઞાનીને જાગ્રત્માં સ્વપ્નની નિવૃત્તિ ન થઈ જોડાયે.

૧૮૧. ત્રિવિધ જીવ. સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ દેહદ્રવ્ય અવચ્છિન્ન કૂટસ્થચેતનરૂપ 'પાર-માર્થિક' જીવ (૧), માયાપ આત્મ કૂટસ્થવિષે કલ્પિત અન્ત કરણમા ચિદામાસ રૂપ અને દેહદ્રવ્યમાં અભિમાનનો કર્તા 'વ્યાવહારિક' જીવ (૨), અને નિદ્રારૂપ માયાપ આત્મ વ્યાવહારિક જીવરૂપ અધિષ્ઠાનમાં કલ્પિત 'પ્રાતિભાસિક' જીવ (૩), એવા મેદયી જીવ ત્રણ પ્રકારના છે તેના વાદી વિદ્યારણ્યસ્વામીનાદિ છે તેઓએ, સ્વપ્નનું અધિષ્ઠાન વ્યાવહારિક જીવ અને વ્યાવહારિક જગત્ કહ્યું છે. તેમાં સ્વપ્નના જીવ(દ્રષ્ટા)નું અધિષ્ઠાન જાગ્રત્નો જીવ છે, અને સ્વપ્નના જગત્(દ્રવ્ય)નું અધિષ્ઠાન જાગ્રત્નું જગત્ છે, અને સ્વપ્નઅધ્યાસનું ઉપાદાન, વ્યાવહારિક જીવ જગત્નું આવરક નિદ્રારૂપ અવસ્થાઅજ્ઞાન (તૂલઅજ્ઞાન) છે

૩૧૩. અન્ય શંકાઃ—જેમ સ્વપ્નનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ, અને ઉપાદાનકારણ અવિદ્યા છે; તેમ વેદાન્તસિદ્ધાન્તમાં જાગ્રતના વ્યાવહારિક પદાર્થનું પણ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, અને ઉપાદાનકારણ અવિદ્યા છે. एषी જાગ્રતના પદાર્થને ‘व्यावहारिक’ કહે છે, અને સ્વપ્નને ‘प्रातिभासिक’ કહે છે, एवો ભેદ ન થયો જોડ્યે કેમકે, યંનેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, અને ઉપાદાનકારણ અવિદ્યા છે; एषी જાગ્રત સ્વપ્ન વંને વ્યાવહારિક થવાં જોડ્યે; અથવા વંને પ્રાતિભાસિક થવાં જોડ્યે.

૩૧૪ (ઉપરની વેશંકાનું સમાધાન.)

તે વને શંકા વને નહિ. કેમકે પ્રથમશંકાનું આ સમાધાન છે,—નિવૃત્તિ વે પ્રકારની હોય છે, ए पूर्व (ચતુર્થ તરંગમાં અંક ૧૪૨ વિષે) સ્વાતિનિરૂપણમાં કહી છે. કારણસહિત કાર્યના વિનાશરૂપ અત્યન્તનિવૃત્તિ તો સ્વપ્નની જાગ્રતમાં બ્રહ્મજ્ઞાન વિના, વને નહિ. પરંતુ ઢંડના પ્રહારથી જેમ ઘટનો મૃત્તિકામાં લય થાય છે તેમ સ્વપ્નનો હેતુ જે નિદ્રાદોષ તેના નાશથી, વા સ્વપ્નની વિરોધિની જાગ્રતની ઉત્પત્તિથી, અવિદ્યામાં લયરૂપ નિવૃત્તિ સ્વપ્નની બ્રહ્મજ્ઞાન વિના સંભવે છે.

૩૧૫. (જાગ્રતના પદાર્થ વ્યાવહારિક છે, સ્વપ્નના પ્રાતિભાસિક છે)

અન્ય જે શંકા કરીઃ—‘જાગ્રત સ્વપ્ન યંને સમાન થવાં જોડ્યે, તે વને નહિ. કેમકે, જાગ્રતના દેહાદિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં તો અન્યદોષરહિત કેવલ અનાદિઅવિદ્યા જ ઉપાદાનકારણ છે; અને સ્વપ્નના પદાર્થોમાં તો સાદિનિદ્રાદોષ પણ અવિદ્યાનાં સહાયક છે. एषી અન્યદોષરહિત કેવલ અવિદ્યાજન્ય (જાગ્રતના પદાર્થ) વ્યાવહારિક કહેવાય છે. અને

સાદિદોષસહિત (તુલા)અવિદ્યાજન્ય (સ્વપ્નના પદાર્થ અને રજ્જુ સર્પોદિક) 'પ્રાતિભાસિક' કહેવાય છે. સ્વપ્નના પદાર્થ નિદ્રાદોષસહિત અવિદ્યાજન્ય હોવાથી પ્રાતિભાસિક છે, અને જાગ્રતના પદાર્થ અન્યદોષરહિત અવિદ્યાજન્ય હોવાથી 'વ્યાવહારિક' કહેવાય છે. એ રીતિએ સ્વપ્નના પદાર્થોમાં જાગ્રત-પદાર્થથી વિલક્ષણતા છે. પરંતુ એ સંપૂર્ણ ઘ્ર્ણ પ્રકારની સત્તા માનીને, સ્થૂલદૃષ્ટિયે, કહી છે. ચિત્તારદૃષ્ટિએ તો ઘ્ર્ણ પ્રકારની સત્તા બને નહિ, અને જાગ્રત સ્વપ્નની પરસ્પર વિલક્ષણતા પણ બને નહિ.

(ઈશ્વરરચિત અને જીવસંકલ્પરચિત એવા બે પ્રકારના પદાર્થ.)

૩૧૬. યદ્યપિ ચેદાન્તપરિભાષાદિક ગ્રંથોમાં પૂર્વપ્રકારથી 'વ્યાવહારિક' અને 'પ્રાતિભાસિક' પદાર્થોનો ભેદ કહ્યો છે, યથી ઘ્ર્ણે સત્તા માની છે; તેમ વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પણ ઘ્ર્ણ સત્તા માની છે; કેમકે આ પ્રસંગ તેઓએ લખ્યો છે:-બે પ્રકારના દેહાદિક પદાર્થ છે;-એક તો ઈશ્વરરચિત છે, તે શા હ્ય છે; અને ધોજા, જીવના સંકલ્પરચિત છે, તે મનોમય કહેવાય છે તે આં ત ર છે. તે બેમાં જીવસંકલ્પથી રચિત આંતરમનોમય સાક્ષિભાસ્ય છે; અને ઈશ્વરરચિત શાહ્ય છે, તે પ્રમાતાપ્રમાણના વિષય છે. અને આં ત ર મ નો મ ય દે હા દિક જ જી વ ને સુ ય દુઃ સ્વ ના હે તુ છે. અને શાહ્ય જે ઈશ્વરરચિત છે તે સુખઃદુઃસ્વના હેતુ નથી, યથી મનોમય પદાર્થોની નિવૃત્તિ મુમુક્ષુને અપેક્ષિત છે. અને શાહ્યપ્રાંચ સુખદુઃસ્વના હેતુ નથી યથી તેની નિવૃત્તિ અપેક્ષિત નથી.

જેમ બે પુરુષોના બે પુત્ર વિદેશમાં ગયા હોય, તેમાંથી એકનો પુત્ર મરી જાય, (અને) એકનો જીવતો હોય, તે જીવતો પુત્ર મોટી વિભૂતિને પ્રાપ્ત થઈને, કોઈ પુરુષદ્વારા, પોતાના

પિતાને પોતાની વિભૂતિપ્રાપ્તિના, અને વીજાના મરણના, સમાચાર મોકલે. ત્યાં સમાચાર શુણાવવાવાળો દુષ્ટ હોય પથી જીવતા પુત્રના પિતાને કહે, - 'તારો પુત્ર મરી ગયો,' અને મરેલા પુત્રના પિતાને કહે, - 'તારો પુત્ર શરીરથી નીરોગ છે, મોટી વિભૂતિને પ્રાપ્ત થયો છે, (અને) થોડા કાલમાં હસ્તિ-આરૂઢ મોટા સમાજથી આવશે.' તે વંચકવચનને શુણીને જીવતા પુત્રનો પિતા રહે છે, (અને) મહત્ દુઃખનો અનુભવ કરે છે, અને મરેલા પુત્રનો પિતા મહત્ હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

૫ રીતિય દેશાન્તરવિષે ईश्वरરચિત પુત્ર જીવે છે, તોપણ મનોમય પુત્ર મરી ગયો પથી દુઃખ થાય છે, ईश्वरરચિત જીવતાનું સુખ થાય નહિ. તેમ વીજાનો ईश्वરરચિત પુત્ર મરી ગયો છે, તેનું દુઃખ થાય નહિ, મનોમય પુત્ર) જીવે છે, તેનું સુખ થાય છે. પથી જીવસૃષ્ટિ જ સુખદુઃખનો હેતુ છે, ईश्वર-સૃષ્ટિ સુખદુઃખનો હેતુ નથી. ૫ રીતિય વિદ્યારણ્ય સ્વામીય (પંચદશીમાં) જીવસૃષ્ટિ અને ईश्वરસૃષ્ટિ બે પ્રકારની(સૃષ્ટિ) કહી છે. ત્યાં જીવસૃષ્ટિ પ્રાતિભાસિકી છે, અને ईश्वરસૃષ્ટિ વ્યાવહારિકી છે. ૫મ અન્યગ્રંથકારોય પણ સત્તા ધ્રણ પ્રકારની કહી છે. ચેતનની પરમાર્થસત્તા છે. અને ચેતનથી ભિન્ન જડપદાર્થોની બે પ્રકારની સત્તા છે. ૫મ વ્યવહારિક સત્તા અને વીજા પ્રાતિભાસિકસત્તા. સૃષ્ટિના આદિકાલમાં ईश्वરસંકલ્પથી ઉપજ્યાં જે કેવલ અવિદ્યાનાં કાર્ય-પંચભૂત અને તેઓનાં કાર્ય-ની વ્યાવહારિકસત્તા છે. ઘોષસહિત અવિદ્યાનાં કાર્ય-રૂપ જુલિરજતાદિકોની પ્રાતિભાસિકસત્તા છે. ૫ રીતિય જાગ્રત્ પદાર્થોની વ્યાવહારિકસત્તા અને સ્વપ્નની પ્રાતિભાસિકસત્તા કહી છે.

(જાગ્રત્ સ્વપ્નના પદાર્થમાં વિલક્ષણતા સિદ્ધ થતી નથી.)

(દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ. ૩૧૭ થી ૩૨૯ પર્યન્ત.)

૩૧૭. તથાપિ અનાત્મપદાર્થોની સર્વની પ્રાતિભાસિકી જ સત્તા છે, યથી વે પ્રકારની જ સત્તા છે. ચેતનની પરમાર્થ-સત્તા, અને ચેતનથી મિથ્ર સકલ અનાત્માની પ્રાતિભાસિકી જ સત્તા છે. જાગ્રત્સ્વપ્નના પદાર્થોની કિંચિત્ માત્ર પણ વિલક્ષણતા સિદ્ધ થાય નહિ. એ ઉત્તમ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિ-પાદન કરે છે.

ચોપાઈ.

સામગ્રી વિના ઉપજે યથી, સ્વપ્નસૃષ્ટિ સહુ મિથ્યા તેથી;

દેશકાલનો લેશ ન જેમાં, સર્વ જગત્ ઉપજે છે તેમાં. ૮.

સ્વપ્નસમાન જુઠું જગત્ જાણો, લેશ સત્ય તેને મા માનો;

જાગ્રત્માં જ સ્વપ્ન નહિ જેમ, સ્વપ્નમાં જ જાગ્રત્ નહિ તેમ. ૯.

ટીકા:—દેશકાલસામગ્રી વિના સ્વપ્નના હસ્તી પર્વતાદિક ઉપજે છે, યથી ‘મિથ્યા’ કહેવાય છે. તેમ આકાશાદિ પ્રવંચ-ની સૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) બ્રહ્મથી થાય છે, તે બ્રહ્મવિપે દેશકાલનો લેશ પણ છે નહિ. સ્વપ્નવિપે હરિતપર્વતાદિકોના યોગ્ય તો દેશકાલ નથી, તથાપિ અલ્પદેશકાલ છે; તેમ આકાશાદિ-કોની સૃષ્ટિમાં અલ્પદેશકાલ પણ છે નહિ, કેમકે દેશકાલ-રહિત પરમાત્માથી આકાશાદિકોની સૃષ્ટિ કહી છે. એ કારણ-થી તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં આકાશાદિકોની ક્રમથી સૃષ્ટિ કહી છે, દેશકાલની સૃષ્ટિ કહી નહી. અને સૂત્રકારભાષ્યકારે પણ દેશકાલની સૃષ્ટિ નથી કહી. [‘સૃષ્ટિ’ નામ ઉત્પત્તિનું છે.] ત્યાં તૈત્તિરીયશ્રુતિનો અને સૂત્રકારભાષ્યકારનો આજ અમિત્રાય છે:—આકાશાદિક પ્રવંચની ઉત્પત્તિ દેશકાલસામગ્રી વિના થાય છે, યથી આકાશાદિક સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે.

૩૧૮. યદ્યપિ મધુસૂદનસ્વામીણ દેશકાલને સાક્ષાત્ અ-
વિદ્યાનાં કાર્ય કહ્યાં છે. યથી માયાવિશિષ્ટ પરમાત્માથી, પ્રથમ
માયાના પરિણામ દેશકાલ થાય છે, તેથી અનન્તર આકાશ-
દિકોની ઉત્પત્તિ થાય છે; યથી યોગ્યદેશકાલથી આકાશ-
દિક પ્રવંચની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. (એમ કોઈ કહે.)

તથાપિ મધુસૂદનસ્વામીનો આ અભિપ્રાય નથી જે, -દેશ-
કાલ પ્રથમ થાય છે અને આકાશાદિક ઉત્તર થાય છે. કેમકે,
અતીત (ભૂત) કાલમાં હોય તે 'પ્રથમ' અથવા 'પૂર્વ' કહેવાય
છે. અને ભવિષ્યત્કાલમાં થાય તે 'ઉત્તર' કહેવાય છે. [જેને
'પછી' પણ કહે છે.] આકાશાદિકોની ઉત્પત્તિથી પ્રથમ
(પૂર્વ) દેશકાલ ઉપજે છે, એ કહેવાથી આકાશાદિકોની
ઉત્પત્તિ કાલથી પૂર્વ કાલ ઉપહિત પરમાત્મા, દેશકાલનું
અધિષ્ઠાન છે, એ સિદ્ધ થશે. યથી દેશકાલની ઉત્પત્તિમાં
પૂર્વકાલની અપેક્ષા થવાની. અને કાલની ઉત્પત્તિ વિના પૂર્વ-
કાલ અસિદ્ધ છે. યથી આકાશાદિકોથી પૂર્વકાલમાં દેશ-
કાલાદિક હોય છે, એ કહેવું વને નહિ.

કિન્તુ મધુસૂદનસ્વામીનો આ અભિપ્રાય છે:-જેમ ભૂત-
ભૌતિકપ્રવંચ પ્રતીત થાય છે, તેમ દેશકાલ પણ પ્રતીત થાય છે.
અને આત્માથી મિત્ર કોઈ નિત્ય છે નહિ, યથી દેશકાલ નિત્ય
નથી. અને વિનાયયેલાની પ્રતીતિ થાય નહિ, યથી આકાશ-
દિકોની પેઠે દેશકાલની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે. તે દેશ-
કાલ માયાના પરિણામ છે અને ચેતનના ત્રિયત્વ છે. જે
ત્રિયત્વ હોય તે કારણનું કારણ હોય નહિ. યથી આકાશ-
દિક પ્રવંચની ઉત્પત્તિમાં દેશકાલને કારણતા વને નહિ,
કિંવા કારણ પ્રથમ હોય છે, (અને) કાર્ય ઉત્તર હોય છે.
આકાશાદિક પ્રવંચથી દેશકાલ પ્રથમ હોય છે એ કહેવું વને

નહિ, પણ ચાર્તા પાસે જ પછી આવ્યા ટિપ્પે, તેથી પણ દેશ કાલને આકાશાદિક પ્રપચની કારણતા વને નહિ મિત્તુ સ્વપ્નના પિતાપુત્રની પેટ, દેશકાલ સહિત આકાશાદિક પ્રપચ માયાત્રિશિષ્ટ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વારં પદાર્થ વાંડે દેશમા અને વોંડે કાલમા ઉપજે છે, અન્યદેશમા અન્યકાલમા નથી ઉપજતા પણ સંતિષ સર્વ પદાર્થ પ્રલય-કાલમા નથી ઉપજતા, સૃષ્ટિકાલમા ઉપજે છે, યથી દેશકાલ ને કારણતા પ્રતીત પણ થાય છે, તોપણ જે માયાથી-દેશકાલસહિત પ્રપચની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે માયાથી જ, દેશ-કાલસહિત પ્રપચની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે માયાથી જ, દેશ કાલમા કારણતા અને અન્ય પ્રપચમા વારંતા, પ્રતીત થાય છે.

૩૧૯ અને આકાશાદિક પ્રપચના દેશકાલ કારણ નથી પનાત્રિષે (નાદીને) આગી શક્તા થાય છે-ત્રિનાથયેલા પદાર્થ ની તો પ્રતીતિ થાય નહિ, અને સિદ્ધાન્તમા અગીકાર નથી જા ત્રિનાથયેલાની પ્રતીતિ માનિયે તો અસત્તુલ્યાતિનો અગી કાર થયે, અને ત્રિનાથયેલા ઘણાપુત્ર શશશ્ટગાદિકાની પ્રતીતિ થઈ જાડય, (પણ તે થતી નથી) યથી ત્રિનાથયેલાની પ્રતીતિ થાય નહિ યથી દેશકાલમા કારણતા ન હાય તો, દેશકાલમા સત્ર પદાર્થોની કારણતા માયાના વલથી પણ પ્રતીત ન થયી જાડય અને કારણતા દેશકાલમા પ્રતીત થાય છે યથી દેશકાલ સર્વ પ્રપચના કારણ છે

અને (વાદી કહે છે કે) જા સિદ્ધાન્તી આમ કહે,-‘સર્વ પ્રપચ ‘તુ કારણ બ્રહ્મ છે બ્રહ્મની કારણતા દેશકાલમા પ્રતીત ‘થાય છે, અને દેશકાલમા કારણતા નથી’ તે પણ વને નહિ કેમકે, જેમ દેશકાલનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, તેમ સર્વ પ્રપચનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે. દેશકાલમા જ બ્રહ્મની કારણતા પ્રતીત થાય, અન્યમા નહિ પણ કહેવામાં વોંડે હતું નથી યથી અધિ-

પ્રાનબ્રહ્મની કારણતા દેશકાલમાં પ્રતીત થાય તો, બ્રહ્મ સર્વ પ્રપંચનું અધિષ્ઠાન છે એથી, સર્વ પ્રપંચમાં કારણતા પ્રતીત થવી જોઈએ. કોઈમાં કારણતા, કોઈમાં કાર્યતા, એવા ભેદ ન જોઈએ. કિંવા દેશકાલમાં કારણતા છે નહિ અને બ્રહ્મમાં કારણતા છે, તે બ્રહ્મની કારણતા દેશકાલમાં પ્રતીત થાય છે, એ કહેવાથી અન્યથાખ્યાતિનો અંગીકાર થશે. કેમકે અન્યથસ્તુની અન્યરૂપથી પ્રતીતિને 'અન્યથાખ્યાતિ' કહે છે. દેશકાલ કારણ નથી, એથી કારણથી અન્ય અકારણ છે, તેઓ(અકારણરૂપ દેશકાલ)ની અન્યરૂપથી નામ કારણરૂપથી પ્રતીતિ માનવામાં અન્યથાખ્યાતિનો અંગીકાર થશે. અને સિદ્ધાન્તમાં અન્યથાખ્યાતિનો અંગીકાર નથી. જો આ સ્થાનમાં અન્યથાખ્યાતિ માનિયે તો, શુક્તિમાં અનિર્વચનીયરૂપ્યની ઉત્પત્તિ સિદ્ધાન્તમાં માની છે તે નિષ્કલ થશે. કેમકે અન્યથાખ્યાતિમાં એ મત છે:-એક તો અન્યદેશમાં સ્થિતપદાર્થની અન્યદેશમાં પ્રતીતિ (તે) અન્યથાખ્યાતિ, -જેમ કાન્તાના કરમાં સ્થિત રજત(રૂપા)ની સંમુલ શુક્તિદેશમાં પ્રતીતિ અન્યથાખ્યાતિ. અથવા અન્યપદાર્થનો અન્યરૂપથી પ્રતીતિ અન્યથાખ્યાતિ, -જેમ શુક્તિની જ રજતરૂપથી પ્રતીતિ અન્યથાખ્યાતિ. એમ સર્વ ભ્રમસ્થલમાં અન્યથાખ્યાતિનું નિર્વાહ સંભવે છે. અનિર્વચનીય રજતાદિકાંની ઉત્પત્તિકથન અસંગત થશે.

અને સિદ્ધાન્તી આમ કહે, -'વિષયના સમાનાકાર જ્ઞાન થાય છે. અન્યથસ્તુનું અન્યરૂપથી જ્ઞાન સંભવે નહિ. એથી 'રજતાકાર જ્ઞાનનો વિષય પણ અનિર્વચનીય રજત ઉત્પન્ન થાય છે.' એ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં કારણથી અન્ય જે દેશકાલ તેમાં વિષે બ્રહ્મની કારણતાનું જ્ઞાન સંભવે નહિ. એથી દેશકાલમાં કારણતા જે પ્રતીત થાય છે, તે (કારણતા) વિનાયવેલનું.

અથવા બ્રહ્મમાં સ્થિત(કારણતા)નું, માન સંભવે નહિ; કિન્તુ દેશકાલમાં જ કારણતા છે, તેનું માન થાય છે. ૫ રીતિ ૫ 'આકાશાદિક પ્રપંચનાં કારણ દેશકાલ નહિ' ૫ કથન અસંગત છે. (૫મ વાદી કહે છે.)

૩૨૦. (સિદ્ધાન્તો કહે છે કે) તે શંકા બને નહિ. કેમકે બ્રહ્મની કારણતા દેશકાલમાં પ્રતીત થાય છે. જેમ જપાપુષ્પસંવંધો સ્ફટિકમાં પુષ્પની રક્તતા પ્રતીત થાય છે, (અને) અધિષ્ઠાનની સત્યતા સ્વપ્નકાલમાં મિથ્યા હસ્તિપર્વતાદિકોમાં પ્રતીત થાય છે; ત્યાં સ્ફટિકમાં અનિર્વચનીયરક્તતાની ઉત્પત્તિનો અંગીકાર નથી કિન્તુ પુષ્પની રક્તતા સ્ફટિકમાં પ્રતીત થાય છે; ૫થી શ્વેતસ્ફટિકની રક્તરૂપથી પ્રતીતિ થવાથી, રક્તતાના જ્ઞાનમાં અન્યથાખ્યાતિ જ માની છે; (અને) તેમ સ્વપ્નમાં મિથ્યા પદાર્થોંવિપે સત્યતા પ્રતીત થાય છે ત્યાં 'અનિર્વચનીયસત્યતા તે પદાર્થોંવિપે ઉત્પન્ન થાય છે,' ૫ કથન તો 'સત્ય મિથ્યા છે.' ૫ (વદતોવ્યાઘાતદોષવાઙ્મા) વચનની પેઠે સંભવે નહિ. અને વિનાયયેલની પ્રતીતિ થાય નહિ. કિન્તુ સ્વપ્નના અધિષ્ઠાનચેતનનો સત્યતા, મિથ્યાપદાર્થોંમાં પ્રતીત થાય છે; ૫થી મિથ્યાપદાર્થોંની સત્યરૂપે પ્રતીતિ હોવાથી, સત્યતાના જ્ઞાનમાં અન્યથાખ્યાતિ જ માની છે. તેમ અધિષ્ઠાનબ્રહ્મની કારણતા, દેશકાલમાં અન્યથાખ્યાતિપક્ષી, પ્રતીત થાય છે.

૩૨૧. (વિ પદાર્થના સંબંધથી ૫કના ધર્મ વીજામાં પ્રતીત થાય ત્યાં જ અન્યથાખ્યાતિ સંભવે છે.)

અને જો આમ કહિયે, - 'પટલા સ્થાનમાં અન્યથા-ખ્યાતિ માનિયે તો સર્વ ભ્રમ(સ્થાન)માં અન્યથાખ્યાતિ જ માનવી જોઈયે,' તે શંકા બને નહિ. કેમકે, શ્રુતિરજતાદિકમાં અન્ય

ચાખ્યાતિ માનવામાં આ દોષ કહ્યો છે;—“વિષયથી વિલક્ષણ “જ્ઞાન વને નહિ.” અને જ્યાં સ્ફટિકમાં રક્તતાનું જ્ઞાન થાય, ત્યાં રક્તપુષ્પનો સ્ફટિકસાથે સંબંધ છે, યથી સ્ફટિકસંબંધી પુષ્પની રક્તતા સ્ફટિકમાં પ્રતીત થાય છે; કેમકે અંતઃકરણની વૃત્તિ જ્યારે રક્તપુષ્પાકારા થાય છે, તે જ (અંતઃકરણની)વૃત્તિનો વિષય રક્તપુષ્પસંબંધી સ્ફટિક છે, યથી પુષ્પની રક્તતા સ્ફટિકમાં પ્રતીતા થાય છે. અને શુક્તિનું તો રજતરૂપે જ્ઞાન સંભવે નહિ. કેમકે શુક્તિદેશમાં અનિર્વચનીય તથા વ્યાવહારિક રજત તો અન્યમતમાં છે નહિ, કિન્તુ શુક્તિ છે. તે શુક્તિના સંબંધે શુક્તિના સમાનાકાર જ અંતઃકરણની વૃત્તિ થશે, રજતાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિ થાય નહિ. યથી અવિદ્યાનું પરિણામ ચેતનનું વિવર્ત અનિર્વચનીય રજત અને તેનું જ્ઞાન ધંને ઉત્પન્ન થાય છે. અને સ્ફટિકમાં રક્તતા પ્રતીતા થાય ત્યાં વૃત્તિનો સંબંધ, સ્ફટિક અને રક્તપુષ્પ ધંનેનો સાથે થાય છે. રક્ત-પુષ્પના સંબંધથી રક્તાકારા વૃત્તિ થાય છે, તે વૃત્તિનો સ્ફટિક-સાથે પણ સંબંધ છે, અને સ્ફટિકમાં રક્તતાનો છાયા છે, યથી પુષ્પનો ધર્મ રક્તતા સ્ફટિકમાં તે જ વૃત્તિનો વિષય છે. ૫ રીતિપ જ્યાં ધે પદાર્થનો સંબંધ છે, ત્યાં યકના ધર્મનો વીજામાં પ્રતીતિ સંભવે છે, ત્યાં અન્યથાખ્યાતિ જ સંભવે છે. જ્યાં ધંને પદાર્થનો સંબંધ નહિ ત્યાં અન્યથાખ્યાતિ નહિ, કિન્તુ અનિર્વચનીયગ્ન્યાતિ છે.

જેમ પુષ્પસંબંધી સ્ફટિકમાં પુષ્પની રક્તતા પ્રતીતા થાય છે, તેમ સ્વપ્નતા દસ્તિપર્વતાદિકોનો પણ અધિષ્ઠાનચેતન માથે સંબંધ છે, યથી ચેતનનો ધર્મ-સત્યતા-પણ, ચેતનમંબંધી દસ્તિપર્વતાદિકમાં પ્રતીતા થાય છે, તે અન્યથાખ્યાતિ છે. તેમ

અધિષ્ઠાનચેતનનો ધર્મ-કારણતા-, અધિષ્ઠાનચેતનસંબંધો દેશ-કાલમાં, પ્રતીત થાય છે.

૩૨૨. અને જે પૂર્વે શંકા કરો:-‘અધિષ્ઠાનચેતનનો સંબંધ ‘સર્વ પ્રપંચ માયે છે. જો સંબંધીનો ધર્મ, અન્યથાગ્યાતિષ્ઠ-કરી, અન્યમાં પ્રતીત થાય, તો ચેતનની કારણતા સર્વ ‘પ્રપંચમાં પ્રતીત થયો જોડ્યો’. તે શંકા વને નહિ. કેમકે, જેમ સ્વપ્નમાં જે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, (તેમાંથી) એક શરીર પિતૃ-રૂપ પ્રતીત થાય છે અને બીજું શરીર પુત્રરૂપ પ્રતીત થાય છે. ત્યાં બંને શરીરોનો સ્વપ્નના અધિષ્ઠાનચેતનસાથે સંબંધ પળ છે, તથાપિ પિતૃશરીરમાં અધિષ્ઠાનચેતનની કારણતા પ્રતીત થાય છે, અને પુત્રશરીરમાં કારણતા પ્રતીત થાય નહિ; કિન્તુ પિતૃજન્ય પુત્ર છે, એ રીતિપુ પુત્રશરીરમાં કાર્યતા પ્રતીત થાય છે. એ રીતિપુ અધિષ્ઠાનચેતનસાથે સંબંધ તો સર્વનો છે, તથાપિ દેશકાલમાં ચેતનધર્મ-કારણતા-ની પ્રતીતિ થાય છે, (અને) અન્યમાં કાર્યતાની પ્રતીતિ થાય છે.

અથવા અધિષ્ઠાનચેતન અસંગ છે, તે કોઈનું પરમાર્થતઃ કારણ નથી. માયામાં આભાસ યદ્યપિ કારણ છે, તથાપિ આભાસનું સ્વરૂપ મિથ્યા હોય છે. જે પોતે જ મિથ્યા હોય તે બીજાનું કારણ વને નહિ. યયો પરમાત્માવિષે પ્રપંચની કારણતા હોય, તો તેની દેશકાલમાં, ભ્રમથી, પ્રતીતિ સંભવે. તે પરમાત્માવિષે કારણતા છે નહિ, -પરમાત્મા કારણતાદિક ધર્મરહિત અસંગ છે-તેની કારણતા દેશકાલમાં પ્રતીત થાય છે, એ કહેવું સંભવે નહિ. કિન્તુ માયાકૃત અનિર્વચનીય દેશકાલ અનિર્વચનીય કારણતાવાળા થાય છે, અને પરમાર્થ-કરી દેશકાલ કારણ નથી. જેમ પુત્રહીન પુરુષ સ્વપ્નમાં પુત્ર-પૌત્ર બંનેને દેખે, ત્યાં પુત્રપૌત્રશરીર અનિર્વચનીય હોય છે,

અને પુત્રશરીરમાં પૌત્રશરીરની અનિર્વચનીયકારણતા હોય છે. ત્યાં પરમાર્થેકરો, પુત્રશરીર અને પૌત્રશરીરનો પરસ્પર કારણકાર્યભાવ હતો નથી. તેમ અનિર્વચનીય કારણ-દેશ-કાલ-પ્રતીત થાય છે. પરમાર્થથી દેશકાલ અને આકાશ-દિક પ્રપંચનો કારણકાર્યભાવ છે નહિ. યોગીતિ દેશકાલ-સામગ્રી વિના જાગ્રત્ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થાય છે, યથી સ્વપ્નની પેઠે જાગ્રત્ પણ મિથ્યા છે. અને જેમ સ્વપ્નમાં સ્ત્રીપુત્રાદિક સ્વપ્નનાં જ સુખદુઃખના હેતુ છે, જાગ્રત્માં તેઓનો અભાવ છે, તેમ જાગ્રત્ના પદાર્થોનો સ્વપ્નમાં અભાવ હોય છે. (૧) વંને સમ છે.

૩૨૩. (જાગ્રત્પદાર્થ સ્વપ્નપદાર્થથી વિલક્ષણ નથી)

અને જો આમ કહે - 'જાગ્રત્થી સ્વપ્ન થઈને પુનઃ જાગ્રત્ થાય, ત્યાં પહેલા જાગ્રત્ના જે પદાર્થ છે, તે જ સ્વપ્નત્યવ-હિત (સ્વપ્નરૂપ અંતરાયવાળા) વીજા જાગ્રત્માં રહે છે, અને પ્રથમ સ્વપ્નના પદાર્થ વીજા સ્વપ્નમાં રહેતા નથી, યથી 'સ્વપ્નના પદાર્થોથી જાગ્રત્ના પદાર્થ વિલક્ષણ છે.'

તે શંકા પણ સિદ્ધાન્તના અજ્ઞાની મૂઢની દૃષ્ટિથી થાય છે. કેમકે મૂર્ખોનો દૃષ્ટિ આવી છે, - 'સંસારપ્રવાહ અનાદિ છે. તેમાં જીવોને જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુપુત્તિ થાય છે. જાગ્રત્કાલ-માં, સ્વપ્ન-સુપુત્તિ નષ્ટ થાય છે, અને સ્વપ્નકાલમાં જાગ્રત્-સુપુત્તિ નષ્ટ થાય છે, તેમ સુપુત્તિકાલમાં જાગ્રત્સ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે. પરંતુ સ્વપ્નસુપુત્તિ હોય ત્યારે જાગ્રત્કાલનાં સ્ત્રી-પુત્રપશુધનાદિક દૂર થાય નહિ, કિન્તુ વન્યાં રહે (છે અને) તેઓનું જ્ઞાન જ દૂર થાય છે. પુનઃ જાગ્રત્ થાય ત્યારે પ્રથમ 'જાગ્રત્ના વિદ્યમાન પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.' ૫ અજ્ઞાની મૂર્ખોનો દૃષ્ટિ છે.

૩૨૪. (જાગ્રત્તા પદાર્થો અને તેઓનું જ્ઞાન બંને સાથે
જ ઉત્પન્ન થાય છે અને સાથે જ નષ્ટ થાય છે.)

અને સિદ્ધાન્ત તો આ છે.-સર્વ પદાર્થ ચેતનના વિવર્ત
છે (અને) અવિદ્યાના પરિણામ છે. યથી શુક્તિરજતની પેટે
જે કાલમાં જે પદાર્થ પ્રતીત થાય તે કાલમાં અધિષ્ઠાન-
ચેતનઆશ્રિતઅવિદ્યાનો દ્વિવિધ પરિણામ થાય છે.-અવિદ્યાના
તમોગુણઅંશનો ઘટ્ટાદિવિષયરૂપ પરિણામ થાય છે, અને અ-
વિદ્યાના સત્ત્વગુણ(અંશ)નો જ્ઞાનરૂપ પરિણામ થાય છે. યદ્યપિ
ચેતનને 'જ્ઞાન' કહે છે, યથી સત્ત્વગુણનો પરિણામ જ્ઞાન
છે એ કહેવું બને નહિ. તથાપિ સર્વવ્યાપક ચેતન જ્ઞાન નથી,
ફિન્તુ સામાસવૃત્તિમાં આરૂઢચેતનને જ્ઞાન કહે છે, યથી
ચેતનમાં જ્ઞાનવ્યવહારની સંપાદકવૃત્તિ છે. એ રીતિય ચેતન
માં જ્ઞાનપણાની 'સંપાદકા' વૃત્તિ છે, (અથવા) એ રીતિય
ચેતનમાં જ્ઞાનપણાનો 'ઉપાધિ' વૃત્તિ છે, તેનેવિષે પણ જ્ઞાન-
શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જેમ લોકમાં કહે છે:-'ઘટનું જ્ઞાન
'ઉત્પન્ન થયું, પડનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું.' ત્યાં વૃત્તિમાં આરૂઢ ચેતન-
નો તો ઉત્પત્તિનાશ સંભવે નહિ, વૃત્તિ નો ઉત્પત્તિનાશ
થાય છે, અને 'જ્ઞાન નો ઉત્પત્તિનાશ' (લોક) કહે છે. યથી
વૃત્તિમાં પણ જ્ઞાનશબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. તે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન
સત્ત્વગુણનો પરિણામ છે, એ કહેવું સંભવે છે. તે વૃત્તિરૂપ પરિ-
ણામમાં ચેતનનો આભાસ હોય છે, ઘટ્ટાદિકવિષયરૂપ પરિ-
ણામમાં ચેતનનો આભાસ થાય નહિ. કેમકે યદ્યપિ વિષય
અને વૃત્તિ બંને અવિદ્યાના પરિણામ છે, તથાપિ ઘટ્ટાદિક વિષય
તો અવિદ્યાના તમોગુણનો પરિણામ છે, યથી મલિન છે, તેમાં
આભાસ થાય નહિ; અને વૃત્તિ, સત્ત્વગુણનો પરિણામ, સ્વેચ્છા
છે, તેમાં આભાસ થાય છે. એ રીતિય વૃત્તિને ચેતનના

આભાસગ્રહણની યોગ્યતા હોવાથી વૃત્તિઅવચ્છિન્નચેતનને જ્ઞાન કહે છે, અને સાક્ષી કહે છે. ઘટાદિવિષયને આભાસ-ગ્રહણની યોગ્યતા નથી, એ કારણથી વિષયઅવચ્છિન્નચેતન 'જ્ઞાન' નહિ, અને 'સાક્ષી' પણ નહિ. એ રીતિએ જાગ્રત્ના પદાર્થ અને તેનું જ્ઞાન વંને સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સાથે જ નષ્ટ થાય છે. એ વેદનો મૂઠ સિદ્ધાન્ત છે. યથી જાગ્રત્ના પદાર્થ વીજી જાગ્રત્માં રહે છે એ કહેવું સંભવે નહિ.

૩૨૫. યદ્યપિ સ્વપ્નથી જાગેલા પુરુષને આવી પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે:-'જે પૂર્વ પદાર્થ હતા તે જ આ પદાર્થ છે,' યથી જાગ્રત્ના પદાર્થોનો, જ્ઞાનના સમકાલે, ઉત્પત્તિનાશ નથી થતો, કિન્તુ જ્ઞાનથી પ્રથમ વિદ્યમાન હોય છે અને જ્ઞાનના નાશથી અનંતર પણ રહે છે. તથાપિ જેમ સ્વપ્નના પદાર્થ તે જ જાગ્રત્માં ઉત્પન્ન થાય છે, અને આવા પ્રતીત થાય છે:-'મારા 'જન્મથી પણ પ્રથમ ઉપજેલા આ પર્વત સમુદ્રાદિક છે.'-ત્યાં તત્કાલ ઉપજેલા પદાર્થમાં વહુકાલ-સ્થિરતાની ભ્રાન્તિ થાય છે. યથી જે અવિદ્યાએ મિથ્યાપર્વતસમુદ્રાદિક ઉપજાવ્યાં છે, તે જ અવિદ્યાએકરી વહુકાલ-સ્થિરતા અને સ્થિરતાની પ્રતીતિ અનિર્વચનીયા ઉપજે છે. તેમ જાગ્રત્ના પદાર્થોવિષે પણ અનેક દિન સ્થિરતા છે નહિ, કિન્તુ અવિદ્યાએલે મિથ્યાસ્થિરતાં પણ તે પદાર્થોનીસાથે ઉપજીને પ્રતીત થાય છે.

અને જો એમ કહે કે:-'સ્વપ્નના પદાર્થ સાક્ષાત્ અવિદ્યાના 'પરિણામ છે; અને જાગ્રત્ના પદાર્થ સાક્ષાત્ અવિદ્યાના પરિ-
'ણામ નથી, કિન્તુ ઘટની ઉત્પત્તિ ઘંડચક્ર-કુલાલેકરી થાય

૧૮૨. જાગ્રત્ના પદાર્થોનું- 'પૂર્વ જાગ્રત્વિષે જે દીડેલા તે પદાર્થ આ છે' એવા આકારવાળું પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન, નિદ્રાથી ડટેલા મનુષ્યને થાય છે તે જ્ઞાન, -નદીપ-વાદ કિંવા દીપશિલા તેઓના પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન જેવું-ભ્રમરૂપ છે. પં. પી. પું.

‘હે, તેમ સર્વ પદાર્થોનો ઉત્પત્તિ પોતપોતાનાં કારણથી થાય
 ‘હે, માત્રાત્ર અવિદ્યાથી નહિ. જો સાક્ષાત્ અવિદ્યાના પરિ-
 ‘ણામ હોય તો આકાશાદિક ક્રમથી પંચભૂતોની ઉત્પત્તિ,
 ‘અને (તેઓનું) પંચીકરણ, (યદિ) તેઓંફકરી પ્રભાવેડની
 ‘ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહી છે, તે અસંગત થવાની. યથી રૂઢવર
 ‘સૃષ્ટિ-જાગ્રતના પદાર્થ-પોતપોતાના ઉપાદાનના પરિણામ
 ‘છે, અવિદ્યાના માત્રાત્ર પરિણામ નહિ. સ્વપ્નના તો સર્વ
 ‘પદાર્થ અવિદ્યાના પરિણામ છે. તેઓનું ઇક અવિદ્યા ઉપાદાન
 ‘હોવાથી, તે પદાર્થોનો અને તેઓના જ્ઞાનની, ઇક અવિદ્યા
 ‘ઇક કાલમાં ઉત્પત્તિ સંભવે છે. જાગ્રતના પદાર્થ ભિન્નભિન્ન
 ‘કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્યથી પહેલું કારણ હોય છે.
 ‘અને કારણમાં કાર્યનો લય થાય છે. યથી ઘટ્ટની ઉત્પત્તિથી
 ‘પ્રથમ અને ઘટ્ટનાદ પછી મૃત્તિવણ્ડ રહે છે. ય રીતિય કોઈ
 ‘પદાર્થ અલ્પકાલ સ્થિર અને કોઈ અધિક કાલ સ્થિર કાર્ય
 ‘કારણ છે. તેમ સ્વપ્નના નથી.’

૩૨૬. તે શંકા વને નહિ. કેમકે, જાગ્રતના પદાર્થોની પેઢે
 સ્વપ્નના પદાર્થોવિષે ષણ કાર્યકારણમાવ પ્રતીત થાય છે. જેમ
 કોઈને આલું સ્વપ્ન થાય:-‘મારી ગાયને ઘાલડું થયું છે.
 ‘અથવા મારી સ્ત્રીને પુત્ર થયો છે’ ત્યાં ગાય અને સ્ત્રીવિષે
 કારણતાની પ્રતીતિ અને વહુકાલસ્યાધિતાની પ્રતીતિ થાય છે.
 ઘાલડું અને પુત્રવિષે કાર્યતા અને અલ્પકાલસ્થિરતા પ્રતીત
 થાય છે, અને સર્વ સમકાલ છે, કોઈ કોઈનું કારણ નથી;
 કિન્તુ ગાય, ઘાલડું સ્ત્રી આદિકોનું અવિદ્યા જ ઉપાદાન છે.
 તેમ જાગ્રતવિષે ષણ કોઈ અધિકકાલસ્યાથી કારણરૂપથી,
 (અને કોઈ ન્યૂનકાલસ્યાથી કાર્યરૂપથી, સ્વપ્નની પેઢે, પ્રતીત
 થાય છે; કોઈકોઈનું પરસ્પર કાર્યકારણ નથી પરંતુ સાક્ષાત્
 અવિદ્યાનાં કાર્ય છે.

૩૨૭. અને શ્રુતિવિષય જે બ્રમથી સૃષ્ટિ કહી છે, ત્યાં સૃષ્ટિ-પ્રતિપાદનમાં શ્રુતિનો અભિપ્રાય નથી, કિન્તુ અદ્વૈતબોધનમાં અભિપ્રાય છે. સર્વ પદાર્થ પરમાત્માથી ઉપજે છે એથી તેના વિવર્ત છે, જે જે નો વિવર્ત હોય તે તેનું જ સ્વરૂપ હાય છે. એથી સર્વે નામરૂપ, બ્રહ્મથી પૃથક્ નથી, બ્રહ્મ જ છે. એ અર્થ બોધન કરવાને સૃષ્ટિ કહી છે. સૃષ્ટિનું અન્ય પ્રયોજન નથી. ત્યાં ક્રમનું જે કથન છે, તે સ્થૂલદૃષ્ટિને વિપરીત ક્રમથી લયચિન્તનના નિમિત્ત છે, તેનું પણ અદ્વૈતબોધ જ પ્રયોજન છે. એથી ક્રમકથનમાં પણ અભિપ્રાય નથી. સૃષ્ટિમાં ક્રમ છે નહિ. કિન્તુ સર્વ પદાર્થ એક અવિદ્યાપ્રકારી ઉપજે છે, તેઓનો પરસ્પર કારણકાર્યભાવ અને પૂર્વઉત્તરભાવ, અવિદ્યા કૃત સ્વપ્નની પેઠે, મિથ્યા પ્રતીત થાય છે અને શ્રુતિયે તેમની પોતપોતામાં કાર્યકારણતા, અને પૂર્વઉત્તરતા કહી છે, તે લયચિન્તનના નિમિત્ત કહી છે. ધ્યાનમાં આવ્યા નિયમ નથી.-જેનું સ્વરૂપ હોય તેનું જ ધ્યાન થાય. એથી જાગ્રત્ના પદાર્થોનો પોતપોતામાં કારણકાર્યભાવ નથી.

(દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદનું સ્વરૂપ).

૩૨૮. કિન્તુ સર્વ પદાર્થ સાક્ષાત્ અવિદ્યાનાં કાર્ય છે. શુક્તિરજતની પેઠે વા સ્વપ્નની પેઠે અવિદ્યાની વૃત્તિ-ઉપહિત સાક્ષીથી તેઓનો પ્રકાશ થાય છે, એથી સર્વ પદાર્થ સાક્ષિ ભાસ્ય છે. અને જ્ઞાનાકાર અને જ્ઞેયાકાર અવિદ્યાનો પરિણામ

૧૮૩. દૃષ્ટિરેવ ભવેત્સૃષ્ટિર્દૃષ્ટિસૃષ્ટિમતે, તથા ।

દૃષ્ટિકાલીનચૃષ્ટિસ્તુ દૃષ્ટિસૃષ્ટિર્મતાન્તરે ॥

યેદાન્તસિદ્ધાન્તાદર્શા .

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિકારના મતમાં દૃષ્ટિ એ જ સૃષ્ટિ થાય છે અન્ય મતમાં 'દૃષ્ટિ' નામ અવિદ્યાની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, તેના સમકાલમાં જ 'સૃષ્ટિ' નામ પ્રપચની ઉત્પત્તિ તેનો 'વાદ' નામ કથન.

એક જ કાલમાં ઉપજે છે, (અને) સાથે જ નષ્ટ થાય છે. યથી ગ્યારે પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે, ત્યારે જ પ્રતીતિનો વિષય-પદાર્થ-થાય છે. અન્ય કાલમાં નથી થતો. એને જ દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ કહે છે.

૫ પક્ષમાં પદાર્થની અજ્ઞાતસત્તા નથી, જ્ઞાતસત્તા છે. અદ્વૈત-વાદમાં ૫ સિદ્ધાન્તપક્ષ છે. ૫ પક્ષમાં ઘે (પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક) સત્તા છે, શ્રીજી (વ્યાવહારિકસત્તા) નથી. કેમકે અનાત્મપદાર્થ સર્વ સ્વપ્નનો પેઠે પ્રાતિભાસિક છે. પ્રતીતિ કાલથી ભિન્નકાલમાં અનાત્માની સત્તા નહિ, યથી શ્રીજી-વ્યાવહારિકી સત્તા નહિ. ૫ પક્ષમાં સર્વ અનાત્મપદાર્થ સાક્ષિ-ભાસ્ય છે, પ્રમાતા પ્રમાણના વિષય કોઈ પણ નથી. કેમકે અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિય તથા ઘટાદિક, સર્વ ત્રિપુટી અને જ્ઞાન, સ્વપ્નની પેઠે એક કાલમાં ઉપજે છે; તેઓનો વિષયવિ-પચિભાવ ઘને નહિ. જો ઘટાદિક વિષય અને નેત્રાદિક ઇન્દ્રિય, તેમ અંતઃકરણ, ૫ જ્ઞાનથી પ્રથમ હોય, તો નેત્રાદિક-દ્વારા, અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, પ્રમાણજન્ય હોય. તે અંતઃ-કરણ, ઇન્દ્રિય, અને વિષય ધ્રણે જ્ઞાનના પૂર્વકાલમાં છે નહિ, કિન્તુ જ્ઞાનસમકાલ જ, સ્વપ્નની પેઠે, ત્રિપુટી ઉપજે છે; યથી ત્રિપુટીજન્ય જ્ઞાન કોઈ પણ નથી. તથાપિ જ્ઞાનવિષે સ્વપ્નની પેઠે ત્રિપુટીજન્યતા પ્રતીત થાય છે. યથી જાગ્રત્ના પદાર્થ સાક્ષિભાસ્ય છે; પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનના વિષય નથી, યથી પણ સ્વપ્નના સમાન મિથ્યા છે. કિંવા જાગ્રત્માં (રજ્જુસર્પા-દિક) કેટલાક પદાર્થોને મિથ્યારૂપ કરીને જાણે છે, અન્યને (ઘટાદિકને) સત્યરૂપ કરીને આમ જાણે છે, - 'અનાદિકાલના પદાર્થ છે, તેઓમાંથી કોઈ નષ્ટ થાય છે, અન્ય તેના સમાન ઉત્પન્ન થાય છે. એમ પ્રવંચધારાનો ઉચ્છેદ કદા થાય નહિ.

જેને જ્ઞાન થાય છે, તેને (અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન) પ્રપંચની પ્રતીતિ થતી નથી, અન્યને પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે. તે જ્ઞાનનાં સાધન વેદ-ગુરુ છે, તેઓથી પરમસત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.' एवी પ્રતીતિ જાગ્રત્માં થાય છે. ત્યાં કોઈ પદાર્થમાં મિથ્યાણું, કોઈમાં નાશ, કોઈમાં ઉત્પત્તિ, વેદગુરુથી પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ; ए सर्व અવિદ્યાકૃત સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે. (યોગ) વાસિષ્ઠમાં एવા અનંત ઇતિહાસ કહ્યા છે. ક્ષણમાત્રના સ્વપ્નમાં વહુકાલ પ્રતીત થાય. અને જાગ્રત્ની પેઠે સ્થાયી પદાર્થ પ્રતીત થાય, અને તેઓથી વહુકાલ ભોગ થાય एથી જાગ્રત્ પદાર્થની સ્વપ્નથી કિંચિત્ વિલક્ષણતા નથી; કિન્તુ આત્મભિન્ન સર્વ મિથ્યા છે

૩૨૯. શિષ્ય ઉવાચ,

દુહા.

(સંસાર જ નથી તો વંધ ન હોય. તેમ થયે શ્રવણાદિ સાધન નિષ્ફલ થશે.)

લાલ્હ હજારો કલ્પનો આ ઉપગ્યાં સંસાર;

एથી જ્ઞાની મુક્ત છે, વાંધ્યા અજ્ઞ હજાર. ૧૦.

જૂઠો સ્વપ્ન સમાન જો, ક્ષણ ઘટિકા છે યામ;

વદ્ધ કોણ, કો મુક્ત છે; શ્રવણાદિનું શું કામ ? ૧૧.

ટીકા:—ઈશ્વરસૃષ્ટિ અનંતરૂપથી અનાદિ છે. તેમાં જ્ઞાની મુક્ત થાય છે (અને) અજ્ઞાનીને વંધ રહે છે. (તે સૃષ્ટિ) જો સ્વપ્નસમાન હોય તો સ્વપ્ન એક ક્ષણ, ઘડી, તથા પહોર સુધી થાય છે, તેમ સંસાર પણ ક્ષણ અથવા ઘડી યા પ્રહરકાલ વા કિંચિત્ અધિક કાલ થશે. સ્વપ્નની પેઠે સ્વપ્નકાલસ્થાયી સંસાર હોય તો અનાદિ કાલનો વંધ નહિ થશે. (પટલે) વંધનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના નિમિત્ત શ્રવણાદિક સાધન નિષ્ફલ થશે.

[યદ્યપિ પૂર્વ ઉક્ત સિદ્ધાન્તમાં, વંધ, મોક્ષ, યેદ, ગુરુ

અંગીકાર નથી. ચિન્તુ ચેતન નિત્યમુક્ત છે, અવિદ્યાના પરિણામ, ચેતનમાં નાના વિવર્ત, થાય છે, તેથી આત્મરૂપનો કિશ્કિત્-માત્ર પણ હાનિ નહિ. આત્મા સદા અસંગ એકરસ છે. આજસુધી કોઈ મુક્ત થયો નથી, આગલ થશે નહિ, કિન્તુ ચેતન નિત્યમુક્ત છે. અવિદ્યા અને તેના પરિણામનો ચેતન-સાથે કોઈ કાલમાં સંબંધ નથી, એથી વંધ અને વેદ-ગુરુ, શ્રવણાદિક, અને સમાધિ તથા મોક્ષ, એઓની પ્રતીતિ પણ સ્વપ્નની પેઠે અવિદ્યાજન્યા છે, એથી મિથ્યા છે. એઓવિષે વહુ-કાલસ્થાયિતા પણ અવિદ્યાજન્યા છે. તથાપિ સિદ્ધાન્તને ન જાણીને સ્થૂલદૃષ્ટિ(વાન)નો એ પ્રશ્ન છે.]

૩૩૦. ગુરુવાક્ય. ૩૨૦

(અગૃધદેવ નામ રચ્છારહિત દેવનું સ્વપ્ન.)

અગૃધદેવને સ્વપ્નમાં, ભ્રમ ઉપર્યો જે રીતિ,
શિષ્ય ! તુને એ ઉપજી, વંધ મોક્ષ પ્રતીતિ ૧૨.

ટીકા.—હે શિષ્ય ! જેમ નિદ્રાદોષથી સ્વપ્નમાં, અધ્યાપક, અધ્યયન, વેદશાસ્ત્ર, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, અને અધ્યયનકર્તા, કર્મ, અને તેમનું ફલ પ્રતીત થાય છે, અને તે સર્વ પદાર્થોમાં સત્યની ભ્રાન્તિ થાય છે, તથાપિ તે સ્વપ્નના સર્વ પદાર્થ મિથ્યા છે, તેમ જાગૃતના સર્વ પદાર્થ મિથ્યા છે તેઓવિષે સત્ય-તાની પ્રતીતિ ભ્રમ છે. [હુદામાં ‘વંધ મોક્ષ’ના પ્રહણથી (=લહુપુ છે તેથી) સર્વ અનાત્માનુ પ્રહણ છે.] જેમ તને અમે ગુરુ પ્રતીત થઈયે ડિયે, વેદઅર્થનો વંધવિઘાતક ઉપદેશ કરિયે દિયે, તે તુને મિથ્યા પ્રતીતિ છે, જેમ અગૃધદેવને સ્વપ્નમાં મિથ્યા પ્રતીતિના વિષય, ગુરુવેદાદિક અનિર્વચનીય ઉપગ્રાહતા, તેમ તારી પ્રતીતિનેવિષે મારાથી આદિર્હને સર્વ અનિ-ર્વચનીય મિથ્યા છે

૩૩૧. તે ઐર્ગૃધદેવનું આત્મ સ્વપ્ન થયું છે:-એક અગૃધ-
નામે દેવતા અનાદિકાલનો નિદ્રામાં સૂતો સતો સ્વપ્ન(સંસાર)-
ને દેખતો હવો. તે સ્વપ્નમાં તે પુરુષને આવી પ્રતીતિ થઈ:

‘હું ચંડાલ (દેહાભિમાની જીવ) છું, અને મહાદુઃખી છું,
‘અને અસ્થિ, મજ્જા, રુધિર, ત્વચ્ચા, માંસ, મેદ, વીર્યરૂપ સહ
‘ધાતુષ્ણ માથું મુખ મન્યું છે. અને મહાઘોર ભયંકર સર્પહસ્તી
‘આદિકે યુક્ત જે ઘન (જગત્) તેનાવિષે હું ભ્રમણ કરું છું.’
તે દેવ ભ્રમણ કરતો સતો તે ઘનમાં અનંત સ્થાન દેખતો હવો.
(નરકનું વર્ણન.)

કહિં નાના ભયંકર પ્રાણી સંમુલ, ભક્ષણ કરવાને, ધાવન
કરે છે. અને કહિં રાધિ(પદ) રુધિરના ભરેલા કુંડ છે,
તેઓમાં પડેલાં પ્રાણી હાહાકાર શબ્દ કરે છે. અને કહિં
લોઢાના તત્ત્વસ્તંભ છે. તેઓએ વાંધેલા પુરુષ રહે છે. અને કહિં
તત્ત્વવાલુ(રિતી)યુક્ત માથું થઈને ઉઘાડે પગે પુરુષ જાય છે,
અને તે પુરુષોને રાજમટ લોહમય ઢંઢેકરી તાડના કરે છે. એ
રીતિએ નાના જે ભયંકર સ્થાન છે, તેઓને તે દેવ દેખતો
હવો. અને કદાચિત્ પોતે પણ અપરાધ કરીને, સ્વપ્નમાં તે
દુઃખોને પ્રાપ્ત થતાં હવો.

૧૮૪. ‘ગૃધા’ નામ ઇચ્છા, તેથી ‘અ’ નામ રહિત, અને ‘દેવ’ નામ સ્વપ્નમાં
પણુ જે શુદ્ધચેતન તે રહ્યાં ‘અગૃધદેવ’ પદનો ગૂઢ અર્થ છે. તેને જાગૃત્સ્વપ્નરૂપ વિલ-
ક્ષણતાથી રહિત અનાદિનિદ્રાપ્રકરી કલ્પિત આ પ્રતીયમાન પ્રપંચરૂપ સ્વપ્ન થયું
છે. તે પ્રપંચની વિલક્ષણતાના અભાવથી જાગૃત્તાદિ અવસ્થાના ભેદનો અભાવ
છે. એથી તે એક જ પ્રપંચને દૃષ્ટાન્તરૂપતા અને દાર્શન્ટરૂપતા યદ્યપિ બને નહિ,
તથાપિ પ્રપંચારે તે અર્થને ગોપ્ય રાખીને એક જ ચેતનમાં દૃષ્ટાન્તદાર્શન્ટનો
આરોપ કર્યો છે. એ ગોપ્ય અર્થની પ્રસ્ટુતા આગલ પણ ટિપ્પણીયિયે પ્રસંગોપાત્ત
અમે કરીશું.

(સ્યર્ગલોકનું વર્ણન.)

અને કહિં દિવ્યસ્થાન દેસતો હવો. તે સ્થાનોમાં ઉત્તમ દેવ ઘિરાજે છે. તે દેવોના દિવ્યમોગ છે; અમૃતના દર્શનમાત્રે કરી તેમને તૃપ્તિ રહે છે, ધુધાતૃપાની વાધા તે દેવોને થાય નહિ. અને મલમૂનરહિત જેઓનું પ્રકાશમાન શરીર છે, અને ઉત્તમ વિમાનમાં સ્થિત થઈને કોઈ દેવ રમણ કરે છે. તે વિમાન તે દેવની ઇચ્છાને અનુસાર ગમન કરે છે. અને કહિં રંભા-ઉર્વશીથી આદિલહને અપ્સરાઓ નૃત્ય કરે છે. તેઓનાં સંપૂર્ણ અંગ દોષરહિત છે, અને સંપૂર્ણ સ્ત્રીગુણયુક્ત છે. કામનો પ્રકાશક ઉત્તમ સુગંધ તેમના શરીરથી આવે છે. અને કહિં તેમનીસાથે દેવ રમણ કરે છે. અને કદાચિત્ પોતે (અગૃધ-દેવ) પણ દેવભાવને પ્રાપ્ત થઈને તેઓ સાથે વહુકાલ રમણ કરે છે. અને કદાચિત્ તે અપ્સરાઓ સાથે દિવ્યસ્થાનમાં રમણ કરતો સતો (પુણ્ય ક્ષીણ થયે) અરુસ્માત્ યધિરમલપૂરિત જે કુંડ છે તેઓવિપે (પાપ ભોગવવા) મજ્જન કરે છે.

અને એક સ્થાનમાં સર્વનો અધિપતિ પુરુષ (ધર્મરાજા) સ્થિત છે. તેના આજ્ઞાકારી અનુચર (યમદૂત) તેની આગલ સ્થિત છે. કેટલાક (પુણ્યવન્ત) પુરુષોને તે અધિપતિ અને તેના અનુચર સૌમ્યરૂપ પ્રતીત થાય છે, અને કેટલાક (પાપી) પુરુષોને મહામયંકરરૂપ પ્રતીત થાય છે અને તે ઘનમાં સ્થિત પુરુષોને કર્મને અનુસાર ફલ દે છે.

૫ રીતિપ અગૃધનામે દેવતા, સ્યન્નકાલમાં, નાના જે સ્થાન છે તેઓને દેસતો હવો.

(મૃત્યુલોકગત ભરતપંડનું વર્ણન.)

અને કહિં અન્યસ્થાનમાં બ્રાહ્મણ વેદનો ધ્વનિ કરે છે, અને કહિં યજ્ઞશાલામાં ઉત્તમ કર્મ કરે છે. અને કહિં ઉત્તમ

નદીઓ વહે છે, તેઓમાં પુણ્યના નિમિત્ત કોઈ જ્ઞાન કરે છે. અને કહિં જ્ઞાનવાન્ આચાર્ય શિષ્યોને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે, તે બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત થઈને તે વનથી નીકળી જાય છે.

૫ રીતિ ૫ સ્વપ્નમાં અગૃધનામે દેવ ક્ષણમાત્રમાં નાના આશ્ચર્ય-રૂપ પદાર્થ તે (સંસારના) વનમાં દેખતો હવો. તેને સ્વપ્નમાં યવી પ્રતીતિ થઈ જે, - 'હું અનંતકાલનો આ વનમાં 'સ્થિત છું. આ વનનો કદિ ઉચ્છેદ થાય નહિ. કદાચિત્ 'વનનો માલી (ઈશ્વર) ચારે મુખથી નાના વીજ (જીવોન-પ્રારબ્ધ) કહાડીને વનની ઉત્પત્તિ કરે છે; અને જલસિંચનથી '(સુખદુઃખાદિ ભોગ દઈ) પાલન કરે છે; અને કદાચિત્ ઘોર 'હાસ્ય કરીને મુખથી અગ્નિ કહાડીને વનનો દાહ (સંહાર) 'કરે છે. વનની ઉત્પત્તિ સાથે મારી ઉત્પત્તિ થાય છે, અને 'વનના દાહ સાથે મારો દાહ થાય છે. અને સર્વ વનનો દાહ 'કરીને તે વનમાલી (ઈશ્વર) એક જ રહે છે. તેના શરીરમાં 'વનનાં વીજ રહે છે.' ૫ પ્રતીતિ, સ્વપ્નવેદના શ્રવણથી, તે અગૃધદેવતાને સ્વપ્નવિષે જ થઈ.

૩૩૨. (અગૃધદેવનો સ્વપ્નમાં ગુરુસહ મિલાપ.)

ત્યારે ધારંધાર પોતાનું જન્મમરણ સાંભળીને તેણે વિચાર કન્યો જે, - કોઈ પ્રકારે વનની વહિર્ નીકળી જાઉં, અને વનની વહિર્ નહિ પણ નીકળું, તોપણ મારો ચંડાલ- (જીવ)ભાવ દૂર થઈ જાય, અને દેવ(બ્રહ્મ)ભાવ સદા વન્યો રહે. તે અન્ય તો કોઈ ઉપાય, વનથી નીકળવાનો છે નહિ. બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવાવાળા આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને વનની વહિર્ કહાહે છે. ૫ વિચારીને સ્વપ્નકાલમાં જ તે અગૃધદેવ આચાર્યને પ્રાપ્ત થયો. તે વિધિપૂર્વક પ્રાપ્ત થયો જે શિષ્ય, તેને આચાર્ય, દેવચાણીરૂપ મિથ્યાગ્રંથ, ઉપદેશ કરતા દયા.

૩૩૩. (અગૃધદેવઅર્થ નવીન પ્રંથ. ૩૩૩ થી ૪૫૨ પર્યંત.)

જે સંસ્કૃતગ્રંથ, મિથ્યાઆચાર્યે, મિથ્યાશિષ્યને ઉપદેશ કન્યો, તે ગ્રંથને ભાષા કરીને લલિયે છિયે.

સંસ્કૃત ગ્રંથનો ભાષા કરવામાં મંગલ(આચરણ) કરિયે છિયે. કેમકે મંગલાચરણ કરવાથી, ગ્રંથની સમાપ્તિનાં પ્રતિ-
બંધક જે વિપ્ન છે, તેઓનો નાશ થાય છે. [વિપ્ન નામ પાપનું છે.] પાપથી શુભકાર્યની સમાપ્તિ થાય નહિ. તે પાપનો મંગ-
લથી નાશ થાય છે. અને જે પાપરહિત હોય છે તે પણ
ગ્રંથના આરંભમાં મંગલ અવશ્ય કરે. કેમકે, જો ગ્રંથારંભમાં
મંગલ ન કન્યું હોય તો, ગ્રંથકર્તાવિપે, પુરુષોને નાસ્તિક-
ધ્માન્તિ થઈને ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ.

તે મંગલ ત્રણ પ્રકારનાં છે. એક વસ્તુનિર્દેશરૂપ છે, અને
બીજું નમસ્કારરૂપ છે, અને ત્રીજું આશીર્વાદરૂપ છે. સર્ગુણ
અથવા નિર્ગુણ જે પરમાત્મા તે વસ્તુ કહેવાય છે, તેના કીર્ત-
નનું નામ વસ્તુનિર્દેશ કહેવાય છે. પોતાનું અથવા
શિષ્યોનું જે યાંછિત વસ્તુ તેની પ્રાર્થનાનું નામ આશીર્વાદ-
રૂપ મંગલ કહેવાય છે. તે પોતાના યાંછિતનું પ્રાર્થન
(નીચેના) ચતુર્થ દુહામાં સ્પષ્ટ છે; શિષ્યના શ્વૃતું પ્રાર્થન પંચમ
દુહામાં સ્પષ્ટ છે.

૩૩૪. ગણેશ અને દેવીને દેશ્વરતા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધા છે.
પૃથી અનીશ્વરનું ચિંતન નથી. અને પુરાણમાં ગણેશનો જે
જન્મ છે તે જીવની પેઠે કર્મનું ફલ નથી. કિન્તુ રામકૃષ્ણા-
દિકની પેઠે ભક્તજનના અનુગ્રહસારૂ પરમાત્માનો જ આચિ-
માંવ હોય છે. એ દયાસમગયાત્રનો પરમ અભિપ્રાય છે. આં સ્થાન-
માં આ રહસ્ય છે:-પરમાર્થદષ્ટિય જીવ પણ પરમાત્માથી
ભિન્ન નથી. પરંતુ જન્મમરણાદિક, બંધનો આત્માવિપે જે

અધ્યાસ તે જીવનું જીવત્વ છે. તે જન્માદિક વંધ ગણેશાદિકને આત્મામાં પ્રતીત થાય નહિ. યથી (તેઓ) જીવ નહિ. ય રીતિય ગણેશાદિકને ઈશ્વરતા છે. યથી ગ્રંથના આરંભમાં તેઓનું ચિન્તન યોગ્ય છે. નાનારૂપ ઈશ્વરનું જે કથન છે, તે સર્વને ઈશ્વરતાઘોતન કરવા સારુ છે. અને ઈશ્વરભક્તિ અને ગુરુભક્તિ વિદ્યાની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે, ય અર્થને પણ ઘોતન કરવાસારુ છે.

(મિથ્યા શિષ્યને મિથ્યા આચાર્યે ઉપદિષ્ટ મિથ્યા ગ્રંથ.)

૩૩૫. અથ નિર્ગુણવસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલ. ૬૬૦.

જે વિભુ સત્ય પ્રકાશથી, પ્રકાશે જ રવિ ચંદ્ર;

તે સાક્ષી હું બુદ્ધિનો, શુદ્ધરૂપ આનંદ. ૧.

અથ સગુણવસ્તુનિર્દેશ મંગલ. ૬૬૦.

નાશે વિગ્ર સમૂલથી, ત્રીગણપતિનું નામ;

જે ચિન્તન વિણ થાય નહિ, દેવો ફેરુ કાંઈ ૨.

અથ નમસ્કારરૂપ મંગલ. સોરઠો.

અસુરસંહારક રામ, લક્ષ્મીપારવતીપતિ;

તેને મુજ પ્રણામ, ભક્તોને સંતત ભજે. ૩.

અથ સ્ત્રવાંછિત પ્રાર્થનરૂપ આશીર્વાદ મંગલ. ૬૬૦.

જે શક્તિની શક્તિ લઈ, કરે દેશ આ સાજ,

ઘસો તે જ મુજ વાળીમાં, ગ્રંથસિદ્ધિને ફાજ. ૪.

અથ શિષ્યવાંછિત પ્રાર્થનરૂપ આશીર્વાદ. ૬૬૦.

વંધહરણ, સુખકરણ, ધી દાટ દીનદયાલ;

મળે શુણે જે ગ્રંથ આ, તેનો દુરો જાંઝાલ. ૫.

[૧૮૫. ટીકા, ત્રિપુરવધમાં ય વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે.] મયદાનવાચિત 'ત્રિપુર'ના

નાશસારુ મહાદેવ પ્રવૃત્ત થયા, પરંતુ તેમાં અય થયો નહિ. પછી સર્વદેવસહિત મહાદેવે વિગ્રહર ગણપતિને પૂજ્યા. ત્યારે મહાદેવનો વિજય થઈ દેવકાર્ય સિદ્ધ થયું. હત્યાદિ પુરાણમાં કથા છે.

૩૩૬. અથ વૈદાન્તશાસ્ત્રકર્તા ઑંચાર્યને નમસ્કાર.

કવિત.

વેદવાદવૃક્ષવન, ભેદવાદી ઘાયુ આવી,
પરુડી હલાવી ક્રિયા-કંટક પસારીને;
સરલ સુશુદ્ધ શિષ્ય કંજ ઘઢી તોડી પાડી
શ્લોભાં મ્રમાવે, મ્રમે પોતે તેને ફાડીને;
દેહી સુપથિક ભગવાન; જાણી અનુચિત,
અંકમાં ઉઠાવે, ઘ્યાવે, ઠપાસરૂપ ધારીને;
સૂચનો બનાવી જાલ ઘનનો વિભાગ કન્યો
કરે છે પ્રણામ તેને, નિશ્ચલ પોકારીને. ૬.

ટીકા:-જેમ ઘાયુ ઘનમાં પેશીને વૃક્ષોને હલાવીને તેઓના
કંટક પ્રસારીને સુંદર કમલોનાં પુષ્પોને સ્વસ્થાનથી તોડીને
કંટકોવિષે મ્રમાવે છે. તે મ્રમતાં પુષ્પોને દેહીને પથિક(વટે-
માર્ગી)ના મનમાં આમ આવે જે:-૫ સુંદર કમલ આ સ્થાનને
યોગ્ય નથી, કિન્તુ ઉત્તમ સ્થાન યોગ્ય છે. ૫ વિચારીને તે

૧૮૬. આચાર્યશબ્દાર્ય અને લક્ષણ,-

આમ્નાયતત્ત્વવિજ્ઞાનાત્ ચરાચરસમાનતઃ ।

યમાદિયોગસિદ્ધત્વાત્ આચાર્ય ઇતિ કથ્યતે ॥

આમ્નાય (વેદ) ના તત્ત્વવિજ્ઞાનથી, ચરઅચર સમાનથી, અને યમાદિ યોગના
સિદ્ધત્વથી 'આચાર્ય' એમ કહેવાય છે.

उपनीय तु य. शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ मनुः ॥

જે દ્વિજ શિષ્યને ઉપનીતસંસ્કાર કરીને, સંકલ્પ (વૈદિકવિધાનશાપક શાસ્ત્ર-
સહિત) સરહસ્ય વેદ શિખાવે છે, તેને આચાર્ય કહે છે.

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन कथ्यते ॥

અર્થ:-જે (શુદ્ધ) શાસ્ત્રના અર્થને (પોતે) પરિપૂર્ણ જાણે છે. અને (લોકોને)
(શાસ્ત્રોક્ત) આચારનિષે સ્થાપે પણ છે, અને પોતે પણ (શાસ્ત્રોક્ત આચારને)
આચરે છે, તેણેકરી આચાર્ય કહેવાય છે. ૫ લક્ષણ વૈદાન્તના આચાર્યનું છે.

પુષ્પોને ઊઠાવી લે, અને ફરી વિચાર કરે જે, આગલ પળ પવન, પુષ્પોને તોડીને કંટકોવિષે ભ્રમણ કરાવશે, યથી યવો ઉપાય કરું, જેથી વાયુ પુનઃ પુષ્પોને કંટકોમાં ભમાવે નહિ એમ વિચારીને સૂચના જાલથી કંટકયુક્ત વૃક્ષોનો વિભાગ કરી દે. તે જાલથી પુષ્પનો કંટકોમાં પ્રવેશ થાય નહિ.

૩૩૭. તેમ ભેદવાદી આચાર્યરૂપ જે વાયુ છે, તે વેદરૂપી વનમાં 'વાદ' નામ અર્થવાદરૂપ જે કંટકસહિત વૃક્ષ છે તે- ઉપરથી સકામકર્મરૂપ કંટક પ્રવૃત્ત કરીને, 'સરલ' નામ કપટરહિત અને 'સુશુદ્ધ' નામ અતિશુદ્ધ-રાગાદિ દોષરહિત જે શિષ્યરૂપ કમલપુષ્પ તેઓને શમાદિરૂપ જે સ્વસ્થાન ત્યાંથી તોડીને, સકામકર્મરૂપ કંટકોવિષે ભ્રમાવતાં જોઈને, પથિર-સમાન વ્યાપક વિષ્ણુવિચાર કન્યાં જે, એ શુદ્ધ પુરુષ આસ્થાન યોગ્ય છે નહિ, કિન્તુ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા યોગ્ય છે. યહું વિચારીને ઘ્યાસરૂપ ધારીને, તે શિષ્યોને ઉપદેશ-રૂપ અંકમાં (ખોલામાં) સ્થાપન કન્યા. જેમ પુદ્ગલના અંકમાં સ્થિત પુષ્પને પત્રન ઊડાવવાવિષે સમર્થ નથી. તેમ બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યના ઉપદેશમાં સ્થિત પુદ્ગલોને ભેદવાદી વહેંચાવવામાં સમર્થ નથી. યથી ઉપદેશ જ 'અંક' નામ ખોલો છે. પુનઃ ઘ્યાસભગવાને વિચાર કન્યાં જે, આગલ પળ અન્ય પુદ્ગલોને સકામકર્મરૂપ કંટકોમાં ભેદવાદી ભ્રમાવશે; યથી યવો ઉપાય થાય કે જેથી આગલ શિષ્ય ભ્રમે નહિ. એ વિચારીને સૂત્રરૂપી જાલથી (વા ફોટથી) વેદનાં વાચ્યરૂપ વૃક્ષોના વિભાગ કરી દીધા.

જેમ વનમાં યે પ્રકારના વૃક્ષ હોય, -સકંટક અને કંટક-રહિત, -તેઓનો જાલથી વિભાગ કરી દે. અને (તે) જાલથી, પુષ્પનો, કંટકસહિત વૃક્ષમાં, પ્રવેશ થાય નહિ. તેમ વેદમાં યે

૬ તરંગ.) વેદાન્તવાક્યોનું તાત્પર્ય નિવૃત્તિમાં જ છે. ૪૧૭

પ્રકારનાં વાચ્ય છે,—એક તો કર્મની સ્તુતિ કરીને કર્મવિષે વહિર્મુલ પુરુષની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, અને બીજાં કર્મના ફલને અનિત્ય બોધન કરીને પુરુષની નિવૃત્તિ કરાવે છે.

૩૩૮. તે વાચ્યોનો વેદવ્યાસે વિભાગ કરીને સૂત્રોથી આ બોધન કન્યું જે,—સર્વ વાક્યોનું નિવૃત્તિમાં તાત્પર્ય છે, પ્રવૃત્તિમાં કોઈ વાક્યનું પણ તાત્પર્ય નથી. જે પ્રવૃત્તિબોધક વાચ્ય છે, તેઓનું પણ,—સ્વાભાવિક અને નિષિદ્ધ જે પ્રવૃત્તિ છે, તેઓથી નિવૃત્તિ કરીને, વિહિતપ્રવૃત્તિ અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈને, (૫ઠી) તેનાથી પણ નિવૃત્તિ થઈને, જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ થાય, એ રીતિ—નિવૃત્તિમાં તાત્પર્ય છે. અને અર્થવાદવાચ્યે જે કર્મનું ફલ બોધન કન્યું છે, તે શુદ્ધ જિહ્વાન્યાયથી કન્યું છે. ફલમાં તેઓનું તાત્પર્ય નથી, એ અર્થ સૂત્રોપરની વ્યાસજીવે બોધન કન્યો છે. તે અર્થને સૂત્રોપ જાણીને પુરુષની સકામકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. જેમ સૂતરનો જાલ પુષ્પોનો કંટકોથી નિરોધ કરે છે, તેમ વ્યાસ-ભગવાનનાં સૂત્ર સકામકર્મથી નિરોધ કરે છે; એથી જાલ-રૂપ કહ્યાં.

૩૩૯. દશ.

કોઈક શિષ્ય ઉદારમતિ, ગુરુને શરણે શૂર્કો,
પ્રશ્ન કન્યો કર જોડીને, પાદપદ્મ શિર મૂર્કો. ૭.

[શિષ્ય વચ્ચ]

મો ભગવન્ ! હું કોણ (૧)? આ સંસ્કૃતિ કોણથી છે (૨)?

હેતુ મુક્તિનો જ્ઞાન, યા કર્મ ઉપાસન બેય. (૩)? ૮.

ટીકા.—હે ભગવન્ ! હું કોણ છું—દેહસ્વરૂપ છું અથવા દેહથી

૧૮૭. કોઈ બાલકને રોગ મટાડવા ઔષધ પાણી હોય તેને ગોળ કે સાકરથી લીમ ઉપર મધુરસની શુદ્ધિ ઉપજાવી કટુ ઔષધ પાઈ દે છે તેમ.

ભિન્ન છું ? હું મનુષ્ય છું, અને મારું શરીર છે, ય ઘે પ્રતીતિ થાય છે. યથી મને સંશય છે. અને દેહથી ભિન્ન યગ જો આપ કહો તો, હું કર્તા-ભોક્તા છું, અથવા અક્રિય છું ? જો અક્રિય કહો તો યગ, સર્વ શરીરવિષે યક છું અથવા નાના છું ? ય (દુહામાંના) પ્રથમ પ્રશ્નનો અભિપ્રાય છે.

અને (બીજો પ્રશ્ન) આ સંસ્કૃતિ નામ સંસાર તેનો કર્તા કોણ છે ? યનો આ અભિપ્રાય છે:-આ સંસારનો કોઈ કર્તા છે અથવા પોતે જ થાય છે ? જો કર્તા કહો તો યગ કોઈ જીવ કર્તા છે અથવા ઈશ્વર છે ? જો ઈશ્વર કહો તો યગ યક દેશમાં તે ઈશ્વર સ્થિત છે અથવા વ્યાપક છે ? જો વ્યાપક છે તો યગ, જેમ વ્યાપક આકાશથી જીવ ભિન્ન છે તેમ, તે ઈશ્વર-થી જીવ ભિન્ન છે અથવા અભિન્ન છે ?

અને (ત્રીજો પ્રશ્ન) મુક્તિનો હેતુ જ્ઞાન છે, અથવા કર્મ છે, અથવા ઉપાસના છે ? અથવા ઘે છે ? જો ઘે કહો તો યગ, જ્ઞાન (અને) કર્મ છે, અથવા જ્ઞાન (અને) ઉપાસના છે, અથવા કર્મ (અને) ઉપાસના છે ?

૩૪૦. શ્રીગુરુસ્વામ્ય. શ્રવં દુઃશે.

(પ્રથમ પ્રશ્ન.-હું કોણ છું તેનું ઉત્તર. ૩૪૦ થી ૩૬૯ પર્યન્ત.)

સત્ ચિત્ આનંદ યક તું બ્રહ્મ અજન્મ અસંગ;

ટીકા:-શિષ્યે જે પ્રથમ પ્રશ્ન કન્યા તેનું ઉત્તર કહે છે:- 'તું સત્ ચિત્ આનંદસ્વ્ય છું.' ય કહેવાથી (તેને) દેહથી ભિન્ન કરાં. કેમકે દેહ અસત્સ્વ્ય છે, અને જડસ્વ્ય છે, અને દુઃસ્વ્ય છે.

અને કર્તા ભોક્તા યગ નથી કેમકે, જેનાવિષે દુઃસ્વ થાય તે દુઃસ્વની નિવૃત્તિ અને સુગ્મની પ્રાપ્તિપર્ય ક્રિયા કરે તે કર્તા કહેવાય છે. તે તારાવિષે દુઃસ્વ છે નહિ, યથી

દુઃખની નિવૃત્તિસારુ (તું) ક્રિયાનો કર્તા નહિ. તું આનંદસ્વરૂપ છે, યથી મુક્તિની પ્રાપ્તિના નિમિત્ત પણ તું ક્રિયાનો કર્તા નહિ. જે કર્તા હોય તે જ ભોક્તા હોય છે. તું કર્તા નહિ યથી ભોક્તા પણ નહિ. પુણ્યપાપનું જનક જે કર્મ છે તેનો કર્તા અને સુખદુઃખનો ભોક્તા સ્થૂલસૂક્ષ્મસંઘાત છે, તું નથી. તું સંઘાતનો સાક્ષી છું.

૩૪૧. યથી જ આત્મા એક છે, નાના નથી. જો આત્મા કર્તા ભોક્તા હોય, તો તો નાના હોય; કેમકે કોઈ સુખી છે, કોઈ દુઃખી છે. અને કર્તા ભોક્તા એક જ અંગીકાર થાય, તો એકને સુખ થવાથી તથા દુઃખ થવાથી, સર્વને સુખ તથા દુઃખ થવું જોઈએ. યથી ભોક્તા નાના છે; અને આત્મા ભોક્તા છે નહિ યથી એક છે.

૩૪૨. (આત્માવિષે સાંખ્યમતનો સિદ્ધાન્ત.)

સાંખ્યના મતમાં આત્માને કર્તા ભોક્તા અંગીકાર નહિ કરીને, નાના પુરુષને જે અંગીકાર કન્યા, તે અત્યંત વિરુદ્ધ છે. કેમકે સાંખ્યનો આ સિદ્ધાન્ત છે:-સત્ત્વ રજ તમ-ગુણની સમઅવસ્થાનું નામ પ્રધાન (સાંખ્યમાં) કહે છે. તે 'પ્રધાન' પ્રકૃતિ છે, વિકૃતિ નથી. [પ્રકૃતિ નામ ઉપાદાનકારણનું છે, અને વિકૃતિ નામ કાર્યનું છે] તે 'પ્રધાન,' મહત્તત્ત્વનું ઉપાદાન કારણ છે, યથી પ્રકૃતિ છે; અને અનાદિ છે, યથી વિકૃતિ નથી. અને મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, પંચતન્માત્રા, ય સાત 'પ્રકૃતિ-વિકૃતિ' છે. ઉત્તર, ઉત્તરની, પ્રકૃતિ છે, અને પૂર્વ, પૂર્વની વિકૃતિ છે. તન્માત્રા પણ (પંચીકૃત પંચમહા)ભૂતોની પ્રકૃતિ છે. ય રીતિય સાત 'પ્રકૃતિવિકૃતિ' છે, અને પંચભૂત અને દશ ઇન્દ્રિયો અને મન ય સોઢ 'વિકૃતિ' છે, પ્રકૃતિ નહિ. અને પુરુષ પ્રકૃતિવિકૃતિ નથી. કેમકે

જો (તે પુરુષ) કોઈ પદાર્થનો હેતુ હોય, તો પ્રકૃતિ હોય; અને કાર્ય હોય, તો વિકૃતિ હોય. તે પુરુષ કોઈનો હેતુ નથી, યથી પ્રકૃતિ નથી; અને કાર્ય નથી, યથી વિકૃતિ નથી. યથી પુરુષ અસંગ છે. ય રીતિય સાંખ્યમતમાં પંચવિંશ તત્ત્વ છે. [તત્ત્વ નામ પદાર્થનું છે.] સાંખ્યમતમાં ઈશ્વરનો અંગીકાર નથી. (ય મતમાં) સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ જગત્તું કારણ છે. અને પુરુષના ભોગમોક્ષને નિમિત્ત, પ્રકૃતિ જ પ્રવૃત્તા થાય છે, પુરુષ નહિ. પ્રકૃતિના વિષયરૂપ પરિણામથી પુરુષને ભોગ થાય છે; અને બુદ્ધિદ્વારા પ્રકૃતિના વિવેકરૂપ પરિણામથી મોક્ષ થાય છે. યદ્યપિ પુરુષ અસંગ છે તેનાવિષે ભોગમોક્ષ થને નહિ; તથાપિ જ્ઞાન, સુખદુઃખ, રાગદ્વેષથી આદિ લઈને બુદ્ધિના પરિણામ છે, તે બુદ્ધિનો આત્માસાયે અવિવેક છે, વિવેક નથી; યથી આત્મામાં આરોપિત વંધમોક્ષ છે, પરમાર્થથી નથી. અવિવેક-સિદ્ધ જે આત્મામાં ભોગ તેથી જ સાંખ્યમતમાં આત્માને ભોક્તા કહે છે. અને પરમાર્થથી આત્મા ભોક્તા નથી, બુદ્ધિ જ ભોક્ત્રી છે; બુદ્ધિ આત્માથી ભિન્ના છે;—ય જ્ઞાનનું નામ વિવેક છે. (અને) તેના અભાવનું નામ અવિવેક છે. ય રીતિય સાંખ્યમતમાં આત્મા અસંગ છે. અને સુખાદિક બુદ્ધિના પરિણામ છે, યથી બુદ્ધિના ધર્મ છે, અને આત્મા નાના છે.

(અવે સિદ્ધાન્તી કહે છે કે) ય વાર્તા અત્યંત વિરુદ્ધા છે. જો સુખદુઃખ આત્માના ધર્મ હોય તો, સુખદુઃખનો પ્રતિ-શરીર ભેદ હોવાથી, આત્માનો ભેદ હોય. તે સુખદુઃખ આત્માના ધર્મ તો છે નહિ. કિન્તુ બુદ્ધિના ધર્મ છે, યથી સુખદુઃખના ભેદથી બુદ્ધિનો જ ભેદ સિદ્ધ થાય છે, આત્માનો ભેદ સિદ્ધ થાય નહિ. જેમ યક જ બ્યારક આકાશમાં નાના ઉપાધિના ધર્મ, ઉપાધિ અને આકાશના અવિવેકથી પ્રતીત

થાય છે, તેમ એક જ વ્યાપક આત્મામા, નાના બુદ્ધિના ધર્મ, અવિવેકથી પ્રનીત થાય છે એ વાત્તા સાર્યમતમા અંગીકાર કરવી યુક્ત છે આત્માને અસંગ માનીને નાના અંગીકાર કરવા (૫) નિષ્ફળ છે અને વાંદ આત્મા મુક્ત છે, અન્યાને વધ છે, એવી રીતિય વધમાક્ષના ભેદથી જા આત્માના ભેદ અંગીકાર કરે તા તે પણ વને નહિ કેમકે જા વધમાક્ષ આત્મામા અંગીકાર કરે તા વધમાક્ષના ભેદથી આત્માના ભેદ સિદ્ધ થાય તે વધમાક્ષ સાર્યમતમા અસંગ આત્મામા અંગીકાર કન્યા નથી કિન્તુ બુદ્ધિના અવિવેકથી વધ અંગીકાર કન્યા છે, અને બુદ્ધિના વિવેકથી વધના માક્ષ અંગીકાર કન્યા છે જે વસ્તુ અવિવેકથી થાય, અને વિવેકથી દૂર થાય તે વસ્તુ, રજ્જુસપની પેઠે, મિથ્યા હાય છે આત્માવિપે પણ બુદ્ધિના અવિવેકથી વધ છે, અને (૬) વિવેકથી દૂર થાય છે એથી વધ મિથ્યા છે જેમ વધ મિથ્યા છે, તેમ આત્માના માક્ષ પણ મિથ્યા છે જેમા વધ સત્ય હાય તેના જ માક્ષ સત્ય હાય છે, અને આત્મામા વધ મિથ્યા છે એવી માક્ષ પણ મિથ્યા જ છે એ રીતિય મિથ્યા જે વધમાક્ષ તે આકાશની પેઠે (અપાધિને લીધે) એક આત્મામા પણ વને છે, તેઆના ભેદથી આત્માના ભેદ સિદ્ધ થાય નહિ એવી સાર્યમતમા આત્માના ભેદ અસંગત છે

૩૪૩ (આત્માવિપે ન્યાયનુ મત)

તેમ ન્યયમતમા પણ આત્માના ભેદ અસંગત છે કેમકે ન્યાયના સિદ્ધાન્ત આ છે -સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન, હિંસા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, જ્ઞાનના સસ્સાર, સત્યતા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સયાગ, ત્રિભાગ, એ ચતુદશ (૧૪) ગુણ જીવરૂપ આત્મા વિપે છે સત્યતા, પરિમાણ પૃથક્ત્વ, સયાગ ત્રિભાગ,

જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન, ૫ અષ્ટ (૮) ગુણ ઈશ્વરમાં છે. (તેમાં) આટલો ભેદ છે:-ઈશ્વરનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન, નિત્ય છે; અને જીવનાં (૫) ત્રણે અનિત્ય છે, ઈશ્વર વ્યાપક છે અને નિત્ય છે; જીવ નાના છે અને સંપૂર્ણ વ્યાપક છે, નિત્ય છે. અને જીવનું જ્ઞાન અનિત્ય છે, યથી જ્યારે જ્ઞાનગુણ હોય ત્યારે તો જીવ ચેતન છે, અને જ્ઞાનગુણનો નાશ થાય ત્યારે જડરૂપ રહે છે. ઈશ્વર (અને) જીવની પેઠે, આકાશ, કાલ, દિશા, મન, નિત્ય છે.

અને પૃથ્વી જલ તેજ વાયુના પરમાણુ, નિત્ય છે. જાલિ-યામાં જે સૂક્ષ્મ રજ પ્રતીત થાય છે, તેના છઠ્ઠા ભાગનું નામ પરમાણુ છે. તે પરમાણુ આત્માની પેઠે નિત્ય છે. અન્ય પાંચ જાતિથી આદિ લઈને કેટલાક પદાર્થ ન્યાયમતમાં નિત્ય છે. વેદવિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તનું વધુ લલ્લજ્ઞનો જિજ્ઞાસુને ઉપયોગ નહિ યથી લલ્લયુ નથી. 'હુ મનુષ્ય છું, બ્રાહ્મણ છું,' યથી જે દેહ-વિવે આત્મભ્રાન્તિ, તેથી રાગદ્વેષ થાય છે, તે રાગદ્વેષથી ધર્મ-અધર્મના નિમિત્ત (પુરુષ) પ્રવૃત્ત થાય છે, તેઓથી શરીરના સંસ્રંધ(જન્મ)દ્વારા સુખદુઃસ થાય છે. ૫ રીતિપ ન્યાયમતમાં આત્માને સસારનો હેતુ ભ્રાન્તિજ્ઞાન છે.

તે ભ્રાન્તિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર થાય છે. ['દેહાદિક સપૂર્ણ પદાર્થોથી આત્મા ભિન્ન છે,' ૫ વિશ્વયનું નામ 'તત્ત્વ-જ્ઞાન' છે] તે તત્ત્વજ્ઞાને 'હુ બ્રાહ્મણ છું, મનુષ્ય છું' ૫ ભ્રાન્તિ દૂર થાય છે ભ્રાન્તિના નાશથી રાગદ્વેષનો અભાવ થાય છે, તેઓના અભાવથી ધર્મઅધર્મના નિમિત્ત પ્રવૃત્તિનો અભાવ થાય છે, પ્રવૃત્તિના અભાવથી શરીરસંવધરૂપ જન્મનો અભાવ થાય છે. અને પ્રારબ્ધના ભોગથી નાશ થાય છે. [શરીરસંવધ-ના અભાવથી એકવિંશ હુ સ્વનો નાશ થાય છે.] તે દુઃસ્વના

સાથે મનનો સંયોગ છે નહિ, યથી સુપુત્રિમાં જ્ઞાન થાય નહિ. નેઓના મતમાં ત્વચાસાથે સંયોગવાળું મન જ જ્ઞાન-દ્વારા, દુઃખનો હેતુ હોવાથી. દુઃખ છે, કેવલ મન નહિ. મોક્ષમાં ત્વચાનો નાશ હોવાથી તેનીસાથે સંયોગ છે નહિ, યથી જ્ઞાન થાય નહિ. મોક્ષકાલમાં મન છે સ્વરૂપ, પરંતુ દુઃખનો હેતુ જે જ્ઞાનનું જનક, ત્વચાસાથે સંયોગવાળું મન, તે(જ્ઞાન-જનક મન)નો, સંયોગના નાશથી, નાશ થાય છે. એ રીતિએ મોક્ષકાલમાં, પરમાત્માથી મિત્ર જ, દુઃખરહિત થઈને, વ્યાપક આત્મા જડરૂપ સ્થિત થાય છે. કેમકે (જે) જ્ઞાનગુણથી આત્માનો પ્રકાશ થાય છે, તે જીવનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયજન્ય જ છે, નિત્ય છે નહિ. તે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો મોક્ષકાલમાં નાશ થાય છે યથી પ્રકાશરહિત જડરૂપ થઈને આત્મા, મોક્ષ-કાલમાં, સ્થિત થાય છે. એ ન્યાયનો સિદ્ધાન્ત છે.

૩૪૫. અને ન્યાયમતમાં પૂર્વજ્ઞ પ્રકારે સુખદુઃખ અને વંધ-મોક્ષ આત્માને થાય છે, યથી આત્મા નાના છે, અને સંપૂર્ણ વ્યાપક છે. સર્વ અલ્પ પદાર્થોસાથે જે સંયોગ એ જ ન્યાય-મતમાં વ્યાપકનું લક્ષણ છે; અને સ્વજાતીય, વિજાતીય, અને સ્વગતભેદનો અભાવ (એ) વ્યાપકનું લક્ષણ નથી. કેમકે ન્યાયમતમાં યદ્યપિ આત્મા નિરચય્ય છે, યથી સ્વગતભેદનો તો તેવિધે અભાવ છે સ્પષ્ટ, પરંતુ સજાતીય અને વિજાતીય ભેદનો અભાવ નથી. કિન્તુ સજાતીય જે સ્ત્રીઓ આત્મા, તેનો ભેદ આત્મામાં છે; અને વિજાતીય ઘટાદિકનો ભેદ પણ આત્મામાં છે. યથી સ્વજાતીયવિજાતીયસ્વગતભેદનો અભાવ વ્યાપકનું લક્ષણ નહિ, કિન્તુ સર્વ અલ્પ પદાર્થોસાથે સંયોગ જ વ્યાપકનું લક્ષણ છે.

અવિષે કોઈ શંકા કરે છે:-ન્યાયમતમાં આત્માની પેઠે આકાશ, કાલ, દિશા, પણ વ્યાપક છે; અને પરમાણુ સૂક્ષ્મ છે, નિરવયવ છે; તેઓની સાથે સર્વ વ્યાપકપદાર્થોનો સંયોગ વને નહિ. કેમકે, જો પરમાણુ સાવયવ હોય ત્યારે તો કોઈ દેશમાં આત્માનો સંયોગ થાય, અને કોઈ દેશમાં અન્ય વ્યાપક પદાર્થોનો સંયોગ થાય. તે પરમાણુ સાવયવ છે નહિ કિન્તુ નિરવયવ છે, અને અતિસૂક્ષ્મ છે. તેઓનીસાથે એક જ દેશમાં સર્વવ્યાપક પદાર્થનો સંયોગ થશે, -તે વને નહિ. કેમકે એકના સંયોગથી જે સ્થાન નિરુદ્ધ (રોકાયેલું) છે, તે દેશમાં અન્ય પદાર્થનો સંયોગ વને નહિ. એથી નાના પદાર્થોને વ્યાપકતા વને નહિ. એક જ કોઈ પદાર્થ વ્યાપક વને છે.

૫ શંકા વને નહિ. (૫મ ન્યાયમતશ્રાવ્ય કહે છે.) કેમકે સાવયવ ઘસુનો જે સંયોગ છે, તે તો અન્યના સંયોગનો વિરોધી છે.-જેમ જે પૃથ્વીદેશમાં હસ્તનો સંયોગ થાય, તે (પૃથ્વી) દેશમાં પાદનો સંયોગ થાય નહિ. અને નિરવયવનો સંયોગ સ્થાનને રોકે નહિ, એથી અન્યના સંયોગનો વિરોધી નહિ, ૫ ઘાત્તા અનુભવસિદ્ધ છે. જેમ ઘટના જે દેશમાં આકાશનો સંયોગ છે, તે દેશમાં જ કલાનો અને દિશાનો સંયોગ પણ છે. જો કોઈ ઘટનો (એક) દેશ, આકાશકાલદિશાથી વહિર હોય; તો તે દેશમાં, આકાશકાલદિશાનો સંયોગ થાય નહિ; તે વહિર તો કોઈ દેશ છે નહિ, કિન્તુ સર્વ પદાર્થોના સર્વ દેશ, આકાશકાલદિશામાં જ છે, એથી સર્વ પદાર્થોના સર્વ દેશોવિષે આકાશકાલદિશાનો સંયોગ છે. ૫ રીતિ ૫ પરમાણુ-વિષે પણ એક જ દેશમાં નાના નિરવયવ વિભુનો સંયોગ વને છે, કોઈ દોષ નથી. એથી આત્મા નાના છે, અને સંપૂર્ણ (સર્વ) વ્યાપક છે.

૩૪૬. (ન્યાયમતનું શંકન.)

‘સર્વેનો સર્વ પદાર્થો સાથે’ સંયોગ છે, એ ન્યાયનો સિદ્ધાન્ત છે, તે સમીચીન નથી. કેમકે જો વ્યાપક આત્મા નાના અંગીકાર કરિયે તો સર્વ શરીરમાં સર્વ આત્માનો સંબંધ અંગીકાર કરવો પડશે, એથી કોણ શરીર કોનું છે એ નિશ્ચય નહિ થશે, કિન્તુ એક એક આત્માનાં સર્વ શરીર થવાં જોઈયે. જો એમ કહે:—‘જેના કર્મથી જે શરીર ઉત્પન્ન થયું છે, તે આત્માનું તે શરીર છે’—તે પણ બને નહિ. કેમકે જે શરીરથી કર્મ થાય છે, તે કર્મ કરવાવાળા પૂર્વ શરીરમાં પણ સર્વ આત્માનો સંબંધ છે, એથી કર્મ પણ સર્વ આત્માનાં જ થશે, એકનાં નહિ. અને એમ કહે:—જે આત્માનું મનસહિત શરીર છે, તે આત્માનું તે શરીર છે,—તે પણ બને નહિ. કેમકે શરીરની પેઠે મનની સાથે પણ સર્વ આત્માનો સંબંધ છે. તેવિધે આ નિશ્ચય થાય નહિ જે કિયું મન કિયા આત્માનું છે, કિન્તુ સર્વ આત્માનાં સર્વ મન થવાં જોઈયે. તેમ इन्द्रिय પણ સર્વ આત્માનાં સર્વ જ થશે. વહિરના પદાર્થોવિષે ‘આ મારું છે, આ અન્યનું છે,’ એવો વ્યવહાર પણ શરીરનિમિત્તક છે. તે શરીર સર્વ આત્માનાં સર્વ છે, એથી વહિરના પદાર્થ પણ સર્વ આત્મામાં સર્વ થયા જોઈયે.

અને જો (ન્યાયમતવાળા) એમ કહે:—‘જે આત્માને જે શરીર-માં અહંબુદ્ધિ અને મમબુદ્ધિ હોય, તે જ આત્માનું તે શરીર છે. તે અહંબુદ્ધિ અને મમબુદ્ધિ એક છે, એથી સર્વ આત્મામાં રહે નહિ, કિન્તુ એક ધર્મ એક જ ધર્મીવિધે રહે છે. એથી એક જ આત્માનું શરીર છે. જે આત્માનું જે શરીર છે, તે

૧૮૯. ‘સર્વ આત્માનો વ્યાપક વસ્તુથી મિત્ર પરિચ્છિન્ન સર્વ દેહ इन्द्रिय મન પરમાણુ આદિક વસ્તુસાથે સંયોગ છે.’ એવો એ વાક્યનો અર્થ છે. પં. પી. પુ.

‘શરીરના સંબંધી મન इन्द्रिय અને ઘટિરના પદાર્થ તે આત્માના છે. યથી વ્યાપક નાના આત્મા અંગીકાર કરવામાં પણ ‘દોષ નથી.’

તે ઘાત્તા પણ ઘને નહિ કેમકે, યઘપિ અહંબુદ્ધિ એક દેહમાં એક જ આત્માને થાય છે, તથાપિ તે ન્યાયમતમાં ઘને નહિ; કિન્તુ સર્વ આત્માને એક દેહમાં અહંબુદ્ધિ થઈ જોડયે કેમકે, ન્યાયમતનાં બુદ્ધિનામ ‘જ્ઞાન’નું છે. તે જ્ઞાન આત્મા અને મનના સંયોગથી થાય છે. તે મનનીસાથે સંયોગ સર્વ આત્માનો છે. યથી મનના સંયોગથી જેમ એક દેહમાં એક આત્માને અહંબુદ્ધિ થાય છે, તેમ એક દેહમાં સર્વ આત્માને અહં-બુદ્ધિ થઈ જોડયે. જો આમ કહે:-યઘપિ મનનાં સયોગ તો સર્વ આત્માસાથે છે, તથાપિ જે આત્મામાં જ્ઞાનનું જનક અદૃષ્ટ છે, તે આત્માને જ અહંબુદ્ધિ થાય છે. તો પણ સર્વને જ જ્ઞાન થયું જોડયે. કેમકે, જો વ્યાપક નાના આત્મા અંગીકાર કરિયે, તો એકશરીરનો શુભઅશુભક્રિયાથી, શરીરમાં સ્થિત સર્વ-આત્મામાં જ અદૃષ્ટ યવાં જોડયે. ય ઘાત્તા પૂર્વે કહી આવ્યા. યથી વ્યાપક જો નાના આત્મા અંગીકાર કરિયે તો એક દેહમાં સર્વને સુખદુઃખનો ભોગ થવો જોડયે. યથી ‘વ્યાપક ‘નાના કર્તા’મોક્ષ આત્મા છે.’ ય ન્યાયનો સિદ્ધાન્ત સમી-ચીન નથી.

૩૪૭. (વિષે વેદાન્તનું મત.)

અને અમારા સિદ્ધાન્તમાં તો કર્તામોક્ષ અંતઃકરણ છે. તે અંતઃકરણ નાના છે, (અને) વ્યાપક અને અણુ નથી; કિન્તુ શરીરના સમાન તે અંતઃકરણનું પરિમાણ છે. દીપકના પ્રકાશનો પેટે મહત્ શરીરને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અંતઃકરણનો વિકાસ થાય છે, અને ન્યૂન શરીરમાં સંકોચ થાય છે. ય ઘાત્તા

(શંકરાચાર્યકૃત) 'ચિદાનન્દદશશ્લોકી' વા 'નિર્વાણદશક' ઉપરિ સિદ્ધાન્ત(તત્ત્વ)વિન્દુનામે વ્યાખ્યાનમાં મધુસૂદન-સ્વામીએ પ્રતિપાદન કરી છે. જે અંતઃકરણનો જે શરીરસાથે સંબંધ છે, તે અંતઃકરણને તે શરીરેકરી ભોગ થાય છે.

જો અંતઃકરણને વ્યાપક અંગીકાર કરિયે, તો સર્વ શરીર સર્વનાં થાય, અને ભોગ પણ સર્વને થાય. (પણ) વ્યાપક અંતઃકરણ નથી એથી તે દોષ નથી. અને અંતઃકરણને અણુ અંગીકાર કરિયે તો, શરીરના એક દેશમાં અંતઃકરણ રહે છે એવું અંગીકાર કરવું પડશે. તે યાત્ના યને નહિ. કેમકે, જો એક કાલમાં જ પાદ અને મસ્તકમાં કંટકવેધ થાય તો ઘંતે સ્થાનમાં એક જ કાલે પીડા થાય છે, તે ન થયી જોડાયે. કેમકે, જો અંતઃકરણ અણુ હોય તો, એક જ સ્થાનમાં એક કાલમાં રહે; એથી જે સ્થાનમાં અંતઃકરણ હોય, તે સ્થાનમાં જ પીડા થઈ જોડાયે, ઘંતે સ્થાનમાં નહિ. (પણ તેમ થાય છે) એથી અંતઃકરણ વ્યાપક અને અણુ નથી. કિન્તુ શરીરના સમાન છે. એથી કોઈ દોષ નથી. [અણુ અને વ્યાપકથી વિ-લક્ષણ જે છે તેને જ મધ્યમ પરિમાણ કહે છે.]

૩૪૮. (આત્માવિષે નવીન ન્યાયમત.)

અને ન્યાયમતમાં કોઈ નવીને આવું અંગીકાર કન્યું છે:- આત્મા નાના છે, કર્તામોક્તા છે, વ્યાપક નથી, એથી ભોગનો સંકર (શેઠમેઠ) નથી. અણુ પણ નથી, એથી યે સ્થાનમાં પીડાનો અસંમય પણ નથી. કિન્તુ જેમ વેદાન્તમતમાં અંતઃકરણ મધ્યમપરિમાણ છે, તેમ આત્મા પણ મધ્યમપરિમાણ છે. તેવિષે ચતુર્દશ (૧૪) ગુણ રહે છે.

૩૪૨. (નવીનમતનું હાંડન.)

તે પણ સમીચીન નથી. કેમકે, જો આત્માને સંજોગ-

૬ તરંગ,) આત્માવિષે નવીન ન્યાયનું મત અને તેનું સંકેત. ૪૬૯

વિકાસશાળો અંગીકાર કરિયે તો દીપકની પ્રમાણી પેઠે આત્મા પિકારી, અને વિનાશશાળો થશે પથી મોક્ષપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર અને સાધન નિષ્ફળ થશે. અને મધ્યમપરિમાણ અંગીકાર કરીને, સંકોચ વિકાસ અંગીકાર નહિ કરિયે તો, કિયા શરીરના સમાન આત્માને અંગીકાર કરિયે એ નિશ્ચય થાય નહિ જો મનુષ્યશરીરના સમાન અંગીકાર કરિયે તો જ્યારે આત્મા હસ્તીના શરીરને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે (તે હસ્તીના) સર્વ શરીરમાં આત્મા નહિ હોવાનો. પથી જે દેશમાં હસ્તીને આત્મા છે નહિ તે દેશમાં પીડા નહિ થઈ જોડાયે. અને હસ્તીના શરીરના સમાન અંગીકાર કરિયે તો તેથી અન્યશરીર મહાંટાં છે તેમના એક દેશમાં પીડા ન થવી જોડાયે. અને સર્વથી મહોટું કોઈનું શરીર છે નહિ, જેના સમાન આત્મા અંગીકાર કરિયે. અને સર્વથી મહોટું વિરાટનું શરીર છે, તેના સમાન જો આત્મા અંગીકાર કરે તો વિરાટના શરીરના અંતર્ભૂત સર્વ શરીર છે, પથી સર્વ આત્માનો સર્વ શરીરસાથે સંબંધ થશે. તેનાવિષે પૂર્વે દોષ કહ્યા જ છે. અને આ નિયમ છે:-‘જે મધ્યમપરિમાણ વસ્તુ હોય તે શરીરનો પેઠે અનિત્ય હોય છે’ પથી આત્મા પણ અનિત્ય થશે. અને અંતઃકરણનો તો અમારા (સિદ્ધાન્તીના) મતમાં જ્ઞાનથી નાશ થાય છે, પથી અનિત્ય છે. (તે અંતઃકરણનું) મધ્યમપરિમાણ અંગીકાર કન્યાથી દોષ નથી. એ રીતિએ નવીન તાર્કિકનું મત પણ સમીચીન નથી.

૩૫૦. અને જો કોઈ આમ કહે,-‘આત્મા નાના છે અને ‘અણુ છે’ તે વાત્તા પણ વને નહિ. કેમકે, જો આત્માને કર્તા-મોક્તા અંગીકાર કરિયે, તો અંતઃકરણના અણુવક્ષમાં જે દોષ કહ્યો, તે દોષ થશે; અને કર્તામોક્તા અંગીકાર નહિ કરિયે તો નાનાઆત્માઅંગીકાર નિષ્ફળ થશે. એક જ વ્યાપક

(આત્મા) સર્વ શરીરમાં અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. અને કર્તા-
ભોક્તા અંગીકાર નહિ કરિયે તો (અણુવાદીના) પોતાના
સિદ્ધાન્તનો પણ ત્યાગ થશે. કેમકે અણુવાદીનો આ સિદ્ધાન્ત
છે:-જ્ઞાનસુખદુઃખધર્મથી આદિલઈને આત્માના ધર્મ છે. યથી
જો આત્માને અણુ અંગીકાર કરિયે તો જે શરીરના દેશમાં આત્મા
છે નહિ તે (શરીર)દેશ મૃત સમાન છે તેવિધે પીઢાદિક
નહિ થવાં જોઈયે.

૩૫૧. અને જો આમ કહે:-‘યદ્યપિ આત્મા તો શરીરના
‘અકદેશમાં છે, પરંતુ કસ્તૂરીના ગંધની પેઠે તેનું જ્ઞાન સર્વ
‘શરીરમાં વ્યાપ્ત છે. યથી સર્વ શરીરવિષે અનુકૂલપ્રતિકૂલના
‘સંબંધને (આત્મા) અનુમત્ત કરે છે.’

તે પણ વને નહિ કેમકે આ નિયમ છે: જેટલા દેશમાં
ગુણવાલો રહે તેનો બહિર્ ગુણ રહે નહિ, કિન્તુ ગુણીમાં જ
ગુણ રહે છે. જેમ રૂપ, ઘટાદિકની બહિર્ રહે નહિ, તેમ
આત્માથી બહિર્ જ્ઞાન પણ વને નહિ. અને કસ્તૂરીના સૂક્ષ્મ-
ભાગ જેટલા દેશમાં વ્યાપ્ત હોય પટલા દેશમાં જ ગંધ વ્યાપ્ત
હોય છે. યથી કસ્તૂરીનું દૃષ્ટાન્ત પણ વને નહિ. યથી ‘આત્મા
‘અણુ છે’ ય પક્ષ પણ વને નહિ.

અને કહિં શ્રુતિમાં આત્મા અત્યંત અણુથી પણ અણુ કહ્યો
છે, તે દુર્વિજ્ઞેય છે યથી કહ્યો છે. જેમ અત્યંતઅણુવસ્તુનું મંદ-
દૃષ્ટિ પુરુષને જ્ઞાન થાય નહિ, તેમ બહિર્મુખ પુરુષને આત્માનું
પણ જ્ઞાન થાય નહિ. યથી અણુના સ મા ન છે, ય શ્રુતિનો
અભિપ્રાય છે અને ‘આત્મા અણુ છે,’ યવો (શ્રુતિનો) અભિપ્રાય
નથી. કેમકે વહુ સ્થાનમાં (આત્માને) વ્યાપકરૂપ પોતે
ઘેદે જ પ્રતિપાદન કર્યો છે; યથી અણુ નથી. ય રીતિય ‘વ્યાપક
‘તથા મધ્યમવરિમાણ અથવા અણુ આત્મા નાના છે’ ય કહેયું
સંભવે નહિ.

૧ તારંગ.) આત્માવિષે નવીન ન્યાયનું મંત્ર અને તેનું સંકેત. ૪૭૧

૩૫૨. પરિશેષથી એક વ્યાપક આત્મા છે, તેવિષે ધર્મ-અધર્મ, સુખદુઃખ, અને વંધમોક્ષ જો અંગીકાર કરિયે, તો કોઈને સુખ અને કોઈને દુઃખ, કોઈને વંધ અને કોઈને મોક્ષ એવો વ્યવહાર નહિ થશે. યથી (સિદ્ધાન્તી કહે છે કે) ધર્માદિક બુદ્ધિના ધર્મ છે. યથાપિ બુદ્ધિ જડ છે યથી તેવિષે પણ સુખાદિક ધર્મ બને નહિ; તથાપિ આત્માના ધર્મ નથી, એ અભિપ્રાયથી બુદ્ધિના ધર્મ કહ્યા છે; અને બુદ્ધિના ધર્મ છે, યનાવિષે અભિપ્રાય નથી. બુદ્ધિ અને સુખાદિક આત્મામાં અધ્યસ્ત (આરોપિત-કલ્પિત) છે. જે વસ્તુ જેમાં અધ્યસ્ત હોય, તે તેમાં પરમાર્થથી હોય નહિ. જેમ સર્પ રજ્જુમાં અધ્યસ્ત છે તે (સર્પ) પરમાર્થથી રજ્જુમાં છે નહિ; તેમ બુદ્ધિ અને સુખાદિક આત્મામાં છે નહિ. અને અધ્યસ્તવસ્તુ પણ કોઈનો આશ્રય થાય નહિ. યથી (અધ્યસ્તા) બુદ્ધિ પણ સુખાદિકનો આશ્રય છે નહિ. પરંતુ અજ્ઞાન તો, શુદ્ધ ચેતનમાં અધ્યસ્ત છે; અને અંતઃકરણ, અજ્ઞાન-ઉપહિત(ચિત્ત)માં અધ્યસ્ત છે; અને અંતઃકરણઉપહિત(ચિત્ત)માં ધર્મ-અધર્મ, સુખ-દુઃખ, વંધ-મોક્ષ, અધ્યસ્ત છે. એ રીતિએ આત્મામાં ધર્માદિકોની અધિષ્ઠાનતાનો અંતઃકરણ ઉપાધિ છે. યથી અંતઃકરણના ધર્મ કહેવાય છે.

૩૫૩. (ધર્માદિક અંતઃકરણઉપહિત ચેતનમાં અધ્યસ્ત છે, વિશિષ્ટમાં નથી.)

જો અંતઃકરણવિશિષ્ટમાં ધર્માદિક અધ્યસ્ત કહિયે તો બને નહિ. કેમકે, વિશેષણયુક્તનું નામ વિશિષ્ટ છે. ધર્માદિક અધ્યાસનું અધિષ્ઠાન જો આત્મા, તેનું અંતઃકરણ જો વિશેષણ અંગીકાર કરિયે તો અંતઃકરણ પણ ધર્મસુખાદિકનું અધિષ્ઠાન થશે. તે ચાર્તા બને નહિ. કેમકે, મિથ્યાવસ્તુ (=અંતઃકરણ) અધિષ્ઠાન થાય નહિ. યથી આત્મામાં ધર્માદિકોના

અધ્યાસનું અંત.કરણ વિશેષણ નહિ, કિન્તુ ઉપાધિ છે. ઉપાધિનો આ સ્વભાવ છે.-પોતે તેટલું હૈને જેટલા દેશમાં પોતે હોય તેટલા દેશમાં સ્થિત વસ્તુને જણાવે. અને વિશેષણનો આ સ્વભાવ છે-જેટલા દેશમાં પોતે હોય તેટલા દેશમાં સ્થિત વસ્તુને પોતાનાસહિત જણાવે. [વિશેષણ વાનને વિશિષ્ટ કહે છે. અને ઉપાધિમાનને ઉપહિત કહે છે] એ રીતિએ અતઃકરણવિશિષ્ટમાં જો ધર્માદિક અધ્યસ્ત કહિયે તો જેટલા દેશમાં અતઃકરણ છે તે દેશમાં સ્થિત ચેતનભાગ અને અંતઃકરણ બંનેને અધિષ્ઠાનતા થશે, તે અતઃકરણ પોતે પણ અધ્યસ્ત છે, યથી અધિષ્ઠાન બને નહિ. એ અભિપ્રાયથી અતઃકરણઉપહિતમાં ધર્માદિક અધ્યસ્ત કહ્યા. યથી જેટલા દેશમાં અતઃકરણ છે તેટલા દેશમાં સ્થિત ચેતનભાગમાત્રમાં અધિષ્ઠાનતા છે, અંતઃકરણમાં નથી, એ વાત્તા બને છે.

૩૫૪. તેમ અંતઃકરણ પણ અજ્ઞાનઉપહિત(ચેતન)માં અધ્યસ્ત છે, અજ્ઞાનવિશિષ્ટમાં નહિ. એ રીતિએ અધ્યસ્ત જે ધર્માદિક તેઓનું અધિષ્ઠાન આત્મા છે. (ચેતનમાં ધર્માદિકના) અધ્યાસની અધિષ્ઠાન અંતઃકરણ ઉપાધિ છે, યથી (ધર્માદિકને) બુદ્ધિના ધર્મ કહે છે. અને અવિવેકેકરી, અતઃકરણ (અને) આત્મા બનેવિષે પ્રતીતિ થાય છે, યથી અતઃકરણવિશિષ્ટ જે પ્રમાતા (જીવ) તેના ધર્મ કહે છે. ધર્માદિક અંતઃકરણના ધર્મ હોય, અથવા અતઃકરણવિશિષ્ટપ્રમાતાના ધર્મ હોય, અથવા (અધ્યસ્ત) રજ્જુસર્પ, સ્વપ્નના પદાર્થ, ગધર્વનગર, નભનીલતાની પેઠે કોઈના ધર્મ ન હોય, (એવા પ્રકારોમાંથી ગમે તેમ હો પણ) સર્વપ્રકારે આત્માના ધર્મ નથી. યદ્યપિ આત્મામાં અધ્યસ્ત છે, તથાપિ જે વસ્તુ જેમાં અધ્યસ્ત હોય, તે તેમાં પરમાર્થથી હોય નહિ. [અધ્યસ્ત નામ કલ્પિતનું છે.]

પથી રાગદ્વેષ, ધર્મઅધર્મ, સુસદુ.ખ, યંધમાંશયી રહિત એક વ્યાપક આત્મા છે.

૩૫૫. (આત્મા સત્ છે)

તે આત્મા સત્ છે. જે વસ્તુનો જ્ઞાનયો અભાવ થાય તે અસત્ કહેવાય છે. જેની નિવૃત્તિ કોઈ વાત્મા પણ થાય નહિ તે સત્ કહેવાય છે. સર્વ પદાર્થોનું અને તેઓની નિવૃત્તિનું અધિષ્ઠાન આત્મા છે. જો આત્માની નિવૃત્તિ થાય તો તેનું અન્ય અધિષ્ઠાન કશું જોડાયે. કેમકે શૂન્યમાં નિવૃત્તિ થાય નહિ જો આત્મા અને તેની નિવૃત્તિનું અન્ય અધિષ્ઠાન અગીકાર કરિયે, તો તેનું પાછું ઘોરું અધિષ્ઠાન અગીકાર કશું પડશે. એ રીતે જ અવસ્થા થશે. અને આત્માની નિવૃત્તિ જે અગીકાર કરે તેને આ પૃથ્વીએ ઊંચે જો. - 'આત્માની નિવૃત્તિ 'કોઈપણ અનુભવ કરી છે અથવા નહિ ?' જો આમ કહે. - 'અનુભવ કરી છે.' (તો) તે વને નહિ. કેમકે, જે અનુભવ કરવા ઘાટા છે, તે જ આત્મા છે અને પોતાનું સ્વરૂપ છે, તેની નિવૃત્તિનો અનુભવ પોતાના મસ્તકચ્છેદનના અનુભવસમાન છે. પથી આત્માની નિવૃત્તિના અનુભવ વને નહિ. અને આમ કહે જે આત્માની નિવૃત્તિ તો થાય છે, પરંતુ તેની નિવૃત્તિનો અનુભવ કોઈને નથી તો એ પાત્તા સિદ્ધ થઈ જો - આત્માની નિવૃત્તિ તો થાય નહિ, કેમકે જે વસ્તુ કોઈપણ અનુભવ નથી કરી, તે વધ્યાપુરના સમાન હોય છે પથી આત્માની નિવૃત્તિ થાય નહિ. પથી જ આત્મા સત્ છે

૩૫૬. (આત્મા ચિત્ છે)

આત્મા ચિત્ છે. (અલુપ્ત) પ્રકાશરૂપ જે જ્ઞાન તે ચિત્ કહેવાય છે જો અપ્રકાશરૂપ આત્મા અગીકાર કરિયે, તો અનાત્મજડવસ્તુનો પ્રકાશ કદા થાય નહિ. જો અત્તરણ

અને ઇન્દ્રિયોથી પદાર્થોનો પ્રકાશ કહિયે તો બને નહિ કેમકે, અતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયો પરિછિન્ન છે, યથી કાર્ય છે જે પરિછિન્ન હોય તે ઘટની પેઠે કાર્ય હોય છે, અને અતઃકરણ (અને) ઇન્દ્રિય પણ પરિછિન્ન છે, તેથી કાર્ય છે. [દેશકાલથી જેનો અતઃ થાય તે પરિછિન્ન કહેવાય છે.] જે કાર્ય હાય તે જડ હોય છે અતઃકરણ અને ઇન્દ્રિય પણ જડ છે તેઆથી કશી વસ્તુનો પ્રકાશ બને નહિ યથી જે આત્મા સર્વના પ્રકાશ કરે છે તે પ્રકાશરૂપ છે

૩૫૭ અને જે આમ કહે—‘આત્મા પ્રકાશરૂપ નથી, ‘કિન્તુ આત્મા તા જડ છે, અને તેનેવિષે જ્ઞાનગુણ છે, તે ‘જ્ઞાનથી આત્મા અને અનાત્માનો પ્રકાશ થાય છે’ તેને આ પૂછિયે છિયે આત્માનો જ્ઞાનગુણ નિત્ય છે અથવા અનિત્ય છે? જા નિત્ય કહે તો આત્માનું સ્વરૂપ જ જ્ઞાન સિદ્ધ થશે કેમકે આ નિયમ છે—જે આત્માથી ભિન્ન હાય તે અનિત્ય હોય છે જો જ્ઞાનને આત્માથી ભિન્ન અંગીકાર કરિયે તા (જ્ઞાન) અનિત્ય જ થશે યથી (જ્ઞાનને) નિત્ય માનીને આત્માથી ભિન્ન જ્ઞાન છે એમ કહેવું બને નહિ અને (જ્ઞાનને) અનિત્ય અંગીકાર કરિયે તા ઘટાદિકની પેઠે જડ થશે (કેમકે) જે અનિત્ય વસ્તુ હાય તે જડ હાય છે યથી ‘જ્ઞાન ‘અનિત્ય છે એ કહેવું બને નહિ, કિન્તુ જ્ઞાન નિત્ય જ છે તે નિત્યજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ જ છે જા અનિત્ય અંગીકાર કરિયે તો કદાચિત્ આત્મામા જ્ઞાન હાય, અને કદાચિત્ નહિ (હાય), યથી આત્માથી ભિન્ન પણ જ્ઞાન થાય અને નિત્ય અંગીકાર કન્યાથી તો ભિન્ન થાય નહિ જે ગુણ હોય તે ગુણવાનવિષે કદાચિત્ રહે અને કદાચિત્ ન પણ રહે જેમ વસ્ત્રના નીલ-પીત ગુણ કદાચિત્ રહે અને કદાચિત્ નહિ રહે યથી જે

ગુણ હોય તે આગમાપાયી હોય છે. અને જ્ઞાનને નિત્યતા હોવાથી આગમાપાયી છે નહિ, યથી આત્માનું સ્વરૂપ જ જ્ઞાન છે.

૩૫૮. અને જ્ઞાનને અનિત્ય કહિયે તો इन्द्रिय અથવા અંતઃકરણેકરી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એ કહેવું પડજે. તે વને નહિ. કેમકે, સુષુપ્તિમાં इन्द्रियादિક તો છે નહિ, અને સુષુપ્તિનું જ્ઞાન થાય છે, તે નહિ થયું જોડયે. જો સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિ જ્ઞાન અંગીકાર ન કરે તો જાગીને 'હું સુષુપ્તે સૂતાં હતોં' એ સુષુપ્તિના સુષુપ્તિની સ્મૃતિ થાય છે, તે નહિ થવી જોડયે. જે વસ્તુનું પૂર્વજ્ઞાન હોય તેની સ્મૃતિ થાય છે, અને અજ્ઞાત વસ્તુની સ્મૃતિ થાય નહિ. અને સુષુપ્તિના સુષુપ્તિની જાગીને સ્મૃતિ થાય છે, યથી સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનનાં જનક इन्द्रियादિક સુષુપ્તિમાં છે નહિ, યથી (જ્ઞાન) નિત્ય છે. જ્ઞાનને ત્યાગીને આત્મા કદાપણ રહે નહિ, યથી જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે. જેમ ઉષ્ણતાને ત્યાગીને અગ્નિ કદાપણ રહે નહિ, યથી ઉષ્ણતા ચઢિતું સ્વરૂપ છે, તેમ જ્ઞાન પણ આત્માનું સ્વરૂપ છે. જે 'આગમાપાયી' હોય તે ગુણ હોય છે. ઉષ્ણતા અને જ્ઞાન આગમાપાયી છે નહિ, યથી અગ્નિ અને આત્માનાં (તે) સ્વરૂપ છે. [જે વસ્તુ કદાચિત્ હોય અને કદાચિત્ ન હોય તે 'આગમાપાયી' કહેવાય છે]

૩૫૯. ઉત્પત્તિ અને વિનાશ અંતઃકરણની વૃત્તિનાં થાય છે, જ્ઞાનનાં નહિ. આત્મસ્વરૂપ જે જ્ઞાન છે, તે વિશેષવ્યવહારનો હેતુ નથી; કિન્તુ જ્ઞાનસહિત વૃત્તિ અથવા વૃત્તિમાં આરૂઢ જ્ઞાન વ્યવહારનો હેતુ છે. એ 'અવચ્છેદવાદની' રીતિ છે. અને 'આમાસચાદમાં' આમાસસહિત વૃત્તિ વ્યવહાર થાય છે. આમાસદ્વારા અથવા સાક્ષાત્ વૃત્તિદ્વારા આત્મસ્વરૂપજ્ઞાનેકરી જ સર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, નહિ તો થાય નહિ. એ

રીતિણ સર્વનો પ્રકાશક જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે, યથી (તે આત્મા) ચિત્ છે.

૩૬૦. (આત્મા આનંદરૂપ છે.)

અને આત્મા આનંદરૂપ છે. જો આત્મા આનંદરૂપ ન હોય તો વિષયસંબધેકરી સ્વરૂપ આનંદનું ભાન થાય છે તે નહિ થતું જોડાયે. 'વિષયમાં આનંદ નથી' એ વાર્તા પૂર્વે (ચતુર્થ તરંગમાં) કહી છે. જો વિષયમાં આનંદ હોય તો જે વિષયથી એક પુરુષને સુખ થાય તેથી જ અન્યને દુઃખ થાય છે જેમ અગ્નિના સ્પર્શથી અગ્નિકીટને અને સર્પ સિંહનું રૂપ દેખેથી સર્પિણી સિંહિણીને આનંદ થાય છે અને અન્ય પુરુષને (=જીવને) દુઃખ થાય છે-તે નહિ થતું જોડાયે. અને સિદ્ધાન્તમાં તો અગ્નિકીટને અગ્નિસ્પર્શની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે ચ્ચલ-ચુદ્ધિમાં સ્વરૂપાનંદનું ભાન થાય નહિ, અગ્નિસંબધથી ક્ષણમાત્ર ઇચ્છા દૂર થઈને નિશ્ચલચુદ્ધિમાં સ્વરૂપાનંદનું ભાન થાય છે અન્ય પુરુષોને અગ્નિસંબધની ઇચ્છા છે નહિ, કિન્તુ અન્યપદાર્થોની ઇચ્છા છે; તે પદાર્થોની ઇચ્છા અગ્નિસંબધેકરી દૂર થાય નહિ, યથી ચ્ચલ અંતઃકરણમાં અગ્નિસંબધેકરી આનંદ થતો નથી.

૩૬૧. યનાવિષે આ શકા થાય છે.-ઇચ્છારૂપ અંતઃકરણની જે વૃત્તિ છે, તે તા વિષયપ્રાપ્તિપકરી નાશને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ અને વૃત્તિનું કોઈ નિમિત્ત છે નહિ, યથી ઉત્પત્તિ થઈ નહિ, અને વૃત્તિ વિના સ્વરૂપાનંદનું ભાન થાય નહિ; યથી વિષયમાં જ આનંદ છે.

તે શકા બને નહિ કેમકે, યદ્યપિ ઇચ્છારૂપ તો અંતઃકરણની વૃત્તિનો અભાવ છે, [તે ઇચ્છારૂપ વૃત્તિ હોય તોપણ તેનેવિષે જ્ઞાનંદ પ્રકાશ થાય નહિ કેમકે, ઇચ્છારૂપ વૃત્તિ

રાજસી છે અને આનંદનો પ્રકાશ સાત્ત્વિકવૃત્તિમાં થાય છે.] તથાપિ વાન્ઞિતવદાર્ય જે મલ્લ્યો છે; તેના સ્વરૂપને વિષય કરવાને માટે જે જ્ઞાનરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિ છે તે સાત્ત્વિકી છે, (કેમકે-‘સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન થાય છે,’-ય નિયમ છે.) તે સાત્ત્વિકવૃત્તિમાં આનંદનું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ તે જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ બહિર્મુલ્ય છે, તેના પૃષ્ઠભાગમાં સ્થિત જે અંતઃકરણઉપ-રહિતચેતનસ્વરૂપઆનંદ, તેનું તે વૃત્તિપકરી ગ્રહણ થાય નહિ; યથી વિષયઉપરહિતચેતનરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થાય છે. તે વિષય-ઉપરહિતચેતન આત્માથી ભિન્ન નથી, યથી આત્માનંદનું જ વિષય-માં જ્ઞાન કહેવાય છે. તે જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિવિષે વિષયની સાથે નેત્રાદિકનો સંબંધ નિમિત્ત છે.

અથવા જ્ઞાનરૂપ જે બહિર્મુલ્યવૃત્તિ તેથી અન્યા, અંતર્મુલ્યવૃત્તિ થાય છે, તેવિષે અંતઃકરણઉપરહિતચેતનરૂપ આનંદનું જ જ્ઞાન થાય છે. ય ઉત્તમ સિદ્ધાન્ત છે. તે (અંતર્મુલ્ય) વૃત્તિની ઉત્પત્તિમાં ઇચ્છાદિકોનો અભાવ જ નિમિત્ત છે. જેમ ઇચ્છાદિ કોથી રહિત જે પદ્માન્તમાં ઉદાસીન પુરુષ સ્થિત છે, તેને બહિર્મુલ્યજ્ઞાનરૂપથી કોઈ વૃત્તિ થાય નહિ, આનંદનું જ્ઞાન થાય છે, યથી ઇચ્છાદિકોના અભાવરૂપ નિમિત્તથી અંતર્મુલ્ય-વૃત્તિ આનંદ ગ્રહણ કરવામાંથી થાય છે; તેથી વાન્ઞિતવિષય-ના લાભેકરી, ઇચ્છાદિકોનો અભાવ હોવાથી, જ્ઞાનથી અનંતર, અંતર્મુલ્યવૃત્તિ થાય છે, તેણેકરી અંતઃકરણઉપરહિત આનંદનું જ ગ્રહણ થાય છે. તે સ્વરૂપાનંદનું ગ્રહણ, અને વિષયનું જ્ઞાન, અત્યંત અભ્યવહિત છે, યથી પુરુષને યથી મુક્તિ થાય છે-‘મેં વિષયમાં આનંદ અનુભવ કન્યો છે’ (વિષયા-કાર વૃત્તિપકરી વિષયઉપરહિતચેતનરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થાય છે ય) પ્રથમપક્ષથી (અંતર્મુલ્યવૃત્તિવિષે ઇચ્છાદિકોના

અભાવેકરી અન્તઃકરણઉપહિતચેતનરૂપ આનંદનું ભાન થાય છે) એ પક્ષ ઉત્તમ છે, કેમકે, જે વિષયના જ્ઞાનરૂપ ઘટિ છે, તેથી અન્તઃકરણઉપહિત આનંદનું તો ભાન બને નહિ; યથી વિષયઉપહિત આનંદનું ભાન થશે. તો માર્ગમાં વૃક્ષના જ્ઞાન-રૂપ જે ઘટિ છે, તે પણ સાત્ત્વિકી છે, તેથી પણ વૃક્ષઉપહિત-ચેતનસ્વરૂપ આનંદનું ભાન થતું જોડ્યે; તેમ સર્વ જ્ઞાની જ્ઞેય(વિષય) ઉપહિતચેતનરૂપ આનંદનું ભાન થતું જોડ્યે. (પણ તેમ થતું નથી) યથી અનાત્મવસ્તુના જ્ઞાનરૂપ જે બહિઃ-મુખઘટિ તેથી (બહિર્ જ્ઞેયઉપહિતચેતનસ્વરૂપઆનંદનું પ્રહણ થાય નહિ. એ રીતિપ વિષયના સંબંધે કરી આત્મસ્વરૂપા-નંદનું ભાન થાય છે. જો આત્મા આનંદરૂપ ન હોય, તો વિષયસંબંધેકરી આનંદનું ભાન બને નહિ. યથી આત્મા આનંદરૂપ છે.

૩૬૨. અને આત્માના સંબંધિ જે વસ્તુ છે, તેનેવિષે પ્રેમ થાય છે, તેથી સન્નિહિતમાં (સમીપમાં સ્થિતવિષે) અધિક પ્રેમ થાય છે. એ રીતિપ બહિર્ બહિરના પદાર્થોની અપેક્ષાથી અન્તર્ અન્તરના પદાર્થોમાં અધિક પ્રીતિ છે. પરંપરાથી આત્માના સંબંધી જે પુત્રનો મિત્ર તેમાં પ્રીતિ થાય છે. પુત્રના મિત્રની અપેક્ષાથી પુત્રમાં અધિક પ્રીતિ છે; અને પુત્રથી પણ સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરમાં અધિકપ્રીતિ છે. અને ‘સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરમાં પણ સ્થૂલથી સૂક્ષ્મમાં અધિક પ્રીતિ છે. પૂર્વપૂર્વથી ઉત્તરઉત્તર આત્માને સમીપ છે. આત્માનો આમાસ સૂક્ષ્મશરીરમાં છે, અન્યમાં નથી. યથી આમાસદ્વારા આત્માનો સૂક્ષ્મશરીરસાથે સંબંધ છે, અન્ય સાથે નથી. સૂક્ષ્મશરીરનો સ્થૂલશરીરસાથે સંબંધ છે, યથી સૂક્ષ્મશરીરદ્વારા આત્માનો સ્થૂલશરીરસાથે સંબંધ છે. અને સ્થૂલશરીરદ્વારા પુત્રસાથે સંબંધ છે; અને પુત્ર-

દ્વારા પુત્રના મિત્રસાથે સંબંધ છે. એ રીતિએ ઉત્તર ઉત્તર જે આત્માને સમીપ, તેનાવિષે અધિકા પ્રીતિ છે. જે આત્માના સંબંધ હોવાથી પદાર્થમાં પ્રીતિ થાય, તે આત્મામાં જ મુખ્ય પ્રીતિ છે, અને પદાર્થમાં નથી. જેમ પુત્રના મિત્રમાં પુત્રના સંબંધથી પ્રીતિ છે, એથી પુત્રમાં જ પ્રીતિ છે, પુત્રના મિત્રમાં નથી. તેમ આત્માના અધિક સમીપમાં અધિકા પ્રીતિ થાય છે. એથી આત્માવિષે જ સર્વની પ્રીતિ છે.

તે પ્રીતિ આનંદમાં અને દુઃખના અભાવમાં હોય છે, અન્યમાં નહિ. અન્ય પદાર્થમાં જે પ્રીતિ થાય, તે આનંદ અને દુઃખના અભાવના નિમિત્ત થાય છે; એથી આનંદ અને દુઃખના અભાવ-થી અન્યમાં પ્રીતિ નથી. એથી સર્વની પ્રીતિનો વિષય જે આત્મા, તે આનંદરૂપ છે, અને દુઃખના અભાવરૂપ છે. કલ્પિત-નો અભાવ અધિષ્ઠાનરૂપ હોય છે. જેમ સર્વનો અભાવ રજ્જુરૂપ છે. એથી કલ્પિત જે દુઃખ તેનો અભાવ પણ આત્મા-રૂપ છે. એ રીતિએ આત્મા આનંદરૂપ છે.

૩૬૩. અને ન્યાયમતમાં આત્માનો આનંદ ગુણ છે તે સમી-ચીન નથી. કેમકે, જો આનંદગુણને નિત્ય અંગીકાર કરિયે તો (આનંદ) આગમાપાથી નહિ થાય, એથી આત્માનું સ્વરૂપ જ આનંદ સિદ્ધ થશે. અને નિત્યઆનંદ ન્યાયમતમાં છે પણ નહિ. અને અનિત્ય જો કહિયે, તો અનુકૂલવિષય અને ઇન્દ્રિ-યના સંબંધેકરી આનંદની ઉત્પત્તિ અંગીકાર કરવી પડશે; એથી સુષુપ્તિમાં આનંદનું માન નહિ થવું જોઈયે. કેમકે, સુષુપ્તિ-માં વિષયનો અને ઇન્દ્રિયનો સંબંધ છે નહિ. એથી આત્માનો આનંદ ગુણ નથી, કિન્તુ આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે. એ રીતિએ આત્મા, સત્-ચિત્-આનંદરૂપ છે.

૩૬૪. (સત્-ચિત્-આનન્દ પરસ્પર ભિન્ન નથી.)

તે સત્, ચિત્, આનન્દ, પરસ્પર ભિન્ન નહિ. કિન્તુ એક જ છે. જો (તેઓ) આત્માના ગુણ હોય તો પરસ્પર ભિન્ન પણ હોય, પણ આત્મસ્વરૂપ છે એથી ભિન્ન નથી. એક જ આત્મા નિવૃત્તિ(વાધ)રહિત છે એથી સત્ કહેવાય છે. અને જડથી વિલક્ષણ પ્રકાશરૂપ છે એથી ચિત્ કહેવાય છે. અને દુઃખથી વિલક્ષણ મુખ્યપ્રીતિનો વિષય છે એથી આનન્દ કહેવાય છે. જેમ ઉષ્ણ(રક્ત)-પ્રકાશરૂપ અગ્નિ છે, તેમ સત્, ચિત્, આનન્દરૂપ આત્મા છે. અને સત્-ચિત્-આનન્દ-સ્વરૂપ જ શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મ કહ્યું છે, એથી બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા છે. અને બ્રહ્મનામ વ્યાપકનું છે. [દેશથી જેનો અંત નહિ હોય તે વ્યાપક કહેવાય છે.] તેથી આત્મા જો ભિન્ન હોય તો દેશથી અંતવાળો થશે. જેનો દેશથી અંત હોય, તેનો કાલથી પણ અંત હોય છે, એ નિયમ છે, એથી (આત્મા) અનિત્ય થશે. [જેનો કાલથી અંત થાય તે અનિત્ય કહેવાય છે.] એથી બ્રહ્મથી ભિન્ન આત્મા નથી. અને આત્માથી ભિન્ન જો બ્રહ્મ હોય તો (બ્રહ્મ) અનાત્મ થશે. અનાત્મા જે ઘટાદિક છે તે જડ છે, એથી આત્માથી ભિન્ન બ્રહ્મ પણ જડ જ થશે. એથી આત્માથી ભિન્ન બ્રહ્મ પણ નથી, કિન્તુ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ આત્મા છે.

૩૬૫. એક જ ચેતન, સર્વ પ્ર પં ચ^૧ અ ને મા યા એ, અધિષ્ઠાન છે, એથી બ્રહ્મ કહેવાય છે; અ યિ યા અ ને વ્ય ઇ દેહાદિકોનું અધિષ્ઠાન છે એથી આત્મા કહેવાય છે. તત્પદનો લક્ષ્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે અને ત્વંપદનો લક્ષ્ય આત્મા કહેવાય છે. ઈશ્વરસાક્ષી તત્પદનો લક્ષ્ય છે, અને જીવસાક્ષી ત્વંપદનો લક્ષ્ય છે. વ્યપ્રિસંઘાતરૂપચેતન જીવસાક્ષી છે, અને સમપ્રિસંઘાતરૂપચેતન ઈશ્વરસાક્ષી કહેવાય

છે. યદ્યપિ જીવની અને ઈશ્વરની એકતા વને નહિ, તથાપિ જીવસાક્ષી અને ઈશ્વરસાક્ષીના, ઉપાધિના ભેદથી, ભેદ છે, અને સ્વરૂપથી એક જ છે. જેમ મઠમાં સ્થિત જે ઘટાકાશ અને મઠાકાશ તેમોનો ઉપાધિના ભેદ વિના સ્વરૂપેકરી ભેદ નથી, તેમ આત્મા અને બ્રહ્મનો ઉપાધિભેદ વિના ભેદ નથી, એક જ વસ્તુ છે.

૩૬૬ (તે બ્રહ્મરૂપ આત્મા અજન્મા છે.)

તે બ્રહ્મરૂપ આત્મા અજન્મા નામ જન્મરહિત છે. જો આત્માના જન્મ અંગીકાર કરિયે, તો અનિત્ય થશે. તે વાર્તા પરલોકગાદી જે આસ્તિક છે તેજાના રૂપ નથી કેમકે, જો આત્મા ઉત્પત્તિનાશરૂપ હોય તો, પ્રથમજન્મવિષે પૂર્વકર્મ વિના જ સુખદુઃખનો ભોગ (=અવૃત્તાભ્યાગમ), અને કન્યા કર્મનો ભોગ વિના નાશ (=રૂતવિપ્રણાશ), થશે. યથી કર્તા ભક્તિ જા આત્મા અંગીકાર કરિયે તોયે જન્મનાશરહિત જ અંગીકાર કરવા પડશે અને આત્માનું જન્મ જા અંગીકાર કરિયે તા, હેતુ વિના તો કોઈ વસ્તુના જન્મ થાય નહિ, યથી કાઈ હેતુથી જ જન્મ કહેવા પડશે, તે વને નહિ કેમકે, જે આત્માના હેતુ છે તે આત્માથી ભિન્ન જ કહેવા પડશે તે આત્માથી ભિન્ન સર્વળ, આત્મામાં કલ્પિત છે, યથી આત્માના હેતુ વને નહિ. જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ રજ્જુના હેતુ નહિ, તેમ આત્મામાં કલ્પિત વસ્તુ આત્માનો હેતુ વને નહિ.

૩૬૭ જેમ એક રજ્જુવિષે નાનાપુરુષાને, સપ, દડ, પૃથિવી રેલા, હલધારાની ધ્રાન્તિ થાય છે, તે ધ્રાન્તિમાં એ અર્થ છે, -એક તા સામાન્ય 'રૂ' (નામ આ) અર્થ છે, અને એક સર્પાદિક વિશેષઅર્થ છે. તે સામાન્ય 'રૂ'અર્થ, સર્પાદિકવિશેષઅર્થ માં સર્વત્ર વ્યાપક છે. 'આ સપ છે, આ દડ છે, આ

પૃથિવીની રેખા છે, આ જલની રેખા છે,' એવી રીતિપ સર્પાદિક વિશેષઅંશમાં इदं (આ) અંશ સર્વત્ર વ્યાપક છે. તે વ્યાપક સામાન્ય इदંઅંશ રજ્જુસ્વરૂપ છે. તે સામાન્ય इदં અંશના જ્ઞાનને જ, भ्रान्तिનો હેતુ, રજ્જુનું સામાન્યજ્ઞાન કહે છે. તે સામાન્ય इदંઅંશ સત્ય છે. કેમકે, રજ્જુનું જ્ઞાન થયેથી અનન્તર પળ તે इदંઅંશની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ भ्रान्तિકાલમાં 'આ સર્પ છે,'-એ રીતિપ સર્પાદિકસાથે મઢીને 'इदं'(આ)-અંશની પ્રતીતિ થાય છે; તેમ भ्रान્તિની નિવૃત્તિથી અનન્તર પળ 'આ રજ્જુ છે' એ રીતિપ રજ્જુની સાથે મઢીને इदं-(આ)અંશની પ્રતીતિ થાય છે.' જો इदંઅંશ પળ મિથ્યા હોય તો સર્પાદિકોની પેઠે भ्रान्તિની નિવૃત્તિથી અનન્તર તેની પળ પ્રતીતિ ન થઈ જોઈયે. (પળ તે થાય છે) એથી સર્પાદિક-भ्रान्तिમાં વ્યાપક જે इदંઅંશ તે સત્ય છે અને અધિષ્ઠાન રજ્જુરૂપ, છે, અને પરસ્પર વ્યભિચારી જે સર્પાદિક તે કલ્પિત છે.

૩૬૮. (પેદાર્થમાત્રમાં પાંચ અંશ, તેમાં ત્રણ સત્ય અને એ વ્યભિચારી.)

તેમ સર્વ પદાર્થમાં પાંચ અંશ છે:-એક નામ અને રૂપ-અને અસ્તિ તથા ભાતિ અને પ્રિય, (એક ઘટ લઈયે તેમાં) 'ઘટ' એ એ અક્ષર નામ (અંશ), અને 'ગોલ' (આકાર) રૂપ (અંશ) છે. અને ઘટ છે, એ અસ્તિ (અંશ છે). અને ઘટ પ્રતીત થાય છે એ ભાતિ (અંશ છે), અને ઘટ પ્રિય છે, એ પ્રિય (આનંદઅંશ છે.) [સર્પાદિક પળ સર્પિણી આદિકોને પ્રિય છે.] એ રીતિપ સર્વ પદાર્થોમાં પાંચ અંશ છે. તેઓમાં

૧૯૦. અસ્તિભાતિપ્રિય રૂપ નામ ચેરંશપંચકં ।

આયત્રયં ગ્રહારૂપં માયારૂપં તતો દ્વયં ॥ ૨૦ ॥

દગ્ધસ્વપ્રશરણં વા દગ્ધસ્થવિવેકો વા વાક્યમુષા વા ।

અસ્તિ, માતિ, પ્રિય, ગ્રણ અંશ સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક છે; અને નામ, રૂપ (૫ ઘે અંશ) વ્યભિચારી છે. [જે વસ્તુ કહિં હોય અને કહિં ન હોય તે વ્યભિચારી કહેવાય છે.] ઘટનામ અને ગોલરૂપ, પટવિષે છે નહિ; (અને) પટનામ અને તેનું રૂપ ઘટવિષે છે નહિ; ૫ રીતિ ૫ સર્વ પદાર્થોવિષે નામ-રૂપઅંશ વ્યભિચારી છે; અને અસ્તિમાતિપ્રિયરૂપ (અંશ) સર્વ-વિષે અનુગત છે. જેમ સર્વદંડાદિકોમાં અનુગત 'દંડ'અંશ સત્ય અને અધિષ્ઠાન છે; તેમ સર્વ પદાર્થોમાં અનુગત અસ્તિ-માતિપ્રિયરૂપ (ગ્રણ અંશ) સત્ય છે, અને અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને સર્વદંડાદિકનો પેટે વ્યભિચારી, નામરૂપ (૫ ઘે અંશ) કલ્પિત છે. અને અસ્તિ, માતિ, પ્રિય,=સત્, ચિત્, આનંદરૂપ છે, ૫થી આત્મસ્યરૂપ છે. ૫ રીતિ ૫ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા-વિષે, સંગ્રહ નામરૂપ પ્રવંચ કલ્પિત છે. તે કલ્પિત પદાર્થ કોઈ આત્માના જન્મનો હેતુ બને નહિ. ૫થી આત્મા અજન્મ છે. જે વસ્તુનો જન્મ થાય, તેનાં જ સત્તા, વૃદ્ધિ, પરિણામ, અપક્ષય, અને વિનાશરૂપ પાંચ અન્ય વિકાર હોય છે. આત્માનો જન્મ થાય નહિ. ૫થી ઉત્તર પાંચ વિકાર પણ થાય નહિ. ૫ રીતિ ૫ અજન્મ નામ જન્માદિક પદ્ધતિવિકાર-થી રહિત આત્મા છે. [સત્તા નામ પ્રકટવાનું છે અને અપક્ષય નામ ઘટવાનું છે.]

૩૬૯. (આત્મા અસંગ છે.)

તે આત્મા અસંગ છે. સંગ નામ સંબંધનું છે. તે (સંબંધ)

૧૯૧. ઉત્પત્તિયુત્પદાર્થ વા કાર્યમાનને પદ્ધતિમાવિકાર થાય છે. (૧) જની (જન્મ, કાર્યનો આદ્યક્ષણસાથે-સત્તારૂપ સંબંધ.), (૨) સત્તા વા અસ્તિત્વ (પ્રકટતા-ક્ષણ અવસ્થાન.), (૩) વૃદ્ધિ વા વર્ધન (ક્ષરીનો વધુ અવપવસાથે સંબંધ.), (૪) પરિણામ (પૂર્વરૂપનો અપાય ચલે સત્તે રૂપાન્તરપ્રાપ્તિ.), (૫) અપક્ષય (વધુ અવ-વધથી વિયોગ.), (૬) વિનાશ (અન્તઃશરીર અને પ્રાણના સંયોગનો પ્વંસ.)

સજાતીય-વિજાતીય-સ્વગત પદાર્થકરો થાય છે. જેમ ઘડનો ઘડસાથે જે સંબંધ (છે) તે સજાતીયસાથે સંબંધ છે; અને ઘડનો પડસાથે જે સંબંધ (છે) તે વિજાતીય સાથે સંબંધ છે. સ્વગત નામ અવયવનું છે યથી પડનો તંતુસાથે જે સંબંધ તે સ્વગતસાથે સંબંધ છે, આત્મા વે અથવા અનંત હોય. તો સજાતીયસાથે આત્માનો સંબંધ થાય. તે આત્મા એક છે, યથી સજાતીયઆત્માસાથે આત્માનો સંબંધ નથી. અને આત્માથી વિજાતીય અનાત્મા છે, તે મૃગતૃણના જલની પેઠે આત્મામાં કલ્પિત છે. તે કલ્પિતથી આત્માનો સંબંધ વને નહિ. [જેમ મૃગતૃણના જલસાથે પૃથિવીનો સંબંધ થાય નહિ; જો સંબંધ હોય તો ઉપરભૂમિ તે જલથી મીની થઈ જોડાયે.] જેમ મૃગતૃણના જલથી ઉપરભૂમિનો સંબંધ નથી, તેમ આત્મામાં કલ્પિત જે વિજાતીય અનાત્મા, તે સાથે આત્માનો સંબંધ નથી. જો આત્માના અવયવ હોય તો, આત્માનો સ્વગતસાથે સંબંધ થાય. (પણ) આત્મા નિત્ય છે તેથી નિરવ-યવ છે, તેનો સ્વગતસાથે સંબંધ વને નહિ. એ રીતિએ સજા-તીયવિજાતીયસ્વગતસંબંધ આત્માવિષે નથી, યથી (આત્મા) અસંગ છે. એ રીતિએ, હે શિષ્ય ! સચ્ચિદાનંદ, બ્રહ્મરૂપ, જન્મા-દિક વિકારરહિત, અસંગ આત્મા છે, તે તું છું. એ પ્રથમપ્ર-શ્નનું અર્ધદુહાથી આચાર્યે ઉત્તર કહ્યું. (તે અર્ધદુહો,—

સત્, ચિત્, આનંદ એક તૂં, બ્રહ્મ અજન્મ અસંગ;)

૩૭૦. (‘જગત્નો કર્તા કોણ છે ?’

એ દ્વિતીય પ્રશ્નનું ઉત્તર અર્ધદુહાએ કહે છે.)

અર્ધદુહો:-વિભુ ચેતન, માયા કરે, જગત્ત્વેત્તિમંગ, ૯.

ટીકા:-વિભુ નામ વ્યાપક જે ચેતન તેને આધિત અને તેને વિષય કરનારી માયા નામ સત્અસત્થી વિલક્ષણ

અદ્વુતશક્તિરૂપ અજ્ઞાન, તેથી જગત્નો ઉત્પત્તિ (અને) મંગ થાય છે. [ઉત્પત્તિ અને મંગ કદાચી સ્થિતિનું પ્રહણ અર્થથી થાય છે.] યથી આ અર્થ મિદ્ધ થયો:-માયાયુક્ત જે ચેતન તે હિંચર કહેવાય છે. તે હિંચર જગત્ની ઉત્પત્તિ, પાલન, અને નાશનો હેનુ છે. ય કહેવાયી 'જગત્નો કોઈ કર્તા છે અથવા પોતાની મેલે થાય છે?' (ય શિષ્યનો પ્રશ્ન હતો) એનું ઉત્તર કહ્યું 'અને જગત્નો કર્તા કોઈ જીવ છે અથવા હિંચર છે?' એનું યણ ઉત્તર કહ્યું.

૩૭૧. (જગત્નો કર્તા હિંચર છે.)

જગત્નો કર્તા હિંચર છે, (જગત) પોતાની મેલે થાય નહિ, જો કર્તા વિના જગત્ થાય, તો કુલાલ (કુંભાર) વિના ઘટ થયો જોડાયે. યથી જગત્નો કોઈ કેંતો છે. તે કર્તા સર્વજ્ઞ છે. કેમકે કાર્યનો જે કર્તા હોય તે તે કાર્યને અને તેના ઉપાદાનને જાણીને કરે છે. યથી જગત્નો કર્તા યણ જગત્ને અને જગતના ઉપાદાનને જાણીને કરે છે. ય રીતિય જગત્નો કર્તા જગત્ને અને જગતના ઉપાદાનને જાણે છે, યથી સર્વજ્ઞ છે. અને સર્વશક્તિમાન્ છે. કેમકે જે અદ્વુતશક્તિવાલો, જીવ છે, મેઓય આ જગત્ની રચના મનેકરી યણ ચિન્તન થાય નહિ. યથી અદ્વુતજગત્નો કર્તા અદ્વુતશક્તિમાન્ છે. ય રીતિય જગત્નો કર્તા સર્વશક્તિમાન્ છે અને (કર્તા) સ્વતંત્ર છે. કેમ કે, જે ન્યૂનશક્તિવાલો હોય તે પરાધીન હોય છે, અને સર્વશક્તિવાલો પરાધીન હોય નહિ. યથી સ્વતંત્ર છે. ય

૧૧૨. ક્રિયાનિષ્ઠાદક. વિયામો સ્વનત્ર. ઉપાદાન અને કાર્યનુ અપરોક્ષજ્ઞાન. ચિકીર્ષા નામ કરવાની ઇચ્છા, કૃતિમત્ત નામ પ્રયત્ન, અને સામર્થ્ય, ઇટલી જ્ઞાતિ કર્તામાં હોય છે, હિંચરરૂપ કર્તા કર્તુ અકર્તુ-અન્યથાકર્તુ-સમર્થ છે,

રીતિય જગત્નો કર્તા, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સ્વતંત્ર છે. તેને જ ઈશ્વર કહે છે.

૩૭૨. અને અલ્પજ્ઞ, અલ્પશક્તિમાન પરાધીનને જીવ કહે છે. યદ્યપિ અલ્પજ્ઞતાદિક જીવમાં પણ પરમાર્થથી નથી, તથાપિ અવિદ્યાકૃત મિથ્યા અલ્પજ્ઞતાદિક જીવમાં પ્રતીત થાય છે. યથી જીવમાં કહેવાય છે. અવિદ્યાકૃત અલ્પજ્ઞતાદિકોની જે ભ્રાન્તિ તેજ જીવતા છે. તે અલ્પજ્ઞતાદિકોની ભ્રાન્તિ ઈશ્વરમાં છે નહિ, કિન્તુ માયાકૃત સર્વજ્ઞતાદિક ઈશ્વરમાં છે. ૫ ઘાતો વિસ્તરથી આગળ પ્રતિપાદન કરીશું. ૫ રીતિય જગત્નો કર્તા જીવ નથી, ઈશ્વર છે.

૩૭૩. (ઈશ્વર સર્વત્ર વ્યાપક છે અને નિત્ય છે.)

(આત્માશ્રયાદિ પદ્ધતો.)

તે ઈશ્વર એકદેશમાં સ્થિત નથી, કિન્તુ સર્વત્ર વ્યાપક છે. જો એકદેશમાં અંગીકાર કરિયે, તો જે ઘસ્ટુનો દેશથી અન્ત હોય તે(ઘસ્ટુ)નો કાલથી પણ અંત હોય છે, યથી અનિત્ય થશે જે અનિત્ય હોય તે કર્તાથી જન્ય હોય છે, યથી ઈશ્વરનો પણ કર્તા અંગીકાર કરવો પડશે. તે ઈશ્વરનો કર્તા બને નહિ. કેમકે, પોતે તો પોતાનો કર્તા બને નહિ. જો પોતાનો કર્તા પોતે જ અંગીકાર કરિયે તો આત્માશ્રય દોષ થશે. પોતે જ ક્રિયાનો કર્તા (આશ્રય) અને પોતે જ ક્રિયાનું કર્મ (વિષય) થાય ત્યાં આત્માશ્રયદોષ થાય છે. જેમ કુલાલ (કુંમાર) ક્રિયાનો કર્તા છે, અને ઘટ કર્મ છે, તેમ ક્રિયાનો કર્તા અને કર્મ ભિન્ન હોય છે, એક બને નહિ. યથી આત્માશ્રયદોષ છે. [કર્મ નામ કાર્યનું છે, અને કાર્યના વિરોધીનું નામ દોષ છે.] આત્માશ્રય કાર્યનો વિરોધી છે, યથી દોષ છે. યથી ઈશ્વરનો કર્તા અન્ય અંગીકાર કરવો પડશે. તે અન્ય

પણ પ્રથમકર્તાની પેઠે કર્તાજન્ય જ કહેવો પડશે. તે તે(અન્ય)નો કર્તા પણ પ્રથમની પેઠે તેથી ભિન્ન જ કહેવો પડશે. તે પ્રથમ જે ઈશ્વર છે, તેને દ્વિતીયકર્તાનો કર્તા અંગીકાર કરિયે, તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ થશે; યથી તૃતીય-કર્તા અન્ય અંગીકાર કરવો પડશે. તે તૃતીયનો કર્તા જો દ્વિતીય માનિયે, ત્યારે તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ થાય, અને પ્રથમ માનિયે, તો ચક્રિકાદોષ થશે. જેમ ચક્રનું ભ્રમણ થાય છે, તેમ પ્રથમકર્તા દ્વિતીયજન્ય, અને દ્વિતીયકર્તા તૃતીય-જન્ય, અને તૃતીય (કર્તા) પ્રથમજન્ય, તે પ્રથમ પુનઃ દ્વિતીય-જન્ય, એ રીતિએ કાર્યકારણભાવનું ભ્રમણ થશે. ચક્રિકાસ્થાન-માં કોઈ પણ સિદ્ધ થાય નહિ, સર્વની પરસ્પર અપેક્ષા છે, અન્યોન્યાશ્રયમાં થેની પરસ્પર અપેક્ષા છે. એકની સિદ્ધિ થયા વિના અન્યની સિદ્ધિ થાય નહિ. યથી જેમ કુલાલ(કુમાર)-નો કર્તા પોતે (કુમાર) નથી, કિન્તુ તેનો પિતા છે, તેમ પ્રથમઈશ્વર-કર્તાનો અન્ય કર્તા છે. અને કુલાલનો પિતા પોતાના પુત્રથી ઉત્પન્ન થાય નહિ, કિન્તુ અન્ય પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ દ્વિતીયકર્તા પ્રથમકર્તાથી ઉત્પન્ન થાય નહિ, કિન્તુ અન્ય કર્તાથી જ (ઉત્પન્ન થયો) કહેવો પડશે. અને કુલાલનો પિતામહ કુલાલ અને તેના પિતાથી ઉત્પન્ન થાય નહિ, કિન્તુ ચતુર્થ (ચોથી પેઢિયે) જે કુલાલનો પ્રપિતામહ તેથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ તૃતીયકર્તા (પિતામહ) પણ પ્રથમ અને દ્વિતીય કર્તાથી ઉત્પન્ન થાય નહિ; યથી ચોથો કર્તા અન્ય અંગીકાર કરવો પડશે. તે ચતુર્થનો કર્તા અન્ય પંચમ માનવો પડશે. યથી અનવસ્થાદોષ થશે. ધારાનું (પ્રવાહ-ચાલતું રહેલું-તેનું) નામ 'અનવસ્થા' છે. જો કર્તાની ધારા અંગીકાર કરિયે, તો-ક્રિયો કર્તા જગત્ કરે છે-એ નિર્ણય

નહિ થશે. (આગલ ચાલતી સંખ્યામાંથી ગમે તે) કોઈએકને જગત્નો કર્તા માનવામાં કોઈ યુક્તિ નથી. તે યુક્તિના અભાવનું નામ જ વિનિગમનવિરહ (નામ એકની નિશ્ચાયક-યુક્તિનો અભાવ) કહે છે. અને ધારાનો કહિં વિધાન્તિ અંગીકાર કરિયે, તો જે કર્તામાં ધારાનો અન્ત અંગીકાર કન્યો, તે જ જગત્નો કર્તા માનવા યોગ્ય છે; પૂર્વના સર્વ નિષ્ફલ થશે. એનું નામ જ પ્રાગ્લોપ કહે છે. [પાછલાંના અભાવનું નામ પ્રાગ્લોપ છે.] ૫ રીતિએ ईશ્વરનો દેશથી અંત અંગીકાર કરિયે તો ઉત્પત્તિ અંગીકાર કરવી પડશે. અને ઉત્પત્તિ અંગીકાર કરિયે તો આત્માશ્રયાદિ પદ્ધોપ થશે. ૫થી ईશ્વરનો દેશથી અન્ત નથી, કિન્તુ વ્યાપક છે; ૫થી જ નિત્ય છે.

૩૭૪. (જીવईશ્વરમાં કેવા પ્રકારે ભેદ છે.)

(અવચ્છેદ, આભાસ, અને વિવપ્રતિવિવવાદ.)

તે વ્યાપક ईશ્વરનો અને જીવનો સ્વરૂપે ભેદ છે નહિ, કિન્તુ ઉપાધિએ ભેદ છે. કેમકે, અવચ્છેદવાદમાં માયાવિશિષ્ટ-ચેતનને ईશ્વર કહે છે; અને અવિદ્યાવિશિષ્ટચેતનને જીવ કહે છે. (પંચદશીકાર વિદ્યારણ્યમુનિના આભાસવાદમાં માયા અને આભાસવિશિષ્ટચેતનને ईશ્વર કહે છે. અને આભાસસહિત અવિદ્યાવિશિષ્ટચેતનને જીવ કહે છે. આભાસવાદમાં આભાસસહિત અવિદ્યા અને (આભાસસહિત) માયાનો ભેદ છે; ચેતનનો નથી; તેમ અવચ્છેદવાદમાં પણ અવિદ્યા અને માયાનો ભેદ છે, સ્વરૂપેકરી ચેતનનો ભેદ નથી. અને (પદ્મ-પાદાચાર્યની પંચપાદિકાઉપર વિચરણકાર પ્રભાશાત્મચરણના વિવપ્રતિવિવવાદમાં) અજ્ઞાનમાં ચેતનનું પ્રતિવિવ જીવ છે, અને વિવ (શુદ્ધબ્રહ્મ) ईશ્વર છે. ૫ પદ્મમાં પણ ચેતનનો સ્વરૂપેકરી ભેદ નથી, કિન્તુ એક જ ચેતનમાં જીવત્વ

અને રૂપરૂપ આરોપિત છે. ૫ ચાર્તા આગલ (૪૩૮ થી ૪૪૩ પર્યન્ત) કહીશું. ૫ રોતિષ જગતનો કર્તા, મર્મજ, મર્મ-શક્તિમાન, સ્વતંત્ર, રૂપરૂપ છે. તે રૂપરૂપ વ્યાપક છે, તેનો અને જીવનો વિશેષણમાત્રકરો ભેદ છે, અને સ્વરૂપેકરી અભેદ છે. ૫ દ્વિતીય પ્રશ્નનું ઉત્તર પણું.

“મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે, અથવા કર્મ છે, અથવા ઉપાસના છે, અથવા યે છે?” (૫ પ્રશ્ન શિષ્યે કન્યો હતો.) તેનું ઉત્તર શુદ્ધ કહે છે.

૩૭૫. (મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે. ૩૭૫ થી ૪૦૬ પર્યન્ત.)

દુરો.

જ્ઞાન જ હેતુ મોક્ષનો, નહિ કર્મ, નહિ ધ્યાન

નાશે રજ્જુસર્પ તદ, થાય રજ્જુનું જ્ઞાન.

૧૦.

ટીકા:-મુક્તિનો હેતુ કર્મ અને ‘ધ્યાન’ નામ ઉપાસના નહિ, કિન્તુ જ્ઞાન જ હેતુ છે. કેમકે, જો આત્મામાં વંધ સત્ય હોય, તો તેની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ, જ્ઞાનેકરી થાય નહિ, કિન્તુ કર્મ અથવા ઉપાસનાય થાય. તે વંધ આત્મામાં સત્ય છે નહિ, કિન્તુ રજ્જુસર્પની પેઠે મિથ્યા છે. તે મિથ્યાની નિવૃત્તિ અધિ-જ્ઞાનજ્ઞાનેકરી જ વને છે, કર્મ અથવા ઉપાસનાયકરી નહિ. જેમ રજ્જુનો સર્પ કોઈ ક્રિયાયકરી દૂર થાય નહિ, કેવલ રજ્જુના જ્ઞાનેકરી દૂર થાય: તેમ આત્માના અજ્ઞાનેકરી પ્રતીત જે થાય છે વંધ, તે વંધની પ્રતીતિ અને અજ્ઞાન, આત્માના જ્ઞાનેકરી જ દૂર થાય છે.

૩૭૬. જો કર્મનું ફલ મોક્ષ હોય તો મોક્ષ અનિત્ય થશે. કેમકે આ નિયમ છે.-શ્રુતિઆદિ કર્મનું ફલ જે અન્નાદિ છે, તે અનિત્ય છે, અને યજ્ઞાદિક કર્મનું ફલ સ્વર્ગાદિક પણ અનિત્ય છે. જો મોક્ષ પણ કર્મનું ફલ અંગીકાર કરિયે, તો અનિત્ય

થશે, યથી કર્મનું ફલ મોક્ષ નથી. તેમ ઉપાસનાનું ફલ (મોક્ષ) જો અંગીકાર કરિય, તો પણ મોક્ષ અનિત્ય થશે. કેમકે ઉપાસના પણ માનસ કર્મ જ છે. અને કર્મનું ફલ અનિત્ય હોય છે, યથી ઉપાસનારૂપ કર્મનું ફલ પણ મોક્ષ નહિ.

૩૭૭. (કર્મના પાંચ ઉપયોગ અથવા ફલ.)

અને કર્મકર્તાને કર્મેકરી પાંચ પ્રકારના ઉપયોગ (ફલ) થાય છે:-પદાર્થની ઉત્પત્તિ તથા નાશ, અથવા પદાર્થની પ્રાપ્તિ યા પદાર્થનો વિકાર, [અન્યરૂપની પ્રાપ્તિનું નામ વિકાર છે.] તેમ સંસ્કાર. સંસ્કાર યે પ્રકારના હોય છે:-મલની નિવૃત્તિ, અને ગુણની ઉત્પત્તિ. ય પાંચ પ્રકારનો કર્મથી ઉપયોગ થાય છે. તે મુમુક્ષુને કોઈ પણ બને નહિ. યથી જ્ઞાનનાં સાધન થયણાદિકવિષે જ મુમુક્ષુ પ્રવૃત્ત થાય, અને કર્મમાં નહિ. જેમ કુલાલના કર્મથી કુલાલને ઘટની ઉત્પત્તિ (રૂપ) ઉપયોગ (દ્રવ્યસિદ્ધિસાધન) થાય છે; તેમ મુમુક્ષુને કર્મથી મોક્ષની ઉત્પત્તિ (રૂપ) ઉપયોગ બને નહિ. કેમકે, અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષ છે, તે અનર્થની નિવૃત્તિ, આત્મામાં, નિત્યસિદ્ધ છે; જેમ રજ્જુમાં સર્પની નિવૃત્તિ નિત્યસિદ્ધ છે. અને આત્મા પરમાનંદસ્વરૂપ છે, યથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ નિત્યસિદ્ધ છે. ય રીતિય સ્વભાવસિદ્ધ મોક્ષની કર્મેકરી ઉત્પત્તિ બને નહિ. જે વસ્તુ આગળ સિદ્ધ ન હોય તેની કર્મથી ઉત્પત્તિ થાય છે. અને સિદ્ધ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય નહિ.

(૧. પદાર્થની ઉત્પત્તિરૂપ ઉપયોગ.)

૩૭૮. અને યેદાન્તથયણ પણ મોક્ષની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત નથી કહ્યું, કિન્તુ ‘આત્મા નિત્યમુક્ત છે, કિંચિત્માત્ર પણ કર્તવ્ય નથી’ ય યાત્તની જાણવા અર્થે થયણ છે. ય

જાણીને કર્તવ્યશ્રાન્તિ દૂર થાય છે. અને વેદાન્તશ્રવણથી અન
તર પણ જોડોને કર્તવ્યપ્રતીતિ થાય છે, તેઓપ તત્ત્વ જાણ્યું
નથી. ૫ કારણથી નિત્યનિવૃત્તિ જે અનર્થ, તેની નિવૃત્તિ, અને
નિત્યપ્રાપ્ત આનંદની પ્રાપ્તિ, વેદાન્ત શ્રવણનું ફલ દેવગુરુપ
(સુરેશ્વરાચાર્યે) નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમા કહ્યું છે. ૫થી મોક્ષની
ઉત્પત્તિરૂપકર્મનો ઉપયોગ મુમુક્ષુને વને નહિ.

(૨. પદાર્થના નાશરૂપ ઉપયોગ.)

૩૭૯. જેમ દડના પ્રહારરૂપ કર્મનો, ઘટના નાશરૂપ
ઉપયોગ (ફલ) થાય છે, તેમ મુમુક્ષુને કર્મથી કોઈ પદાર્થના
નાશરૂપ ઉપયોગ પણ વને નહિ. કેમકે, ક્ષય પદાર્થનો
નાશ તો મુમુક્ષુને યાજ્ઞિહત છે નહિ કર્મથી ઘટનો નાશ જ,
ઉપયોગ કહેનો પડશે તે વધ આત્મામા છે નહિ મિથ્યા
પ્રતીત થાય છે તે મિથ્યાપ્રતીતિનો નાશ કર્મેકરી વને નહિ,
ઘટે આત્માના ચચાર્ય જ્ઞાનેકરી તો મિથ્યાપ્રતીતિનો નાશ
વને છે. ૫થી મુમુક્ષુનો પદાર્થના નાશરૂપ ઉપયોગ પણ
કર્મેકરી વને નહિ.

(૩. પ્રાપ્તિરૂપ ઉપયોગ)

જેમ ગમનરૂપ કર્મેકરી પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ
મોક્ષની પ્રાપ્તિરૂપ ઉપયોગ કર્મેકરી વને નહિ કેમકે, જે
આત્મા નિત્યમુક્ત છે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહેવી વને નહિ.
જેને વધ હોય તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહેવી વને છે, અને
આત્મામા વધ છે નહિ ૫થી મોક્ષની પ્રાપ્તિરૂપ કર્મના ઉપયોગ
મુમુક્ષુને વને નહિ

(૪ વિકારરૂપ ઉપયોગ)

જેમ પાકરૂપ કર્મેકરી અન્નનો વિકારરૂપ ઉપયોગ, પાક
કને (રસોઈઆને) થાય છે, તેમ મુમુક્ષુને કર્મેકરી વિકાર-

રૂપ ઉપયોગ પણ વને નહિ કેમકે, અન્ય તો કોઈ વિકાર વને જ નહિ. જો આત્મામાં પ્રથમ વધ અંગીકાર કરિયે, અને મોક્ષદશામાં ચતુર્ભુજાદિક વિલક્ષણ રૂપની પ્રાપ્તિ અંગીકાર કરિયે, તો અન્યરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ વિકાર, કર્મનો ઉપયોગ મુમુક્ષુને વને તે અન્યરૂપની પ્રાપ્તિ આત્મામાં અંગીકાર નથી થયી કર્મેકરી વિકારરૂપ ઉપયોગ પણ મુમુક્ષુને વને નહિ

(૫ નિવૃત્તિરૂપ અને ઉત્પત્તિરૂપ સંસ્કાર.)

જેમ ઘસ્ટના ક્ષાલનરૂપ કર્મનો, મલની નિવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર થાય છે, તેમ મલની નિવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર પણ મુમુક્ષુને કર્મેકરી ઉપયોગ નથી કેમકે, અન્યના મલની નિવૃત્તિ તો મુમુક્ષુને યાજ્ઞિત છે નહિ, અત્માના મલની નિવૃત્તિ કહેવી પડશે. તે આત્મા નિત્યશુદ્ધ છે, તેવિષે મલ છે નહિ થયી મલની નિવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર વને નહિ. અને અતઃકરણ વિષે પાપરૂપ જે મલ છે તેની નિવૃત્તિ (રૂપ) ઉપયોગ જો કર્મેકરી કહિયે, તો એ યાત્ના સત્યા છે પરંતુ શુદ્ધઅંતઃકરણ-વાળા જે મુમુક્ષુ છે તેનો વિચાર (અર્થ) કરિયે છિયે. તેના (મુમુક્ષુના) અતઃકરણમાં પણ પાપ છે નહિ થયી પાપરૂપ મલની નિવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર પણ મુમુક્ષુને કર્મેકરી ઉપયોગ વને નહિ. અને અ જ્ઞા ન ને જો મલ કહિયે, તો અજ્ઞાન આત્મામાં છે સ્વરૂ. પરંતુ તેની નિવૃત્તિ કર્મેકરી થાય નહિ કેમકે અજ્ઞાનનું વિરોધી જ્ઞાન છે, કર્મ નથી. થયી મલની નિવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર મુમુક્ષુને કર્મેકરી ઉપયોગ વને નહિ.

જેમ ઘસ્ટના શુષુકામાં મજ્જનરૂપ કર્મનો રક્તગુણની ઉત્પત્તિરૂપ સંસ્કાર ઉપયોગ થાય છે, તેમ ગુણની ઉત્પત્તિરૂપ સંસ્કાર મુમુક્ષુને કર્મેકરી ઉપયોગ વને નહિ કેમકે અન્યથિવે તે ગુણની ઉત્પત્તિ કહેવી વને નહિ, આત્માવિષે જ

કહેવી પડશે. તે આત્મા નિર્ગુણ છે, તેવિધે ગુણની ઉત્પત્તિ વને નહિ, યથી, ગુણની ઉત્પત્તિપ સંસ્કાર પળ મુમુક્ષુને કર્મનો ઉપયોગ વને નહિ. [આ પ્રકરણમાં ઉપયોગ નામ ફલનું છે.] કર્મનું પાંચ જ પ્રકારનું ફલ થાય છે, અન્ય નહિ. તે પાંચ પ્રકારનું કર્મનું ફલ મુમુક્ષુને વને નહિ. યથી કર્મને ત્યાગીને જ્ઞાનનાં સાધન ધ્યણવિધે જ મુમુક્ષુ પ્રવૃત્ત થાય. ઉપાસના પળ માનસકર્મ જ છે, યથી તેના સંડનમાં પૃથક્ યુક્તિ નથી કહી. ય રીતિય કેવલ કર્મ અથવા ઉપાસના મોક્ષનો હેતુ નથી, કિન્તુ કેવલ જ્ઞાન છે.

૩૮૦. (સમુદાયવાદ.)

કોઈ કર્મઉપાસનાસહિત જ્ઞાનને મોક્ષનો હેતુ અંગીકાર કરે છે. અને તેવિધે યુક્તિ દૃષ્ટાન્ત પળ કહે છે. જેમ આકાશ-માં પક્ષીનું યક પક્ષેકરી ગમન થાય નહિ, કિન્તુ યે પક્ષે-કરી ગમન થાય છે; તેમ મોક્ષ(સ્વ)લોક પ્રતિ પળ યક જ્ઞાન-સ્વ પક્ષેકરી ગમન થાય નહિ; કિન્તુ યકપક્ષ તો ઉપાસના-સહિત કર્મ છે, અને દ્વિતીયપક્ષ જ્ઞાન છે. [ઉપાસના પળ માનસકર્મ જ છે, યથી યક જ પક્ષ છે.]

અન્ય દૃષ્ટાન્ત:-

૩૮૧. જેમ મેતુના (સેતુવંધવમેશ્વરના) દર્શનેકરી પાપનો નાશ થાય છે, તે સેતુનું દર્શન પળ પ્રત્યક્ષસ્વ જ્ઞાન છે અને યદ્વામકિસહિત ગમનાદિ નિયમની અપેક્ષા કરે છે. યદ્વાદિકરહિત જે પુરુષ હોય તેને સેતુદર્શનેકરી ફલ થાય નહિ. જેમ સેતુનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, યદ્વાનિયમાદિકોની, ફલની ઉત્પત્તિમાં, અપેક્ષા કરે છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન પળ, મોક્ષસ્વ ફલની ઉત્પત્તિમાં, કર્મઉપાસનાની અપેક્ષા કરે છે.

(ક્રમસમુચ્ચયવાદ)

અને કેવલજ્ઞાનેકરી જે મોક્ષ અગીકાર કરે છે, તે પણ જ્ઞાનનો હેતુ તો કર્મઉપાસના માને છે શુદ્ધ અને નિશ્ચલ અત્ત કરણમા જ્ઞાન થાય છે તે અત્ત કરણ શુભકર્મેકરી શુદ્ધ થાય છે અને ઉપાસનાપકરી નિશ્ચલ થાય છે એ રીતિય અત્ત કરણની શુદ્ધિ અને નિશ્ચલતાદ્વારા કર્મઉપાસના જ્ઞાનના હેતુ અગીકાર કન્યા છે

૩૮૨ જેમ જ્ઞાનના હેતુ કર્મઉપાસના અગીકાર કન્યા, તેમ જ્ઞાનના ફલ (મોક્ષ તે) મોક્ષના હેતુ પણ (કર્મઉપાસના) અગીકાર કરવા યોગ્ય છે દૃષ્ટાન્ત-જેમ જલનુ સેચન ઘૃક્ષની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે, અને ઘૃક્ષના ફલ ની ઉત્પત્તિનો પણ હેતુ છે ઘનતા ઘૃક્ષનાં જે ફલ, જલસેચન વિના થાય છે તે પણ ઘૃક્ષના મૂલમા નીચે જલનો સબ્ધ છે, યથી ફલ થાય છે અને જલના સબ્ધ વિના ઘૃક્ષ જ સૂકાઈ જાય, ફલ થાય નહિ તેમ કર્મઉપાસના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુ છે, અને જ્ઞાનનુ ફલ જે મોક્ષ તેના પણ હેતુ છે એ રીતિય કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન, એ ત્રણે મોક્ષના હેતુ છે. યથી જ્ઞાનવાન્ પણ કર્મ કરે.

(સમસમુચ્ચયવાદ)

૩૮૩ અથવા કર્મઉપાસના જ્ઞાનની રક્ષાના હેતુ છે કેમકે, જા કર્મઉપાસનાનો જ્ઞાનવાન્ ત્યાગ કરે, તા ઉત્પન્ન થયુ જ્ઞાન પણ, જલવિનાના ઘૃક્ષની પેઠે, નષ્ટ થઈ જશે કેમકે શુદ્ધ અત્ત કરણમાં જ્ઞાન થાય છે અને શુભકર્મ નહિ કરે તો જ્ઞાનવાન્ને પાપ થશે અને ઉપાસનાના ત્યાગેકરી ભંત કરણ પુન ચચલ થઈ જશે તે મલિન અને ચચલ અત્તકરણ

માં જ્ઞાન રહે નહિ. જેમ સૂકી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયાં ઘુસ પળ રહે નહિ.

અન્ય દૃષ્ટાન્તઃ—જેમ સંસ્કારેકરી શુદ્ધ કરેલા સ્થાનમાં વેદપાઠી બ્રહ્મચારી નિવાસ કરે છે, અને શુદ્ધ કરેલું સ્થાન પણ કોઈ નિમિત્તે ફરી મલિન થઈ જાય તો તે સ્થાનને ત્યાગી દે છે. તેમ કર્મના ત્યાગે મલિન અને ઉપાસનાના ત્યાગે ચંચલ થયું જે અંતઃકરણ તેવિધે જ્ઞાન રહે નહિ. યથી કર્મ અને ઉપાસના જ્ઞાનની રક્ષાના હેતુ છે. ૫ રીતિય કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન, ત્રણે મોક્ષનો હેતુ અંગીકાર કરિયે. તથા જ્ઞાનનો રક્ષાના હેતુ કર્મઉપાસના અંગીકાર કરિયે, અને કેવલ જ્ઞાન, મોક્ષનો હેતુ અંગીકાર કરિયે. થંને પ્રકારે જ્ઞાનવાદને કર્મ-ઉપાસના કર્તવ્ય છે. અને સમુદયવાદ કહે છે.

૩૮૪. (સમસમુદયવાદનું સંકેત.)

(સિદ્ધાન્તી કહે છે કે-) ૫ (સમુદયવાદ) સમીચીન નથી. કેમકે, દેહથી ભિન્ન આત્મા જે નહિ જાણે, તેજે-કરી કર્મ થાય નહિ. કેમકે, જન્માન્તરના મોગને નિમિત્ત કર્મ કરે છે, અને દેહનો અગ્નિધિપે દાહ થાય છે, તેથી (દેહથી) જન્માન્તરના મોગ થને નહિ. યથી શરીરથી ભિન્ન-આત્માનું જ્ઞાન, કર્મનો હેતુ છે, તે પણ શરીરથી ભિન્ન-આત્માનું કર્તામોક્તારૂપે કરીને જ્ઞાન, કર્મનો હેતુ છે. 'હું પુણ્યપાપનો કર્તા છું અને પુણ્યપાપનું ફલ મને થશે.' યહું જેને જ્ઞાન છે તે કર્મ કરે છે. અને જ્ઞાનવાદને યહું આત્માનું જ્ઞાન છે નહિ, કિન્તુ 'પુણ્યપાપ અને સુખદુઃખથી 'રહિત અસંગ બ્રહ્મરૂપ આત્મા છે,' યહું વેદાન્તવાક્યે જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન, કર્મનો હેતુ નથી, ઉલટું વિરોધિ છે. યથી જ્ઞાનવાદનેકરી કર્મ થાય નહિ. અને કર્તા, કર્મ અને ફલનું

મેદજ્ઞાન, કર્મનો હેતુ છે. તે કર્તા, કર્મ અને ફલની, જ્ઞાનવાન-
ને, આત્માથી ભિન્ન પ્રતીતિ થાય નહિ, સંપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ
જ પ્રતીત થાય છે, યથી પણ જ્ઞાનવાને કર્મ થાય નહિ. અને
આપ્યકારે વહુ પ્રકારે જ્ઞાનવાનને કર્મનો અભાવ પ્રતિપાદન
કન્યો છે. કર્મનો અને જ્ઞાનનો ફલેકરી વિરોધ છે. યથી
પણ જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય વને નહિ. કર્મનું ફલ અનિત્યસંસાર
છે, અને જ્ઞાનનું ફલ નિત્યમોક્ષ છે.

૩૮૫. જેને આત્મામાં જાતિ (વર્ણ), આશ્રમ અવસ્થા-
(વાલ યુવાદિ)નો અધ્યાસ કર્મનો હેતુ છે. કેમકે, જાતિ,
આશ્રમ, અવસ્થાને યોગ્ય, ભિન્ન ભિન્ન કર્મ કહ્યાં છે, યથી
જાતિ આદિકોનો અધ્યાસ કર્મનો હેતુ છે. યદ્યપિ જાતિ,
આશ્રમ, અવસ્થા, દેહના ધર્મ છે, અને કર્મને દેહમાં આત્મ-
યુદ્ધિ છે નહિ, કિન્તુ દેહથી ભિન્ન કર્તા-આત્મા, કર્મી જાણે
છે. ય વાર્તા પૂર્વે કહી, યથી જાતિ-આશ્રમ અવસ્થાની
પ્રતીતિ આત્મામાં કર્મને પણ વને નહિ; તથાપિ દેહથી ભિન્ન
આત્માનું કર્મને અપરોક્ષ જ્ઞાન નથી, કિન્તુ શાસ્ત્રેકરી પરોક્ષ
જ્ઞાન છે, અને દેહમાં આત્મજ્ઞાન અપરોક્ષ છે. જો દેહથી ભિન્ન
આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન હોય, તો દેહમાં અપરોક્ષઆત્મજ્ઞાનનું
તે વિરોધિ થાય. અને અપરોક્ષજ્ઞાનનો અપરોક્ષજ્ઞાનથી વિરોધ
નથી. યથી દેહથી ભિન્ન કર્તા-આત્માનું જ્ઞાન, અને દેહમાં
આત્મયુદ્ધિ, ય વંને યકને વને છે- દૃષ્ટાન્તઃ-મૂર્તિમાં દેવ-
જ્ઞાન શાસ્ત્રેકરી પરોક્ષ છે, અને પાપાણયુદ્ધિ અપરોક્ષ છે,
તેઓનો વિરોધ નથી. વંને યકને થાય છે. અને રજ્જુમાં જેને,
સર્પથી અપરોક્ષમેદજ્ઞાન છે, તેને અપરોક્ષ સર્પભ્રાન્તિ દ્ર
થાય છે. યથી આ નિયમ સિદ્ધ થયો.-અપરોક્ષભ્રાન્તિનો
અપરોક્ષજ્ઞાનસદ્ધ વિરોધ છે, પરોક્ષ (જ્ઞાન) સદ્ધ નહિ.

૬ તરંગ.) મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે. સમુદ્ધયવાદનું સંકેત. ૪૯૭

પથી દેહથી ભિન્ન આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન, અને દેહમાં અપરોક્ષ-જ્ઞાન વને છે. તે વને કર્મના હેતુ છે. દેહથી ભિન્ન પણ કર્તારૂપેકરીને આત્માનું જ્ઞાન, કર્મનો હેતુ છે. તે કર્તારૂપે-કરીને આત્માનું જ્ઞાન ભ્રાન્તિરૂપ છે. અને ભ્રાન્તિ વિદ્વાનને છે નહિ, પથી (તેને) કર્મનો અધિકાર નથી.

અને દેહમાં અપરોક્ષ આત્મબુદ્ધિ (દેહ હું હું ઈવી બુદ્ધિ) હોય, ત્યારે દેહના ધર્મ,—જાતિ, આશ્રમ, અવસ્થા,—પ્રતીત થાય. તે દેહમાં આત્મબુદ્ધિ પણ વિદ્વાનને છે નહિ, કિન્તુ દ્રવ્યરૂપેકરીને આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન છે. પથી જાતિ, આશ્રમ, અવસ્થાનો ભ્રાન્તિના અભાવથી પણ વિદ્વાનને કર્મનો અધિકાર નથી. અને ઉપાસના પણ 'હું ઉપાસક હું, દેવ ઉપાસ્ય છે,' ઈ બુદ્ધિપ્રકારી થાય છે તે વિદ્વાનને ઉપાસ્યઉપાસક-ભાવ પ્રતીત થાય નહિ. 'દેહાદિક સંઘાત તો મારો અને 'દેવનો સ્વપ્નનો પેઠે. કલ્પિત છે. અને ચેતન ઈક છે.' ઈ વિદ્વાનનો નિશ્ચય છે. પથી જ્ઞાનનો ઉપાસનાસાથે વિરોધ છે.

૩૮૬. અને પક્ષીના ગમનનું દૃષ્ટાન્ત વને નહિ. કેમકે, પક્ષીના તો બે પક્ષ ઈક કાલમાં રહે છે તેઓનો પરસ્પર વિરોધ નથી. અને જ્ઞાનનો તો કર્મઉપાસનાસાથે વિરોધ છે ઈક કાલમાં બે વને નહિ.

૩૮૭. અને સેતુના જ્ઞાનનું દૃષ્ટાન્ત પણ વને નહિ. કેમકે સેતુનું દર્શન દૃષ્ટફલનો હેતુ નથી, કિન્તુ અદૃષ્ટફલનો હેતુ છે. [પ્રત્યક્ષ જે ફલ પ્રતીત થાય તે દૃષ્ટફલ કહેવાય છે.] જેમ ભોજનનું ફલ તૃપ્તિ પ્રત્યક્ષ છે, પથી ભોજન દૃષ્ટફલનો હેતુ છે; તેમ સેતુના દર્શનથી પ્રત્યક્ષફલ પ્રતીત થાય નહિ, કિન્તુ પાપના નાશરૂપ ફલ શાંતિપ્રકારી જાણ્યું જાય છે. [શાંતિ-પ્રકારી જે ફલ જાણિયે, અને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય નહિ; તે

અદૃષ્ટફલ કહેવાય છે.] યથી જેમ યજ્ઞાદિકે કર્મ સ્વર્ગા-
દિક અદૃષ્ટફલના હેતુ છે, તેમ સેતુનું દર્શન પણ પાપના
નાશરૂપ અદૃષ્ટફલનો હેતુ છે. જે અદૃષ્ટફલનો હેતુ હોય છે,
તે તો ફલની ઉત્પત્તિમાં શાસ્ત્રે જેટલો સાહાય્ય ઘોધન
કન્યો છે, તે સહિત ફલનો હેતુ થાય છે, કેવલ નહિ. યથી
શ્રદ્ધાનિયમાદિકસહિત સેતુનું દર્શન પાપનાશરૂપ ફલનો
હેતુ છે, શ્રદ્ધાનિયમાદિકરહિત (ફલનો) હેતુ નથી. કેમકે,
સેતુના દર્શનથી પ્રત્યક્ષ તો કોઈ ફલ પ્રતીત થતું નથી,
કેવલ શાસ્ત્રેકરી જાણ્યું જાય છે. તે શાસ્ત્ર શ્રદ્ધાદિકસહિત સેતુના
દર્શનેકરી ફલ ઘોધન કરે છે. કેવલ દર્શનેકરી ફલની
ઉત્પત્તિમાં યંદ પ્રમાણ નથી. યથી સેતુનું દર્શન, ફલની
ઉત્પત્તિમાં, શ્રદ્ધાનિયમભક્તિની અપેક્ષા કરે છે.

૩૮૮. અને બ્રહ્મવિદ્યા, પોતાના ફલની ઉત્પત્તિમાં, કર્મ-
ઉપાસનાની અપેક્ષા કરે નહિ. કેમકે, જો બ્રહ્મવિદ્યાનું ફલ
પણ, સ્વર્ગની પેઠે, લોકવિશેષ, અદૃષ્ટ હોય, અને તે લોક-
વિશેષ પણ, કેવલબ્રહ્મવિદ્યાએકરી, શાસ્ત્રે ઘોધન કન્યો ન
હોય, કિન્તુ કર્મઉપાસનાસહિતેકરી ઘોધન કન્યો હોય, તો
બ્રહ્મવિદ્યા પણ, સેતુના દર્શનની પેઠે, ફલની ઉત્પત્તિમાં કર્મ-
ઉપાસનાની અપેક્ષા કરે. તે બ્રહ્મવિદ્યાનું ફલ મોક્ષ, સ્વર્ગની,
પેઠે લોકવિશેષરૂપ અદૃષ્ટ તો છે નહિ, કિન્તુ મોક્ષ નિત્યપ્રાપ્ત
છે. અને આન્નિય બંધ પ્રતીત થાય છે. તે આન્તિનો નિવૃત્તિ
જ બ્રહ્મવિદ્યાનું ફલ છે. તે આન્તિની નિવૃત્તિ કેવલ બ્રહ્મ-
વિદ્યાએકરી અમને પ્રત્યક્ષ છે. અને રજ્જુજ્ઞાને સર્પઆન્તિની
નિવૃત્તિ સર્વને પ્રત્યક્ષ છે, યથી અધિષ્ઠાનજ્ઞાનનું આન્તિની
નિવૃત્તિ (૫) દૃષ્ટફલ છે. દૃષ્ટફલની ઉત્પત્તિ જેટલી સામગ્રી
પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે તે સામગ્રી દૃષ્ટફલનો હેતુ કહેવાય

છે. જેમ *તુરી, તંતુ,† અને વેમેકરી‡ પટની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ છે, એથી તુરી, તંતુ, વેમ, પટના હેતુ છે. અને કેવલ ભોજનેકરી તૃપ્તિરૂપ ફલ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે, એથી કેવલભોજન તૃપ્તિનો હેતુ છે; તેમ કેવલઅધિષ્ઠાનજ્ઞાનથી આનંતિની નિવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે, એથી કેવલઅધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન જ આનંતિની નિવૃત્તિનો હેતુ છે. જેમ રજ્જુનું જ્ઞાન, આનંતિની નિવૃત્તિમાં, અન્યની અપેક્ષા કરે નહિ; તેમ વંધ-આનંતિનું અધિષ્ઠાન જે નિત્યમુક્ત-આત્મા તેનું જ્ઞાન પણ વંધ-આનંતિની નિવૃત્તિમાં કર્મઉપાસનાની અપેક્ષા કરે નહિ.

૩૮૯. અને જ્ઞાનનાં ફલ મોક્ષને, સ્વર્ગની પેઠે, લોક વિશેષ અદ્વૈત, જે અંગીકાર કરે છે તે વેદવાક્યથી વિરુદ્ધ છે. કેમકે, જ્ઞાનવાનના પ્રાણ કાંઈ લોક પ્રતિ ગમન નથી કરતા, એ વેદમાં કહ્યું છે. અને લોકવિશેષ અંગીકાર કરવાથી, સ્વર્ગની પેઠે, મોક્ષ અનિત્ય થશે. એથી લોકવિશેષરૂપ મોક્ષ નથી. અને લોકવિશેષ મોક્ષ જે અંગીકાર કરે, તેને પણ કેવલ-જ્ઞાને જ મોક્ષલોકની પ્રાપ્તિ અંગીકાર કરવી યોગ્ય છે. કેમકે, શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલો જે અર્થ હોય, તે શાસ્ત્રને અનુસાર જ અંગીકાર કરાય છે. તે શાસ્ત્ર કેવલજ્ઞાનેકરી મોક્ષ કહે છે, એથી કેવલજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે; કર્મ ઉપાસના જ્ઞાન, પ્રણે નથી.

૩૯૦. અને વૃક્ષનું દૃષ્ટાન્ત પણ ઘણે નહિ. કેમકે, યથાપિ જલનું સેચન, વૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને રક્ષામાં, હેતુ છે; તથાપિ વૃક્ષના ફલની ઉત્પત્તિમાં નથી. (વાલ અને) વૃદ્ધ જે વૃક્ષ છે, તેવિપે જલનું સેચન વૃક્ષની રક્ષાને નિમિત્ત છે, ફલને નિમિત્ત નહિ. જલેકરી પુષ્પ જે વૃક્ષ, તે જ ફલનો હેતુ છે,

જલસેચન નહિ તે કર્મઉપસનાનો પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ઉપ-યોગ છે, મોક્ષમાં નથી. યથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી પૂર્વે જ અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને નિશ્ચલતાના નિમિત્ત, કર્મઉપાસના કરે. જ્ઞાનથી અનંતર મોક્ષના નિમિત્ત નહિ.

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી પૂર્વે પણ જ્યાંસુધી અંતઃકરણમાં મલ અને વિશેષ હોય ત્યાંપર્યન્ત જ કરે. શુદ્ધ અને નિશ્ચલ અંતઃકરણ જેનું હોય, તે જિજ્ઞાસુ શ્રવણનાં વિરોધી કર્મઉપાસનાનો ત્યાગ કરે. મલનામ પાપનું છે, તે અશુભ વાસનાનો દેતુ છે. જ્યાંપર્યન્ત મલ હોય ત્યાંપર્યન્ત અશુભવાસના હોય છે. જ્યારે અશુભવાસના હોય નહિ, ત્યારે મલનો અભાવ નિશ્ચય કરે. અંતઃકરણની ચંચલતા અને ઇલાસતા અનુભવસિદ્ધા છે. યથી ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ અને વિદ્વાન્ને કર્મઉપાસના નિષ્ફળા છે.

૩૯૧. અને પૂર્વે જે કહ્યું-‘જ્ઞાનની રક્ષાને નિમિત્ત કર્મ-ઉપાસના કરે. જેમ જલથી ઉત્પન્ન થયો જે વૃક્ષ તેની જલે-કરી રક્ષા થાય છે. જો જલનો સંવંધ ન હોય તો વૃદ્ધ વૃક્ષ પણ સૂકાઈ જાય છે, તેમ કર્મઉપાસનાય ઉત્પન્ન થયું જે જ્ઞાન, તેની કર્મઉપાસનાય રક્ષા થાય છે. જો જ્ઞાનની કર્મ-ઉપાસના નહિ કરે તો, અંતઃકરણ મલિન અને ચંચલ પુનઃ થઈ જશે. તે મલિન અને ચંચલ અંતઃકરણમાં, સૂકો ભૂમિમાં વૃક્ષની પેઠે, ઉત્પન્ન થયું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થઈ જશે. યથી ‘જ્ઞાન-વાન્ પણ કર્મઉપાસના કરે.’

(સિદ્ધાન્તી કહે છે-) ૫ વને નહિ. કેમકે આભાસસહિત અથવા ચેતનસહિત અંતઃકરણની-‘હું અસંગ ગ્રહ્ય છું’ ૫ વૃત્તિ તે, વેદાન્તનું ફલરૂપ જ્ઞાન છે. તેનો કર્મઉપાસના વિના નાશ થશે, અથવા ચેતનસ્વરૂપ જ્ઞાનનો નાશ થશે? જો ૫મ

કહિયે:-સ્વરૂપજ્ઞાન તો નિત્ય છે, યથી તેનો તો નાશ અને રક્ષા વને નહિ; પરંતુ વેદાન્તનું ફલ જે બ્રહ્મવિદ્યારૂપ જ્ઞાન છે, તેની કર્મઉપાસનાએ ઉત્પત્તિ થાય છે અને કર્મઉપાસનાના ત્યાગે, ઉત્પન્ન થઈ વિદ્યા પણ નષ્ટ થઈ જશે, યથી તેની રક્ષાને નિમિત્ત કર્મઉપાસના કરે, તે વને નહિ. કેમકે એક વાર ઉત્પન્ન થઈ જે અંતઃકરણની બ્રહ્માકારવૃત્તિ તેણે-ફરી, અજ્ઞાન અને ભ્રાન્તિના નાશરૂપ ફલ, તે જ સમયે (સમ-કાલે)સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાન અને ભ્રાન્તિના નાશથી અન-ન્તર પુનઃ વૃત્તિની રક્ષાનો ઉપયોગ નથી. અને અંતઃકરણની વૃત્તિની રક્ષા, કર્મઉપાસનાએ વને પણ નહિ કેમકે, જ્યારે કર્મઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન કરશે ત્યારે કર્મઉપાસનાની સામગ્રીનું જ વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન થશે, બ્રહ્મનું જ્ઞાન વને નહિ, અન્યવૃત્તિ થયાથી પ્રથમવૃત્તિ રહે નહિ. યથી કર્મઉપાસના, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના તો પરંપરાથી હેતુ છે, અને ઉત્પન્નવૃત્તિનાં વિરોધી છે યથી કર્મઉપાસનાએ જ્ઞાનની રક્ષા થાય નહિ

૩૧૨. અને પૂર્વ જે કહ્યું:-‘જ્ઞાનવાન્ને કર્મ ત્યાગેથી પાપ થાય છે.’ તે વાર્તા વને નહિ. કેમકે, જે શુભકર્મનો ત્યાગ છે તે પાપનો હેતુ નથી, કિન્તુ નિષિદ્ધકર્મનું અનુષ્ઠાન જ પાપનો હેતુ છે, એ વાર્તા માપ્યરૂરે બહુ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરી છે. યથી કર્મના ત્યાગેકરી પાપ થાય નહિ. અને જ્ઞાન-વાન્ને તો સર્વ પ્રકારે પાપનો અસંભવ છે. કેમકે પુણ્યપાપ અને તેઓનો આશ્રય અંતઃકરણ, પરમાર્થથી, છે નહિ, અવિદ્યા-પરૂરી મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. તે અવિદ્યા અને મિથ્યા પ્રતીતિ જ્ઞાનવાન્ને છે નહિ. યથી જ્ઞાનવાન્ને શુભકર્મના ત્યાગે-કરી અથવા અશુભના અનુષ્ઠાનેકરી પાપ વને નહિ.

૩૯૩. (મંદ અને દૃઢ યે પ્રકારનું જ્ઞાન.)

પ સ્થાનમાં આ સિદ્ધાન્ત છે:-મંદ અને દૃઢ યે પ્રકારનું જ્ઞાન છે. સંશયોદિકસહિત જે જ્ઞાન, તે મંદજ્ઞાન કહેવાય છે, અને સંશયોદિકરહિત (જે જ્ઞાન તે) દૃઢજ્ઞાન કહેવાય છે. જેને દૃઢજ્ઞાન હોય તેને કિશ્તિવમાત્ર પણ કર્તવ્ય નથી. એક ઘાર ઉત્પન્ન થયું જે સંશયોદિકરહિત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તે જ અવિદ્યાનો નાશ કરી દે છે. તે જ્ઞાન પોતે પણ દૂર થઈ જાય, તોપણ મળ્યા પ્રકારથી જાણેલા આત્મામાં પુનઃ પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેમકે, પ્રાપ્તિનું કારણ જે અવિદ્યા છે તે અવિદ્યા એક ઘાર ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનેકરી નષ્ટ થઈ ગઈ. પછી પ્રાપ્તિ અને અવિદ્યાના અભાવથી વૃત્તિજ્ઞાનની આવૃત્તિનો કંઈ ઉપયોગ નથી. અને જીવન્મુક્તિના આનંદઅર્થે જો વૃત્તિની આવૃત્તિ અપેક્ષિતા હોય, તો ધારંવાર વેદાન્તના અર્થનું ચિન્તન જ કરે.

વેદાન્તના અર્થચિન્તનેકરી જ ધારંવાર વ્રહ્માકારવૃત્તિ થાય છે. અને કર્મઉપાસનાએ નહિ. કેમકે, કર્મ અને ઉપાસનાનો અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને નિશ્ચલતાદ્વારા જ જ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે, અન્યા રીતિએ નથી, અને વિદ્વાન્ના અંતઃકરણમાં પાપ અને ચંચલતા છે નહિ. રાગદ્વેષદ્વારા પાપ અને ચંચલતાનો હેતુ અવિદ્યા છે. તે અવિદ્યાનો જ્ઞાનેકરી નાશ થાય છે. પછી વિદ્વાન્ને પાપ અને ચંચલતાના અભાવથી કર્મઉપાસનાનો ઉપયોગ નથી.

૩૯૪ અને જો કદાચિત્ એમ કહિયે:-‘રાગદ્વેષોદિક અંતઃકરણનો સહજ ધર્મ છે. જ્યાંસુધી અંતઃકરણ છે ત્યાંસુધી જ્ઞાનવાન્ને પણ રાગદ્વેષનો સર્વથા નાશ થાય નહિ. તે રાગદ્વેષથી જ્ઞાનવાન્નું પણ અંતઃકરણ ચંચલ થાય છે. પછી ચંચલતા દૂર કરવાસારૂ જ્ઞાનવાન્ પણ ઉપાસના કરે.’

૬ તરંગ.) મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે. વેદાન્તવિચારે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ. ૧૦૩

‘યદપિ જ્ઞાનવાનને અંતઃકરણની ચંચલતાથી વિદેહમોક્ષ-
માં (ભાવિ જન્મના અમાવમાં) હાનિ નથી, તથાપિ ચંચલ
‘અંતઃકરણમાં સ્વરૂપઆનંદનું ભાન થાય નહિ; યથી ચંચલતા
‘જીવન્મુક્તિની’ ચિરોધિની છે, યથી જીવન્મુક્તિના નિમિત્ત ‘ચંચ-
લતા દૂર કરવાનેઅર્થે ઉપાસના કરે.’

(સિદ્ધાન્તી કહે છે કે:-) તે વને નહિ. કેમકે, યદપિ દૃઢ
બાંધ જેના અંતઃકરણમાં થયો છે, તેને સમાધિ અને વિશેષ સમાન
છે. યથી અંતઃકરણની નિશ્ચલતાના નિમિત્ત કોઈ યદ્દાનો આરંભ
વિદ્વાનને વને નહિ.

(વેદાન્તશાસ્ત્રના વિચારથી જ દૃઢજ્ઞાનીને, મન નિશ્ચલ
થઈ, બ્રહ્માકાર વૃત્તિ હોય છે.)

તથાપિ વિદ્વાનની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ પ્રારબ્ધને અધીના
છે. સર્વનાં પ્રારબ્ધકર્મ વિલક્ષણ છે. કોઈ વિદ્વાનનું પ્રારબ્ધ
જનકાદિકોની પેઠે ભોગનો હેતુ છે, અને કોઈનું પ્રારબ્ધ શુક-
દેવ ધામદેવ આદિકોની પેઠે નિવૃત્તિનો હેતુ છે. જેને
પ્રારબ્ધ, ભોગનો હેતુ છે, તેને તો પ્રારબ્ધેકરી ભોગની ઇચ્છા
અને ભોગનાં સાધનનો યત્ન થાય છે; અને જેને પ્રારબ્ધ નિવૃત્તિ-
નો હેતુ હોય, તેને જીવન્મુક્તિના આનંદની ઇચ્છા થાય
છે, અને ભોગમાં ગ્લાનિ થાય છે. જેને જીવન્મુક્તિના આનં-
દની ઇચ્છા હોય તે બ્રહ્માકારવૃત્તિની આવૃત્તિના નિમિત્ત વેદાન્ત
અર્થનું ચિન્તન જ કરે, ઉપાસના નહિ કેમકે, અંતઃકરણ-
ની નિશ્ચલતામાત્રથી, બ્રહ્માનંદનું વિશેષરૂપે ભાન થાય

૧૧૩. શરીરસહિત સતે વન્ધ્યાન્તિની નિવૃત્તિ. જીવન્મુક્તનું એક લક્ષણ:—

બ્રહ્માનન્દરસસ્પાદાસક્તચિત્તતયા યતેઃ ।

અન્તર્બહિરવિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણં ॥ ૪૩૮ ॥

વિવેકચૂડામણિઃ ।

નહિ; કિન્તુ બ્રહ્માકારવૃત્તિ જ થાય છે. તે બ્રહ્માકારવૃત્તિ વેદાન્ત-ચિન્તને જ થાય છે, ઉપાસના નહિ. અને અંતઃકરણની ચંચલતા પણ વિદ્વાનને વેદાન્તના ચિન્તને જ દૂર થઈ જાય છે. યથી અંતઃકરણનો નિશ્ચલતાના નિમિત્ત પણ ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. ય રીતિય દૃઢબોધ જેને થયો છે, તેની કર્મઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ.

૩૯૫. અને જેને મંદબોધ છે તે પણ મનન અને નિર્દિધ્યાસન જ કરે, કર્મઉપાસના નહિ. કેમકે મંદબોધ જેને થયો છે તે ઉત્તમજિજ્ઞાસુ છે. તે ઉત્તમજિજ્ઞાસુને મનનનિર્દિધ્યાસન વિના અન્ય કર્તવ્ય નથી. ય ધાર્તા શારીરકમાં સુપ્રકાર અને ભાષ્યકારે પ્રતિપાદન કરી છે. અને વિદ્વાનને મનનનિર્દિધ્યાસન પણ કર્તવ્ય નથી. જે વિદ્વાન જીવન્મુક્તિના આનંદસાગ્ર મનનનિર્દિધ્યાસનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રવૃત્ત થાય છે. અને 'હુ વેદની આજ્ઞા નહિ કરું તો મને જન્મમરણસસાર થશે,' યવી બુદ્ધિય જે ક્રિયા કરે તે કર્તવ્ય કહેવાય છે. તે જન્માદિકોની બુદ્ધિ વિદ્વાનને હોય નહિ. યથી પોતાની ઇચ્છા જે વિદ્વાન મનનનિર્દિધ્યાસન કરે; તે કર્તવ્ય નહિ. ય રીતિય મંદબોધ અથવા દૃઢબોધ જેને થયો છે, તેને કર્મઉપાસના કર્તવ્ય નથી.

૩૯૬. અને જેને બોધ થયો છે નહિ, કિન્તુ આત્માને જાણવાની તીવ્રઇચ્છા છે, ભોગની નહિ, તેણે અંતઃકરણ શુદ્ધ છે. યથી તે પણ ઉત્તમ જ જિજ્ઞાસુ છે, તેને પણ બોધના અર્થે શ્રવણાદિક જ કર્તવ્ય છે, કર્મઉપાસના નહિ. કેમકે, જે કર્મ-ઉપાસનાનું ફલ છે તે તેને સિદ્ધ છે અને જ્ઞાનનો સામાન્ય ઇચ્છાથી જે શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયો છે, અને અંતઃકરણ ભોગોમાં આસક્ત છે, તે મંદજિજ્ઞાસુ છે તે પણ શ્રવણને ત્યાગીને પુનઃ

૬ તાંગ.) મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન. જગત્પ્રવહારને જ્ઞાન વિરોધી નથી. ૧૦૧

કર્મઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થાય નહિ. કર્મઉપાસનાનું ફલ જે અંત કરણની શુદ્ધિ અને નિશ્ચલતા છે, તે તેને શ્રવણેરૂરી જ થઈ જશે. શ્રવણનો આવૃત્તિથી અંતઃકરણના દોષ દૂર થઈને આ જન્મવિષે અથવા અન્ય જન્મવિષે અથવા બ્રહ્મલોકવિષે જ્ઞાન થાય છે. [આવૃત્તિ નામ ચાગંવારનું છે.] અને શ્રવણને ત્યાગીને જ કર્મઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ને આસ્થપતિત (ઠંચે ચઢી પહેલો) કહેવાય છે. ૫ રીતિપ જ્ઞાનવાન અને ઉત્તમજિજ્ઞાસુનો કર્મઉપાસનાવિષે અધિકાર નહિ. અને મંદજિજ્ઞાસુ પણ જે વેદાન્તશ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયો છે, તેનો અધિકાર નહિ. અને જ્ઞાનની જેને ઇચ્છા તો છે પરંતુ ભોગમાં શુદ્ધિ જાસકત છે, યથી શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત હોય નહિ યયો જે મંદજિજ્ઞાસુ, તેને નિષ્કામકર્મ અને ઉપાસનામાં અધિકાર છે. અને જેની ભોગવિષે જ આસક્તિ છે, જ્ઞાનની ઇચ્છા નથી, યયો જે બહિર્મુલ છે, તેનો સકામકર્મવિષે પણ અધિકાર છે. યથી જ્ઞાનવાને કર્મઉપાસનાનો અધિકાર નહિ. કર્મઉપાસનાનું જ્ઞાન વિરોધી છે.

૩૧૭. (જ્ઞાન જગતના વ્યવહારનું વિરોધી નથી, અને જગતનો વ્યવહાર જ્ઞાનનો વિરોધી નથી.)

અને કર્મઉપાસના પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને નિશ્ચલતાદ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના તો હેતુ છે, પરંતુ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી અનંતર જો કર્મઉપાસના કરે, તો ઉત્પન્ન થયું જ્ઞાન નષ્ટ થઈ જશે. યથી જ્ઞાનના વિરોધી છે, રક્ષાના હેતુ નથી. કેમકે 'હું કર્ના છું, અને યજ્ઞાદિક મારે કર્તવ્ય છે, અને 'યજ્ઞાદિકોનું સ્વર્ગાદિ ફલ છે,' ૫ ભેદબુદ્ધિપ કર્મ થાય છે. અને 'હું ઉપાસક છું. દેવ ઉપાસ્ય છે, ૫ ભેદબુદ્ધિપ ઉપાસના થાય છે. ૫ વંને પ્રકારની શુદ્ધિ "સર્વ બ્રહ્મ છે" ૫

યુદ્ધિને દૂર કરીને થાય છે. ઇથી કર્મઉપાસના જ્ઞાનનાં વિરોધી છે. યદ્યપિ જ્ઞાનવાન્ આત્માને અસંગ જાણે છે, તોપણ દેહનો મોજનાદિક વ્યવહાર, અથવા જનકાદિકોની પેઠે અધિક રાજ્યપાલનાદિક વ્યવહાર કરે છે. તે વ્યવહારનું જ્ઞાન વિરોધી નથી; અને વ્યવહાર જ્ઞાનનો પણ વિરોધી નથી. કેમકે, જે આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાનેશ્વરી અસંગ જાણ્યું છે, તે આત્માવિષે, જો વ્યવહાર પ્રતીત થાય, તો વ્યવહારનું વિરોધી જ્ઞાન, તથા જ્ઞાનનો વિરોધી વ્યવહાર થાય. તે વિદ્વાનને આત્માવિષે વ્યવહાર પ્રતીત થાય નહિ; કિન્તુ સંપૂર્ણ વ્યવહાર દેહાદિકોને આશ્રિત છે, અને આત્માવિષે વ્યવહારસહિત દેહાદિકોને સંબંધ છે નહિ, એ યુદ્ધિષ્ સંપૂર્ણ વ્યવહાર (વિદ્વાન્) કરે છે. એ જ કારણથી વિદ્વાનની પ્રવૃત્તિ પણ નિવૃત્તિ જ કહી છે. .

(દૃઢજ્ઞાનને આભાસરૂપ કર્મઉપાસના પણ વિરોધી નથી.)

૩૯૮. જેમ અન્ય વ્યવહાર જ્ઞાનનો વિરોધી નથી, તેમ કર્મઉપાસના પણ અન્ય વહિર્મુલ્લુપુરુષોને કરાવવા અર્થે આત્માને પ્રસંગ જાણીને, અને દેહ, વાક્, અંતઃકરણને આશ્રિત ક્રિયા જાણીને, જો કર્મઉપાસના કરે, તો જ્ઞાનના વિરોધી નથી. કેમકે વિદ્વાને જે આત્મા અસંગ જાણ્યો છે, તેને કર્તા જાણીને જો કર્મઉપાસના કરે, તો જ્ઞાનના વિરોધી થાય. વિદ્વાનનો તે આત્માના અસંગરૂપ દૃઢનિશ્ચય, કર્મઉપાસનાપ દૂર થાય નહિ. ઇથી આભાસરૂપ કર્મ અને ઉપાસના, દૃઢજ્ઞાનના વિરોધી નથી. એ કારણથી જનકાદિકોએ આભાસરૂપ કર્મ કન્યાં છે. વિદ્વાન, આત્માને અસંગ જાણીને, અન્ય વ્યવહારની પેઠે દેહાદિકના ધર્મ જાણીને જે શુભક્રિયા કરે, તે આભાસરૂપ કર્મ કહેવાય છે. તેનો જ્ઞાન સાથે વિરોધ નથી. અને આભાસરૂપ કર્મઉપાસનાનો જ્ઞાનથી જે વિરોધ વધ્યો છે, તે

આત્મામાં કર્તાબુદ્ધિય જે કર્મઉપાસના કરે છે, તેનો વિરોધ કહ્યો છે; અને આમાસરૂપે (કરે તેનો) નહિ.

૩૧૯. (બોધની ઉત્પત્તિપૂર્વે કર્મઉપાસના કરવાં, પછી નહિ.)

તથાપિ આમાસરૂપ કર્મ અને આમાસરૂપ ઉપાસના પણ મંદબોધના વિરોધી છે. કેમકે જે સંશયાદિક-સહિત વાંધ છે, તે મંદબોધ કહેવાય છે. જેના અંતઃકરણમાં 'આત્મા અસંગ છે, અથવા (અસંગ) છે નહિ' યવો કદાચિત્ સંશય થાય, તે પુરુષ જો ચારેવાર, 'આત્મા અસંગ છે, મારે 'કિંચિત્ માત્ર પણ કર્તવ્ય નથી,' ય અર્થનું ચિન્તન કરે, ત્યારે તો સંશય દૂર થઈને દૃઢબોધ થઈ જાય. અને (તે મંદ-બોધવાન) જો કર્મઉપાસના કરશે તો મંદબોધ જે ઉત્પન્ન થયો છે તે દૂર થઈને 'હું કર્તા-મોક્તા છું' ય વિપરીત નિશ્ચય થઈ જશે. યથી મંદબોધની ઉત્પત્તિથી પૂર્વે જ કર્મઉપાસના કરે, અને અનંતર નહિ. જો મંદબોધવાન કર્મઉપાસના કરશે, તો ઉત્પન્ન થયેલાં બોધ નષ્ટ થઈ જશે.

દૃષ્ટાન્તઃ-જેમ પક્ષી પોતાનાં અંડો(ઈંડાં)ને પક્ષની ઉત્પત્તિથી પૂર્વે સેવન કરે છે, અને પક્ષની ઉત્પત્તિથી અનંતર નહિ. જો પક્ષની ઉત્પત્તિથી અનંતર પણ અંડોનું સેવન કરે તો ચાલકપક્ષીના તે અંડોના જલેકરી પક્ષ મલી જાય: તેમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી પૂર્વે જ કર્મઉપાસનાનું સેવન કરે, અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી અનંતર નહિ. જો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી અનંતર પણ કર્મઉપાસનાનું સેવન કરે તો ચાલકપક્ષીની (પાંચની) પેટે, મંદબોધના નાશ થઈ જાય. અને વૃદ્ધપક્ષીની જેમ અંડોના સંબંધથી હાનિ થાય નહિ, તેમ દૃઢબોધનો તો હાનિ થાય નહિ. અને વૃદ્ધપક્ષીની પેટે દૃઢબોધને કર્મઉપાસનાપ્રકારી ઉપયોગ પણ નથી. ય રીતિય જ્ઞાનવાનને મોક્ષના નિમિત્ત કિંચિત્માત્ર

પણ કર્તવ્ય નથી. ૫ તૃતીય પ્રશ્નનું ઉત્તર કહ્યું.

૪૦૦. આચાર્યે શિષ્યને જે ઉત્તર કહ્યાં, તે ઘેદને અનુસાર કહ્યાં, ૫થી ચચાર્થ છે, ૫ ચાર્તા કહે છે.

દશો.

શિષ્ય ! કહ્યો જે મેં તુને સર્વ ઘેદનો સાર,

અનાયાસ તે જાણતાં, સંસ્કૃતિ જાય અપાર.

૧૧.

ટીકા:-હે શિષ્ય ! મેં તું ને જે કહ્યો તે સર્વ ઘેદનો સાર છે, ૫થી ૫વિષે વિશ્વાસ કર. અને યેના જાણવાથી 'અનાયાસ' નામ લેદ વિના અપાર જે 'સંસ્કૃતિ' નામ જન્મમરણરૂપ સંસાર તેનો નાશ થાય છે.

૪૦૧. (આ અંકમાં હિન્દુસ્થાની ભાષાના સંપ્રદાયવિષે, -ગુરુનો લઘુ. લઘુનો ગુરુ ગણવા લખવા; 'ક્ષ' ને સ્થલે 'છ,' 'શ' ને સ્થલે 'સ' આદિ લખાય છે તે વિષે થોડી પંક્તિઓ છે. તે અત્ર આ ગુર્જર ભાષામાં લાગુ નથી પડતી તેથી લખી નથી.)

૪૦૨. (પૂર્વોક્ત અર્થનો સંગ્રહ.)

'જગત્તનો કર્તા ઈશ્વર છે, તે તુંથી ભિન્ન નહિ,' અને સત્, 'ચિત્, આનંદરૂપ બ્રહ્મ તું છું' ૫ આચાર્યે કહ્યું, તે જ કૃપાથી પુનઃ કહે છે.

૬વિત.

દીનતાને ત્યાગી નર, પોતાનું સ્વરૂપ દેખ,

તું તો શુદ્ધબ્રહ્મ અજ દૃશ્યનો પ્રકાશી છું;

પોતાના અજ્ઞાનથક્કી, સર્વ જગત્ તું જ રચે,

સર્વનો સંહાર કરે, પોતે અધિનાશી છું;

મિથ્યા પ્રપંચ દેહી, દુઃખ રહે જાણું મન,

દેવોકેરો દેહ તું તો, સર્વ સુખરાશિ છે;

જીવ જગત્ રૂંધ થઈ માયાવ પ્રભાસું તું જ,

જેમ રજ્જુ સર્પ, શીપરૂપ થે પ્રભાસી છે.

૧૨.

અર્થ સ્પષ્ટ.

૪૦૩. (જ્ઞાનનાં સાધન.) કવિત.

રાગ વાલી, લોભ ટાલી, દ્વેષ મારી, માર વારી,
 ચારંવાર મૃગવારિ પારાવાર પેસિયે;
 જ્ઞાનમાનુ આણિ, તમતમ ટાલી માગત્યાગે,
 જીવ-શિવ-ભેદ છેદી, વેદન સુલેસિયે;
 વેદનો વિચાર સાર, પોતાને સંમારી ચાર;
 ટાલી દામપાશ, આશ ઈશની ન દેસિયે;
 નિશ્ચલ ! તું ચલ ન, અચલ, ચલદલ છલ,
 નમ નીલ તલમલ, તેયરે ન રિશેસિયે.

૧૩.

ટીકા:-જ્ઞાનનાં સાધન કહે છે. હે શિષ્ય ! 'રાગ' (નામ) પદાર્થમાં જે દૃઢઆસક્તિ છે તેને વાલીને, લોભને 'ટાલીને' નામ નાશ કરીને, દ્વેષને મારીને, 'માર' નામ કામને 'વારી' નામ ફર કરી દે. રાગ, લોભ, દ્વેષ, કામના પ્રહણથી, સર્વ રાજસી તામસી વૃત્તિનું પ્રહણ છે; યથી સર્વ રાજસી તામસી વૃત્તિનો નાશ કર, એ અર્થ સિદ્ધ થયો. રાજસીવૃત્તિ અને તામસીવૃત્તિ જ્ઞાનની વિરોધિની છે. તેઓના નાશ વિના જ્ઞાન થાય નહિ, યથી તેઓની નિવૃત્તિ જિજ્ઞાસુને અપેક્ષિતા છે. વિવેક, ચૈરાગ્ય, શમાદિ પદ્ધતિ, મુમુક્ષુતા; એ ચારે જે જ્ઞાનનાં સાધન છે, તેઓમાં વિવેક પ્રધાન છે. કેમકે, વિવેકથી ચૈરાગ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે યથી

વિવેકનો ઉપદેશ આચાર્ય કરે છે.

હે શિષ્ય ! પારાવાર જે સંસાર છે, તેને ચારંવાર 'મૃગ-વારિ' નામ મૃગતૃષ્ણાના જલસમાન મિથ્યા જાણ. [પારાવાર નામ સંસારનું છે અને અપારાવાર નામ આત્માનું છે.] પારાવાર મિથ્યા છે એમ કહેવાથી અપારાવાર મિથ્યા નહિ,

કિન્તુ સત્ય છે, એ ઘાત્તાં અર્થથી કહી. જેમ વાજીગર(માયાવી)નો તમાશો (સ્થેલ) દેખતા પુત્રને પિતા કહે કે 'હિ પુત્ર ! 'આ આમ્રવૃક્ષને આદિર્લાને જે વાજીગરે વનાવ્યા છે, તે 'મિથ્યા છે.' એ કહેવાયાથી વાજીગરને મિથ્યા નથી જાણતો, પણ સત્ય જાણે છે. તેમ જગત્ને મિથ્યા કહ્યાથી આત્માને સત્ય જાણી લેશે, એ અભિપ્રાયથી આચાર્યે પારાવાર મિથ્યા કહ્યું. એ રીતિએ જગત્ મિથ્યા છે, અને આત્મા સત્ય છે. એ વિવેકનો ઉપદેશ કન્યો. તે વિવેકે અન્યસાધન પોતે જ ઉત્પન્ન થાય છે. યથી વિવેકતા ઉપદેયથી સર્વ સાધનનો ઉપદેશ અર્થેકરી કહ્યો. જ્ઞાનનાં ચહિરંગ સાધન કહ્યાં. અંતરંગ સાધન, ધ્વજ કહે છે:—

હે શિષ્ય ! જ્ઞાનરૂપી જે ભાનુ છે, તેને 'આળી' નામ ધ્વજ-થી સંપાદન કરીને, 'તમ' નામ અજ્ઞાનરૂપી જે 'તમ' [અંધકાર] છે તેને 'ટાલી' નાશ કરી દે. [તમ નામ અંધારાનું અને અજ્ઞાનનું છે.]

[અંધારું ઉપમાન છે અને અજ્ઞાન ઉપમેય છે. પ્રથમ જે 'તમ' શબ્દ છે તે ઉપમેયનો વાચક છે અને ધીજો ('તમ' શબ્દ) ઉપમાનનો વાચક છે.

દુહો.

જેને ઉપમા આપિયે, તે ઉપમેય જ જાણ;

જેની ઉપમા આપિયે, તે કહિયે ઉપમાન.]

૪૦૪. (મહાવાક્યને અનુસાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ.)

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અન્યશાસ્ત્રમાં નાનાપ્રકારનું અંગીકાર કન્યું છે. યથી મહાવાક્યને અનુસાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે. હે શિષ્ય ! જીવ અને શ્વરવિપે અવિદ્યા અને માયાભાગને ત્યાગીને, તેઓનો જે ભેદ પ્રતીત થાય છે તેને 'છેદી' નામ દૂર

૬ તરંગ.) મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન. મહાવાક્યાનુસાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. ૧૧૧

કરી, અને જીવ-ઈશ્વરમાં જે 'વેદન' નામ ચેતન ભાગ છે તેને ભેદરહિત જાણ.

૫મ કહેવાયી આ ચાર્તા કહી:-મહાવાક્યમાં, ભાગત્યાગ-લક્ષણાયી, જીવઈશ્વરની યકતા જાણ. (કવિતના વીજા પાદનો અર્થ ૫ પ્રમાણે છે.) [તૃતીયપાદનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.]

[પૂર્વે કહેલા અર્થને સંક્ષેપમાં ચોથા પાદેકરી કહું છે.]

હે શિષ્ય ! 'ચલ' નામ વિનાશી જે દેહાદિક સંઘાત, તે તું નહિ; કિન્તુ 'અચલ' નામ અવિનાશી, જે બ્રહ્મ, તે તું છું. અને 'ચલદલ' નામ (ધીવટાના) વૃક્ષરૂપ જે સંસાર તે 'હલ' નામ મિથ્યા છે. જેમ નમવિષે નીલતા અને 'તલમલ' નામ વટાહરૂપતા (વટાઈજેતું મોલપણું) છે નહિ, કિન્તુ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેમ સંસાર પણ આત્માવિષે છે નહિ, મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. વૃક્ષરૂપ કરીને સંસાર શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહ્યો છે, યથી વૃક્ષના યાચક 'ચલદલ' શબ્દનો સંસારમાં પ્રયોગ કય્યો છે. ૧૩

૧૧૪. સસારને વૃક્ષરૂપે શાસ્ત્રોમાં વર્ણ્યો છે:-

સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી ઉચ્ચ એવું માયાવિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ છે મૂલ જેનું, અને મહત્ત્વ છે અતુર જેનું, અને અહ્વાર છે સ્વદ જેનો, અને પંચતન્માત્રા છે શાસ્ત્રા જેની, એવો સસારરૂપ વૃક્ષ છે.

પૂર્વોક્ત મહત્ત્વાદિક સર્વ, કાર્યતાદ્ય કરી નિરૂપ્ય હોવાથી તેની શાસ્ત્રા નીચી કહેવાય છે. અને વેદઆદિ જે શાસ્ત્ર છે ૫ પ્રોચનરૂપ વાક્યોદ્ય એના અનિત્ય તાદિ દોષોને ઢાંકે છે, યથી વેદશાસ્ત્ર જેનાં વર્ણ (પાંદડા) છે, અને ચાર પુરુષાર્થ-રૂપ જેનો રસ છે, અને ધર્મઅધર્મરૂપ જેનાં પુણ્ય છે, અને જન્મમરણ આદિ દુઃખ જેનું ફલ છે, અને અરુજીવરૂપ પછી જેના મોક્ષ છે, અને વૈરાગ્યેકરી તીક્ષ્ણ યથેલ જ્ઞાનરૂપ છુટાર (કુવાડો) જેનો છેદક છે, યથી ૫ સમારૂપ વૃક્ષ છે. હત્યાદિ અનેક પ્રકારે સંસારરૂપ વૃક્ષનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે. પં. પી. પુ.

૪૦૫ મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે, એ અર્થને અન્ય પ્રકારે કહે છે.

કવિત.

બંધ મોક્ષ મેહ, દેહવાન, જ્ઞાનવાન, જાણ,
રાગ ને વિરાગ એ વે ધ્વજા ફરકે જ છે;
વિષયમાં સત્યભ્રમ ભ્રમમતિ ઘાત, તાત !
હલાવે છે પ્રાપ્ત રાત ઘડી ન ઠરે જ છે;
સાક્ષ્ય સાક્ષી પૂતલી અનુજલીને ડઝલી વે,
દેહો રાગી ત્યાગી જન છલચાઈ જાય છે;
ચંચલ અચલ ભ્રમ વ્રહ્મ નિજરૂપ લક્ષી,
દુઃખકૂપ આનંદસ્યરૂપમાં સમાય છે.

૧૪.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! ‘દેહવાન’ નામ દેહઅભિમાની અજ્ઞાની અને જ્ઞાનવાન, બંધ અને મોક્ષનાં ‘મેહ’ નામ ધામ છે. અજ્ઞાની તો બંધનું ધામ છે, અને જ્ઞાની મોક્ષનું ધામ છે. રાગ અને વિરાગ તે(ધામો)ની ધ્વજા છે જેમ ધ્વજા રાજાના નગરનું ચિહ્ન હોય છે, તેમ રાગ અને વિરાગ તેઓનાં ચિહ્ન છે. અજ્ઞાનીનું રાગ ચિહ્ન છે અને જ્ઞાનીનું વિરાગ ચિહ્ન છે. અજ્ઞાની-વિષે પણ વિરાગ હોય છે એથી જ્ઞાનોનો અજ્ઞાનીથી વિલક્ષણ વિરાગ કહે છે. હે તાત ! વિષય જે શબ્દાદિક છે તેઓવિષે ‘સત્યભ્રમ’ નામ સત્યત્વની ભ્રાન્તિ, અને ‘ભ્રમમતિ’ નામ રજ્જુસર્પની પેઠે વિષય ભ્રમરૂપ છે, એ જે મતિ [નિશ્ચય] તે ઘાતની (પવનની) પેઠે રાગ અને વિરાગ (રૂપો ધ્વજાઓને) હલાવે છે. જેમ ધાયુ ધ્વજાની ચંચલતા કરે છે તેમ વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ અને ભ્રમબુદ્ધિ રાગ અને વિરાગને ચંચલ કરે છે; શિથિલ થવા દેતા નથી. વિષયમાં સત્યબુદ્ધિપકરી રાગની શિથિલતા દૂર થાય છે, અને વિષયમાં ભ્રમબુદ્ધિપકરી વિરાગની શિથિલતા દૂર થાય છે.

૪૦૬. વિષયો અસત્ય છે. એથી તેઓમાં સત્યબુદ્ધિ ભ્રાન્તિ-રૂપા છે, એ યાત્નાને જળાવવાને કવિતમાં 'સત્ય ભ્રમ' કહ્યો, સત્ય બુદ્ધિ નહિ. ભ્રાન્તિજ્ઞાન અને ભ્રાન્તિજ્ઞાનનો વિષય જે મિથ્યા વસ્તુ તે વંને ભ્રમ કહેવાય છે. એ કહ્યાથી અજ્ઞાનીના વિરાગથી જ્ઞાનીના વિરાગનો ભેદ કહ્યો. કેમકે, જે અજ્ઞાનીનો વિરાગ છે તે વિષયમાં મિથ્યાબુદ્ધિપ્રકારી ઉત્પન્ન નથી થયો, એથી મંદ છે. વિષય મિથ્યા છે, એ બુદ્ધિ અજ્ઞાનીને હોય નહિ. યદ્યપિ શાસ્ત્રપુત્તિએ અજ્ઞાની પણ મિથ્યા જાણે છે, તથાપિ વિષય મિથ્યા છે, એ અપરોક્ષમતિ જ્ઞાનવાન્ને જ હોય છે, અજ્ઞાનીને નહિ. એથી અજ્ઞાનીને વિષયમાં પરોક્ષ જે મિથ્યાબુદ્ધિ, તેનેકરી અપરોક્ષસત્યભ્રાન્તિ દૂર થાય નહિ. એ રીતિએ અજ્ઞાનીને વિષયમાં જ્યારે વિરાગ થાય છે, તે કાલમાં પરોક્ષમિથ્યાબુદ્ધિ છે. સ્વરૂપ, પરંતુ પરોક્ષમિથ્યાબુદ્ધિથી પ્રવળા અપરોક્ષસત્યબુદ્ધિ છે, એથી અજ્ઞાનીની પરોક્ષમિથ્યા-બુદ્ધિ વિરાગનો હેતુ નથી, કિન્તુ પ્રવળા જે સત્યબુદ્ધિ તેને-કરી વિષયમાં રાગ જ થાય છે. અને જો વિરાગ થાય તોપણ (તે) મિથ્યાબુદ્ધિ નહિ, કિન્તુ વિષયમાં દોષદષ્ટિપ્રકારી થાય છે. અને જ્ઞાનવાન્ સર્વપ્રવંચને અપરોક્ષરૂપેકરીને મિથ્યા જાણે છે. તે અપરોક્ષમિથ્યાબુદ્ધિએ, અપરોક્ષસત્યબુદ્ધિ દૂર થાય છે. એથી રાગનો હેતુ વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ તો જ્ઞાનીને છે નહિ. વિરાગનો હેતુ વિષયમાં મિથ્યાબુદ્ધિ જ્ઞાનવાન્ને છે. જો જ્ઞાનીને વિષયમાં સત્યબુદ્ધિ પુનઃ થાય, તો રાગ પણ પુનઃ થાય, અને વિરાગ દૂર થાય. તે અપરોક્ષરૂપે મિથ્યા જાણેલા પદાર્થ-માં પુનઃ સત્યબુદ્ધિ થાય નહિ. જેમ અપરોક્ષરૂપે મિથ્યા જાણ્યો જે રજ્જુમાં સર્પ, તેનાવિષે સત્યબુદ્ધિ પુનઃ થાય નહિ; તેમ જ્ઞાનીને પુનઃ સત્યબુદ્ધિ થાય નહિ. એ રીતિએ રાગની

આદિ વેય નહિ સંમયે, મહાવાક્યમાં તાત !

ભાગત્યાગથી સ્વ નિજ બ્રહ્મરૂપ દેખાત.

૧૬.

અર્થ સ્પષ્ટ.

૪૦૮. શિષ્ય જવાચ.

અર્થશંકર ઇંદ.

અવ લક્ષણા પ્રમુ ! કહે કોને યહ યો સમજાત્રી,

ઘણી ભેદ તેના ઘણ, તેનાં લક્ષણાં દરશાવી.

૧૭.

ટીકા:-સામાન્યજ્ઞાનથી અનંતર વિશેષનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ ગ્રાહણનું સામાન્ય જ્ઞાન થયાથી અનંતર સારસ્વતઆદિ વિશેષનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ લક્ષણાસામાન્યનું જ્ઞાન થાય તો જહતીઆદિક વિશેષરૂપોનું જ્ઞાન થાય. લક્ષણાનું સામાન્યરૂપ જાણ્યા વિના જહતીઆદિક વિશેષરૂપોનું જ્ઞાન થાય નહિ. ય અભિપ્રાયથી શિષ્ય કહે છે:-હે પ્રમો ! લક્ષણા કોને કહે છે, ય હું નથી જાણતો, યથી લક્ષણાનું સામાન્યરૂપ દેખાડી, તેથી અનંતર જે જહતી આદિક લક્ષણાના ઘણ ભેદ નામ વિશેષ(રૂપ) છે તેનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણ દેખાડો.

૪૦૯. શુરુવાક્ય.

શંકર ઇંદ.

શ્રુતિ ચિત્ત નિજ ઇકાગ્ર કરી, શિષ્ય શુણ મમ ઘાળો,

જ્યમ લક્ષણાને ભેદ તેના, હેડ સુરીતે જાળો.

શુણ, વૃત્તિ છે દ્વિવિધ પદની, શક્તિ તેમાં ઇક,

ત્યાં લક્ષણા ઘણી જાણ ધીત્રી, શુણ તે સવિવેક.

૧૮.

ટીકા:-પદનો જે અર્થસાથે સંબંધ તે વૃત્તિ કહેવાય છે

૧૧૫. 'શ્રુતિ' શબ્દના અનેક અર્થ છે:-વર્તન, સિદ્ધિ, વિવરણ, જીવિકા, નાટકરચનાના ભેદમાં રસાનુસાર-કૈશિકી, સાત્ત્વતી, માત્લી, આરમટી નામે શ્રુતિઓ હોય છે. વેદાન્તશાસ્ત્રમાં અસ્તિત્વવ્યવહારના દેવુ જાગ્રત્સ્વપ્નમાં અન્ત. કરણના પરિ. નામ અને સુષુપ્તિમાં અવિદ્યાના પરિણામને શ્રુતિ કહે છે. પદનો અને અર્થનો

તે વૃત્તિ એ પ્રકારની છે. તે એ પ્રકારમાં એક શક્તિવૃત્તિ છે.

પરસ્પર સબધ તેને વૃત્તિ કહે છે. એ અત્યંત્યર્થમાં 'શક્તિ' શબ્દનો અત્ર નિયોગ છે. એ વિષય નિશ્ચલદાસજી પોતે 'શક્તિપ્રમાણ' ગ્રંથમાં લખે છે કે —

'શક્તિ એ પ્રકારની છે'—(૧) એક 'શક્તિ' રૂપા શક્તિ છે, (૨) 'લક્ષણા' રૂપા શક્તિ છે.

(શક્તિરૂપવૃત્તિ.) મીમાંસકના મતમાં 'શક્તિ' નામ કોઈ ભિન્ન પદાર્થ છે. વ્યાકરણના મતમાં અને પાતંજલ મતમાં વાચ્યવાચકભાવનું મૂલ જે પદ અર્થનો તાદાત્મ્યસંબધ તે જ 'શક્તિ' છે અને વિચારસાગરમાં યોગ્યતારૂપ 'શક્તિ' વ્યાકરણના મતે લખી છે, તે ભૂષણરાયનું મત છે. વ્યાકરણના મંજૂષા ગ્રંથમાં યોગભાષ્યની રીતિએ વાચ્યવાચકભાવનું મૂલ તાદાત્મ્યસંબધ જ 'શક્તિ' કહી છે. અને અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં પોતાનાં સર્વ કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય જ 'શક્તિ' છે જેમ તત્તુમાં પટ કરવાના સામર્થ્યરૂપ 'શક્તિ' છે, વહિમાં દાહ કરવાનું જ સામર્થ્ય તે 'શક્તિ' છે. તેમ પદોમાં પોતાના અર્થના જ્ઞાનનું સામર્થ્ય જ 'શક્તિ' છે. પરંતુ આટલો ભેદ છે —યદ્દિઆદિક પદાર્થોમાં જે સામર્થ્યરૂપ શક્તિ તેના જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી.—શક્તિ જ્ઞાતા હોય અથવા અજ્ઞાતા હોય—એ સ્થાનમાં યદ્દિ-આદિકેકરી દાહાદિક કાર્ય થાય છે. અને પદની શક્તિનું જ્ઞાન હોય ત્યારે તો અર્થની સ્મૃતિરૂપ કાર્ય થાય છે, (પદની) શક્તિનું જ્ઞાન હોય નહિ ત્યારે અર્થની સ્મૃતિરૂપ કાર્ય થાય નહિ. એથી પદના સામર્થ્યરૂપ શક્તિ જ્ઞાતા હોય ત્યારે પદાર્થની સ્મૃતિરૂપ કાર્ય થાય છે —++++ જે પદનું જ્ઞાન જે અર્થની સ્મૃતિમાં સમર્થ હોય તે પદની તે અર્થમાં 'શક્તિ' કહેવાય છે.

'એ રીતિએ શક્તિસહિત પદજ્ઞાનથી પદાર્થની સ્મૃતિ થાય છે જેટલા પદાર્થોની સ્મૃતિ થાય એટલા પદાર્થોના સંબધનું જ્ઞાન અથવા સંબધસહિત સંકલ્પપદાર્થોનું જ્ઞાન 'વાક્યાર્થજ્ઞાન' કહેવાય છે તેને જ 'શાબ્દીપ્રમા' કહે છે

(લક્ષણારૂપવૃત્તિ)

'જે અર્થમાં જે પદની વૃત્તિ હોય તે અર્થની તે પદેકરી પ્રતીતિ થાય છે 'શક્તિ' અને 'લક્ષણા' ભેદથી તે વૃત્તિ એ પ્રકારની છે. હૈશ્વરની હચ્છા અથવા વાચ્યવાચકભાવસંબધમૂલ તાદાત્મ્ય અથવા પદાર્થબોધતુસામર્થ્યને 'શક્તિ' કહે છે જે અર્થમાં પદની શક્તિ હોય તે અર્થ પદનો શક્ય (અર્થ) કહેવાય છે. શક્યસંબધને 'લક્ષણા' કહે છે. જેમ 'ગંગા' પદની શક્તિ પ્રવાહમાં છે, એથી ગંગાપદનો શક્યઅર્થ પ્રવાહ છે તે સાથે સંયોગસંબધ તીરનો છે. એ રીતિએ 'પદનો અર્થસાથે પરસ્પર જે સંબધ તે 'લક્ષણા' છે.' જેમ ગંગાપદનો નીરસાથે

અને અન્ય લક્ષણાવૃત્તિ છે. તેને 'સવિવેક' નામ વિવેકસહિત ('ગુણ' નામ) ધર્મો અર્થ લક્ષણસહિત સાંમઢ.

૪૧૦ અથ શક્તિલક્ષણ.

(ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે.)

હો.

જે પદ્ધતી જે અર્થની, ગુણતાં થાય પ્રતીતિ.

પદ્ધતી ઇચ્છા ઈશની, શક્તિ ન્યાયની રીતિ. ૧૯.

ટીકા:-જે પદ્ધતી નામ 'ઘટ' પદ્ધતી, જે અર્થની નામ 'કલશ' અર્થની, સાંમઢતાં જ 'પ્રતીતિ' નામ જ્ઞાન સર્વ પુરુષને થાઓ, પદ્ધતી જે ઈશ્વરની ઇચ્છા, તેને ન્યાયશાસ્ત્રમાં શક્તિ કહે છે.

૪૧૧. અથ સ્વરીતિ શક્તિલક્ષણ.

અર્થશક્તિ હંદ

સામર્થ્ય પદ્ધતી શક્તિ જાણો, વેદમત અનુસાર,

તે વર્તિમાં જ્યમ વાહની છે શક્તિત્વમ નિર્ધાર ૨૦.

પરપરાસંબંધ છે તે જ, તીરમાં ગંગાપદની લક્ષણા કહેવાય છે, કારણ કે સાક્ષાત્ સંબંધવાળાસાથે જે સંબંધ તે 'પરંપરાસંબંધ' કહેવાય છે. ગંગાપદનો શક્તિરૂપ સંબંધ પ્રવાહસાથે છે તે સાથે સયોગ તીરનો છે, એથી સ્વશક્ત્યસયોગરૂપ ગંગાપદનો તીર-સાથે પરંપરાસંબંધ છે. તે જ લક્ષણા કહેવાય છે. એથી આ સિદ્ધ થયું —જે અર્થ સાથે જે પદનો શક્તિરૂપ સાક્ષાત્સંબંધ હોય તે અર્થ તે પદનો 'શક્ત્ય' (અર્થ) કહેવાય છે. જે અર્થસાથે જે પદના શક્ત્યનો સંબંધ હોય તે અર્થ તે પદનો 'લક્ષ્ય' (અર્થ) કહેવાય છે. જેમ ગંગાપદનો શક્ત્ય જે પ્રવાહ તેનો તીરરૂપ અર્થસાથે સયોગસંબંધ છે એથી ગંગાપદનો શક્ત્ય (અર્થ) પ્રવાહ છે, અને લક્ષ્ય (અર્થ) તીર છે.

પ્ર રીતિ વૃત્તિ દ્વિવિધા છે. જે પદની વૃત્તિ જે પુરુષને અજાતા હોય તે પદની તે પુરુષને સાક્ષાત્કાર થયે વળ પદાર્થની સ્મૃતિ અને શબ્દબોધ થાય નહિ. એથી 'શક્તિ' લક્ષણા રૂપ વૃત્તિનું જ્ઞાન પદાર્થની સ્મૃતિ અને શબ્દબોધનો હેતુ છે. + +

પદના શક્ત્ય(અર્થ) સાથે સંબંધને 'લક્ષણા' કહે છે. એથી પદના પરંપરાસંબંધ રૂપ લક્ષણા છે. કેમકે પદનો સાક્ષાત્ સંબંધ શક્ત્ય(અર્થ)સાથે થાય છે. તે શક્ત્ય—(અર્થ)નો સંબંધ લક્ષ્ય (અર્થ) સાથે થાય છે. એથી શક્ત્યદ્વારા પદનો સંબંધ હોવાથી પરંપરાસંબંધરૂપ 'લક્ષણાવૃત્તિ' છે.

ટીકા:—‘ઘટ’પદના શ્રોતાને, કલશરૂપ અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું જે ઘટપદવિપે સામર્થ્ય, તે જ ઘટપદમાં શક્તિ છે. તેમ ‘પટ’પદના શ્રોતાને, વસ્ત્રરૂપ અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું જે પટપદવિપે સામર્થ્ય તે જ પટપદમાં શક્તિવૃત્તિ છે. એમ સર્વ પદનાં જાણી લેવું. દ્વિતીય:—જેમ વહિમાં પોતાસાથે મલતાં જ વસ્તુને દાહ કરવાની સામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે, તેમ શ્રોતાના કર્ણને મલતાં જ વસ્તુનું જ્ઞાન કરવાનું જે પદવિપે સામર્થ્ય, તે શક્તિ કહેવાય છે. [સામર્થ્ય નામ સમર્થપણાનું છે. જેને સમર્થાઈ કહે છે, અને વલ પણ કહે છે, અને જોર પણ કહે છે.] જેમ અગ્નિમાં દાહની શક્તિ છે, તેમ જલવિપે મીનું કરવાનું, તૃપા દૂર કરવાનું, પિષ્ટ ઘાંધવાનું, જે સામર્થ્ય છે, તે શક્તિ છે. એ પ્રકારે સર્વ પદાર્થોવિપે પોતપોતાનું કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય છે, તે જ શક્તિ છે, એ વેદનાં સિદ્ધાન્ત છે. તેને ‘નિર્ધાર’ નિશ્ચય કર. અને ન્યાયની રીતિ ત્યાગવાને યોગ્ય છે.

૪૧૨. શિષ્ય ઉવાચ.

શંકર ઊંદ.

નનુ વહિમાં નહિ શક્તિ ભાસે, વહિવિણ વિર્જી કોઈ,
છે હેતુતા જે દાહની તે વહિમાંહી જ સોઈ.
દમ પદોમાં વર્ણો વિના કોઈ શક્તિ ભાસે નાહિ.
એ હેતુથી જે ઈશદ્વિષ્ટ શક્તિ તે મતિમાંહિ. ૨૧.

ટીકા:—નનુ [એ શબ્દ સંદેહનો ઘાચક છે] વહિ(અગ્નિ)માં તેના સ્વરૂપથી જુદી શક્તિ ભાસે નામ પ્રતીતિ થાય નહિ. અને પૂર્વે કહ્યો દાહનો હેતુ જે વહિમાં સામર્થ્ય, તે જ વહિમાં શક્તિ છે, તે બને નહિ. કેમકે દાહની હેતુતા નામ જનકતા-કારણ-કેવલ વહિમાં જ છે. અપ્રસિદ્ધસામર્થ્ય

વહ્નિમાં માર્નાને તેનાવિષે હેતુતા માનવાનું, અને પ્રસિદ્ધ વહ્નિમાં હેતુતા ત્યાગવાનું કદં પ્રયોજન નથી. જેમ દૃષ્ટાન્તમાં (વહ્નિમાં) શક્તિ નથી સંભવતી, 'ઈમ' નામ ય રીતિય, પદો-નેવિષે પણ વર્ણ(અક્ષર)નો સમુદાય જે પદોનું સ્વરૂપ તેથી હુદી શક્તિ માસે નહિ. અને તેનું પ્રયોજન પણ નથી. ય હેતુથી ઈશ્વરનો ઇચ્છારૂપ જે ન્યાયની રીતિય શક્તિ, તે જ મારી મતિમાં પણ માસે છે.

૪૧૩. ગુરુચાચ. ચંકર ઉંદ.

પ્રતિવંધ હોતાં. વહ્નિથી નહિ દાહ ઉપજે, અંગ !

ધરતાં જ ઉત્તેજક સંમીપ ફરી દહે વહ્નિ સ્વસંગ;

વહ્નિમાં હોય હેતુતા તો દાહ થાય સહુકાલ.

વહ્નિસતે જે જાય ઉપજે, હેતુશક્તિ સ ઘાલ ! ૨૨.

ટીકા:-હે અંગ ! (નામ) પ્રિય ! પ્રતિવંધ હોય તો અગ્નિથી દાહ થાય નહિ. અને ઉત્તેજક સમીપ ધરે ત્યારે 'સ્વસંગ' નામ અગ્નિસાથે મળ્યાં જે પદાર્થ, તેનો દાહ પ્રતિવંધ સતે પણ થાય છે. જો શક્તિ વિના કેવલ અગ્નિને દાહની હેતુતા હોય તો, સર્વકાલે નામ ઉત્તેજકસહિત પ્રતિવંધકાલે, અને પ્રતિવંધરહિત કાલની પેઠે ઉત્તેજકરહિત પ્રતિવંધકાલમાં પણ દાહ થવો જોઈયે. કેમકે દાહનો હેતુ કેવલ અગ્નિ (તારા મત પ્રમાણે હોય તો તે તો) તે કાલમાં પણ છે. અને સ્વમતમાં તો ય દોષ નથી. કેમકે, સ્વમતમાં અગ્નિની શક્તિ, અથવા શક્તિસહિત અગ્નિ દાહનો હેતુ છે, કેવલ અગ્નિ નથી. જ્યાં પ્રતિવંધ છે ત્યાં યદ્યપિ પ્રતિવંધેકરી અગ્નિનો તો નાશ વા તિરોધાન (ઢંકારું) ન પણ થાય, તથાપિ અગ્નિની શક્તિનો નાશ વા તિરોધાન થાય છે. યથી દાહનો હેતુ શક્તિનો

અથવા શક્તિસહિત અગ્નિનો અભાવ હોવાથી દાહ થાય નહિ. અને જે સ્થાનમાં પ્રતિબંધના સમીપ ઉત્તેજક આવ્યું છે, ત્યાં પ્રતિબંધે તો અગ્નિની શક્તિનો નાશ વા તિરોધાન કરી દીધું, પરંતુ ઉત્તેજકે પુનઃ શક્તિની ઉત્પત્તિ વા પ્રાદુર્ભાવ કન્યો છે, યથી પ્રતિબંધના સતે પણ ઉત્તેજકના માહાત્મ્યથી દાહનો હેતુ શક્તિ વા શક્તિસહિત અગ્નિના હોવાથી દાહ થાય છે. (હંદના) ચતુર્થ પાદનો અક્ષરાર્થ આ છે. હે વાલ ! [નામ અજ્ઞાત-તત્ત્વ] જે પ્રતિબંધથી 'જાય' નામ નાશને પ્રાપ્ત થાય, અને ઉત્તેજકથી ઉપજે 'સ' નામ તે શક્તિ દાહનો હેતુ છે. [કાર્યનું જે વિરોધિ તે પ્રતિબંધ વિંચા પ્રતિબંધક કહેવાય છે. અને પ્રતિબંધક સતે કાર્યનું સાધક (તે) ઉત્તેજક કહેવાય છે.]

અગ્નિના સ્થાન (સંબંધમાં) પ્રતિબંધક અને ઉત્તેજક મણિ, મંત્ર, અને ઔપધ છે. જે મણિ, વા મંત્ર, વા ઔપધના સન્નિધાનેકરી દાહ થાય નહિ, તે પ્રતિબંધક; અને જે મણિ, મંત્ર, ઔપધના સન્નિધાને, પ્રતિબંધ સતે પણ, દાહ થાય, તે ઉત્તેજક છે.

૪૧૪. અર્ધશંકર ઉંદ.

શિષ્ય ! ય રીતિ સહુ વસ્તુમાં તું શક્તિ લે જ પિછાની;

શક્તિ વિના કદં કાર્ય થાય ન ય જ નિશ્ચય માની. ૨૩.

ટીકા:-હે શિષ્ય ! વહિની પેઠે જલ આદિક સર્વ પદાર્થો-વિષે તું શક્તિ ઓઝછી લે. શક્તિ વિના કોઈ હેતુએ કોઈ કાર્ય થાય નહિ. સાર્ધશંકર (હંદે) શક્તિનું પ્રયોજન કહ્યું.

પૂર્વ શિષ્યે જે પ્રશ્ન કન્યો હતો:-'શક્તિ' વહિથી ભિન્ન પ્રતીતિ થાય નહિ, તેનું સમાધાન કરવાને અર્ધશંકર (હંદે) શક્તિનો અનુભવ દેખાડે છે.

મૂળ અર્પણંકર છંદ. (વિના અંકનું સંધાન.)

તે શક્તિ આમાં છે ન ચોજી શક્તિ ઉપજી રાચીત;

પ શક્તિનો અનુભવ પ્રસિદ્ધ જ હોપિયે ફરે રીત ?

૨૪.

અર્થ સ્પષ્ટ. (જેમકે કેરીની સડાશશક્તિ ગઈ. અને મિઠાશ-શક્તિ થઈ એવો કેરીવિષે સર્વને અનુભવ થાય છે.) સિદ્ધાન્ત-ની રીતિએ શક્તિનું સ્વરૂપ અને શક્તિમાં પ્રમાણનિરૂપણ કન્યું.

૪૧૬. અન્યમનનો શક્તિ ચંદન કરે છે.

અર્પણંકર છંદ.

જે શક્તિ ઇચ્છા ઈંગની તે પદને ન નજીર,

મત ન્યાયનો અન્યાય પ વિધિ શક્તિ જાણ્ય અલીર. ૨૫.

ટીકા:-જે ઈશ્વરનો ઇચ્છારૂપ પદશક્તિ કહી તે વગે નહિ. કેમકે ઈશ્વરનો ઇચ્છા ઈશ્વરનો ધર્મ છે, એથી ઈશ્વરમાં રહે. (ઈશ્વરની જે ઇચ્છા તે પદની શક્તિ છે પ કહેવું વને નહિ; જો પદનો ધર્મ શક્તિ હોય તો પદની શક્તિ છે પ કહેવું વને. એથી પદના સામર્થ્યરૂપ જ પદની શક્તિ છે. ઈશ્વરનો ઇચ્છા પદની સમીપે પણ નથી, તે પદની શક્તિ છે પ કહેવું વને નહિ. [અલીક નામ જૂઠું.]

૪૧૬. અથ વैयाकरणरीतिशक्तिलक्षण.

(हरिकारिका अथवा वैयाकरणभूषणना मत प्रमाणे.)

અર્પણંકર છંદ.

યોગ્યતા જે અથની પદમાં જ શક્તિ સુ છે જ,

વैयाकरणभूषण लंछी हरिकारिका છે પ જ. ૨૬.

ટીકા:-પદનાવિષે જે ‘અર્થની યોગ્યતા’ નામ અર્થના જ્ઞાનની હેતુતા-હેતુપણું-તે પદમાં શક્તિ છે. જેમ ઘટપદવિષે કલશ-રૂપ અર્થના જ્ઞાનની હેતુતારૂપ યોગ્યતા છે, તે જ શક્તિ છે.

ए रीतिष वैयाकरणभूषण ग्रंथमां हरिनी कारिका प्रमाण लखीने शक्ति कही छे. अथवा वैयाकरणना जे भूषण नाम उत्तमवैयाकरण, ते हरिनी 'कारिका' नाम श्लोकने देखीने कहे छे.

४१७. अर्धशकर छंद.

(वैयाकरणरीतिनी शक्तिनुं खंडन.)

शुण शिष्य ! वैयकरणमतमां प्रबल दूषण एक,
सामर्थ्य पदमां छे, न, वा, ए पूछ तेथो विवेक;
जो 'छे' कहे तो शक्ति मानो, ते ज लोकरप्रसिद्ध,
कहे 'नहि ज' तो असमर्थ पद, ने योग्य छे, ए सिद्ध. २७.
असमर्थ छे पद, अर्थयोग्य (ए) कहेतां ज सविरोध,
जो अन्य दूषण देखयां तो ग्रंथ दर्पण शोध. २८.

टीका:-प्रथमपाद स्पष्ट. हे शिष्य ! 'अर्थज्ञाननी हेतुता-
रूपा योग्यताने' जे शक्ति माने छे, तेने आ विवेक पूछ:-
'तारा मतमां पदविषे सामर्थ्य छे अथवा नथी?' प्रथमपक्ष कहे
तो (नाम 'हा छे,' एम कहे तो) अमारा मतनी शक्ति, बलथी
सिद्ध थाय छे. ए तृतीयपादेकरी कहे छे. 'कहे जो छे तो'
इति, एनो अन्वय-जो ते कहे के, 'छे,' तो लोकरप्रसिद्ध शक्ति
तेने मान. अर्थ:-जो वैयाकरणी कहे पदमां सामर्थ्य छे, तो
लोकमां प्रसिद्ध जे सामर्थ्यरूप शक्ति छे, ते ज पदमां पण मानयी.
पदमां अर्थज्ञाननी जनकतारूप शक्ति मा मान.

अभिप्राय आ छे:-पदमां सामर्थ्य जे अंगीकार करे, तेने
सामर्थ्यथी भिन्नरूप शक्तिनुं माननुं योग्य नथी; किन्तु सामर्थ्य-
रूप ज शक्ति छे, ए माननुं योग्य छे. केमके, सामर्थ्य,
बल, शक्ति, जोर, ए चारे नाम एक वस्तुनां लोकमां प्रसिद्ध
छे. जोरहीनने लोक कहे छे के -आ सामर्थ्यहीन छे, बलहीन

છે, શક્તિહીન છે. અને ભર્જિત (શેકેલા) અગ્રને કહે છે કે-પ્રત્યેક અંકુર ઉત્પત્તિનું સામર્થ્ય છે નહિ, થલ છે નહિ, શક્તિ છે નહિ, જોર છે નહિ. એ રીતિપ્રમાણ સામર્થ્ય અને શક્તિની એકતા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને વહિમાં પણ સામર્થ્ય-રૂપ જ શક્તિ નિર્ણાતા છે. એથી પદમાં સામર્થ્યરૂપ જ શક્તિ માનવી યોગ્ય છે. અને પદમાં સામર્થ્ય માનીને, તેથી ભિન્ન યોગ્યતાને શક્તિ કહેવાનું, લોકપ્રસિદ્ધિના વિરોધ વિના, અન્ય ફલ નથી. કેવલ લોકપ્રસિદ્ધિનું વિરોધ જ ફલ છે.

૪૧૮. અને જો આમ કહે:-‘સામર્થ્યને’ જ અમે યોગ્યતા કહિયે છિયે, તો અમારું જ મત સિદ્ધ થાય છે. અને આમ કહે-‘અમે સામર્થ્ય’ અંગીકાર કરિયે તો, સામર્થ્યરૂપ શક્તિ ‘પદમાં સંભવે, તે સામર્થ્યનો અંગીકાર જ નથી કરતા, એથી, ‘અર્થજ્ઞાનની જનકતારૂપ યોગ્યતા જ પદમાં શક્તિ છે.’ તેને આ પૂછવું જોઈએ:-સામર્થ્યનો અભાવ કેવલ પદમાં જ અંગીકાર કરો છો, અથવા વહિઆદિક સર્વ પદાર્થમાં સામર્થ્યનો અભાવ અંગીકાર કરો છો? જો અંત્ય પક્ષ કહે તો, વહિ આદિક પદાર્થોમાં સામર્થ્યરૂપ શક્તિના પ્રતિષાદનમાં ઉક્ત જે યુક્તિ તેઓથી સંક્રિત છે. અને પ્રથમપક્ષ કહે તો, તેવિષે અંત્યપક્ષઉક્ત દોષ તો યદ્યપિ નથી. કેમકે ‘જો વહિઆદિ ‘સર્વ પદાર્થોમાં સામર્થ્યરૂપ શક્તિ ન માને તો પ્રતિબંધકથી, ‘દાહનો અભાવ વને નહિ.’ એ અંત્યપક્ષમાં દોષ છે, તે દોષ પ્રથમપક્ષમાં નથી. કેમકે વહિઆદિક સર્વ પદાર્થોમાં તો સામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે, એથી પ્રતિબંધકથી દાહના અભાવનો અસંભવ નથી. પરંતુ પદનેવિષે અર્થજ્ઞાનની જનકતારૂપ યોગ્યતાથી ભિન્ન સામર્થ્યરૂપ શક્તિ નથી; કિન્તુ પદમાં અર્થની

યોગ્યતા જ શક્તિ છે, એ પ્રથમપક્ષ છે તેવિપે પ્રતિબંધકથી દાહનો અસંભવરૂપ દોષ તો નથી. તથાપિ પદવિપે પણ વહ્નિની પેઠે સામર્થ્યનો અંગીકાર અવશ્ય કરવો જોડયે, એ શંકર(છંદ)ના એ પાદથી પ્રતિપાદન કરે છે. “કહે નહિ જ” તો “અસમર્થ પદ” શ્લોકોથી તે ‘સવિરોધ’ પર્યંત. અર્થ:—‘નહિ જ’ નામ પદમાં સામર્થ્યનો અંગીકાર નહિ તો, જે અસમર્થ પદ ‘તે યોગ્ય છે’ નામ અર્થજ્ઞાનનું જનક છે, ‘એ સિદ્ધ’ નામ મતનો નિશ્ચય છે, તે અસંગત છે.; કેમકે, પદ ‘અસમર્થ’ છે, અને ‘અર્થયોગ્ય નામ ‘અર્થજ્ઞાનનું જનક છે,’ એ વાક્ય, ન-પુંસકનું અમોઘ (સફળ) ધોર્ય છે, એ વાક્યની પેઠે, કહેતાં જ ‘સવિરોધ’ છે, [વિરોધસહિત છે.] [સામર્થ્યસહિતનું નામ સમર્થ છે, અને સામર્થ્યરહિતનું નામ અસમર્થ છે.] અસમર્થે કરી કોઈ કાર્ય થતું નથી, એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. યથી અસમર્થ પદથી પણ અર્થના જ્ઞાનરૂપ કાર્ય બને નહિ. યથી પદમાં સામર્થ્ય માનવું યોગ્ય છે. જ્યારે પદમાં સામર્થ્ય અંગીકાર કન્યું, ત્યારે પદમાં શક્તિ પણ સામર્થ્યરૂપ જ માનવી યોગ્ય છે. એ રીતિએ અર્થજ્ઞાનની જનકતારૂપ યોગ્યતા પદમાં શક્તિ નથી, કિન્તુ સામર્થ્યરૂપ જ શક્તિ છે. જો વૈયાકરણમતમાં અન્ય દ્રવ્ય દેખવાં હોય તો શક્તિના નિરૂપણમાં દર્પણ (નામના) ગ્રંથને ‘શોધ’ નામ જો. દ્રવ્ય હિષ્ટ છે, યથી દર્પણવત્ત દ્રવ્ય (અત્ર) લરયાં નથી.

૪૧૯. અથ ભટ્ટ (મીમાંસા) રીતિએ શક્તિલક્ષણ.

(પદનું અર્થ સાથે ભેદ અભેદરૂપ તાદાત્મ્ય.)

અર્ચશંકર છંદ.

સંબંધ પદનો અર્થસહ તાદાત્મ્ય શક્તિ સુ વેદ.

પ્ર ભટ્ટના અનુસારી કહે છે તે જ ભેદાભેદ.

ટીકા:-પદનો અર્થસાથે જે તાદાત્મ્યસંબંધ તેને ભટ્ટના અનુસારી શક્તિ કહે છે. તે 'વેદ' નામ તું જાણ. 'તે જ' નામ તે તાદાત્મ્યને ભેદાભેદરૂપ કહે છે. તેઓનો અભિપ્રાય આ છે:-અગ્નિપદનો અંગાર(રૂપ) અર્થસાથે અત્યંત ભેદ નથી. જો અત્યંત ભેદ હોય તો જેમ અગ્નિપદથી અત્યંત ભિન્ન જલ આદિક છે, તેઓની અગ્નિપદેકરી પ્રતીતિ થાય નહિ, તેમ અગ્નિપદે અંગારરૂપ અર્થની પ્રતીતિ નહિ થશે. પદથી અત્યંત ભિન્ન અર્થની પ્રતીતિ થાય નહિ. જેમ પદનો પોતાના અર્થ સાથે અત્યંત ભેદ નથી, તેમ અત્યંત અભેદ પણ નથી. જો વાચ્યવાચકનો અત્યંત અભેદ હોય તો, જેમ અગ્નિપદના 'વાચ્યે' અંગારેકરી મુલનો દાહ થાય છે, તેમ અંગારના 'વાચક' અગ્નિપદનું ઉચ્ચારણ કન્યાથી પણ મુલનો દાહ થયો જોડયે. અને (અગ્નિ)પદના ઉચ્ચારણેકરી દાહ થાય નહિ, યથી અત્યંત અભેદ પણ નથી. કિન્તુ અગ્નિપદનો, અંગારરૂપ અર્થસાથે, ભેદસહિત અભેદ છે. ભેદ છે યથી દાહ થાય નહિ, અને અભેદ છે યથી અગ્નિપદે જલઆદિકોની પેઠે અંગાર ની પ્રતીતિનો અસંભવ પણ નથી. જેમ અગ્નિપદનો અંગાર-રૂપ અર્થસાથે ભેદસહિત અભેદ છે, તેમ, ઉદક, વન, જલ, દક, જીવન, પદાનો, પાણીરૂપ અર્થસાથે, ભેદસહિત અભેદ છે. જો અત્યંત ભેદ હોય તો, જેમ ઉદક આદિક પદોથી અત્યંત ભિન્ન અગ્નિઆદિક છે તેઓની, ઉદક આદિકપદોથી પ્રતીતિ થાય નહિ; તેમ પાણીરૂપ અર્થની પણ ઉદકઆદિક પદોથી પ્રતીતિ નહિ થશે. (પણ પ્રતીતિ થાય છે) યથી અત્યંત ભેદ નથી. અને અત્યંત અભેદ પણ નથી. જો અત્યંત અભેદ હોય તો, જેમ, પાણીથી મુલમાં શીતલતા થાય છે, તેમ ઉદકઆદિક પદોના ઉચ્ચારણથી મુલમાં શીતલતા થયી જોડયે,

અને પદોથી શીતલતા થાય નહિ, યથી અત્યંત અભેદ નથી. કિન્તુ ભેદસહિત અભેદ હોવાથી ઘંને દોષ નથી. ય રીતિય સર્વત્ર જ પોતપોતાના વાચ્યસાથે, વાચકપદોનો ભેદસહિત અભેદ છે. તે ભેદસહિત અભેદને જ, મટના અનુસારી તાદાત્મ્યસંબંધ કહે છે, અને ભેદાભેદ કહે છે. તે ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ જ સર્વપદોમાં પોતપોતાના અર્થની 'શક્તિ' છે. તાદાત્મ્યસંબંધથી જૂદી સામર્થ્યરૂપ શક્તિ નથી. ભેદાભેદમાં યુક્તિ કહી, અવે પ્રમાણ કહે છે.

૪૨૦. અર્થશંકર ઉંદ.

આ ઐંઅક્ષર બ્રહ્મ છે ય કહત વેદ અભેદ;

ઘણી ઘાળીમાં પદ, અર્થ ઘહિર જ, દેલિયે ય ભેદ. ૩૦.

ટીકા:—માંદ્રવ્ય(ઉપનિષદ) આદિક વેદવાક્યોમાં 'ઐંઅક્ષર બ્રહ્મ છે.' યમ કહું છે. ત્યાં વ્યાકરણની રીતિય, પ્રકાશરૂપ સર્વની રક્ષાકર્તા, (યવો) ઐંઅક્ષરનો અર્થ છે. યવું બ્રહ્મ છે. યથી ઐંઅક્ષર બ્રહ્મનો વાચક છે, અને બ્રહ્મ વાચ્ય છે. જો વાચ્યવાચકનો પોતામાં અત્યંત ભેદ હો, વાચક ઐંઅક્ષરનો અને વાચ્ય બ્રહ્મનો, માંદ્રવ્યઆદિકોમાં, અભેદ ન કહત. અને 'ઐંઅક્ષર બ્રહ્મ છે' ય રીતિય અભેદ કહો છે; યથી વાચ્યવાચકના અભેદમાં વેદવચન પ્રમાણ છે. અને સર્વ લોકની પ્રતીતિય વાચ્યવાચકનો ભેદ સિદ્ધ છે. કેમકે, અગ્નિ-આદિક પદ ઘાળીમાં છે, અને અંગારઆદિ તેઓનો અર્થ ઘાળીથી ઘહિર ચૂલાઆદિકોમાં છે; તેમ ઐંઅક્ષરરૂપ પદ ઘાળીમાં છે, અને તેનો અર્થ બ્રહ્મ ઘાળીમાં નથી, કિન્તુ ઘાળીથી ઘહિર નામ પોતાના મહિમામાં છે. યદ્યપિ બ્રહ્મ વ્યાપક છે યથી ઘાળીમાં બ્રહ્મનો અભાવ નથી, તથાપિ (વ્યાપક)બ્રહ્મમાં ઘાળી છે, અને ઘાળીમાં બ્રહ્મ નથી. ય રીતિય સર્વ લોકોને

‘પદ’ ઘાણીમાં અને ‘અર્થ’ ઘાણીથી વહિર પ્રતીત થાય છે. ધર્મી પદનો અને અર્થનો ભેદ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધર્મ રીતિપ્રવાચ્યવાચરૂતા ભેદમાં સર્વ લોકનો અનુભવ પ્રમાણ છે; અને તેઓના અભેદમાં વેદવચન પ્રમાણ છે. ધર્મી પદનો અર્થસાથે ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ અપ્રમાણ નથી, કિન્તુ પ્રમાણસિદ્ધ છે.

૪૨૧. પ્રસંગથી અન્યસ્થાનમાં પણ ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્ય સંબંધ દેલાઢે છે.

અર્થશંકર ઉદ.

જે ગુણ ગુણી, ને જાતિ વ્યક્તિ, ક્રિયા ને તદ્વાન,
સંબંધ લલિ તાદાત્મ્ય ધર્મો કાર્યકારણ સ્થાન. ૩૧.

ટીકા:-રૂપ, રસ, ગંધ આદિક ગુણ છે, તેઓનો આશ્રય ગુણી કહેવાય છે; જેમ રૂપ આદિકોનો આશ્રય ભૂમિ ગુણી છે. અનેકોમાં રહે જે ધર્મ તે જાતિ કહેવાય છે. જેમ સર્વ બ્રાહ્મણશરીરોનામાં ધર્મ બ્રાહ્મણત્વ છે; અને સર્વ શૂદ્રમાં શૂદ્રત્વ છે; અને સર્વ જીવોમાં જીવત્વ છે; પુરુષોમાં પુરુષત્વ છે; સર્વ ઘટોમાં ઘટત્વ છે. જેને લોકમાં બ્રાહ્મણપણું, શૂદ્રપણું, જીવપણું, પુરુષપણું, ઘટપણું કહે છે, તે જ બ્રાહ્મણગ્રાદિ શરીરોમાં બ્રાહ્મણત્વ આદિક જાતિ છે. જાતિનો આશ્રય જે બ્રાહ્મણ આદિક તે વ્યક્તિ કહેવાય છે. ગમન આગમન આદિક ક્રિયા કહેવાય છે; અને ‘તદ્વાન’ નામ તે(ક્રિયા) ચાલ્યા [અર્થ આ:-ક્રિયાના આશ્રય] પટલા પદાર્થોનો તાદાત્મ્યસંબંધ છે. ધર્મ ‘લલિ’ નામ જાણ, અને કારણકાર્યને ‘સ્થાન’ નામ ગુણગુણી આદિકવિષે મેલવ. અભિપ્રાય આ છે:-કારણકાર્યનો ધર્મ ગુણગુણીની પેઠે તાદાત્મ્યસંબંધ છે. ગુણનો અને ગુણીનો પોતપોતામાં તાદાત્મ્યસંબંધ છે. જાતિનો અને

વ્યક્તિનો પોતપોતામાં તાદાત્મ્યસંબંધ છે. તેમ ક્રિયા અને ક્રિયાવાન્નો (પોતપોતામાં) તાદાત્મ્યસંબંધ છે. કારણનો અને કાર્યનો પણ (પરસ્પરમાં) તાદાત્મ્યસંબંધ છે. [તાદાત્મ્ય નામ ભેદ-સહિત અભેદનું છે.]

યદ્યપિ નિમિત્તકારણનું અને કાર્યનું તો ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્ય નથી, કિન્તુ અત્યંત ભેદ છે; તથાપિ ઉપાદાનકારણનો અને કાર્યનો ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્ય જ સંબંધ છે. જેમ ઘટનાં નિમિત્તકારણ ફુલોલદ્રંડઆદિક છે, તેઓનો ઘટરૂપ કાર્યથી અત્યંત ભેદ છે સ્વરો, પરંતુ ઉપાદાનકારણ મૃત્તિકા-પિંડ અને ઘટકાર્યનો ભેદસહિત અભેદ છે. જો મૃત્તિકાપિંડ-થી ઘટ અત્યંત ભિન્ન હોય, તો જેમ મૃત્તિકાપિંડથી અત્યંત ભિન્ન તૈલનો ઉત્પત્તિ થાય નહિ, તેમ ઘટની પણ ઉત્પત્તિ નહિ થશે. અને ઉપાદાનકારણનો કાર્યસાથે અત્યંત અભેદ હોય તોપણ મૃત્પિંડથી ઘટની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. કેમકે પોતાનાસ્વરૂપથી પોતાની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. યથી ઉપાદાન કારણનો કાર્યસાથે ભેદસહિત અભેદ છે; યથી અત્યંત ભેદ પક્ષનાં દોષ નથી; અને ભેદ છે યથી અભેદપક્ષનો (પણ) દોષ નથી. ય રીતિય ઉપાદાનકારણનો કાર્યસાથે ભેદાભેદ યુક્તિ સિદ્ધ છે. અને પ્રતીતિથી પણ ઉપાદાનસાથે કાર્યનો ભેદા-ભેદ જ સિદ્ધ છે. આ મૃત્પિંડ છે, આ ઘટ છે, ય રીતિની ભિન્ન-પ્રતીતિય ભેદ સિદ્ધ થાય છે. અને વિચારથી देखिये તો ઘટની બહિર્ અન્તર્ મૃત્તિકાથી ભિન્ન કોઈ ઘસ્તુ પ્રતીત થાય નહિ. કિન્તુ મૃત્તિકા જ પ્રતીત થાય છે, યથી અભેદ સિદ્ધ થાય છે. ય રીતિય ઉપાદાનકારણનો કાર્યસાથે ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ છે, તેમ ગુણ અને ગુણીનો પણ ભેદાભેદ છે. જો ઘટના રૂપનાં ઘટથી અત્યંત ભેદ હોય તો, જેમ ઘટથી

પટનો અત્યંત ભેદ છે, તે પટ ઘટને આશ્રિત નથી કિન્તુ સ્વતંત્ર છે, તેમ ઘટનું રૂપ પણ ઘટને આશ્રિત નહિ થશે. અને ગુણગુણીનો અત્યંત અભેદ હોય તો પણ ઘટનું રૂપ ઘટને આશ્રિત થને નહિ. કેમકે પોતાનો આશ્રય પોતે થાય નહિ, એથી ગુણગુણીનો ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ છે. એ યુક્તિ જાતિ અને વ્યક્તિના, તથા ક્રિયા અને ક્રિયાવાનના ભેદાભેદ-રૂપ તાદાત્મ્યસંબંધમાં જાણવી. અને જે મત સંહન કરવાનું છે, તેવિષે વહુ યુક્તિ કહેવાનું પ્રયોજન નથી. એથી અન્યા યુક્તિ નથી લેવી.

૪૨૨. અથ મટ્ટમતસંહન.

હો.

एक वस्तुनो एकमां, भेदअभेद विरुद्धः।

युक्तियुक्त एषी कहे, ए मत सकल अनुद्ध.

૩૨.

ટીકા:-અક્ષરઅર્થ સ્પષ્ટ. અભિપ્રાય આ છે:-યદ્યપિ એક ઘટમાં પોતાનો અભેદ છે અને પરનો ભેદ છે, તથાપિ જેનો અભેદ છે તેથી ભેદ નથી; અને જેનો ભેદ છે તેનો અભેદ નથી. એ અભિપ્રાયથી એક વસ્તુનો ભેદઅભેદ વિરુદ્ધ કહ્યો છે. તથા 'એક વસ્તુનો' નામ ઘટનો જ પોતાનામાં અભેદ અને પરમાં ભેદ છે. પરંતુ જેમાં અભેદ છે તેમાં ભેદ નથી, અને જેમાં ભેદ છે તેમાં અભેદ નથી. એ અભિપ્રાયથી એક વસ્તુનો ભેદઅભેદ એકમાં વિરુદ્ધ કહ્યો છે. ભેદઅભેદ પોતામાં વિરોધી છે. એક વસ્તુમાં જેનો ભેદ હોય તેનો અભેદ, અને જેનો અભેદ હોય તેનો ભેદ વિરુદ્ધ છે. એથી વાચ્યાવાચક, ગુણગુણી, જાતિવ્યક્તિ, ક્રિયાક્રિયાવાન, ઉપાદાનકારણ કાર્ય, -(એઓ-)નો જે ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્ય અંગીકાર કન્યો તે અનુદ્ધ છે,

૪૨૩. પૂર્વ વાચ્યવાચકના ભેદાભેદમાં જે પ્રમાણ કહ્યું:-

‘વાણીમાં વાચક અને વહિર્ વાચ્ય યથી ભેદ અને શ્રુતિમાં ‘ૐ’ અક્ષર બ્રહ્મ કહ્યું છે યથી અભેદ.’ તેનું સમાધાન.

(ૐકાર અને બ્રહ્મના અભેદવિષે સમજણ.)

દુહો.

‘પ્રણવ’વર્ણ ને બ્રહ્મનો, વેદે કહ્યો અભેદ;

• તેમાં અન્ય રહસ્ય કહ્યું, લહ્યો ભટ્ટે ભેદ. ૩૩.

ટીકા:—‘પ્રણવવર્ણ’ નામ ૐ અક્ષર અને બ્રહ્મનો જે વેદમાં અભેદ કહ્યો છે, તે વેદવચનનું વાચ્યવાચકના અભેદમાં તાત્પર્ય નથી. કિન્તુ તેમાં અન્ય જ ‘રહસ્ય’ નામ ગોપ્ય અભિપ્રાય છે. તે ‘ભેદ’ નામ અભિપ્રાય ભટ્ટે જાણ્યો નથી. જ્યાં ૐ અક્ષર બ્રહ્મ કહ્યું છે, તે વાચ્યનું, ૐ અક્ષર અને બ્રહ્મના અભેદમાં તાત્પર્ય નથી. કિન્તુ ‘ૐ’ અક્ષરને બ્રહ્મરૂપે કરીને ઉપાસના ‘કરે,’ એ અર્થમાં તાત્પર્ય છે. જેની ઉપાસના વિધાન કરી છે, તે ઉપાસ્યના સ્વરૂપનો આ નિયમ નથી:—જેવી ઉપાસના વિધાન કરી હોય તેવું જ ઉપાસ્યનું સ્વરૂપ હોય. કિન્તુ જેવું ઘસ્ટુનું સ્વરૂપ છે તેને ત્યાગીને, અન્યસ્વરૂપની પણ તેનેવિષે ઉપાસના કરાય છે. જેમ શાલગ્રામ અને નર્મદેશ્વરની વિષ્ણુ-રૂપે અને શિવરૂપેકરીને ઉપાસના કહી છે; ત્યાં શંભ, ચક્ર આદિકસહિત ચતુર્ભુજ મૂર્તિ શાલગ્રામની છે નહીં; અને ગંગા-ભૂષિત જટાજૂટ-હમરુ-ચર્મ-કપાલિકાસહિત મદ્રામુદ્રાણ શર-ળાગતને ત્રિગુણરહિત આત્માનો ઉપદેશ દેવાવાળી મૂર્તિ નર્મ-દેશ્વરની છે નહીં; કિન્તુ વંને શિલારૂપ છે. અને શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી તે શિલારૂપની દષ્ટિ ત્યાગીને, વંનેવિષે ક્રમથી વિષ્ણુ-રૂપ અને શિવરૂપની ઉપાસના કરાય છે. જ્યાં ઉપાસનાસ્થ-રૂપને અર્ધીન ઉપાસના હતી નથી, કિન્તુ વિધિને અર્ધીન છે. શાસ્ત્રનું વચન જેમ વિધાન કરે તેવી ઉપાસના કરે.

જેમ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્માં પંચાગ્નિવિદ્યાપ્રકરણમાં, સ્વર્ગ-લોક, મેઘ, ભૂમિ, પુરુષ, સ્ત્રી, એ પંચપદાર્થોની અગ્નિરૂપ-કરીને ઉપાસના કહી છે. અને થદ્વા, સોમ, વર્ષા, અન્ન, ધીર્ય, એ પંચપદાર્થોની પંચઅગ્નિની આહુતિરૂપ ઉપાસના કહી છે. ત્યાં સ્વર્ગઆદિક અગ્નિ છે નહિ, અને થદ્વાસોમઆદિ આહુતિ છે નહિ. તથાપિ વેદનો આશ્વાર્થી સ્વર્ગલોકાદિકોની અગ્નિ-રૂપથી, અને થદ્વા આદિકોની આહુતિરૂપથી ઉપાસના કરાય છે. એ રીતિએ ઐ અક્ષરનો બ્રહ્મરૂપે કરીને ઉપાસના કહી છે ત્યાં ઐ અક્ષર બ્રહ્મરૂપ છે નહિ, તોપણ બ્રહ્મરૂપે કરીને ઉપાસના બને છે.

ઉપાસનાવાચ્યમાં વસ્તુના અભેદની અપેક્ષા નથી; કિન્તુ મિશ્રવસ્તુની પણ અમિશ્રરૂપથી ઉપાસના થાય છે. અને વિચારથી જોણે તો બ્રહ્મનો વાચક જે ઐ અક્ષર છે, તેનો તો પોતાના વાચ્ય બ્રહ્મસાથે અભેદ બને પણ છે.—ઘટઆદિ અન્ય-પદ્ધાનો પાંતપોતાના જડરૂપ અર્થસાથે અભેદ બને નહિ.—કેમકે, ‘સર્વ નામરૂપ બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે. બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે.’ ઐ અક્ષર પણ બ્રહ્મનું નામ છે, યથી બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે. કલ્પિતવસ્તુ અધિષ્ઠાનથી મિશ્ર હોય નહિ; કિન્તુ અધિષ્ઠાનરૂપ જ હોય છે, યથી ઐઅક્ષર બ્રહ્મરૂપ છે. અને ઘટઆદિક-પદ્ધાનો જે જડરૂપ પોતાના અર્થ, તે અધિષ્ઠાન નથી, કિન્તુ વાચ્યસહિત ઘટઆદિકપદ બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે, અને બ્રહ્મ તેઓનું અધિષ્ઠાન છે. યથી બ્રહ્મસાથે તો સર્વનો અભેદ બને પણ છે. પરંતુ ઘટઆદિક પદ્ધાનો પોતાના જડરૂપ વાચ્યઅર્થ-સાથે અભેદ કોઈ રીતિએ બને નહિ. યથી મટ્ટમતમાં વાચ્ય-વાચકનો અભેદ અસંગત છે.

૪૨૪. અને વાચ્યવાચકનો કેવલ ભેદ જે અંગીકાર કરે

છે તેઓના મતમાં મટ્ટે આ દોષ કહ્યો છે:—‘જો ઘટપદનું ‘વાચ્ય ઘટપદથી અત્યંત મિશ્ર હોય, તો જેમ ઘટપદેકરી ‘અત્યંત મિશ્ર વસ્ત્રરૂપ અર્થની પ્રતીતિ થાય નહિ, તેમ ઘટપદે- ‘કરી અત્યંત મિશ્ર કલશરૂપ અર્થની પ્રતીતિ પણ નહિ થશે. ‘અને ઘટપદથી વાચ્યને મિશ્ર માનીને, તેની ઘટપદથી પ્રતીતિ ‘માનશો, તો જેમ ઘટપદથી અત્યંત મિશ્ર કલશરૂપ અર્થની ‘પ્રતીતિ થાય છે તેમ અત્યંત મિશ્ર વસ્ત્રની પણ ઘટપદેકરી ‘પ્રતીતિ થવી જોઈએ.’ ૫ દોષ પણ જે સામર્થ્ય અથવા ઇચ્છા- શક્તિ નહિ માને, તેઓના મતમાં છે. જે શક્તિ અંગીકાર કરે તેઓના મતમાં દોષ નથી. કેમકે, ઘટપદનો વાચ્ય જે કલશ અને તેનાં અવાચ્ય ઘસાદિ તે વંને ઘટપદથી મિશ્ર છે; પરંતુ ઘટપદમાં કલશરૂપ અર્થનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ છે, અને અન્ય અર્થનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ નથી. યથી ઘટપદેકરી કલશરૂપ અર્થથી મિશ્ર અર્થની પ્રતીતિ થાય નહિ. ૫ રીતિપ જે પદમાં જે અર્થની શક્તિ છે, તે જ અર્થની તે પદેકરી પ્રતીતિ થાય છે, અન્ય અર્થની નહિ. યથી વાચ્યવાચકના અત્યંત ભેદમાં દોષ નથી. તેઓનો ભેદસહિત અભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ વને નહિ.

૪૨૫. ભેદ અને અભેદ પોતપોતામાં વિરોધી છે. તેમ ઉપાદાનકારણનો કાર્યસાધે ભેદસહિત અભેદ નથી, કેવલ ભેદ

૧૯૬. શક્તિવાદી જે સિદ્ધાન્તી તેના મતમાં ઉપાદાનકારણનો કાર્યથી કલ ભેદ નથી, કિન્તુ અનિર્વચનીય તાદાત્મ્ય છે. તથાપિ હાં કાર્યકારણનો જે કેવલ ભેદ કહ્યો છે તે ‘પ્રૌઢિવાદ’, છે.

પ્રૌઢિવાદ. ‘પ્રૌઢિ’ નામ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાને લીધે ‘વાદ’ નામ કથન. તેનું રુદ્ધા આ છે.—પ્રતિવાદીની ટક્કિ માનીને પણ સ્વમતમાં દોષનો પરિહાર કરે- હાં કાર્યકારણના ભેદપક્ષમાં મટ્ટે દોષ કહ્યો હતો તે મટ્ટુક દોષસહિત પક્ષને માનીને પણ સ્વમતમાં દોષનો પરિહાર થયો છે. યથી તે ‘પ્રૌઢિવાદ’ છે.

છે. અને કેવલ ભેદમાં જે દોષ કહ્યા છે, તે નૈયાયિક અને શક્તિવાદીના મતમાં નથી. કેમકે કારણકાર્યના અત્યંત ભેદમાં આ દોષ છે:-‘જો મૃત્પિંડથી અત્યંત મિશ્ર ઘટની ઉત્પત્તિ થાય, તો અત્યંત મિશ્ર તૈલની પણ મૃત્પિંડથી ઉત્પત્તિ થઈ જોઈયે; અને અત્યંત મિશ્ર તૈલની ઉત્પત્તિ નહિ થાય તો ‘અત્યંત મિશ્ર ઘટની પણ ઉત્પત્તિ ન થવી જોઈયે.’

૪૨૬. ૫ દોષ નૈયાયિકમતમાં નથી (આવતો). કેમકે સર્વ વસ્તુનો ઉત્પત્તિમાં નૈયાયિક પ્રાગભાવને કારણ માને છે. જેમ ઘટનો ઉત્પત્તિમાં દંડ, ચક્ર, કુલાલ કારણ છે, તેમ ઘટનો પ્રાગભાવ પણ ઘટનું કારણ છે. તેમ સર્વનો પ્રાગભાવ સર્વની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે. તે ઘટનો પ્રાગભાવ ઘટનું ઉપાદાનકારણ મૃત્પિંડ તેમાં રહે છે, અન્યમાં નહિ. તૈલનો પ્રાગભાવ તિલમાં રહે છે, અન્યમાં નહિ. ૫મ સર્વ કાર્યોનો પ્રાગભાવ પોતપોતાના ઉપાદાનકારણમાં રહે છે. જે પદાર્થોમાં જેનો પ્રાગભાવ હોય, તે પદાર્થથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, અન્યની નહિ. જેમ મૃત્પિંડમાં ઘટનો પ્રાગભાવ છે એથી મૃત્પિંડથી ઘટનો જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તૈલની નહિ; અને તૈલનો પ્રાગભાવ તિલમાં રહે છે, તેથી તિલોથી તૈલની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, ઘટની નહિ. ૫મ સર્વ કાર્યમાં પ્રાગભાવ કારણ છે. એથી કાર્યકારણનો અત્યંત ભેદ માનવાથી નૈયાયિકમતમાં દોષ નથી.

૪૨૭. અને સામર્થ્યરૂપશક્તિવાદીના મતમાં દોષ નથી.

૧૯૭. પૂર્વ અભાવ—કાર્યની ઉત્પત્તિથી પૂર્વ સમવાયિકારણમાં કાર્યના સં-સર્ગનો અભાવ. શાન્દિકો—કારણમાં શક્તિરૂપ અવસ્થાને ‘પ્રાગ્ અભાવ’ કહે છે. તે ‘પ્રાગ્ અભાવ’ અનાદિ સતે કાર્યની ઉત્પત્તિ થયે સન્ત થાય છે. નૈયાયિકના મતમાં ચાર અભાવ છે:-પ્રાગભાવ, પ્રથ્વંસામાવ, અન્યોન્યામાવ અને અત્યંતામાવ. તેમાં અનાદિ સન્ત જે અભાવ તે ‘પ્રાગ્ અભાવ’ છે.

કેમકે, મૃત્વિંડમાં ઘટની સામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે, તૈલની નહિ. અને તિલમાં તૈલની સામર્થ્ય(રૂપ શક્તિ) છે, ઘટની નહિ. યથી મૃત્વિંડથી ઘટની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તૈલની નહિ. તેમ તિલોથી તૈલની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, ઘટની નહિ. પરીતિપ ઉપાદાનકારણનો અને કાર્યનો અત્યંત ભેદ માનવામાં દોષ નથી. ભેદાભેદ અસંગત છે, અને ભેદમાં તથા અભેદમાં જે દોષ ભેદે કહ્યા છે, તે બંને પક્ષના દોષ ભટ્ટના મતમાં અવશ્ય રહે છે. કેમકે, ભેદે ભેદસહિત અભેદ અંગીકાર કન્યો છે. યથી આ અર્થ સિદ્ધ થયો:-કારણકાર્યનો ભેદ પળ છે, અને અભેદ પળ છે. ભેદ છે યથી ભેદપક્ષઊક્ત દોષ થશે, અને અભેદ છે યથી અભેદપક્ષઊક્ત દોષ થશે. જેમ ચોરીનો દોષ અને દૂતનો દોષ જે એકએક કરવાયાલાને કહ્યો છે, તે બંને વ્યસન જેને હોય તેને ચોરીદૂત બંનેના દોષ થાય છે. તેમ ગુણગુણી આદિકોના ભેદાભેદ માનવાથી પળ, ભેદપક્ષ અને અભેદપક્ષના બંને દોષ થશે. અને શક્તિવાદીના મતમાં કેવલ ભેદ અંગીકાર કન્યાથી દોષ નહિ. કેમકે, ગુણીમાં ગુણને ધારવાની (ધારણ કરવાની) શક્તિ છે, અન્યની નથી. યથી ભેદપક્ષમાં જે દોષ કહ્યો હતો કે:-‘ઘટના રૂપાદિક જેમ ‘ઘટથી ભિન્ન છે, તેમ_પટઆદિક પળ ઘટથી ભિન્ન છે, રૂપા-‘દિકોની પેઠે પટઆદિક પળ ઘટમાં રહ્યાં જોડાયે. અથવા ‘પટાદિકોની પેઠે રૂપાદિક પળ ન રહ્યાં જોડાયે.’ તે દોષ શક્તિ અંગીકાર નહિ કરે તેના મતમાં છે. શક્તિવાદીના મતમાં કેવલ ભેદ માનવાથી પળ દોષ નથી. ઊલટું ભટ્ટમતમાં ભેદ-અભેદ બંને માનવાથી બંને પક્ષના દોષ, ઉન્નતદષ્ટાન્તેકરી છે. અને ભેદ-અભેદવિરોધિધર્મનો અસંભવ દોષ છે. તેમ જાતિવ્યક્તિનો અને ક્રિયાક્રિયાયાનનો પણ કેવલ ભેદ છે. તથાપિ વ્યક્તિમાં

જાતિને ધારવાની શક્તિ છે, અને ક્રિયાવાનમાં ક્રિયા ધારવાની શક્તિ છે, અન્ય ધારવાની શક્તિ નથી. ૫ રીતિપ ઉપાદાન અને કાર્યનો તથા ગુણગુણી આદિકોનો ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ અસંગત છે. સર્વનો પોતામાં ભેદ માનવામાં 'મદ્વક્ત દોષને, શક્તિ ગ્રમે છે. યદ્યપિ વેદાન્તસિદ્ધાન્તમાં ૫ળ, કાર્ય, ગુણ, જાતિ, અને ક્રિયાનો-ઉપાદાન, ગુણી, વ્યક્તિ, અને ક્રિયાવાનથી,—અત્યંત ભેદ નહિ, કિંતુ તાદાત્મ્યસંબંધ જ અંગીકાર કન્યો છે. તથાપિ વેદાન્તમતમાં ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્ય(સંબંધ) નથી, કિન્તુ ભેદ અને અભેદથી વિલક્ષણ (=કલ્પિતભેદસહિત ઘામ્નય અભેદ) અનિર્વચનીયરૂપ, તાદાત્મ્યસંબંધ છે. ભેદથી વિલક્ષણ છે, ૫થી ભેદપક્ષના દોષ નથી, અને અભેદથી વિલક્ષણ છે, તેથી અભેદપક્ષના દોષ નથી ૫. રીતિપ ભેદાભેદથી વિલક્ષણ અનિર્વચનીય તાદાત્મ્યસંબંધ છે, પરંતુ ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્ય અસંગત છે. ૫થી 'વાચકવા-ધ્યનો ભેદાભેદરૂપ તાદાત્મ્યસંબંધ જ શક્તિ છે' ૫ મદ્વઅનુસારીનો પક્ષ સર્માચીન નથી, કિન્તુ પદને સાંમઝટાં જ અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું પદમાં જે સામર્થ્ય, તે જ પદમાં શક્તિ છે.

इति शक्तिनिरूपण.

૪૨૮. (શક્યનું લક્ષણ.)

લક્ષણાના જ્ઞાનમાં શક્યનું જ્ઞાન ઉપયોગિ છે. કેમકે શક્યસંબંધ લક્ષણાનું સ્વરૂપ છે, શક્ય જાણ્યા વિના શક્યસંબંધરૂપ લક્ષણાનું જ્ઞાન થાય નહિ. ૫થી શક્યનું લક્ષણ કહે છે.

इहो.

છે પદમાં જે અર્થની શક્તિ, શક્ય તે જાણ;

[વર્ણી] વાચ્યઅર્થ કહે તેહને, વાચક પદ જ પિછાળ. ૩૪.

ટીકા:-જે પદમાં જે અર્થની શક્તિ હોય, તે પદનો તે અર્થ

શક્ય જાણો. [અને શક્યઅર્થને જ વાચ્યઅર્થ પણ કહે છે. (પણે જ અભિધેયઅર્થ અને મુખ્યઅર્થ પણ કહે છે).] જેમ અગ્નિપદમાં અંગારરૂપ અર્થની શક્તિ છે એથી અગ્નિપદનો અંગાર શક્યઅર્થ અને વાચ્યઅર્થ કહેવાય છે. અને વાચ્યઅર્થનું વૌધકપદ વાચક કહેવાય છે.

૪૨૯. અથ લક્ષણા અને જહતી આદિક ભેદલક્ષણ,
કવિત.

શક્યનો સંવંધ જે સ્વરૂપ જાણ લક્ષણાનું,
લક્ષણાપ માન જેનું લક્ષ્ય તે પીછાણિયે,
વાચ્યઅર્થ સર્વે ત્યાગી, વાચ્યનો સંવંધ જહિં
થાય પ્રતીતિ તહિં જહતી વચ્ચાણિયે,
વાચ્યયુક્ત વાચ્યતા સંવંધીનું જે જ્ઞાન થાય,
તેહ સ્થલ લક્ષણા અજહતી જ માનિયે;
એક વાચ્ય માત્ર ત્યાગ થાય તહિં ભાગત્યાગ
અન્ય નામ જહતી-અજહતી પ્રમાણિયે. ૩૭.

ટીકા:—‘શક્ય’ નામ વાચ્યઅર્થનો જે ‘સંવંધ’ નામ મીલાપ તે, ‘લક્ષણાનું સ્વરૂપ’ નામ લક્ષણ જાણ. અને જે અર્થનું પદનો શક્તિપ જ્ઞાન થાય નહિ, કિન્તુ લક્ષણાપ ‘માન’ નામ જ્ઞાન થાય, (અને વક્તાના તાત્પર્યનો વિષય હોય) તે પદનો લક્ષ્યઅર્થ કહેવાય છે. (કવિતના એક પદેકરી લક્ષણાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

૪૩૦. (જહતીલક્ષણા.)

એવે લક્ષણાના જહતીઆદિ ત્રણ ભેદોનાં લક્ષણ (કવિ-તના) એક એક પાદેકરી કહે છે. ‘વાચ્ય’ इत्यादिप ज्यां वार्थने संपूर्ण त्यागीने, वार्थना संधीनी प्रतीति थाय-त्यां जहतीलक्षणा कहेवाय છે. જેમ કોઈપણ કહ્યું:—

‘ગંગામાં ગ્રામ છે.’ ઇ સ્થાનમાં ગંગાપદની તીરમાં જહતીલક્ષણા છે. કેમકે ગંગાપદનો વાચ્યઅર્થ દેવનદીનો પ્રવાહ છે, તેને-વિષે ગ્રામની સ્થિતિનો અસંભવ છે; ઇથી સર્વ વાચ્યઅર્થને ત્યાગીને તીરવિષે ગંગાપદની જહતીલક્ષણા છે. [વાચ્યના સંબંધ-નું નામ લક્ષણા છે.] આ સ્થાનમાં ગંગાપદનું વાચ્ય જે પ્રવાહ તેનો તીરસાથે સંયોગસંબંધ છે. ઇથી ગંગાપદના વાચ્યનો જે તીરસાથે (સંયોગ) સંબંધ તે લક્ષણા, અને વાચ્યનો સર્વ ત્યાગ જહતીલક્ષણા.

૪૩૧. (અજહતીલક્ષણા.)

‘વાચ્યયુક્ત’ इत्यादि तृतीय पादेकरी अजहतीलक्षणा देखाडे છે. વાચ્યયુક્ત નામ વાચ્યઅર્થસહિત વાચ્યના સંબંધિ-નું જે પદેકરી જ્ઞાન થાય, તે પદમાં અજહતીલક્ષણા માનિયે. જેમ કોઈયે કહ્યું: ‘શોણ ધાવન કરે છે.’ (લાલ દોઢે છે) ત્યાં ‘શોણ’ પદની લાલરંગવાળા અશ્વવિષે અજહતી-લક્ષણા (છે). કેમકે, શોણ નામ લાલ રંગનું છે. ઇથી શોણપ-દનો વાચ્ય લાલ રંગ છે. તે કેવલ(લાલરંગ)માં ધાવનનો અસંભવ છે. ઇ કારણથી શોણપદનો વાચ્ય જે લાલ રંગ તેસહિત અશ્વમાં શોણપદની અજહતીલક્ષણા છે. ગુણનો અને ગુણીનો તાદાત્મ્યસંબંધ કહે છે. અને લાલ પણ, રૂપનો ભેદ હોવાથી ગુણ છે. ઇથી શોણપદનો વાચ્ય જે લાલ ગુણ તેનો ગુણી અશ્વનીસાથે જે તાદાત્મ્યસંબંધ તે લક્ષણા અને વાચ્યનો ત્યાગ નહિ, (કિન્તુ) અધિકનું ગ્રહણ, ઇથી અજહતી-લક્ષણા.

૪૩૨. જહતીઅજહતી અથવા ભાગત્યાગલક્ષણા.

‘एक वाच्य’ इत्यादि (कवितना) चतुर्थ पादेकरी भाग त्यागलक्षणा बतावे છે. જ્યાં પદોના વાચ્યઅર્થમાંથી એક

ભાગનો ત્યાગ થાય (અને) એક ભાગનું ગ્રહણ થાય ત્યા ભાગ-
ત્યાગલક્ષણા કહેવાય છે તે ભાગત્યાગને જ જહતીઅજ
હતીલક્ષણા પણ કહે છે. જેમ પ્રથમ દોઢેલા પદાર્થને અન્ય
દેશમા દેહીને વાશ્વ કહ્યું -‘તે આ છે,’ ત્યા ભાગત્યાગલક્ષણા
છે, કેમકે અતીતકાલમા અને અન્યદેશમા સ્થિતવસ્તુને ‘તે’
કહે છે, યથી અતીતકાલસહિત અને અન્યદેશસહિત વસ્તુ
‘તે’ પદના વાચ્યઅર્થ છે અને વર્તમાનકાલ (અને) સમીપ
દેશમા સ્થિત વસ્તુને ‘આ’ કહે છે, યથી વર્તમાનકાલસ
હિત અને સમીપદેશસહિત વસ્તુ ‘આ’પદનો વાચ્યઅર્થ છે
અને અતીતકાલસહિત અન્યદેશસહિત જે વસ્તુ, તે જ વર્ત
માનકાલ અને સમીપદેશસહિત છે. ૫ સમુદાયનો વાચ્ય
અર્થ છે, તે સમયે નહિ; કેમકે અતીતકાલ અને વર્તમાન-
કાલનો વિરાધ છે, તથા અન્યદેશનો અને સમીપદેશનો
વિરાધ છે યથી વસ્તુ પદમા દેશકાલ (રૂપ) જે વાચ્યભાગ તેને
ત્યાગીને વસ્તુમાત્રમા વસ્તુ પદની ભાગત્યાગલક્ષણા

૪૩૩. (તત્ત્વમસિમહાવાક્યની લક્ષણા.)

‘તત્ત્વમસિ’ (તે તુ હુ) (૧) મહાવાક્યમા લક્ષણા દેખાડવાને
‘તત્’પદ અને ‘ત્વમ્’પદનો વાચ્યઅર્થ દેખાડે છે

(અથ ‘તત્’પદવાચ્યનિરૂપણ)

હો

સર્વશક્તિ, સર્વજ્ઞ, વિશુ ईश, સ્વતત્ર, પરોક્ષ,

માયી, ‘તત્પદવાચ્ય’ તે, જેમા વધ ન મોક્ષ ૩૬

ટીકા -‘સર્વશક્તિ’ નામ જેમા સર્વ સામર્થ્ય (છે), ‘સર્વજ્ઞ’
નામ સર્વ વસ્તુને જાણવાવાળો, ‘વિશુ’ નામ વ્યાપક, ईश
નામ સર્વનો પ્રેરક, અને ‘સ્વતત્ર’ નામ કમને અધીન નહિ,
અને ‘પરોક્ષ’ નામ જીવના પ્રત્યક્ષનો વિષય નહિ ‘માયી’ નામ

માયા જેને અધીના, અને યંધમાંશ્વરહિત [જેમાં યંધ હોય તેનો મોક્ષ થાય છે. શ્રીશ્વર યંધરહિત છે એથી શ્રીશ્વરમાં મોક્ષ પણ નથી.] પટલા ધર્મવાલુ શ્રીશ્વરચેતન 'તત્' પદનો વાચ્યઅર્થ છે.

૪૩૪. અથ 'ત્વમ્'પદવાચ્યનિરૂપણ.

દ્રશો.

પણા ધર્મ જે દેશના સર્વ તેથી વિપરીત,

છે જે ચેતન, જીવ તે 'ત્વં'પદવાચ્ય' પ્રતીત.

૩૭.

ટીકા:-શ્રીશ્વરના જે ધર્મ પછા, તેઓથી વિપરીત ધર્મ જેમાં હોય તે જીવચેતન, ત્વંપદનુ વાચ્ય 'પ્રતીત' નામ જાણ. એનો ભાવ આ છે-અત્પ્રકાશિત, અત્પ્રકાશ, પરિહિન્ન, અનોશ, કર્મને અગ્રીન, અગ્રિયામોહિત, અને યંધમોક્ષવાલો, અને પ્રત્યક્ષ (જીવ છે). કેમકે પોતાનુ સ્વરૂપ કોઈને પરોક્ષ નથી, પ્રત્યક્ષ જ હોય છે. યદ્યપિ શ્રીશ્વરને પણ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ છે, તથાપિ શ્રીશ્વરનુ સ્વરૂપ જીવને પ્રત્યક્ષ નથી, એથી 'પરોક્ષ' કહેવાય છે. અને જીવના સ્વરૂપને, જીવ (અને) શ્રીશ્વર વચ્ચે જાણે છે, એથી 'પ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે. પટલા ધર્મવાલુ જીવ-ચેતન 'ત્વં'પદનું વાચ્ય કહેવાય છે.

૪૩૫. (વાચ્યઅર્થમાં એકતાનો વિરોધ અને લક્ષણાની

કર્તવ્યતા.)

દ્રશો.

મહાવાક્યમાં એકતા, થાય ઉભયની માન,

તે ન વને એથી સુમતિ, લક્ષ્ય લક્ષણથી જાણ.

૩૮.

ટીકા:-સામવેદની છાન્દોગ્યઉપનિષદના પૃષ્ઠ પ્રપા-

૧૧૮ યદ્યપિ જીવ, પોતાનુ નિજરૂપ-અહપદનુ લક્ષ્ય વૃત્તસ્થ માન-(તે)ને જાણતો નથી, તથાપિ અહપદનુ વાચ્ય જે અન્ત કરણવિશિષ્ટચેતન-કિંવા સ્થૂલસૂ-ક્ષ્મસઘાતવિશિષ્ટચેતન-હુ હુ એમ જાણે છે. એથી જીવને વિવેકજ્ઞાનથી પૂર્વે પણ વિશિષ્ટાત્મરૂપેકરી પોતાના સ્વરૂપનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત છે પં પી પુ.

૬ક)માં ઉદાલકમુનિષ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને જગતની ઉત્પત્તિ કરવાવાળો ઈશ્વર ચતાવીને કહ્યું:-‘તત્ત્વમસિ’ (તે તું છું) તેનો ધાચ્યઅર્થ આ છે:-‘તત્’ નામ તે,-જગતની ઉત્પત્તિ કરવાવાળો, સર્વશક્તિ, સર્વશતાઆદિ ધર્મસંહિત ઈશ્વર-, ‘ત્વમ્’ નામ તું,-અલ્પશક્તિ અલ્પશતા આદિ ધર્મવાળો જીવ,-‘અસિ’ નામ છું. રહ્યાં ‘તે તું છું’ એમ કહ્યાથી, ઈશ્વરજીવની એકતા ધાચ્યઅર્થથી માન થાય છે, તે વને નહિ. કેમકે સર્વશક્તિ અને અલ્પશક્તિ, સર્વશ અને અલ્પશ, વિભુ અને પરિણિન્ન, સ્વતંત્ર અને કર્મઅધીન, પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ, માયા જેને અધીન અને અવિદ્યામોહિત, એક છે, એમ કહેવું તે ‘અગ્નિ શીતલ છે’ એમ કહેવાના સમાન છે. એથી હે સુમતે ! ‘લક્ષણથી નામ લક્ષણથી લક્ષ્યઅર્થ જાણ, ધાચ્યઅર્થમાં વિરોધ છે.’

૬૬૦.

આદિ વે ય નહિ સંભવે, મહાવાક્યમાં તાત !

ભાગત્યાગ એથી પ્રહો, થાય જ્યો કુશલાત.

૬૬૧.

ટીકા:-હે તાત (શિષ્ય) ! મહાવાક્યમાં ‘આદિ વે ય’ નામ જહતી-અજહતી (લક્ષણ) નહિ સંભવે. એથી ભાગત્યાગલક્ષણા મહાવાક્યમાં ‘પ્રહો’ નામ જાણો, જેથી ‘કુશલાત’ નામ વિરોધનો પરિહાર થાય.

૬૬૨. અથ જહતી (લક્ષણ) અસંમયપ્રતિપાદન.

૬૬૩.

જ્ઞેય સાક્ષી ને બ્રહ્મચિત્, ધાચ્યમાંહિ તે લીન;

માને જહતીલક્ષણા, થાય જ્ઞેય નવીન.

૬૬૪.

ટીકા:-સંપૂર્ણ વેદાન્તનું જ્ઞેય-સાક્ષિચેતન અને ‘બ્રહ્મચિત્’ નામ બ્રહ્મચેતન-છે. તે સાક્ષિચેતન અને બ્રહ્મચેતન ત્વંપદ

૬ તાં.) મહાવાક્યમાં યાગત્યાગલક્ષણા જ ચુકા છે. ૧૪૧

અને તત્પદના વાચ્યમાં 'લીન' નામ પ્રવિષ્ટ છે. અને જહતી-લક્ષણા જ્યાં હોય, ત્યાં વાચ્ય સંપૂર્ણનો ત્યાગ કરીને વાચ્યનો સંવંધી અન્ય ક્ષેપ હોય છે. એથી મહાવાક્યમાં જહતીલક્ષણા માનિયે તો વાચ્યમાં આવું જે ચેતન તેથી 'નવીન' નામ અન્ય કોઈ ક્ષેપ થશે. ચેતનથી ભિન્ન અસત્-જડ-દુઃસ્વરૂપ છે. તેના જાણવાથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ. એથી મહાવાક્યમાં જહતીલક્ષણા નથી.

૪૩૭. અથ અજહતીલક્ષણાઅસંભવપ્રતિપાદન.

દ્વો.

વાચ્યર્થ સર્વે રહે, જહાં અજહતી મિત્ર !

વાચ્યર્થ સવિરોધ ઇમ, તર્જી અજહતી રીત. ૪૧.

ટીકા:-હે મિત્ર-પ્રિય ! જ્યાં અજહતીલક્ષણા હોય ત્યાં વાચ્ય-ર્થ સર્વ રહે છે, અને વાચ્યથી અધિકનું પ્રહણ થાય છે. મહાવાક્યમાં અજહતીલક્ષણા અંગીકાર કરિયે તો વાચ્યર્થ સર્વ રહેશે અને વાચ્યર્થ મહાવાક્યમાં 'સવિરોધ' નામ વિરોધસહિત છે. વિરોધ દૂર કરવાને લક્ષણા અંગીકાર કરી છે. અજહતી માનિયે તો મહાવાક્યોમાં વિરોધ દૂર થાય નહિ. એથી અજહતીની રીતિ મહાવાક્યોમાં ત્યજો.

૪૩૮. અથ ભાગત્યાગલક્ષણાપ્રકાર.

દ્વો.

ત્યાગી વિરોધી ધર્મ સદુ, ચેતન શુદ્ધ અસંગ;

જાણ લક્ષણાથી સુમતિ, ભાગત્યાગ ય અંગ ! ૪૨.

ટીકા: હે અંગ (નામ) હે પ્રિય ! તત્પદનો વાચ્ય શ્રેષ્ઠ અને તત્પદનો વાચ્ય જીવ, તેઓના પરસ્પરમાં વિરોધી ધર્મ ત્યાગીને, શુદ્ધ-અસંગ-ચેતન લક્ષણાથી જાણો. ૫ ભાગત્યાગ-લક્ષણા છે આ સ્થાનમાં આ સિદ્ધાન્ત છે:-શ્રેષ્ઠજીવનું

સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનું અદ્વૈતગ્રંથોમાં કહ્યું છે. વિચરણ-
ગ્રંથમાં અજ્ઞાનમાં પ્રતિવિંવ 'જીવ,' અને વિંવ 'ઈશ્વર'
કહ્યો છે. અને વિચારણ્યના મતમાં-શુદ્ધસત્ત્વગુણસહિત માયામાં
આભાસ 'ઈશ્વર,' અને મલિનસત્ત્વગુણસહિત જે અંતઃ-
કરણનું ઉપાદાનકારણ અવિદ્યાનો અંશ તેમાં આભાસ
'જીવ' કહ્યો છે.

૪૩૯. (આભાસવાદ.)

યદપિ પંચદશીગ્રંથમાં વિચારણ્યસ્વામીએ અંતઃ-
કરણમાં આભાસને જીવ કહ્યો છે, તથાપિ અંતઃકરણના આભાસ-
ને જીવ માનિયે તો સુષુપ્તિમાં અંતઃકરણ રહે નહિ, યથી
જીવનો પણ અભાવ થયો જોઈયે અને પ્રાણરૂપ જીવ સુષુપ્તિમાં
રહે છે. યથી વિચારણ્યસ્વામીનો આ અભિપ્રાય છે:-અંતઃ-
કરણરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત જે થાય અવિદ્યાનો અંશ તેમાં
આભાસ જીવ છે. તે અવિદ્યાનો અંશ સુષુપ્તિમાં પણ રહે છે.
યથી પ્રાણનો અભાવ નથી. અને કે ઘ લ આ ભા સે જ જીવ
ઈશ્વર નથી, કિન્તુ માયાનું અધિષ્ઠાનચેતન, અને માયા-
સહિત આભાસ, ઈશ્વર છે. અને અવિદ્યાઅંશનું અધિષ્ઠાન-
ચેતન, અને અવિદ્યાના અંશસહિત આભાસ જીવ છે. ઈશ્વર-

૧૯૯. કેવલ ચિદાભાસ જ જીવ-ઈશ્વર નથી. કારણ કે પોતાના તાદાત્મ્ય-
સંબંધેકરી અધિષ્ઠાનસાથે અભિન્ન થઈને જે પ્રતીતિ થાય તે આરોપિત કહેવાય છે.
આરોપિતની અધિષ્ઠાનથી ભિન્નતા આપે પ્રતીતિ થાય નહિ. જેમ રજ્જુવિષે સર્પ
આરોપિત છે, યથી તેની રજ્જુથી ભિન્નતા આપે પ્રતીતિ થાય નહિ, કિન્તુ
રજ્જુસાથે અભિન્ન થઈને અને રજ્જુના સ્વરૂપને ઢાંકીને સર્પની પ્રતીતિ થાય છે.
તેમ માયા અવિદ્યામાં જે આભાસ છે તે પણ જેથી આરોપિત છે તેથી તેઓની
પોતાના અધિષ્ઠાન-કૂટસ્થ અને વ્રહ્મથી ભિન્નતા આપે પ્રતીતિ સંભવે નહિ. કિન્તુ તે
બેની પોતાનું અધિષ્ઠાન-કૂટસ્થ તથા વ્રહ્મસાથે તાદાત્મ્યસંબંધરૂપ એકનાને પામીને,
તેઓના સ્વરૂપને ઢાંકીને જ પ્રતીતિ થાય છે. યથી અધિષ્ઠાનચેતન અને ઉપાધિ-
સહિત ચિદાભાસ જીવ કિંવા ઈશ્વર છે.

ના ઉપાધિમાં શુદ્ધસત્ત્વગુણ છે, યથી ईश्वरમાં સર્વશક્તિ-સર્વજ્ઞતાદિક ધર્મ છે. અને જીવના ઉપાધિમાં મલિનસત્ત્વગુણ છે, યથી જીવમાં અલ્પશક્તિ અલ્પજ્ઞતાદિક ધર્મ છે. અને આભાસવાદ કહે છે.

૪૪૦. (પ્રતિવિવવાદ. અન્યનિષ્ઠની અન્યત્ર પ્રતીતિનું વ્યવસ્થાપન.)

અને ચિત્તરણના મતમાં યદ્યપિ જીવ-ईश्वર વંનેનાં ઉપાધિ એક જ અજ્ઞાન છે, યથી વંને અલ્પજ્ઞ (વા સર્વજ્ઞ) થવા જોઈયે. તથાપિ જે ઉપાધિમાં પ્રતિવિવ હોય તેનો આ સ્વભાવ હોય છે:-પ્ર તિ વિ વ માં પો તા ના (ઉ પા ધિ ના) દો પ કરે છે, વિ વ માં ન હિ. જેમ દર્પણરૂપ ઉપાધિમાં મુખનું પ્રતિવિવ થાય છે, ગ્રીવામાં (હોઘમાં) સ્થિત મુખ વિવ છે, ત્યાં દર્પણરૂપ ઉપાધિના શ્યામ, પીત, લઘુતાદિક અનેક દોષ, પ્રતિવિવમાં ભાન થાય છે. અને ગ્રીવામાં સ્થિત જે વિવ છે તેમાં ભાન થાય નહિ. તેમ દર્પણસ્થાનીય જે અજ્ઞાન તેવિપે પ્રતિવિવરૂપ જીવમાં, અજ્ઞાનરૂત અલ્પજ્ઞતાદિ દોષ છે, અને વિવરૂપ ईश्वરમાં નથી. યથી ईश्वરમાં સર્વજ્ઞતાદિક છે, અને જીવમાં અલ્પજ્ઞતાદિક છે.

૪૪૧. (આભાસ અને પ્રતિવિવવાદનો ભેદ.)

આભાસ અને પ્રતિવિવનો આટલો ભેદ છે:-આભાસ-પક્ષમાં તો આભાસ મિથ્યા છે; અને પ્રતિવિવવાદમાં પ્રતિ-

૨૦૦. યદ્યપિ પ્રતિવિવવાદમાં શુદ્ધબ્રહ્મ જ ईश्वર છે તેમાં સર્વજ્ઞતાદિ ધર્મ પણ સંભવે નહિ, તથાપિ જીવના અલ્પજ્ઞતાદિક ધર્મની અપેક્ષા શુદ્ધબ્રહ્મમાં વિવ્રતા, ईश्वરતા, સર્વજ્ઞતા, આદિ ધર્મોનો આરોપ થાય છે. વાસ્તવથી જીવ ईश्वર ઉભય વ્રક્ષરૂપ છે. તેમાં કોઈ ધર્મનો સંભવ નથી. પં. પી. પુ.

વિંવ મિથ્યા નથી, કિન્તુ સત્ય છે. કેમકે પ્રતિવિંવવાદીનો આ સિદ્ધાન્ત છે:-દર્પણમાં જે મુખનું પ્રતિવિંવ છે તે મુખની છાયા નથી. કેમકે છાયાનો આ સ્વભાવ છે:-જે દિશામાં છાયાવાતનાં મુખ અને પૃષ્ઠ (પીઠ) હોય, એ દિશામાં છાયાનાં મુખ અને પૃષ્ઠ હોય છે. અને દર્પણના પ્રતિવિંવનાં મુખ અને પીઠ, વિંવથી વિપરીત હોય છે. એથી દર્પણમાં છાયારૂપ પ્રતિવિંવ નથી, કિન્તુ દર્પણને વિષય કરવાનેસાર નેત્રદ્વારા નિકલી જે અંતઃકરણની ઘૃત્તિ, તે દર્પણને વિષય કરીને તત્કાલ જ દર્પણથી નિવૃત્તા થઈને ગ્રીવામાં સ્થિત મુખને વિષય કરે છે. જેમ ભ્રમણના પેગથી અલાતનું (અર્ધદમ્બ કાષ્ઠ) ચક્ર (જેતું) ભાન થાય છે, અને ચક્ર છે નહિ. તેમ દર્પણ અને મુખને વિષય કરવામાં, ઘૃત્તિના વેગથી મુખ દર્પણમાં સ્થિત (છે એમ) ભાન થાય છે, અને મુખ ગ્રીવાવિષે જ સ્થિત છે, દર્પણમાં નથી, અને છાયા પણ નથી. ઘૃત્તિના વેગથી દર્પણમાં મુખની જે પ્રતીતિ, તે જ પ્રતિવિંવ છે. એ રીતિએ દર્પણરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી ગ્રીવામાં સ્થિત મુખ જ વિંવરૂપ અને પ્રતિવિંવરૂપ ભાન થાય છે. અને વિચારથી વિંવપ્રતિવિંવભાવ છે નહિ. તેમ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી અસંગચેતનમાં વિંવસ્થાનીય ईश्वरભાવ, અને પ્રતિવિંવસ્થાનીય જીવભાવ પ્રતીત થાય છે. અને વિચારદૃષ્ટિએ ईश्वરતા જીવતા છે નહિ. અજ્ઞાનથી ચેતનમાં જે જીવભાવની પ્રતીતિ તે જ અજ્ઞાનમાં પ્રતિવિંવ કહેવાય છે, એથી વિંવતા અને પ્રતિવિંવતા તો મિથ્યા છે. અને સ્વરૂપે વિંવપ્રતિવિંવ સત્ય છે. કેમકે વિંવપ્રતિવિંવનું સ્વરૂપ, દૃષ્ટાન્તવિષે તો મુખ છે, અને દાર્ષાન્તવિષે ચેતન છે, તે મુખ અને ચેતન સત્ય છે. એ રીતિએ પ્રતિવિંવને, સ્વરૂપથી સત્ય હોવાથી, સત્ય કહે છે. અને આભાસનું સ્વરૂપ છાયા માને છે

અર્થો મિથ્યા છે. એવો આભાસવાદ તથા પ્રતિબિંબવાદનો ભેદ' છે.

૨૦૧. (જડ-જીવ-ઈશ્વર-પરમાત્મા-વિષય વિચાર.)

હાં કદંક વિશેષ છે: જલપૂરિત અનેક ઘટોવિપે સૂર્યનાં અનેક પ્રતિબિંબ (આભાસ) થાય છે. તેઓમાં એક એક પ્રતિબિંબ વ્યથિ કહેવાય છે; અને સર્વ મીલીને એક સમષ્ટિ પ્રતિબિંબ કહેવાય છે. તેઓમાં જે પ્રતિબિંબનો જડના અભાવે અભાવ થાય તેનો સૂર્યસાથે અભેદ કહેવાય છે, અન્યોનો નહિ. એમ વ્યારે સર્વ પ્રતિબિંબનો અભાવ થાય ત્યારે તે સમષ્ટિપ્રતિબિંબનો સૂર્યસાથે અભેદ કહેવાય છે. તેમ જ જડ આભાસાદિકના પશ્ચાત્તઃ અનેકબુદ્ધિ વા અવિદ્યાઅંશરૂપ જલવિપે વ્રક્ષનાં અનેક પ્રતિબિંબ (આભાસ) તેઓમાં એક એક અનેક વ્યથિ કહેવાય છે. અને સર્વ મીલીને એક સમષ્ટિપ્રતિબિંબ કહેવાય છે. તેઓમાં અનેક વ્યથિપ્રતિબિંબ જીવો છે, અને એક સમષ્ટિપ્રતિબિંબ ઈશ્વર છે. તેઓમાંથી જે જીવનો ઉપાધિના અભાવથી અભાવ થાય તેનો વ્રક્ષસાથે ઉપચારમાત્ર અભેદ કહેવાય છે. એમ વ્યારે સર્વ જીવોનો અભાવ થશે ત્યારે તે સમષ્ટિપ્રતિબિંબરૂપ ઈશ્વરનો વિદેહમોક્ષ થશે. જ પશ્ચાત્તઃ જગત્ અને વ્રક્ષના ક્રિયા જીવ અને વ્રક્ષના અભેદનાં બોધક શ્રુતિ-વાક્યોમાં ભાગત્યાગલક્ષણાનો સ્વીકાર નથી, કિન્તુ 'ગંગામાં પ્રામ છે,' જ વાક્યની પેઠે સર્વ વાચ્ય(અર્થ)નો ત્યાગ અને તેના સંબંધિ વ્રક્ષના ગ્રહણથી જહ્તીલક્ષણાનો સ્વીકાર છે. જ અધિગ્રાનકૃત્સ્થને છોડીને કેવલ બુદ્ધિસહિત વા અવિદ્યાસહિત આભાસને જીવ માનવાવાલા કોઈ વેદાન્તના એકદેશીઆભાસવાદીનું મત છે.

જ પશ્ચાત્તઃ પુરુષાર્થ મોક્ષ-ને નિમિત્ત પ્રયત્ન કરવાવાળા જીવનો મોક્ષદશાવિપે અભાવ થાય છે. અર્થો 'ધનવૃદ્ધિની વાંછાજ વ્યાપાર કરવાવાળાનું મૂલ ધન વળ નષ્ટ 'યયું' એની પેઠે મોક્ષનો પ્રાપ્તિને નિમિત્ત પ્રયત્ન કરવાવાળા જીવનું સ્વરૂપ નષ્ટ થશે. (અર્થો શકાદ) જ અનર્થ જાણીને જ સિદ્ધાન્તમા કોઈ મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ નહિ થશે, અર્થો જ પશ્ચાત્તઃ સમીચીન નથી (ગણતા).

વંચદશી અને આ વિચારસાગર આદિક ગ્રંથોમાં 'અધિગ્રાનકૃત્સ્થસહિત' સામાસબુદ્ધિ વા અવિદ્યાને જીવ માન્યો છે. અને 'અધિગ્રાન વ્રક્ષસહિત' સામાસ-માયાને ઈશ્વર માન્યો છે.

અમાં વાચ્યમાગના એકદેશના ત્યાગથી અને એકદેશના ગ્રહણથી મહાવાક્ય-આદિક સ્થલમાં સિદ્ધાન્તસંમત ભાગત્યાગલક્ષણાનો જ સ્વીકાર છે. જ પશ્ચાત્તઃ મુખ્ય આકાશના દૃષ્ટાન્તનો જ અંગીકાર છે. તે આકાશના દૃષ્ટાન્તનું સવિસ્તર વર્ણન વંચદશીના ચિન્નદીપમાં અને વિચારસાગરના ચતુર્થ તરંગમાં વ્યુ છે. જ પશ્ચાત્તઃ

રીતિએ આકાશના ક્રિયા મુલ્કઆદિકના પ્રતિબિંબનું અધિષ્ઠાનરૂપ ઉપાદાન—
 ઘટાકાશ અને દર્પણાદિક છે, અને પરિણામી ઉપાદાન—જલ અને અવિદ્યાઆદિક
 છે, અને નિમિત્ત કારણ—મહાકાશ અને મુસાદિક વિંચ અને ઉપાધિનો સંનિધિ
 છે. તે પ્રતિબિંબનો, વાધ કરીને, પોતાના વિંચ મુસાદિકસાથે અમેદ થાય છે.
 તથાપિ જ્યાંલગી જલ-દર્પણઆદિક અને વિંચના સંનિધિરૂપ નિમિત્ત હોય
 ત્યાંલગી વાધિતપ્રતિબિંબની પણ અનુવૃત્તિ—પ્રતીત—હોય છે. એને વાધિતાનુવૃત્તિ
 કહે છે. તેમ ચિદામાસરૂપ જીવનું અધિષ્ઠાનરૂપ ઉપાદાન કૂટસ્થ છે, અને
 પરિણામી ઉપાદાન નાનાનુદ્ધિ ક્રિયા અજ્ઞાનઅંશ છે; અને પ્રારબ્ધ નિમિત્તકારણ
 છે. તેઓમાંથી જે ચિદામાસ, શુદ્ધિ વા અજ્ઞાનઅંશરૂપ ઉપાધિસહિત પોતાના
 સ્વરૂપનો વાધ કરીને, અહં (હું) આદિક જીવવાચક પદનો લક્ષ્યઅર્થ જે કૂટસ્થ-
 અધિષ્ઠાનરૂપ પોતાનું નિજરૂપ-તેનું અભિમાન કરીને તે અહંપદના લક્ષ્ય—કૂટા
 સ્થની વિચરૂપ વ્રહ્મસંગે પૂર્વસિદ્ધેકતા છે તેને જાણે છે—તે મુક્ત થાય છે.
 અન્ય વદ્ધ છે. યદ્યપિ ઉક્ત ‘અહં વ્રહ્માસ્મિ’ એ જ્ઞાનના સમયમાં જ અવિદ્યારૂપ ઉપા-
 દાનના નાશકરી તેમાં કાર્યજગત્સહિત ચિદામાસનો વાધ થાય છે, તથાપિ
 જ્યાંલગી પ્રારબ્ધરૂપ નિમિત્ત છે ત્યાંલગી વાધ થયે મિથ્યા જાણે દેહાદિ જગત્-
 સહિત ચિદામાસની અનુવૃત્તિ પ્રતીતિ થાય છે. વ્યારે પ્રારબ્ધના અન્ત થાય છે
 ત્યારે તે પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે. તે જ તેનો વિદેહ મોક્ષ છે.

પૂર્વોક્ત પદ્ધતી એ પદ્ધતિ ઉત્તમ છે, અને વિંચપ્રતિબિંબવાદવિષે પ્રતિબિંબનું અધિ-
 ષ્ઠાનરૂપ ઉપાદાન વિંચ છે, અને પરિણામીઉપાદાન મુલ્કઆદિક વિંચનું અજ્ઞાન છે
 તેનું નિમિત્તકારણ દર્પણ અને વિંચનો સંનિધિઆદિક છે. વિંચપ્રતિબિંબના અમેદ
 જ્ઞાનથી પ્રતિબિંબમાવની નિવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ જ્યાંલગી વિંચ અને દર્પણના સન્નિ-
 ધિરૂપઉપાધિ નિમિત્ત હોય ત્યાંલગી મિથ્યા જાણેજ પ્રતિબિંબમાવરહિત પ્રતિ-
 બિંબના સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે. વ્યારે દર્પણ આદિકનું અપસરણ થાય ત્યાં
 પ્રતિબિંબની પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે. તેમ એક જ અજ્ઞાનેરી શુદ્ધવ્રહ્મરૂપ-
 વિંચમાં જીવરૂપ પ્રતિબિંબમાવ પ્રતીતિ થાય છે. તેનું ઉપાદાન અજ્ઞાન છે, અને
 અધિષ્ઠાન શુદ્ધ વ્રહ્મ છે, અને નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટ છે. વ્યારે તે પ્રતિબિંબને
 પોતાના વિંચવ્રહ્મસંગે પોતાની એકતા પ્રતીતિ થાય છે, ત્યારે તેનો પ્રતિબિંબમાવ—જીવ
 માવ—નિવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ જ્યાંલગી પ્રારબ્ધરૂપ ઉપાધિ—નિમિત્ત—છે, ત્યાંલગી
 વાધિત થયેલ જગત્સહિત આ જીવના જીવમાવરહિત સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે.
 વ્યારે પ્રારબ્ધનો અન્ત થશે ત્યારે તે પ્રતીતિનો અભાવ થઈને કેવલ શુદ્ધવ્રહ્મ

૪૪૨. (અવચ્છેદબોંદ).

અને કેટલાક પ્રંથોમાં શુદ્ધસત્ત્વગુણસહિત માયાવિશિષ્ટ ચેતન ઈશ્વર કહેવાય છે. અને મલિનમત્ત્વગુણમહિત અંતરુરુણ ના ઉપાદાન અવિદ્યાના અંશવિશિષ્ટચેતન જીવ કહેવાય છે. અને અવચ્છેદવાદ કહે છે

(આભાસવાદ મુખ્ય છે.)

વેદાન્તની સર્વા જ પ્રક્રિયા અદ્વૈતઆત્માને જણાવવાને છે. યયો જેવી પ્રક્રિયાઓ જિજ્ઞાસુને ઘોષ થાય તે જ તેને સમીચોના છે. તથાપિ વાક્યવૃત્તિ અને ઉપદેશસહસ્ત્રીમાં, ભાષ્યકારે આભાસવાદ જ લખ્યો છે. યથી આભાસવાદ જ મુખ્ય છે. તેની રીતિપ, માયા અને માયામાં આભાસ; અને માયાનું અધિષ્ઠાન જે ચેતન, તે, સર્વશક્તિ, સર્વજ્ઞતાદિક ધર્મસહિત ઈશ્વર છે; તે જ તત્ત્વદનો ઘાચ્ય છે. અને વ્યપ્તિઅવિદ્યા, તેમાં આભાસ, અને તેનું અધિષ્ઠાનચેતન, (ત,) અલ્પશક્તિ અલ્પજ્ઞતાદિક ધર્મસહિત જીવ છે, તે ત્વંપદનો ઘાચ્ય છે. તેઓ ઘણેની 'તત્ત્વમસિ' ઘાચ્યે એકતા બાંધન કરી. અને (=પણ તે બને નહિ યેથી આભાસસહિત માયા અને માયાકૃત સર્વશક્તિ સર્વજ્ઞતાદિક ધર્મ પટલા ઘાચ્યમાગને ત્યાગીને, ચેતનમાગવિષે તત્ત્વદની માગત્યાગલક્ષણા, તેમ આભાસસહિતઅવિદ્યાઅંશ અને અવિદ્યાકૃત અલ્પશક્તિ અલ્પજ્ઞતાદિક ધર્મ જે ત્વંપદનો ઘાચ્યમાગ તેને ત્યાગીને, ચેતનમાગમાં ત્વંપદની માગત્યાગલક્ષણા (છે).

૪૪૩. (ચાર મહાવાક્યો.)

૧ રીતિપ માગત્યાગલક્ષણાથી ઈશ્વર અને જીવના સ્વરૂપમાં લક્ષ્ય જે ચેતનમાગ તેઓની એકતા (સામવેદની છાંદોગ્ય-

અવશેષ રહેશે, તે જ તેનો વિદેહમોક્ષ છે. ૧ પદ્યમાં સ્વપ્નની પેઠે મુખ્ય એક જીવનો અગીકાર છે. અને નાનાજીવ જે પ્રતીત થાય છે તે જીવ—આ મ્હા સ છે. ૨માં સત્તાત્રયનો અગીકાર છે. ૩થી ૧ પણ વ્યાવહારિક પદ્ય કહેવાય છે. પરંતુ અન્ય સર્વ વ્યાવહારિકપદ્યોવિષે ૧ પદ્ય ઉચ્ચ છે. ૧ રીતિપ આભાસવાદ અને પ્રતિવિરુદ્ધવાદનો મેદ છે.

પ. પી. પુ.

૨૦૨. ૧ને અચિન્ત્યવાદ પણ કહે છે. અન્તરુરુણ અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય=જીવ, તેનો 'વાદ' નામ વ્યવસ્થાપન.

ઉપનિષદ્ગત) ‘તત્ત્વમસિ’ (તે તું છું) (૫ ઉપદેશક) મહાવાક્ય વોધન કરે છે. તેમ (અથર્વણની માણ્ડૂક્યઉપનિષદ્ગત) ‘અયમ્ આત્મા બ્રહ્મ’ ૫ વાક્યમાં ‘આત્મા’ પદનો જીવ વાચ્ય છે, અને ‘બ્રહ્મ’ પદનો ईશ્વર વાચ્ય છે. [બ્રહ્મ-પદનો શુદ્ધ (બ્રહ્મ) વાચ્ય નથી, ईશ્વર જ વાચ્ય છે. ૫ ચતુર્થ-તરંગમાં પ્રતિપાદન કરી આવ્યા છિયે.] પૂર્વેની પેઠે વસ્ત્ર પદોની લક્ષણા છે. લક્ષ્યઅર્થ પરોક્ષ નથી, ૫ અર્થને જણાવવા સાથે ‘અયમ્’ પદ છે. ‘અયમ્’ નામ સર્વનો ‘અપરોક્ષે’ આત્મા બ્રહ્મ ‘છે,’ ૫ વાક્યનો અર્થ છે. (યજુર્વેદની મૃહદારણ્યકઉપનિષદ્ગત) ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ ૫ (અનુભવપ્રદર્શક) મહાવાક્યમાં ‘અહં’-પદનો જીવ વાચ્ય છે, અને ‘બ્રહ્મ’ પદનો ईશ વાચ્ય છે. વસ્ત્ર પદનો ચેતનભાગમાં લક્ષણા (છે). ‘હું બ્રહ્મ છું’ ૫ વાક્યનો અર્થ છે. (શ્લુગ્વેદની પેતરેયઉપનિષદ્ગત) ‘પ્રજ્ઞાન-માનંદં બ્રહ્મ’ ૫ મહાવાક્યમાં ‘પ્રજ્ઞાનં’ પદનો જીવ વાચ્ય (અર્થ) છે, ‘બ્રહ્મ’ પદનો ईશ (વાચ્ય અર્થ) છે. પૂર્વોની પેઠે લક્ષણા (છે). લક્ષ્ય જે બ્રહ્માત્મા તે આનંદગુણવાન્ નહિ કિન્તુ આનંદરૂપ છે, ૫ અર્થને જણાવવાને ‘આનંદ’ પદ છે. ‘આત્મા-સાથે અભિન્ન બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે.’ ૫ વાક્યનો અર્થ છે. જેમ મહાવાક્યોમાં ભાગત્યાગલક્ષણા છે, તેમ અન્યવાક્યોમાં સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ, (૫) પદો પણ શુદ્ધબ્રહ્મને ભાગત્યાગલક્ષણા ૫ જ વોધન કરે છે. શક્તિ નહિ. કેમકે શુદ્ધબ્રહ્મ કોઈ પદનો વાચ્ય નથી, ૫ સિદ્ધાન્ત છે. યથી સર્વ પદ વિશિષ્ટનાં

૨૦૩. અપરોક્ષ બે પ્રકારના છે. ૫૧૧ તો સ્વપ્રકાશ હોવાથી બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનનો વિષય જે આત્માનું સ્વરૂપ તે અપરોક્ષ છે. બીજો પ્રકાર—‘હું સ્વપ્રકાશ, આત્મા છું.’ ૫૧૨ીતિ ૫૧૩ બુદ્ધિવતે અવલોકન કરવું તે પણ ‘અપરોક્ષ’ કહેવાય છે. તેઓમાં પ્રથમ પ્રકારનો અપરોક્ષ નિત્ય—સદા વિદ્યમાન—છે. અને બીજા પ્રકારનો બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ અપરોક્ષ અનિત્ય—કદાચિત્—યનાવાળો છે.

વાચક છે, અને શુદ્ધતાં લક્ષક છે. માયાનાં આપેક્ષિક સત્યતા અને ચેતનની નૈરપેક્ષિક સત્યતા મળીને સત્યપદનું વાચ્ય છે. નૈરપેક્ષિક સત્ય લક્ષ્ય છે. બુદ્ધિવૃત્તિરૂપજ્ઞાન, અને સ્વયંપ્રકાશ (ચેતનરૂપ)જ્ઞાન, યદ્ને મળી તો જ્ઞાન પદનું વાચ્ય, અને સ્વયંપ્રકાશમાત્ર લક્ષ્ય. વિષયસંબંધજન્ય મુલાકાર સાર્વત્રિક અંતઃકરણની વૃત્તિ, અને પરમપ્રેમનું આસ્પદ સ્વરૂપસુખ, (૫) યદ્ને મળી આનંદપદનું વાચ્ય, અને વૃત્તિમાત્રે ત્યાગીને સ્વરૂપ માત્ર લક્ષ્ય (છે). ૫ રીતિ ૫ સર્વ પદની શુદ્ધતાં લક્ષણા સંક્ષેપશારીરકમાં પ્રતિપાદન કરી છે.

૪૪૪. અથ ઉક્તઅર્થસંગ્રહ.

પવિત.

‘ગંગામાં ગ્રામ’ જહતીલક્ષણા ૫ સ્થાન જાણી,
 ‘શોણ ધાય’ લક્ષણા અજહતી જણાવિયે;
 ‘તે જ આ યસ્તુ’ રૂપાં લક્ષણા છે માત્રાત્યાગ,
 ધોજું નામ જહતીઅજહતી શુણાવિયે;
 ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાપ્રાક્યોમાં માત્રાત્યાગ-
 લક્ષણા, ન જહતી અજહતી ચતાવિયે;
 ‘બ્રહ્મ કોઈ પદનો ન વાચ્ય’ ૫ ચલાણે વેદ,
 પેચી સર્વ પદોમાંહિ રીતિ ૫ લક્ષ્યાવિયે.
 માયામાંહિ સત્યતા સાપેક્ષ રીતિ ૫ કહત,
 બ્રહ્મમાં સત્યતા નિરપેક્ષ રીત્યા માણિયે;
 વંને મળી સત્યપદવાચ્ય મુનિ માપે છે,
 ‘બ્રહ્માંહિ સત્યતા’ તે લક્ષ્યમાત્ર રાણિયે;
 ‘બુદ્ધિવૃત્તિ સંચિત્ત્વે’ મિલે જ્ઞાનપદવાચ્ય,
 ‘સંચિત્ત્વ સ્વરૂપ’ લક્ષ્ય, બુદ્ધિવૃત્તિ નાણિયે,

‘આત્માઽને વિષયસુખ’ ઘાચ્યપદ આનંદનું,

વિષયસુખ ત્યાગી આત્મસુખ લક્ષ્ય આંસિયે.

૪૪.

૪૪૫. (ટીકા:—વસ્ત્રે પદમાં લક્ષણા માનવી નિષ્કલ છે.)

મહાવાક્યોમાં વિરોધ દૂર કરવાને વસ્ત્રે પદમાં લક્ષણા અંગીકાર કરી. ત્યાં કોઈ કહે છે:—એક પદમાં લક્ષણા અંગીકાર કરાવે પણ વિરોધ દૂર થાય છે. વસ્ત્રે પદમાં લક્ષણા માનવાનું પ્રયોજન નથી.

દુહો.

એક જ પદમાં લક્ષણા માને, નહિ વિરોધ,

થે ય પદોમાં લક્ષણા નિષ્કલ કહે સુવોધ.

૪૫.

ટીકા.—‘સુવોધ’ નામ સુશ્ર વસ્ત્રે પદોમાં લક્ષણા નિષ્કલ કહે છે. કેમકે એક જ પદમાં લક્ષણા માન્યેથી વિરોધ દૂર થઈ જાય છે. એનો ભાવ આ છે:—યદપિ સર્વજ્ઞતાદિવિશિષ્ટની, અલ્પજ્ઞતાદિવિશિષ્ટની સાથે એકતા નથી બનતી, તથાપિ એક પદનો લક્ષ્ય(અર્થ) જે શુદ્ધ તેની વિશિષ્ટની સાથે એકતા બને છે. દૃષ્ટાન્ત:—જેમ ‘શૂદ્રમનુષ્ય બ્રાહ્મણ છે.’ એ રીતિએ શૂદ્રત્વધર્મવિશિષ્ટ મનુષ્યની, બ્રાહ્મણત્વધર્મવિશિષ્ટની સાથે એકતા કહેવી વિરુદ્ધ છે; અને ‘મનુષ્ય બ્રાહ્મણ છે,’ એ રીતિએ શૂદ્રત્વધર્મરહિત શુદ્ધમનુષ્યને બ્રાહ્મણત્વવિશિષ્ટતા કહેવામાં વિરોધ નથી. તેમ અલ્પજ્ઞતાદિધર્મવિશિષ્ટ ચેતનની અને સર્વજ્ઞતાદિધર્મવિશિષ્ટ(ચેતન)ની એકતા વિરુદ્ધ છે જો, પરંતુ જીવવાચક પદ અને ईशवाचक પદની ચેતનમાં લક્ષણા કરીને, ચેતનમાત્રની, સર્વજ્ઞતાદિધર્મવિશિષ્ટની સાથે ઘા અલ્પજ્ઞતાદિધર્મવિશિષ્ટની સાથે, એકતા કહેવામાં વિરોધ નથી, એથી વે પદમાં લક્ષણા માનવામાં કોઈ યુક્તિ નથી.

૪૪૬. (સમાધાન:-વંને પદમાં લક્ષણા માનવી યોગ્ય છે.)

વર્ણિત.

લક્ષણા જે કહે એક પદમાં તેને આ પૂછો:-
 ઘે ય પદોમધ્યેથી છે કિયામાંહિ લક્ષણા ?;
 પ્રથમ વા દ્વિતીયમાં કહે, તેને ભાસો આ-
 વાન્ધ્યોનો વિરોધ થાશે, અહાં મૂઢલક્ષણા !
 ત્રણે વાન્ધ્યમાં છે જીવવાચક પ્રથમ પદ
 'તત્ત્વમસિ' યમાં આદિપદ ईशलક્ષણા.
 પ્રથમ વા દ્વિતીયનો ન વને નિયમ યથી
 ભાગ્યે ઘે ય પદોમાં તે લક્ષણા સુલણા.

૪૬.

ટીકા:-એક પદમાં જે લક્ષણા અંગીકાર કરે, તેને આ પૂછો:-ઘણે પદમાંથી કિયા પદમાં લક્ષણા છે ? જો આમ કહે:- સર્વ મહાવાન્ધ્યોના પ્રથમપદમાં લક્ષણા છે, દ્વિતીયમાં નહિ. યદ્વા દ્વિતીયપદમાં લક્ષણા સર્વ વાન્ધ્યોમાં છે, પ્રથમમાં નહિ. તેને હે શિષ્ય ! આમ કહે:-હે મૂઢલક્ષણ ! પ્રથમ વા દ્વિતીય પદમાં જો નિયમેકરી લક્ષણા સર્વ વાન્ધ્યોમાં માને, તો વાન્ધ્યોનાં પરસ્પર વિરોધ થશે. કેમ કે 'ત્રણે વાન્ધ્યમાં' નામ 'અહં 'બ્રહ્માસ્મિ,' 'પ્રજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ,' 'અયમાત્મા બ્રહ્મ,' એ ત્રણ વાન્ધ્યોમાં જીવવાચક પદ, 'પ્રથમ' નામ પૂર્વ છે, અને 'તત્ત્વ- 'મસિ,' એ વાન્ધ્યમાં 'આદિ પદ' નામ પ્રથમ પદ 'ईशलક્ષણા' નામ ईશ્વરનું વોધક છે. જો સર્વેત્ર પૂર્વપદમાં લક્ષણા માનિયે તો, ત્રણ વાન્ધ્યનો તો આ અર્થ થશે:-'ચેતન' સર્વજ્ઞતા- દિવિશિષ્ટ અસંસારી ईશ્વરરૂપ છે; અને 'તત્ત્વમસિ' વાન્ધ્યનો આ અર્થ થશે:-'ચેતન, અલ્પજ્ઞતાદિવિશિષ્ટ સંસારી જીવરૂપ 'છે.' કેમકે, ત્રણ વાન્ધ્યમાં પૂર્વ (પ્રથમ) જીવવાચક પદ છે, તેની ચેતનભાગમાં લક્ષણા, અને દ્વિતીય જે ईશ્વરવાચકપદ

તેના વાચ્યનું ગ્રહણ છે. અને 'તત્ત્વમસિ'માં આદિ (પ્રથમ) ईशवाचक પદ (છે), તેની ચેતનભાગમાં લક્ષણા અને દ્વિતીય जीववाचक પદ તેના વાચ્યનું ગ્રહણ (છે). ए रीति (આદિ-પદમાં) લક્ષણાનો નિયમ કરે તો વાચ્યોનો પરસ્પર વિરોધ થશે. તેમ સર્વ વાચ્યોના 'દ્વિતીયપદ' નામ આગળ્યા (બીજા) પદમાં લક્ષણા માનિયે તો, ઘણે વાચ્યોમાં પૂર્વ જે જીવપદ, તેના વાચ્યનું ગ્રહણ, અને ઉત્તર ईशपदની ચેતનભાગમાં લક્ષણા યથી 'અલ્પજ્ઞતાદિધર્મવિશિષ્ટ ચેતન છે,' યવો ઘણે વાચ્યોનો અર્થ થશે. અને 'તત્ત્વમસિ'માં આદિ ईशपद, તેના વાચ્યનું ગ્રહણ, અને દ્વિતીય જીવપદની ચેતનભાગમાં લક્ષણા-યથી 'સર્વજ્ઞતાદિધર્મવિશિષ્ટ ચેતન છે,' યવો 'તત્ત્વમસિ'નાં અર્થ થવાથી પરસ્પર વિરોધ જ થશે. ए रीति પ્રથમ वा द्वितीय पदમાં લક્ષણાનો નિયમ વને નહિ. યથી 'સુલક્ષણા' નામ સુંદર છે લક્ષણ જેનાં, તે આચાર્ય જે પદમાં લક્ષણા ભાવે છે.

૪૪૭. અને જો યમ કહે કે:-'પ્રથમ વા દ્વિતીય પદમાં 'લક્ષણા છે,' ए नियम ન કરે, કિન્તુ 'સર્વ વાચ્યમાં જે ईश्वर-વાચક પદ તેમાં લક્ષણા છે' ए नियम કરે.-તે ईश्वर वाचक- (પદ) પૂર્વ હોય વા ઉત્તર હોય-યથી વાચ્યોનો પરસ્પર વિરોધ નથી તેનું સમાધાન.

હા.

ईशपद ज लक्षक कहे, सर्व अनर्थनी खानि

हेय थाय, श्रुतिवाच्यमां, यइ पुरुषार्थनी हानि. ४७.

टीका:-जो ईश्वरवाचक पदने ज लक्षक कहे, तो सर्व अनर्थ-अल्पज्ञता, पराधीनता, जन्ममरणयी आदि लइने जे दुःखनां साधन-तेनी 'खानि' जे संसारी जीव, ते श्रुतिव-

વાક્યમાં જ્ઞેય થાય. યથી 'પુરુષાર્થની' નામ મોક્ષની હાનિ થશે. યનો ભાવ આ છે:-જો ઈશ્વરવાચક પદમાં જ લક્ષણા માને તો મહાવાક્યનો આ અર્થ થશે:-તત્ત્વપદનું લક્ષ્ય જે અદ્વય, અસંગ, માયામલરહિત ચેતન, તે (ચેતન) કામ કર્મ અવિદ્યાને અધીન, અલ્પજ્ઞ, અલ્પશક્તિ, પરિચ્છિન્ન, -પુણ્યપાપ, મુક્તદુઃખ, જન્મમરણ, ગમનાગમન, આદિક અનંત અનર્થનું પાત્ર છે. જો મહાવાક્યનો યવો અર્થ થાય તો જિજ્ઞાસુને ય જ અર્થવિષે બુદ્ધિની સ્થિતિ કરવી પડશે. અને જેમાં બુદ્ધિની સ્થિતિ હોય છે, પ્રાણવિયોગયી અનંતર, તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. યથી વેદવાક્યોના વિચારેકરી, મુમુક્ષુને અનર્થની જ પ્રાપ્તિ થશે, આનંદની પ્રાપ્તિ નહિ થશે. યથી 'ઈશ્વરવાચક પદમાં લક્ષણા છે, જીવવાચકમાં નહિ.' ય નિયમ અસંગત છે.

૪૪૮. અને જો આમ કહે કે:-સર્વ મહાવાક્યોમાં જે જીવવાચક પદ છે તેઓમાં લક્ષણા છે, ઈશ્વરવાચકમાં નહિ, યથી પુરુષાર્થની હાનિ નથી. કેમકે જીવવાચક પદમાં લક્ષણા માનિયે તો મહાવાક્યનો આ અર્થ થશે:-જે ત્વંપદનું લક્ષ્ય-ચેતનભાગ,-તે સર્વશક્તિ, સર્વજ્ઞ, સ્વતંત્ર, જન્માદિક-વંધરહિત, ઈશ્વરરૂપ છે. ય અર્થમાં બુદ્ધિની સ્થિતિપ્રકરી જિજ્ઞાસુને અતિઉત્તમ ઈશ્વરમાવડની જ પ્રાપ્તિ થશે. યથી જીવવાચક પદમાં લક્ષણાનો નિયમ કરે છે. તેનું સમાધાન.

(જીવ તે ઈશ્વર નથી.) દ્વહો.

સાક્ષી ત્વંપદલક્ષ્ય કહો કયમ ઈશ્વરસ્વરૂપ ?

યથી વે પદ લક્ષણા, માપે યતિવરમૂપ.

૪૮.

ટીકા:-ત્વંપદનો લક્ષ્ય(અર્થ) જે સાક્ષી તે ઈશ્વરસ્વરૂપ કેમ ? ય.કશે. અર્થ આ:-ત્વંપદના લક્ષ્યને ઈશ્વરરૂપ કહેવો વને નહિ. યથી 'યતિ' જે સંન્યાસી, તેઓમાં 'વર' નામ જે

શ્વેષ્ઠ, તેઓનો 'ભૂપ' = સ્વામી (શંકરાચાર્ય) વંને પદોમાં લક્ષણા કહે છે. "એનો ભાવ આ છે, - જો જીવદાચક પદમાં લક્ષણા જે માને અને શિશ્વાચક(પદ)માં માને નહિ, તેને આ પૂછિયે છિયેઃ-ત્વંપદની લક્ષણા વ્યાપકચેતનમાં છે, અથવા જેટલા દેશમાં જીવનો ઉપાધિ છે, - એટલા દેશમાં સ્થિત જે સાક્ષિચેતન તેમાં ત્વંપદની લક્ષણા છે ? જો વ્યાપકચેતનમાં ત્વંપદની લક્ષણા કહે તો વંને નહિ, કેમ કે, ધાત્ય-અર્થમાં જેનો પ્રવેશ હોય તેમાં ભાગત્યાગલક્ષણા હોય છે. અને વ્યાપકચેતનનો પ્રવેશ ધાત્યમાં નથી, કિન્તુ જીવત્વના ઉપાધિ-દેશમાં સ્થિત જે સાક્ષિચેતન તેનો ધાત્યમાં પ્રવેશ છે. યથી સાક્ષિચેતનમાં જ ત્વંપદની લક્ષણા છે, વ્યાપકચેતનમાં નહિ. તે સાક્ષિચેતનમાં સર્વના હૃદયનું પ્રેરણ અને સર્વપ્રપંચ-માં વ્યાપકતાદિક શિશ્વરના ધર્મોનો અસંભવ છે. અને સાક્ષી સદા અપરોક્ષ છે. તેને યિયે પરોક્ષતા(રૂપ) શિશ્વરધર્મતાનો અત્યંત અસંભવ છે. અને માયારહિતને, માયાવિશિષ્ટ કહેવો અસંભવ છે. જેમ દંડરહિતને દંડી કહેવો, અને સંસ્કારરહિત દ્વિજવાલકને સંસ્કારવિશિષ્ટ કહેવો અસંભવ છે. યથી સાક્ષિ-ચેતનનો શિશ્વરસંગ અભેદ કહે, તો, મહાવાક્ય અસંભવ અર્થનાં પ્રતિપાદક થશે.

૪૪૯. અને વંને પદમાં લક્ષણા માને તો દોષ નથી. કેમ કે, જે યકતાના વિરોધી ધર્મ છે, તે સર્વને ત્યાગીને, વંને પદમાં પ્રકાશરૂપ ચેતન, જે ધાત્યભાગ, તે સર્વધર્મરહિત

૨૦૪. સોઽયં દ્વિજ इति धाम्न्यं त्यक्त्या परोक्षाપरोक्षदेशाद्यम् ।

द्विजमात्रलक्षकत्वात् कथयत्यैक्यं पदार्थयोद्यमयोः ॥ ૨૬ ॥

तद्वत्तत्ત્વમसीति त्यक्त्या परोक्षापरोक्षतादीनि ।

चिद्वस्तु लक्षयित्वा बोधयति स्पष्टमतिपદનેક્યમ્ ॥ ૨૭ ॥

સ્વાત્મનિરૂપણમ્ ।

ચેતનમાં (ત્વં અને તત્) ઘણે પદોની લક્ષણા. ઉપાધિ અને ઉપાધિકૃત ધર્મોથી ચેતનનો ભેદ છે, સ્વરૂપેકરી નથી. ઉપાધિ અને ઉપાધિકૃત ધર્મોનો ત્યાગ કન્યેથી, ઘણે પદોના લક્ષ્યચેતનની એકતા સંમયે છે. જેમ (કેવલ) ઘટાકાશમાં ઘટદ્વષ્ટિ ત્યાગીને મટવિશિષ્ટ આકાશસાથે એકતા બને નહિ, અને મટદ્વષ્ટિ (પણ) ત્યાગ કરેથી (કેવલ આકાશસંગે) એકતા બને છે.

દુહો.

તત્ ત્વં, ત્વં તત્, રીતિ એ, સર્વ ધાન્યમાં જાણિ,

જેથી થાય પરોક્ષતા પરિછિન્નતા હાનિ.

૪૯.

ટીકા:-સર્વ ધાન્યમાં તત્ ત્વં, ત્વં તત્ (તે તું, તું તે) એ રીતિએ ઓતપ્રોતમાયેની રીતિ જાણ. જે ઓતપ્રોતમાય કન્યાથી ધાન્યના અર્થમાં પરોક્ષતા અને પરિછિન્નતા (રૂપ) ભ્રાન્તિની હાનિ થાય છે.

૨૦૫. ईश्वरनी परोक्षता. जीवनी परिच्छिन्नता.

૨૦૬. ઘણા ટાણાતું અને યાજાતું સૂત્ર, ગમન અને આગમનરૂપ પરિચયવિના માર્ગના સમ્યક્જ્ઞાનના અમાયની પેટે ઓતપ્રોતમાય વિના સમ્યક્ અભેદજ્ઞાન થાય નહિ. એથી મહાવાક્યના ઉપદેશના અનન્તર જિજ્ઞાસુને ઓતપ્રોતમાય (વ્યાપક-ધ્યાપ્યમાય) કર્તવ્ય છે. એને અન્વય અને વ્યતિરેક પણ કહે છે. પં. પી. પુ.

૨૦૭. इहां आ प्रश्न છે:-મહાવાક્યના ઉપદેશના અનન્તર જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મ અને આત્માવિષે પરોક્ષતા અને પરિછિન્નતા(રૂપ)ભ્રાન્તિ પ્રતીત થાય નહિ. તિહાં ભ્રાન્તિનું કોઈ અન્ય કારણ તો સંમયે નહિ. કિન્તુ બ્રહ્મવિષે સ્થિતા માયા અને આત્માવિષે સ્થિતા અવિદ્યા, ભ્રાન્તિનાં કારણ સંમયે. તે માયા-અવિદ્યા, બ્રહ્મને અંન આત્માને આશ્રિતા થઈને પૂર્વે રહ્યાં હતાં: તે જ્યારે જિજ્ઞાસુએ તત્ત્વપદાર્થનું શોધન કર્યું ત્યારે ચંને નષ્ટા થઈ ગયાં. જેમ ઘટસ્વરૂપનો વિચાર કરે ઘટનિષ્ઠ અવિદ્યા રહે નહિ: તેમ બ્રહ્મ અને આત્માનો વિચાર કરે સત્તે તેઓવિષે સ્થિતા માયા-અવિદ્યા રહે નહિ, કિન્તુ તે અધિકારીની દૃષ્ટિએ માધિતા થાય છે. અને તૃતીયચેતનનો અમાય છે અને ચેતન વિના અન્ય જઠવસ્તુને આશ્રિત માયા-અવિદ્યા રહે નહિ. અને માયાઅવિદ્યાની સ્થિતિ વિના ઉક્ત બે પ્રકારની ભ્રાન્તિ

‘તત્ ત્વં’ એ કહેવાથી ‘તત્’પદના અર્થનો ‘ત્વં’પદ અર્થ સાથે અભેદ કહ્યો. તે ત્વંપદનો અર્થ સાક્ષી નિત્ય અપરોક્ષ છે. એથી (તત્પદાર્થમાં) પરોક્ષતા ભ્રાન્તિની હાનિ. અને ‘ત્વં તત્’ એ કહેવાથી ‘ત્વં’પદના અર્થનો ‘તત્’પદના અર્થ સાથે અભેદ કહ્યો. તે તત્પદનો અર્થ વ્યાપક છે, એથી (ત્વંપદાર્થમાં) પરિચ્છિન્નતા ભ્રાન્તિની હાનિ. તેમ ‘અહં બ્રહ્મ’, ‘પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ’, ‘આત્મા બ્રહ્મ’, એથી પરિચ્છિન્નતાની હાનિ. અને ‘બ્રહ્મ અહં’, ‘બ્રહ્મ પ્રજ્ઞાનં’, ‘બ્રહ્મ આત્મા’, એથી પરોક્ષતાહાનિ.

દુશે.

જીવબ્રહ્મની એકતા, કહે વેદસ્મૃતિવાળ,
શિષ્ય ! તિહાં પીછાળિયે ભાગત્યાગની સાન. ૫૦.

ટીકા:—હે શિષ્ય ! વેદવાળ (વચન) અને સ્મૃતિવાળ જીવ-
બ્રહ્મની જે એકતા કહે ત્યાં સર્વ ભાગત્યાગની સંજ્ઞા જાણવી.

૪૧૦ દુશે.

શિષ્ય ગુરુઉપદેશ શુણો, થયો જ સચ નિહાલ;
જે સુવિચારે પહને જાય તેનીં જંજાલ. ૫૧.

સંભવે નહિ. અને જિજ્ઞાસુના ચિત્તમાં પ્રતીયમાના જે ભ્રાન્તિ તેની માયાઅવિદ્યા-
વિના અન્યગતિ—કારણ—સંભવે નહિ. અર્થાપત્તિપ્રમાણેકરી. માયાઅવિદ્યાની એ
સ્થિતિની કલ્પના થાય છે. એથી મહાવાક્યના ઉપદેશ અનન્તર એ માયા-
અવિદ્યા ક્યાં સ્થિતા થઈને પરોક્ષતાપરિચ્છિન્નતાભ્રાન્તિને ઉપજાવે છે, એ પ્રશ્ન છે
તેનું આ ઉત્તર છે:—

યદપિ પદાર્થશોધનના અનન્તર શત-વિચારિત—જે બ્રહ્મ અને આત્મા,—
તેઓવિષે તો માયાઅવિદ્યા સંભવે નહિ; તથાપિ મહાવાક્યની અર્થરૂપ બ્રહ્મ—આ-
ત્માની જે એકતા તે સમ્યક્ જ્ઞાત થઈ નહિ, કિન્તુ અજ્ઞાત છે. તે એકતાવિષે
માયા—અવિદ્યા સ્થિતા થઈને પરોક્ષતારૂપ અને પરિચ્છિન્નતારૂપ ભ્રાન્તિને ઉપજાવે
છે. તે ભ્રાન્તિના નિવારણઅર્થ ઓતપ્રોતમાત્ર કર્તવ્ય છે. ઓતપ્રોતમાત્ર કન્યે
એકતાનું સમ્યક્ જ્ઞાન થઈને માયાઅવિદ્યાની નિવૃત્તિદ્વારા પરોક્ષતાપરિચ્છિન્ન-
તારૂપ ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

પં. પી. પુ.

સોરઠો.

મિથ્યા ગુરુ, સુરવાળો, કન્યો ગ્રંથ ઉપદેશ ય,
શુણે કરે તમ-હાનિ, આ તેની માયા કરી.

૫૨.

દુહો.

અગૃધદેવને સ્વપ્નમાં ગુરુપ કિધ ઉપદેશ,
પણ ન નાશ્યું દુઃસ્વમૂલ ય, મિથ્યા ઘનનો ઘેશ.
ઘેશ નામ સ્વરૂપ અન્ય અર્થ સ્પષ્ટ.

૫૩.

૪૫૧. (૫ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ મળે સતે પણ દુઃખનું મૂલ માસે છે,
પમ શિષ્ય કહે છે.)

અગૃધ ઉવાચ. ધૌષાર્દ.

મગવન્ ! આપે ગ્રંથ મળાવ્યો, અર્થસહિત તે મજ મન આવ્યો,
ઘન દુઃખમૂલ તોય મજ માસે, કહાં ઉપાય જોયો ય નાસે. ૫૪.

૪૫૨. ગુરુ ઉત્તર દે છેઃ-(તેપ્રમાણે આચરતાં સ્વપ્નરૂપ સર્વનો
નાશ થઈ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

વોલ્યા ગુરુ, શુણિ શિષ્યની યાણિ, શુણ શિશુ થાય જોયો ઘનહાનિ,
પવો ઉપાય અન્ય ન કોઈ, ઘનનાશક હેતુ આ સોઈ. ૫૫.

મહાવાક્યનો અર્થ વિચાર જ, -'હું અગૃધ' ય સબલ પોકાર જ,
શુણો શિષ્યે ફરો યાક્ય વિચારી, 'અહં અગૃધ' દીધું ઉચારી. ૫૬.

નિદ્રા ગઈ, પ્રકાશાં નયન જ, -નાદયાં ઘન, ગુરુ, ગ્રંથ જ, સર્વ જ
થયો સુણી, વિસન્યો ઘનદુઃખ તે, હતો અગૃધ પામ્યો નિજરૂપ તે.

(અંક ૩૩૩ થી અંક ૪૫૨ પર્યન્ત અગૃધદેવ અર્થે રચિત
ગ્રંથની સમાપ્તિ.)

૪૫૩. દુહો.

નિદ્રાથી અગૃધવિષે, ધ્યું ઘનદુઃખ જે રીતિ;
આત્મામાં અજ્ઞાનથી, ત્યમ જગદુઃખપ્રતીતિ.

૫૮.

ज्यम मिथ्या गुरु-ग्रंथयी, मिथ्या वन संहार;
 त्यम मिथ्या गुरु-वेदयी, मिथ्या जग परिहार. ५९.
 लक्ष्यार्थ लक्ष्मी वाक्यनो, थाय जिज्ञासु निहाल;
 निरावरण ते आप छे, दादु दीनदयाल. ६०.

इति श्रीविचारसागरे गुरुवेदादिसाधनमिथ्यावर्णनं
 नाम पष्ठस्तरंगः
 समाप्तः ६

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ श्रीविचारसागरस्य

सप्तमतरंगप्रारंभः

अथ जीवन्मुक्ति-विदेहमुक्तिवर्णनं.

४५४ इति

उत्तम मध्य कनिष्ठ त्रण शुण्यो षं गुरुउपदेशः।
लहो ब्रह्मात्मा उत्तमे, रह्यो न संशय लेश. १.

टीका:-यद्यपि गुरुप उपदेश त्रणेने (उत्तम, मध्यम, अने कनिष्ठ शिष्योने) साथे ज कन्यो, तथापि गुरुउपदेशथी साक्षात्कार उत्तम (अधिकारी) तत्त्वदृष्टिने थयो.

(जीवन्मुक्तनी स्थिति.) इति.

- भ्रमण करे ज्यम पवनथी, पोंपरपत्र सुकु था थ,
शेषकर्म प्रारब्धथी, क्रिया करे देखाय. २.
कदा चढी रथ वाजी गज, वागवगोचे सोई,
नग्नपाद चली पकला, फरौ, आवे त्यां जोई. ३.
विविध वेश, शय्या शयन, उत्तम भोजन भोग;
कदापि अनशन, गिरिगुहा, रजनी शिला संयोग. ४.

२०८. बाधित देहादिक प्रपचनी प्रतीति सहित ब्रह्मस्वरूपे अवस्थिति= जीवन्मुक्ति.

२०९. प्रपंचनी प्रतीतिरहित ब्रह्मस्वरूपे अवस्थिति=विदेहमुक्ति.

करीं प्रणाम पूजन करे, कहिं जन लाख हजार;	
उभय लोकथी भ्रष्ट गणीं कर्मीं कहे, धिक्कार.	५.
जे तेनी पूजा करे, संबित सुकृत्य सुलेय;	
दोषदृष्टिथी जे लखे तेने पाप फल देय.	६.
पवो तेना देहनो, नियम विना व्यवहार;	
थाय न कदि संदेह भ्रम, लहुं तत्त्व निर्धार.	७.
नहि तेने कर्तव्य कहं, थयो भेदभ्रम नाश;	
उपज्यो चेदप्रमाणथी, अद्वय ब्रह्मप्रकाश.*	८.

४५५. (पूर्वपक्षीनों अंक ४५५ थी ४७३ पर्यंत

आक्षेप छे के:-ज्ञानी सदा समाधि इच्छे छे.)

ज्ञानीना व्यवहारमां, कोई नियम कहे ज;	
त्रिपुटीं तजे, दुःख हेतु गणीं, प्रेमे समाधि ले ज.	९.
थाय कहं व्यवहार जो, मिश्राशन जलपान;	
भूले नहि ज समाधिसुख, थाय त्रिपुटींथी ग्लान.	१०.
लहे प्रयत्न समाधिना बलीं ज्ञानी प हेत;	
जे समाधि सुख त्यजौं भ्रमे, नर कुंकुर खर प्रेत.	११.
गौडपादमुनिकारिका लिख्यो समाधिप्रकार;	
ज्ञानी त्यजी विक्षेप इम, लहे सकल सुखसार.	१२.
अष्टभंग विन थाय नहि, ते समाधि सुखमूल;	
ते अष्टांग हवे शुणां, जे समाधिअनुकूल.	१३.
नियम पंच, यम पंच, बलीं आसन बहु प्रकार;	
प्राणायाम अनेकविध, प्रत्याहार विचार.	१४.

છટું ધારણા, ધ્યાન ચર્લો, ૬ને સચિકલ્પ સમાધિ,

અષ્ટ અંગ ૫ સાર્થોને, નિર્વિકલ્પ આરાધ્ય*.

૧૫.

ટીકા:-દુહાના અક્ષરઅર્થ સ્પષ્ટ છે. માય આ છે:-જ્ઞાન-વાન્ને શરીરવ્યવહારનો નિયમ નથી. કેમકે જ્ઞાનીના વ્યવ-હારમાં અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય-ભેદમ્રાન્તિ, તથા ભેદમ્રમનાં કાર્ય-રાગ દ્વેષ-તો છે નહિ; કિન્તુ જ્ઞાનવાન્નાં પણ પ્રારબ્ધ-કર્મ શેષ રહે છે, તે જ નેના વ્યવહારમાં નિમિત્ત છે. તે પ્રારબ્ધ-કર્મ પુરુષભેદથી નાનાપ્રકારનું હોય છે, ૫થી જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધકર્મજન્ય વ્યવહારનો નિયમ નથી, ૫ (પ્રથમ દુહાથી ૮ દુહાપર્યન્તનો) સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે. (૮.) (નવમા દુહાથી ૧૫ મા દુહાસુધી પૂર્વપક્ષનો અનુવાદ છે તેનાં માય.) કોઈ આમ કહે છે.-જ્ઞાનીના વ્યવહારમાં કોઈ અન્યકર્મનો તો નિયમ છે નહિ, પરંતુ જ્ઞાનવાન્ને નિવૃત્તિનો નિયમ છે. પ્રવૃત્તિ થાય તો દેહસ્થિતિના હેતુ-મિશ્રાઅશન, કૌપીન-આચ્છાદનમાત્રપ્રહણમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; અન્યપ્રવૃત્તિ થાય નહિ. કેમકે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી પ્રથમ જિજ્ઞાસાકાલમાં વિષય-માં દોષદષ્ટિષ્કરી ચૈરાગ્ય થાય છે. તે ચૈરાગ્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી અનંતર પણ દોષદષ્ટિષ્ઠ તથા વિષયોમાં મિથ્યા-બુદ્ધિષ્ઠ હોય છે. અપરોક્ષરૂપથી મિથ્યા જાણેલા પદાર્થોમાં સત્ય-બુદ્ધિ થાય નહિ. દોષદષ્ટિષ્ઠી રાગ થાય નહિ, અને પ્રવૃત્તિ ગમથી થાય છે; જ્ઞાનીને રાગ સંભવે નહિ, ૫થી પ્રવૃત્તિ ગમ્ય નહિ.

(ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ.)

શરીરનિર્વાહક ભોજનાદિકોમાં પ્રવૃત્તિ તો રાગ વિના પ્રારબ્ધ-

* ૧૬ મો દુહો હિન્દુસ્થાની આવૃત્તિમાં અત્ર મુદ્રીકિત કન્યો છે, પરંતુ તેને અંક ૪૭૩ પછી આ આવૃત્તિમાં મૂક્યો છે.

કર્મથી સંભવે છે. કર્મ પણ પ્રકારનાં છે. સંચિત, આગામિ, અને પ્રારબ્ધ. તેમાં ભૂતશરીરમાં કરેલાં ફલારંભ-રહિત કર્મ સંચિત કહેવાય છે. ભવિષ્યત્ (વર્તમાન શરીરે થતાં) કર્મ આગામિ કહેવાય છે. ભૂતશરીરમાં કરેલાં વર્તમાન શરીરના હેતુ કર્મ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. તેઓમાંથી સંચિત કર્મનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. જ્ઞાનવાન્ના આત્મામાં કર્તૃત્વવાન્તિ નથી, યથી તેને આગામિ કર્મનો સંભવ નથી. અને જે પ્રારબ્ધ-કર્મે જ્ઞાનીના શરીરનો આરંભ કન્યો છે, તે જ પ્રારબ્ધકર્મ, શરીરસ્થિતિના હેતુ ભિક્ષાદિકોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. પ્રારબ્ધ-કર્મનો નાશ ભોગ વિના થતો નથી.

અને ફરિદ આમ લખ્યું છે:-સંચિત (અને) આગામિ કર્મની પેઠે જ્ઞાનીનાં પ્રારબ્ધ કર્મ પણ રહે નહિ, તેથી ભોજનભાદિ પ્રવૃત્તિ પણ જ્ઞાનીને સંભવે નહિ, તેનો આ અભિપ્રાય છે: જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી આત્મામાં કર્મ અને તેનાં ફલનો સંબંધ નથી, યથી આત્મામાં સર્વ કર્મનો નિપેધ, (૫) અભિપ્રાયથી, પ્રારબ્ધનો નિપેધ કન્યો છે, અને જ્ઞાનથી પૂર્વ કરેલાં પ્રારબ્ધનો જ્ઞાનીના શરીરને ભોગ થાય નહિ, ૫ અભિપ્રાયથી પ્રારબ્ધનો નિપેધ નથી. કેમકે સૂત્રકારે આ લખ્યું છે:-જ્ઞાનીનાં સંચિતકર્મનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે, આગામિનો સંબંધ થાય નહિ. (અને) પ્રારબ્ધનો ભોગથી નાશ થાય છે. યથી પ્રારબ્ધના ચલથી શરીર-નિર્વાહક્રિયા જ્ઞાનીની થાય છે, અધિક નહિ.

૪૫૬. પરંતુ કર્મ નાના પ્રકારનાં છે. જ્યાં એક કર્મ નાના શરીરનું આરંભક હોય, યવા કર્મથી રચિત પ્રથમશરીરમાં જેને જ્ઞાન થાય, ત્યાં જ્ઞાનવાન્ને અન્યશરીરની પ્રાપ્તિ થઈ જોડાયે, કેમકે, જે કર્મે ફલનો આરંભ કન્યો છે તે પ્રારબ્ધ કહેવાય છે, તેનો ભોગ વિના નાશ થાય નહિ. અને ક શરીર-

નો હેતુ કર્મ એક છે, તેણે પ્રથમશરીર જે ઉપજાનું તેમાં જ્ઞાન થયું, તે કર્મનાં ફલ, જ્ઞાનથી અનંતર, અન્યશરીર શેષ રહે છે, યથી જ્ઞાનવાન્ને પણ અન્યશરીરની પ્રાપ્તિ થયી જોઈયે.

૪૫૭. અને જો આમ કહે:-પ્રારબ્ધકર્મનું, ફલ-જેટલાં શરીર હોય-તેટલાં શરીર જ્ઞાનીને પણ થાય છે, પ્રારબ્ધના મોગથી અધિક થાય નહિ, યથી, જ્ઞાન પણ સફલ થાય છે, તે વને નહિ. કેમકે વેદનો ઢંઢેરો આ છે:-‘જ્ઞાનવાન્ના ‘પ્રાણ અન્યલોકમાં, યા આ લોકનાં અન્યશરીરમાં ગમન નથી કરતા, કિન્તુ તે જ સ્થાનમાં (તે જ દેશાવચ્છિન્ન-‘ચેતનમાં) અંતઃકરણ ઇન્દ્રિયસહિત લીન થાય છે’ અને પ્રાણગમન વિના અન્યશરીરની પ્રાપ્તિ સંભવે નહિ. યથી ‘જ્ઞાન-‘વાન્ને પ્રારબ્ધશેષથી અન્યશરીર થાય છે’, ય કહેતું તો સમવે નહિ.

કિન્તુ આ સમાધાન છે:-જ્યાં અનેક શરીરનું આરંભક એક કર્મ હોય, ત્યાં અંતશરીરમાં જ જ્ઞાન થાય છે. પૂર્વશરીર-માં જ્ઞાન થાય નહિ. કેમકે અનેક શરીરનું આરંભક પ્રારબ્ધ જ જ્ઞાનનું પ્રતિબંધક છે. જેમ વિપયોમાં આસક્તિ બુદ્ધિમંદતા મેદવાદિવચનમાં વિશ્વાસ, જ્ઞાનના પ્રતિબંધક છે; તેમ વિ-લક્ષણ (જન્માંતરનો હેતુશેષ) પ્રારબ્ધ પણ જ્ઞાનનું પ્રતિબંધક છે. અને જ્ઞાનના પ્રતિબંધક સતે, જ્યાં જ્ઞાનનાં સાધન શ્રવણા-દિક હોય ત્યાં, પ્રતિબંધક દૂર થયેથી, પ્રથમજન્મવિષે કરેલાં જે શ્રવણાદિક છે તેઓનાથી જ, અન્યશરીરમાં જ્ઞાન થાય છે, જેમ વામદેવે પૂર્વજન્મવિષે શ્રવણાદિક કન્યાં ત્યારે પ્રારબ્ધ-નું ફલ એકશરીરશેષ હોતાં જ્ઞાન થયું નહિ, કિન્તુ શ્રવણા-દિક કરતાં વર્તમાનશરીરનો પાત થઈને અન્યશરીરની

પ્રાપ્તિ થયાથી, પૂર્વજન્મમાં ફરેલાં ધ્રુવણાદિકોથી ગર્ભવિપે જ્ઞાન થયું છે. યથી જ્ઞાનથી અનંતર અન્યશરીરનો સંબંધ થાય નહિ. અને વર્તમાનશરીરની ચેષ્ટા પ્રારબ્ધેકરી થાય છે, ત્યાં જેટલી ચેષ્ટા શરીરની નિર્વાહક છે તે જ થાય, રાગજન્યા અધિક-ચેષ્ટા થાય નહિ. યથી સર્વપ્રવૃત્તિરહિત જ્ઞાની હોય છે.

૪૫૮. ૫ રીતિ ૫ નિવૃત્તિપ્રધાન જ્ઞાનીનો વ્યવહાર હોય છે. યનેવિપે આવી શંકા છે:-મનનો સ્વભાવ અતિ ચંચલ છે. નિરાલંબ (આશ્રયરહિત) મનની સ્થિતિ હોય નહિ. કઈ આલંબનથી મનની સ્થિતિ હોય છે, યથી મનને કઈ આલંબનની પ્રાપ્તિનિમિત્ત પણ જ્ઞાનશાસ્ત્રનો પ્રવૃત્તિ થાય છે.

તેનું આ સમાધાન છે:-યદ્યપિ સમાધિહીન પુરુષનું મન ચંચલ હોય છે, તથાપિ સમાધિથી મનનો વિજય થાય છે. અને જ્ઞાનવાન્ સમાધિવિપે સ્થિત થાય છે, તેથી જ્ઞાનવાન્ની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. તે સમાધિનાં અષ્ટ અંગ. (અંક ૪૫૯ થી ૪૬૫ પર્યન્ત.)

૪૫૯. (યોગનાં અષ્ટાંગ.)

તે સમાધિ આ અષ્ટ અંગોથી થાય છે:-યમ ૧, નિયમ ૨, આસન ૩, પ્રાણાયામ ૪, પ્રત્યાહાર ૫, ધારણા ૬, ધ્યાન ૭, સવિકલ્પ સમાધિ ૮, ૫ અષ્ટ અંગોથી સમાધિ થાય છે.

૪૬૦. (યમ.)

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, ૫ પાંચ યમ કહ્યા છે.

૪૬૧. (નિયમ.)

શૌચ, સંતોષ, તપ (મનશ્ચિદ્રિયનું પકાપ્ર), સ્વાધ્યાય (સ્વશાસ્ત્રારૂપ વેદાધ્યયન), હૈશ્વર્યપ્રણિધાન (ઉપાસના), ૫ પાંચ નિયમ કહેવાય છે. અને (સુંદરદાસકૃત) જ્ઞાન-

સમુદ્ર પ્રથમાં દશ પ્રકારના યમ અને દશ પ્રકારના નિયમ કહ્યા છે, તે પુરાણની રીતિપ કહ્યા છે. યેદાન્તસંપ્રદાયમાં યમનિયમના પાંચ પાંચ જ ભેદ છે.

૪૬૨. (આસનઃ)

અને આસનના ભેદ અનંત છે. તેઓમાં સ્વસ્તિક, ગોમુખ, વીર, કૂર્મ, પદ્મ, કુક્કુટ, ઉત્તાન, કૂર્મક, ધનુષ્ય, મત્સ્ય, પશ્ચિમતાન, મયૂર, શવ, સિંહ, ભદ્ર, સિદ્ધ, इत्यादિક ચોરાદી આસન યોગપ્રંથોમાં લખ્યાં છે. તેઓનાં લક્ષણ પણ ત્યાં લખ્યાં છે. ગ્રંથના વિસ્તારભયથી, તથા યેદાન્તમાં અત્યંત ઉપયોગી નહિ થયી, લક્ષણ (અર્થ) લખ્યાં નથી. તેઓમાં પણ, સિંહ, ભદ્ર, પદ્મ, સિદ્ધ, એ ચાર આસન પ્રધાન છે. તે ચારમાં પણ સિદ્ધ આસન અત્યંત પ્રધાન છે. તેનું આ લક્ષણ છે:-ધામપાદની પડી (પાત્રી), શુદ્ધ અને મેદૂ(પુરુ-પનું અસાધારણ ચિહ્ન-ઉપસ્થ)ની મધ્ય શીવળમાં દાવીને મૂકે, દક્ષિણ પાદની પડી મેદૂની ઉપર દાવીને મૂકે; મૂકુટીના અંતરમાં દટ્ટિ રાખે; સ્થાણુ(શાખાશૂન્ય વૃક્ષ-સ્તંભ)ની પેટે સરલ નિશ્ચલ શરીરેથી સ્થિતિને સિદ્ધાસન કહે છે.

અને કોઈ આનું કહે છે:-ધામપાદની પડી શીવળમાં ન લગાવે, કિન્તુ મેદૂની ઉપર લગાવે, અને તેના ઉપર દક્ષિણ પડી મૂકે, વીરું પૂર્વ પ્રમાણે. એ સિદ્ધાસન જ અતિપ્રધાન છે. કેમકે, કેટલાંક આસન તો રોગનાશના હેતુ છે, અને કોઈ આસન યવાં છે કે, પ્રાણાયામાદિક સમાધિનાં અંગ, જેઓથી થાય છે. અને સિદ્ધાસન સમાધિકાલમાં હોય છે, થયી (તે) અતિપ્રધાન છે. અને જ વજ્રાસન, મુક્તાસન, શુક્લાસન, કહે છે.

૪૬૩. (પ્રાણાયામ.)

આસનસિદ્ધિથી અનંતર પ્રાણાયામ પણ કરે. તે પ્રાણાયામ વહુ પ્રકારનો છે. તથાપિ સંક્ષેપથી આ લક્ષણ છે:-નાસિકાના વામ (ડાબા) -છિદ્રદ્વારા 'ઇદા'નામે નાડીપકરી વાયુને પૂરણ કરે તેને પૂરક કહે છે; અને દક્ષિણે (જમણી પાસ)કરી છોડી દે તેને રેચક કહે છે. સુપુમ્ણા(નાડી)પ રોકે તેને કુંભક કહે છે. ૫ રીતિપ પૂરક, રેચક, કુંભકને પ્રાણાયામ કહે છે. તે બે પ્રકારનો છે:-૧. અગર્ભ છે, તેમ વીજો સગર્ભ છે [પ્રણવના ઉચ્ચારણરહિત પ્રાણાયામ અગર્ભ કહેવાય છે. પ્રણવના ઉચ્ચારણસહિત પ્રાણાયામ સગર્ભ કહેવાય છે.]

૪૬૪. (પ્રત્યાહાર, ધારણા, અને ધ્યાન.)

વિપયોથી સકલ ઇન્દ્રિયના નિરોધને પ્રત્યાહાર કહે છે. અંતરાયરહિત અંતઃકરણની સ્થિતિ ધારણા કહેવાય છે. અંતરાયસહિત અદ્વિતીયવસ્તુ વિષે અંતઃકરણનો પ્રવાહ ધ્યાન કહેવાય છે.

૪૬૫. (સમાધિ અને તેના પ્રકાર.)

બુદ્ધિયુક્ત સંસ્કારનો તિરસ્કાર અને નિરોધ સંસ્કારની પ્રકટતા સતે અંતઃકરણનો ઇકાગ્રતારૂપપરિણામ સમાધિ કહેવાય છે. તે સમાધિ બે પ્રકારનો છે:-૧. સવિકલ્પ સમાધિ છે, અને બીજો નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. જ્ઞાતાજ્ઞાનજ્ઞેયરૂપ ત્રિપુટીમાનસહિત અદ્વિતીય બ્રહ્મવિષે અંતઃકરણની યુત્તિની સ્થિતિ સવિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે. તે સવિકલ્પ-સમાધિ બે પ્રકારનો છે.

૧. એક તો શબ્દાનુચિદ્ધ છે, અને બીજો શબ્દાનનુચિદ્ધ છે. 'અહં બ્રહ્માસમિ' ૫ શબ્દેકરીને 'અનુચિદ્ધ' નામ સહિત હોય

તે શબ્દાનુવિદ્ધ કહેવાય છે. શબ્દરહિતને શબ્દાનુ-
 વિદ્ધ કહે છે. ત્રિપુટીમાનરહિત અગ્રંટગ્રહાકારઅંતઃકરણ-
 ઘૃત્તિની સ્થિતિ નિર્વિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે. ષ રીતિ-
 ણ સપ્રિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિના યે ભેદ છે. તેઓમાં
 સવિકલ્પસમાધિ સાધન છે; અને નિર્વિકલ્પસમાધિ ફલ છે.
 સાધનરૂપ જે સવિકલ્પસમાધિ છે, તેવિષે યદ્યપિ ત્રિપુટીરૂપ
 દ્વિત પ્રતીત થાય છે, તથાપિ તે દ્વિત આ રીતિય બ્રહ્મરૂપેકરી-
 ને પ્રતીત થાય છે:-જેમ મૃત્તિકાના વિકારને મૃત્તિકારૂપ
 જાણ્યાથી વિવેકીને મૃત્તિકાના વિકાર-ઘટાદિક-પ્રતીત પણ
 થાય છે, પરંતુ મૃત્તિકારૂપ જ પ્રતીત થાય છે. તેમ સવિકલ્પ
 સમાધિમાં ત્રિપુટીદેત બ્રહ્મરૂપ જ પ્રતીત થાય છે. નિર્વિકલ્પ-
 સમાધિરિપે પણ, સવિકલ્પસમાધિની પેઠે, ત્રિપુટીરૂપ દ્વિત
 વિદ્યમાન પણ હોય છે, તોપણ ત્રિપુટીદેતની પ્રતીતિ થાય
 નહિ. જેમ જલમાં લવણને (મિઠાને) નાંખે, ત્યાં લવણ વિદ્ય-
 માન હોય છે, પરંતુ નેત્રથી લવણની સર્વથા પ્રતીતિ થાય
 નહિ. ષ રીતિય સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પ(સમાધિ)નો આ ભેદ
 સિદ્ધ થયો:-સવિકલ્પસમાધિમાં બ્રહ્મરૂપેકરીને (ત્રિપુટીરૂપ)
 દ્વિતની પ્રતીતિ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ત્રિપુટીરૂપ દ્વિતની
 અ પ્રતીતિ.

૪૬૬. (સુપુતિઅવસ્થા અને નિર્વિકલ્પસમાધિમાં ભેદ.)

સુપુતિથી નિર્વિકલ્પ(સમાધિ)નો ભેદ આ છે:-સુપુતિમ
 અંતઃકરણની બ્રહ્માકારઘૃત્તિનો અમાય હોય છે. અને નિર્વિ-
 કલ્પસમાધિમાં અંતઃકરણની બ્રહ્માકારઘૃત્તિ તો હોય છે
 (પરંતુ) તેનું માન હોય નહિ. ષ રીતિય સુપુતિમાં તો ઘૃત્તિ-
 સહિત અંતઃકરણનો અમાય હોય છે; અને નિર્વિકલ્પસમા-
 ધિમાં ઘૃત્તિસહિત અંતઃકરણ તો હોય છે (કારણ નિદ્રાલુની

પેઠે સમાધિસ્થ યોગી પડી જતો નથી. પરંતુ) તે (અંતઃકરણ)ની પ્રતીતિ હોય નહિ. નિર્વિકલ્પસમાધિવિષે અંતઃકરણની જે બ્રહ્માકારવૃત્તિ હોય છે, તેનો હેતુ સવિકલ્પસમાધિનો અભ્યાસ છે. પથી સાધનરૂપ અષ્ટાંગોમાં સવિકલ્પસમાધિ ગણ્યો છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિ ફલ છે.

૪૬૭ (નિર્વિકલ્પસમાધિના બે પ્રકાર.)

તે નિર્વિકલ્પસમાધિ પણ બે પ્રકારનો હોય છે:-૧) એક અદ્વૈત-ભાવનારૂપ અને બીજો અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ હોય છે. અદ્વૈત-બ્રહ્માકારઅંતઃકરણની અજ્ઞાતવૃત્તિસહિત (સમાધિ) હોય તે 'અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પસમાધિ' કહેવાય છે. ૨) સમાધિમાં અભ્યાસ અધિક થયાથી (અજ્ઞાત) બ્રહ્માકારવૃત્તિ પણ શાન્ત થઈ જાય છે, પથી વૃત્તિરહિતને 'અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પસમાધિ' કહે છે. જેમ તત્ત્વ લોહના ઉપર જલનો બિંદુ નાંચ્યો (તે) તત્ત્વલોહમાં પ્રવેશ કરે છે (લય થાય છે), તેમ અદ્વૈતભાવનારૂપ સમાધિના દૃઢ અભ્યાસથી અત્યંત પ્રકાશમાન બ્રહ્મવિષે વૃત્તિનો લય થાય છે, તે અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પસમાધિ જ મુખ્ય ફલ છે, તેનું સાધન અદ્વૈતભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પસમાધિ છે.

૪૬૮. અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ સમાધિ અને સુપૃત્તિનો આટલો ભેદ છે:-સુપૃત્તિમાં વૃત્તિનો લય અજ્ઞાનમાં થાય છે, અદ્વૈતાવસ્થાનસમાધિમાં વૃત્તિનો લયે બ્રહ્મપ્રકાશમાં થાય છે.

૨૧૦. નિર્વિકારતયા વૃત્ત્યા બ્રહ્માકારતયા પુનઃ ।

વૃત્તિવિસ્મરણ સમ્યક્ સમાધિરભિધીયતે ॥

૨૧૧. ર્હાં આ રહસ્ય છે:-યદ્યપિ ઉક્ત સમાધિવિષે નિઃશેષ રત્નતમના વિરોધાનથી આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થયા શુદ્ધસત્ત્વગુણરૂપ ઉપાદાનરૂપે જ વૃત્તિનો લય સંભવે છે, નિર્વિકાર બ્રહ્મપ્રકાશવિષે નહિ; [તત્ત્વ લોહવિષે જલબિંદુના લયનું

અને સુષુપ્તિનો આનંદ અજ્ઞાન આ છુ ત છે, અને સમાધિમાં નિ રા ય ર ણ બ્રહ્માનંદનું માન થાય છે.

૪૬૯. (નિર્વિકલ્પસમાધિમાં ચાર વિપ્ર.)

પરંતુ નિર્વિકલ્પસમાધિમાં ચાર વિપ્ર હોય છે. તે નિ-
પેય કરવાને કહેવાય છે. લય ૧, વિશેષ ૨, કષાય ૩,
અને રસાસ્યાદ ૪.

(લય અને તેનું વિરોધિ ચિત્તસંબોધન.)

આલસ્યેકરીને અયયા નિદ્રાપકરીને વૃત્તિના અભાયને
લય કહે છે. તે લયથી સુષુપ્તિસમાન અવસ્થા થાય છે, બ્રહ્માનંદ-
નું માન થાય નહિ. યથી નિદ્રાઆલસ્યાદિ નિમિત્તથી જ્યારે
વૃત્તિનો પોતાના ઉપાદાન અંતઃકરણમાં લય થતો દેખે, ત્યારે
યોગી સાધવાન થઈને નિદ્રાદિકોને રોકીને વૃત્તિને અગાધે. ય
રીતિપે લયરૂપ વિપ્રનું વિરોધિ (અને) નિદ્રાઆલસ્યનિરોધ-
સહિતવૃત્તિના પ્રયાદરૂપ જે જાગરણ તેને ગૌડપાદાચાર્ય
ચિત્તસંબોધન કહે છે.

૪૭૦. (વિશેષ અને તેનો વિરોધી શમ.)

વિશેષનો જા અર્થ છે. જેમ યાજ અથવા બિલાડીથી
હરીને ચકલી ગૃહમાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે ભયવ્યાકુલને ગૃહના
અંતર તત્કાલ સ્થાન દેખાય નહિ, યથી કરી બહિર
આવીને ભય અથવા મરણરૂપ રોદને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ અના-

દૃશ્યન્ત કલ્પું ત્યાં પળ વિચારદૃષ્ટિપે પાર્થિવ લોહવિપે જલવિદુનો લય નહિ, કિન્તુ
જલનું ઉપાદાન જે અગ્નિમાત્ર તેવિપે જલવિદુનો લય થાય છે. તેનો તત્ત્વ લોહવિપે
ઉપચાર-કયન-થાય છે.] તથાપિ બ્રહ્મપ્રકાશના માનરૂપ નિમિત્તેકરી વૃત્તિનો
લય થયો છે, યથી ઉપચારથી બ્રહ્મપ્રકાશવિપે લય કહેવાય છે. કિંવા તે સમા-
ધિમાન્ બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠની દૃષ્ટિપે ગુણાદિક પ્રતીત થાય નહિ; કિન્તુ શુદ્ધબ્રહ્મ પ્રતીત
થાય છે. ત્યાં તે વૃત્તિનો બ્રહ્મવિરત્ત દૃષ્ટિનો-અભાવ થયો, યથી પળ બ્રહ્મપ્રકાશ-
વિપે પ્રવૃત્તિનો લય કહેવાય છે.

ત્મપદાર્થોને દુઃખહેતુ જાણીને અદ્વૈતાનંદને વિષય કરવા-
સારૂ અંતર્મુખા થઈ જે વૃત્તિ, -ત્યાં વૃત્તિનો વિષય ચેતન અતિ-
સૂક્ષ્મ છે, પથી, કિંચિત્કાલ વૃત્તિની સ્થિતિ વિના, તત્કાલ
જ ચેતનસ્વરૂપ આનંદનો લાભ થાય નહિ, તેથી-(તે) વૃત્તિ
વહિર્મુખા થાય છે, એ રીતે વહિર્મુખવૃત્તિ વિશેષ કહેવાય
છે. તે વૃત્તિની સ્થિરતા વિના સ્વરૂપાનંદનો અલાભ હોય
છે. પથી અંતર્મુખવૃત્તિ થયાથી પણ જેટલો કાલ વૃત્તિ બ્રહ્મા-
કારા થાય નહિ, તેટલો કાલ બાહ્યપદાર્થોમાં, દોષભાવ-
નાથી, વૃત્તિને વહિર્મુખતા યોગી થવા દે નહિ, કિંતુ વૃત્તિની
અંતર્મુખતા જ સ્થાપન કરે. વિશેષરૂપ વિગ્નનો વિરોધી જે
યોગીનો પ્રયત્ન, તેને ગૌડપાદાચાર્યે શમ કહ્યો છે.

૪૭૧. (કપાય અને તેનું વિરોધિ-વિષયમાં દોષદર્શન.)

રાગાદિ દોષને કષાય કહે છે. યદપિ રાગાદિક ષે
પ્રકારના છે-એક બાહ્ય છે અને ધીજા આંતર છે. સ્ત્રીપુત્ર-
ધનાદિક જેઓના વિષય થ તં મા ન હોય તે (રાગાદિ) બાહ્ય
કહેવાય છે. ભૂતનું અથવા મા ધી નું ચિન્તનરૂપ જે મનો-
રાજ્ય તે (રાગાદિ) આંતર કહેવાય છે. તે ષષ્ટે પ્રકારના
રાગાદિક સમાધિમાં પ્રવૃત્ત યોગીવિષે સંભવે નહિ.

(ચિત્તની પંચભૂમિકા.)

કેમકે ચિત્તની પંચભૂમિકા છે. તેમાં એક શ્લેષ નામ ભૂમિકા
છે, વીજી મૂઢતા, ત્રીજી વિશેષ, ચોથી પ્કાગ્રતા અને પાંચમી
નિરોધભૂમિકા છે.

લોકવાસના, દેહવાસના, શાસ્ત્રવાસના અને આદિલેષને
સ્ત્રોતુણ્ણને પરિણામ છે. શ્લેષ અભ્યાસપ્રસન્ન (તેને) શ્લેષ કહે
છે. નિદ્રાઆલસ્યાદિક તમોગુણપરિણામને મૂઢતા કહે છે.
ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તચિત્તની કદાચિત્ત બાહ્યપ્રવૃત્તિને વિશેષ કહે

છે. અંતઃકરણનો અતીતપરિણામ અને યત્નમાનપરિણામ સમાનાકાર હોય તેને એકાગ્રતા કહે છે. એ એકાગ્રતાનું લક્ષણ યોગસૂત્રમાં પતંજલિએ કહ્યું છે તેનો ભાવ આ છે:- સમાધિકાલમાં યોગીના અંતઃકરણમાં એકાગ્રતા હોય છે, તે એકાગ્રતા ધૃત્તિના અભાવરૂપ નહિ, કિન્તુ જેટલા અંતઃકરણના પરિણામ સમાધિકાલમાં થાય છે તે સર્વ, પ્રલબ્ધને જ વિષય કરે છે; એથી અંતઃકરણના અતીતપરિણામ અને યત્નમાનપરિણામ કેવલ પ્રત્યાકાર હોવાથી સમાનાકાર થાય છે. તે એકાગ્રતાની ધૃત્તિને નિરોધ કહે છે, એ પાંચ ભૂમિકા અંતઃકરણની છે. [ભૂમિકા નામ અવસ્થાનું છે.]

એ પંચભૂમિકાસહિત અંતઃકરણનાં આ પ્રમથી નામ છે:- શિષ્ટ ૧, મૂઢ ૨, વિશિષ્ટ ૩, એકાગ્ર ૪, નિરુદ્ધ ૫. તેઓમાં શિષ્ટ અને મૂઢ અંતઃકરણનો તો સમાધિવિષે અધિકાર નથી. વિશિષ્ટ અંતઃકરણને અધિકાર છે. એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ અંતઃકરણ સમાધિકાલમાં હોય છે, એ યોગપ્રત્યેયોમાં કહ્યું છે. રાગાદિક દોષસહિત અંતઃકરણ શિષ્ટ જ છે. તે શિષ્ટઅંતઃકરણનો યોગમાં અધિકાર નથી. એથી રાગાદિક દોષરૂપ કપાય સમાધિનાં વિષ્ણ છે, એમ કહેવું સંભવે નહિ. તથાપિ આ સમાધાન છે:-વાહ્ય અથવા આંતર જે રાગાદિક છે, તે તો શિષ્ટ અંતઃકરણમાં જ હોય છે. તે(શિષ્ટઅંતઃકરણ)નો અધિકાર પણ નથી. તોપણ અનેક જન્મવિષે પૂર્વ અનુભવ કથા જે વાહ્ય આંતર રાગદ્વેષ તેઓનો સૂક્ષ્મસંસ્કાર વિશિષ્ટાદિક અંતઃકરણમાં પણ સંભવે છે; એથી રાગદ્વેષનું નામ કપાય નહિ, કિન્તુ રાગદ્વેષાદિકના સંસ્કાર કપાય કહેવાય છે. તે સંસ્કાર અંતઃકરણ રહે ત્યાંસુધી દૂર થાય નહિ; એથી સમાધિકાલમાં પણ અંતઃકરણમાં રહે છે. પરંતુ રાગદ્વેષાદિકોના ઉદ્ભૂત

સંસ્કાર સમાધિના વિરોધી છે. અનુદ્રૂત વિરોધી નથી. [પ્રકટ-
ને ઉદ્રૂત કહે છે, અપ્રકટને અનુદ્રૂત કહે છે.] સમાધિમાં
પ્રવૃત્ત યોગીને, જો રાગદ્વેષના સંસ્કારની પ્રકટતા થાય તો,
વિષયમાં દોષદર્શનથી, (તેને) ડાવી દે. વિશેષ (અને) કપાય-
નો આ ભેદ છે:-વાહ્યવિષયાકાર વૃત્તિને 'વિ શ્વે પ' કહે છે.
અને યોગીના પ્રયત્નથી જ્યાં વૃત્તિ અંતર્મુખા તો થાય, પરંતુ
રાગાદિકોના ઉદ્રૂતસંસ્કારથી અંતર્મુખ થયેલી વૃત્તિ પણ
રોકાઈ જાય-બ્રહ્મને વિષય કરે નહિ-તેને 'ક પા ય' કહે છે.
વિષયમાં દોષદર્શનસહિત યોગીના પ્રયત્નથી કપાય(રૂપ) વિગ્નની
નિવૃત્તિ થાય છે.

૪૭૨. (રસાસ્વાદ.)

રસાસ્વાદનો આ અર્થ છે:-યોગીને બ્રહ્માનંદનો અનુભવ
થાય છે અને વિશેષરૂપ દુઃખની નિવૃત્તિનો અનુભવ થાય છે.
કહી દુઃખની નિવૃત્તિ પણ આનંદ થાય છે. જેમ મારવાહી
પુરુષનો માર ઉત્તર્યેથી તેને આનંદ થાય, ત્યાં આનંદમાં બીજો તો
કોઈ વિષય હેતુ છે નહિ, કિન્તુ મારજન્ય દુઃખની નિવૃત્તિથી
આમ કહે છે:-'મને આનંદ થયો છે.' યથી દુઃખની
નિવૃત્તિ પણ આનંદનો હેતુ છે. તેમ યોગીને સમાધિમાં વિશેષ-
જન્ય દુઃખની નિવૃત્તિપ્રકરી જે આનંદ થાય, તેનો અનુભવ
રસાસ્વાદ કહેવાય છે. જો દુઃખનિવૃત્તિજન્ય આનંદના
અનુભવેકરી જ યોગી અલંબુદ્ધિ કરી લે તો, સકલઉપાધિ-
રહિત બ્રહ્માનંદાકારવૃત્તિના અમાયથી તે(બ્રહ્માનંદ)નો અનુભવ
સમાધિમાં થાય નહિ, યથી દુઃખનિવૃત્તિજન્ય આનંદનો અનુ-
ભવરૂપ રસાસ્વાદ પણ સમાધિમાં વિગ્ન છે. યાચ્છિતની પ્રાપ્તિ
વિના પણ વિરોધિનીની નિવૃત્તિપ્રકરી આનંદની ઉત્પત્તિમાં
અન્ય દૃષ્ટાન્ત:-જેમ પૃથ્વીમાં નિધિ (દાટેલા ધનનો મંડાર)

હોય તે નિધિ અત્યંતવિષધર સર્પથી રક્ષિત હોય, ત્યાં નિધિ-પ્રાપ્તિથી પ્રથમ પળ, નિધિપ્રાપ્તિનો વિરોધી જે સર્પ છે તેની નિવૃત્તિષ્કરી, આનંદ થાય છે. ત્યાં સર્પનિવૃત્તિના આનંદમાં જો અલંબુદ્ધિ કરે, તો ઉચ્ચમ ત્યાગવાથી નિધિ-પ્રાપ્તિનો પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય નહિ. તેમ અદ્વૈતબ્રહ્મરૂપ નિધિ છે, દેહાદિક અનાત્મપદાર્થોની પ્રતીતિરૂપ જે વિશેષ તે સર્પ છે. વિશેષરૂપ સર્પની નિવૃત્તિજન્ય જે-અવાન્તર આનંદરૂપી રસના અનુભવરૂપ આસ્વાદન છે, તે (રસાસ્વાદન),-નિધિરૂપી અદ્વૈતબ્રહ્મની પ્રાપ્તિજન્ય જે મહા આનંદ છે, તેની પ્રાપ્તિનાં પ્રતિ-બંધક હોવાથી, વિગ્ર કહેવાય છે.

અથવા રસાસ્વાદનો આ શીજો અર્થ છે:-સવિકલ્પસમાધિ-થી ઉત્તર નિર્વિકલ્પસમાધિ થાય છે. અને સવિકલ્પસમાધિ-માં ત્રિપુટી પ્રતીતા થાય છે, યથી સવિકલ્પસમાધિનો આનંદ ત્રિપુટીરૂપ ઉપાધિસહિત હોવાથી 'સોપાધિક' કહે-વાય છે. અને નિર્વિકલ્પસમાધિમાં ત્રિપુટી પ્રતીતા થાય નહિ, યથી 'નિરૂપાધિક' આનંદ નિર્વિકલ્પસમાધિમાં થાય છે. ય રીતિય સવિકલ્પસમાધિથી ઉત્તર નિર્વિકલ્પસમાધિના આરંભ-માં પણ સવિકલ્પસમાધિના સોપાધિક આનંદને ત્યાગી શકે નહિ; કિન્તુ તેને જ અનુભવ કરે તે રસાસ્વાદ કહે-વાય છે. યથી વિશેષનિવૃત્તિજન્ય આનંદનો અનુભવ, અથવા સવિકલ્પસમાધિના આનંદનો અનુભવ, રસાસ્વાદ કહેવાય છે. તે વૈષ્ણ પ્રકારનો રસાસ્વાદ, નિર્વિકલ્પસમાધિના પર-માનંદના અનુભવનો વિરોધી હોવાથી, વિગ્ર છે; યથી તેને પણ ત્યાગે. યમ નિર્વિકલ્પસમાધિમાં ચાર વિગ્ર હોય છે. ચારે વિગ્ર સમાધિના આરંભમાં હોય છે.

૪૭૩. (પૂર્વપક્ષાનુસાર જીવન્મુક્ત.)

પથી સાવધાનતાથી ચારે વિગ્રને રોકીને સમાધિમાં પરમાનંદને વિદ્વાન્ અનુભવ કરે છે, તેને જ જીવન્મુક્ત કહે છે. એ રીતિએ જ્ઞાનીનું ચિત્ત નિરાલંબ નથી હોતું. જ્યારે પ્રારબ્ધવલે સમાધિથી ઉત્થાન થાય, ત્યારે પણ સમાધિમાં જે પરમાનંદનો અનુભવ કન્યો છે, તેની સ્મૃતિ થાય છે. પથી ઉત્થાનકાલમાં પણ જ્ઞાનીનું ચિત્ત નિરાલંબ નથી. અને જ્ઞાનવાન્ની ભોજનાદિકમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે; તે કેવલ પ્રારબ્ધથી થાય છે; પરંતુ ભોજનાદિક વ્યવહારમાં જ્ઞાની લેદ માનીને પ્રવૃત્ત થાય છે; કેમકે ભોજનાદિકોમાં પ્રવૃત્તિ પણ સમાધિસુખની વિરોધિની છે. જેને ભોજનાદિક શરીરનિર્વાહની પ્રવૃત્તિ જ લેદરૂપ થાય, તેની અધિક પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ. એ રીતિએ વહુ ઠાચાર્યોંએ એ જ પક્ષ લખ્યો છે. અને જીવન્મુક્તિનો આનંદ પણ વાહ્યપ્રવૃત્તિમાં થાય નહિ, કિન્તુ નિવૃત્તિમાં થાય છે. પથી જીવન્મુક્તિના સુલ્લાર્થી જ્ઞાનવાન્ની વાહ્યપ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ.

૪૭૪. (નતમંક ૪૫૫ થી ૪૭૩ પર્યંતના આક્ષેપનું

સમાધાન.) રૂઠો.

શ્રુત્તો સમાધિકર્તવ્યતા, તત્ત્વદષ્ટિ હસીં દેત;

ઉત્તર ફડં ભાષે નહિ, જાણી વફત સંપ્રેત. ૧૬

[જેમ 'સંપ્રેત' નામ પ્રેતસહિત ભૂતના આવેશવાળો વકે તેણું અન્યથા કહેણું સાંમલીને તત્ત્વદષ્ટિ હસે છે.]

તથાપિ જ્ઞાનવાન્ની નિવૃત્તિનો પણ નિયમ કહેણું સંભવે નહિ. કેમકે નિવૃત્તિમાં અથવા પ્રવૃત્તિમાં પેદની આજ્ઞા રૂપ વિધિ તો જ્ઞાનીને છે નહિ, જેથી જ્ઞાનીના વ્યવહારમ નિયમ થાય, પથી જ્ઞાની નિરુણંદ છે, તેનો વ્યવહાર પ્રારબ્ધે

૭ તાંગ.) જ્ઞાનીની સ્થિતિવિષે પૂર્વપક્ષીના આલેપનું સમાધાન. ૧૭૧

કરી થાય છે. જે જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ મિશ્રાભોજનમાત્ર ફલનો હેતુ છે, તેની મિશ્રાભોજનમાત્રમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે. જેનું પ્રારબ્ધ અધિક ભોગનો હેતુ હોય, તેની અધિકમાં પણ પ્રવૃત્તિ હોય છે.

અને જો આમ કહે:-‘જેનું પ્રારબ્ધ મિશ્રાભોજનમાત્રનો હેતુ હોય, તેને જ જ્ઞાન થાય છે, અધિક વ્યવહારનો હેતુ જેનું પ્રારબ્ધ હોય તેને જ્ઞાન થાય નહિ, યથી મિશ્રાભોજનાદિક વ્યવહારથી અધિક વ્યવહાર જ્ઞાનીનો હોય નહિ. જેની અધિક પ્રવૃત્તિ હોય તે જ્ઞાની નહિ.’—

તે શંકા વને નહિ. કેમકે યાજ્ઞવલ્ક્ય, જનકાદિક, જ્ઞાની કહેવાયા છે. સમાવિજયવતે ધનસંગ્રહવ્યવહાર યાજ્ઞવલ્ક્યનો, તથા રાજ્યપાલનવ્યવહાર જનકનો કર્યો છે. અને યાસિષ્ઠ ગ્રંથમાં અનેક જ્ઞાની પુરુષોના વ્યવહાર નાના પ્રકારના કહ્યા છે. યથી જ્ઞાનીને પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિનો નિયમ નથી. યયપિ યાજ્ઞવલ્ક્યે સમાવિજયથી ઉત્તર વિદ્વત્સંન્યાસ-રૂપ નિવૃત્તિ જ ધારી છે; અને પ્રવૃત્તિમાં ગ્લાનિના હેતુ નાના દોષ કહ્યા છે. તથાપિ યાજ્ઞવલ્ક્યને વિદ્વત્સંન્યાસથી પૂર્વે જ્ઞાન નહિ હતું, ય કહેવું તો સંભવે નહિ. કિન્તુ જ્ઞાન તો પ્રથમ પણ હતું, પરંતુ વિદ્વત્સંન્યાસથી પૂર્વે જીવનમુક્તિનો આનંદ પ્રાપ્ત થયો નહિ; યથી જીવનમુક્તિના આનંદસારૂ સર્વસંગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યનું પ્રારબ્ધ કંઈ કાલ અધિક ભોગનો હેતુ હતું, અને ઉત્તરકાલ ન્યૂન ભોગનો હેતુ હતું- યથી પ્રથમ તો યાજ્ઞવલ્ક્યને ગ્લાનિ વિના અધિક ભોગ, અને પછી ગ્લાનિથી સર્વ ભોગનો ત્યાગ થયો છે. અને જનકનું પ્રારબ્ધ મરણપર્યંત રાજ્યપાલનાદિક સમૃદ્ધિભોગનો હેતુ થયું છે, યથી સદા ત્યાગનો અભાવ જ થયો છે; ભોગોમાં

ગ્લાનિ પગ થઈ નહિ. અને ચામદેવાદિકોનું પ્રારબ્ધ ન્યૂન ભોગનો હેતુ થયું છે, તેઓને સદા ભોગોમાં ગ્લાનિયો પ્રવૃત્તિનો અભાવ જ કહ્યો છે. અને વાસિષ્ઠર્મા આવો પણ પ્રસંગ છે:—શિશ્વરધ્વજની જ્ઞાનથી અનંતર અધિક પ્રવૃત્તિ થઈ છે. એ રીતિએ નાનાપ્રકારના વિલક્ષણ વ્યવહાર જ્ઞાનીપુરુષોના કહ્યા છે. તેઓ સર્વને જ્ઞાન સમાન છે, અને તેનું ફલ મોક્ષ પણ સમાન છે; અને પ્રારબ્ધભેદકરી વ્યવહારનો ભેદ છે. વ્યવહારની ન્યૂનતાએ જીવન્મુક્તિના સુખની અધિકતા; અને વ્યવહારની અધિકતાએ જીવન્મુક્તિના સુખની ન્યૂનતા થાય છે.

૪૭૫. એનેવિદે કોઈ આવો શંકા કરે છે:—‘જે જીવન્મુ

૨૧૨. હાં આ સાંપ્રદાયિક શ્લોક છે:—

કૃષ્ણો ભોગી શુકસ્ત્યાગી નૃપૌ જનકરાઘવૌ ।

ઘસિષ્ઠઃ કર્મકર્તા ચ ત એતે જ્ઞાનિનઃ સમાઃ ॥

કૃષ્ણ ભોગી, શુકદેવ ત્યાગી, જનક અને રામચંદ્ર એ બે રાજા, અને ઘસિષ્ઠ કર્મ-કર્તા, હતા, (એ રીતિએ એઓના પ્રારબ્ધભેદથી વિલક્ષણ વ્યવહાર હતા તથાપિ) તેઓ અને આ (આધુનિક)જ્ઞાનીઓ સમાન છે. ‘ત એતે’ને જ્ઞાને પાઠાન્તરર્મા ‘પંચૈતે’ છે, ત્યાં એ કૃષ્ણાદિ પાંચે જ્ઞાનીઓ સમાન છે, એમ અર્થ થાય છે.

પંચદશીમેયગત ચિત્રદીપમા પણ વહે છે કે:—

આરબ્ધકર્મનાનાત્વાદુદ્ધાનામન્યથાઽન્યથા ।

ઘર્તનં તેન શાસ્ત્રાર્થિ ધ્રમિતવ્યં ન પષ્ટિતૈઃ ॥ ૨૮૭ ॥

સ્વસ્વકર્માનુસારેણ ઘર્તતાં તે યથા તથા ।

અચિદિષ્ટઃ સર્વબોધઃ સમા મુક્તિરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૮૮ ॥

અર્થ:—પ્રારબ્ધકર્મ નાનાત્વથી બુદ્ધ(જ્ઞાનીઓ)નું ઘર્તન અન્યથા અન્યથા (પરસ્પર વિલક્ષણ) હોય છે. તેજેકરી પંડિતોએ શાસ્ત્રાર્થમાં ધ્રમિત થયું યોગ્ય નથી. (૨૮૭) તેઓ (જ્ઞાનીઓ) પોતપોતાના કર્મને અનુસાર યથા તથા (આત્મ-તે-વિલક્ષણ) ઘર્તો, (પરંતુ) સર્વનો બોધ અચિદિષ્ટ (સમાન છે) અને (બોધનું ફલ) મુક્તિ (પણ) સમાના છે, એથી ‘સ્થિતિ’ નામ ચર્ચાશા (શાસ્ત્રનો તથા વિદ્વાનોનો નિર્ણય) છે.

કિના મુણને ત્યાગીને તુચ્છ ભોગોમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે વિદેહ-મોક્ષને પણ ત્યાગીને, વૈકુંઠાદિ લોકની ઇચ્છા ધારીને જશે.’

તે શંકા વને નહિ. કેમકે:-જીવન્મુક્તિના મુણનો ત્યાગ અને ભોગોમાં પ્રવૃત્તિ તો જ્ઞાનીની પ્રારબ્ધવલયી સંભવે છે. અને વિદેહમોક્ષનો ત્યાગ અને પરલોક પ્રતિ ગમન સંભવે નહિ. કેમકે, જ્ઞાનીના પ્રાણ બહિર્ગમન કરતા નથી. યથી પર-લોક પ્રતિ ગમન સંભવે નહિ. અને વિદેહમોક્ષનો ત્યાગ પણ સંભવે નહિ. કેમકે:-જ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈને પ્રારબ્ધ-ભોગથી અનંતર સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરકાર અજ્ઞાનનો ચેતનમાં લય વિદેહમોક્ષ^૧ કહેવાય છે, તે અવલય થાય છે. જો મૂલ અજ્ઞાન રોપ રહે, અથવા નવ અજ્ઞાનની પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય તો વિદેહમોક્ષનો અભાવ થાય. તે મૂલ અજ્ઞાનનું વિરોધિ જ્ઞાન થયેથી, અજ્ઞાન રોપ રહે નહિ. અને પ્રમાણથી નાશ થયેલા અજ્ઞાનની પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય નહિ. યથી વિદેહમોક્ષનો અભાવ થાય નહિ. અને વિદેહમોક્ષના ત્યાગમાં તથા પરલોકના ગમનમાં જ્ઞાનીની ઇચ્છા પણ સંભવે નહિ. કેમકે, જ્ઞાનીને ઇચ્છા કેવલ પ્રારબ્ધથી થાય છે. જેટલી સામગ્રી વિના પ્રારબ્ધનો ભોગ સંભવે નહિ. જેટલી સામગ્રીને પ્રારબ્ધ રહે છે. ઇચ્છા વિના ભોગ સંભવે નહિ, યથી જ્ઞાનીની ઇચ્છા પણ પ્રારબ્ધનું ફલ છે. અને અન્યલોકમાં અથવા આ લોકમાં અન્ય-શરીરનો સંબંધ જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધે કરી પણ થાય નહિ, એ પૂર્વે આ જ તરંગમાં પ્રતિપાદન કરી આલ્યા છિયે. યથી જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધેકરી વિદેહમોક્ષના ત્યાગની, યા પરલોક પ્રતિ ગમનની ઇચ્છા થાય નહિ.

૨૧૩. પ્રારબ્ધક્ષયવશાત્ દેહત્રયભંગં પ્રાપ્યોપાધિવિનિર્મુક્ત-
ઘટાકાશવત્ પરિપૂર્ણતા વિદેહમુક્તિઃ ॥

૪૭૬. વર્તમાન શરીરમાં જીવન્મુક્તિના સુખના વિરોધી અધિક ભોગોની ઇચ્છા તો, (સંન્યાસીને) ભિક્ષાભોજનાદિકની પેઠે જનકાદિકોને સંભવે છે. એ સ્થાનમાં આ રહસ્ય છે:- જ્ઞાનીની વાહ્યપ્રવૃત્તિ જીવન્મુક્તિની વિરોધિની નથી, કિન્તુ જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ સુખની વિરોધિની છે. કેમકે આત્મા નિત્યમુક્ત છે. અવિદ્યાથી વંધ પ્રતીત થાય છે. જે કાલમાં જ્ઞાન થાય છે તે જ કાલમાં અવિદ્યાવૃત્ત વંધમ્મ નष्ट થાય છે. જ્ઞાન થયેથી પુનઃ વંધમ્માન્તિ થાય નહિ. શરીર-સહિત(પુરુષ)ને વંધમ્મનો અભાવ જ જીવન્મુક્તિ^{૧૪} કહેવાય છે. દેહાદિકોની પ્રવૃત્તિમાં તથા નિવૃત્તિમાં જ્ઞાનીને વંધ-મ્માન્તિ આત્મામાં થાય નહિ. યથી વાહ્યપ્રવૃત્તિપ્રકારી પણ જીવન્મુક્તિ દૂર થાય નહિ. તોપણ વાહ્યપ્રવૃત્તિમાં જીવન્મુક્તને વિલક્ષણ સુખ થાય નહિ. એકાગ્રતારૂપ અંતઃકરણ(ના) પરિણામથી સુખ થાય છે. તે એકાગ્રતા(રૂપ અંતઃકરણનો) પરિણામ વાહ્યપ્રવૃત્તિમાં થાય નહિ. એ રીતિએ પ્રારબ્ધમેદથી જ્ઞાની પુરુષોના વ્યવહાર નાના પ્રકારના છે. પરંતુ જેનું પ્રારબ્ધ અધિક પ્રવૃત્તિનો હેતુ હોય છે તેનું મંદપ્રારબ્ધ કહેવાય છે.

૨૧૪. દેતનું. અદર્શન નહિ, કિન્તુ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ જ જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે.

૨૧૫. જેમ સર્વ(શત્રુઓનો સંહાર કરીને) પૃથિવીના રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને રોગનો હેતુ પ્રારબ્ધ-ભોગનું વિરોધિ હોવાથી, મંદ કહેવાય છે; તેમ અવિદ્યા (અને) તત્કાર્યરૂપ શત્રુઓનો સંહાર કરીને મદ્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનીને અધિકપ્રવૃત્તિનો હેતુ પ્રારબ્ધ, (વિલક્ષણ મુગ્ધપદ) એકાગ્રતાનું વિરોધિ હોવાથી, મંદ કહેવાય છે. હજાં 'મંદ' પદનો 'નિદ્રૃષ્ટ' અર્થ છે, 'શિથિલ' અર્થ નથી. કેમકે જેમ ઉક્ત રાજા શિથિલ પ્રારબ્ધજન્ય મુસાખ્ય વા કટ્ઠસાખ્ય રોગની તો ઔષધાદિક પ્રયત્નવતે નિવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ લીપ્તર પ્રારબ્ધજન્ય અસાખ્ય રોગની નિવૃત્તિ કરવી એ તે રાજાપ્રકારી અશક્ય છે. તેમ શિથિલ પ્રારબ્ધના પલ્પ્ય પ્રવૃત્તિને તો જ્ઞાની, જીવન્મુક્તિના મુગ્ધઅર્થે, યાતના-રાગદ્વેષ-ના નિશારણરૂપ પ્રયત્નવતે દૂર કરે છે. પરંતુ લીપ્તર પ્રારબ્ધની કલરૂપ પ્રવૃત્તિ તે જ્ઞાનીએ જી

૭ તરંગ.) જ્ઞાનીની સ્થિતિએ પૂરસ્કીના આક્ષેપનું સમાધાન. ૧૭૯

કેમકે અધિકપ્રવૃત્તિ એકાગ્રતાની વિરોધિની છે. અને એકાગ્રતા વિના નિરુપાધિક આનંદ પ્રતીત થાય નહિ. એ સમાધિ-નિરુપણમાં કાનું છે.

૪૭૭. અને જે પૂર્વે (અંક ૪૦૬ વિષે) કાનું:-‘જ્ઞાનવાનને સર્વ ‘અનાન્મપદાર્થોમાં મિથ્યાબુદ્ધિ હોય છે; રાગ થાય નહિ, એથી ‘પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ.’

તે શંકા પણ થને નહિ. કેમકે જેમ દેહવિષે મિથ્યાબુદ્ધિ પણ જ્ઞાનીને હોય છે, તો પણ દેહને અનુકૂળ જે ભિક્ષાદિક છે તેઓમાં કેવલ પ્રારબ્ધેકરી પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેમ જેનું અધિક ભોગનું પ્રારબ્ધ હોય તે જ્ઞાનીની અધિકપ્રવૃત્તિ પણ થાય છે; જેમ (માયાવાં) વાજાંગરના તમાશાને મિથ્યા જાણીને સર્વ લોકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ સર્વ પદાર્થોમાં જ્ઞાનીને મિથ્યા-બુદ્ધિ થયેથી પણ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે.

૪૭૮. અને જો આમ કહે:-‘જેને જે પદાર્થમાં દોષદષ્ટિ ‘હોય, તેને વિષે તે પુરુષની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. જ્ઞાનીને અના-ન્મપદાર્થોમાં દોષદષ્ટિ હોય છે, રાગ હોય નહિ, એથી પ્રવૃત્તિ ‘સંભવે નહિ.’

તે પણ થને નહિ. કેમકે, જે અપથ્યસેવનમાં, રોગીય અન્વય-વ્યતિરેકથી દોષનિશ્ચય કન્યા છે, તે અપથ્યસેવનમાં પ્રારબ્ધેકરી જેમ રોગીની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ પ્રારબ્ધેકરી જ્ઞાનીની સર્વ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ, દોષદષ્ટિ સતે પણ, સંભવે છે. એ રીતિય જ્ઞાનીના વ્યવહારનો નિયમ નથી. એ પક્ષ વિચારણ્યસ્વામિય વિસ્તારથી (પંચદશીના) વૃત્તિદીપમાં (૧૪૩ થી નિગરણ કરવાને અશક્ય છે. એ રીતિય વ્યવસ્થા કન્યે પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ ઉભય સફળ થાય છે. એથી અધિકપ્રવૃત્તિનો દેત્ર પ્રારબ્ધ શિથિલ નથી, કિન્તુ ‘નિવૃત્ત’ છે, એથી ‘મદ’ કહેવાય છે.

૫. પી. પુ.

૧૬૨. પર્યંત શ્લોકેકરી) પ્રતિપાદન કન્યો છે એથી તત્ત્વદષ્ટિનો વ્યવહાર નિયમરહિત છે. સમાધિરૂપ નિયમનો વિધિ સાંભળીને તત્ત્વદષ્ટિ હસે છે. ૧૬.

(તત્ત્વદષ્ટિનો દેશાદિક અપેક્ષારહિત દેહપાત.)

૪૭૯. દુહો.

મમ ભ્રમણ કઈ કાલ કરી, તત્ત્વદષ્ટિ સુજ્ઞાન;

ભોગવ્યું નિજ પ્રારબ્ધ તથા, થયા લીન તે પ્રાણ.

૧૭.

ટીકા:-પ્રારબ્ધભોગથી અનંતર જ્ઞાનીના પ્રાણ ગમન કરે નહિ, એથી તત્ત્વદષ્ટિના પ્રાણ લીન થયા એ કહ્યું. અને જ્ઞાનીના શરીરત્યાગમાં કાલવિશેષની અપેક્ષા નથી. ઉત્તરાયણમાં અથવા દક્ષિણાયનમાં, દેહપાત થાય, સર્વથા (તે) મુક્ત છે. તેમ દેશવિશેષની પણ અપેક્ષા નથી. કાશીઆદિક પવિત્ર દેશમાં અથવા અત્યંત મલિન દેશમાં (ગમે ત્યાં) જ્ઞાનીનો દેહપાત થાય (પણ જ્ઞાની) સર્વથા મુક્ત છે. તેમ આસનવિશેષની અપેક્ષા નથી. પૃથિવીમાં શરૂ આસનથી અથવા સિદ્ધ-આસનથી દેહપાત થાય, તેમ (કાં તો) સાવધાન બ્રહ્મચિન્તન કરતાં, અથવા રંગવ્યાકુલ હાહા શબ્દ પોકારતાં, દેહપાત થાય (પણ જ્ઞાની) સર્વથા મુક્ત છે, કેમકે-જે કાલમાં જ્ઞાનેકરી અજ્ઞાન નિવૃત્તિ થયું તે જ કાલમાં જ્ઞાની મુક્ત છે. એથી જ્ઞાનીને વિદેહમોક્ષમાં દેશકાલ આસનાદિ-કોની અપેક્ષા નથી, જેમ જ્ઞાનીને દેહપાતમાં દેશકાલાદિ-

૨૧૬. ૧૬૧ આ સાપ્રદાયિક વચનો છે:—

તીર્થે વા શ્વપચગૃહે નણ્મૃતિર્વા પરિત્યજન દેહં ।

જ્ઞાનફલકાલસમયે કેવલર્થં યાતિ વિગતશોકઃ ॥

રથ્યાન્નરે મૂત્રપુરીપમધ્યે ઘાંડાલપેદમન્યથા શ્મશાને ।

દૃતપ્રયત્નોહ્યદૃતપ્રયત્નો દેહાવસાને લભતે ચ મોક્ષમ્ ॥

દેહઃ પતતુ વા કાશ્યાં શ્વપચસ્ય ગૃહેઽથવા ।

જ્ઞાનસંપ્રાપ્તિસમયે સર્વથા મુક્ત એવ સઃ ॥

કોની અપેક્ષા નથી, તેમ જ્ઞાનના નિમિત્ત શ્રવણમાં પણ દેશ-કાલઆસનાદિકોની અપેક્ષા નથી.

૪૮૦. અને ઉપાસકને દેશકાલાદિકોની અપેક્ષા છે. યદ્યપિ ભીષ્માદિક જ્ઞાની કહ્યા છે, અને ભીષ્મે ઉત્તરાયણ વિના પ્રાણત્યાગ કન્યો નથી; તથાપિ ભીષ્માદિક અધિકારી પુરુષ છે. યથો ઉપાસકોના ઉપદેશઅર્થે તેઓ કાલવિશેષની પ્રતીક્ષા કરી છે (ન્યાટ જોઈ છે.) અને વસિષ્ઠ ભીષ્માદિક અધિકારી છે યથા જ તેઓને અનેક જન્મ થયા છે. કેમકે અધિકારી પુરુષોનું એક કલ્પપર્યંત પ્રારબ્ધ હોય છે. કલ્પના અંત વિના વિદેહમોક્ષ થાય નહિ. અને કલ્પના અન્તરમાં તેઓને ઇચ્છાવૃલ્લી માનાશરીર થાય છે. તથાપિ આત્મ-સ્વરૂપવિષે તેઓને જન્મમરણભ્રાન્તિ થાય નહિ, યથા (તેઓ) જીવન્મુક્ત છે. તે અધિકારી પુરુષોના વ્યવહાર સંપૂર્ણ અન્યના ઉપદેશના નિમિત્ત છે. અને અન્યજ્ઞાનીના વ્યવહારમાં કોઈ નિયમ નથી. એ અભિપ્રાયથી તત્ત્વદષ્ટિના દેહપાતનું દેશકાલઆસનાદિક કંઈ કહ્યું નહિ.

૪૮૧. (અદૃષ્ટિનો દેશાદિક અપેક્ષાસહિત દેહપાત.)

ક્રુદ્ધા.

વિજો શિષ્ય અદૃષ્ટ તે ગંગાતટ શુભે સ્થાન;

દેશીકાન્ત પવિત્ર અતિ, કન્યું બ્રહ્મનું ધ્યાન. ૧૮.

શાસ્ત્રીતે ત્યજી દેહને, પૂર્વ કહ્યો જે રાહ;

જ હૈમિલ્યો તે બ્રહ્મસહ, પામી અધિક ઉત્સાહ. ૧૯.

ટીકા:-જેમ જ્ઞાનેને દેશકાલની અપેક્ષા નથી, તેથી વિપરીત, ઉપાસકને (અપેક્ષા) જાણવી. ઉત્તમ દેશમાં, ઉત્તમ ઉત્તરાયણાદિક કાલમાં ઉપાસક શરીર ત્યજે ત્યારે ઉપાસનાનું ફલ થાય. અને જ્ઞાનીને મરણસમયે સાવધાનતાથી બેપની

સ્મૃતિની અપેક્ષા નથી. ઉપાસકને મરણસમયે ધ્યેયના સ્વરૂપની સ્મૃતિની અપેક્ષા છે. જે ધ્યેયનું પૂર્વે ધ્યાન કન્યું છે, તે ધ્યેયની સ્મૃતિ મરણસમયે થાય, ત્યારે ઉપાસનાનું ફલ થાય છે. જેમ ધ્યેયની સ્મૃતિ જોડાયે, તેમ ધ્યેયબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો જે માર્ગ પંચમતતરંગમાં કહ્યો છે, તેની પણ સ્મૃતિ જોડાયે. કેમકે માર્ગચિન્તન પણ ઉપાસનાનું અંગ છે. અને જ્ઞાનનિમિત્ત શ્રવણમાં દેશકાલઆસનની અપેક્ષા નથી. ધ્યાનમાં ઉત્તમદેશ, નિરંતરકાલ, સિદ્ધાદિક આસનની અપેક્ષા છે. યથી અદૃષ્ટિને ઉત્તમ દેશ, ગંગાતીરમાં સ્થિતિ, અને મરણસમયે પણ યોગશાસ્ત્રીતિપ દેહપાત કહ્યો.

૪૮૨. (તર્કદૃષ્ટિનો નિશ્ચય-સર્વ શાસ્ત્રોને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો હેતુતા.)

કૃષ્ણ.

તર્કદૃષ્ટિ ગ્રીજે ચલી, હરે ગુરુમુખ ઉપદેશ.

અષ્ટાદશ પ્રશ્નમાં કન્યું અવગાહન* વેશ.

૨૦.

યાવત્ વાણી વૈષ્ણવી તેને અલં પીછાન,

હેતુ મુક્તિનો જ્ઞાન લઈ અદ્વય નિશ્ચય જ્ઞાન.

૨૧.

ટીકા:-તર્કદૃષ્ટિનામે ગ્રીજે, ગુરુદ્વારા ઉપદેશને શ્રવણ કરીને, સાંભળેલા અર્થમાં અન્ય શાસ્ત્રોનો વિરોધ દૂર કરવાને, સર્વ શાસ્ત્રોના અભિપ્રાય વિચારીને, આ નિશ્ચય કન્યો:-સફલ શાસ્ત્રોનું પરમપ્રયોજન મોક્ષ છે. મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અદ્વયનિશ્ચયરૂપ છે, ભેદનિશ્ચય યથાર્થ જ્ઞાન નથી. (અને) સર્વ શાસ્ત્ર સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો હેતુ છે.

યદ્યપિ સંસ્કૃત વૈષ્ણવીવાણીનાં અષ્ટાદશ પ્રશ્નમાં છે. તેઓમાં કોઈ કર્મને પ્રતિપાદન કરે છે, કોઈ વિષયમુક્તિના ઉપાયોને

પ્રતિપાદન કરે છે, કોઈ બ્રહ્મભિન્ન દેવોની ઉપાસનાને બાંધન કરે છે. તેમ જ્ઞાનનિમિત્ત જે ન્યાયસાંખ્યઆદિ શાસ્ત્ર છે, તે પણ ભેદજ્ઞાનને જ યથાર્થ જ્ઞાન કહે છે. પૃથી સર્વ(શાસ્ત્રો)ને અદ્વૈતબ્રહ્મની બોધકતા બને નહિ. તથાપિ સકલ શાસ્ત્રોના કર્તા (ઋષિમુનિ) સર્વજ્ઞ થયા છે, અને છુપાલુ થયા છે. પૃથી તેઓનાં કરેલાં મૂલસૂત્રોનો તો વેદને અનુસાર જ અર્થ છે. પરંતુ તેમના વ્યાખ્યાનકર્તા ભ્રાન્ત થયા છે. (તેઓ) મૂલ-સૂત્રકારોના અભિપ્રાયથી વિલક્ષણ અર્થ કન્યા છે તે વેદથી વિરુદ્ધ તે સૂત્રોનો અર્થ નથી, કિન્તુ સર્વ શાસ્ત્રનો વેદાનુસારી અર્થ છે. તર્કદષ્ટિષ્ણ ઉત્તમ સંસ્કારથી એ નિશ્ચય કન્યો.

૪૮૩. (વિદ્યાનાં અષ્ટાદશ પ્રસ્થાન.)

વિદ્યાનાં અષ્ટાદશ પ્રસ્થાન (માર્ગ) આ છે: ચાર વેદ, ચાર ઉપવેદ, પદ્મ વેદનાં અંગ, (ચાર ઉપાંગ=) પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર; ૫ રીતિય ઘેઘરીયાણીરૂપ વિદ્યાના અઢાર ભેદ છે, તેઓને પ્રસ્થાન કહે છે.

૪૮૪ (ચાર વેદ અને તેઓનું બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય.)

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ૫ ચાર વેદ છે. તેઓમાં કેટલાંક ઘચ્ચન જ્ઞેય બ્રહ્મને બોધન કરે છે; કેટલાંક ધ્યેય(બ્રહ્મ)ને બોધન કરે છે; અને શોષ કર્મને બાંધન કરે છે. જે કર્મનાં બોધક વેદવચન છે, તેઓનું પણ અંતઃકરણશુદ્ધિ-દ્વારા જ્ઞાન જ પ્રયોજન છે. અને પ્રવૃત્તિમાં કોઈ વેદવચનનો અભિપ્રાય નથી, કિન્તુ નિષિદ્ધ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિથી રોકવામાં અભિપ્રાય છે. પૃથી અભિચારાદિક કર્મનો પ્રતિપાદક જે અથર્વવેદ છે, તેનું પણ નિવૃત્તિમાં તાત્પર્ય છે. જો દ્વેષથી

૨૧૭. ઉપદેશ-ઉપાય. જેમ શ્રુતિસ્મૃતિન્યાયપ્રદર્શક ઉપનિષદ્ ગીતા-શારી-રકમુખરૂપપ્રથમાપ્યરૂપ પ્રસ્થાનત્રય.

શત્રુ મારવામાં પ્રવૃત્ત હોય તો ગર(વિષ)દાને અથવા અગ્નિ-
 દાહે શત્રુને મારે નહિ, એ સારુ અભિચારકર્મ-શ્યેનયાગા-
 દિક-કહ્યાં છે.[શત્રુમારણના નિમિત્ત જે કર્મ તે 'અભિચાર'
 કહેવાય છે. એવો શ્યેનનામક યજ્ઞ છે.] શ્યેનયાગનું વૌધક
 જે વેદવચન છે, તેનો આ અર્થ નથી:-'શત્રુમારણકામના-
 ચાલો શ્યેનયાગમાં પ્રવૃત્ત થાય,' કિન્તુ શત્રુ મારવાની જેને
 કામના થાય તે શ્યેનયાગથી ભિન્ન જે ગરદાનાદિક શત્રુ
 મારવાના ઉપાય છે, તેઓમાં પ્રવૃત્ત થાય નહિ. એ રીતિએ
 દ્વેષથી પ્રાપ્ત જે ગરદાનાદિક તેઓથી નિવૃત્તિમાં શ્યેનયાગ-
 વૌધક વચનનો અભિપ્રાય છે, પ્રવૃત્તિમાં નથી. કેમકે, પ્રવૃત્તિ
 દ્વેષથી પ્રાપ્તા છે. જે અન્યથી પ્રાપ્ત હોય તેમાં વાક્યનો અભિ-
 પ્રાય હોય નહિ. એ રીતિએ સર્વ અધર્મવેદનું નિવૃત્તિમાં
 તાત્પર્ય છે. અને ઘ્ર્ણે વેદમાં કર્મવૌધક વાક્યનો, અંતઃકરણ-
 શુદ્ધિદ્વારા, જ્ઞાનમાં ઉપયોગ સ્પષ્ટ છે.

૪૮૫. (ચાર ઉપવેદ-અને તેઓનું બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય.)

તેમ ચાર ઉપવેદ છે. આયુર્વેદ ૧, ધનુર્વેદ ૨, ગાન્ધર્વ-
 વેદ ૩, અર્ધવેદ ૪. તેઓમાં આયુર્વેદના કર્તા બ્રહ્મા, પ્ર-
 આપતિ, અશ્વિનીકુમાર, ધન્વંતરિ આદિક છે. ચરક, ધાન્ત્ર-
 ણાદિક ચિકિત્સાશાસ્ત્ર આયુર્વેદ છે. અને વાત્સ્યાયનજીવ
 કામશાસ્ત્ર પણ આયુર્વેદના અંતર્ભૂત છે. કેમકે કામશાસ્ત્રનો
 વિષય-વાંછીકરણ, સ્તંભનાદિક પણ-ચરકાદિકોએ કથન
 કન્યો છે.તે આયુર્વેદનો વૈરાગ્યમાં જ અભિપ્રાય છે. કેમકે,
 આયુર્વેદની રીતિએ રોગાદિકોની નિવૃત્તિ થવાથી પણ, પુનઃ
 રોગાદિક ઉત્પન્ન થાય છે. યથી લૌકિક ઉપાય તુચ્છ છે. એ
 અર્થમાં આયુર્વેદનો અભિપ્રાય છે. અને ઔષધદાનાદિકોથી
 પુણ્ય થતે અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા પણ જ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે.

તેમ વિશ્વામિત્રરુત ધનુર્વેદમાં આયુધ નિરૂપણ કન્યાં છે. આયુધ ચાર પ્રકારનાં છે:-મુક્ત ૧, અમુક્ત ૨, મુક્તા-મુક્ત ૩, યંત્રમુક્ત ૪. [ચક્રાદિક હાથવતે કેંકરિયે તે મુક્ત કહેવાય છે. સક્ષાદિક અમુક્ત કહેવાય છે. ઘરછી આદિક મુક્તામુક્ત કહેવાય છે. શર, ગોઝી આદિક યંત્રમુક્ત કહેવાય છે.] ૫ રીતિ ૫ ચાર પ્રકારનાં આયુધ છે. તેઓમાં મુક્ત આયુધને અસ્ત્ર કહે છે. અમુક્તને શસ્ત્ર કહે છે. ૫ ચાર પ્રકારનાં આયુધોના, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, પશુપતિ, પ્રજાપતિ, અગ્નિ, ઘરુણ, આદિક દેવતા (અને) મંત્ર કહ્યા છે. (૫ આયુધોના) ક્ષત્રિયકુમાર અધિકારી કહ્યા છે. અને તેઓના અનુસારી બ્રાહ્મણાદિક પણ અધિકારી કહ્યા છે. અને તેઓના ચાર ભેદ કહ્યા છે: પદાતિ ૧, રથાસ્થ ૨, અભ્યાસ્થ ૩, ગજાસ્થ ૪. અને યુદ્ધમાં શત્રુનમંગલ કહ્યાં છે. ૫ટલો અર્થ ધનુર્વેદના પ્રથમ પાદમાં કહ્યો છે. અને આચાર્યનાં લક્ષણ તથા આચાર્ય-થી શસ્ત્રોનાં ગ્રહણની રીતિ ધનુર્વેદના દ્વિતીય પાદમાં વહી છે. અને ગુરુસંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલાં શસ્ત્રોનો અભ્યાસ તથા મંત્રસિદ્ધિ (અને) દેવતાસિદ્ધિનો પ્રકાર તૃતીય પાદમાં કહ્યો છે. સિદ્ધ થયા મંત્રોનો પ્રયોગ ચતુર્થ પાદમાં કહ્યો છે. ૫ટલો અર્થ ધનુર્વેદમાં છે. તે બ્રહ્મા પ્રજાપતિ આદિકોથી વિશ્વા-મિત્રને પ્રાપ્ત થયો છે. (અને) તેણે પ્ર ક ટ કન્યો છે, અને વિશ્વામિત્રથી ધનુર્વેદ ૩ ત્વ ઞ નથી થયો. દુષ્ટ ચૌરાદિકોથી પ્રજાપાલન ક્ષત્રિયનો ધર્મવોધક ધનુર્વેદ છે. ૫થી તેનો પણ, અંતઃકરણશુદ્ધિ કરીને, જ્ઞાનદ્વારા, મોક્ષમાં જ અમિત્રાય છે.

ગાન્ધર્વવેદ ભરતે પ્રકટ કન્યો છે. તેમાં સ્વર તાલ મૂર્છ-નાસહિત, ગીત, નૃત્ય, વાદ્યનું નિરૂપણ વિસ્તારવતે કન્યું છે. દેવતાનું આરાધન, નિર્વિકરપ સમાધિની સિદ્ધિ, ગાન્ધર્વ

વેદનું પ્રયોજન કહ્યું છે. પથી તેનું પણ, અંતઃકરણની એકાગ્રતા કરીને, જ્ઞાનદ્વારા, મોક્ષ જ પ્રયોજન છે.

તેમ અર્થવેદ પણ નાનાપ્રકારનો છે. નીતિશાસ્ત્ર, અશ્વ-શાસ્ત્ર, શિલ્પિશાસ્ત્ર, સૂપકાર (પાક) શાસ્ત્ર, આદિ લઈને ધન-પ્રાપ્તિના ઉપાયબોધક શાસ્ત્ર અર્થવેદ કહેવાય છે. ધનપ્રાપ્તિ-ના સકલ ઉપાયોમાં નિપુણ પુરુષને પણ ભાગ્ય વિના ધનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. પથી અર્થવેદનું પણ વૈરાગ્યમાં જ તાત્પર્ય છે.

૪૮૬. (ચાર વેદનાં પઢંમોનું અર્થસહિત પ્રયોજન.)

ચાર વેદોનાં છ અંગ છે: શિક્ષા ૧, કલ્પ ૨, વ્યાકરણ ૩, નિરુક્ત ૪, જ્યોતિષ ૫, (હંદસ્ ફિવા) પિંગલ ૬. ૫ છ વેદનાં ઉપયોગી હોવાથી વેદનાં અંગ કહેવાય છે.

તેઓમાં શિક્ષાના કર્તા પાણિનિ છે. વેદના શબ્દોમાં અક્ષરો-ના સ્થાનનું જ્ઞાન, અને ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિતનું જ્ઞાન, શિક્ષા-થી થાય છે. વેદના વ્યાખ્યાનરૂપ જે અનેક પ્રતિશાખા નામે પ્રચો છે, તે પણ શિક્ષાના અંતર્ભૂત છે.

તેમ વેદબોધિત કર્મના અનુष्ठાનની રીતિ કલ્પસૂત્રોથી જાણી જાય છે. યજ્ઞ કરાવવાવાલા બ્રાહ્મણ ઋત્વિક્ કહેવાય છે. તેઓમાં મિષ્ટ મિષ્ટ કરવાયોગ્ય જે કર્મ તેઓના પ્રકારનાં બોધક કલ્પસૂત્ર છે. તે કલ્પસૂત્રના કર્તા કાત્યાયન આશ્વલાય-નાદિ મુનિ છે. પથી કલ્પસૂત્ર પણ વેદનાં ઉપયોગી હોવાથી વેદનાં અંગ છે.

તેમ વ્યાકરણથી વેદના શબ્દોની શુદ્ધતાનું જ્ઞાન થાય છે. તે વ્યાકરણ સૂત્રરૂપ અષ્ટાધ્યાયી પાણિનિ નામે મુનિષ્ કન્યું છે. કાત્યાયન અને પતંજલિષ્, તે સૂત્રોનાં વ્યાખ્યાનરૂપ વાર્તિક અને ભાષ્ય કન્યાં છે. અન્ય જે વ્યાકરણો છે તેઓમાં

૭ તાં.) વિદ્યાનાં અષ્ટાદશ (૧૮) પ્રત્યાન. વેદનાં પટંગ. ૧૮૭

વેદના શબ્દોનો વિચાર નથી, તેથી પુરાણાદિકોમાં તો ઉપ-
યોગિ છે, પરંતુ વેદનાં ઉપયોગિ નથી. અને પાણિનિરુત્ત
વ્યાકરણ વેદના શબ્દોની પણ સિદ્ધિ કરે છે; યથી વેદનું
અંગ છે.

તેમ યાસ્કનામે મુનિષ ત્રયોદશઅધ્યાયરૂપ નિરુક્ત
કન્યું છે. તેમાં વેદના મંત્રોમાં અપ્રસિદ્ધ પદોના અર્થબોધના
નિમિત્ત નામ નિરૂપણ કન્યા છે. યથી વૈદિક અપ્રસિદ્ધ
પદોના અર્થજ્ઞાનમાં ઉપયોગિ હોવાથી, નિરુક્ત પણ વેદનું અંગ
છે. સંજ્ઞાનો બોધક જે પંચાધ્યાયરૂપ નિઘંટુ નામે ગ્રંથ
યાસ્કે કન્યો છે, તે પણ નિરુક્તના અંતર્ભૂત છે. અમરસિંહ-
દ્વેમાદિકોષ કરેલા જે સંજ્ઞાના બોધક અન્ય કોશ છે, તે સર્વ
નિરુક્તના અંતર્ભૂત છે.

તેમ પિંગલમુનિષ સૂત્રઅષ્ટઅધ્યાયથી છંદ નિરૂપણ કન્યા
છે. તેઓથી વૈદિકગાયત્રી આદિક છંદોનું જ્ઞાન થાય છે,
યથી પિંગલરુત્ત સૂત્ર પણ વેદનાં અંગ છે.

તેમ આદિત્ય, ગર્ગાદિરુત્ત જ્યોતિષ્ પણ વેદનું અંગ છે.
કેમકે, વૈદિકકર્મના આરંભમાં કાલનું જ્ઞાન જોડ્યે. તે કાલ-
જ્ઞાન જ્યોતિષ્યો થાય છે, યથી વેદનું અંગ છે.

૫૫૪ જે વેદનાં અંગ છે તેઓમાંથી વેદમાં ઉપયોગી જે
અર્થ નથી તેનું પ્રસંગથી નિરૂપણ કન્યું છે, પ્રધાનતા ય
નથી કન્યું. યથી વેદનું જે પ્રયોજન છે, તે જ ૫૬ અંગોનું
પ્રયોજન છે, પૃથક્ નથી.

૪૮૭. પુરાણ અષ્ટાદશ (અઢાર) છે. વ્યાસ નામ
મુનિષ કન્યા છે. તેઓનાં આ નામ છે:-બ્રહ્મ ૧, યજ્ઞ ૨,
વિષ્ણુ ૩, શિવ ૪, ભાગવત ૫, નારદીય ૬, માર્કંડેય ૭,
અગ્નિ ૮, મધિષ્ય ૯, બ્રહ્મવૈવર્ત ૧૦, લિંગ ૧૧, વરાહ ૧૨,

સ્કંદ ૧૩, વામન ૧૪, કૂર્મ ૧૫, મત્સ્ય ૧૬, ગરુડ ૧૭, બ્રહ્માણ્ડ ૧૮. ૫ અષ્ટાદશ પુરાણ વ્યાસે કન્યાં છે. તેમ કાલીપુરાણાદિ અન્ય વહુ છે, તે ઉપપુરાણ છે. કોઈ ઉપ-પુરાણ પણ અષ્ટાદશ કહે છે, તે નિયમ નથી. ઉપપુરાણ વહુ છે. ભાગવત વે છે:-૧૬૦૦ વૈષ્ણવ ભાગવત છે, અને બીજું ભગવતીભાગવત છે. વેની સમાનસંખ્યા-અષ્ટાદશ સહસ્ર-છે. અને વજ્રેના દ્વાદશ સ્કંધ છે. પરંતુ તેઓમાં ૧૬૦૦ પુરાણ છે, અને બીજું ઉપપુરાણ છે. વજ્રે વ્યાસકૃત છે, ૧૬૦૦ વજ્રે પ્રમાણ છે. જેમ વ્યાસે પુરાણ કન્યાં છે, તેમ કેટલાંક ઉપપુરાણ પણ વ્યાસે કન્યાં છે. કેટલાંક ઉપપુરાણ પરાશર આદિ અન્ય સર્વજ્ઞ મુનિઓએ કન્યાં છે. ૧૬૦૦ ઉપપુરાણ પણ પ્રમાણ છે. જે ઉપનિષદનો અર્થ છે, તે જ ઉપપુરાણસહિત પુરાણનો અર્થ છે. ૫ ધાર્તા આગળ (અંક ૫૧૦ થી ૫૧૭ પર્યંત) પ્રતિપાદન કરીશું.

૪૮૮. પંચ અધ્યાયરૂપ ન્યાયસૂત્ર ગૌતમે કન્યાં છે. તેઓમાં યુક્તિ પ્રધાન છે. યુક્તિચિન્તનથી પુરુષની તીવ્રબુદ્ધિ થાય, ત્યારે મનન કરવાવિષે સમર્થ થાય છે. ૧૬૦૦ યુક્તિપ્રધાન ન્યાયસૂત્રોનું પણ મનનદ્વારા વેદાન્તજન્ય જ્ઞાન જ ફલ છે. અને કૃષ્ણાદ નામ મુનિએ દશ અધ્યાયરૂપ વૈશેષિકસૂત્ર કન્યાં છે; તેઓનો પણ ન્યાયમાં અન્તર્ભાવ છે.

૪૮૯. તેમ મીમાંસાના વે એક છે:-૧૬૦૦ ધર્મમીમાંસા (કિંવા કર્મમીમાંસા) અને યીજી બ્રહ્મમીમાંસા. ધર્મમીમાંસાને પૂર્વમીમાંસા કહે છે અને બ્રહ્મમીમાંસાને ઉત્તરમીમાંસા કહે છે. ધર્મમીમાંસાના દ્વાદશ અધ્યાય છે. જૈમિનિ નામે તેના કર્તા છે. કર્મઅનુષ્ઠાનની રીતિ તેમાં પ્રતિપાદન કરી છે. ૧૬૦૦ વિધિપ્રકારી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ૫ ધર્મમીમાંસાનું ફલ છે. કર્મમાં

૭ તરંગ.) વિદ્યાનાં અષ્ટાદશ પ્રત્યાન. સ્મૃતિ કિંવા ધર્મશાસ્ત્ર. ૧૮૯

પ્રવૃત્તિપ્રકરી અંતઃકરણશુદ્ધિ, તૈષ્ણેકરી જ્ઞાન, અને જ્ઞાનથી મોક્ષ. એ રીતિએ ધર્મમીમાંસાનું મોક્ષ ફળ છે. અને ધર્મ-મીમાંસાના દ્વાદશ અધ્યાયોમાં પોતામાં અર્થનો ભેદ છે. તે કઠિન છે એથી લખ્યો નથી. અને સંકર્ષણકાંડ પંચ અધ્યાયરૂપ જૈમિનિએ કન્યો છે, તેવિષે ઉપાસના કહી છે. તેનો પણ ધર્મમીમાંસામાં અંતર્ભાવ છે. તેમ બ્રહ્મમીમાંસાના ચાર અધ્યાય છે. તેના કર્તા વ્યાસ છે. એક એક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદ છે. ત્યાં પ્રથમ (સમન્વય) અધ્યાયમાં આ અર્થ છે:-સર્વ ઉપનિષદ્વાક્ય, બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરે છે; અન્યને નહિ. અને ઉપનિષદ્વાક્યનો, મંદબુદ્ધિ પુરુષને પોતામાં વિરોધ પ્રતીત થાય છે, તેનો પરિહાર દ્વિતીય (અવિરોધ) અધ્યાયમાં કહ્યો છે. અને જ્ઞાન તથા ઉપાસનાનાં સાધનનો વિચાર તૃતીય (સાધન) અધ્યાયમાં કહ્યો છે. જ્ઞાનઉપાસનાનું ફળ ચતુર્થ (ફલ)અધ્યાયમાં કહ્યું છે. એ બ્રહ્મમીમાંસારૂપ શારીરકશાસ્ત્ર જ સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રધાન છે. મુમુક્ષુને એ જ ઉપા-દેય છે. તેના વ્યાખ્યાનરૂપ ગ્રંથ યદ્યપિ નાના છે, તથાપિ શ્રીશંકરકૃત ભાષ્યરૂપ વ્યાખ્યાન જ મુમુક્ષુને શ્રોતવ્ય છે. તેનું જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષફળ સ્પષ્ટ જ છે.

૪૯૦. તેમ મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વિષ્ણુ, યમ, અંગિરા, વસિષ્ઠ, દક્ષ, સંવર્ત, શાતાતપ, પરાશર, ગૌતમ, શંખ, લિલિત, હારીત, આપસ્તંબ, શુક્ર, વૃહસ્પતિ, વ્યાસ, કાત્યાયન, દેવલ, નારદ इत्यादિક સર્વેશ થયા છે, તેઓએ વેદને અનુસાર સ્મૃતિ નામ ગ્રંથો કન્યા છે. તે ધર્મશાસ્ત્ર

૨૧૮. બ્રહ્મસૂત્રનાં નામાન્તર:-મિશ્રસૂત્ર, સત્તરમીમાંસા, બાદરાયણસૂત્ર, બ્રહ્મમીમાંસા, વેદાન્તસૂત્ર, વ્યાસસૂત્ર, શારીરકસૂત્ર.

એ ઉપર વ્યાખ્યાન ગ્રંથો બહુ છે. તેમાંથી બહુ પ્રસિદ્ધનાં નામ:-

१. ब्रह्मसूत्र

२. शंकरभाष्य.

३. पञ्चपादिका
(पञ्चपादाचार्यकृत)३. भामती
(वाचस्पतिमिश्रकृत)४. विवरण(१)
(ब्रह्मशास्त्र-
यतिकृत)दर्पण(२)
(अमलानन्दकृत)टीका(३)
(आनन्दपूर्ण-
विद्यासागर-
कृत)४. कल्पतरु
(अमलानन्दकृत)५. तत्त्वदीपन(१)
(अखण्डानन्द-
मुनिकृत)भावप्रकाशिका(२)
(वृत्तिहाश्रमकृत)५. परिमल
(अप्पयदी-
भितकृत)

२. शंकरभाष्य उपरि अन्यटीकाओ

[पञ्चपादिका (१). भामती (२) पूर्व उक्ता.]

शारीरकभाष्यन्यायनिर्णय (आनन्दगिरिकृत) ३. ब्रह्मविद्याभरण (अं. तानन्दकृत) ४. रत्नप्रभा (रामानन्दसरस्वतीकृत) ५. भाष्यदीपिका (जगन्नाथ-यतिकृत) ६. इत्यादि.

२. शंकरभाष्य उपरि चार्तिक

भिभुसूत्रभाष्यवार्तिक (बालकृष्णानन्दकृत)

१. ब्रह्मसूत्र उपरि वृत्तिओ

भगवान् उपवर्णकृतवृत्ति (१). ब्रह्मसूत्रवर्षिणी (रामानन्दसरस्वतीकृत) (२) ब्रह्मसूत्रवृत्ति (शंकरानन्दकृत) (३) ब्रह्मसूत्रार्थप्रकाशिका (ज्ञानेन्द्रस्वामि-कृत) (४). सुवोधिनी (गंगाधरकृत) (५). मित्राक्षरा (अन्नभक्तकृत) (६). विद्वज्जनमनोरमा (रंगनाथकृत) (७). रामंजया (अनुपनारायणकृत) (८) ब्रह्म-सूत्रतात्पर्य (शिवदीक्षित तिलककृत) (९) ब्रह्मसूत्रवृत्ति (रामभद्रकृत) (१०). भवदेवमिश्रकृत वृत्ति (११) दिग्दर्शिनी (१२). संचरपादभूषण (सुनाथ-शास्त्री पर्यन्तेकृत) (१३). नारायणभट्टकृत वृत्ति (१४) इत्यादि.

કહેવાય છે. તેમાં ઘર્ણ (અને) આશ્રમના, કાયિક, વાચિક, માનસિક, ધર્મ કહ્યા છે. તેઓનું પણ અંતઃકરણશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન થઈ મોક્ષ જ પ્રયોજન છે.

તેમ ઠ્યાસે માહાભારત અને વાલ્મીકીય રામાયણ કન્યુ છે. તેઓનો પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં અંતર્ભાવ છે. અને દેવતા-આરાધનાના નિમિત્ત જે મંત્રશાસ્ત્ર છે તેનો પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં અન્તર્ભાવ છે. દેવતાઆરાધનનું અંતઃકરણશુદ્ધિ પ્રયોજન છે.

૪૨૧. તેમ સાંખ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, વૈષ્ણવતંત્ર, શૈવ-તંત્ર, આદિક પણ ધર્મશાસ્ત્રના અંતર્ભૂત છે. કેમકે તેઓમાં પણ માનસધર્મ(ઉપાસના)નું નિરૂપણ છે.

ત્યાં સાંખ્યશાસ્ત્ર પઢધ્યાયરૂપ કપિલે કન્યું છે. તેના પ્રથમ અધ્યાયમાં વિષયનિરૂપણ કન્યા છે. દ્વિતીય અધ્યાયમાં મહત્ત્વ અહંકારાદિક પ્રધાનનાં કાર્ય કહ્યાં છે. તૃતીય અધ્યાયમાં વિષયોધી વૈરાગ્ય કહ્યો છે ચોથા અધ્યાયમાં વિરક્તોની આરુપાયિકા કહી છે. પાંચમા અધ્યાયમાં પરપક્ષનું પંડન કહ્યું છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સર્વ અર્થનો સશ્લેષે સમ્રહ

૧. બ્રહ્મસૂત્રના અધિકરણ અનુસાર રચિત ત્રયો શારીરકમીમાસાન્યાય સમ્રહ (પ્રકાશાત્મયતિકૃત) (૧) વેદાતનયભૂષણ (સ્વપ્રકાશાનન્દસરસ્વતી-કૃત) (૨). વેદાતસૂત્રમુક્તાવલિ (વ્રહ્માનન્દસરસ્વતીકૃત) (૩) વેદોતાધિકરણમાલા સટીક (માધવાચાર્યકૃતા) (૪). શારીરકન્યાપરદામણિ (અપ્પવ્યદીધિતકૃત) (૫). બ્રહ્મસૂત્રેદુશેષર (નાગોજીમટ્ટકૃતા) (૬). इत्यादि

૧. બ્રહ્મસૂત્રાનુસારી નિવેંધો
સંક્ષેપશારીરક (પદ્યાત્મક) (સર્વજ્ઞાત્મમુનિકૃત) (૧)
૯ ઉપરિ ટીકાઓ -તત્ત્વશોધિની (નૃસિંહાશ્રમકૃત) (૧). સ. જ્ઞા. સાર-સમ્રહ (મધુસૂદનસરસ્વતીકૃત) (૨). વિદ્યામૂતર્ચયિણી (રાધવાનન્દસરસ્વતીકૃતા) (૩). સર્વાર્થપ્રકાશિકા (રામતીર્થકૃતા) (૪) સિદ્ધાન્તદીપ વિશ્વવેદકૃતા (૫). વિવરણપ્રમેયસમ્રહ (વિદ્યારણ્યકૃત) (૨). શારીરકરહસ્ય (શ્લોકાત્મક) રામતીર્થકૃત) (૩). इत्यादि.

इत्यादि असंख्य प्रसिद्धाप्रसिद्ध ग्रन्थो छे.

કન્યા છે. પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકથી પુરુષનું અસંગ જ્ઞાન (૫) સાંખ્યશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. તેનું પળ, ત્વંપદના લક્ષ્યઅર્થ શોધનદ્વારા, મહાવાક્યજન્ય જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોવાથી, મોક્ષ જ ફલ છે.

૪૯૨. તેમ યોગશાસ્ત્ર ચાર પાદરૂપ છે. પતંજલિ તેના કર્તા છે. તે પતંજલિ શેષનો અવતાર છે. એક ઋષિ સંધ્યા-ઉપાસન કરતા હતા, તેમની અંજલિમાં પ્રકટ થઈને પૃથ્વીમાં પડ્યા છે, ધર્મી પતંજલિ નામ કહેવાય છે. તેણે શરીરના રોગરૂપી મલને દૂર કરવાનેસારૂ ચિકિત્સા પ્રંથ કન્યા છે. અને અશુદ્ધશબ્દના ઉચ્ચારણરૂપી જે ઘાળીનો મલ છે, તેના નાશસારૂ પાણિનિ વ્યાકરણનું ભાષ્ય કન્યું છે. તેમ વિશેષરૂપ અંતઃકરણનો મલ છે, તે(વિશેષ)ના નાશસારૂ યોગસૂત્ર કન્યા છે. તર્હિ પ્રથમપાદમાં ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ-રૂપ સમાધિ અને તેનાં સાધન-અભ્યાસ ધૈરાગ્યદિક-કાર્યા છે. (તેને સમાધિપાદ, યાસિદ્ધિપાદ કહે છે). તેમ વિશિષ્ટ ચિત્તને સમાધિનાં સાધન-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણ્યામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ, ૫ આઠ સમાધિનાં અંગ દ્વિતીયપાદમાં કાર્યા છે. (તેને સાધનપાદ યાત્રિયાપાદ કહે છે.) તૃતીયપાદમાં યોગની વિભૂતિ કહી છે. (તેને વિભૂતિપાદ કહે છે.) ચતુર્થપાદમાં યોગનું ફલ મોક્ષ કાર્ય છે. (તેને ફલપાદ, યાફલપાદ કહે છે.)

૫ રીતિય યોગશાસ્ત્ર પણ જ્ઞાનસાધન-નિદિધ્યાસન-ના સંપાદન-દ્વારા મોક્ષનો હેતુ છે. અને શારીરિકસૂત્રમાં જે સાંસ્ય-યોગનું રાંડન કન્યું છે, તે તેઓમાં વ્યાસના જે ઉપનિષદ્-થી વિરુદ્ધ કન્યા છે, તેઓનું રાંડન કન્યું છે; સૂત્રોનું નદિ. તેમ ન્યાયર્થમેષિકનું રાંડન પણ વિરુદ્ધ વ્યાસનાનું છે.

૪૯૩. તેમ નારદે પંચરાત્ર નામે ત્રય કન્યુ છે તેમા વાસુદેવમા અતઃકરણસ્થાપન કહ્યુ છે તેનુ પળ અતઃકરણની સ્થિરતાવતે જ્ઞાનદ્વારા માત્ર જ ફલ છે સર્વ વૈષ્ણવગ્રંથ પંચરાત્રના અન્તર્ભૂત છે. તે પંચરાત્ર ધર્મશાસ્ત્રના અન્તર્ભૂત છે તેમ પાશુપત તત્ત્વમા પશુપતિનુ આરાધન કહ્યુ છે તેના વ્રતા પશુપતિ છે તેનુ પળ અતઃકરણની નિશ્ચલતાદ્વારા મોક્ષસાધન જ્ઞાન ફલ છે અન્ય જે શેવ ગ્રંથ છે, તે સર્વ પાશુપતતત્ત્વને અતર્ભૂત છે તેમ ગણેશ, સૂર્ય, દેવીની ઉપાસના બોધક ગ્રંથોનુ, ચિત્તની નિશ્ચલતાદ્વારા, જ્ઞાન ફલ છે અને સર્વનો ધર્મશાસ્ત્રમા અન્તર્ભૂત છે

૪૯૪ પરંતુ દેવીની ઉપાસનાના બોધક ગ્રંથમાં વે સપ્રદાય છે એક દક્ષિણ સપ્રદાય, અને થોડા ઉત્તર સપ્રદાય છે. ઉત્તર સપ્રદાયને વામમાર્ગ કહે છે તેઓમા દક્ષિણસપ્રદાયની રીતિય જે ગ્રંથમા દેવાની ઉપાસના છે તે તો ધર્મશાસ્ત્રના અતર્ભૂત છે અને વામમાર્ગ જે ગ્રંથોમા છે તે ધર્મશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે, એથી અપ્રમાણ છે થયપિ વામતત્ત્વ શિવે કન્યુ છે, તથાપિ સર્વ શાસ્ત્ર અને વેદથી વિરુદ્ધ છે, એથી પ્રમાણ નહિ જેમ વિષ્ણુના બુદ્ધઅવતારે નાસ્તિક ગ્રંથ કન્યા છે, તે વેદવિરુદ્ધ છે, એથી પ્રમાણ નથી, તેમ શિવહત વામતત્ત્વ પળ અત્યંત વિરુદ્ધ છે, એથી પ્રમાણ નથી મદિરા દિક અત્યંતઅશુદ્ધ પદાર્થોનુ તેમા ગ્રહણ લખ્યુ છે, અને ઉત્તમ પદાર્થોના જે નામ છે, તે જ મલિન પદાર્થોના નામ હોયવચનને નિમિત્ત કહે છે. મદિરાનુ નામ તીથ, માસનુ નામ શુદ્ધ, મદિરાપાત્રનુ નામ પદ્મા, પલાડુ(વ્યાઃ=ડુગલી)નુ નામ વ્યાસ લસુનનુ નામ શુફદેવ, મદિરાકારી કલાલનુ નામ દોષિત કહે છે તેમ વેદ્યાસેવી (ગણિકાને સેવ

નાર) ચર્મકારીઆદિક ચાંડાલીસેવીને, પ્રયાગસેવી, કાશી-સેવી કહે છે. અને મૈરવીચક્રમાં સ્થિત જે ચાંડાલાદિક છે તેઓને બ્રાહ્મણ કહે છે; અને અત્યંતવ્યભિચારિણીને યોગિની (કહે છે) અને વ્યભિચારીને યોગી કહે છે. એમ અનેક પ્રકારે નિષિદ્ધ તેઓનો વ્યવહાર છે. પૂજનના સમયે અનેક દોષવતી સ્ત્રીને ઉત્તમશક્તિ કહે છે. જાતિની ચાંડાલી, અતિવ્યભિચારિણી રજસૂચી સ્ત્રીને દેવીબુદ્ધિથી પૂજન કરે છે. તેનું ઉચ્છિષ્ટ મદિરાપાન કરે છે. અને અધિક મદિરાપાન કરી જે ઘમન કરી દે, તેને પૃથ્વી ઉપર પડવા દેતા નથી, અને આચાર્યસહિત યોજા સાવધાન ભક્ષણ કરે છે. ઘમનને મૈરવી કહે છે. અને સ્ત્રીની-માં જીમ લગાયોને મંત્રનો જપ કરે છે. મદિરા ૧, માંસ ૨, મરચ ૩, મુદ્રા ૪, મંત્ર ૫ (મૈથુન,) ૬ પાંચ મૂકારોને ભોગમોક્ષ નિમિત્ત સેવન કરે છે. પ્રથમા દ્વિતીયાદિક ગ્રણે મૂકારોનો અપ્રસિદ્ધ નામથી વ્યવહાર કરે છે, પથી આદિ ભૂતને વામતંત્રનો સકલ વ્યવહાર આ લોકથી અને પરલોકથી ભ્રષ્ટ કરે છે. ૬ કારણથી કર્ણછેદી યોગી અને અવધૂત મોસદ્દિ, તેમ અનેક સંન્યાસી અને બ્રાહ્મણાદિક વામમાર્ગને સેવન કરે છે, તો પણ લોકવેદનિર્દિત જાણીને ગુપ્ત રાખે છે. અધિક શું કહિયે!! વામતંત્રની રીતિ સાંભળીને મ્લેચ્છને પણ રોમાશ્ચ થઈ જાય, એવું નિન્દિત વામતંત્ર છે. સર્વગી (સર્વમક્ષી) જે અ- (મશ્ય)ભક્ષણ કરે છે તે સર્વ નિન્દિત માર્ગ વામતંત્રમાં પડ્યા છે. અતિનીચ વ્યવહાર લખવા યોગ્ય નહિ. પથી વિશેષ પ્રકાર લખ્યો નથી. સર્વથા વામતંત્ર ત્યાગ્યા યોગ્ય છે.

૪૧૫. તેમ નાસ્તિકમત પણ ત્યાગ્યા યોગ્ય છે. નાસ્તિકતા છ મેદ છે.-માધ્યમિક ૧, યોગાચાર ૨, મૌપ્રા-

ન્ટિક ૩, વૈભાષિક ૪, ચાર્વાક ૫, દિગંબર ૬. ૫ છયે વેદને પ્રમાણ નથી માનતા. તેઓના પોતામાં વિલક્ષણ સિદ્ધાન્ત છે. માધ્યમિક શૂન્યવાદી છે. યોગાચારના મતમાં સર્વ પદાર્થ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, વિજ્ઞાન જ તત્ત્વ છે, તે વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે. સૌવાન્તિક મતમાં વિજ્ઞાનનો આકાર વાહ્યપદાર્થવિષય વિના હોય નહિ, યથી વિજ્ઞાનેકરી વાહ્યપદાર્થોનું અનુમાન થાય છે; ૫ રીતિ ૫ સૌવાન્તિક મતમાં અનુમાનપ્રમાણના વિષય વાહ્ય પદાર્થ છે; પ્રત્યક્ષ નથી; અને સ્થિર નથી; કિન્તુ સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે. અને વૈભાષિક મતમાં વાહ્યપદાર્થ ક્ષણિક તો છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના વિષય છે. ૫ટલો ભેદ છે. ૫ ચારે મત સુગતના છે.

ચાર્વાક મતમાં પદાર્થ ક્ષણિક નથી, પરંતુ તેના મતમાં દેહ આત્મા છે. અને દિગંબર મતમાં દેહ આત્મા નથી; દેહથી આત્મા ભિન્ન છે, પરંતુ જેટલું દેહનું પરિમાણ હોય ૫ટલું આત્માનું પરિમાણ છે. ૫ રીતિ ૫ યઓનો પોતામાં મતનો ભેદ છે. ઘીજી ૫ળ તેમની પોતામાં મતની વિલક્ષણતા વધુ છે. પરંતુ સર્વ વેદના વિરોધી છે, યથી નાસ્તિક છે. ૫ કારણથી તેઓના મતનું ઉપપાદન અને યંડન વિશેષે કરીને લખ્યું નથી

૪૯૬. ૫ રીતિ ૫ વામમાર્ગ અને નાસ્તિક મતોના ગ્રંથ યયપિ સંસ્કૃતવાણીરૂપ છે, તથાપિ વેદવાહ્ય છે. યથી વેદનાં અનુસારી વિદ્યાનાં પ્રસ્થાન અષ્ટાદશ જ છે. ઘીજા મમ્મટ આદિકો ૫ જે સાહિત્યગ્રંથ કન્યા છે, તેઓનો ૫ળ કામશાસ્ત્ર-માં અન્તર્ભાવ છે. તેમ સકલ કાવ્યોનો ૫ળ-કોઈનો કામશાસ્ત્રમાં,—કોઈનો ધર્મશાસ્ત્રમાં,—અન્તર્ભાવ છે. ૫ રીતિ ૫ અષ્ટાદશ વિદ્યાનાં પ્રસ્થાન સર્વ બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષના હેતુ

છે. કોઈ સાક્ષાત્ જ્ઞાનનો હેતુ છે, કોઈ પરંપરાથી જ્ઞાનનો હેતુ છે. તર્કદષ્ટિય સકલ શાસ્ત્રનો ય અભિપ્રાય નિશ્ચય કન્યો. યદ્યપિ ઉત્તરમીમાંસા વિના સર્વ શાસ્ત્ર જિજ્ઞાસુને હેય (ત્યાજ્ય) છે; ય શારીરકમાં સૂત્રકાર ભાષ્યકારે પ્રતિપાદન કન્યું છે, યથી અન્યશાસ્ત્ર પણ મોક્ષનાં ઉપયોગી છે એમ કહેયું સંભવે નહિ, તથાપિ સારપ્રાહિણી દષ્ટિયતે તર્ક-દષ્ટિય ય સાર નિશ્ચય કન્યો.

૪૯૭. (તર્કદષ્ટિનો એક વિદ્વાન્સહ મિલાપ.) દ્રો.

શુણી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ચલો, મિત્યો આપ ત્યાં આવી;

નિજ નિશ્ચય તેને તહાં, દીધો સકલ શુણાર્થો.

૨૨.

ટીકા:—ગુરુદ્વારા સાંભળેલા અર્થમાં બુદ્ધિની સ્થિરતાના નિમિત્ત સકલ શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય વિચાન્યો. તો પણ પુનઃ સંદેશ થયો:—‘જે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય મેં નિશ્ચય કન્યો તે જ છે, અથવા અન્ય અભિપ્રાય છે. કેમકે તર્કદષ્ટિ કનિષ્ઠ અધિકારી કહ્યો છે. યથી ચારંવાર કુતર્કથી સંદેહ થાય છે. તેની નિવૃત્તિઅર્થે અન્ય વિદ્વાન્ના નિશ્ચયસાથે ચોતાના નિશ્ચયની એકતા કરવાને ગયો.’

૪૯૮. (તે વિદ્વાન્ની અનુમતિ.) દ્રો.

તર્કદષ્ટિનાં વચન શુણો, ઘોલશ તે ધુધસંત;

‘જે મજને તેં ય કહ્યો, તે જ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત.’

૨૧૯. કોઈ પંદિત કહે છે કે:—

ભક્તિજ્ઞાને યન્ન વિષ્ણોર્યન્ન ચેદ્વા: પરા પ્રમા ।

મતાનિ તાનિ સર્વાણિ જીવોદ્યાત્મ્ય દેતવ: ॥

જે (મતો) ત્રિપે વિષ્ણુ(વ્યારક પરમાત્મા)ની ભક્તિ થા જ્ઞાન છે અને જેવિપે વેદો પરમ પ્રમાણ છે, તે તર્ક મતો (ભાગ્ય ૧ ક્રિયા વર્ણન) ઓળના ઉદ્ધારના હેતુઓ છે.

પં. પી. પુ.

નશાડી સંશય સકલ રૂમ, લલ્યો દ્રહ્ય અપરોક્ષ;
જગત્ જાણ્યું સૌ અસત્ જમ, તેમ વંધ ને મોક્ષ. ૨૪.

(જ્ઞાનીને રચ્છાસંવંધમાં અભિપ્રાય.)

શેષ રહ્યા પ્રારબ્ધથી, રચ્છા ઉપજી પદ:-

જઈ તત્કાલ જ દેલિયે, જનનોજનઋયુત ગેદ. ૨૫.

ટીકા:-‘જ્ઞાનીના સકલ વ્યવહાર અજ્ઞાનીની પેઠે પ્રારબ્ધે-કરી થાય છે.’ એ પૂર્વે કહ્યું છે, યથી રચ્છા સંભવે છે. અને કહી શાસ્ત્રમાં આનું લલ્યું છે:-‘જ્ઞાનીને રચ્છા થાય નહિ.’ તેનો આ અભિપ્રાય નથી:-જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ પદાર્થની રચ્છા-રૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય નહિ.

કેમકે, અંતઃકરણના રચ્છાદિક સહજ ધર્મ છે. અને અંતઃકરણ યદ્યપિ ભૂતોના સત્ત્વગુણનું કાર્ય કહ્યું છે, તથાપિ રજોગુણતમોગુણસહિત સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે. કેવલ સત્ત્વગુણનું નહિ. કેવલ સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોય તો અંતઃકરણનો ઘલસ્વભાવ નહિ થવો જોઈએ. તેમ રાજસીવૃત્તિ-કામક્રોધાદિક, અને મૂઢતાદિક તામસીવૃત્તિ કોઈ અંતઃકરણની નહિ થઈ જોઈએ. (પણ તે થાય છે.) યથી કેવલ સત્ત્વગુણનું અંતઃકરણ કાર્ય નથી, કિન્તુ અપ્રધાન રજોગુણતમોગુણસહિત પ્રધાન સત્ત્વગુણવાળા ભૂતોથી અંતઃકરણ ઉપજે છે. યથી અંતઃકરણમાં પ્રણ ગુણ રહ્યા છે. તે ત્રણે ગુણ પણ પુરપોનાં જેટલાં અંતઃકરણ છે, તેઓમાં સમ નથી, કિન્તુ ન્યૂન અધિક છે. યથી ગુણોની ન્યૂનતા અધિકતાપકરી સર્વના ચિલક્ષણ સ્વભાવ છે, એ રીતિએ ત્રણે ગુણનું કાર્ય અંતઃકરણ છે.

જ્યાંસુધી અંતઃકરણ રહે ત્યાંસુધી રજોગુણના પરિણામ-રૂપ રચ્છાનો અભાવ વને નહિ. યથી ‘જ્ઞાનીને રચ્છા થાય નહિ’ તેનો આ અભિપ્રાય છે:-અજ્ઞાની અને જ્ઞાની વચ્ચે રચ્છા

તો સમાન થાય છે. પરંતુ અજ્ઞાની તો ઇચ્છાદિક આત્માના ધર્મ જાણે છે; અને જ્ઞાનીને જે કાલમાં ઇચ્છાદિ થાય છે તે કાલમાં પણ, ઇચ્છાદિકને આ ત્મા ના ધર્મ (છે એમ) જાણે નહિ. કિન્તુ, કામ, સંકલ્પ, સંદેહ, રાગ, દ્વેષ, શ્રદ્ધા, મય, લજ્જા, ઇચ્છાદિક, અંતઃકરણનાં પરિણામ છે, એથી અંતઃકરણના ધર્મ (છે એમ) જાણે છે. એ રીતે ઇચ્છાદિક થાય પણ છે, (કિન્તુ) ઇચ્છાદિક આ ત્મા ના ધર્મ (છે એમ) જ્ઞાનીને પ્રતીત થાય નહિ. એથી જ્ઞાનીમાં ઇચ્છાનો અભાવ કહ્યો છે. તેમ મન, ઘાણી, તનુયતે જે વ્યવહાર જ્ઞાની કરે તે સર્વ (વ્યવહાર) જ્ઞાનીને આત્મામાં પ્રતીત થાય નહિ. કિન્તુ સર્વા ક્રિયા મન ઘાણી તનુમાં છે, અને 'આત્મા અસંગ છે.'-એ જ્ઞાનીનો નિશ્ચય છે. એથી સર્વ વ્યવહાર કરતાં પણ જ્ઞાની અકર્તા છે. એ જ કારણથી શ્રુતિમાં આ કહ્યું છે:-'જ્ઞાનથી ઉત્તર 'કન્યાં જે ઘર્તમાન શરીરમાં શુભ-અશુભકર્મ તેઓનાં ફલ-પુણ્ય-પાપનો સંબંધ (જ્ઞાનીને) થાય નહિ.' પ્રારબ્ધવલ્લી અજ્ઞાનીની પેટે સર્વ વ્યવહાર અને તેની ઇચ્છા (જ્ઞાનીને) સંમયે છે.

શુભસંતતિ નામ રાજાને ત્યાગીને ત્રણે પુત્રો નીકળ્યા તેમાં પુત્રની કથા કહી. હવે પિતાનો પ્રસંગ કહે છે.

૪૯૯. (શુભસંતતિનો પ્રસંગ. ઉપાસના.) ૬૦.

શૂદ્રથી પુત્ર ગયા લક્ષ્મી, પિતૃચિત્ત ઉપગયો મેદ.

સૂનું રાજ્ય ત્યજું નહિ, નહિ યથાર્થ નિવેદ. ૨૬.

ટીકા:-પુત્ર શૂદ્રથી નીકળ્યા ત્યારે રાજાને, ત્રીય પિરામના અભાવથી, તેઓના વિધાંગનું દુઃખ થયું. તેમ મંદ પિરામ થયો છે તેથી વિષયમાંગનું સુખ થાય નહિ; અને શદિર નિકળવાની ઇચ્છા કરી પુત્રોના નીકળવાથી શૂનું રાજ્યને છોડી શક્યો નહિ, એથી પણ દુઃખ થયું. જો ત્રીય પિરામ

હોત તો સૂનું રાજ્ય પણ ત્યાગી દેત. ને ચૈરામ્ય તીવ્ર થયો નહિ, કિન્તુ મંદ થયો છે, ધર્મી ત્યાગી શક્ત્યો નહિ. અને મોગોમાં આસક્તિ નહિ. ધર્મી ઉમયતા છેદ જ છે. ['નહિ યથાર્થ નિર્વેદ' નામ તીવ્ર ચૈરામ્ય નહિ.] મંદચૈરામ્યનું ફલ ઉપાસ્યની જિજ્ઞાસા (પંડિતમંડલ આગલ રાજા) કહે છે.

૫૦૦. (શુભસંતતિના પ્રશ્ન.) ચોપાર

શુભસંતતિ પિતા મહાભાગ, તેને ઉપજ્યો મંદચિરાગ;
કિયો દેવ ધ્યેય જ હું, જેને ઉપાસું ? એ જિજ્ઞાસા તેને. ૨૭.
કરવા નિર્ણય પંડિત તેહ્યા, યથાર્થોમ્ય આસન દર્દ (છેહ્યા);
પ્રશ્ન કન્યા આ સદુની આગે-‘છે કો દેવ, ન સુયે, ન જાગે ? ૨૮.
‘જન પુરુષાર્થ હિત જેને યાચે, ભક્તિમાનના મનમાં રાચે.’
શુણી એ પૃથિવીપતિની યાળો, તેમાં એક વધો સુજ્ઞાની. ૨૯.

૫૦૧. (વિષ્ણુ ઉપાસક પંડિતનું ઉત્તર)

શુણ રાજા તું કહું સુદેવ, જેનો ફરે મુહૂર્ત શિવ સેવ;
શંખચક્રધારી હિતકારી, પદ્મગદાધર પરપ્રકારી. ૩૦.
મંગલમૂર્તિ વિષ્ણુ રૂપાલ, નિજ સેવક લક્ષ્મી ફરે નિહાલ;
શક્તિ, ગણેશ, સુર, શિવ, જે છે, આજ્ઞા તેનીમાં સૌ તે છે. ૩૧.
ભારત સકલ પ્રંથ ભાવે છે, પદ્મપુરાણ તાપની કહે છે;
[‘તાપની’ નામ નૃસિંહતાપની, રામતાપની, ગોપાલતાપની
(નામક અથર્વવેદની) ઉપનિષદ્].
વિષ્ણુરૂપથી ઉપજે સર્વ હિ; પહે મીઠું તેપ્રતિ યાચે સહિ. ૩૨.
વિવિધ વેપનો ધરી અવતાર જ, સૌ દેવોને દેવ સહાય જ;
ધર્મી કરિયે પૂજા તેની, નહિ સેવ્ય કોઈ મમાન જેની. ૩૩.
વિષ્ણુભક્ત શિવ ઉત્તમ કહ્યો, તથાપિ સેવ્યસ્વરૂપ ન લહ્યો;
રૂપ અમંગલ શવસમ જેનું, ધ્યાન અમે નવ કરિયે તેનું. ૩૪.

રાણ, ટમરુ, ગજચર્મ, કપાલ, ધરે આપ; શું કરે નિહાલ !
 તનો પુત્ર ગણેશ જ તેવો, રૂપ વિલક્ષણ નરપશુ જેવો. ૩૫.
 જે શઠ હઠથી ધ્યાયે દેવી, તે સમરૂપ ધરે તે સેવી;
 સ્ત્રી નિંદિતઅશુચિઅપવિત્રા; અવગુણ ગળ્યા ન જાય વિચિત્રા, ૩૬.
 કૂટ કપટનો આકર કહિયો, પર્ણધીના નિજતંત્ર ન લહિયો,
 ઇવું રૂપ જ જોઈ રે જેને તે સેવો નરચરસમ તેને. ૩૭.
 નિશદિન ભાનુ ભ્રમતો ફરે હ, સ્થાન એક ક્ષણ નિશ્ચલ ન રેહ
 ભ્રમતાં ફરે ઉપાસક તેનો, તે સમાન સેવક જે જેનો. ૩૮.
 જેથી અન્યદેવ સહુ ત્યાગ્ય જ, સેવનીય હરિ જાપ્રત્ નિત્ય જ.
 પૂજનધ્યાનકરણ વિધિ જે છે, નારદપંચરાત્રમાં તે છે. ૩૯,
 ટીકા:-વિષ્ણુને ત્યાગીને પ્રસિદ્ધ જે ચારે ઉપાસના છે,
 તે એકબીજાનો નિપેધ કન્યેથી પણ સ્માર્તઉપાસનાનો પણ
 નિપેધ કન્યો. કેમકે પાંચે દેવોને સમયુદ્ધિ કરીને ઉપાસે
 તેને સ્માર્તઉપાસના કહે છે. શિવઆદિ ચારે દેવોને વિષ્ણુ-
 ની સમતા નિપેધવાથી સ્માર્તઉપાસનાનો નિપેધ પણ અ-
 ર્થથી કર્યો.

૫૦૨. (શિવઉપાસક પંડિતનું ઉત્તર.) ચોપાઈ

‘શિવસેવક’ મુનિ શુણી તે વોલ્યો, ક્રોધસહિત ચલ નયને વોલ્યો:-
 સુણ રાજન્ ! મજ ઘાળી એક જ, જેમાં ઘચન પ્રમાણ કોટિજ. ૪૦.
 શિવસમાન અન્ય કો કહિયે ! માગે દે જેને જે જોડયે,
 સૌ *વિભૂતિ હરિને દે માગી, ધરે વિભૂતિ આપ નિત્ય ત્યાગી ૪૧.
 ચર્મ કપાલ આ હેતુ ધારે:-સમ,-નહિ ઉત્તમ અધમ,-વિચારે;
 મગ્ન રહી ઉપદેશે ઇવું, સુખ નહિ કોઈ વિરાગ જેવું. ૪૨.

ટીકા:-વૈષ્ણવે ચર્મકપાલાદિક નિન્દિત ઘસ્તુનું ધારણ

(શિવમાં.) આશ્વેષ કન્યુ, તેનુ આ સમાધાન છે.-મહાદેવને સર્વ પદાર્થોમાં સમુદ્ધિ છે. દ્વિતીય પાદનો અન્યથા આમ છે - સમ વિચારે ઉત્તમ અવમ ન વિચારે.

ચોપાઈ.

સદામત યત્ર દે ભારી, -મેરે કાશીપુરોમાં નરનારી,
તે સાયુજ્યમુક્તિ પ્રતિ જાય, ગર્મવાસ સકટ નહિ થાય ૪૩.
શિવસમાન નરનારી તે સદુ, દિવ્ય ભોગ ત્યારે લે તે વદુ,
કરે આપ અદ્વયઉપદેશ, ત્યજે લિંગ દમ વ્રહ્મપ્રવેશ. ૪૪.
ઉચ નીચ કિન્નિદ નહિ દેશે, મુક્તિ સર્વને દે એક લેશે,
રાજન્ ! શિવસમાન કો દાતા? ભક્ત અમક્ત સર્વનો પ્રાતા. ૪૫.
શુભો સ્યમાય વિષ્ણુનો પયો, જગમા જન પ્રાપ્ત છે જૈવો,
પ્રાતા ભક્ત, અમક્ત ન પ્રાતા, પ્રસિદ્ધ છે જગમાં એ તાતા. ૪૬.
હરિસેવક, હરસેવ્ય, ઘરણ્યા, રામે (જો) રામેશ્વર માન્યા,
ઘ્યાસે સ્કંદપુરાણે, માલ્યા હરિસેવક, હરસેવ્ય જ રાલ્યા. ૪૭.
વહુ થલો ભારત પદ્મપુરાણે, સો દેવયો હરિ અધિક માને,
ભારતતાત્પર્ય ન દેખ્યુ જે, અપ્પયદીક્ષિત બુધે લખ્યુ જે. ૪૮.

ટીકા -વૈષ્ણવે આ વહુ (હતુ) -'ભારતાદિ પ્રથોમાં સર્વ દેવોના પૂજ્ય વિષ્ણુને કહ્યા છે,' તે વને નહિ. કેમકે ભારત-પ્રથનુ તાત્પર્ય દેહતા શિવ પ્રતિ જ રૂપરતા પ્રતીતા થાય છે, એ, (શિવોત્કર્ષમંજરી આદિના કર્તા) અપ્પયદીક્ષિત નામ વિદ્વાને સર્વલ પુરાણઈતિહાસનુ તાત્પર્ય લખ્યુ છે. ત્યાં ભારતમા આ પ્રસંગ છે -અશ્વત્થામાએ નારાયણાશ્વ અને આગ્નેયાશ્વનો પ્રયોગ કન્યા, ત્યારે વહુ સેનાનો તો સહાર પળ થયો, પરતુ પચપાંડવોમાંથી કોઈ મન્યા નહિ ત્યારે રથને ત્યાગીને ધનુ વેદ અને આચાર્યનો ધિક્કાર કરતા ચન પ્રતિ ચાલ્યા ત્યા વ્યાસ ભગવાન્ તેને મલ્યા, અને આ કતુ -'હિ વ્રાહ્મણ ! તુ આચાર્ય

અને વેદને ધિક્કાર મા કહે. ૫ અર્જુન (અને) કૃષ્ણ વસ્ત્રે નરનારાયણરૂપ છે. ૫૦૫ શિવનું પૂજન વહુ કન્યું છે. ૫૧૧ પૌત્રી પૌત્રી ભક્તિને અધીન થયેલા નિશૂલી મહાદેવ પૌત્રીના રથની આગલ રહે છે, ૫૧૨ પૌત્રીના ઉપર પ્રયોગ કરેલા અનેક શસ્ત્ર-અસ્ત્રોના સામર્થ્યને મહાદેવ નાશ કરી દે છે. ૫૧૩ ભારતપ્રસંગથી નારાયણરૂપ કૃષ્ણની વિભૂતિ મહાદેવની રૂપાથી ઉપજી છે, ૫૧૪ સિદ્ધ થાય છે. ૫૧૫ વિષ્ણુચરિત્રના પ્રતિપાદક જે પ્રંથ છે, તે શિવની અધિકતાને પ્રતિપાદન કરે છે. કેમકે, તે પ્રંથોમાં વિષ્ણુ સેવ્ય કહ્યા છે, તે વિષ્ણુ ભારતપ્રસંગથી શિવના ભક્ત છે. ૫૧૬ જે શિવની ભક્તિથી વિષ્ણુ સેવ્ય થાય છે, તે શિવ જ પરમસેવ્ય છે. ૫૧૭ રીતિપ અપ્પયદીક્ષિતે સકલ યૈષ્ણવપ્રંથોના પ્રતિપાદ્ય શિવ કહ્યા છે.

ષોષાર્દ.

સૌ પ્રતિપાદ્ય શિવ વપ્તનાયા, ભક્તોમાં ઉત્તમ હરિ ગાયા; ઈશ, દેવ, પદ સદુમાં કહિયે, 'મહત્'સદિત એક શિવમાં લહિયે.

[ટીકા:-મહાદેવ, મદેશ (મહા+ઈશ) એમ શિવને કહે છે. અન્યને તો (માત્ર) દેવ, ઈશ કહે છે.]

શિવથી ભિન્ન અશિવ જે કહિયે, તે તર્જી, શિવ કલ્યાણ જ લહિયે; જલશાયી જે નામ વલાળો, તે જાગે ૫૧ મિથ્યા માનો, ૫૦.

[ટીકા:-કલ્યાણને શિવ કહે છે, તેથી ભિન્ન અશિવ છે. તેનો આ અર્થ સિદ્ધ થયો-શિવથી ભિન્ન અન્ય દેવતા 'અશિવ' નામ અકલ્યાણરૂપ છે તે અકલ્યાણરૂપ દેવતાને ત્યાગીને કલ્યાણરૂપ શિવને ઉપાસે.]

વિષ લેખીને સદુને ઉપજો દર, કન્યા અમય સૌ કંઠ ધરી નર; જેનો પુત્ર ગણેશ જ કહાવે, વિઘ્નજાલ તત્કાલ નશાવે. ૫૧.

કાર્યમાંહિ કારણ ગુણ હોય, હમ શિવ વિઘ્ન મૂલથી સ્ત્રોય; જન્મમરણદુઃખ વિઘ્ન કહાવે, તે સમૂલ શિવધ્યાન નશાવે. ૫૨.

સેવનયોગ્ય સદાશિવ એક, જાગે, સહિત સમાધિ ચિવેરુ;
તંત્રપાશુપતિરોતે ગાવે, તેમ પૂજન કરી ધ્યાન લગાવે. ૫૩.
નારદપંચરાત્ર મત જૂઠો, પરિમલ સંડો કરે છે કૂટો;
પથી શિવસેવા ચિત લાવે, જે પુરુષાર્થ ચહો તે આવે. ૫૪.

[ટીકા:-નારદપંચરાત્રનું મત સૂત્રમાપ્યમાં સંડન કન્યું છે. તેના અનુસારી રામાનુજ આદિક નવીન વૈષ્ણવોનું મત, (શંકરકૃત) સૂત્રમાપ્યઉપર વાચસ્પતિમિથ્રકૃત ભામતી ધા શારીરકમાપ્યવિભાગ નામે ગ્રંથ છે તેની ટીકા (અમલાનન્દકૃત) કલ્પતરુની ટીકા (અપ્પયદીક્ષિતકૃત) પરિમલમાં સંડન કન્યું છે.]

૫૦૩. (ગણેશ ઉપાસકનું ઉત્તર.) ચોપાઈ.

[શિવનો પુત્ર ગણેશ વતાવ્યો, કહ્યું 'કારણગુણ કાર્યે આવ્યો',
શુણો ગણેશનો પૂજક બોલ્યો, કન્યો કોપ, સિંહાસન ડોલ્યો.] ૫૫.
રાજન્ ! શુણ વન્ને પ જૂઠા, વચન સત્ય સમ કહે છે જૂઠા;
શિવનો પુત્ર ગણેશ વતાવે પરાધીનતા તેમાં ગાવે. ૫૬.
કહું પ્રસંગ એક શુણ એવો, લલ્યો વ્યાસ મગવાને જોવો;
ત્રિપુર મારવા ચઢ્યો સુરારિ, હરિહર સહિત દેવ અધિકારી. ૫૭.
ગણેશપૂજન ન કન્યું પથી, જરા ન ત્રિપુર છિનાયો તેથી;
મનવ્યા પછી પસ્તાઈ ગણેશ, ત્રિપુર વિનાદયો, રહ્યો ન લેશ ૫૮.
થયા સમર્થ કરી પૂજા રીશા, સેવનયોગ્ય તે એક ન વીજા.
રામ પુત્ર દશરથનો જોવો, ચિમ્નહરણ શિવનો સુંતે તેવો. ૫૯.
જુવો ગણેશપુરાણ વ્યાસકૃત, ગણેશ સૌનો હેતુ કહ્યો સત;
હરિ, હર, વિધિ, રવિ, શક્તિ આદિ વહુ, તુંડીયી* ઉપજે તે તો સહુ. ૬૦.

૨૨૦. દશરથની મક્તિયી રામચંદ્રબી તેના પુત્ર થયા, તેમ શિવની મક્તિયી ગણપતિ તેના પુત્ર થયા છે. પરંતુ વન્ને પુત્રો પિતાથી શ્રેષ્ઠ છે, એવું તે ગણેશમત્કનું કહેતું છે. * ગણપતિ.

ફરે ધ્યાન જન જ્યાં ક્ષણ મનમાં, નાશે વિદ્વાં, પ્રધાન ગણમાં;
ધિમ્નહરણ શ્મ જાગે નિરાદિન, ભક્તિસહિત સેવો અનવચ્છિન્ન. ૬૧.

૫૦૪. (દેવીઉપાસકનું ઉત્તર.)

[હેતુ શક્તિનો ગણેશ ગુણોને, ભગવતોમકત્ત ઉર્ચ્યો ગુણોને;*]
ગુણ રાજન ! મજ વાળી સાચી, ગ્રણે સકલ કદે ય કાચી. ૬૨.
વિના શક્તિ સ્ના સુર સારા, મૃતક દેહ સમ લખ હત્યારા;
શક્તિહીન અસમર્થ કહેવાયે, કાર્ય કેમ તે તો ઉપજાયે ? ૬૩.
જેણે શક્તિઉપાસન કન્યું ભારી, તે થયા સકલ અધિકારી.
હરિ, હર, ગણેશ, રવિ સર્વેમાં, નાના શક્તિ દેલિયે તેમાં; ૬૪.
શક્તિ લોકમાં ભાપે જેને, રૂપ ભગવતીનું લખ તેને;

ટીકા:-ભગવતીનાં વે રૂપ છે,-એક સામાન્ય અને (વીજ્ઞ)
વિશેષ. સર્વ પદાર્થોમાં પોતાનું કાર્ય કરવાની જે સામર્થ્ય-
રૂપ શક્તિ, તે ભગવતીનું સામાન્યરૂપ છે. અને અષ્ટભુજાદિક
સહિત મૂર્તિ વિશેષરૂપ છે. સામાન્યરૂપ શક્તિના સંખ્યારહિત
અનંત અંશ છે. જેમાં શક્તિના ન્યૂન અંશ હોય તે અલ્પશક્તિ-
હોય છે.-(તે) અસમર્થ કહેવાય છે. જેમાં શક્તિના અધિક
અંશ હોય-તે સમર્થ કહેવાય છે. વિષ્ણુ, શિવ આદિકોમાં
શક્તિના અંશ અધિક છે. યથી અધિક સમર્થ કહેવાય છે.
ય રીતિય ભગવતીનું સામાન્યરૂપ જે શક્તિ, તેના અંશોની
અધિકતાથી વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, સૂર્યનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે.
અને શક્તિય રહિત હોય તો, જેમ ગ્રાણ વિના શીર અમંગલરૂપ
થાય છે તેમ સર્વ દેવ 'હત્યારા' નામ અમંગલરૂપ થઈ જાય.
યથી જે શક્તિની અધિકતાથી દેવનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે, તે
મહિમા શક્તિનો છે; તે દેવોનો નથી. વિષ્ણુ, શિવ આદિકો-
ય ભગવતીની સામાન્યરૂપ શક્તિની અધિક ઉપાસના કરી છે.

પથી તેઓમાં શક્તિના અંશ અધિક છે. ૫ પૂર્વ ગ્રંથોમાં (અદ્ધ. ૬૩-૪ ની ચોપાઈમાં) ભગવતીમક્કનો અભિપ્રાય છે.

જેમ ભગવતીની નિરાકારરૂપશક્તિના અનંત અંશ છે, તેમ સાકારરૂપના પણ અનંત અંશ છે. તે સાકાર અંશોમાં કાલી-રૂપ પ્રધાન છે. અને માહેશ્વરી, વૈષ્ણવી, સૌરી, ગાણેશી, આદિક પણ પ્રધાન અંશ છે. વિષ્ણુને ભગવતીની ઉપાસનાથી વૈષ્ણવોનામે ભગવતીના અંશનો લાભ; તેમ અન્ય દેવોને ભગવતીના ઉપાસનથી નિજ નિજ માહેશ્વરી આદિક અંશોનો લાભ થયો છે; તેઓમાં પણ ભગવતીના વિષ્ણુ(અને) શિવ (૫) ઘણે પ્રધાન ભક્ત છે. કેમકે ધ્યાતાને ધ્યેયરૂપની પ્રાપ્તિ (૫) ઉપાસનાનો પરમ અવધિ છે. વિષ્ણુશિવને ઉપાસનાથી ધ્યેય-રૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે, પથી પ્રધાન ઉપાસક છે, ૫ અઢી ચોપા. ૬થી પ્રતિપાદન કરે છે:-

લક્ષ્મીકોટિ માતૃકાગણ (શુભી)તંત્રગ્રંથમાં લક્ષ્યા અંશ ગુણી. ૬૫.
કાલી તેનો અંશ પ્રધાના, માહેશ્વરી શાંકરી આદિ લક્ષ નાના;
હરિ, હર, પ્રહ્લા, સહુ તે ધ્યાયે, પામે નિજાંશ તેની કૃપા. ૬૬.
થાય ધ્યેયરૂપ ધ્યાતા જ્યારે, સિદ્ધ ઉપાસન લક્ષ્યાય વ્યારે;
ઉપાસના પથી હરિહરની, નારી મૂર્તિ ધરી, તર્જી નરની. ૬૭.

શ્લોક.

અમૃતમથનપ્રસંગમાં, હરિ મોહિનીસ્વરૂપ;

શ્લોમે શિવ અર્ધાંગમાં, દેવીરૂપ અનૂપ.

૬૮.

ટીકા:- (સમુદ્ર)મથન કરીને અમૃત પ્રકટ કન્યું ત્યારે સુરઅસુરનો વિવાદ મટાડવાને વિષ્ણુ અસમર્થ થયા, ત્યારે પોતાની ઉપાસ્યરૂપા ભગવતીનું એવું એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન કન્યું (કે) જેથી પોતે વિષ્ણુ ઉપાસ્યરૂપને પ્રાપ્ત થયા. તે રૂપના માહાત્મ્યથી અસુર પણ તેને અતુકૂલ થયા. તેમ શિવે પણ

સમાધિમાં પશું ભગવતીનું ધ્યાન કનું જેથી અર્ધવિગ્રહ શિવનું ઉપાસ્યરૂપ થયું. કદાચિત્ત વિક્ષેપથી સમાધિનો અભાવ થાય છે, પથી શિવનું સર્વ વિગ્રહ (શરીર) ઉપાસ્યરૂપ નથી. એ રીતિએ સર્વ દેવ ભગવતીના ઉપાસક છે. તે ઉપાસના વે રીતિએ કહી છે, -દક્ષિણ આમ્નાયથી (માર્ગથી) અને ઉત્તર આમ્નાયથી. દક્ષિણ આમ્નાય પૂર્વ કહ્યો છે; અગ્રે ઉત્તર આમ્નાય કહે છે.

ચોપાદ.

ભક્ત ભગવતીના હર હરિ છે, એ સમ કોણે ઉપાસના કરી છે; તદપિ મહામાયા ધ્યાયે સદિ, પામે તુરત સકલ પુરુષાર્થ હિ. ૬૯.
જગમાં સાધન પશું અન્ય નહિ, ઉપજે ભોગ મોક્ષ એકત્ર જહિ; ભક્ત ભગવતીનો જે જગમાં, ભોગ ભોગવે, નાવે ભગમાં. ૭૦.
શિવકૃતતંત્ર રોતિ એ ગાયી, ભક્તિ ભગવતી અતિ સુલ્લસાયી; પંચ મકાર ન તજિયે પથા, સનાતન જેને સર્વે સેવ્યા. ૭૧.
કૃષ્ણદેવ, બલદેવ સુંજાની, પ્રથમા પિયે સદા જ્યમ પાળી; અન્ય પ્રધાન પુરાતન જે જે, સેવે સકલ મકાર જ તે તે. ૭૨.
વિધિ તે સેવનનો ઉપકારી, કહ્યો નિજ મુખે શિવે ભારી. શિવનાં વચન ધરે જે મનમાં, લહે સુભોગ મોક્ષ એક તનમાં. ૭૩.
ગ્રંથ ભાગવત વ્યાસે વાંધ્યો, ઉપપુરાણ કાલી અનુસાંધ્યો; એક ભક્તિ ભગવતીની ગાયી, પૂજાવિધિ સકલ સમજાવી. ૭૪.
ધ્યાતા સકલ ભગવતીના છે, હરિ, હર, સુર, ગણેશ જેટલા છે; સકલ પિયે પ્રથમા મતિવાલા, પૂજે શક્તિમગ્નન સારા. ૭૫.
જગજનની જાગે એક દેવી, પરમાનંદ લહે તે સેવી;

૫૦૫. (સૂર્યમક્તનું ઉત્તર.)

‘સૂર્ય, ભક્ત ભગવતીનો’ એ શુભી, ક્રોધસહિત બોલ્યો એક મુનિ. ૭૨.

શુભ રાજન્ ! મજ વાળી ઇક જ, જૂઠ ન મારું કોટી શપથ જ.
 અતિપાપિષ્ઠ નીચ મત પેનું, ઇવળ સ્નેહથી ષ્ટ્વયું તેં જેનું. ૭૭.
 અવગુણ જેહ ગણાયે જગમાં, ગણે જ તે શુભગણ પ મગમાં;
 મધ મલ્લોનનું 'તીર્થ' જ રાણે, 'શુદ્ધ' નામ આમિપનું માણે. ૭૮.
 કહે અન્ય હમ સહુ વિપરીત, શંભુતંત્ર સેવી મતિરહિત,
 દક્ષિણસંપ્રદાય જે દૂજો, યદ્યપિ અનેક શ્રેષ્ઠે પૂજો. ૭૯.
 તથાપિ ભાનુ વિના સૌ અંધ, પ સૌનાં મન જેમાં વદ્ધ;
 ભાનુ કરે સકલ અજવાલું, તે વિન થાય તુરત અંધારું. ૮૦.
 અન્ય પ્રકાશક જગમાં જે છે, અંશ સૂર્યના સર્વે તે છે,
 ભાનુસમાન કોણ હિતકારી ? ધ્રમે આપ પરહિતમતિધારી. ૮૧.
 કાલાધીન થાય સહુ કાર્ય જ, કાલ ત્રિવિધ ભાપે આચાર્ય જ;
 ઘર્તમાન ભાધિ ને ભૂત, સૂર્ય ક્રિયા કરે પ સૂત. ૮૨.
 પ વિધિ સકલ ભાનુયી ઉપજે, તે કોપે સહુ ભસ્મ થાય જે;
 દ્વિવિધ ભાનુરૂપ પીછાનો, નિરાકાર સાકાર જ જાણો. ૮૩.
 નિરાકાર જે પ્રકાશ કહિયે, નામરૂપમાં વ્યાપક લહિયે;
 અધિષ્ઠાન સર્વનું તે ઇક, જગત્ત્રિવર્ત, જેનો અવિવેક. ૮૪.
 અહં ભાનુ પ વૃત્તિ ઉદય જ્યાં, તેમાં પ્રકટી વિનાશે તમ ત્યાં. ૮૫.

ટીકા:—સૂર્યનાં બે રૂપ છે,—નિરાકાર પ્રકાશ અને સાકાર પ્રકાશ. તે બેમાં નિરાકાર પ્રકાશ સર્વ નામરૂપમાં વ્યાપક છે. જૈને વેદાન્તી 'માતિ' શબ્દે કરીને વ્યવહાર કરે છે, તે નિરાકાર પ્રકાશરૂપ જે સૂર્યનું સામાન્યરૂપ છે, તે સર્વ જગત્-નું અધિષ્ઠાન છે. તેના અજ્ઞાનથી જગત્ત્રુપી ત્રિવર્ત ઉપજે છે. તે જ નિરાકાર પ્રકાશ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં (ચૈતન્યના) પ્રતિવિવસહિત જ્ઞાન કહેવાય છે. 'અહંભાનુ' પછી અંતઃકર-

ળની ઘૃત્તિ પ્રકાશના પ્રતિવિંદુસહિતા થાય, ત્યારે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિદ્વારા જગત્ની નિવૃત્તિ થાય છે.

ધોષાર્.

શુણ સાકારરૂપ આ તેનું, થાયે સુતેજ દિનમાં જેનું; તેના અંશ અન્ય છે જ્ઞાણ, તારા ચંદ્ર દીપ નહિ માજ્ઞા. ૮૬. પથી ઘે વિધ માનુ વતાવ્યો, જ્ઞેય ધ્યેયનો ભેદ જણાવ્યો; વેદ સકલ તેને માણે છે-પ્રકાશરૂપ સત્, તેને કહે છે. ૮૭.

ટીકા:—નિરાકાર સાકાર ભેદથી માનુનાં ઘે રૂપ છે. તેમાં નિરાકારરૂપ જ્ઞેય છે; અને સાકારરૂપ ધ્યેય છે. અને જ વેદાન્તો(ઉપનિષદો)માં નિર્ગુણસગુણ ભેદથી ઘે પ્રકારનું બ્રહ્મ કહે છે.

કદાપિ જેમાં તમલેશ નહિ તે લક્ષી જગજન સદુ જાગે સહિ ૮૮. કદાપિ ન સુષે તે ત્યમ જાગે, ધ્યાન કરે તેનું તમ માગે; અન્ય જ આગ્રત્ માણે, સઘલા, રાજન્ ! જાણ જુટા તે જગડા. ૮૯. પવું પાંચ ઉપાસક બોલ્યા, નિજગુણ, પરના અવગુણ જોલ્યા; પંડિત અન્ય અનેક જ આવ્યા, ભિન્ન ભિન્ન નિજમત સમજાવ્યાં. ૯૦.

૫૦૬.(સ્માર્ત મત.)

ટીકા:—જેમ પાંચ ઉપાસક પરસ્પર વિરુદ્ધ વચન બોલ્યા, તેમ અનેક પંડિત નિજનિજબુદ્ધિને અનુસાર વિરુદ્ધ જ બોલ્યા. જેમ ૫ પાંચેનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ મત છે, તેમ સ્માર્ત જે પંડિત-પાંચે દેવોમાં ભેદબુદ્ધિ કરે નહિ—તેનું મત પણ ૫ સર્વથી વિરુદ્ધ છે. કેમકે વૈષ્ણવનું આ મત છે:—‘વિષ્ણુ-સમાન અન્ય દેવ નથી. સર્વ વિષ્ણુના ભક્ત છે. અને વિષ્ણુનાં રામ, કૃષ્ણ, નારાયણાદિક જે નામ છે તેઓના સમાન જે અન્ય દેવોનાં નામને જાણે તે નામાપરંધી છે. તેને રામાદિક

૨૨૧. નામાપરાધ દશ પ્રકારના છે. તેઓમાંથી કોઈ પણ ‘નામાપરાધ’ કરે તે નામાપરાધી કહેવાય છે.

નામઉચ્ચારણનું યથાર્થ ફલ થાય નહિ.' તેમ શૈવ મતમાં શિવ-સમાન અન્ય દેવ નથી. અને શિવનાં નામઉચ્ચારણું ફલ વિષ્ણુનામઉચ્ચારણથી થાય નહિ. એ રીતિએ સર્વના મતમાં પોત-પોતાના ઉપાસ્ય દેવના સમાન અન્ય દેવ નથી. અને સ્માર્ત-મતમાં સર્વ દેવ સમ છે. એથી તેનું મત પણ પાંચેથી વિરુદ્ધ છે.

૫૦૭ (પટ્ શાસ્ત્રનાં ભિન્નભિન્ન મત.)

સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તર-મીમાંસા, એ પટ્ શાસ્ત્રોનું મત પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. કેમકે સાંખ્યશાસ્ત્રેકરો ઈશ્વરનો અંગીકાર નથી, (અને) યોગમાં નિરપેક્ષ (પવા) પ્રકૃતિપુરુષના, વિવેકજ્ઞાનથી, મોક્ષ માન્યો છે. અને પાતંજલશાસ્ત્રમાં ઈશ્વરનો અંગીકાર (અને) સમા-ધિથી મોક્ષ માન્યો છે. એ વિરોધ છે. ન્યાયમતમાં ચાર પ્રમાણ, અને વૈશેષિક મતમાં બે પ્રમાણ, એ વિરોધ છે. નૈમ ન્યાયવૈશેષિકનો અન્ય પણ પોતામાં વધુ વિરોધ છે. (પણ)

‘સન્નિન્દાઽસતિ નામવૈભવકથા શ્રીશેષયાંભેદધી-

રથદ્વા શ્રુતિશાસ્ત્રદૈશિકગિરાં નામન્યથવાદભ્રમઃ ।

નામાસ્તીતિનિષિદ્ધવૃત્તિવિહિતત્યાગો હિ ધર્માન્તરૈઃ

સામ્યં નામ્નિ જપે શિવસ્ય ચ હરેર્નામાપરાધા દશ’ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—(૧) સત્પુરુષની નિન્દા, (૨) અસાધુ (મનુષ્ય) પાસે નામવૈભવની કથા, (૩) શ્રીઈશ (વિષ્ણુ) અને ઈશ (શિવ) એ બેમાં ભેદબુદ્ધિ, (૪) શ્રુતિવા-ક્યમાં અશ્રદ્ધા, (૫) શાસ્ત્રવાક્યમાં અશ્રદ્ધા, (૬) ગુરુવાક્યમાં અશ્રદ્ધા, (૭) નામમાં અર્થવાદનો ભ્રમ, (૮) નામ (જે પાપનું નાશક છે તે મારી પાસે) છે એ દેહુથી, નિષિદ્ધતું આચરણ, અને (૯) વિહિતનો ત્યાગ, (૧૦) અને ઈશ્વરનામવિષે ધર્માન્તરસાથે તુલ્યતા માનવી, એ દશ શિવ અને હરિના જરૂર વિષે નામ-અપરાધ છે.

માપામાં આ દુહો પ્રચલિત છે:—

રામ રામ સવ કો વહે, દશઋતે કહે ન કોય;

એકવાર દશઋતે કહે, કોટિ યશ્ફલ હોય.

હા! રામના પિતા શ્રી દશરથનો પ્થનિ છે, કિન્તુ અર્થ ‘દશ’=નામાપરાધ, ‘ઋતે’=વિના, એવો છે.

જિજ્ઞાસુને અપેક્ષિત નથી યથી લખ્યો નથી. તેમ પૂર્વમીમાંસા-
માં ઈશ્વરનો અંગીકાર નથી, મોક્ષરૂપ નિત્ય સુખનો અંગી-
કાર નથી, કિન્તુ કર્મજન્ય વિપયસુખ જ પુરુષાર્થ છે. અને
ઉત્તરમીમાંસામાં, -ઈશ્વરનો (અને) મોક્ષનો, -અંગીકાર (છે),
વિપયસુખ પુરુષાર્થ નથી. ઉત્તરમીમાંસાનું અન્ય મત આ
ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ જ છે. સર્વ શાસ્ત્રોનાં મત યથી વિરુદ્ધ છે.
અન્યમાં ભેદવાદ છે. આમાં (ઉત્તરમીમાંસામાં) ભેદનું રાંડન અને
અભેદનું પ્રતિપાદન છે. એ રીતિએ સકલ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત
પરસ્પર વિરુદ્ધ છે.

૫૦૮. (વિરુદ્ધ મત સાંભળી રાજાની સ્થિતિ.)

ષોષાર્ધ.

નૃપે વચન વિરુદ્ધ શુણ્યાં જ્યાં, સંશય તાજો ઉપજ્યો આ ત્યાં:-
આમાં સત્ય કોણ બુધ કે, છે? મુક્તિપ્રમાણ સકલ સમ દે છે. ૯૧.
સંશયશોકે દુઃખિત જીવમાં, કો ઉપાસ્ય એ લલ્લ્યું ન મનમાં!
ચિંતા હૃદય થઈ એ તેને, નિજસંદેહ શુણાણું કેને. ૯૨.

શાસ્ત્રનિપુણ પંડિત જગ જે સદ્, શુણ્યા વિરુદ્ધ યક્તા આ તે સદ્!
શ્મ ચિન્તત ઘડુ કાલ થયો જ્યાં, તર્કદષ્ટિ આવી મલિયો ત્યાં. ૯૩.

૫૦૯. (શુભસંતતિ પિતા અને તર્કદષ્ટિ પુત્રનો મિલાપ)

દશ.

મલ્યા પરસ્પર તે ઉભય, પુત્ર પિતાની રીતિ;

કન્યું નમન, આશિષ્ઠ દિધી, આસન લીધાં સમીતિ. ૯૪.

સચિન્ત સ્વપિતાને લક્ષી, સુત થોલ્યો આ યાત:-

શી ચિન્તા ચિત આપને, મુર પ્રસન્ન નહિ તાત ? ૯૫.

ષોષાર્ધ.

શુભસંતતિએ શુણીં સુનયાણી, કહ્યો તેને નિજ સકલ કહાણી;
ચિત ચિન્તાનો હેતુ દિધો કહી:-કો ઉપાસ્ય એ તત્ત્વ જહે નહિ. ૯૬.
તર્કદષ્ટિ શુણીં પિતાનું ઘેણ, કણું શુભસંતતિને મુરપ્રદેણ:-

(તર્કદ્વિષ્ટિ કાર્યકારણના વિવેકે પિતાને સમાધાન દેસાહે છે.)
 'કારણરૂપ ઉપાસ્ય પિછાળો, તેનાં નામ અનંત જ જાણો. ૯૭.
 કાર્યરૂપ તુચ્છ લક્ષી તજિયે, ૫ સિદ્ધાન્ત વેદનો ભજિયે.
 રચ્યાં પુરાણ ઇતિહાસ વ્યાસે, તેમાં નહિ નાના મત ભાસે. ૯૮.
 મનમાં મર્મ ન જાણે પંડિત, કરે પરસ્પર મત તે સંડિત;
 નીલકંઠપંડિત બુધ ભારી, કરી ટીકા ભારતની સારી. ૯૯.
 તેણે પ્રથમ પ્રસંગ લિખ્યો છે, અદોષ શ્રુતિસિદ્ધાન્ત કહ્યો છે. ૧૦૦.

૫૧૦. (અનેક દેવોવિષયે સમાધાન.)

ટીકાઃ યદપિ સ્કુલ પુરાણના કર્તા એક વ્યાસ છે. તેણે સ્કંદપુરાણમાં શિવને, સ્વતંત્રતાદિક ઈશ્વરધર્મ કહ્યા અને અન્ય દેવોને શિવરૂપાથી સર્વ વિભૂતિની પ્રાપ્તિ કહી, ૫થી (અન્ય દેવના) જીવધર્મ કહ્યા. તેમ વિષ્ણુપુરાણ, પદ્મ-પુરાણમાં વિષ્ણુને ઈશ્વરતા કહી. તેમ કોઈને પુરાણમાં કોઈને ઉપપુરાણમાં, વિષ્ણુશિવથી ભિન્ન જે ગણેશાદિક છે, તેઓને ઈશ્વરતા કહી. ૫ રીતિએ વ્યાસવાચ્યમાં વિરોધ પ્રતીત થાય છે, તેનું સમાધાન (નીલકંઠ) આ (પ્રમાણે) કરે છે:- સર્વ (પંચાયતન દેવ) ઈશ્વર છે. જે પ્રકરણમાં અન્ય દેવની નિંદા છે, તેની નિંદા કરીને તેની ઉપાસના ત્યાગમાં વ્યાસનો અભિપ્રાય નથી; કિન્તુ વૈષ્ણવપુરાણમાં શિવાદિકની નિંદા અને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરીને, વિષ્ણુની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે. તેમ શિવપુરાણમાં વિષ્ણુઆદિકોની નિંદા પણ, તેઓની ઉપાસનાના ત્યાગ અર્થે નથી, કિન્તુ તેઓની નિંદા શિવની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિને અર્થે છે. જો એક પ્રકરણમાં અન્યની નિંદા ત્યાગસારૂ હોય તો, સર્વ ની ઉપાસનાનો ત્યાગ થશે. ૫થી અન્યની નિંદા એકની સ્તુતિને અર્થે છે, ત્યાગ અર્થે નથી.

દૃષ્ટાંત-વેદમાં અગ્નિહોત્રના ઘે કાલ કહ્યા છે, એક તો સૂર્યઉદયથી પ્રથમ, અને વીજો સૂર્યઉદયથી અનંતર કાલ કહ્યો છે. ત્યાં ઉદયકાલના પ્રસંગમાં અનુદયકાલની નિંદા કરી છે; અને અનુદયકાલના પ્રસંગમાં ઉદયકાલની નિંદા કરી છે. ત્યાં નિંદાનું તાત્પર્ય ત્યાગમાં હોય તો ઘટે કાલમાં હોમનો ત્યાગ થશે. અને નિત્યકર્મનો ત્યાગ સંભવે નહિ. યથી ઉદયકાલનો સ્તુતિસારુ અનુદયકાલની નિંદા છે. અને અનુદયકાલની સ્તુતિસારુ ઉદયકાલની નિંદા છે. તેમ એક દેવની ઉપાસનાના પ્રસંગમાં અન્યની નિંદાનું એકની સ્તુતિમાં તાત્પર્ય છે. અન્યની નિંદામાં તાત્પર્ય નથી. જેમ શાસ્ત્રાભેદથી કોઈ ઉદયકાલમાં હોમ કરે છે, કોઈ અનુદયકાલમાં કરે છે. ફલ ઘટેને સમાન થાય છે.

૫૧૧. તેમ ઇચ્છાભેદથી પાંચે દેવોમાંથી જેનો ઉપાસના કરે તે સર્વથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં ભોગ ભોગવીને વિદેહમોક્ષ થાય છે. યદ્યપિ વિષ્ણુ આદિકોની ઉપાસનાથી ઘેકુંઠ લોકાદિકોની પ્રાપ્તિ પુરાણમાં કહી છે, બ્રહ્મલોકની નહિ; તથાપિ ઉત્તમઉપાસક વિદેહમુક્તિના અધિકારી દેવયાનમાર્ગથી સર્વ બ્રહ્મલોક પ્રતિ જ જાય છે. પરંતુ એક જ બ્રહ્મલોક ચૈષ્ણવ ઉપાસકને ઘેકુંઠરૂપ પ્રતીત થાય છે. અને (તે) લોકવાસી સર્વ તેને ચતુર્ભુજ પાર્ષદ(સમ્ય, અનુચર)રૂપ પ્રતીત થાય છે. અને પોતે પણ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ થાય છે. તેમ શૈવઉપાસકને બ્રહ્મલોક જ શિવલોક (રૂપ) પ્રતીત થાય છે. તે લોકવાસી સર્વ ત્રિનેત્રમૂર્તિ પોતાસહિત પ્રતીત થાય છે. એ રીતિએ સર્વ ઉપાસકને બ્રહ્મલોક જ પોતાના ઉપાસ્યના લોક(રૂપ) પ્રતીત થાય છે. કેમકે આ નિયમ છે:-દેવયાનમાર્ગ વિના અન્ય-માર્ગથી જે જાય છે તેઓનું સંસારમાં આગમન થાય છે. અને

દેવયાનમાર્ગ એક બ્રહ્મલોકનો છે, યથી વિદેહમાંશ્વના યોગ્ય ઉપાસક સર્વ બ્રહ્મલોક પ્રતિ જાય છે. તે બ્રહ્મલોકમાં આવી અદ્ભુત મહિમા છે:-ઉપાસકની ઇચ્છાને અનુસાર સર્વા સામગ્રી સહિત તે બ્રહ્મલોક જ તેને પ્રતીત થાય છે. એ રીતિએ પાંચે દેવના ઉપાસકોને સમફલ થાય છે.

૫૧૨. એવિષે આ શંકા થાય છે:-પાંચે દેવોનાં નામરૂપ મિશ્ર મિશ્ર કહ્યાં છે, અને ઈશ્વર એક છે. એક ઈશ્વરનાં નાનારૂપ સંભવે નહિ. તેનું આત્મ સમાધાન છે:-પરમાર્થેકરી નામરૂપ કદં પરમાત્મામાં છે નહિ. મંદબુદ્ધિને ઉપાસનાસાર, નામરૂપરહિત પરમાત્માનાં માયાકૃત કલ્પિત નામરૂપ, (શાસ્ત્રે) કહ્યાં છે. યથી એક પરમાત્મામાં માયાકૃત કલ્પિત નામરૂપ નાના સંભવે છે. એ રીતિએ સર્વ પુરાણવાક્યોનો વિરોધ દૂર થાય છે.

૫૧૩. (પુરાણવાક્યોમાં વિરોધ માટે તેનું સમાધાન)

અને પુરાણવાક્યોમાં વિરોધશંકાનું મુખ્ય સમાધાન તો આ છે:-વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, દેવી, સૂર્ય, યથી આદિલઈને જેટલાં એકપ્રકારનાં નામ છે, તે સર્વ કારણ બ્રહ્મનાં નામ છે. અને કાર્ય બ્રહ્મનાં પણ તે સર્વ નામ છે. જેમ માયાવિશિષ્ટ કારણને બ્રહ્મ કહે છે, અને હિરણ્યગર્ભ કાર્ય છે, તેને પણ બ્રહ્મ કહે છે. એ રીતિએ કારણબ્રહ્મને, વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, દેવી, સૂર્ય (એ) પદ યોધન કરે છે; અને કાર્યબ્રહ્મને પણ એ પાંચે પદ યોધન કરે છે. એમ પાંચે પદના જે નારાયણ, નીલકંઠ, વિઘ્નેશ, શક્તિ, માનુ, इत्यादि અનંત પર્યાય છે તે સર્વ કારણબ્રહ્મ અને કાર્યબ્રહ્મ બન્નેને યોધન કરે છે. કહિં કારણબ્રહ્મને અને કહિં કાર્યબ્રહ્મને પ્રસંગથી યોધન કરે છે. જેમ 'સૈધવ'પદ,-અશ્વ, લવણ,-વ. બન્નેને યોધન કરે છે. મોજનપ્રસંગમાં 'સૈધવ'પદ 'લવણ'ને

બોધન કરે છે, અને ગમનપ્રસંગમાં 'સૈંધવ'પદ 'અશ્વ'ને બોધન કરે છે. (તેમ) વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુ, નારાયણાદિ પદ કારણ બ્રહ્મનાં બોધક છે, શિવ, ગણેશ, સૂર્યાદિક પદ કાર્યબ્રહ્મનાં બોધક છે.

૫૧૪. યથી દેવેણ્ય પ્રંથોમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ અને શિવ-આદિકોની નિંદાથી વ્યાસનો આ અભિપ્રાય છે:-કારણ બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે; અને કાર્ય બ્રહ્મ ઉપાસ્ય નથી તેમ સ્કંદપુરાણ-અદિક શ્રીય પ્રંથોમાં શિવ-મહેશાદિકપદ કારણબ્રહ્મનાં બોધક છે; અને વિષ્ણુ, ગણેશ, દેવી, સૂર્યાદિકપદ કાર્યબ્રહ્મનાં બોધક છે. યથી તેમોમાં પણ કારણબ્રહ્મની સ્તુતિ અને કાર્ય-બ્રહ્મની નિંદા છે. તેમ ગણેશપુરાણમાં ગણેશપદ કારણબ્રહ્મનું બોધક અને વિષ્ણુ શિવાદિકપદ કાર્યબ્રહ્મનાં બોધક છે. યથી કારણની સ્તુતિ અને કાર્યની નિંદા છે. તેમ કાલીપુરાણમાં કાલી, દેવી, આદિકપદ કારણબ્રહ્મનાં બોધક (છે). અને વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, સૂર્યઆદિકપદ કાર્યબ્રહ્મનાં બોધક (છે). યથી કાલીપદબોધ્ય કારણની સ્તુતિ, અને વિષ્ણુ શિવાદિકપદ-બોધ્ય કાર્યબ્રહ્મની નિંદા છે. તેમ સૌરપુરાણમાં સૂર્ય-માતૃ પદ-બોધ્ય કારણબ્રહ્મ છે, તેની સ્તુતિ; અને અન્યપદબોધ્ય કાર્યની નિંદા છે. ૫ રીતિપ સકલ પુરાણમાં કાર્ય કારણની સંશારૂપ સંકેતનો તો ભેદ છે, (પણ) ઉપાદેય (ગ્રાહ્ય) હેય (ત્યાજ્ય) જે અર્થ તેનો ભેદ નથી. સકલપુરાણમાં કારણબ્રહ્મની ઉપાસના ઉપાદેય છે, અને કાર્યની ઉપાસના હેય છે. યથી સર્વ પુરાણ એક કારણબ્રહ્મની ઉપાસ્યતા બોધન કરે છે. તેઓનો પોતામાં વિરોધ નથી.

૫૧૫. (મૂર્તિસંબંધમાં વિચાર)

યથાપિ ચતુર્ભુજ, ત્રિનેત્ર, સતુંડ, અષ્ટભુજાદિક મૂર્તિ

૭ તરંગ.) કારણબ્રહ્મની ઉપાસનાની રીતિ, મૂર્તિસર્વંથી અભિપ્રાય. ૬૧૬

માયાના પરિણામ છે, અને ચેતનના વિવર્ત છે, યથી કાર્ય છે: અને તેઓની પણ ઉપાસના કહી છે;-તથાપિ તે ચતુર્ભુજાદિ મૂર્તિઓનું જે માયાવિશિષ્ટ કારણ છે, તેથી વિચાર કરવાથી, ભેદ નથી. યથી તે આકારોને વાધીને કારણરૂપથી તેઓની ઉપાસનામાં તાત્પર્ય છે. કેમકે, આકાર કાર્ય છે, યથી તુચ્છ છે, અને કારણ સત્ય છે. અને જેની મંદગ્રજા આકારમાં જ સ્થિતા હોય, તે શાસ્ત્રુક્ત આકારની જ ઉપાસના કરે, તેથી પણ ગ્રજા નિશ્ચલા થઈને કારણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં સ્થિતિ થાય છે.

૬૧૬. (કારણબ્રહ્મની ઉપાસનાની રીતિ.)

(મૂર્તિપ્રતિપાદનનો અભિપ્રાય.)

કારણબ્રહ્મની ઉપાસના આ રીતિય કહી છે:-બ્રહ્મ જગત્તું કારણ છે, સત્યકામ છે, સત્યસંકલ્પ છે, સર્વજ્ઞ છે, સ્વતંત્ર છે, સર્વનું પ્રેરક છે, કૃપાલુ છે, યવા ઈશ્વરના ધર્મોનું ચિન્તન કરે. મૂર્તિચિન્તનમાં શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી. અને અનેક મૂર્તિ જે શાસ્ત્રમાં લખી છે તે ઉપાસનાને નિમિત્ત નથી, કિન્તુ સર્વે મૂર્તિઓ કારણબ્રહ્મનું ઉપલક્ષણ છે. જે વસ્તુ જેના-એકદેશમાં હોય, અને કદાચિત્ હોય, અને વ્યાવર્તક હોય તે ઉપલક્ષણ કહેવાય છે. જેમ 'કાકણાલું દેવદત્તનું ગૃહ છે.' એ વાનયમાં દેવદત્તના ગૃહનું કાક ઉપલક્ષણ છે. કેમકે ગૃહના એક દેશમાં કાક હોય છે, અને કદાચિત્ હોય છે, સર્વદા નહિ, અને અન્ય ગૃહથી દેવદત્તના ગૃહનો વ્યાવર્તક છે. તેમ જગત્તું કારણ બ્રહ્મ છે. તેના એકદેશમાં મૂર્તિ હોય છે, અને કદાચિત્ હોય છે. અને ચતુર્ભુજાદિક મૂર્તિ કારણ-બ્રહ્મ વિષે જ હોય છે, અન્યમાં નહિ, યથી વ્યાવર્તક હોવાથી ઉપલક્ષણ છે. ઉપલક્ષણનું આ પ્રયોગન હોય છે:-વિ શે વ્ય

વ સ્તુ ના સ્વ રૂ પ નું જ્ઞાન થાય. જેમ કાકથી દેવદત્તના ગૃહનું જ્ઞાન થાય, અન્ય પ્રયોજન કાકથી નથી. તેમ ચતુર્ભુજાદિક આકારોથી નિરાકાર કારણબ્રહ્મનું જ્ઞાન જ, ઉપાસનાના નિમિત્ત મૂર્તિપ્રતિપાદનનું પ્રયોજન છે, અન્ય નહિ.

૫૧૭. અને મંદપ્રજ્ઞાવાલા શાસ્ત્રઅભિપ્રાયને સમજ્યા વિના તે આકારોમાં આગ્રહ કરે છે; અને 'દયાલસારમેયન્યાય'થી પરસ્પર કલહ કરે છે; [સ્ત્રીના માઈને 'દયાલ' (સાલો) કહે છે, કુતરાને 'સારમેય' કહે છે, અને દટાંતને 'ન્યાય' કહે છે.] કોઈના સાલાનું નામ ઉત્કાલક હતું, અને સાલાના શત્રુનું નામ ધાવક હતું. તે પુરુષના ગૃહના કુતરાનું નામ ધાવક, અને ધીજા ગૃહના કુતરાનું નામ ઉત્કાલક હતું ત્યાં તે પુરુષની સ્ત્રી ગૃહવિષે પ્રથમ આવી. ત્યારે વન્ને કુતરા પોતામાં હમેશ લડે. ત્યાં સ્ત્રીનો પતિ, શ્વશુર આદિક ઉત્કાલક(કુતરા)ને ગાલો દે, અને પોતાના ધાવક(કુતરા)ની ઘડાઈ કરે, ત્યારે તે સ્ત્રીને આ મ્હાન્તિ થઈ-મારા માઈને ગાલો દે છે, (અને) તેના શત્રુની ઘડાઈ કરે છે. તેથી દુઃખિતા થઈને ભર્તા સાથે ક્લેશ કરતી થઈ. જેમ તેઓનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના સમાન સજ્ઞાથી ભ્રમે કરીને સ્ત્રીપ ક્લેશ કન્યો, તેમ વૈષ્ણવ ગ્રંથનાં શિવાદિક નામથી કાર્ય બ્રહ્મનો નિંદા કરી છે, જે અભિપ્રાયને ન જાણીને શૈયાદિ દુઃખિત થાય છે, અને ત્રિષ્ણુના નામથી કાર્યની નિંદાને નહિ જાણીને, વૈષ્ણવ દુઃખિત થાય છે અને સકલ પુરાણનો આ અભિપ્રાય છે.-કારણબ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે, કાર્યબ્રહ્મ ત્યાજ્ય છે. [માયા-વિશિષ્ટ ચેતન કારણ બ્રહ્મ કહેવાય છે. માયાકૃત કાર્યવિશિષ્ટ ચેતન કાર્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે.] એ જ અર્થ ભારતની ટીકાના આરંભમાં લખ્યો છે, અને સર્વ વેદાન્તોનો એ જ સિદ્ધાન્ત છે.

૫૧૮. ચોપાદ.

શુભસંતતિને શુર્ણો સુતવેળ, જીવમાં ઉપજ્યું કિશ્ચિત્ત્વ ચેન;
 વલી પુરને કન્યો જ પ્રશ્ન જ; 'શાસ્ત્ર પરસ્પર કહે અસૂત જ. ૧૦૧.
 'તેમાં સત્ય કોણ તે કહિયે, જેનો અર્થ યુદ્ધિમાં લઈયે.' ૧૦૨.
 ટીકા:-[પુરાણમાં વિરોધ (લામ્બો હતો પરંતુ પુત્રનાં
 વચન સાંભળીને) તેની શંકાના નાશથી 'ચેન' નામ સુલ્લ થયું,
 અને પદ્મશાસ્ત્રનો પરસ્પર વિરોધ શંકા મટી નહિ, યથી
 'કિશ્ચિત્ત્વ' ચેન થયું, સર્વથા નહિ. 'અસૂત' નામ વિરુદ્ધ
 કહે છે.]

૫૧૯. (ઉત્તરમીમાંસા સર્વમાં શ્રેષ્ઠા.)

તર્કદષ્ટિ શુર્ણો નિજ પિતૃવાણી, વોલ્યો વચન સુપરમ પ્રમાણી:-
 'ઉત્તરમીમાંસા' ઉપદેશ, જેમાં વેદવિરુદ્ધ, ન લેશ. ૧૦૩.
 પંચશાસ્ત્ર તે વેદવિરુદ્ધ, યથી જાણો તે જ અશુદ્ધ.

કિશ્ચિત્ત્વ અંશ વેદઅનુસારી, લલ્લી વહુ મહે મંદ અધિકારી. ૧૦૪.

ટીકા:-યદ્યપિ પદ્મશાસ્ત્રોના કર્તા સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. સાંખ્યના
 કર્તા કપિલ, પાતંજલના કર્તા પતંજલિ શેષનો અવતાર,
 ન્યાયના કર્તા ગૌતમ, વૈશેષિક શાસ્ત્રના કર્તા કણાદ,
 પૂર્વમીમાંસાના કર્તા જૈમિનિ, ઉત્તરમીમાંસાના કર્તા વ્યાસ,
 ય સર્વનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ છે. યથી યમનાં વચનરૂપ સર્વ
 શાસ્ત્ર પણ સમાન પ્રમાણ જોઈયે, તથાપિ સર્વ વાક્યોમાં
 પ્રબલ પ્રમાણ વેદવાક્ય છે. કેમકે વેદના કર્તા સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે.
 તેનાવિષે ભ્રમ, સંદેહ, વિપ્રલિપ્તા દોષ સંભવે નહિ. ય
 શાસ્ત્રોના કર્તા જીવ છે. તેઓનેવિષે ભ્રમ આદિક દોષોનો
 સંભવ છે. યદ્યપિ શાસ્ત્રકાર પણ સર્વજ્ઞ કહ્યા છે; તથાપિ
 તેઓને સર્વજ્ઞતા યોગમાહાત્મ્યેકરી થઈ છે, યથી યું જા ન યોગી
 થયા છે. અને ઈશ્વરને સર્વજ્ઞતા સ્વભાવસિદ્ધ છે, યથી યુ ક.

યોગી છે. [ચિન્તન કન્યા પદાર્થનું જેને જ્ઞાન થાય તે યુંજા નયોગી કહેવાય છે. જેને સર્વદા એકરસ સર્વ પદાર્થ અપરોક્ષ પ્રતીત હોય તે યુક્તયોગી કહેવાય છે. યથો ઈશ્વર છે.] યુક્તયોગી શૂન્ય યેદયચન પ્રવલ અને યુંજાનયોગીશૂન્ય શાસ્ત્ર-યચન દુર્બલ છે.

૫૨૦. ૫થી યેદઅનુસારી શાસ્ત્ર પ્રમાણ, અને યેદવિરુદ્ધ અપ્રમાણ. પાંચ શાસ્ત્ર જેમ યેદવિરુદ્ધ છે, તેમ શારીરિક આદિ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ છે. અને ઉત્તરમીમાંસા કોઈ અંશમાં યેદવિરુદ્ધા નથી, ૫થી પ્રમાણ છે. અન્ય શાસ્ત્ર પણ કોઈ અંશમાં યેદના અનુસારિ દેખીને મંદબુદ્ધિ તેઓમાં વિશ્વાસ કરે છે, પરંતુ ઘટ્ટ અંશમાં યેદવિરુદ્ધ છે, ૫થી ત્યાજ્ય છે. કોઈક અંશમાં યેદ અનુસારિ હોવાથી ઉપાદેય થાય તો, જૈનશાસ્ત્ર પણ અદિસા-અંશમાં યેદઅનુસારિ છે, (તે) ઉપાદેય થઈ જોડાયે અને ત્યાજ્ય છે, ઉપાદેય નથી. યદ્યપિ સુગત ઈશ્વરનો અવતાર છે, જેને બુદ્ધ કહે છે. તેના યચન પણ યેદસમાન પ્રમાણ જોડાયે તથાપિ બુદ્ધ (અવતાર) વિપ્રલિપ્તાનિમિત્તથી થયો છે, ૫થી તેના યચન સર્વથા અપ્રમાણ છે. [યચનની ઇચ્છાને વિપ્ર-લિપ્તા કહે છે. જેને યદેકાવવાની ઇચ્છા કહે છે.] ૫થી સર્વ અંશમાં યેદઅનુસારિની ઉત્તરમીમાંસા જ સર્વથા મુમુક્ષુને ઉપાદેયા છે. યદ્યપિ ઉત્તરમીમાંસા વ્યાસકૃત સૂત્રરૂપા છે, તેનું વ્યાખ્યાન પણ અનેક પુરુષોષ નાના રીતિષ કન્યું છે. તથાપિ પૂજ્યચરણ શંકરકૃત વ્યાખ્યાન જ યેદાનુસારિ છે, અન્ય નહિ. ૫ પંચમ તરંગમાં પ્રતિપાદન કન્યું છે. ૫થી અન્ય પંચશાસ્ત્ર અપ્રમાણ છે.

૫૨૧. અને આ તરંગમાં જે પૂર્વે સર્વ શાસ્ત્ર મોક્ષઉપયોગિ કહ્યાં, તે તર્કદષ્ટિના સાચાહી, વિવેકથી કહ્યાં. જેમ કોઈનો

શત્રુ તરવાર મારે તેથી રુધિર નીકળીને દૈવગતિથી રોગ નિવૃત્ત થઈ જાય, ત્યારે સારગ્રાહી પુણ્ય તરવાર મારનારનો ઉપકાર માની લે: તેમ અન્ય શાસ્ત્રોથી પણ કોઈ રીતિપ અંતઃકરણનો શુદ્ધિ વા નિશ્ચલતા થયેથી પુણ્ય નિવૃત્ત થઈને વેદ અનુસાર નિશ્ચય કરે, તો મોક્ષ થાય છે. સર્વથા તેમાં જ આગ્રહ કરે તો અંધગોલાંગૂલન્યાયથી અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે. યથી સકલ શાસ્ત્ર ત્યાગીને, અદ્વૈતચાર્યાનુસારીતિપ ઉત્તરમી-માંસા ઉપાદેયા છે.

૫૨૨. અંધગોલાંગૂલન્યાય આ છે:-કોઈ ધનીન ભૂષણયુક્ત પુત્રને ચોર લઈ ગયા. ધનમાં ભૂષણ (કાઢી) લઈ, તેનાં નેત્ર ફોડીને છોડી ગયા. ત્યારે તે રુદનકરતાં બાલકને કોઈ નિર્દય ઘંચરુ, ઘલડનમત્ત ઘલીવર્દનું હાંગૂલ (પુછડું) પકડાવી દે અને આ કહે:-‘તું યનું પુછડું છોડીશ મા, તારા ‘ગ્રામમાં ય પહોંચાડો દેશે’. તે દુઃખી બાલક તેના ઘચનમાં વિશ્વાસ કરીને દુઃખ અનુભવ કરીને નષ્ટ થાય છે. તેમ વિષય-રૂપ ચોર વિવેકરૂપ નેત્રને ફોડીને સંસાર (રૂપ) ધનમાં નાંખે છે; ત્યાં ભેદવાદી નિર્દય ઘંચરુ અન્યશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત-માં આગ્રહ કરાવે છે, અને આ કહે છે:-‘અમારો ઉપદેશ ‘જ તને પરમસુખપ્રાપ્તિનો હેતુ થશે, તેને છોડીશ મા.’ તેઓનાં વાત્સલ્યમાં વિશ્વાસ કરીને (તેથી મનુષ્યો) પુરુષાર્થસુખરહિત થાય છે. અને જન્મમરણરૂપ મહાદુઃખને અનુભવ કરે છે. યથી અન્યશાસ્ત્ર ત્યાજ્ય છે.

૫૨૩. (શુભસંતતિ રાજાનું મૃત્યુ અને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ.)

દશ.

તર્કદષ્ટિનાં ઘચન શુણો, શુભસંતતિ ને તાત,
સંશયશોક ગયો સકલ, થયો હૃદય કુશલાત.

કારણબ્રહ્મઉપાસના, કર્યો વદુ ચિત્ત લગાવ્યો;

તર્કદષ્ટિ નિજગુરુ ગણી, રાજસમાજ ચડાવ્યો.

૧૦૬.

[ટીકા:-યદ્યપિ તર્કદષ્ટિ પુત્ર હતો તથાપિ ઉપદેશ ઉત્તમ કન્યો પચી ગુરુપદવીને પ્રાપ્ત થયો. એ બ્રહ્મવિદ્યાનું માહાત્મ્ય છે.]

૫૨૪. પછી કઈ કાલ ઘોંતો જતાં, રાજા ત્યજો નિજપ્રાણ;

બ્રહ્મલોકમાં તે ગયો, ડયાં મુનિ જાય સધ્યાન. ૧૦૭.

ટીકા:-રાજાના મરણનો દેશકાલ કહ્યો નહિ, તેનો આ અભિપ્રાય છે:-ઉપાસકના મરણમાં દેશકાલની અપેક્ષા નથી. દિનમાં મરે અથવા રાત્રિમાં, દક્ષિણાયનમાં અથવા ઉત્તરાયનમાં પવિત્ર ભૂમિમાં અથવા અપવિત્રમાં, સર્વથા, ઉપાસનાના વલયી, દેવયાનમાર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને અદષ્ટિના પ્રસંગમાં પૂર્વે દેશકાલની અપેક્ષા કહી, તે યોગસંહિત ઉપાસકને કહી છે. કેવલ ईश्वरશरण ઉપાસકને દેશ કાલની અપેક્ષા નથી. એ અર્થ સૂત્રકાર-આપ્યકારે પ્રતિપાદન કન્યો છે.

૫૨૫.(તર્કદષ્ટિનો દેહપાત, અને પરમાત્માસહ અભેદ.)

દશ.

રાજકાર્ય સર્વે કન્યાં, તર્કદષ્ટિ સાર,

પણ ન રંગ લાગ્યો જરા, લહ્યો બ્રહ્મ નિર્ધાર. ૧૦૮.

અંત થયે પ્રારબ્ધનો, પામ્યો *નિશ્ચલ ગેહ;

આત્મા પરમાત્મા મળ્યો, દેહ છેહમાં છેહ. ૧૦૯.

ટીકા:-‘દેહનો છેહ’ નામ (શરીરનો) રાશમાં ‘છેહ’ નામ અન્ત. ‘આત્મા’ કહેતાં કુટસ્થ-સાક્ષી-તેનો ‘પરમાત્મા-સહ’ અભેદ.

યદ્યપિ કૂટસ્થનો પરમાત્માસાથે સદા અમેદ છે, તથાપિ ઉપાધિરૂત મેદ છે, ઉપાધિના લયથી ઉપાધિરૂત મેદનો અમાવ થાય છે. પરમાત્માસહ અમેદ કહ્યો તેનો આ અભિપ્રાય છે -વિદેહમુક્તિમા ઈશ્વરસાથે અમેદ થાય છે, શુદ્ધ ચેતન ગ્રહસહ નહિ. ૫ વાર્તા શાળીરુકમાપ્તના ચતુર્થ અધ્યાય-મા પ્રતિપાદન કરી છે. ત્યાં આ પ્રસંગ છે -વિદેહમુક્તિમાં સત્યમકરુપાદિકરૂપની પ્રાપ્તિ જૈમિનિના મતવતે કહી છે. ઔડુલામિના મતમાં સત્યસકરુપાદિકોનો અભાવ કહ્યા છે. અને સિદ્ધાન્તમતમાં સત્યસકરુપાદિકોનો ભાવઅભાવ વદ્ધે કહ્યો છે. તેનો આ અભિપ્રાય છે -ઈશ્વરસાથે અમેદ થાય છે. [ઈશ્વરના સત્યસકરુપાદિક મુક્તમા, (છે ય્યો) અન્ય જીવો-પ-કરી ધ્યરહાર કરાય છે.] તે ઈશ્વર પરમાર્થદષ્ટિય શુદ્ધ છે, તેને-ત્રિપે કોઈ ગુણ છે નહિ, કિન્તુ નિર્ગુણ છે, યથી સત્યસ કરુપાદિકોનો અમાર છે યદ્યપિ સસારદશાવિપે પળ જીવ પર-માર્થેરુરી નિર્ગુણ છે, શુદ્ધ છે, તથાપિ જીવને સસાર દશામા અવિદ્યાપરુરી, કર્તૃત્વ, ભાક્તૃત્વ, પ્રતીત થાય છે. ઈશ્વર-ને કદા પળ આત્મામા અથવા અન્યમા સસાર પ્રતીત થાય નહિ યથી સદા અસંગ, નિર્ગુણ, શુદ્ધ છે યથી ઈશ્વરસાથે જે અમેદ છે તે જ શુદ્ધ સાથે અમેદ છે. અને ઈશ્વરસાથે અમેદને શુદ્ધગ્રહસહ અમેદ નહિ માને તા, ઈશ્વરને શુદ્ધગ્રહની પ્રાપ્તિ કદા પળ થાય નહિ કેમકે જીવની પેઠે ઈશ્વરને ઉપદેશજન્ય જ્ઞાન અને વિદેહમોક્ષ તા કદા થાય નહિ, સદા પ્રાપ્ત જે તેનુ રૂપ તે શુદ્ધ નહિ, યથી જીવથી પળ ન્યૂન ઈશ્વર સદા વદ્ધ છે, ૫ સિદ્ધ થશે. યથી આ માનતુ યાગ્ય છે -ઈશ્વરને આવરણ નહિ યથી ઉપદેશજ્ઞાનની અપેક્ષા નહિ. આવરણના અભાવથી ભ્રાન્તિ નહિ, યથી નિત્યસર્વજ્ઞ છે, નિત્યમુક્ત છે. માયા અને તેનુ

કાર્ય (ઈશ્વરના) આત્મામાં પ્રતીત થાય નહિ, યથી સદા અસંગ છે, યથી જ શુદ્ધ છે. ય રીતિય ઈશ્વરસહ અભેદ જ શુદ્ધ ચેતનસહ અભેદ છે. અને દૃષ્ટાન્તવતે પળ ઈશ્વર. સાથે જ અભેદ સિદ્ધ થાય છે. જેમ મઠમાં ઘટનો અભાવ થાય તો મઠાકાશમાં ઘટાકાશનો હવ થાય છે, મહાકાશમાં નહિ. તેમ વિદ્વાનનું શરીર ઈશ્વરરૂત બ્રહ્માણ્ડમાં નષ્ટ થાય છે, અને સર્વ બ્રહ્માંડ ઈશ્વરશરીર માયાના અંતર્ભૂત છે. વિદ્વાનનો આત્મા વિદેહમોક્ષમાં બ્રહ્માણ્ડના વહિર ગમન કરે નહિ, યથી ઈશ્વરસાથે અભેદ થાય છે. પરંતુ જેમ મઠાકાશસાથે ઘટાકાશનો અભેદ થયો, તે મઠાકાશ મહાકાશરૂપ જ છે; તેમ ઈશ્વરસાથે અભેદ થાય છે, તે ઈશ્વર શુદ્ધબ્રહ્મ જ છે, યથી શુદ્ધબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૫૨૬. (ગ્રંથસમાપ્તિ.) ૬૬.

- આ વિચારસાગર કન્યો, જેમાં રત્ન અનેક,
ગોપ્ય વેદસિદ્ધાન્ત તે, પ્રકટ લહે સવિવેક ૧૧૦.
સાંખ્યન્યાયમાં થમ કન્યો, પઠી વ્યાકરણ અશેષ,
પઠ્યા ગ્રંથ અદ્વૈતના, રહ્યો ન એકે શેષ. ૧૧૧.
કઠિન જ અન્ય નિવંધ છે, જેમાં મતના ભેદ,
શ્રમથી *અવગાહન કન્યા, નિશ્ચલદાસ સવેદ. ૧૧૨.
તેણે ભાષાગ્રંથ આ કર્યો, ન ઉપજી લાજ;
તેમાં હેતુ એક આ, -દયા ધર્મશિરતાજ. ૧૧૩.
વિન વ્યાકરણ ન પઠી શકે, સંસ્કૃત ગ્રંથો મંદ,
અનાયાસ આને પઠે, લહે સુપરમાનંદ. ૧૧૪.
૫૨૭. દિહીથી પશ્ચિમ દિશા કોશ અરાહે ગ્રામ;
તેમાં આ પૂરો થયો; કિહડૌલો તે નામ. ૧૧૫.

शानी, विदेहमुक्तिमां, जे सह थाय अभेद;

दादु आदिरूप ते, जेह यस्याणे वेद.

११६.

नामरूप व्यभिचारिमां, अनुगत एक अनूप;

दादुपदन्तुं लक्ष्य छे, अस्ति-भाति-प्रियरूप.

११७.

इति श्रीविचारसागरे जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिवर्णनं नाम

सप्तमस्तरंगः समाप्तः ७

समाप्तोऽयं विचारसागरो ग्रंथः ।

વેદાન્તવિચારનું મૂચિપત્ર.

(અત્ર અદ્વૈતે છે તે જુઠના છે.)

અર્જુન ૭.
અર્થ અને કામમા પ્રારબ્ધની પ્રવા-
નના. ૩૩-૩૬.
અધિકાર, આશ્રમનો. ૧૧.
અધિકારી.
વેદાન્ત અધિકારી. ૯-૧૦.
ઉત્તમ-મંદ ૬૧.
અધિકારીઓનાં વિચિત્ર
અન્ત કરણો, ૬૭.
અધિકારીનું કર્તવ્ય. ૬૧.
અન્ત કરણના ત્રિલોપ અને તેના
ઉપાય.
અન્ત કરણની શુદ્ધિ. ૪૪.
અન્ત કરણની સાત્વિકાદિ ત્રણ
વૃત્તિઓ. ૮૩-૮૪
અન્તરહસાધન, જ્ઞાનના સપ્ત.
૪૮-૪૯.
અનાત્મા ૭૨.
અનુષ્ઠીયમાન ધર્મ. ૧૨.
અધ્યારોપ. ૬૬.
અપવાદ ૬૬, ૬૬.
૬૩

અવસ્તુ, ૬૬.
આત્મવિચાર, ૭૪-૭૬.
આત્મા સદ્વિદ્યાનંદ સ્વરૂપ ૭૧.
આત્માના વિચાર, ૭૧
આત્મજ્ઞાન પરમપુરુષાર્થીઓએ
પ્રથમ સાધના યોગ્ય છે, ૭૩
આત્માનું-“હું”-નું જ્ઞાન
૭૩, ૭૪,
આત્મદર્શન સત્યવમા અરણીનું
દૃષ્ટાન્ત, ૭૪,
આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ, ૭૬, ૭૭,
આત્મામા અવિદ્યાએ કરી
દ્વૈતનું અધ્યસ્તત્વ રજ્જુમા
સર્પાદિવત્, ૧૧૩.
આત્માનાત્મવિવેક, ૭૬.
આદિત્ય વિવસ્વાન્ ૭
આ દેશના-સ્વભાવ સમ્બન્ધી
વિચાર. ૧૩
-વિકારિણી સ્થિતિ, ૧૦
આવરણશક્તિ, ૪૬
આવરણદૂરીકરણ, ૬૬.

આશ્રમ, ચાર પ્રકારના, ૧૧.

ઈશ્વારુ, ૭.

ઈશ્વરકૃત સૃષ્ટિ, ૨૯, ૩૦.

ઈશ્વરપૂજન, ૪૭.

ઉદાલક, ૭.

ઉત્તમ કૃપિ, મધ્યમ વ્યાપાર,
કનિષ્ઠ સેવા એ લોકોક્તિનો.

પ્રસ્તુત કાલે વિપર્યાસિ, ૧૬.

ઉપાસના-વિશેષ દોષનો ઉપાય
૪૬-૪૭.

ૐકારનો નિર્ણય,

૧૧૦-૧૧૨

ક્ષત્રવ્ય ૬૨,

અધિકારીનું, ૬૧

કર્મ ૧૮-૧૯

ત્રિવિધ કર્મ, ૧૯;

સંચિત-પ્રારબ્ધ-આગામિ,

૨૬-૨૭-૩૧-૪૮;

કર્મના પ્રકાર, વિહિત અને નિષિદ્ધ

૧૯; કર્મના અંકુરદ્વય ૨૨;

કર્મના ફલનો ભોગ્યી જ ક્ષય

૨૭, ૨૮, કર્મ પ્રકૃતિસિદ્ધિ જ

છે ૩૭; કર્મનિષ્ઠા જ્ઞાનનિષ્ઠા-

પ્રાપ્તિનો હેતુ છે ૩૮; કર્મના વે

ભેદ, સરામ-નિષ્કામ, ૩૮,

૩૯; કર્મથી બન્ધ ૩૯, ૪૦;

કર્મમા દૃષ્ટ ફલ થાય અને

અનિષ્ટ ફલ ન થાય એવી

વ્યવસ્થા ૪૨; કર્મો ઈશ્વરાર્પણ

કરવાં ૪૨; કર્મ-ઉપાસનાનો

સમુચ્ચય ૪૬, ૪૭; કર્મઉપા-

સનાનું ફલજ્ઞાન ૪૭-૪૮.

કલિયુગ-શુદ્ધ છે, ૧૬.

ક્રિયા-અદૃષ્ટફળ ૨૪, ૨૬.

-દૃષ્ટફળ, ૨૬, ૨૬.

કૃષ્ણ, ૭.

કાલનુ કારણ-રાજા, ૧૩.

ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ, ૧૭;

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ જ્ઞાન, ૯૩, ૯૪.

ગુરુ, ૬૪.

ગુરુમહિમા, ૬૭.

ગૃહસ્થાશ્રમ-અર્વાચીન ગૃહસ્થા-

ધર્મમાં પ્રવૃત્તિપ્રકાર, ૧૬.

જગત્ની ત્રિધાપ્રતીતિ, ૭૦.

જનકવિદેહી, ૭.

જાનન્ તે ભવન્ છે, ૬૧.

જિજ્ઞાસુ, ધર્મજિજ્ઞાસુ અથવા

બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ ૬૦.

જીવ, ૭૭, ૮૨.

જીવકૃત સૃષ્ટિ, ૨૯-૩૦.

જ્ઞાતવ્ય, ૬૨-૬૩.

જ્ઞાન

અદોષનો ઉપાય, ૪૬, ૪૮, ૬૪.

જ્ઞાનના સાધન, ૪૮-૪૯.

ज्ञान सार योग्यता ५१.
 ज्ञाननां प्रतिबन्ध, ५५.
 ज्ञानना भिन्न अर्थ ८६, ८८.
 ज्ञाननिष्ठा, ९०, ९१.
 तत्त्वोपदेश, ५४.
 तुलायन्त्रं दृष्टान्त, ६२-
 ६३-६४.
 श्रोतकाचार्य, ६.
 दक्षिणामूर्ति, ७.
 दैव, दैव नाम प्रारब्धं ज
 छे, ३१.
 धर्म—
 धमना अभावे सुखनो अभाव
 ११; ज्ञायमान, अनुष्ठीयमान;
 प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षण धर्म;
 १२; धर्मं स्वरूप, १२; धर्म
 अने मोक्षमां पुरुष-प्रयत्ननी
 प्रधानता, व्यवहारमां अज्ञान-
 तापी विपरीतता ३३-३४.
 प्रवृत्तिधर्मना प्राबल्यं कारण,
 १३. प्रवृत्तिधर्मनो प्राचीन
 अर्वाचीन ब्रह्मचर्याश्रम, १५.
 प्रवृत्तिलक्षण धर्मनी सीमा
 तथा फल, ४३.
 नारद, ७.
 नारायण, ६; ७.
 पद्यांशक जगत्, ७०.

पद्मपाद, ६.
 परमात्मा, ५३, ७२.
 परमार्थतत्त्व, १०८-१०९.
 पराशर, ६.
 परिपारुमां सुत्वाद, ७९.
 प्रकृति, 'अपरा' तथा 'परा'
 १७, ५२.
 प्रक्रिया, ५८, ६८.
 प्रवृत्तिं पर्यवसान निवृत्ति,
 १४, १५.
 प्रस्तुत समयनो प्रभाव, १४.
 पामर, ४९.
 पार्वती, ७.
 प्राचीन त्रिवर्ण अने गृहस्थाश्रमम
 प्रवृत्तिनां कर्मो, १५, १६.
 प्राप्तत्व, ५२.
 पुरुषप्रयत्न अने प्रारब्ध,
 २८-२९.
 पुरुषप्रयत्ननी प्रवृत्तता, ३६,
 तैसंबंधमां आख्यायिका, ३४-३५
 एओनो जनरुजन्यभाव-
 सम्बन्ध. ३२.
 पुरुषार्थचतुष्टय, ३२, ३३, ३४.
 बन्धमोक्षं कारण, ७२.

बहिरंग साधन, ज्ञाननां, ४८.
 ब्रह्मचर्य ११
 ब्रह्मचर्याश्रम, प्रवृत्तिधर्मनो
 प्राचीन अर्वाचीन, १९.
 ब्रह्मविद्या, ७.
 ब्रह्मा, ७.
 ब्रह्मात्मविद्यानुं निरतिशय
 सुख, ७.
 मण्डनमिश्र, ५४.
 मनु, ७; १६
 मनुष्योना चारवर्ग, ४९, ५०
 महादेव, ७.
 माण्डूक्योपनिषद्, १०६
 मिश्रकर्म, २०.
 मुक्तिकोपनिषत्, ६०, १०६.
 मुण्डकोपनिषत्, ६०.
 मुमुक्षु ५०.
 मैत्रेयी, ७.
 याज्ञवल्क्य; ७, ३१.
 राम, ७, ३६.
 रामगीता, ४०.
 लक्ष्मण, ७.
 वर्णाश्रम धर्म, ११.
 वस्तु, ६५.
 वसिष्ठ, ६, ३६, ४७.
 वृत्ति तदाकारा थये ज्ञान
 अने साफल्य, ६०.

वाक्यसुधा, ७०.
 वासनारूप अंकुरमां भेद;
 अदृष्टरूप अंकुरनो भोगथी
 ज क्षय. २३.
 व्यास, ६, ३१, ३७.
 विक्षेपशक्ति, ४६.
 विज्ञान, ७८.
 विद्यारण्य, ७८.
 विद्वाननुं वर्तन, ११४.
 विवर्त, ६५.
 विविध विचारक्रम, ७४, ७५.
 विवेकचूडामणि, ५१, ७५,
 ७६.
 विश्वामिश्र, ३३.
 विषयी, ५०.
 विहितकर्मभेद २०.
 वेद, ६०.
 वेदान्त ३; वेदान्तशास्त्र, ४;
 वेदान्तनो विषय, ५; वेदान्त-
 प्रवर्तकोथी वेदान्तनी श्रेष्ठ-
 तानुं प्रमाण, ६; वेदान्तप्रयो-
 जन, ८; वेदान्तप्रतिपादित
 अवर्णनीय अनुपम सुख, ८;
 वेदान्त-अधिकारी, ९-१०;
 वेदान्त-मर्यादा, ८५-८६.
 शक्ति, ६.
 शतश्लोकी, ६७.

શંકરાચાર્ય, ૬, ૧૪, ૬૧,
૭૧, ૭૫, ૭૬.
શ્રવણ—મનન—નિદિધ્યાસન,
૧૨.
શાસ્ત્ર અને પ્રકરણગ્રન્થો, ૧૯.
શાસ્ત્ર, ગુરુ, અને શિષ્યના
જ્ઞાનની એકતાની આવશ્યકતા, ૬૨
શુક, ૬.
સકલપુરુષાર્થસાધક વિદ્યા-
મ્પાસ એ જ મુદ્રાક્ષણત્વ છે, ૧૬.
સમદર્શન, સમદર્શી, ૯૧, ૯૨.

સનત્કુમાર, ૭.
સર્વત્ર સચ્ચિદાનન્દદર્શન, ૮૦.
સંસ્કાર, બે પ્રકારના ૧૦.
સ્વાત્મનિરૂપણ, ૮૦.
સૃષ્ટિ ईશ્વરકૃત, જીવકૃત,
૨૯-૩૦.
સૃષ્ટિમહામંડલતું કેન્દ્ર
તત્ત્વજ્ઞાન છે, ૧૭.
મુક્ત-પ્રાણીમાત્રની
ઈચ્છાનો વિષય, ૧.
મુખદુઃખના હેતુ કર્મો છે, ૨૧.
મુરેશ્વરાચાર્ય, વાર્તિકકાર, ૬.

વિચારસાગરનું સૂચિપત્ર.

(અગ્ર ભંડ છે તે પૃષ્ઠના નદિ, પગ સંદર્ભના છે)

અંશ (માગ).

પદાર્થમાત્રમાં પાંચ અંશ:-

૧૬૮.

સૂચના સૂચ્ય
{ (૧) અસ્તિ.
{ (૨) માતિ.
{ (૩) પ્રિય.

માયાના { (૪) નામ.
વ્યભિચારી. { (૫) રૂપ.

આતિમાં થે અંશ, ૧૬૭.

મોક્ષનો પ્રથમ અંશ, ૬૨.

મોક્ષનો દ્વિતીય અંશ, ૬૪.

અક્ષ

ચાર વેદોનાં પદ્ધત્તોનું અર્થ-

સહિત પ્રયોજન, ૪૮૬.

સમાવિનાં અંગ આઠ ૪૯૯.

૪૬૬.

અજ્ઞાન (આવરણવિશેષશક્તિમત્

અનાદિ માવરૂપ અવિદ્યા
માયા.)

અજ્ઞાનનું વિરોધી વિશેષ
ચૈતન્ય જ છે, ૮૬.

અજ્ઞાનનો જ્ઞાનથી જ નાશ

થાય છે, ૧૬૬.

અજ્ઞાનના થે ભેદ.

{ વ્યપ્તિઅજ્ઞાન, ૧૭૦.
{ સમપ્તિઅજ્ઞાન, ૧૭૦.

અજ્ઞાન જીવત્વનો ઉપાધિ
છે, ૧૭૦.

અજ્ઞાન, માયા, અને અવિદ્યા
એક જ વસ્તુને કહે છે,

૧૭૧, ૨૪૭.

અજ્ઞાનસ્વરૂપપરર્ણન, ૧૭૯,
૨૭૯.

અજ્ઞાનલક્ષણ, ૧૮૦.

અજ્ઞાનની થે શક્તિઓ, ૧૧૯,

(૧) અસત્ત્વાપાદક.

(૨) અમાનાપાદક.

જેના અજ્ઞાનથી જે ઉપજે છે
તેના જ્ઞાનથી તેનો વાધ
થાય છે, ૨૨૮.

અજ્ઞાન સ્વાશ્રય સ્વવિષય છે,
૨૪૨, ૨૪૬.

અજ્ઞાન અન્યાશ્રય અન્યવિષય
છે (વાચસ્પતિનું મત),
૨૪૪.

અજ્ઞાનનો આશ્રય અને માયા-
ચેતન છે, ૧૮૮.

અજ્ઞાન એક છે, નાના નથી,
૨૪૬.

અજ્ઞાન બન્ધનું ધામ છે,
૪૦૧.

અદૃષ્ટ ૭૯, ૮૮.

અદૃષ્ટફલ, ૩૮૭.

અદૃષ્ટફલના હેતુ, ૧૦૦.

અધિકારી

અધિકારીલક્ષણ,

૨૩, ૭૧,

૧૦૯ ટિ૦.

અધિકારીભેદ:-૧૦૯ ટિ૦.

(૧) ઉત્તમ.

(૨) મધ્યમ.

(૩) અધમ. (કનિષ્ઠ.)

૩૦૪.

આયુધના ચતુર્વિધ અધિ-
કારી:-૪૮૬.

(૧) પદાતિ.

(૨) રથારૂઢ.

(૩) અશ્વારૂઢ.

(૪) ગજારૂઢ.

(અધિકારિભંડન) ૩૪.

અધિકારિભંડન ૬૧-૭૬.

અધિદૈવ-લક્ષણ, ૨૮૬.

અધિભૂત-લક્ષણ, ૨૮૬.

અધિષ્ઠાન....૧૪૯.

સર્વત્ર કલ્પિતનું અધિષ્ઠાન જ
દ્રષ્ટા છે, ૧૧૧.

જહ અધિષ્ઠાન ૧૧૧.

ચેતન અધિષ્ઠાન, ,,

અધ્યાત્મ-લક્ષણ, ૨૮૬.

અધ્યાસ (ભ્રાન્તિજ્ઞાનનો વિષય
જે મિથ્યાવસ્તુ અને
ભ્રાન્તિજ્ઞાન).

અધ્યાસલક્ષણ, ૪૬.

અધ્યાસસામગ્રી, ૪૬.

અર્થાધ્યાસ, ૪૬ ટિ૦, ૪૦.

જ્ઞાનાધ્યાસ, ૪૬ ટિ૦.

કાર્યાધ્યાસ, ૭૭ ટિ૦.

અધ્યાસ એ અવિદ્યાનો પરિ-
ણામ અને ચેતનનો વિવર્ત
છે, ૧૩૬.

અધ્યસ્ત, ૩૬૪.

અધ્યાસકારણ, ૮૬.

અધ્યાસકાર્ય, ૭૭.

અનાદિ

અનાદિલક્ષણ, ૮૨.

અનાદિપદ્ધસ્તુ, ૮૨.

અનિત્ય

અનિત્યલક્ષણ, ૩૬૪.

અનુકૂલપ્રતિકૂલ.....૭૦

અનુબન્ધ

અનુબન્ધચતુષ્ટય: ૪-૩૨

(૧) અધિકારીવર્ણન, ૧.

૨૩-૭૧.

(૨) સમ્બન્ધવર્ણન, ૨૪.

(૩) વિષયવર્ણન, ૨૫.

(૪) પ્રયોજનવર્ણન, ૨૬.

પ્રથમપ્રયોજન, ૨૬.

અવાન્તરપ્રયોજન, ૨૬.

અન્તઃકરણ

અન્તઃકરણના દોષો:-

(૧) મલ, ૧.

શુભકર્મથી મલદોષ દૂર થાય છે, ૬૮.

મલ અશુભવાસનાનો હેતુ છે, ૩૯૦.

(૨) વિક્ષેપ (ચંચલતા), ૧.

ઉપાસનાથી વિક્ષેપ દૂર થાય છે, ૬૮.

વિક્ષેપસ્વરૂપવર્ણન, ૧૮૦, ૪૭૦.

(૩) આવરણ, ૧, ૬૮.

આવરણસ્વરૂપવર્ણન, ૧૭૯,

આવરણલક્ષણ, ૧૮૧.

આવરણભંગ, ૧૩૮.

અન્તઃકરણ સાક્ષિનો ઉપાધિ છે, ૭૨.

અન્તઃકરણ સત્ત્વગુણનું કાર્ય

હોવાથી તેમાં ચેતનનો આમાસ

થાય છે, ૨૦૩.

અન્તઃકરણસ્વરૂપ, ૨૧૪.

અન્તઃકરણની ચાર વૃત્તિઓ:-

૨૧૪.

(૧) બુદ્ધિ.

(૨) મન.

(૩) ચિત્ત.

(૪) અહંકાર

વિદ્વાન્ના અન્તઃકરણનું

સ્વરૂપ, ૩૯૩.

પંચવિધ અન્તઃકરણ ૪૭૧.

(૧) સિત્ત.

(૨) મૂઢ.

(૩) વિસિત્ત.

(૪) એકાગ્ર.

(૫) નિરુદ્ધ.

અન્તઃકરણ ત્રણ ગુણનું કાર્ય છે, ૪૯૮.

અપૂર્વ (ધર્માધર્માદિ), ૭૯.

અભાવ

નૈયાયિક મતના ચાર

અભાવ:-૪૨૬ ટી.

(૧) પ્રાગભાવ.

(૨) પ્રધ્વંસાભાવ.

(૩) અન્યોન્યાભાવ.

(૪) અત્યન્તાભાવ.

અવિદ્યા (વિદ્યાથી નાશ થવા
યોગ્ય.)

સ્વપ્નમાં અવિદ્યા જ વિષય

અને જ્ઞાનનું ઉપાદાન

કારણ છે, ૧૩૪.

અવિદ્યા, અજ્ઞાન, અને માયા

એક જ વસ્તુને કહે છે,

૧૭૧, ૨૪૭, ૨૭૯.

સર્વ પદાર્થ અવિદ્યાનાં પરિ-

ણામ છે, ૩૨૨.

અસત્

અસત્લક્ષણ, ૧૩૩ ટી.

૨૪૨, ૩૧૧.

અહા

અહાલક્ષણ, ૪૮૧.

અહમ્

અહંલક્ષણ, ૧૮૧.

“અહં” શબ્દના વે અર્થ,

૧૭૧, ૧૮૧,

અહંવૃત્તિવિષે કૂટસ્થ અને

આભાસનું માન એક જ

સમયે થાય છે, ૧૮૭.

આકાશ

ચાર આકાશ:-

(૧) ઘટાકાશ, ૧૬૦.

(૨) જલાકાશ, ૧૬૧.

(૩) મેઘાકાશ, ૧૬૨.

(૪) મહાકાશ, ૧૬૩.

આચાર્ય

આચાર્યલક્ષણ, ૯૧.

આચાર્યસેવાપ્રકાર:-૧૦૧-

૧૦૧.

સાષ્ટાંગપ્રણામપ્રકાર, ૧૦૧ટી.

તનુઅર્પણપ્રકાર, ૧૦૨.

મનુઅર્પણપ્રકાર, ૧૦૩.

ધનુઅર્પણપ્રકાર, ૧૦૪.

વાણીઅર્પણપ્રકાર, ૧૦૫.

આત્મા

આત્મામાં જાતિનો અધ્યામ,

૮૩, ૩૮૧.

આત્મામાં બન્ધનો અધ્યાસ,

૮૪, ૮૧.

આત્માનું લક્ષણ, ૮૬, ૧૪૩,

આત્માનું સત્ત્વરૂપે માન, ૮૬.

આત્માનું સામાન્યસ્વરૂપ, ૮૬.

આત્માનું વિશેષ સ્વરૂપ, ૮૬.
 આત્મામાં આનન્દ છે, ૧૧૭.
 આત્મવિમુક્તની બે જાતિ,
 ૧૧૯.
 આત્માના અજ્ઞાનથી મિથ્યા
 પ્રતીતિ, ૧૨૩.
 આત્માનું સામાન્યસ્વરૂપ જગ-
 તનો આધાર છે, ૧૪૯.
 આત્માનું વિશેષસ્વરૂપ જગત-
 નું અધિષ્ઠાન છે, ૧૪૯.
 આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, ૧૫૪.
 આત્માપદનો હૃદયાર્થ કૂટ-
 સ્થ-પ્રત્યક્ષ છે, ૧૬૫.
 આત્માના વિશ્વાદિ ચાર પાદ,
 ૨૮૫.
 આત્માનો પચ્ચક્રોશથી વિવેક,
 ૨૭૦.
 આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, ૨૭૧.
 ૨૭૩, ૩૬૪.
 આત્માનું પરમાર્થરૂપ, ૩૦૧.
 આત્મા એક છે, નાના નથી,
 ૩૪૧.
 આત્માવિષે સાંખ્યમત, ૩૪૨.
 આત્માવિષે ન્યાયમત,
 ૩૪૩-૩૪૫.
 આત્માવિષે વેદાન્તમત, ૩૪૭.
 આત્મા અધ્યસ્ત 'ધર્માદિકલું
 અધિષ્ઠાન છે, ૩૫૪.'

આત્મા સત્ છે, ૩૫૫.
 આત્મા ચિત્ છે, ૩૫૬-
 ૩૫૯, ૩૬૪.
 આત્મા આનન્દરૂપ છે, ૩૬૦-
 ૩૬૨, ૩૬૪.
 આત્મા અજન્મા છે, ૩૬૬-
 ૩૬૮.
 આત્મા અસદ્ છે, ૩૬૯.

આભાસ

આભાસમાં બંધમોક્ષ છે, ૧૭૧.
 જીવસ્વરૂપમાંનો આભાસ અંશ
 પુણ્યપાપ કરે છે, અને
 તેઓનાં ફલ મોગવે છે,
 ૧૭૩.
 ચિદાભાસને "અહંબ્રહ્માસ્મિ"
 એ જ્ઞાન થાય છે, ૧૭૭.
 આભાસની સાત અવસ્થાનું
 વર્ણન, ૧૭૮-૧૮૩.
 બાહ્ય પદાર્થના જ્ઞાનમાં વૃત્તિ
 અને આભાસ એ બેનો
 ઉપયોગ છે, ૧૮૯.
 આભાસનું મિથ્યાત્વ, ૩૨૨.

આયુષ્ય

ચાર પ્રકારનાં આયુષ્ય:-૪૮૫
 (૧) મુક્ત.
 (૨) અમુક્ત.

(૩) મુક્તામુક્ત.

(૪) યન્ત્રમુક્ત.

આસક્તિ

સ્ત્રીઆમક્તિમાં દુઃખ, ૨૨૧-

૨૨૪.

પુત્રાસક્તિમાં દુઃખ, ૨૨૫.

ધનાસક્તિમાં દુઃખ, ૨૨૬.

ઈચ્છા

ઈચ્છાલક્ષણ, ૨૮૦.

ઈન્દ્રિય

પચ્ચજ્ઞાનેન્દ્રિય, ૨૫૬.

પચ્ચકર્મેન્દ્રિય, ૨૫૬.

ઈશ્વર

ઈશ્વર, અંતર્યામી, સદા મુક્ત

અને સર્વજ્ઞ છે, ૧૭૧.

“ઈશ્વર” શબ્દનો સ્વભાવ,

૧૭૨.

ઈશ્વરમાંનો આભાસ અંશ ફલ

દે છે, ૧૭૪.

ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, ૨૪૮, ૨૬૯.

ઈશ્વર જ જગત્નું ઉપાદાન

અને નિમિત્ત કારણ છે,

૨૪૯.

ઈશ્વરમાં વૈષમ્ય-નૈર્ગુણ્ય-દ્વોષ છે

નહિ, ૨૫૧.

ઈશ્વર તત્ત્વદનું વાચ્ય છે, ૨૬૯.

ઈશ્વર જગત્નો કર્તા છે, ૨૭૧.

ઈશ્વર સર્વત્ર વ્યાપક અને

નિત્ય છે, ૨૭૨.

ઈશ્વરનો જીવ્યો ઉપાધિભેદ

વિલક્ષણતા, ૨૭૪.

ઉત્તેજક

ઉત્તેજકલક્ષણ, ૪૧૩.

ઉપપુરાણ..... ૪૮૭.

ઉપમાન ૫

ઉપમાનલક્ષણ, ૪૦૩.

ઉપમેય

ઉપમેયલક્ષણ, ૪૦૩.

ઉપવેદ

ચાર ઉપવેદ અને તેઓનું બ્રહ્મ-

જ્ઞાનમાં તાત્પર્ય, ૪૮૫.

ઉપાધિ

ઉપાધિલક્ષણ, ૭૨, ૨૦૧.

ઉપાસના ૫

ઉપાસનાથી અજ્ઞાનનો નાશ

યતો નથી, ૧૫૫.

અર્હંમહાઉપાસના, ૨૮૦.

પ્રણયોપાસના:-

(૧) સગુણ, ૨૮૨.

(૨) નિર્ગુણ, ૨૮૩.

ઉપાસના મુક્તિનો રેતુ નથી,

૨૭૪.

ઉપાસના ઉપાસ્યના સ્વરૂપને
અધીન નથી, પગ વિધિને
અધીન છે, ૪૨૩.
દેવીઉપાસના, ૪૨૩.
સ્માર્તઉપાસના, ૧૯૪.

કર્મ

નિઃકામકર્મ, ૧.
યજ્ઞાદિકર્મ, ૧૬.
વિદિતકર્મ:-, ૧૨.

- (૧) નિત્ય, ૧૩.
- (૨) નૈમિત્તિક, ૧૩.
- (૩) કામ્ય, ૧૩.
- (૪) પ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૩.
- સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૧.
- અસાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૧.
- નિપિદ્ધકર્મ, ૧૨.
- કર્મલક્ષણ, ૭૯.

કર્મની સંજ્ઞાઓ:-૭૯.

- (૧) અપૂર્વ.
- (૨) ધર્માધર્મ.
- (૩) શુભાશુભ.
- (૪) અદૃષ્ટ.
- (૫) પુણ્યપાપ.

કર્મ રૂપ વીગનાં થે અદ્ધુર -
અદૃષ્ટ અને વાસના, ૮૮

કર્મથી અજ્ઞાનનો નાશ થનો
નથી, ૧૧૧.

કર્મ મુક્તિનો હેતુ નથી, ૩૭૬,
કર્મના પાંચ ઉપયોગ અપવા
પદ:-૩૭૭.

(૧) પદાર્થની ઉત્પત્તિરૂપ
ઉપયોગ, ૩૭૯.

(૨) પદાર્થના નાશરૂપ ઉપ-
યોગ, ૩૭૮.

(૩) પ્રાપ્તિરૂપ ઉપયોગ,
૩૭૯.

(૪) વિકારરૂપ ઉપયોગ,
૩૭૯.

(૫) નિવૃત્તિરૂપ અને ઉત્પ-
ત્તિરૂપ સંસ્કાર, ૩૭૯.

આભાસરૂપ કર્મનું લક્ષણ,
૩૭૮.

ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ:-૪૧૧.

(૧) સંચિત.

(૨) આગામિ.

(૩) પ્રારબ્ધ.

મન્દ પ્રારબ્ધલક્ષણ. ૪૭૬.

કારણ.

સાધારણ કારણ, ૧૯૯.

અસાધારણ કારણ, ૧૯૯.

ઉપાદાનકારણ, ૨૪૮.

निमित्तकारण, २४८.

कोश

पञ्चकोशः—२६०,

(१) अन्नमयकोश.

(२) प्राणमयकोश.

(३) मनोमयकोश.

(४) विज्ञानमयकोश.

(५) आनन्दमयकोश.

क्रिया

क्रियालक्षण, ४२१.

क्लेश

पञ्चक्लेशः—

(१) अविद्या, ३९. टी०

(१) मूला.

(२) तूला.

(२) अहिंसा, ३९ टी०.

(३) राग, ३९ टी०, ७०.

(४) द्वेष, ३९ टी०, ७०.

(५) अभिनिवेश, ३९ टी०

खण्डन (पूर्वपक्ष)

अधिकारिखण्डन, ३४—३८.

विषयखण्डन, ३९—४४.

प्रयोजनखण्डन, ४५—५९.

सम्बन्धखण्डन, ६०.

ख्याति

असत्ख्याति, १२६.

आत्मख्याति, १२७.

अन्यथाख्याति, १२८, १२९

३१९, ३२०, ३२१.

अख्यातिचक्षण, १३०.

अख्यातिखण्डन, १३१—

१३२.

अनिर्वचनीयख्याति, १३३,

१४७. ३०९, ३२१.

गुण

न्यायमतना गुण, ३४३.

गुणलक्षण, ४२१.

गुणिलक्षण, ४२१.

गुरु

गुरुलक्षण, ९९.

गुरुभक्तिना फलनुं वर्णन,

९७—१००.

गुरुना सम्बन्धमां शिष्यनो

व्यवहार. १०६—१०८.

गुरु तथा वेद मिथ्या छातां

संसाररूप मिथ्या दुःखनो

नाश करवा समर्थ छे,

२३०, २३६.

चित्त

चित्तसम्बोधनलक्षण, (गौड-

पादाचार्यप्रमाणे.) ४६९.

चित्तनी पद्यभूमिका, ४७१.

ચેતન-ચૈતન્ય

વિશિષ્ટચેતન, ૭૨, ૨૦૧,
૩૫૩.

ઉપહિતચેતન, ૭૨, ૨૦૧,
૩૫૩.

સામાન્યચેતન, ૮૧.

વિરોપચેતન, ૮૧.

ચેતનના ચાર ભેદ:-

(૧) કૂટસ્થ, ૧૬૧, ૧૬૮,
૧૭૩.

(૨) જીવ, ૧૬૬, ૧૬૯.

(૩) ईश्वर, ૧૭૧.

(૪) બ્રહ્મ, ૧૭૨.

ચેતનના પ્રતિચિન્ત્રની યુક્તતા
૧૬૭.

ચેતન અસદ્ છે, ૧૭૪.

જીવચેતન અને ईश्वરચેતન
એક છે, ૧૭૪.

અજ્ઞાનનો આશ્રય અને વિષય
ચેતન છે, ૧૮૭.

ચાર ચેતન:-

(૧) પ્રમાતા, ૨૦૦, ૨૦૪.

પ્રમાગ, ૨૦૦, ૨૦૧.

(૨) પ્રમિતિ (અયયા પ્રમા),
૨૦૦, ૨૦૧.

(૪) પ્રમેય, ૨૦૦.

ચેતનની પારમાર્થિક સત્તા,
૨૩૧, ૩૧૬.

અન્તઃકરણઉપહિતચેતનમાં
ધર્માદિક અધ્યસ્ત છે,
વિશિષ્ટમાં નહિ, ૩૫૩.

એક જ ચેતન ભિન્ન અર્થમાં
બ્રહ્મ અને આત્મા કહેવાય
છે, ૩૬૧.

જગત્

જગત્ની ઉત્પત્તિના ક્રમનો
અનિયમ, ૨૪૦.

જગત્ની ઉત્પત્તિ, ૨૧૨.

જગત્નો કર્તા ईश्वર છે, ૩૭૧.

જાગ્રત્

જાગ્રત્ના પદાર્થ વ્યાવહારિક
છે, ૩૧૧.

જાગ્રત્ના પદાર્થ સાક્ષિભાસ્ય
છે, ૩૨૮.

જાતિ

જાતિલક્ષણ, ૪૨૧.

જિજ્ઞાસુ

ઉત્તમ તથા મન્દ જિજ્ઞાસુનું
કર્તવ્ય, ૩૯૧-૩૯૬.

જીવ

જીવલક્ષણ, ૭૨ ટી૦, ૧૬૬,
૨૦૧.

જીવ અથવા સંસારી, ૭૩.

જીવબ્રહ્મની સ્મૃતિ, ૭૬.

જીવનું સ્વરૂપ, ૨૬૦.

જીવના ચાર પાદ:-૨૮૬.

(૧) વિશ્વ.

(૨) તૈજસ.

(૩) પ્રાજ્ઞ.

(૪) ત્વંપદનું લક્ષ્ય જીવ-
સાક્ષી.

ત્રિવિધ જીવ:-૩૧૧ ટી૦.

(૧) પારમાર્થિક જીવ.

(૨) વ્યાવહારિક જીવ.

(૩) પ્રાતિભાસિક જીવ

જીવતાલક્ષણ, ૩૭૨.

જીવની ईશ્વરથી ઉપાવિભેદ
વિલક્ષણતા. ૩૭૪.

જીવન્મુક્ત

જીવન્મુક્તની દૃષ્ટિ, ૨૭૪.

જીવન્મુક્તની સ્થિતિ, ૪૬૪.

જ્ઞાન

પરોક્ષજ્ઞાન, ૨૦, ૧૮૧,

૨૧૧.

અપરોક્ષ(અયયા પ્રત્યક્ષ)જ્ઞાન,

૨૦, ૧૮૧, ૨૧૦, ૨૧૨.

સ્વરૂપજ્ઞાન, ૭૦.

આત્મજ્ઞાન સંસારનિવૃત્તિનો

ઉપાય છે, ૧૬૪.

જ્ઞાનનું લક્ષણ, ૧૬૪, ૨૨૪.

જ્ઞાનનો સ્વભાવ, ૪૬.

જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનનો નાશ
થાય છે, ૧૬૬.

ઘટનું પરોક્ષજ્ઞાન, ૧૯૦.

ઘટનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, ૧૯૦.

સ્મૃતિજ્ઞાન, ૧૯૮,

આન્તિજ્ઞાન, ૧૯૮.

સંશયજ્ઞાન, ૧૯૮.

વૃત્તિજ્ઞાન, ૨૦૦.

શબ્દજન્ય જ્ઞાનની પરોક્ષતા,
૨૧૦.

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, ૨૭૬, ૨૭૬.

જ્ઞાનની ધ્યાનથી વિલક્ષણતા,
૨૮૦.

જ્ઞાનથી જ શુદ્ધ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ
થાય છે, ૨૯૮.

સ્વપ્નનું જ્ઞાન સ્મૃતિજ્ઞાન નથી,
૩૦૭

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના બે પ્રકાર.-

૩૦૭.

(૧) અભિદ્ઞા.

(૨) પ્રત્યભિદ્ઞા.

જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે,

૩૭૬-૪૦૬.

મન્દજ્ઞાન, ૨૯૨.

दृढज्ञान, ३९३.

ज्ञान, जगत्ना व्यवहारसुं

विरोधि नयी, ३९७, ४७४.

दृढज्ञानने आभासरूप कर्म,

उपासना पण विरोधी

नयी, ३९८.

तत्त्वज्ञान (जीव ब्रह्मना अभेद

गोचर अन्तःकरणनी वृत्ति.

तमस्

तमोगुणनो स्वभाव, १८९.

दुःख

त्रिविध दुःख-३४ तथा टी०

(१) अध्यात्म.

(२) अधिभूत.

(३) अधिदैव.

दुःखतुं साधन, ६३.

जन्ममरणादिक दुःख कोई-

नामां नयी, १२१.

न्यायमतप्रमाणे एकवीस

दुःख, ३४३. -

दृष्टान्त

दृष्टान्तलक्षण. २९ टी०

दोष

पद्मदोष:-३७३.

(१) आत्माश्रय.

(२) अन्योन्याश्रय.

(३) चक्रिका.

(४) अनवस्था.

(५) विनिगमनविरह.

(६) प्राग्लोप.

ध्यान

ध्याननी ज्ञानधी विलक्षणता,

२८०.

प्रतीकध्यानलक्षण, २८०.

अहंग्रहध्यानलक्षण, २८०.

प्रणवतुं अहंग्रहध्यान, २८१.

अहंग्रहध्याने ज सत्त्वगुणी

ब्रह्मलोकनी प्राप्ति थाय

छे, २९९.

नास्तिक

नास्तिकमत, ४९९.

निवृत्ति

वे प्रकारनी निवृत्ति:-

१४२, ३१४.

(१) अत्यंत निवृत्ति:-

(२) कारणमां लयरूप

निवृत्ति:-

न्याय

न्यायसूत्र, ४८८.

अंधगोलांगूलन्याय, १२२.

पदार्थ

ईश्वरचित पदार्थ, ३१६.

જીવસંસ્કૃતપરચિતપદાર્થ, ૩૧૬
 સર્વ પદાર્થ ચેતનનો વિવર્ત
 અને અવિદ્યાનો પરિણામ
 છે, ૩૨૪.

પરમાણુ

પરમાણુલક્ષણ, (ન્યાયમત-
 પ્રમાણે.) ૩૪૩.

પરિચ્છિન્ન

પરિચ્છિન્નલક્ષણ, ૩૬૬

પરિણામ

પરિણામલક્ષણ, ૧૩૬.

પુરાણ

અષ્ટાદશપુરાણ, ૪૮૭.

પુરાણનો અભિપ્રાય,

૧૧૩, ૧૧૭.

પુરુષ

પુરુષલક્ષણ, ૬.

" (સાંખ્યમતપ્રમાણે.) ૩૪.

ચાર પ્રકારના પુરુષ:-

(૧) પામર, ૬૯.

(૨) વિપયી, ૬૯.

(૩) જિજ્ઞાસુ, ૬૯.

જિજ્ઞાસુ વિવેક, ૭૦.

(૪) મુક્ત, ૭૦.

પુરુષાર્થ.....૨૬.

પ્રકાશ

અન્તઃકરણના બે પ્રકાશ:-

૨૦૪.

(૧) વ્યાપકચેતનપ્રકાશ.

(૨) સામાન્યચેતનપ્રકાશ.

પ્રકૃતિ

પ્રકૃતિલક્ષણ, ૨૭૯, ૩૪૨

પ્રણવ (ઐકાર)

અકારનું લક્ષ્ય, ૩૦૨

અકારનું વાચ્ય, ૩૦૧-૩૦૨

ઐકારનું અહંગ્રહધ્યાન, ૨૮૧.

ઐકારની ઉપાસનાની રીતિ,

૨૮૨.

નિર્ગુણ ઐકારની ઉપાસના,

૨૪૩, ૨૭૩.

ઐકાર અને બ્રહ્મનો અભેદ,

૨૮૪.

વિશ્વ, વિરાટ, અને ઐકારની

"અ" માત્રાનું અભેદચિન્તન,

૨૮૭.

તૈજસ, હિરણ્યગર્ભ, અને

ઐકારની "ઉ" માત્રાનું

અભેદચિન્તન, ૨૮૯.

માત્ર, ईશ્વર, અને ઐકારની

"મ્" માત્રાનું અભેદ-

ચિન્તન, ૨૯૦.

ॐकारना चिन्तनमां केवल
परमहंसनो अधिकार,
२९४.

ॐकारना ध्याननुं फल,
२९५.

ॐकार अने महावाक्यना
अर्थनी एकता, ३०२.

ॐ अक्षरनो अर्थ, ४२०

प्रतियन्धकलक्षण, ४१३.

प्रधानलक्षण. २७९, ३४२.

प्रमा

प्रमालक्षण, १२७, २०५.

प्रमाना भेदः—१९९.

(१) प्रत्यक्षप्रमा.

(२) अनुमितिप्रमा

(३) उपमितिप्रमा.

(४) शाब्द्रीप्रमा.

(५) अर्थापत्तिप्रमा.

(६) अभावप्रमा.

प्रमाण

प्रत्यक्षप्रमाण, १९१.

अनुमानप्रमाण. १९२.

शब्दप्रमाण, १९३.

उपमानप्रमाण, १९४.

अर्थापत्तिप्रमाण, १९५.

अनुपलब्धिप्रमाण, १९६.

प्रमाणलक्षण, १९७, २०५.

प्रवृत्ति

अनुकूलज्ञानविना प्रवृत्ति थाय
नहि, ३०७.

प्रस्थान

विद्यानां अष्टादश प्रस्थान,
४०३.

प्राण

पञ्च प्राणः—२५५.

(१) प्राण.

(२) अपान.

(३) समान.

(४) उदान.

(५) व्यान.

पञ्च उपप्राणः—२५५.

(१) नाग.

(२) कूर्म.

(३) कृकल.

(४) देवदत्त.

(५) धनंजय.

इन्द्रियोमां प्राणनुं प्राधान्य,
३०८.

पञ्चरात्र (नारदकृत तन्त्र)
४९३.

पञ्चीकरण

पञ्चीकरणनुं स्वरूप, २५८.

પ્રાણાયામ, ૪૬૩.

ફલ

દ્વિવિધ ફલ:-૩૮૭.

(૧) દૃષ્ટફલ.

(૨) અદૃષ્ટફલ.

બુદ્ધિ

બુદ્ધિના दोपो:-

(૧) અસંભાવના. ૧૮.

પ્રમાણગત, ૧૯૦.

પ્રમેયગત, ૬૬.

(૨) વિપરીત ભાવના (અથવા વિપર્યય.), ૧૮, ૧૯.

પુણ્યપાપ-સુખદુઃખ વિગેરે

બુદ્ધિમાં છે, ૧૬૯.

બોધ

દ્વિવિધ બોધ:-૩૯૨.

(૧) મન્દ બોધ.

(૨) દૃઢ બોધ.

ચન્દ્રલક્ષણ, ૪૫.

બ્રહ્મ

બ્રહ્માત્મૈક્યબોધક તત્ત્વમસિનો,
તત્ત્વદૃષ્ટિપ્રતિ ઉપદેશ,
૧૧૫, ૧૭૫.

બ્રહ્મ જગત્નો આધાર તથા
અધિષ્ઠાન છે, ૧૪૮.

બ્રહ્મસ્વરૂપાર્ણન, ૧૭૨.

બ્રહ્મ इन्द्रियोनो વિપય નથી,
૨૦૭, ૨૧૦.

બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સંભવિત છે,
૨૧૨.

બ્રહ્મજ્ઞાનથી જન્મમરણાદિક
સંસારદુઃખનો વાધ, ૨૩૮
નિર્ગુણ-પરબ્રહ્મ, ૨૮૨.

સગુણ-અપરબ્રહ્મ, ૨૮૨.

બ્રહ્મ અને ઐકારનો અભેદ,
૨૮૪.

બ્રહ્મના ચાર પાદ:-

(૧) વિશદ્, ૨૮૫.

(૨) હિરણ્યગર્ભ. ૨૮૫.
૨૯૭.

(૩) ईश्वर, ૨૮૫.

(૪) તત્ત્વદનું લક્ષ્ય ईश्वર-
સાક્ષી, ૨૮૫.

બ્રહ્મલોકપ્રતિ જવાના માર્ગનો
ક્રમ, ૨૯૭.

પ્રપચ્ચની સૃષ્ટિ બ્રહ્મથી પાય
છે, ૩૧૭.

બ્રહ્મ દેશકાળવાધ્ય છે,
૩૧૭.

સર્વ નામરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે,
૩૨૭.

બ્રહ્મનિષ્ઠલક્ષણ, ૯૫.

भाष्य

भाष्यलक्षण, २ टि०
शङ्करभाष्यउपर टीकाओ,
वार्तिको तथा वृत्तिओ,
४८९. टि०.

भूमिका

भूमिकालक्षण, ४७१.
चित्तनी पञ्च भूमिकाः—४७१.
(१) क्षेप.
(२) मूढता.
(३) विक्षेप
(४) एकाग्रता.
(५) निरोध.

भेद

पांच प्रकारना भेदः—९९.

- (१) जीवईशानो भेद.
- (२) जीवजीवनो भेद.
- (३) जीवजडनो भेद.
- (४) ईशानजडनो भेद.
- (५) जडजडनो भेद.

भेदवादनी अप्रमाणता, २१५

भ्रम

सांख्यप्रमाका मतप्रमाणे भ्र-
मनुं लक्षण, १३०.
वेदान्तमतप्रमाणे भ्रमनुं ल-
क्षण, १३५, ४०६.

भ्रमस्यानमां विषयनुं अने
तेना ज्ञाननुं अधिष्ठान
उपाधिभेदयो भिन्न छे,
१३६.
अन्यश सप्रमाणे भ्रमनुं
लक्षण, ३०९.

भ्रान्ति

प्राप्त वस्तुमां भ्रान्ति, २९,
११९.
भ्रान्तिस्वरूपवर्णन, १८०.
भ्रान्तिलक्षण, १८१.
भ्रान्तिनाशवर्णन, १८२.
भ्रान्तिज्ञान, १९८.
भ्रान्तिमां वे अंश, ३६७.

मङ्गल

त्रिविध मङ्गल.—३३३.
(१) वस्तुनिर्देशरूप.
(२) नमस्काररूप.
(३) आशीर्वादरूप

मण्डन (सिद्धान्तिपक्ष)

अधिकारिमण्डन, ६२—७१
विषयमण्डन, ७२—७६
प्रयोजनमण्डन, ७७—९२.
सम्बन्धमण्डन, ९३.

मत

वेदान्तना एकदेशी ज्ञाननी
हेतुताविषे मत, २१

તેની અસમીચીનતા, ૨૨.
 વાચસ્પતિનું મત, ૨૪૪.
 તેની અસમીચીનતા, ૨૫૫.
 સ્થૂલ શરીરને આત્મા માન-
 ના (વિરોચન)નું મત,
 ૨૬૧.
 ઇન્દ્રિયને આત્મા માનનારનું
 મત, ૨૬૨.
 પ્રાણને આત્મા માનનારનું મત,
 ૨૬૩.
 મનને આત્મા માનનારનું મત,
 ૨૬૪.
 બુદ્ધિને આત્મા માનનાર (સ-
 ણિકવિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ)નું
 મત, ૨૬૫.
 બુદ્ધિ નહિ, પણ આનન્દમય-
 કોશને આત્મા માનનાર-
 (મટ્ટપાદ)નું મત, ૨૬૬.
 શૂન્યને આત્મા માનનાર (મા-
 ધ્યમિક બૌદ્ધ)નું મત,
 ૨૬૭.
 શૂન્ય નહિ, પણ આનન્દમય-
 કોશને આત્મા માનનાર-
 (પ્રભાકર અને નૈયા-
 યિક)નું મત, ૨૬૮.
 મધુસૂદન સ્વામીનું મત, ૩૧૮.

આત્માવિષે સાહ્યનું મત,
 ૩૪૨.
 આત્માવિષે ન્યાયનું મત,
 ૩૪૩-૩૪૫.
 તેનું સ્વપ્ન, ૩૪૬.
 આત્માવિષે નવોનન્યાયમત,
 ૩૪૮.
 તેનું સ્વપ્ન ૩૪૯.
 આનન્દ આત્માનો ગુણ છે,
 એવું ન્યાયમત, તથા તેની
 અસમીચીનતા, ૩૬૩.
 ન્યાયમતપ્રમાણે શક્તિવૃત્તિ-
 લક્ષણ, ૪૧૦.
 તેની અસમીચીનતા, ૪૧૫.
 વેદમતપ્રમાણે શક્તિવૃત્તિ-
 લક્ષણ, ૪૧૧.
 વૈયાકરણમતપ્રમાણે શક્તિ-
 વૃત્તિલક્ષણ, ૪૧૬.
 તેની અસમીચીનતા, ૪૧૭.
 મટ્ટ (મીમાંસા)મતપ્રમાણે
 શક્તિવૃત્તિલક્ષણ, ૪૧૯-
 ૪૨૧.
 તેની અસમીચીનતા, ૪૨૨-
 ૪૨૭.
 વૈષ્ણવમત, ૫૦૬.
 શૈવમત, ૫૦૬.

માયા

માયા, તમસ્ અવિદ્યા, મોહ,
અસત્ અને કારણ દ્રુક જ
વસ્તુને કહે છે ૧૭૧,
તથા ટિ૦.

માયાનું સ્વરૂપ, ૨૪૨, ૨૪૭,
૨૭૯.

મિથ્યાલક્ષણ, ૩૧૧, ૩૧૭.

મીમાંસા

મીમાંસાના ત્રે મેદ:-૪૮૯.

(૧) ધર્મમીમાંસા.

(૨) વ્રહ્મમીમાંસા.

મોક્ષ

મોક્ષલક્ષણ, ૨૬, ૩૩.

સાયુન્યમોક્ષ, ૨૯૮.

મોક્ષસ્વરૂપ, (ન્યાયમત-
પ્રમાણે.) ૩૪૩.

મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે,
૩૭૫-૪૦૬.

મોક્ષ લોકવિશેષરૂપ નથી,
૩૮૯.

દ્વિવિધમોક્ષ:-૪૭૫.

(૧) જીવન્મુક્તિ.

(૨) વિદેહમુક્તિ.

જે કાલમાં જ્ઞાને વરી અજ્ઞાન
નિવૃત્ત થયુ તે જ

કાલમાં જ્ઞાની મુક્ત છે,
૪૭૯.

યોગ

યોગશાસ્ત્ર, ૪૨૨.

યોગનાં અષ્ટાઙ્ગ:-

(૧) યમ, ૪૬૦.

(૨) નિયમ, ૪૬૧.

(૩) આસન, ૪૬૨.

(૪) પ્રાણાયામ, ૪૬૩.

(૫) પ્રત્યાહાર, ૪૬૪.

(૬) ધારણા, ૪૬૪.

(૭) ધ્યાન, ૪૬૪.

(૮) સમાધિ. ૪૬૪.

લક્ષણા

લક્ષણાનું સ્વરૂપ, ૪૨૯.

ત્રિવિધલક્ષણા:-

(૧) જહતી લક્ષણા, ૪૩૦.

(૨) અજહતી લક્ષણા,
૪૩૧.

(૩) જહતી-અજહતી-
લક્ષણા, (અથવા ભાગ-
ત્યાગલક્ષણા), ૪૩૨.

મહાવામ્યની લક્ષણા, ૪૩૩-
૪૩૮.

અજહતી-લક્ષણા-અસંભવ,
૪૩૭.

લય

લયચિન્તનક્રમ, ૨૭૮, ૨૯૩.

લયવિગ્ન; ૪૬૯.

લિङ्ગ

તાત્પર્યનિર્ણાયક પદ્ધતિલિङ્ગ:-
૧૮ ટિ૦.

(૧) ઉપક્રમ ઉપસંહારની
એકતા.

(૨) અભ્યાસ.

(૩) અપૂર્વતા.

(૪) ફલ.

(૫) અર્થવાદ.

(૬) ઉપપત્તિ.

વસ્તુ

વસ્તુના ભેદ:-૨૨ ટિ૦.

(૧) વ્યવહિત.

(૨) અવ્યવહિત.

વસ્તુલક્ષણ, ૩૩૩.

વાક્ય

ત્રે પ્રકારનાં વાક્ય:-

(૧) અવાન્તરવાક્ય, ૨૦.

(૨) મહાવાક્ય, ૨૦, ૨૭૧,

૪૦૪,

મહાવાક્ય અને ઝંકારનાં

અર્થની એકતા, ૩૦૨.

સર્વ વાક્યોનું નિવૃત્તિમાં તા-

ત્પર્ય છે, પ્રવૃત્તિમાં નહિ,
૩૩૮.

મહાવાક્યની લક્ષણા, ૪૩૩-
૪૩૮.

ચારમહાવાક્યો, ૪૪૩.

વાદ

એકમવિક્તવાદ, ૧૧-૧૮.

દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ, ૮૧, ૩૨૮.

અવચ્છેદવાદ, ૮૧, ૨૦૧,
૩૧૯, ૩૭૪, ૧૪૧.

અદ્વૈતવાદ, ૧૩૭.

આભાસવાદ, ૨૦૨, ૩૧૯,
૩૭૪, ૪૨૯.

ભેદવાદની અપ્રમાણતા, ૨૧૧

(વાચસ્પતિનો) નાનાભજ્ઞાન-
વાદ, ૨૪૪.

ચિન્મ્વપ્રતિચિન્મ્વવાદ, ૩૭૪,
૪૪૦.

સમુચયવાદ, ૩૮૦.

ક્રમસમુચયવાદ, ૩૮૧, ૩૮૨.

સમસમુચયવાદ, ૩૮૩.

તેનું મળ્ડન, ૩૮૪.

આભાસવાદ અને પ્રતિચિન્મ્વ-
વાદનો ભેદ ૪૪૧.

વાર્તિક

શઙ્કરભાષ્યઝાગ વાર્તિકો,
૪૮૯ ટિ૦.

वासना

द्विविधासनाः—

(१) शुभ, ८८.

(२) अशुभ, ८८, ३९०

अनात्मवासना, ४७१

विघ्न

निर्विकल्पसमाधिनां चार

विघ्नः—

(१) लय, ४६९.

(२) विशेष, ४७०.

(विशेषनो विरोधो शम, ४७०.)

(३) कषाय, ४७१.

(४) रसास्वाद, ४७२.

विचित्रलक्षण, २८०.

विघर्त

विघर्तलक्षण, १३९.

जे जेनो विघर्त होय ते तेनुं

ज स्वरूप छे, ३२७

विवेक

सांख्यमतप्रमाणे विवेक-अवि-

वेकनुं लक्षण, ३४२.

विशेषणलक्षण, ७३, २०१.

विश्वासलक्षण, २८०.

विषय

विषयलक्षण, ११७.

विषयमां आनन्दनयी, ११७.

विषय असत्य छे, ४०६.

विषयमां दोषदर्शन कषाय-

विघ्नतुं विरोधि छे ४७१.

वृत्ति (अन्नःकरणनी)

वृत्तित्वरूपार्णन, १८७,

टि० २९४.

बहिर्पदार्थना ज्ञानमां वृत्ति

तथा आभास ए वेनो

उपयोग छे, १८९.

वृत्तिज्ञान, २००.

सात्त्विक वृत्तिमां आनन्दतुं

मान धाय छे, ३६१.

ब्रह्माकार वृत्ति ए न ब्रह्मा-

नन्दतुं मान धाय छे, ३९४.

वृत्ति (शब्दनी)

वृत्तिलक्षण, ४०९.

द्विविध वृत्तिः—४०९.

(१) शक्ति (अथवा-

अभिधा.)

(२) लक्षणा.

वृत्ति (टीका)

शङ्करभाष्य उपर वृत्तिओ,

४८९ टि०.

वेद

वेद तथा गुरु मिथ्या छतां

संसाररूप मिथ्या दुःखनो

નાશ કરવા સંમર્થ છે,

૨૩૦, ૨૩૬,

વેદનો અભિપ્રાય જગત્ની

ઉત્પત્તિના પ્રતિપાદનમાં

નથી, ૨૪૦, ૩૨૭.

ચાર વેદ અને તેઓનું વ્રહ્મ-

જ્ઞાનમાં તાત્પર્ય ૪૮૪.

વ્યક્તિલક્ષણ, ૪૨૧.

વ્યભિચારીલક્ષણ, ૩૬૮.

વ્યાપકતા

દ્વિવિધ વ્યાપકતા:-૧૭૨.

(૧) આપેક્ષિક.

(૨) નિરપેક્ષિક.

વ્યાપકલક્ષણ, ૩૬૪.

શક્તિ (માયા)

શક્તિલક્ષણ, ૨૭૯.

શક્તિ (વૃત્તિ)

ન્યાયમતપ્રમાણે શક્તિવૃત્તિ-

લક્ષણ, ૪૧૦.

તેની અસમીચીનતા, ૪૧૬.

વેદમતપ્રમાણે શક્તિવૃત્તિ-

લક્ષણ, ૪૧૧.

વૈયાકરણમતપ્રમાણે શક્તિ-

વૃત્તિલક્ષણ, ૪૧૬.

તેની અસમીચીનતા, ૪૧૭.

મટ્ટ (મીમાંસા) મતપ્રમાણે

શક્તિવૃત્તિલક્ષણ, ૪૧૯-

૪૨૧.

તેની અસમીચીનતા, ૪૨૨-

૪૨૭.

શબ્દલક્ષણ, ૪૨૮.

શરીર

શરીર મિશ્રિતકર્મનું ફલ

છે, ૭૦.

શરીરભેદ:-૭૦.

(૧) મનુષ્યશરીર.

(૨) દેવશરીર.

(૩) તિર્યક-પશુ-પક્ષિ-
શરીર.

રામકૃષ્ણાદિકોનાં શરીરની

જીવશરીરથી વિલક્ષણતા,

૨૦૭.

સ્ત્રીશરીરજુગુપ્સા, ૨૧૯.

શરીરત્રય:-૨૬૦.

(૧) સ્પૂલ.

(૨) સૂક્ષ્મ (અથવા લિંગ)

(૩) કારણ.

લિંગશરીર સ્વપ્નમાં બહિર

જતું નથી, ૩૦૮.

શબ્દલક્ષણ, ૪૮૬.

સંશય (અથવા સંન્દેહ)

સંશયના બે ભેદ:-

(१) प्रमाणगत, १९, १५८.

(२) प्रमेयगत, १९, १५७.

संशयज्ञान, १९८.

सत्ता

त्रिविधा सत्ता:—

(१) व्यावहारिक, २३३.

३१६.

(२) प्रातिभासिक, २३४,

३१६.

(३) पारमार्थिक, २३५,

३१६.

सत्त्व

सत्त्वना वे भेद:—

(१) शुद्धसत्त्व, १६१,

२५०.

(२) मलिनसत्त्व, २५०.

समाधि .... १८, ४७५.

समाधिना प्रकार:— ४६५.

(१) सविकल्प,

(२) निर्विकल्प,

निर्विकल्प समाधिनी सुषु-

प्तिथी विलक्षणता, ४६६.

निर्विकल्प समाधिना वे भेद:—

४६७.

(१) अद्वैतभावना.

(२) अद्वैतावस्थान.

अद्वैतावस्थान(समाधि)नी

सुषुप्तिथी विलक्षणता,

४६८.

समाधिनी निदिध्यासनमां

अंतर्भाव, १८.

समाधिनां अष्टांग, ४५९—

४६५.

सम्प्रदाय

देवीनी उपासनाना वे सम्प्र-

दाय:—४९४.

(१) दक्षिणमार्ग.

(२) उत्तर (अथवा वाम)

मार्ग.

सम्बन्ध

त्रण प्रकारना सम्बन्ध:—३६९.

(१) सजातीय.

(२) विजातीय.

(३) स्वगत.

(भट्ट मतप्रमाणे शब्दार्थनो)

तादात्म्यसम्बन्ध, ४१९.

संसार

संसारधी आत्मानुं अलिप्त-

पणुं, ११५.

संसारनुं अनादित्व, २५१.

संस्कार

संस्कारलक्षण, ८०.

સંસ્કાર અધ્યાસનો હેતુ છે,
૮૦.

દ્વિવિધ સંસ્કાર:-૩૭૭.

(૧) મલની નિવૃત્તિ
અથવા દોષાપનયન.

(૨) ગુણથી ઉત્પત્તિ (અ-
થવા ગુણાધાન.)

સાક્ષી

સાક્ષિલક્ષણ, ૭૨ તથા
ટિ૦, ૭૪.

સાક્ષી અને વ્રહ્મની એકતા,
૭૪, ૭૬.

સાક્ષી જીવપદથી લક્ષ્ય
છે, ૭૬.

સાક્ષિમાત્ર, ૧૩૪.

સાક્ષી સર્વ ત્રિષ્ટીઓનો
પ્રકાશક છે, ૧૪૪.

સાક્ષી ભ્રમસ્થાનમાં વિવર્તો-
પાદાન કારણરૂપ છે,
૧૪૫.

જીવસાક્ષિલક્ષણ, ૩૬૫.

ઈશ્વરસાક્ષિલક્ષણ, ૪૬૫.

સાક્ષ્યલક્ષણ, ૪૦૬.

સાક્ષ્યશાસ્ત્ર, ૪૨૧.

સાધન

જ્ઞાનનાં અષ્ટ સાધન:-

(૧) વિવેક, ૭, ૪૦૩.

(૨) વિરાગ, ૮, ૪૦૫.

(૩) યદ્સંપત્તિ:-

(૧) શમ, ૧૦.

શમ વિક્ષેપનો વિરોધી છે,
૪૭૦.

(૨) દમ, ૧૦.

(૩) શ્રદ્ધા, ૧૧.

(૪) સમાધાન, ૧૧.

(૫) ઉપરામ, ૧૨.

(૬) તિતિક્ષા, ૧૩.

(૪) મુમુક્ષુતા, ૧૪.

(૫) શ્રવણ, ૧૮.

શ્રવણના બે ભેદ:-૧૬.

(૧) સંયોગરૂપશ્રવણ.

(૨) વિચારરૂપશ્રવણ.

(૬) મનન, ૧૮.

(૭) નિદિધ્યાસન, ૧૮.

(૮) તત્ત્વંપદાર્થશોધન, ૨૦.

દ્વિવિધસાધન:-

(૧) અન્તરજ્ઞ, ૧૫.

(૨) બહિરજ્ઞ, ૧૬.

જ્ઞાનનાં સાધન, ૪૦૩.

સામાન્યાધિકરણ

દ્વિવિધ સામાન્યાધિકરણ
૧૮૫.

(૧) મુખ્ય સામાન્યાવિ-
કરણ.

(૨) આવસાપાન્યાવિકરણ.

સુપુતિ

સુપુતિ અને નિર્વિરલ સમાધિ-
નો ભેદ, ૪૬૬.

સુપુતિ અને અદ્વૈતાત્ત્યાનનો
ભેદ, ૪૬૮.

સૂત્ર

સૂત્રલક્ષણ, ૨ ટિ.

ન્યાયસૂત્ર, ૪૮૮.

વૈશેષિકસૂત્ર, ૪૮૮.

બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાન-
ગ્રન્થો, ૪૮૯ ટિ.

સૃષ્ટિ

દ્વિતિવા સૃષ્ટિ:-

(૧) સૂક્ષ્મ, ૨૧૭.

(૨) સ્પૃહ, ૨૧૯.

સૃષ્ટિલક્ષણ. ૩૧૭.

સ્મૃતિ

સ્મૃતિજ્ઞાન, ૧૯૮.

સ્મૃતિજ્ઞાનનો સ્વપ્રજ્ઞાનથી
ભેદ, ૩૦૭.

મન્વાદિ સ્મૃતિ, ૪૯૦.

સ્વપ્ર

સ્વપ્રજ્ઞાનનો સ્મૃતિજ્ઞાનથી
ભેદ, ૩૦૭.

સ્વપ્રમાં સર્વ ત્રિપુટી ઉત્પન્ન
યાય છે, ૩૦૯.

સ્વપ્રમા પદાર્થ મિથ્યા છે,
૩૧૧-૩૧૧.

હર્ષસ્વરૂપવર્ણન, ૧૮૩.

शुद्धिपत्र.

प्रश्न.	पङ्क्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	११	किंवा अवसान— भाग; अथवा	अवसान किंवा निर्णय— अथवा निश्चय-
४	८	आत्मत्वेकरी	आत्मत्वेकरी जे
४	११	उपदिशे छे	उपदेशे छे
४	१३	ज	ज,
४	२३	शास्त्र.	शास्त्र आत्मविषयक शास्त्र ए अध्यात्मशास्त्र.
४	२७	सम्यक्	सिद्धिसम्यक्
५	९	वेदान्तनो । वेदान्तनो	आत्मा परमात्मानि एव तारूप परमानन्दजनक
८	२०	ज्ञातात्मा । ज्ञातात्मा—	प्राप्तपरमपुरुषार्थ-कृतकृत्य—
९	७	तेओमांथी	ते पदार्थोमांथी
१३	११	प्रबल	प्रबल प्रवृत्त
१६२	१२	श्रवणादि	विवेकादि
१७०	६	आत्मारूप	आत्मरूप
१९८	१	तेना नाश	ते(ने)ना नाश
२४२	३	ग्रह	गृह
२४५	१०	निपद्ध	निपिद्ध
२४६	५	पल्ली	वल्ली
२४९	११	छो.	छो ?

પૃષ્ઠ.	પદ્ધિ.	અર્થ.	અર્થ.
૨૧૨	૯	તું છે.	તું છે.
૨૩૭	૧૩	તુલા	તુલા
૩૪૪	૧	મગમાં	મોગમાં
૩૪૮	૨૦	દણં	દણં

૩૧૯ એ પૃષ્ઠની ટીપમાં અન્તે નીચેપ્રમાણે માગ રહી ગયો છે તે હમેશ્વરો:—અને વિચારદૃષ્ટિથી જોઈએ તો અધિષ્ઠાનરૂપ સાધકમાં અને અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનરૂપ બાધકમાં સમાન-સત્તાનો નિયમ નથી, કિન્તુ અધિષ્ઠાનરૂપ સાધકનો વિષમ-સત્તાવાન્ જ હોય છે, સમસત્તાવાન્ નહિ. અને જ્ઞાનરૂપ બાધક તો કહીં વિષમસત્તાવાન્ હોય છે;—જેમ શુક્તિમાં રજતતું સાધક શુક્તિજ્ઞાન છે, અને સ્વપ્નજગતું બાધક જાગ્રતું જ્ઞાન છે: અને કહીં સમસત્તાવાન્ પણ હોય છે; જેમ વ્યાવહારિક જગતું બાધક વ્રહ્મજ્ઞાન છે. પરંતુ મિથ્યા-જ્ઞાન જ મિથ્યા વસ્તુતું બાધક છે. એ નિયમિત છે. એથી અહીં કહ્યો જે નિયમ તે અધિષ્ઠાનરૂપ સાધક અને જ્ઞાનરૂપ બાધકને છોડીને અવશિષ્ટ રહ્યા પદાર્થોને વિષય કરવાવાળાં છે. પં. પી. પુ.

स्वात्मनिरूपणसारोद्धारः ।

नावेद्यमपि परोक्षं भवति ब्रह्म स्वयंप्रकाशत्वात् ।
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्येतस्य लक्षणं प्रथते ॥ २० ॥
तस्मात्पदार्थशोधनपूर्वकवाक्यस्य चिन्तयन्नर्थम् ।
दैशिकदयाप्रभावादपरोक्षयति क्षणेन चात्मानम् ॥ २४ ॥
अहमालम्बनसिद्धं कस्य परोक्षं भवेदिदं ब्रह्म ।
तदपि विचारविहीनैरपरोक्षयितुं न शक्यते मुग्धैः ॥ ८४ ॥
तस्मादशेषसाक्षी परमात्मैवाहमर्थ इत्युचितम् ।
अजडवदेव जडोऽयं सत्संबन्धाद्भयत्यहङ्कारः ॥ ८७ ॥
चिन्मात्रममलमक्षयमद्वयमानन्दमनुभवारूढम् ।
ब्रह्मैवास्ति तदन्यन्न किञ्चिदस्तीति निश्चयो विदुषाम् ॥ ९६ ॥
निखिलं दृश्यविशेषं दृशूपत्वेन पश्यतां विदुषाम् ।
बन्धो नापि न मुक्तिर्न च परमात्मत्वमपि न जीयत्वम् ॥ १०२ ॥
इत्थं निबोध्य गुरुणा शिष्यो हृष्यन्प्रणम्य तं पदयोः ।
स्वानुभवसिद्धमर्थं स्वयमेवान्तर्धिचारयामास ॥ १०४ ॥
अजरोऽहमक्षरोऽहं प्राज्ञोऽहं प्रत्यगात्मबोधोऽहम् ।
परमानन्दमयोऽहं परमशियोऽहं भवामि परिपूर्णः ॥ १०५ ॥
